شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

يالقۇن روزى

لاي قەلئەنىڭ سىرى

شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

موقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۇمەر ئۇيغۇر
تەھرىرلىگۈچى: ئەسمەر سەئىد

يالقۇن روزى ئەسەرلىرى

تەۋپىق يولى

لاي قەلئەنىڭ سىرى
ئويغىنىۋاتقان ئەجداد روھى
مەن نېمە ئۈچۈن يازىمەن

ISBN
9 787546 612294 >
定价：54.00元

يالقۇن روزى

لاي قەلئەنىڭ سىرى

خەلقئارا پەن-تېخنىكا نەشرىياتى

يالقۇن روزى

The Works of Yalqun Rozi

یالقوُن روزی

لای قەلئەنىڭ سىرى

(ماقالىلەر)

شىنجاڭ يېشىل تېخنىكا نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

古堡之谜：维吾尔文/牙里坤·肉孜著. —乌鲁木齐:新疆科学技术出版社，2012.4
（新疆名家名著丛书）
ISBN 978-7-5466-1229-4

Ⅰ.①古…Ⅱ.①牙…Ⅲ.①社会科学—文集—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①C53

中国版本图书馆CIP数据核字(2012)第075100号

پىلانلىغۇچى: ئادىل مۇھەممەت
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئادىل مۇھەممەت
تەكلىپلىك مۇھەررىرى: بەگمەت يۈسۈپ
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابدۇرېھىم ئابلىمىت
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن
بەت لايىھەلىگۈچى: دىلنۇر ئۆمەر

شىنجاڭدىكى يازغۇچىلارنىڭ نادىر ئەسەرلىرى

لاي قەلئەنىڭ سىرى

* * *

شىنجاڭ پەن - تېخنىكا نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى يەنئەن يولى №255 پوچتا نومۇرى: 830049)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 880mm×1230mm 1/32 باسما تاۋىقى: 15.375
2012 - يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى
2014 - يىلى 8 - ئاي 2 - بېسىلىشى
ISBN 978 - 7 - 5466 - 1229 - 4
باھاسى: 54.00 يۈەن

نەشرىياتتىن

يالقۇن روزى 1966 - يىلى 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئاتۇشنىڭ تە-
بىئىي مەنزىرىسى گۈزەل تاغلىق يېزىسى ئاغۇدا تۇغۇلغان. باشلا-
غۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى 1973 - يىلىدىن 1980 - يىلە-
غىچە ئاغۇ يېزىسىدا ئوقۇغان. 1980 - يىلىدىن 1982 - يىلىغىچە
قىزىلسۇ ئوبلاستلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. 1982 - يىلى
ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ
سىياسىي فاكۇلتېتىغا قوبۇل قىلىنغان. بىر يىلدىن كېيىن قىزە-
قىشى بويىچە ئەدەبىيات فاكۇلتېتىغا ئالماشقان. 1987 - يىلى ئو-
قۇشنى پۈتكۈزۈپ شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىغا مۇخبىرلىق-
قا تەقسىم قىلىنىپ، 1991 - يىلىغىچە خەۋەرلەر بۆلۈمىدە مۇخ-
بىرلىق قىلغان. 1991 - يىلى 1 - ئايدىن 2005 - يىلىغىچە «شىن-
جاڭ مائارىپ گېزىتى» دە مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن. 2005 - يىلى
4 - ئايدىن بۇيان شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ دەرسلىك بۆلۈ-
مىدە ئانا تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەش
خىزمىتىنى ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ.

يالقۇن روزىنىڭ نەتىجە - ئۇتۇقلىرىنى ئالتە جەھەتتىن كۆرۈ-
ۋېلىشقا بولىدۇ.

بىرىنچى، ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى جەھەتتە: يالقۇن روزىنىڭ
ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى 1986 - يىلى «تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 6 -
سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئاق روماللىق پەرىزات» داستانى توغرە-
سىدا» دېگەن ئوبزورى بىلەن باشلانغان. ھازىرغىچە 60 پارچىدىن
ئارتۇق ئوبزورى ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئوبزورلىرى لوگىكىلىق
قۇرۇلما جەھەتتىن پۇختا، پىكرى ئۆتكۈر، پوزىتسىيەسى قەتئىي،

تەنقىدىي روھقا باي، مۇستەقىللىققا ئىگە، مۇلاھىزە ـ رەددىيىلىرى قايىل قىلارلىق بولغاچقا، ئۇ ئەدەبىيات مۇنبىرىدە لىللا، خاسلىقى كۇچلۇك ئوبزورچى سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئوبزورلىرى ئىچىدە «زەئىپ روھ ۋە زەئىپ مۇھەببەت»، «ئەدىبلەر نېمە ئۈچۈن پۇشايمان قىلىدۇ»، «ئەدەبىياتىمىزدىكى ئازغۇن روھ»، «چۈسا مەجەز تەنقىدچىلىك، توغرىسىدا»، «ئانا يۇرت، تىن تەسىرات» قاتارلىقلار زور ئالقىشقا ئېرىشكەن. 1999 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ «تەكلىماكاندىكى ئالتۇن كولدۇرما» نامىلىق ئوبزورلار توپلىمىنى نەشر قىلغان.

ئىككىنچى، پۈبلىستىك ماقالە جەھەتتە (پۈبلىستىكا ـ سىياسىي ياكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئەدەبىي ژانىر): يالقۇن روزىنىڭ پۈبلىستىك ماقالە ئىجادىيىتى ئالىم ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن 1995 ـ يىلى يازغان «ئۇيغۇرلاردا ئىجادىيەتنىڭ قىممىتى ۋە ئىجادكارنىڭ قىسمىتى» دېگەن ماقالىسى بىلەن باشلانغان. ھازىرغىچە ئۇنىڭ 30 پارچىدىن ئارتۇق پۈبلىستىك ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە «كامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى»، «بىز قانداقلارچە ناخشا ـ ئۇسسۇل مىللىتى، ئاتىلىپ قالدۇق»، «زادى قانداق ئانىلار ئۇلۇغ»، «بېكخام مۇھممۇ، ئېشەكمۇ ـ ھوشۇر قارىيغا ئوچۇق خەت»، «لاي قەلئەنىڭ سىرى»، «بىر پارچە خىشنىڭ سىرى»، «نەزەرىيە ئەمالىقى ۋە ئىدىيە قاتمالىلىقىدىن قاچان قۇتۇلىمىز» قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى زور بولغان. ئۇنىڭ پۈبلىستىك ماقالىلىرى كۇتمىگەن مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش، قىزىق تېما پەيدا قىلىش، مۇنازىرە دولقۇنى قوزغاشتەك ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. يالقۇن روزىنىڭ پۈبلىستىك ماقالىلىرى چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، پىكىرىنىڭ جانلىقلىقى، مۇھاكىمىسىنىڭ ئىنچىكىلىكى، باش تېمىنى يورۇتۇش جەريانىدا تېمىدىن تېمىغا، مەسىلىدىن مەسىلىگە تەبىئىي ئۆتۈشتەك ئۇسلۇب ئالاھىدىلىكى بىلەن كىشىنى قىزىقتۇرىدۇ. ئۇنىڭ پۈبـ

لىستىك ماقالىلىرى يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغاچقا، يالقۇن روزى جەمئىيەتكە تەنقىد ئېچىلىۋاتقان بىر پۇبلىست سۈپەتىدە تونۇلغان.

ئۇچىنچى، جەدىدىزم تەنقىداتى جەھەتتە: يالقۇن روزىنىڭ تەنقىقات ماقالىلىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتى بولغان جەدىدىلىك ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇ بۇ جەھەتتە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋ، ئابدۇقادىر داموللام، مەخسۇت مۇھىتى، مەمتىلى ئەپەندى، گۈلەندەم ئابىستاي قاتارلىق مەشھۇر جەدىدچىلەرنىڭ زامانىۋى مىللىي سانائەت بەرپا قىلىش، يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش، يېڭى ئىدىيەنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتىكى ئىش ـ پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كىتاب ـ ماقالىلەرنى يازغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىنىڭ ئەسلىمىسى ئاساسىدا يېزىپ چىققان تارىخىي تەرجىمھال ئەسىرى «مەمتىلى ئەپەندى»، مەشھۇر جەدىدچى مۇتەپەككۇر ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدىكى «20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى»، مەشھۇر كارخانىچى مۇسابايېۋلار ھەققىدىكى «ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ توققۇز چوڭ تۆھپىسى» ۋە «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان»، «گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۇندىلىك خاتىرىسى ئىزىدىن»، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قاچان، قانداق قۇرۇلغان» قاتارلىق تەتقىقات ماقالىلىرىنىڭ قىممىتى يۇقىرى. بۇ ماقالىلەرنىڭ روشەن بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلاردا ئىلگىرى مۇشۇ تېمىلاردا يېزىلغان ماقالە ـ ئەسەرلەردىكى زىددىيەتلىك بايانلار، خاتا قاراشلار ۋە ئىشەنچسىز پاكىتلار تەنقىدلەنگەن ۋە تۈزىتىلگەن.

تۆتىنچى، نۇتۇق ـ لېكسىيە جەھەتتە: يالقۇن روزى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى بىلىم قۇرۇلمىسى كەڭ، پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرى لوگىكىلىق، سۆز ـ جۇملىلىرى راۋان، قايىل قىلىش كۈچى كۈچلۈك ناتىقلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 1990 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئەدەبىيات سىمنارىيەلىرىدە، باشلانغۇچ مەكتەپتىن

ئالىي مەكتەپكىچە بولغان ھەر دەرىجىلىك مەكتەپلەردە، ھەرقايسى تېلېۋىزىيە ۋە رادىيو ئىستانسىسىلىرىنىڭ سۆھبەت پىروگراممىلىرىدا 100 قېتىمدىن ئارتۇق مەخسۇس تېمىلىق نۇتۇق ـ لېكسىيە سۆزلىگەن ھەم سۆھبەت بايان قىلغان. ئۇنىڭ نۇتۇق ـ لېكسىيەلىرىنىڭ مەزمۇنى ساپا مائارىپى، دەرس ئىسلاھاتى، تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتۇشى، ئەدەبىيات ئوبزورچىلىقى، ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىلىرى، ئائىلە تەربىيەسى قاتارلىق ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ «مەدەنىيەت بوستانى» ۋە «چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر» قاتارلىق تېلېۋىزىيە سۆھبەت پىروگراممىلىرىدا ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرىدىن «بەخت ئىلكىڭىزدە»، «كىشىلىك ھاياتنىڭ چىرىغى ـــ ئۇمىد»، «نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى»، «ئوقۇتقۇچى روھى» قاتارلىقلار كۆرۈرمەنلەرنىڭ زور ئالقىشىغا ئېرىشكەن.

بەشىنچى، تىل ـ ئەدەبىيات مائارىپى جەھەتتە: يالقۇن روزى ئانا تىل ـ ئەدەبىيات مائارىپىمىزنىڭ دەرسلىك، ئوقۇشلۇق ۋە قوللانىلىرىنى تۈزۈش، تەھرىرلەش ئىشلىرىدا كۆرۈنەرلىك خىزمەت ئىشلىگەن مۇتەخەسسىس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ 2001 ـ يىلى باشلانغان يېڭى دەرس ئىسلاھاتىنىڭ ئىدىيەسى ۋە تەلىپى بويىچە ئاساس مائارىپ تىل ـ ئەدەبىيات تەجرىبە دەرسلىكلىرىنى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان. دەرسلىك تۈزۈش داۋام قىلغان ئون يىل جەريانىدا ئۇ دەرسلىك كىتابلارنىڭ تېكىستلىرىنى يېڭىلاش، سەرخىللاشتۇرۇش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئىككى يۈرۈش، 12 پارچە دەرسلىك كىتابىنى تۈزۈشكە بىۋاستە قاتناشقان. باشقىلار بىلەن ھەمكارلىشىپ تۈزگەن كىتابلاردىن سىرت، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن تۆت پارچە «گۈمانىتار ئوقۇشلۇق» ۋە تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرى ئۈچۈن توققۇز پارچە «ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش قوللانمىسى» دېگەن كىتابنى مۇستەقىل تۈزگەن. دوتسېنت ئابدۇللا مەتقۇربان بىلەن بىللە يەنە «ئالىي مەكتەپ تىل ـ ئەدەبىياتى» دەرسلىكىنى

نى تۇزگەن. تىل ـ ئەدەبىيات ماتېرىياللارنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىنى ئۇستىگە ئالغان. تەكلىپ بويىچە ھەرقايسى ژۇرنالىيەت، ئوبلاست، شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىغا نەچچە ئون قېتىم دەرس ئۆتكەن.

ئالتىنچى، نەشرىياتچىلىق جەھەتتە: يالقۇن روزى نەشرىياتچىلىق كەسپىدە تەجرىبىسى بولغاچقا، شەخسلەرنىڭ مەبلەغ سېلىپ كىتاب نەشر قىلىشىغا يول ئېچىلغاندىن كېيىن، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بىر ـ بىرىدىن ياخشى كىتابلارنى پىلانلاپ، ئالمىلىرىمىز ـ دىن ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بىلەن ئەسەت سۇلايمانىنىڭ كىتاب ـ لىرىنى نەشر قىلىشنى ئاساس قىلىپ جەمئىي 20 پارچىغا يېقىن كىتاب نەشر قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەرنى ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى، ئويلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە، سەرخىل كىتابلار بىلەن ئۇچراشتۇر ـ غان. ئۇ نەشر قىلدۇرغان كىتابلارنىڭ مەزمۇنى دىن ۋە تارىخ، مەدە ـ نىيەت ۋە مائارىپ، سىياسەت ۋە سىياسىيونلارغا مۇناسىۋەتلىك نا ـ دىر كىتابلار بولغاچقا ئوقۇرمەنلەرنىڭ پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا، دۇنيا قارىشىغا، ئىدىيەۋى تونۇشىغا ئالاھىدە ئاكتىپ تەسىر كۆر ـ سەتكەن. مەسىلەن، ئۇ نەشر قىلدۇرغان «قەدىمكى مەركىزىي ئاسىـ ـيا»، «يىپەك يولىدىكى توققۇز ھېكمەت»، «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ»، «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، «ئىدىقۇت ئوغلانلىرى ـــ مۇ ـ ھىتىلار جەمەتى»، «كىرورانىنىڭ سىرى»، «خەلقئارادىكى ئىسلام دولقۇنى»، «ھازىرقى زامانىدىكى ئىسلامىزم»، «ئىسلام دىنىغا دائىر سوئال ـ جاۋابلار»، «بۇگۈنكى زامان ئەرەب ـ ئىسلام پەلسەپەسى»، «يەھۇدىيلارنىڭ قەد كۆتۇرۇش تارىخى»، «مۇستاپا كامال» قاتارلىق كىتابلار ئوقۇرمەنلەرنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى كۈچەيتىش، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش، ئاڭ ـ چۈشەنچىلىرىنى يېڭىلاشقا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ياخشى كىتابلاردۇر.

ئومۇمەن، يالقۇن روزى تەنقىدىي روھقا باي ئوبزورچى، مەسئۇ ـ

لىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك پۈبلىست، ئىزدىنىش روھىغا باي تەتقى-
قاتچى، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ناتىق سۆپىتىدە بىزنىڭ ئەدەبى-
يات ـ سەنئەت، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ساھە-
لىرىمىزدە كۆرۈنەرلىك نەتىجە ـ ئۈتۈق قازانغان، بۇرچىنى بىلىپ
ياشاۋاتقان بىر زىيالىينىڭ رولىنى ئويناپ كەلمەكتە.

نەشرىياتىمىز يالقۇن روزىنىڭ ماقالە ـ ئوبزورلىرى ۋە تەتقى-
قات ـ نۇتۇقلىرىنى يۇرۇشلەشتۇرۇپ نەشر قىلىش مۇناسىۋىتى بى-
لەن ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت، ئۆگىنىش، ئىزدىنىش ۋە
ئىجادىيەت ئىشلىرىدا تېخىمۇ ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگە نە-
تىجە ـ ئۈتۈقلارنى رويابقا چىقىرىشىغا تىلەكداشلىق بىلدۇرىدۇ.

مۇندەرىجە

«مۇھەببەت مەقبەرىسى» نىڭ سىرى 1
لاي قەلئەنىڭ سىرى 13
كۈسەنلىك مەشھۇر سانغۇن قوشۇخان 43
ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ توققۇز چوڭ تۆھپىسى 61
ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان 111
گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى ئىزىدىن 153
«تاشاخۇنۇم مەكتىپى» قانداق ئىش 187
مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۈرىتىنى ئىزدەش 219
20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى 243
«ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قاچان، قانداق
قۇرۇلغان 299
بىر پارچە خىشنىڭ سىرى 317
پەخرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى 355
نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى 367
نەنجىكدە نوروز 389
يۇلتۇزلار يالتىرىغاندا 403
ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى توغرىسىدا 419
قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە 459

«مۇھەببەت مەقبەرىسى» نىڭ سىرى

بۇيۇك بىنالار كۆپ هاللاردا بىر دۆلەت، بىر مىللەت، بىر رايون، بىر شەھەرنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ. بۇيۇك بىنالارنىڭ تۇرمۇشىنى گۈزەللەشتۈرۈش رولى بولۇپلا قالماي، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنى ئەڭ روشەن هەم جانلىق ئىپادىلەش رولىمۇ بولىدۇ. ۋېكتور هەيۇگو بىناكارلىقنى «تاش بىلەن يېزىلغان تارىخ» دەپ ئاتىغان. بىناكارلىق بىر خىل كەڭ مەنىدىكى گۈزەل سەنئەت. ئۇ هەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىسى ۋە بېزەك ۋاستىسىنى قوللىنىپ، بىر ئومۇمىي روھ هاسىل قىلىپ، كىشىگە ئەسلىمە بېغىشلايدۇ. شۇ ئارقىلىق بىناكارلىقنىڭ سەنئەت ئوبرازىنى هاسىل قىلىدۇ. گېگېل «بىناكارلىق ئەڭ ئىپتىدائىي بىر خىل سەنئەت» دېگەن. بىناكارلىق ئىپادىلىگەن سەنئەت تىلى «سىمۋوللۇق» بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن هېسسىيات، مۇھەببەت، نەپرەت ۋە ئىدېئولوگىيە ئىنتايىن غۇۋا بولىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، بىناكارلىقنىڭ سەنئەت تىلىدىكى غۇۋالىقىتا يەنە ئىنسانىيەتنىڭ ئىدېئولوگىيەسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. دېمەك، بىناكارلىق سەنئىتى بىرقەدەر ئابستراكت شەكىل ئارقىلىق بىر دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرەلەيدۇ. بىناكارلىقنىڭ دەۋر ئالاهىدىلىكى مەلۇم بىر دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ پىسخىكىسىنى، مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى، پەن – تېخنىكا تەرەققىياتىنى، گۈزەللىك چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. هەرقايسى مىللەتلەرنىڭ بىناكارلىق تارىخى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ئىنتايىن يارقىن خاتىرىسىدۇر. ئوخشاش بولمىغان مىللەت، ئوخشاش بولمىغان دۆلەت، ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى هەققىدىكى قارىشى تامامەن پەرقلىق

بولىدۇ. جۈڭگونىڭ ئەنئەنىۋى بىناكارلىقىدا بىناكارلىققا «ئىشلەتمىشكە باب بولۇش، تېجەشلىك بولۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش، ئىمكانىيەت يار بەرگەن شارائىتتا كۆركەم بولۇشقا دىققەت قىلىش» پىرىنسىپىنى قوللىنىپ كەلگەن. ئەمما، ياۋروپا بىناكارلىقى بىلەن ئىسلام بىناكارلىقى بۇيۇك بىنالارنىڭ كۆركەم، سەنئەتلىك، ھەيۋەتلىك بولۇشىنى ئەلا بىلىپ، ئۇنىڭغا مەدەنىيلىك ۋە غايىۋىلەشتۈرۈش پىرىنسىپىنى سىڭدۈرۈپ كەلگەن. ھىندىستاندىكى «دۇنيا ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ گۈل تاجى» دەپ تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان تاج مەھەل مەقبەرىسى مانا مۇشۇنداق يۈكسەك دەرىجىدە سەنئەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، غايىۋىلەشتۈرۈش پىرىنسىپى بويىچە بەرپا قىلىنغان دۇنياۋى ئۇلۇغ قۇرۇلۇشتۇر.

ھىندىستان گەرچە دۇنيادىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەتلىك قەدىمكى دۆلەتنىڭ بىرى بولسىمۇ، ئەمما غەزنەۋىيلەر خانلىقى (961 — 1187) دىن باشلانغان مۇسۇلمان تۈركلىرىنىڭ ھەربىي ئىستېلاسىدىن كېيىن ئاندىن ھىندىستاندا يۈكسەك مەنىدىكى بىناكارلىق سەنئىتى بارلىققا كەلگەن، بولۇپمۇ تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسى مەزگىلىدە ھىندىستاننىڭ بىناكارلىق سەنئىتى دۇنيانى ھاڭ — تاڭ قالدۇرغان ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەن. 1526 — يىلى ھىندىستان ئىمپېراتورى بولغان بابۇر مەشھۇر ئەسىرى «بابۇرنامە» دە مۇنداق يازغان: «ھىندىستان لاتاپەت كەم بىر يەر. خەلقىدە گۈزەللىك، ياخشى مۇئامىلە ۋە تەربىيە يوق»، «ھۈنەر ۋە ئىشلىرىدا ئۇسۇل، ئىنتىزام، قائىدە ۋە تەرتىپ يوق»، «ياخشى ئات ۋە ياخشى گۆش يوق، ئۈزۈم، قوغۇن ۋە ياخشى مېۋىلەر يوق. مۇز يوق. سوغۇق سۇ يوق. بازارلىرىدا ياخشى تاماق، ياخشى نان يوق. ھاممام يوق، مەدرىسە يوق»، «دەريا، يەر ئاستى سۇيى ۋە ئويمانلارغا يىغىلغان سۇلاردىن باشقا، باغ ۋە بىنالىرىدا ئېقىن سۇلار بولمايدۇ. ئىمارەتلىرىدە ساپ ھاۋا، تەرتىپ — سىياق دېگەن نەرسىلەر يوق.»، «ھىندىستاننىڭ لاتاپىتى ئۇنىڭ چوڭ بىر ۋىلايەت بولغانلىقىدا. بۇ يەردە ئالتۇن ۋە ئاقچا

كۆپ»، «ئېقىن سۇ بولمىغاچقا، ئەل ئولتۇرۇشلۇق يەرلەردە چاق ئارقىلىق ئېقىن سۇ پەيدا قىلىپ، پىلانلىق ۋە سىياقلىق قۇرۇ- لۇشلارنى ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكىنى دائىم ئويلايتتۇق»، كۆپ تىرىشىشلار ئارقىلىق «شۇنچە ساپاسىز ۋە رەتسىز بولغان ھىندىس- تاندا پىلانلىق ۋە رەتلىك قۇرۇلغان چىرايلىق باغلار پەيدا بولدى. دوقمۇشلار ياراملىق چىمەنلىكلەر بىلەن، چىمەنلىكلەر مۇناسىپ گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن بېزەندى.» «ھىندىستانلىقلار مۇنداق پىلان- لىق ۋە رەتلىك يەرلەرنى كۆرمىگىنى ئۈچۈن جۇن دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىدىكى چىرايلىق بىنالار چۈشكەن يەرنى كابۇل دەپ ئاتاشتى.»

ئۇلۇغ ئىمپېراتور بابۇرنىڭ ئەۋلادلىرى ھىندىستانىنىڭ دېھلى، لاھۇر، ئەگرە قاتارلىق شەھەرلىرىدە «ئەگرە قەلئەسى»، «قىزىل قەلئە»، «ھۇمايۇن مەقبەرىسى»، «جاھان جامەسى»، «پادىشاھ مەسچە- تى» قاتارلىق نۇرغۇن بۈيۈك قۇرۇلۇشلارنى ۋۈجۇدقا چىقارغان، كۆپلىگەن گۈزەل شەھەرلەرنى قۇرغان. دۇنيادىكى يەتتە چوڭ بىنا- كارلىق مۆجىزىسىنىڭ بىرى دەپ تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان تاج مە- ھەل مەقبەرىسىنى تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد ئىمپېراتورى خۇررام ــ شاھ جاھان بەرپا قىلدۇرغان. «ئەگرە تاج مەھەل مەقبەرىسى بىلەن دۇنياۋى شۆھرەت قازانغان شەھەر بولۇپ قالغان. تاج مەھەل مەقبەرىسى مۇھەببەت ۋە تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن دۇنياغا ھىندىستانىنىڭ ئىسلام مەنزىرىسىنى نامايان قىلىپ بەر- گەن[1].» بۇ مەقبەرىنىڭ ياسىلىشى ئاجايىپ رومانتىك مۇھەببەت ھېكايىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

1628 ـ يىلىنىڭ بىر كۆكۈللۈك ئاخشىمى يېگىدىن تەختكە ئولتۇرغان پادىشاھ شاھ جاھان بىلەن ئۇنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئامراق خانىشى تاج مەھەل پاراڭلاشقاچ بىر بىسىپ، ئىككى بە- سىپ تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ پايتەختى ئەگرەدىكى قىزىل

① ۋاڭ شىنشېڭ: «قۇرئان كەرىم، ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى»، نېڭشيا خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 337 ـ بەت.

قەلئە ئوردىسىنىڭ كەينىدىكى گۈلزارلىققا سەيلىگە چىقىدۇ. بۇ شاھ جاھان دادىسى ئىمپېراتور سەلىم ــ جاھانگىر شاھنىڭ ئۇر-نىغا يېڭىلا پادىشاھ بولغان كۈنلەر ئىدى. سەلتەنەتنىڭ پەيزىدىن ئۆزىنى جاھاندا بىر ھېسابلاپ، شانۇشەۋكەتلىرىدىن مەست بولغان ياش پادىشاھ ئىختىيارىي قەدەم تاشلاپ كېتىپ باراتتى. ئۇنىڭ ۋۇ-جۇدىنى ئەسىر قىلغان قاينىق مۇھەببەت ھېسسىياتى ئۇنى تېخىمۇ شېرىن تۇيغۇلارغا غەرق قىلغانىدى. يېقىنلا يەردە سۇپىسۇزۇك ئېمىلا دەريانى ئاستا ئېقىپ تۇراتتى. بىپايان كۆك قەرىدەكى تولۇن ئاي جىمى جاھاننى سۈتتەك يورۇتۇپ تۇراتتى. مەيىن شامال ئوردىنىڭ گۈلزارلىقىدىن دىماقنى يارغۇدەك خۇش پۇراقلارنى ئېلىپ كېلەتتى. ھاۋا تولىمۇ ساپ ۋە ئارامبەخش بىلىنەتتى. بەختىيارلىق تۇيۇ-غۇسىغا چۆمگەن بۇ بىر جۇپ ياش ئەر ــ خوتۇن تەبىئەت دۇنياسى-نىڭ گۈزەللىكىدىن مەستخۇش بولۇشقانىدى. بۇ چاغدا ھاياجانغا چۆمگەن خانىش پادىشاھقا يۆلىنىپ تۇرۇپ:

ــ بۇ گۈزەل مەنزىرە ئىچىدە مەڭگۈ ياشاشنى نەقەدەر ئارزۇ قى-لىمەن ــ ھە، ئادەمنى مەپتۇن قىلىدىغان ئاي نۇرىدىن مەڭگۈ ھۇ-زۇرلانسام دەپ ئويلايمەن. مەيلى بۇ دۇنيادا بولسۇن ياكى ئۇ دۇنيادا بولسۇن، بۇلاردىن ــ مۇشۇ تاپتىكى گۈزەل مەنزىرىلەرنىڭ ھەم-مىسىدىن قانغۇچە بەھرىمەن بولۇشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىمەن، ــ دەيدۇ.

ھېسسىياتچان پادىشاھ بىردەم سۈكۈتتە تۇرغاندىن كېيىن:

ــ ئارزۇيىڭىزنى چوقۇم رېئاللىققا ئايلاندۇرىمەن، ئېمىلا دەريا-سىنىڭ بويىدا سىز ئۈچۈن پۈتۈنلەي ئاق مەرمەر تاشتىن جاھاندا تەڭدىشى يوق مەقبەرە سالدۇرىمەن. ئۇ چاغدا تولۇن ئاي كېچىنى يورۇتقاندا ئاق مەرمەر تاشتىن ياسالغان مەقبەرە كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان ھالەتتە جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. ھاياتلىقىمىزدا ئەگەر قەل-ئەسىدىكى ئوردىدا ياشايمىز. ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاشۇ مەق-بەرىگە دەپنە قىلىنىمىز، ــ دەيدۇ.

پادىشاھ شاھ جاھان ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلاردا ناھايىتى تالانتلىق پادىشاھ بولۇش بىلەن بىللە، تولىمۇ رومانتىك، ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە، بولۇپمۇ بىناكارلىق سەنئىتىگە ئاجايىپ ھېرىسمەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى جاھانگىر شاھمۇ ئادالەتپەرۋەرلىكى بىلەن داڭ قازانغا پادىشاھ بولۇش بىلەن بىللە، گۈزەللىككە ھېرىسمەن، ھەسسىزشقا ئامراق، رومانتىك مىجەز ـ خاراكتېرى كۈچلۈك ئىمپېراتور ئىدى. جاھانگىر شاھ مۇشۇنداق خاراكتېرى تۈپەيلى بىر گۈزەل قىز ئۈچۈن دادىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنىدى. ئۇ ئىككى ئايالى بار 30 ياشلىق شاھزادە تۇرۇپ خان بابۇرىدا ئۇچراتقان مېھرىنىسا ئىسىملىك بىر قىزغا ئەقلىنى يوقاتقۇدەك دەرىجىدە ئاشىق بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ دادىسى ئىمپېراتور ئەكبەر بۇ ئىشنى ئۇقۇپ، ئوغلىنى يىراقتا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇنغا قوماندان قىلىپ يولغا سېلىپ قويۇپ، مېھرىنىسا ئىسىملىك ھېلىقى قىزنى ئۆزىنىڭ بىر ئەمەلدارىغا نىكاھلاپ بېرىپ ئەۋەتىۋەتكەن. كېيىن بۇ ئىش دادا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئۇرۇشقا سەۋەب بولغان. دادا ـ بالا ئىككىسى كېيىن مىڭ بالادا ئەپلىشىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن جاھانگىر شاھ 1605 ـ يىلى تەختكە ۋارىسلىق قىلغان. 1607 ـ يىلى مېھرىنىسا بىلەن ئۆيلىنىپ تۇتۇۋالتقىنىغا سەككىز يىل بولغان ئىدى ئەلقۇلنى پادىشاھقا ساداقەتسىز ئەمەلدار دەپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. مېھرىنىسانى بېنگالدىن ئېلىپ كېلىپ ئوردىسىدا تۇرغۇزۇپ ھمايىسىگە ئالغان. مېھرىنىسانىڭ دادىسى غىياسىددىنغا ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسى بەرگەن. ئاكىسى ئەشرەفخاننى سەركەردىلىككە تەينىلىگەن. شۇنداق قىلىپ، 1611 ـ يىلى 41 ياشلىق جاھانگىر شاھ سۆز ـ چۆچەكلەرگە پىسەنت قىلماي، ئوردا ئىچىدىكى قارشىلىقلارغىمۇ قارىماي 35 ياشلىق گۈزەل تۇل ئايال مېھرىنىسانى ئەمرىگە ئېلىپ «نۇرجاھان» دەپ ئاتاق بېرىگەن. نۇرجاھان ئەگەرەدە تۇرۇشلۇق پارس ئاقسۆڭەكنىڭ قىزى بولۇپ، زىيادە شۆھرەتپەرەسلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تۇغما ئەقىل

لىك، ياخشى تەربىيە كۆرگەن ئايال ئىدى. يۇرەكلىك، ئىجتىمائىي ئالاقىگە ماھىر ئىدى. ئۇ شېئىر يېزىشنى، رەسىم سىزىشنى ياخشى كۆرەتتى. سىياسىيغا قىزىقاتتى. جاھانگىرمۇ ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە ئامراق پادىشاھ ئىدى. رەسىم سىزىشنى بەك ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ زامانىدا تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسىنىڭ رەسسامليقى تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى چوققىغا چىققانىدى.

تويدىن كېيىن، ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ ئەر ـ خوتۇنلار بىر ـ بىرىگە قاتتىق ئىچەرىكىشىپ كېتىدۇ. يېڭى ئالغان خوتۇنى نۇرجاھانغا ئامراقلىقتا چېكىگە يەتكەن پادىشاھ ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭغا خانىشلىق مەرتىۋىسىنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ دادىسى، ئانىسى ۋە ئاكىسىنى مۇھىم ئەمەللەرگە تەينىلەيدۇ. شاراب ـ خورلۇق ۋە ئىشرەتخورلۇق سەۋەبىدىن ياش تۇرۇپ سالامەتلىكى بار ـ غانسېرى ناچارلىشىۋاتقان، سىياسىيغا قىزىقماس بولۇپ قالغان جاھانگىر شاھ كۈنلىرىنى ئارامخۇدا ئۆتكۈزۈشنى خالايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ زېھنىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان نۇرجاھاننى كۆڭلىدىكى پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان پۇرسەت بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1612 ـ يىلى ئاكىسى ئەشرەفخانىڭ 19 ياشلىق قىزى تاج مەھەلنى 20 ياشلىق ۋەلىئەھدى شاھ جاھان ئىككىنچى خوتۇنلۇققا ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ ئوردىدىكى تەسىر كۈچى يۇقىرى چەككە يېتىدۇ. توي قىلىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئىمپېراتور ـ نىڭ ۋەزىپىسىنى يۈرگۈزۈشكە باشلايدۇ: سىياسەت بەلگىلەيدۇ، پەر ـ مان جاكارلايدۇ، يارلىقلارغا ئىمزا قويىدۇ، ۋەزىر ـ ۋۇزرالارنى قو ـ بۇل قىلىدۇ، كۈندىلىك مەمۇرىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. ھەتتا ئۆزىنىڭ نامىدا تىللا پۇل قۇيدۇرىدۇ. ھەربىي ئىشلاردا تەجرىبىسىز قوماندان، سىياسىي ئىشلاردا قابىل شاھزادە شاھ جا ـ ھانىڭ ئۇنىڭ ئاكىسى، ۋەزىر ئەشرەفخانغا كۈيۈ ئوغۇل بولۇشى ئۇ ـ نى ئوردا ئىچىدە ھەممىدىن كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلغان.

1621 ـ يىلى نۇرجاھان ئىلگىرىكى ئېرىدىن بولغان قىزى لالە ـ

نى شاھزادە شەھرىيارغا بېرىدۇ. جاھانگىر شاھنىڭ سالامەتلىكى بۇ چاغدا بارغانسېرى ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان نۇرجاھان ئاكىسى ئەشرەفخانىنىڭ كۆيۈ ئوغلى شاھ جاھانغا ئادەم ئەۋەتىپ ئورنىنى بىكار قىلىشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ. بۇ ئىش شاھ جاھانغا غەزىپىنى قوزغايدۇ. نەتىجىدە، ئىمپېرىيەنىڭ شىمالىدىكى راجپۇتلارنى ۋە جەنۇبىدىكى بۇرھانپور رايونىنى بويسۇندۇرۇش ئۈرۈشلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ سۆڭىكى قاتقان شاھ جاھان تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ ئىسيان كۆتۈرىدۇ. ئىچكى ئۈرۈش ئۇچ يىل داۋام قىلىدۇ. شاھ جاھان جەنۇبىي ھىندىستانغا قېچىپ كېتىدۇ ھەم ئاخىر تەسلىم بولىدۇ. دادىسى جاھانگىر شاھ ئۇنى ئەپۇ قىلىدۇ. تېنى ئاجىزلاپ كەتكەن جاھانگىر شاھ 1627 ـ يىلى 58 يېشىدا قازا قىلىدۇ. شاھ جاھان قېيىنئاتىسى ــ ۋەزىر ئەشرەفخانىنىڭ ياردەمىدە ئىمپېراتورلۇق تەختىگە ئۆڭۈشلۇق ئولتۇرىدۇ. كۈچ ئېلىشالمىغان خانىش نۇرجاھان ئاخىرقى ئۆمرىنى لاھۇرغا كېتىپ ئۆتكۈزىدۇ.

شاھ جاھان جەڭ مەيدانىدا شىر يۈرەك قوماندان بولسىمۇ، تىنچ تۇرمۇشتا مۇھەببەت مەستانىسى ئىدى. رۇخسارىدىن نۇر ياغىدىغان ئىككىنچى ئايالى تاج مەھەلنى ئۆلگۈدەك ياخشى كۆرەتتى. تاج مەھەل ئۇنىڭ نەزىرىدە گۈزەللىك مەبۇدىسى ئىدى. قىسقىسى، تۆي قىلغىنىغا 15 يىل بولغان شاھ جاھان بىلەن تاج مەھەل بىر ـ بىرىگە چىداشمايدىغان ئەر ـ خوتۇنلاردىن ئىدى. تاج مەھەلنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئاجۇمەند بانۇ بېگىم بولۇپ، ئۇ گۈلدەك چىرايلى بىلەن داڭ چىقارغان. شۇ سەۋەبتىن ھەم ۋەزىرنىڭ قىزى بولغانلىقتىن خانىش بولغاندا ئۇنىڭغا «مۇمتاز مەھەل» دېگەن ئاتاق بېرىلگەن. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇرۇدىدىكى ئەتىۋارلىق خانىش» دېگەنلىك ئىدى. ئۇ ئەينى چاغدا دۇنيادىكى ئەڭ كۆچلۈك، ئەڭ چوڭ، ئەڭ باي ئىمپېرىيەنىڭ خانىشى بولغاندىن كېيىن پۈتمەس ـ تۈگىمەس مەئىشەت، چەكسىز سەلتەنەت ۋە يالقۇنلۇق مۇھەببەتنىڭ نۇرىغا چۆمۈلۈپ،

تېخىمۇ جەلپكار، تېخىمۇ تەڭداشسىز گۈزەلگە ئايلانغان. ئۇ تارىخىي كىتابلاردا «تاج مەھەل» دەپ ئاتىلىدۇ.

1628 - يىلى ئاشۇ گۈزەل ئاخشامدىكى شېرىن سۆھبەت بولۇنۇپ تۆت يىلدىن كېيىن، يەنى 1631 - يىلى پادىشاھ شاھ جاھان جەنۇبىي ھىندىستانغا قوشۇن تارتىدۇ. ئىمپېرىيە زېمىنىنى كېڭەيتىش ھەۋىسى كۈچلۈك شاھ جاھاننىڭ بۇ قېتىمقى يۈرۈشىدە خانىش تاج مەھەل بىللە بارىدۇ. بۇرھانپور شەھىرىدە خانىش تاج مەھەل 14 - بالىسىنى يەڭگىيدۇ. بۇ قېتىمقى تۇغۇتى قىيىنغا توختىغان بۇ خانىش بۇرھانپور شەھىرىدە 38 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئامراق خانىشنىڭ ئۆلۈمىدىن قاتتىق قايغۇغا چۆمگەن شاھ جاھان بىرمەھەل تەركىدۇنيا بولغان ئادەمدەك ئۆزىنى تاشلىۋېتىدۇ. كېيىن ئۇ خانىشىغا بەرگەن ۋەدىسى بويىچە ئېملا دەرياسىنىڭ بويىغا ئاق مەرمەر تاشتىن ھەشەمەتلىك مەقبەرە ياساشقا پەرمان چۈشۈرىدۇ. قۇرۇلۇشىنى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ داڭلىق ئارخىتېكتورى مەھمەد ئەيسا ئەپەندى لايىھەلەيدۇ.[1]

بۇ قۇرۇلۇشقا 1632 - يىلى ئىش باشلىنىدۇ. قۇرۇلۇشنى ئىستانبۇل ۋە باغداد قاتارلىق جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن 20 مىڭ ئۇستىكار تىنىمسىز ئىشلەپ 22 يىلدا تاماملايدۇ. ئۇنىڭ كۆرۈنۈشى ئىنتايىن ھەيۋەتلىك ھەم گۈزەل بولۇپ، ئۇنىڭ مەركىزىدىكى چوڭ گۈمبەزنىڭ ئېگىزلىكى 65 مېتىر، مەقبەرىنىڭ تۆت تەرىپىدىكى ئىنچىكە مۇنارلارنىڭ ئېگىزلىكى 39 مېتىر كېلىدۇ. مەقبەرە ئۈزۈنچاق چاسا شەكىلدە بولۇپ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 580 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 305 مېتىر. مەقبەرىنىڭ ئالدىدا

---

① ئىران تارىخچىلىرى بۇ قۇرۇلۇشنى ئىرانلىق ئۇستا ئەھمەد خەلىل باش بولۇپ لايىھەلىگەن دەپ قارايدۇ، غەرب تارىخچىلىرى ئىتالىيەلىك گېرومىمو ۋېروني بىلەن فىرانسىيەلىك ئاۋستىن دې بوردېكسلارمۇ لايىھەلىگۈچىلەر قاتاردا بار ئىدى، دەپ قارايدۇ. شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2003 - يىلى نەشر قىلغان «دۇنيادىكى ئۆچمەس قۇرۇلۇشلار قامۇسى» ناملىق كىتابتا «لايىھەلىگۈچى شاھ جاھان» دەپ يېزىلغان.

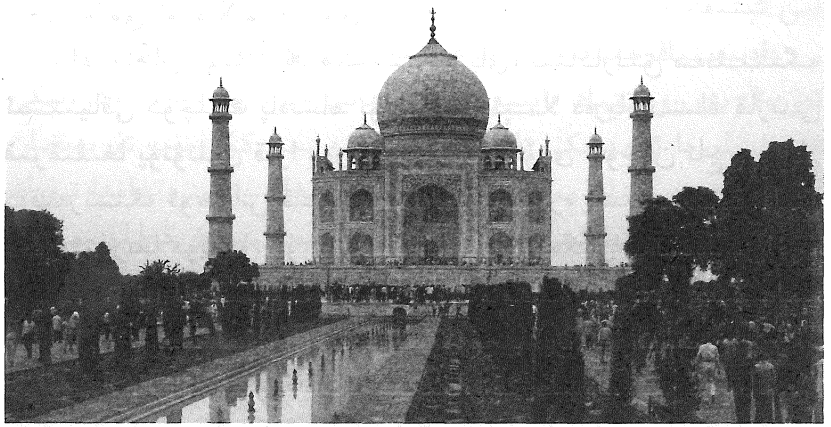

تاج مەھەل مەقبەرىسى

تار ھەم ئۇزۇن بىر كۆل بار. ئۇنى ياپيېشىل زىننەت دەرەخلىرى بەزلەن رەڭگارەڭ گۈللەر ئوراپ تۇرىدۇ. كۆلنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئازادە پىيادىلەر يولى بار. بۇ مەقبەرە «تارىخىي بىنالار ئورمىنى» بار شەھەر دەپ ئاتالغان ئەگرەدىكى ئەڭ كۆركەم قۇرۇلۇش بولۇپ قالغان.[1] مەقبەرىنى ياساشقا دۆلەت خەزىنىسىدىن 5 مىليون رۇپىيە (ئامېرىكا دوللىرىغا سۇندۇرغاندا 230 مىليون ئامېرىكا دوللىرى) چىقىم قىلىنغان. ئاخىرقى ھېسابتا تېخنىكا بىلەن سەنئەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى بولغان، ئىنسانىيەت بەدىناكارلىق تارىخىدا زىلزىلە پەيدا قىلغان، پۈتۈنلەي سىلىقلانغان ئاق مەرمەر تاشتىن ياسالغان بۇ تەڭداشسىز قۇرۇلۇش 1654 ـ يىلى پۈتۈپ چىقىدۇ. خانىش تاج مەھەلنىڭ جەسىتى بۇرھانپوردىن ئەگىرەگە يۆتكەپ كېلىنىپ، بۇ گۈزەل مەقبەرە ئىچىگە دەپنە قىلىنىدۇ. بۇ قۇرۇلۇش تۈپەيلى ئىمپېرىيەنىڭ خەزىنىسى خېلىلا قۇرۇقدىلىدۇ،

① ۋاڭ شۇيىڭ: «دىن ۋە ھىندىستان جەمئىيىتى»، خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 240 ـ بەت.

خەلقنىڭ يۈكى ئېشىپ كېتىدۇ. گەرچە پادىشاھ ئامراق خانىشىغا بەرگەن ۋەدىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ پىلانى تېخى تولۇق ئورۇنلانمىغانىدى.

شاھ جاھان رومانتىك ھېسسىياتقا باي، بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىشتىياقى كۈچلۈك پادىشاھ بولغاچقا، ئېمىلا دەريانىڭ قارشى قىرغىقىغا پۈتۈنلەي قارا مەرمەر تاشتىن ئۆزى ئۈچۈن تاج مەھەل مەقبەرىسىگە ئوخشاش قىلىپ يەنە بىر مەقبەرە ياسىتىش ئارزۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ ئېمىلا دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ئاق مەرمەر مەقبەرە بىلەن قارا مەرمەر مەقبەرە بىر - بىرىگە يۈزلەنگەن ھالدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرسا نەقەدەر گۈزەل مەنزىرە ھاسىل بولاتتى، دەپ ئويلايدۇ. ئەمما ئوردىنىڭ ئىچى - سىرتىدا پادىشاھقا قارشى نارازىلىق كەيپىياتى كۈچىيىپ كېتىدۇ. گەرچە شاھ جاھانغا ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى 22 ئۆلكە باج - سېلىق تۆلىسىمۇ، ئەمما 1630 - يىللاردىن ئېتىبارەن جەنۇبىي ھىندىستانىنى بويسۇندۇرۇش، پارسلار بىلەن قەندەھارنى تالىشىش، پورتۇگالىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن بىرنەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىش، 30 يىل ئىچىدە كەينى - كەينىدىن يەتتە قېتىم قەھەتچىلىك يۈز بېرىش، پايتەختىنى 1637 - يىلى ئەگرەدىن دېھلىغا كۆچۈرۈش، دېھلىدا قىزىل قەلئە، ئوردا، باغ، مەسچىت قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى سالدۇرۇش قاتارلىق بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن پىلانى قارشىلىققا ئۇچرىغان ھەم تۆت ئوغلىنىڭ بىر - بىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ تىنچىماسلىقىدىن ئىچى ئاچچىق بولغان پادىشاھ 1657 - يىلى ئاغرىپ قالىدۇ. نەتىجىدە، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلەلمەس بولۇپ قالىدۇ. ئۇنىڭ ياۋروپا جاھانگىرلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا نامى چىققان ئۇچىنچى ئوغلى ئەۋرەڭزىپ 1659 - يىلى تەختنى تارتىۋالىدۇ، ئەۋرەڭزىپ گۈمانخور، ۋەھشىي بولسىمۇ، تەدبىرلىك، باتۇر، كەسكىن ئىمپېراتور ئىدى. تۇرمۇشتا ئۆزىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئاتا - بوۋىلىرىدەك ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلمەيتتى. سىياسىيغا، ھەربىي ئىشلارغا سەل

قارىمايتتى. نەغمە ـ ناۋاغا، ئەدەبىيات ـ سەنئەتكە زىيادە ھېرىسمەن ئەمەس ئىدى. زادى ھاراق ئىچمەيتتى. ئىسلام دىنىغا چىن كۆڭلىدىن ئېتىقاد قىلاتتى.

دادىسىنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىكى ئاجىزلىقىنى چۈشىنىدىغان ئەۋرەتگىزىپ رومانتىك دادىسى شاھ جاھاننى كونا پايتەختە ئەگرەدىكى قىزىل ئوردا ئىچىدىكى تاج مەھەل مەقبەرىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان راۋاق بار بىر بىناغا نەزەربەند قىلىپ قويغان. ئەينى چاغدا تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسىنى ھەر جەھەتتىن مىسلىسىز گۈللەنىشكە ئىگە قىلغان بۇ ئىمپېراتورنىڭ كۈنلىرى تولىمۇ مىسكىنلىكتە ئۆتكەن. كېسەلچان شاھ جاھان ئەتىگەندىن كەچكىچە راۋاقتىن تاج مەھەل مەقبەرىسىگە سائەت ـ سائەتلەپ قاراپ، مۇڭغا پاتقان ھالدا خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان. ئاخىرقى كۈنلىرى دەرد ـ ئەلەم ئىچىدە ئۆتكەن شاھ جاھان 1666 ـ يىلى 74 يېشىدا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلغان. ئوغلى ئەۋرەتگىزىپ ئۇنىڭ مېيىتىنى تاج مەھەلنىڭ مېيىتى يېنىغا دەپنە قىلغان.

شاھ جاھان سەلتەنەت سۈرگەن يىللار تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسى ھەر جەھەتتىن گۈللىنىپ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەن مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ يىللاردا ئىمپېرىيەنىڭ يېزا ئىگىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە سودا ئىشلىرى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا، تېببابەتچىلىك ساھەسىدە ناھايىتى زور ئۇتۇقلار قولغا كەلتۈرۈلگەن. دېھلى بىلەن ئەگرەدىكى ئىككى مەشھۇر مەسچىتمۇ شۇ مەزگىلدە سېلىنغان. ھىندىستاندىكى ئىسلام بىناكارلىقىنىڭ نەمۇنىسى دەپ قارىلىۋاتقان تاج مەھەل مەقبەرىسىمۇ ئەنە شۇ يىللاردا بەرپا قىلىنغان.

بۇ مەقبەرىگە ھىندىستانىنىڭ پايتەختى يېڭى دېھلىدىن چىقىپ شەرققە 200 كىلومېتر ماڭغاندا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. دۇنياغا مەشھۇر تاج مەھەل مەقبەرىسى ھازىر ھىندىستانىنىڭ سىمۋولى ۋە ئىپتىخارى. ئۇ دۇنيا بىناكارلىق تارىخىدىكى يەتتە مۆجىزىنىڭ بىرى.

رى. ئۇنىڭ «مەرمەر تاشنىڭ چۈشى»، «ئاق مەرمەر تاش سىمفونىيە-سى» دېگەندەك چىرايلىق ناملىرى بار. كىشىلەر ئۇنى «ھىندىستان-نىڭ مەرۋايىتى» دەپمۇ تەرىپلىشىدۇ. ھىندىستاننىڭ دۇنياغا داڭلىق شائىرى تاگور تاج مەھەل مەقبەرىسىنى «مۇھەببەتنىڭ بىر تامچە يېشى» دەپ تەسۋىرلىگەن.

گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بۇ بىناكارلىق ئابىدىسى ھەم ھەيۋەت-لىك، ھەم كۆركەم ياسالغان. ئۇنىڭ ئەتراپىنى سۈپسۈزۈك كۆلچەك-لەر ئوراپ تۇرىدۇ. كۈندۈزلىرى مەرمەردىن قوپۇرۇلغان تاملارغا ئۇستىلىق بىلەن قويۇلغان ياقۇت تاشلار قۇياش نۇرىدا كۆزنى قا-ماشتۇرىدۇ. بۇ مەقبەرە ھەر ئاخشىمى بىر كۈندىكى ئەڭ گۈزەل پەيتىنى كۈتۈۋالىدۇ. كەچكى شەپەقنىڭ يورۇقىدا بۇ ئاق مەرمەر مەق-بەرە كۈل رەڭ، سېرىق، ئالتۇن رەڭ ھالىتىدىن بارا ـ بارا سۈس قىزىل، تۈتۈق قىزىل، سۈس يېشىلغا ئۆزگىرىدۇ. ئاينىڭ ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ كۈمۈشتەك ئاق تۈسكە كىرىدۇ. ئاي يورۇقىدا ئۇ ئاجايىپ سەلتەنەتلىك ۋە جەلپكار كۆرۈنىدۇ.

بۇ مەقبەرە 1983 ـ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ما-ئارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت ئورگىنى تەرىپىدىن «دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى» تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن.

2008 ـ يىلى يېزىلدى

لاي قەلئەنىڭ سىرى

2007 - يىلى رۇسىيەنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى ئەڭ چوڭ خەۋەر پورباجىن — لايدىن ياسالغان قەلئە توغرىسىدىكى خەۋەر بولدى. بۇ خەۋەر رۇسىيەنىڭ ئاخبارات ۋاستىلىرى ئارقىلىق دۇنياغا جاكارلانغاندىن كېيىن پۈتكۈل دۇنيانىڭ نەزىرى پورباجىنغا تىكىلدى. رۇسىيە ئاخبارات ۋاستىلىرى پورباجىننى «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 2 - قاغانى مويۇنچۇر سالدۇرغان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى ئۇيغۇر قەلئەسىدۇر» دەپ جاكارلىغاندا، بۇنى ئۇققان دۇنيانىڭ جاي - جايىدىكى ئۇيغۇرلار بىر - بىرىگە ھاياجان ئىلكىدە خەۋەر يەتكۈزۈشتى. شۇنىڭدا ئاگېنتلىقىمۇ بۇ ھەقتە خەۋەر تارقاتتى. شۇنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، خەنزۇ تارىخچى چىن شۆشۈن ئەپەندى «شۇنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2007 - يىلى 11 - ئۆكتەبىر سانىدا «رۇسىيە پورباجىن قەدىمكى ئۇيغۇر قەلئەسىنى كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرمەكتە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلارنى بۇ كاتتا ۋەقەدىن خەۋەردار قىلدى. ئارقىدىن «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» مۇ رەھىمجان ھاكىم خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان «رۇسىيەدىكى ئۇيغۇرلار سالغان ياز لىق قەلئە — پورباجىن» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلىپ، كىشىلەرنىڭ بۇ خەۋەرگە بولغان قىزىقىشىنى تېخىمۇ ئاشۇردى.

پورباجىن ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنىڭ باش - ئاخىرى زادى قانداق؟ كىشىلەرنى شۇنچە ھاياجانغا سالغان بۇ قەلئە نېمە سەۋەبتىن، قاچان، قانداق سېلىنغان؟ بۇ، ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى يېڭى بايقاشمۇ ياكى كونا ئىشمۇ؟ كىشىلەر بۇ قەلئەگە نېمە ئۈچۈن شۇنچە قىزىقىدۇ؟ دېگەن سوئاللار كىشىلەرنى قىزىقتۇردى.

پورباجىن رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ تۇۋا جۇمھۇرىيىتىدىكى دېڭىز يۈزىدىن 1300 مېتىر ئېگىز جايدىكى تېرىخول كۆلىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى تۆت گېكتار كېلىدىغان ئارالغا بەرپا قىلىنغان قەلئە. «پورباجىن» دېگەن سۆز تۇۋا تىلىدا «لايدىن ياسالغان قەلئە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تۇۋا جۇمھۇرىيىتى رۇسىيە بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ چېگراسىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر مەيدانى 170 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 310 مىڭ، بۇنىڭ ئىچىدە تۇۋالارنىڭ نوپۇسى 200 مىڭ، رۇسلارنىڭ نوپۇسى 100 مىڭغا يېقىن، قالغانلىرى خاكاس، ئۇكرائىن قاتارلىق مىللەتلەردۇر. تۇۋالارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى توغرىسىدا ن. ئا. باسكاكوف «تۈركىي تىللار»دىكەن كىتابىدا ئېنىق قىلىپ: «تۇۋا تىلى تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە بۇ گۇرۇپپىدىكى قەدىمكى ئوغۇز، قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە توفا (قاراغاس) تىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئايرىم بىر ئۇيغۇر ـ تۈرك تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ» دېگەن. تارىخچى چىن شۆشۇن ئەپەندىمۇ تۇۋالارنىڭ ئېتنىك مەنبەسى ھەققىدە «گەپنى قىسقارتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنبەسى تېلىلارغا تاقىلىدۇ»، «ئۇلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈركىي تىل ئائىلىسى ـ شەرقىي ھۇن تىل تارمىقى ـ ئۇيغۇر تىل گۇرۇپپىسى ـ ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىللار ئىككىلەمچى تىللار گۇرۇپپىسىغا تەۋە» دەپ يازغان. تۇۋالارنىڭ كۆپ قىسمى لاما دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

پورباجىن قەلئەسى بىر خارابە بولۇپ، ئۇنى ئەڭ دەسلەپ 1891 ـ يىلى رۇسىيەنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىمى دېمىتىرى كلېمېنتېف بايقىغان. ئۇ كېيىن قارا بالغاسۇننى تەكشۈرۈپ بولغاندىن كېيىن پورباجىن قەلئەسىنىڭ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەركىزى شەھىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەن ھالىتى ئىكەنلىكىنى ھەيرانلىق ئىچىدە بايقىغان. پورباجىننى «ئۇيغۇر قاغانىنىڭ يازلىق سارىيى» دېگەن قاراشنى تۇنجى قېتىم سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىكى مەشھۇر

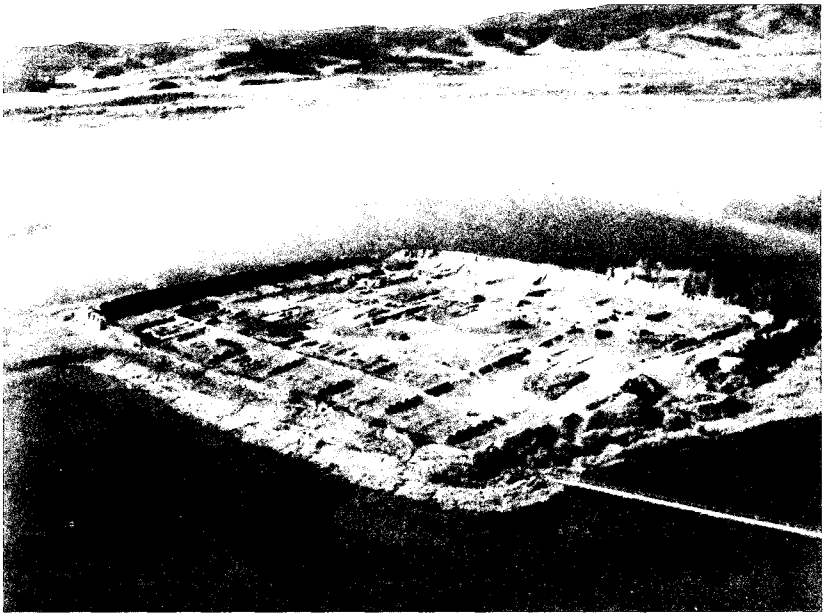

پورباجىن قەلئەسى خارابىسى

ئالىم سېۋىيان ئىزرايلىۋېچ باينېشتېين 1957 ـ يىلى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراشنى 1960 ـ ۋە 1970 ـ يىللاردا ل. ر. كزلاسوف ۋە س. ۋ. كسلېيېفلار ئىلمىي تەكشۈرۈشلەردىن كېيىن تەكتىلەشكەن. تۇڭا جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئايال رەھبىرى تامارا ماشالوۋنا نوربىي ئۆزدىنىڭ كىتابىدا پورباجىن قەلئەسىنىڭ ئۇيغۇر قاغانلىقىنىڭ ساراي ـ سېپىلى ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. ئەمما باشقىچە قاراشتىكى تەتقىقاتچىلارمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى «ئۇيغۇر قاغانلىقى قەلئەسى» دەپ بېكىتىشكە پاكىت يېتەرلىك ئەمەس، دەپ قاراشقان. شۇنداقتىمۇ رۇسىيە ئالىملىرى بۇ قەلئەنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك قىممىتىگە قىلچە سەل قارىمىغان. 1995 ـ يىلى رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ زۇڭتۇڭى بورس يېلتسىن پورباجىننى دۆلەت دەرىجىلىك تارىخىي ۋە مەدەنىيەت مىراسى، دەپ قارار چىقارغان. بۇ، پورباجىن قەلئەسىنىڭ ھەر جەھەتتىن نەقەدەر يۇقىرى قىممەتكە ئىگە

ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدۇ. قەدىمكىلەرنىڭ ئېگىز تاغدىكى خىلۋەت كۆلنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا بۇنداق مۇستەھكەم ۋە چوڭ قەلئەنى سالـ مىقى ئىنتايىن مۇشكۈل ئىش ئىدى. چۈنكى بۇنداق قەلئەنى سېلىش ئۈچۈن نەچچە مىڭ تونىنا توپا، كېسەك ۋە ياغاچ ـ تاش كېتىدۇ. ئـا ـ دەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان ئىش شۇكى، بۇ جاي ئادەم ناھايىتىمۇ كەمدىن ـ كەم كېلىدىغان تولىمۇ چەت رايون. شۇڭا زادى كىم بۇنداق خالي جايغا بۇنداق چوڭ قورغاننى سېلىش كويىغا كىرىپ قالغان، ئۇنى كىم ئۈچۈن سالدۇرغان؟ دېگەندەك سىرلىق سوئاللارغا جاۋاب ئىزدەش كېرەك ئىدى.

دېمەك، ئەمدىكى ۋەزىپە پورباجىننى «سۆزلىتىش» ئىدى. 19 ـ ئەسىردە ياشىغان رۇس يازغۇچىسى گوگۇل «ھەرقانداق خەلقنىڭ ئۆتمۈشى توغرۇلۇق ھېكايە، ئەپسانە، چۆچەكلەرمۇ ئۇنتۇلغاندا، ئۇلار توغرۇلۇق شۇ خەلققە تەئەللۇق بىناكارلىق ۋە باشقا ماددىي بۇـ يۇملار كۆپلەپ ئۈچۈر يەتكۈزىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. پورباجىنىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق قەلئە كىملەر توغرۇلۇق، قانداق ئۇچۇرلارنى يەتكۈزەر؟ بۇ سىرلىق تېپىشماقنى يېشىش، 1000 يىلدىن ئارتۇق ئۇيقۇدا ياتقان پورباجىن خارابىسىنى «سۆزلىتىش» ئۈچۈن رۇسىيە ھۆكۈمىتى 2007 ـ يىلى ئەتىيازدا مەخسۇس تەربىيەلەنگەن 600 نە ـ پەر ئىستۇدېنتتىن تەشكىللەنگەن نەچچە ئون داڭلىق ئارخېئولوگ، گېئولوگ، ئارخىتېكتور ۋە ئېكسپېدىتسىيەچى باش بولغان زور تەكشۈرۈش ئەترىتىنى تۈزۈا جۈمھۇرىيىتىگە ئەۋەتىشنى قارار قىلـ دى. بۇ زور «قوشۇن» 1000 يىلدىن ئاشقان تارىخىي سىر يوشۇرۇنـ غان تېرىخول كۆلى بويىغا چېدىر تىكىپ تۆت ئايغا سوزۇلغان ئىز ـ چىكە تەكشۈرۈشنى باشلىغان.

تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەر تۆت ئايغا سوزۇلغان ئەتراپلىق، ئىنچىكە تەكشۈرۈش، تېپىلمىلارنى تەتقىق قىلىش، سۈنغان سا ـ پاللارنى بىر ـ بىرىگە زېرىكمەي جېپسىلاش، قەلئەنىڭ ئۇلىغا ئا ـ ساسەن ئومۇمىي قۇرۇلمىسىنى قىياسەن تۇرغۇزۇش، ماددىي بۇـ

يۇملارنى تۇرگە ئايرىش، سېلىشتۇرۇش ۋە يىل دەۋرىنى بېكىتىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش ئارقىلىق ئاخىر خېلىلا ئىشەنچلىك يەكۈنگە ئېرىشكەن. قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكىلەرنىڭ بۇ دەسلەپكى يەكۈننى رۇسىيە جىددىي ئەھۋاللار مىنىستىرلىقىنىڭ تۇۋا مىللىتىدىن بولغان مىنىستىرى سېرگېي شايگۇ مۇخبىرلارغا جاكارلاپ مۇنداق دېگەن: «ئارخېئولوگلارنىڭ خۇلاسىسىگە قارىغاندا، پورباجىن قەدىمىي قەلئەسىنى قەدىمكى ئۇيغۇرلار سالغان. ھازىر بۇ قەلئەنىڭ ئاساسىي بۆلىكى قېزىپ بولۇندى، قەغەز يۈزىدە يەنە قەلئەنىڭ ئەسلىي ھالىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. بىز ئۇزاققا بارماي بۇ جاينى دۇنياغا ئېچىۋېتىپ، ئۇيغۇرلارنى دۇنياغا تونۇتىمىز!»

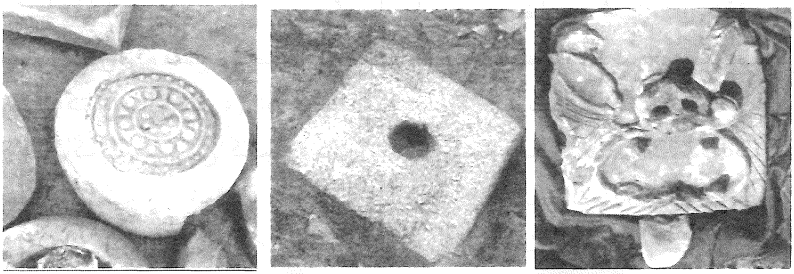

پورباجىن قەلئەسىدىن قېزىۋېلىنغان بىر قىسىم ئاسار ئەتىقىلەر

تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ئالىم ـ مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «بىز تۆت ئاي تەكشۈرۈش ئارقىلىق تېرىخول كۆلىنىڭ بويىدىن چوڭ تېپتىكى قەبرىدىن 100 نەچچىنى تاپتۇق. پورباجىن قەلئەسىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك تۈزۈلۈشى، لايىھە پىلىشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بېكىتىپ، قەلئەنىڭ قەغەز يۈزىدىكى مودېلىنى ياساپ چىقتۇق. بۇ قەلئەنىڭ شەكلى جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى زامانىدىكى پايتەخىتى چاڭئەن (شىئەن) دىكى ئوردىغا ئوخشايدىكەن. قەلئەنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش بۆلىكى ئادەمگە بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرىنى ئەسلىتىدۇ. قەلئەدىن تېپىلغان بىر تاش پۈتۈكتىن قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەنسەپدارى

بوقۇشنىڭ ئىمزاسىنى تاپتۇق. بىز شۇ دەۋرگە ئائىت تارىخنامىلەر ۋە پۈتۈكلەردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن بۇ قەلئەنى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى مويۇنچۇر خوتۇنى نىڭگو مەلىكە ئۇچۇن سالدۇرغان بولۇشى ئېھتىمال، دەپ قارىدۇق.»

ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئۇتۇقلۇق بولۇپ، زور ئۇنۇم قازانغاندىن كېيىن رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ زۇڭتۇڭى ۋىلادىمىر پۇتىن 2007 - يىلى 13 - ئاۋغۇستتا رۇسىيەگە زىيارەتكە كەلگەن مۇناكو دۆلىتىنىڭ شاھزادىسى ئالبېرت II بىلەن تۇۋا جۇمھۇرىيىتىنىڭ مەركىزى قىزىل شەھىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردىن تىك ئۇچار ئايروپىلانغا ئالمىشىپ پورباجىن قەلئەسى خارابىسى قېزىلىۋاتقان تېرىخول كۆلىگە بارغان ھەم خارابە ئىزىنى كۆزدىن كەچۈرگەن. پۈتىن مۇخبىرلارغا: «بۇ، رۇسىيە تارىخىدىكى كۆلىمى زور تەكشۈرۈش تۈرى. پورباجىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار سالغان قەلئە» دەپ جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇ خەۋەر كىشىلەرنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغىدى.

پۈتىن پورباجىن قەلئەسى خارابىسىدە

تىنى تارتتى.

ئالىملار پورباجىندىن ئىبارەت بۇ لايدىن ياسالغان قەلئەنى نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خاقانى مويۇنچۇرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قۇرۇلغان دەپ قارىشىدۇ؟ بۇنىڭ سىرى نىڭگو مەلەكە بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئەلۋەتتە.

نىڭگو مەلىكە كىم، ئۇ قانداقسىگە مويۇنچۇر قاغانغا خوتۇن بولۇپ قالغان؟ بۇ سوئاللارغا بېرىلىدىغان جاۋاب پورباجىندىن ئىبارەت بۇ لاي قەلئەنىڭ سىرىنى يېشىپ بېرىدۇ.

مويۇنچۇر (بايانچۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد قاغانى بولۇپ، دادىسى قۇتلۇق بىلگە قاغان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن 747 ـ يىلى قاغانلىق تەختىگە چىققان. «جەسۇر ھەيۋىسى ئالەمگە تارالغان بىلگە قاغان» مويۇنچۇر ھەم باتۇر، ھەم چېۋەر قوماندان بولۇپ، يېڭى قۇرۇلغان ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن «گوبى چۆلىدىكى ۋە موڭغۇل يايلاقلىرىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئاتلىق قوشۇن» تەشكىللىگەن، ئۇزاققا سوزۇلغان شىددەتلىك ئۇرۇشلار ئارقىلىق ئەتراپىدىكى دۈشمەنلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، خانلىقنىڭ تېررىتورىيەسىنى «ئىلگىرىكى ھۇن ۋە تۈرك ئىمپېرىيەلىرىنىڭ زېمىنى دائىرىسى»گىچە كېڭەيتكەن. رۇس تارىخچىسى كېلياشتورنىي «مويۇنچۇر نۇرغۇن قوۋمنى ئاتاق ـ دېڭى بىلەن مەغلۇپ قىلغاندى» دەپ يازغان. قىرغىز تارىخچى ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى ئۆز كىتابىغا «تاڭنامە. ئۇيغۇرلار» دىن ئالغان نەقىلدە «ئۇلار كەلگەن چاغدا ھەر قانداق ئادەمنى تىتىرەك باساتتى» دېيىلگەن. بۇنداق بولۇشىدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئەينى چاغدا تەڭداشسىز قوشۇن ئىدى. قاغان مويۇنچۇرنىڭ ئۆزىلا باتۇر ھەم چېۋەر بولۇپ قالماستىن ئايالى ئېل بىلگە خاتۇنمۇ باتۇر ھەم پاراسەتلىك ئايال ئىدى. ئوغۇللىرى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇ ۋە ئېدىگەن مويۇيمۇ تەڭدىشى يوق باتۇرلاردىن ئىدى. شۇڭا ئۇيغۇرلار مويۇنچۇرنى «قارا قاغان» دەپ ئۇلۇغلايتتى.

ئومۇمەن، مويۇنچۇر قاغان سەلتەنەت سۇرگەن مەزگىلدە ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى ۋە شان ـ شۆھرىتى ناھايىتى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن.

دەل شۇ يىللاردا، يەنى 750 ـ يىللاردا تاڭ سۇلالىسى مىسلى كۆرۈلمىگەن پاراكەندىچىلىكلەرگە دۇچ كەلگەن. 751 ـ يىلى ئەرەبلەر بىلەن تالاستا بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىش ئۇرۇشىدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كورېيان مىللىتىدىن بولغان داڭلىق سەركەردىسى گاۋ شەنجى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا ئاسىيا ـ دىن تامامەن چېكىنگەن. ئارقىدىنلا، يەنى 755 ـ يىلى ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن ئىسيانى يۈز بېرىپ قالايمىقانچىلىقنى چېكىگە يەتكۈزگەن.

ئۆڭلۈك (ئەن لۇشەن) ئەسلىي يىڭجۇ (هازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكە ـ سىنىڭ جىنجۇ شەھىرى) لۇق بولۇپ، دادىسى غۇز، ئانىسى تۇرك ئىدى، دېيىلىدۇ. تەيۋەنلىك يازغۇچى، داڭلىق تارىخچى بەي يالڭ ئە ـ پەندى «جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىخ تېزىسى» ناملىق كىتابىنىڭ 2 ـ تۇم «ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن ھەربىي ئۆزگىرىشى» دېگەن بۆلۈكىدە ئۆڭلۈك ـ نى «ئۇ ناھايىتى مەردانە ھەم قابىلىيەتلىك سەركەردە ئىدى» دەپ يازغان. ئەنگلىيەلىك تارىخ ـ مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى فىرانسىس ۋۇد(Frances Wood) «يېپەك يولىنىڭ 2000 يىلى» ناملىق كىتا ـ بىدا ئۆڭلۈكنى «ھىيلىگەر ھەم ئەقىللىك، چېگرا رايوندىكى مىل ـ لەتلەرنىڭ تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى» دەپ يازغان. دېمەك، ئۇ ئا ـ دەتتىكى ئادەملەردىن ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن بولسا كېرەك، سەركەردە ئۆڭلۈك تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى لى لۇڭجى، يەنى تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشىگە مۇيەسسەر بولغان. تاڭ شۇەنزۇڭ پۈتكۈل مەملىكەتنى ئون ھەربىي مەھكىمىگە بۆلۈپ ئىدا ـ رە قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويغان بولۇپ، لەشكىرىي ھوقۇقنى ھەرقايسى ھەربىي مەھكىمە ھىراۋۇللىنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بە ـ رگەن. بۇ ھىراۋۇللارنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئۆڭلۈك پىڭ ـ لۇ، فەنياڭ، خېدۇڭ، يەنى ھازىرقى چاۋياڭ، بېيجىڭ، تەييۇەندىن

ئىبارەت ئۇچ ئايماقنىڭ ھىراۋۇلى ئىدى. ئۇنىڭ ئىلكىدە 160 مىڭ كىشىلىك ئارىلاشما قوشۇن بولۇپ، ئاساسەن تۈركىي قەبىلىلەر ۋە قىتانلاردىن تەشكىللەنگەن باتۇر چەۋەندازلار ئىدى. ئۆڭلۈك ھەربىي ئىشلاردا قابىلىيەتلىك، مىجەزى چۈس، ئاغزى ئىتتىك سەركەردە ئىدى. ئۇ كۆپ قېتىم چاڭئەنگە كېلىپ خان بىلەن كۆرۈشكەن. مۇشۇ جەريانداا ئوردىنىڭ چىرىكلەشكەنلىكى، ۋەزىر ئەزەم باشلىق مەنسەپدارلارنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغانلىقى ئۇنىڭدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەم دانا پادىشاھ ئىدى. بىراق، سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغىنىغا 40 يىلدىن ئاشقان بولغاچقا بارا ـ بارا بىخۇدلاشقان. ئۇ 61 ياشقا كىر ـ گەن يىلى 18 ـ ئوغلى لى ماۋنىڭ گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق ئايا ـ لى ـــ 26 ياشلىق ساھىبجامال يالڭ يۈخۈەن (يالڭ گۈيفېي) گە مەپتۇن بولۇپ قېلىپ، ئۇنى بىر ئامالىلار بىلەن ئۆز ئەمرىگە ئېلىۋالغان. ياشانغان پادىشاھ بۇ ياش ساھىبجامالغا ناھايىتى ئامراق بولۇپ قال ـ غان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ساھىبجامالنىڭ نەۋرە ئاكىسى يالڭ گۈجۈڭنى ۋەزىر ئەزەملىككە تەينىلىگەن، باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغىمۇ مۇ ـ ھىم ھوقۇقلارنى بەرگەن. يالڭ گۈجۈڭ ۋەزىرلىككە ناباب، پاسىق ئا ـ دەم بولغاچقا ئوردىدا چىرىكلىكنى يامرىتىۋەتكەن. بىر قېتىم ئۆڭ ـ لۇك بېيجىڭدىن چاڭئەنگە خان بىلەن كۆرۈشكىلى كەلگەندە يالڭ گۈجۈڭ ئۇنىڭدىن كۆپ پۇللۇق پارا سورىغان. ئۆڭلۈك بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا رەت قىلىۋەتكەن ھەمدە ئۇنىڭغا تېگىشلىك ھۆرمەتمۇ بىلدۈرمىگەن. يالڭ گۈجۈڭ بۇنداق كەمستىشكە چىدىماي ئۆڭلۈكنى ئۇجۇقتۇرۇش نىيىتىدە بولغان. شۇنىڭ بىلەن «خانغا قارشى چىقىش سۈيىقەستىدە بولغان» دېگەن بەتنامنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، پادە ـ شاھقا كۆپ قېتىم چېقىمچىلىق قىلغان. ئەمما پادىشاھ ئىشەنمە ـ گەن. بەي يالڭ ئەپەندىنىڭ «جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىخ تېزىسى» نامىلىق كىتابىدا يېزىشىچە، يالڭ گۈجۈڭ 755 ـ يىلى «مەجبۇرلاپ توپىلاڭ كۆتۈرگۈزۈش» ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئۆڭلۈكنىڭ چاڭئەندىكى

قەسرىگە ئوردا ياساۋۇللار قوشۇنىنى ئەۋەتىپ ئۇنىڭ قەسرىدىكى مۇلازىملار ۋە مېھمانلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزگەن. ئۇ نىڭ مەقسىتى ئۆڭلۈكنى تېرىكتۈرۈپ، پادىشاھقا قارشى تەخ تارتىشقا قىستاش ئىدى. ئۆڭلۈك دېگەندەكلا بۇ قىرغىنچىلىقتىن قاتتىق چۆچۈگەن ھەم غەزەپلەنگەن. ئۇ، پادىشاھقا ئەرز قىلىشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوقلۇقىنى بىلەتتى. چۈنكى بارلىق مەلۇماتنامىلەر يالغان گۇجۇڭنىڭ ئالدىدىن ئۆتەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۆڭلۈك ئىسيان كۆتۈرۈش قارارىغا كېلىپ، 160 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا يالغان گۇجۇڭغا جازا يۈرۈشى قىلىمىز، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. نەتىجىدە 755 ـ يىلى نويابىردا ئۇ قول ئاستىدىكى تۈرك سانغۇنى سۆيگۈن بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرۈپ چاڭئەنگە قاراپ قوشۇن تارتقان. يالغان گۇجۇڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ گۈلقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەن. چۈنكى، ئۆڭلۈكنىڭ بۇ ئىشى ئۇنىڭ ئارزۇ قىلغىنىدەك بولغان. ئۇ ئەمدى ئۆڭلۈكنى ئۆز يولى بىلەن قولغا ئېلىپ ئۇجۇقتۇرغىلى بولىدىغان بولدى، دەپ ئويلىغان. بىراق، ئۆڭلۈكنىڭ جەڭگىۋار قوشۇنى جەنۇبقا قاراپ توسالغۇسىز يۈرۈش قىلىپ، 34 كۈن ئىچىدە 700 كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ، خۇاڭخې ۋادىسىغا كەلكۈندەك بېسىپ كەلگەن. شەرقىي ئاستانە لويالىڭ ئۆڭلۈكنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. تالڭ سۇلالىسىنىڭ داڭلىق سەركەردىلىرىدىن فېلىڭ چاڭچى، گاۋ شەنجى، لى گۇاڭبى قاتارلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ بولغان. تالڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن خەۋپىتە قالغان. ئوردىنىڭ ئىچى ـ تېشى پاتىپاراقچىلىق ـــ ۋەھىمگە چۈشكەن. بىردىنبىر ئامال سەنشى، شەنشى ۋە خېنەننىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان تۇڭگۇەننى مەھكەم ساقلاش بولۇپ قالغان. تۇڭگۇەن ئۆتكىلى قولدىن كەتسە چاڭئەننىڭ قولدىن كېتىشى بىردەملىك ئىدى. پادىشاھ تالڭ شۇەنزۇڭ تالڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى مىسلىسىز خەۋپىتە قالغان مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، چارىسىز قالغان سەركەردە ـ سانغۇنلىرىغا قاراپ قاتتىق ئۇمىدسىزلەنگەن. توڭگۇەننى زادى كىممۇ مۇستەھكەم

ساقلاپ تۇرالار؟ دېگەن سوئال ئۇنى قاتتىق قىينىغان. ئاخىر ئۇ ئۇ-مىدىنى چاڭگەندىكى قەسرىدە كېسىلىنى داۋالىتىۋاتقان «غەربنى تىنچىتقۇچى سەركەردە» دەپ نام ئالغان قوشۇخانغا باغلىغان.

قوشۇخان تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەركەردىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ داڭلىق سەركەردە بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى كۇسەنلىك، ئانىسى ئۇدۇ-لۇق ئىدى. ئانىسى ئۇدۇندىكى كاتتا جەمەت بولغان ۋايجىرا جەمەت-دىن ئىدى. دادىسى كۇسەندىكى قوشۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئى-دى. تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر ئۇنى قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتاپ قوشۇخان (哥舒翰) دەپ ئۇلۇغلىغان. ئۇ ناھايىتى قابىل سەركەردە بولغاچقا قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. پادە-شاھ تاڭ شۇەنزۇڭمۇ ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن. چىڭخەيدىكى ئۇ-رۇشتا تۇبۇتلەرنى بىرنەچچە قېتىم قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ لىنتاۋ-نىڭ ئۇ تەرىپىگە قوغلىۋەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ شۆھرىتى ئالەمنى بىر ئالغان. چىڭخەي ۋە گەنسۇدىكى پۇقرالار:

شىمال ئاسمىنىدا چاقنار ئۇكەر يۇلتۇزى،
قىلىچ ئېسىپ تۇرار بۇندا قوشۇخان ئۆزى.
تۇبۇتلەر يايلاقتىن ھېچ كېچەلمەيدۇ،
پېتىنىپ لىنتاۋدىن ھېچ ئۆتەلمەيدۇ.

دەپ قوشاق توقۇپ، قوشۇخانىنىڭ تەڭداشسىز سەركەردە ئىكەنلىكى-نى مەدھىيەلىگەن. ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كۇچلۇك خانلىق بولغان تۇبۇتلەرنى باتۇرلۇق بىلەن توسۇپ تۇرۇشى تاڭ شۇەنزۇڭنى بەك خۇش قىلىۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا «غەربنى تىنچىتقۇچى سەركەردە» دەپ نام بەرگەن. قىزىق يېرى شۇكى، قوشۇخان بىلەن ئۆڭلۇكنىڭ مىجەزى پەقەت كېلىشمەيتتى، ئىككىسى بىر يەرگە كەلسىلا گەپ تالىشىپ قالاتتى. پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇ ئىككىسىنى «دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى» دەپ قاراپ، دائىم

ئۇلارغا ئاغا ـ ئىنى بولۇپ قېلىشلار، دەپ نەسىھەت قىلاتتى. 752 ـ يىلى بۇ ئىككىسى تەڭلا ئوردىغا كەلگەن. بۇ چاغدا تاڭ شۇەنزۇڭ مەھرەمبەگى، ئاغۋات گاۋ لىشىنى مەخسۇس ئۇلار ئۈچۈن زىياپەت ھازىرلاپ، ئالاھىدە كۈتۈۋېلىشنى بۇيرۇغان. قوشۇخان ئۆڭلۈكتىن نەچچە ئون ياش چوڭ ئىدى. شاراب زىياپىتىدە ئۆڭلۈك قوشۇخانغا يېقىنچىلىق قىلىپ: «مېنىڭ دادام غۇز، ئانام تۇرك، سېنىڭ ئاناڭ غۇز، داداڭ تۇرك. دېمەك، ئىككىمىزنىڭ قېنىمىز بىر، يېقىنراق ئۆتۈشكىنىمىز ياخشى» دېگەن. قوشۇخان بۇنىڭغا جاۋابەن «قەدىمكىلەردە ‹تۇلكە ئۆز ئىنىگە قاراپ ئۈرسە قوتۇر بولۇر› دېگەن گەپ بار» دېگەن. ئۆڭلۈك بۇ سۆزنى «قوشۇخان مېنى مەسخىرە قىلىۋاتىدۇ» دەپ چۈشىنىپ، قاتتىق غەزەپلىنىپ، بىگىز بارمىقىنى قوشۇخانغا تەڭلەپ تۇرۇپ، «سەندەك ياۋايى تۈرك مۇشۇنداق دېيىشكە قانداق پېتىنىدىڭ؟!» دەپ تىللىغان. نەتىجىدە، ئىككىسى ئەپلەشمەك تۇگۈل جېدەللىشىپ كەتكەن. كېيىن ئۆڭلۈك ۋەزىر ئەزەم ياڭ گۇجۇڭ بىلەن زىددىيەتلىشىپ قالغاندا، ياڭ گۇجۇڭ قوشۇخاننىڭ مەنسەپ ـ دەرىجىلىرىنى ئۆستۈرۈپ ئۆڭلۈك بىلەن روبىرو تۇرالايدىغان قىلىپ قويماقچى بولۇپ، 754 ـ يىلى ئۇنىڭ مەنسىپىنى يەنمۇ ئۆستۈرگەن. كۈتمىگەن يەردىن مەي ـ شارابقا ئامراق قوشۇخان بىر قېتىم قوشۇنلارنى كۆزدىن كەچۈرگىلى بارغاندا، شارابتىن زەھرلەنگەنلىكى تۇپەيلى ھاممامدا يۇيۇنۇۋېتىپ ھوشىدىن كەتكەن. باشقىلار خەۋەرسىز قالغاچقا خېلىغىچە سوغۇقتا قالغان. شۇ سوغۇق تەگكەنچە قوشۇخاننىڭ بوغۇم يالليۇغى ئېغىرلاپ كەتكەن. ئامالسىز لىقتىن چاڭئەنگە قايتىپ قەسىرىدە كېسەللىنى داۋالىتىپ، تالا ـ تۇزگە چىقماي ياتقان. دەل شۇ مەزگىلدە پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ قوشۇخانغا ئەڭ يۇقىرى ھەربىي مەنسەپنى بېرىپ، 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇڭگۇەننى ساقلاشقا بۇيرۇغان. كاتتا ئىنئام ئاتا قىلغان. ئوردىدىكى بارلىق ئەلەمدار، قەلەمدارلارنى شەھەر سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقىشقا بۇيرۇغان. قوشۇخان چاڭئەندىن چىقىپ تۇڭگۇەنـ

گە بارغىچە تىت ـ تىت بولغان پادىشاھ ئۇنىڭغا كەينى ـ كەينىدىن يېڭىدىن ـ يېڭى مەنسەپلەرنى بەرگەن. بېرىپ ـ بېرىپ ئاخىر ۋە-زىر دەرىجىسىگە تەڭ ئالىي مەنسەپ بەرگەن.

قوشۇخان تۇڭگۇەنگە بارغاندىن كېيىن بىر مۇشاۋىرى ئۇنىڭغا «ئۆڭلۇكىنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى شوئارى يالاڭ گۇجۇڭنى جازالاش. دېمەك، ئۇ يالاڭ گۇجۇڭنى يوقىتىشنى باھانە قىلىپ ئەسىيان كۆتۈرگەن. ئەگەر بىز 30 مىڭ لەشكەرنى تۇڭگۇەننى ساقلاشقا قو-يۇپ، قالغان 170 مىڭ لەشكەر بىلەن چاڭئەنگە بېرىپ، يالاڭ گۇجۇڭ-نى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، ئۆڭلۇكىنىڭ چاڭئەنگە باستۇرۇپ بېرىشقا باھا-نىسى قالمايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. قوشۇخان بۇ پىلانغا قايىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنداق قىلمىغان. لېكىن چېقىمچىلار بۇ مەخپىيەتلىكنى يالاڭ گۇجۇڭغا يەتكۈزۈپ قويغان. يالاڭ گۇجۇڭ بۇنى ئاڭلاپ ئىنتايىن قورقۇپ، تالاڭ شۇەنزۇڭغا مەكتۇپ سۇنۇپ، توختا-ماي مەسلىھەت بېرىپ، قوشۇخاننى تۇڭگۇەننى ساقلاپ يېتىۋەرمەي ئۆڭلۇككە قارشى لەشكەر تارتىشقا دەۋەت قىلغان. پادىشاھ يالاڭ گۇ-جۇڭنىڭ گېپىگە كىرىپ قوشۇخاندىن ئۆڭلۇككە تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلغان. قوشۇخان پادىشاھقا «ئۆڭ-لۇكىنىڭ قوشۇنى توختىماي يۇرۇش قىلىپ ئۇرۇش پىشىپ كەتتى. غەلىبىسىرى ئۇرۇش قىلىپ جەڭگىۋارلىقى ئېشىپ كەتتى. مەن قوماندانلىق قىلىۋاتقان 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن كۆپ يىل-دىن بېرى جايلاردا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن. ئۇلار مۇداپىئەدە تۇرۇشقا پۇختا. شۇڭا بىز مۇداپىئەدە تۇرۇپ، تو-پىلاڭچىلارنى توسۇپ، ئىچكى قىسىمدا پارچىلىنىش كۆرۈلگەندە ھۇجۇم قىلغىنىمىز ئەۋزەل» دەپ، ئۆز پىكرىدە تۇرغان. يالاڭ گۇجۇڭ توختىماي كۇشكۇرتۇۋەرگەچكە ئاخىر پادىشاھ قوشۇخانغا قوشۇننى باشلاپ ئۆڭلۇك قوشۇنغا قارشى ھۇجۇم قىلىشقا يارلىق چۈشۈر-گەن. قوشۇخان نائىلاج 756 ـ يىلى ئۆڭلۇكىنىڭ قول ئاستىدىكى ناھايىتى ھىيلىگەر بىر سانغۇننىڭ قوشۇننى قوغلاپ زەربە بەر-

گەن. ئۆڭلۇكنىڭ بۇ سانغۇنى بىر تەرەپتىن ئۇرۇشۇپ، بىر تەرەپتىن قېچىپ قوشۇخاننىڭ 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى بىر تارچۇقتا باشلاپ كىرىپ، ئۆزى ئالدى تەرەپتىكى ئېگىزلىكنى ئىگىلىۋالغان. قوشۇخان جەنۇب تەرەپتە چىلىيەنشەن تېغى، شىمال تەرەپتە خۇاڭخې دەرياسى، ئالدىدىكى ئېگىزلىكتە دۇشمەن قوشۇنى توسۇپ تۇرغانلىقىنى، ئارقىسىدىن بولسا زور قوشۇن ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز ھالدا ھەدەپ ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتكەن. قوشۇخان قىلتاققا چۈشكەنلىكىنى، باشقىچە يول تۇتۇشقا كېچىككەنلىكىنى بىلىپ، سالغا ئولتۇرۇپ، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ جەڭگە قوماندانلىق قىلغان. ئۇرۇش تولىمۇ دەھشەتلىك بولغان. ھەممە يەر ئۆلۈككە توشۇپ كەتكەن. قوشۇخان ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن قوشۇنىنى تاشلاپ، نەچچە يۈز قابىل

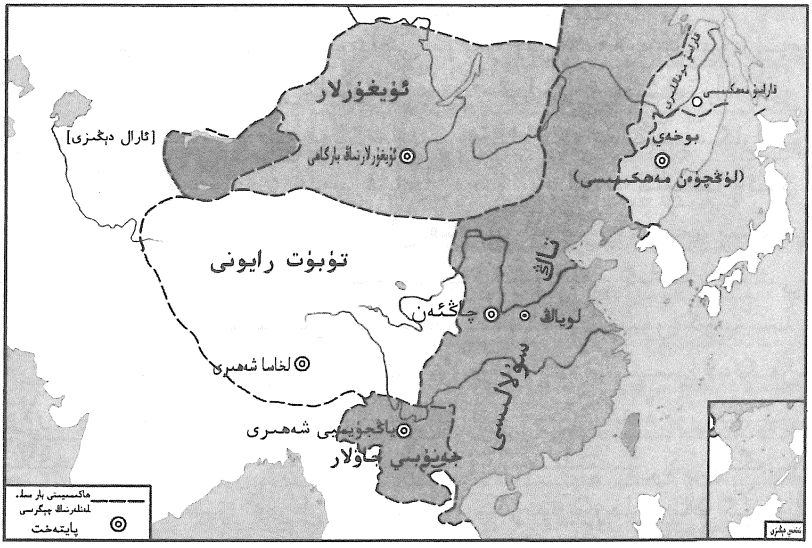

ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ «تارىخ» دەرسلىكىگە كىرگۈزۈلگەن بۇ خەرىتە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوشنا دۆلەتلەرنىڭ خەرىتىسى بولۇپ، بۇنىڭدا ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ھازىرقى تۇۋا جۇمھۇرىيىتى تەۋەسى دائىرىگە ئېلىنمىغان.

چەۋەندازلىرى بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ قاچقان. يول ئۈستىدە ئارام ئېلىۋاتقان چاغدا قول ئاستىدىكى بىر سەركەردە ئۇنى باغلاپ ئۆڭ-لۈككە ئاپىرىپ بەرگەن.

قوشۇخاننىڭ ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتكەن پادىشاھ لى لۈڭجى ئوردا ئەھلىنى ئېلىپ ئالدىراپ - تېنەپ چاڭئەندىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ما گۇيپو (شەنشىنىڭ شىپىڭ ناھىيەسىدە) غا قېچىپ بېرىۋالغان. بۇ چاغدا بارلىق بالا - قازانىڭ سەۋەبكارى بولغان ۋەزىر ياڭ گۇجۇڭغا قارشى كەيپىيات كۈچىيىپ كەتكەن. غەزەپلەنگەن ئوردا ياساۋۇللار قوشۇنى پادىشاھ-نىڭ ما گۇيپودىكى تۇرالغۇسىنى قورشاپ، ياڭ گۇجۇڭ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى بارلىق كىشىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزگەن. ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىچىدە يەنە خانىش ياڭ گۇيفېينىڭ چوڭ ھوقۇقتا ئىگە ساھىبجامال ئاچا - سىڭلىسىمۇ بار ئىدى. ئوردا ياساۋۇللار قوشۇنىدىكىلەر ھەممە چاتاقنى تېرىغان، ئوردىنى چىرىتىۋەتكەن مۇناپىق ۋەزىر ياڭ گۇجۇڭنى يوقاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سىڭلىسى ياڭ گۇيفېينىڭ قىساس ئېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن پادىشاھ لى لۈڭجىدىن ياڭ گۇيفېينى ئۆلتۈرۈۋېتىشنى تەلەپ قىلغان. ئوردا يا-ساۋۇللىرىنىڭ بېسىمىغا چارىسىز قالغان پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ئا-مالسىز ھالدا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ ئامراق خانىشى ياڭ گۇيفېينى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن. پادىشاھ لى لۈڭجى — تاڭ شۇەنزۇڭ ئۆزىنىڭ ئىقتىدارسىزلىقى تۈپەيلى ئوردىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا مىسلىسىز تەس كۈنگە قالغان مۇشۇنداق ئەھۋالدىمۇ، سەلتەنەت تەختىنى بوشىتىشنى خالىمىغان. ئۇنىڭ ئوغلى لى خېڭ ياشانغان دادىسىنىڭ بۇ قەدەر بولۇمسىزلىقىغا چىداپ تۇرالماي، چاڭئەننىڭ 500 كىلومېتىر غەربىدىكى لىڭۇ (نىڭشيانىڭ لىڭۇ ناھىيەسى) غا بېرىپ شىمالىي ئايماق لەشكەرلىرىنىڭ ھىراۋۇلى، سەركەردە گو زىيى بىلەن بىرلىكتە قالدۇق قوشۇنلارنى توپلاشقا كىرىشكەن. 756 - يىلى نويابىردا ئۇ لىڭۇدا ئۆزىنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەلتە-

نەت تەختىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى جاكارلىغان. لى خېڭنىڭ سەلتەنەتتىكى نامى تاڭ سۇزۇڭ دەپ ئاتالغان. ئۇ چىڭدۇغا قېچىپ بېرىۋالغان دادىسى لى لۇڭجىنى شاھىنشاھ دەپ جاكارلىغان. بۇ چاغدا ئۆڭلۈك قوشۇنى غەربىي ئاستانە چاڭئەننى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنىمۇ ئىشغال قىلىۋالغان ھەم ئۆڭلۈك ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتىغان. پۇقرالار جېنىنى ئېلىپ قاچا - قاچا چۇشكەن. «تەيپىڭنىڭ كەڭ يازمىلىرى» دېگەن كىتابتا «تيەنباۋنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئەن لۇشەن توپىلاڭ چىقاردى، ئوتتۇرا ئىقلىم داڭقاندەك قايناندى، كىشىلەر جەنۇبقا قاراپ قاچتى» دېيىلگەن. ئۇرۇش خانىۋەيرانچىلىقى ئىچىدە جەنۇبقا قاراپ قاچقان ئاشۇ يۇز مىڭلىغان بىگۇناھ ئاۋام - پۇقرا ئىچىدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى داڭلىق ئۇچ شائىرنىڭ بىرى دۇ فۇ (712 — 770) مۇ بار ئىدى. ئۇ «يۇرەك سۆزۈم» دېگەن شېئىرىدا ئۆزىنىڭ ئېچىنىشلىق ھالىتىنى مۇنداق ئىپادىلىگەن:

ياز كېلىپ باسقاندا يەرنى ئوت - گىياھ،
يول ئېلىپ قاچتىم بەدەر مەغرىب تامان.

پۇتتا كەندىر كەش، ئۇچام جۇل - جۇل ئىدى،
قىلدى قوبۇل مېنى شۇ تۇرقۇمدا خان.

ئوردا ھەم دوستلار ئېچىندى ماڭا بەك،
كەپتۇ دەپ گۆر ئاغزىدىن ئېسەن - ئامان.

شائىر دۇ فۇ ئىنتايىن خەلقپەرۋەر روھقا ھەم رېئال، ئەمەلىي مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىجادىيەت خاھىشىغا ئىگە شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆڭلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭنىڭ ئالدى - كەينىدە شۇ چاغدىكى تارىخىي رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان نۇر-

غۇن شېئىر يازغان. كېيىنكىلەر دۇ فۇنىڭ بۇ خىلدىكى شېئىرلىرىنى تەرىپلەپ «شېئىرىي تارىخ» دەپ ئاتاشقان. ئۇ چاغدىن شەھىرى قولدىن كەتكەندىن كېيىنكى ئېچىنىشلىق رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن «ماكانسىز قالغاندىكى جۇدالىق»، «پالاق ئۇرۇپ خەنياڭغا بېرىش» دېگەن شېئىرلىرىدا مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

تېمىباۋ يىلى ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن غوۋغا پەيتى،
چوڭ ـ كىچىكلەر پىتىراپ ھەريان قېچىپ كەتتى.

مەلىمزدە يۇز ئۆيلۈكتىن قالماي بىرى،
باغباراڭنى خوخا ـ يانتاق بېسىپ كەتتى.

ھاياتلارنىڭ ئىز ـ دېرىكى بولماي تۈگەل،
ئۆلگەنلەرمۇ يەر تەكتىدە چىرىپ كەتتى.

قوشۇنىمىز جەڭدە بولۇپ تىرىپىرەن،
شۇ قاچقانچە قەدىمىم ئۆز يۇرتقا يەتتى.

*　　*　　*

يىغا ـ جېدەل قاينىاپ كەتتى پۈتكۈل ئەلدە،
نەگە بارساڭ يول ـ جىلغىلار ئىس ـ تۈمانلىق.

تاپ ـ جەسەتلەر دۆۋە ـ دۆۋە، گىياھ بۇسلۇق،
قان ئاقمىغان يا تۈزلەڭ يوق، يا توقايلىق.

*　　*　　*

نە هاياتلىق قالدى بۇندا هەممىسى كەتتى ئۇچۇپ،
ئۇزاتقىلى چىقماس بىرەرسى ياتىدۇ قورقۇپ مۆكۈپ.
قالدى كىشنەپ ئوتتۇرا ئىقلىمدا رۇڭلارنىڭ ئېتى،
قانچە كۆز تىكسەڭ يىراقتا كۆرۈنمەس گىياهى ـ چۆپ.
بۇ سېرىق باش دى قوۋمىنىڭ پەرزەنتلىرى،
غەربىي قاسناقتىن كېلىپ قىلدى پاراكەندە ئەجەب.
ئات مىنىشسە توپ بولۇپ، غۇي قىلىپ ئۆتەر ئۇيان،
ئەگرى يادىن ئوق ئۇزەر، تۇرار قىلىچلارنى بىلەپ.

قالمىدى بۇ قىشلىقى ئون ئۆيده بىرمۇ ياش يىگىت،
ئاقتى قان چىنتاۋ يېرىده سۇ بولۇپ دولقۇنلىنىپ.
بىپايان ژادا ياتار تىمتاس، يوق جەڭدىن دېرەك،
قىرىق مىڭ لەشكەر بىركۇن ئىچىده كەتتى ئۆلۈپ.

تاڭ سۇلالىسى ئىككى پايتەختىدىن ئايرىلىپ، قوشۇنلىرى تىرەپىرەن بولۇپ، خەلق خانۇەيران كۇنگە قېلىپ، ئىسيانچىلارنىڭ ئاتامانى ئۆزىنى پادىشاه دەپ ئاتىۋالغان مۇشۇنداق شارائىتتا، تاڭ سۇلالىسى ئىسمى بار، جىسمى يوق هالغا چۇشۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە تاڭ سۇلالىسى ئېغىر هالدا قالغان مۇشۇنداق جىددىي پەيتته، قوشۇخاندىن قۇتۇلغان تۇبۇتلەر پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ گەنسۇ تەرەپتىن هۇجۇم قىلىپ زېمىن ئىگىلىۋېلىش كويىغا كىرگەن. تاڭ سۇلالىسى قاتمۇقات قىينىچىلىققا دۇچ كېلىپ، تولىمۇ ئېغىر كۇنگە قالغاندا، يېڭىدىن خانلىق تەختىگە چىققان پادىشاه لى خېڭ ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۇمىدىنى سەددىچىنىڭ شىمالىدا دەۋران سۇرۇۋاتقان ئۇيغۇر خانلىقىغا باغلاپ، نائىلاج ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى مويۇنچۇردىن هەربىي ياردەم سوراپ گو زىيى باشلىق ئىككى سەركەردىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. رۇسىيەلىك تارىخچى

گۈمىلىپغىنىڭ «قەدىمكى تۈركلەر» دېگەن كىتابىدا يېزىلىشىچە «مو - يۈنچۈر قاغان تاڭ سۇلالىسى سەركەردىسى گو زىيىنى ئاۋۋال بۆرە باشلىق بايراققا تەزىم قىلدۇرۇپ، ئۇشبۇ مۇراسىمنى بېجىرگەندىن كېيىن ئۆزىگە يېقىنلاشتۇرغان.» نەتىجىدە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەن. تارىخچى لىن گەن ئەپەندىنىڭ «تۈرك تارىخى» ناملىق كىتابىدا يېزىلىشىچە، كې - لىشىمنىڭ مەزمۇنى: «شەھەر - يۇرتلار قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، يەر - زېمىن بىلەن پۇقرالار تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇلىدۇ، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇنلار بىلەن خوتۇن - قىزلار ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدۇ» دەپ تۈزۈلگەن. كېلىشىمدە يەنە غەلىبىدىن كېيىن «تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئۇيغۇر خانلىقىغا 200 مىڭ توپ يىپەك سوۋغا بېرىش، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئاتلىرىنى سېتىۋېلىش» توغرىسىدە - كى توختامنامىمۇ تۈزۈلگەن. كېلىشىم بويىچە مويۇنچۇر قاغان چوڭ ئوغلى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇ بىلەن ۋەزىر دىدې (دەدە) باشچىلىقىدا 4000 كىشىلىك خىللانغان ئاتلىق قوشۇننى تاڭ سۇلالىسىگە يارەم - گە ئەۋەتكەن. ئۇلارنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىدىن تەختكە چىققان پادىشاھى تاڭ سۇزۇڭ ئۆزى كۈتۈۋالغان. تاڭ سۇزۇڭ شۇ يەردىلا ئۆ - زىنىڭ ئوغلى لى يۇنى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇ بىلەن ئاكا - ئۇكا بو - لۇشقا دالالەت قىلغان. شائىر دۇ فۇ «قىرانلىقتىكى ساياھەتلىرىم» دېگەن ئۆزۈن شېئىرىدا بۇ ھەقتە مۇنداق مىسرالارنى يازغان:

خېبېي ياقتا ئۆتكۈلۈك، سۆيگۈن توزان سورۇپ،
بۇيۇك پادىشاھ سىچۈەن تامان تىكىۋەتتى.

ئىككى ئوردا تۇمەن چاقىرىم يىراقلىقتا،
سۇرلۇك بولۇپ كۈنۈ تۈنلەر ھۇرپىيەتتى.

ئۇيغۇرلاردىن چەۋەندازلار چىللاپ كېلىپ،
يېڭى ۋارىس ئۆز ئالدىغا ئىش تەۋرەتتى.

ياردەمگە كەلگەن ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنى سەركەردە گو زىيىننىڭ قوشۇنى بىلەن 757 ـ يىلى پايتەخت چاڭئەننىڭ غەربىدىكى فېڭشۇي دەرياسىنىڭ شەرقىدە ئۆڭلۇكنىڭ ئىسيانچى قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشقا ھازىرلانغان. ئامېرىكىلىق توماس بارفېلد بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يازغان: «ئۇيغۇرلار 757 ـ يىلى 4000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە كەلدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىسيانچى قوشۇننىڭ زور ئەسكىرىي كۈچىگە سېلىشتۇرغاندا، بۇ ناھايىتىمۇ ئاز ئەسكىرىي كۈچ ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ ياردىمى غەلىبە ـ مەغلۇبىيەتنى بېكىتىشكە يېتەرلىك ئىدى.» ئۆڭلۇكنىڭ ئىككى سەركەردىسى 100 مىڭ كىشىلىك لەشكىرى بىلەن شىمال تەرەپتە سەپ تارتىپ تۇراتتى. سەركەردە گو زىيى باشچىلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ سېپى 30 چاقىرىمغا سوزۇلغانىدى. دەسلەپ ئۆڭلۇك قوشۇننىڭ سەركەردىسى لى گۇيرىن ھەيۋە بىلەن كېلىپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق ئەنسىزلىك پەيدا قىلغان. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە «ئۇيغۇر قوشۇنى تۇيۇقسىز ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىپ قاراقچىلار قوشۇننىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان. چۇشىتىن تارتىپ قاراڭغۇ چۈشكىچە قاراقچىلاردىن 60 مىڭى ئۆلتۈرۈلگەن». بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا توپلاڭچى قوشۇننىڭ شەنشى تەۋەسىدىكى كۈچى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان، شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەن. بۇ چاغدا چاڭئەنده ئۆزىنى پادىشاھ دەپ ئاتىۋالغان ئۆڭلۇكنىڭ ئىككى كۆزى قارىغۇ بولۇپ قالغان بولۇپ، شۇ سەۋەبتىن جىلىخور بولۇپ كەتكەن. كېچىككىنە ئىشلارغىمۇ تېرىكىپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان مۇتەھەم ئادەتكە كۆنۈۋالغان. بىر قېتىم ئوغلى بىلەن ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش ـ تارتىش يۈز بېرىپ ئۇ ئوغلىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ئوغلى ئەن چىڭشۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. فېڭشۇي دەريا سىي بويىدىكى ئۇرۇشتا ئۆڭلۇك قوشۇنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، چاڭئەننى تاشلاپ لويادىغا قاچقان. توپلاڭچىلارنىڭ

ھەش ـ پەش دېگۈچە مەغلۇپ بولۇپ چاڭئەننى تاشلاپ قېچىشى تاڭ سۈلالىسىنىڭ ئاۋام ـ پۇقرالىرىنى قاتتىق شادلاندۇرۇۋەتكەن. شا-ئىر دۇ فۇ بۇ چاغدا «شىمالغا سەپەر» دېگەن مەشھۇر شېئىرىنى يېز-ىپ ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا ئاتاپ مۇنداق مىسرالارنى پۈتكەن:

كەپتۇ بەش مىڭ لەشكىرى سەپ ـ سەپ بولۇپ،
بىر تۇمەنچە ئارغىماقنى چاپتۇرۇپ.

لەشكىرى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇڭقار ئىكەن،
ياۋ سېپىگە ئوقسىمان ئۇچار ئىكەن.

شاھ ئۇمىدىنى ئۇلارغا باغلىدى،
باشقىچە گەپكە قۇلاقمۇ سالمىدى.

بۇ چاغدا ئۇيغۇر قوشۇنلىرى باشتا تۇزۇشكەن كېلىشىمدىكى شەرت بويىچە چاڭئەن شەھىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماقچى بولغانىدا، پادىشاھنىڭ ئۇيغۇر شاھزادىسى بىلەن ئاكا ـ ئۇكا بولۇشقان ئوغلى لى يۇ شەرقىي ئاستانە لوياڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىغا ياردەم قى-لىپ، ئاندىن ئىككى ئاستاننىنى خالىغانچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىۋېلىش توغرۇلۇق تەكلىپ بەرگەن.

شائىر دۇ فۇ گەرچە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى كې-لىشىمدىن خەۋەرسىز بولسىمۇ، ئەمما، ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ لو-ياڭنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىشىنى تازا خالىمىغان. ئۇ بۇ ئەندىشىلىك ھېسسىياتىنى تۆۋەندىكى مىسرالارغا پۈتكەن:

بىزگە شېرىكلىككە خان مايىل ئىكەن،
ئات مىنىشكە لەشكىرى قابىل ئىكەن.
بىلىسىمۇ ئۇلارنى دەپ مىڭ قەيسەران،
قانچە ئاز كەلتۇرسە ئەۋزەل بىگۈمان.

ئالغىلى لويائىنى كۆچ كەتمەس ئىدى،
بەلكى چائىئەنگە ھۇجۇملا بەس ئىدى.

ئەمدىكى ئۇرۇش شەرقىي ئاستانە لويائىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۇرۇ-شى ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مۇھىم ھەربىي بازا شىنديەن قەل-ئەسىدە بولغان. ئۆتكۈلۈكنىڭ ئوغلى ئەن چىڭشۇ بۇ يەردە 100 مىڭ كىشىلىك لەشكەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇننىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشىنى توسماقچى بولغان. تارىخچى لیۇ زىشاۋ ئەپەندى كىتابىدا «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى» ناملىق مەشھۇر كىتابنىڭ 220 ـ جىلدىدە قالدۇرۇلغان بۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدىكى مۇ-نۇ خاتىرىنى نەقىل ئالغان: «گو زىيى سەردارلىقىدىكى تاڭ سۇلالە-سى قوشۇنى شىنديەندە باندىتلار بىلەن ئۇچراشقاندا، باندىتلار تاغ بويىدا سەپ تۈزگەنىدى. گو زىيى دەسلەپكى ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىق-قا ئۇچرىدى. باندىتلار تاغدىن چۈشۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇيغۇرلار تاغنىڭ جەنۇبىدىن باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ، جا-ھانىي چاڭ ـ توزان قاپلاپ كەتكەن ئەھۋالدا، باندىتلارغا قارىتىپ يادىن ئون نەچچە تال ئوق ئۇزگەندىن كېيىن، باندىتلار ۋەھىمگە چۈشۈپ، ‹ئۇيغۇرلار كەلدى› دەپ چۈقان سېلىشىپ تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. پادىشاھلىق قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرلار باندىتلارنى ئىسكەنجە-گە ئېلىپ، ئۇلارنى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. دۇشمەن جەسەتلىرى پۈتكۈل دالانى قاپلاپ كەتتى.» داڭلىق كىلاسسىك ئەسەر «ئەلنى ئىداره قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى» دىكى بۇ خاتىرىدىن قىسمەن پەرق-لىق ھالدا گۇمىلىۋ «قەدىمكى تۈركلەر» دېگەن كىتابىدا 4000 ئاد-لىق ئۇيغۇر چەۋەندازلىرىنىڭ يەنە 4000 ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا شاخ ـ شۇمبىلارنى چىگىپ يىراقتىن چاڭ توزۇتۇپ، سۇر ـ ھەيۋە پەيدا قىلىپ، دۇشمەننى قورقۇنچقا سالغانلىقىنى، ئارقىدىن ياۋ قوشۇنىغا بوراندەك باستۇرۇپ كەلگەنلىكىنى، ياۋ قوشۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئە-

جەللىك زەربىسىگە ئۇچرىماي تۇرۇپلا «ئۇيغۇرلار كەلدى» دەپ قاچقانلىقىنى قەيت قىلغان. بۇ قېتىمقى زەربە ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسى لوياڭنى قايتۇرۇۋالغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يارەمگە كەلگەن 4000 كىشىلىك قوشۇنىنىڭ تەڭداشسىز باتۇرلۇقى نەتىجىسىدە 20 كۈندە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىككى پايتەختى قايتۇرۇۋېلىنغان. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ توپىلاڭنى باستۇرۇش داۋامىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىگە يۈكسەك باھا بېرىپ نەزم، خاتىرىلەر پۈتۈشكەن. تارىخچى لىيۇ زىشاۋ ئەپەندىنىڭ كىتابىدا «يېڭى تاڭنامە» نامىلىق ئەسىرنىڭ 217 ـ جىلدىدىن ئېلىنغان مۇنداق ئىككى كۈپلېت شېئىر مىسال قىلىنغان:

خەۋپ ـ خەتەر كەلگەندە باشقا بولدى ھەمدەم بىر نىيەت،
جەڭدە كۆرسەتتى جاسارەت، تۆھپىسى بولدى بىھەت.
گەرچە تۇرساقمۇ يىراقتا كۆڭلىمىز رىشتى تۇتاش،
تا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باققان ئەمەس بۇنداق سۈپەت.

بىز ئۇچۇن چەكتى جاپا شەرتسىز كېرىپ كۆكرەكنى كەڭ،
ئالمىدى ئارتۇق نېسىۋە خىزمىتى ئۇچۇن پەقەت.
ئاي بىلەن كۈنگە ئۇلارنى بولىدۇ تەڭلەشتۇرۇپ،
ياشىغاي پەرزىلىتى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا ئەبەت.

تارىخچى لىن گەن، گاۋ زىخۇ ئەپەندىلەر يازغان «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى» نامىلىق كىتابتا ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇر قاغانىنىڭ شاھزادىسى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇنى مەدھىيەلەپ «تاڭ يارلىقلىرى» توپلىمىغا پۈتۈلگەن تۆۋەندىكى قەسىدە مىسال كەلتۈرۈلگەن:

قەددى ـ قامەتتە كېلىشكەن، پاراسەتتە تەڭداشسىز،
ۋەدىسىدىن يانمايدىغان ئۇيغۇر قاغانى يابغۇ.

تۇمەنلىگەن ياۋ ئۇستىدىن كەلدى غالىب،
شۇڭا ئۇ بەگلەر سەرداري بولۇشقا لايىق...
ئۇ پەم ـ پاراسەت بىلەن ئاتلاندى جەڭگە،
قالدى ئونمىڭ چاقىرىم مۇساپە يىراقتا،
قىلدى شىددەتلىك يۇرۇش.
توختىماي يۇرگەچكە شۇنچە جاسارەت بىلەن،
ياندى قولغا يىگىرمە كۇندە ئىككى پايتەختىمىز...
ئاي ـ كۇن كەبى ئۆچمەس تۆھپىسى شۇنچە نۇرانە،
ياشىغاي پەزىلىتى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تائەبەد.

ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى ئىككى خانلىقنىڭ ھەمكارلىق، دوستلۇق تارىخىغا زور تۆھپە قوشقان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرىدا ئەپسۇسلىنارلىق بىر سەھىپىنى پەيدا قىلغان. ئۇلار بۇنداق كۆڭۈلسىز سەھىپىنى پەيدا قىلىشتا باشتا تۇزۇشكەن كېلىشىمدىكى شەرتكە ئېسىلىۋېلىشقان. ئۇلار كېلىشىم بويىچە «شەھەر ـ يۇرتلار قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن يەر ـ زېمىن بىلەن پۇقرالار تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، ئالتۇن ـ كۇمۇش، تاۋار ـ دۇردۇنلار بىلەن خوتۇن ـ قىزلار ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولىدۇ» دەپ قاراپ، چاڭئەن بىلەن لويياڭ شەھىرىنى ئۇچ كېچە ـ كۇندۇز بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى كۆرمەسكە سالغان. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن شائىر دۇ فۇ چەكتىن ئاشقان بۇ قىلمىشقا نەپرەتلىنىپ كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان. بۇ شېئىرلاردىكى مۇناسىۋەتلىك مىسرا، كۇپلېتلار تۆۋەندىكىچە:

«ئۇزۇملۇك ئايۇان سارايلار ئىچىدە
گۆش يېمەكتە ئۇيغۇرلار بەزمە قۇرۇپ.»
«ئاخىر نەشتەر سانجىيدىغان زەھەرلىك ھەرە»
«تا قەدىم ئەييام بۇلار ئاپەت ئىدى،
شائىرلارنىڭ يازغىنى نەپرەت ئىدى.»

«غۇز دېگەن بۇ لەنىتىنى بەك يېقىن تۇتساڭ ئەگەر،
بول پەخەس بېرىش ـ كېلىشتە چىققۇسى ھامان خەتەر.»

«يېنىمىزدا بار ئىكەن ئۇلار ھامان،
تۇگىمەيدۇ دەرد ـ ئەلەم، دىلدا پىغان.»

«بەرھەقتۇر، بۇ قوشۇن دائىم،
جەڭدە جەسۇر، ئۇرۇشتا تەڭسىز.
لېكىن ۋەھشىيلىك بابىدا ئۇلار،
باندىتلاردىن قېلىشماس شەكسىز.
خەلقنىڭ نالىسى يىرتار قۇلاقنى،
ئەزىم دەريا ئۇزرە ئاقار مۇردىلار.
تۇتقۇن بولغان قىز ـ جۇۋانلار پىغانى،
يۇرت ـ يۇرتلاردا پەلەككە ئۆرلەر.»

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى چاڭئەن، لوياڭلارنى ھەددى ـ ھېسابسىز بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغاچقا «شەھەر ئاقساقاللىرى ئۇيغۇر لەشكەرلىرىگە مۇراجىئەت قىلىپ: تەرتىپسىزلىك توختىتىلسا، سىلەرگە لازىم بو ـ لىدىغان يىپەك رەختلەرنى بىزلا بەرسەك، دەپ نۇرغۇن نەرسىنى سوۋغا قىلغان.»

پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ ئۇيغۇرلارنىڭ لەشكەر چىقىرىپ توپىلاڭنى تىنچىتىپ بەرگىنىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن 758 ـ يىلى پەرمان چىقىرىپ مويۇنچۇر قاغانغا «تەڭرىدىن بولمىش ئەل ئەتمىش بىلگە قاغان» (تەڭرى تەرىپىدىن ئولتۇرغۇزۇلغان، دۆلەتنى تەشكىللىگەن دانىشمەن قاغان) دېگەن ئاتاقنى بەرگەن. ئۆزىنىڭ كىچىك قىزىغا «نىڭگو مەلىكە» (宁国公主 ـ دۆلەتنى ئەمىن تاپقۇزغۇچى مەلىكە) دەپ نام بېرىپ، مويۇنچۇر قاغانغا ياتلىق قىلىپ ئەۋەتىپ بەرگەن.

تارىختا ئۆتكەن جۇڭگو خانلىرى يايلاق مىللەتلىرىنىڭ خاقانلىرىغا ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ قىزىنى بېرىپ باقمىغان. ئوردىدىكى كېنىزەك-لەرنى قىزى ئورنىدا ياتلىق قىلىپ كەلگەن. نېگگو مەلىكە يايلاق خانلىقلىرىغا ياتلىق قىلىنغان تۇنجى ھەقىقىي مەلىكە ھېسابلىنىدۇ. پادىشاھ نېگگو مەلىكىگە قوشۇپ ئۆزىنىڭ سېگلىسىنى «كىچىك نېگگو مەلىكە» دەپ نام بېرىپ مويۇنچۇر قاغانىنىڭ ئوغلى، يارەمچى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇغا ياتلىق قىلغان. «سۇي - تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخىي شەخسلەر» نامىلىق كىتابتا «كونا تاڭنامە 195 - جىلد» «ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دىن ئېلىنغان نەقىلدە مۇنداق دېيىلگەن: «پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ زىياپەتتە تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇنى يۇزتۇرا مەدھىيەلەپ دۆلىتىمىزدە مۇشۇنداق زور ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى پۈتۈنلەي سىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پىدائىيلارچە كۈچ چىقارغانلىقىدىن بولدى. ئۇيغۇر يابغۇسى جاپالىق شارائىتتا تۆھپە يارىتىپ قوشنا دۆلەتنى مەردلىك بىلەن ساقلاپ قالدى. ئارىمىزدا ھازىرغىچە بۇنداق ئىشنى بىراۋ ئاڭلاپ باققان ئەمەس... ئۇيغۇر يابغۇسى تالانتتا تەڭداشسىز، مەرتىۋىدە ئەڭ ئۇستۇن تۇرغۇسىدۇر. جاھان بۇزۇلۇپ، يامانلىق ئەۋج ئالغان، ئوتتۇرا ئىقلىم قولىمىزدىن كېتىش ئالدىدا تۇرغان بىر پەيتتە، خاقانىمىز قوشۇن تارتىپ چىقىپ، پەم - پاراسەت بىلەن ياۋۇز دۇشمەنلەرنى جازالىدى. بىرلا غەيرەت بىلەن تۇمەن چاقىرىملاپ جايلارنى تازىلاپ، 20 كۈن ئىچىدە ئىككى پايتەختنى قايتۇرۇۋالدى» دەپ كۆككە كۆتۈرگەن. پادىشاھ تاڭ سۇزۇڭ ئۇلارغا قوشۇپ نۇرغۇن زىبۇ - زىننەت، تاۋار - دۇردۇنىدىن تىكىلگەن ھەر خىل كىيىم - كېچەك سوۋغا قىلغان. نەۋرە ئىنىسى لى يۇ بىلەن جىيەنى لى شۇننى مويۇنچۇر قاغانغا نام بەرگۈچى ئەلچى، نېگگو مەلىكىنىڭ توي مۇراسىم بېگى قىلىپ تەينىلەپ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەۋەتكەن. ئەلچىلەر ئۆمىكى سەپەرگە چىققاندا تولىمۇ داغدۇغىلىق ئۇزىتىلغان. لى يۇ قاتارلىقلار ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ، كېلىنچەك

بىلەن بىر تالاي سوۋغا ـ سالامنى ئېلىپ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىـ نىڭ پايتەختى ئوردۇبالىققا يېتىپ بارغاندا، دەسلەپ مويۇنچۇر قاغان ئۆز تۆھپىسىنى پەش قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى كۆزگە ئىلمىغان. كېيىن ئەلچىلەر تاڭ سۇزۇڭنىڭ مەكتۇپىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن، مەكتۇپتىكى «ساداقەتسىزگە تەشەككۇر ئېيتىش ئۈچۈن سۇلالىمىزنىڭ مەلىكىسىنى ياتلىق قىلدۇق. مەن ئۆز قىزىمنى يىراق تامانغا ياتلىق قىلىپ، ئۆزۈمنىڭ مېھرىمنى ئىزھار قىلدىم. ئۇ چەت ـ يىراق يۇرتقا بارىدۇ، ئۇنى قەدىرلىگەيسىز...» دېگەن مەزمۇنلارنى ئوقۇغاندىن كېيىن پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتكەن. ئىككىنچى كۈنى چوڭ توي ئۆتكۈزۈپ نىڭگو مەلىكىنى ئەمرىگە ئالغان. نىڭگو مەلىكە ئۈچۈن تېرىخول كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى دۆڭگە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا ئوخشىتىپ قەلئە سالدۇرغان. سوغدىلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىدىن كەلگەن ھۈنەرۋەنلەرگە سېلىنگا دەريا سى بويىدا بايبالىق دېگەن شەھەرنى سېلىشقا بۇيرۇق بەرگەن. مويۇنچۇر قاغان بۇ تارىخىي ۋەقەلەرنى «مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا مۇنداق خاتىرىلەتكەن: «توخۇ يىلى (757 ـ يىلى) دا... ئىككى قىزىنى (سوۋغات قىلىپ) بەردى. سۆزىڭىزنى يىرىمايدېدى، خاتا ئىش قىلمايدېدى... سوغدىلار ۋە تابغاچلارغا سېلىنگا دەريا سى بويىدا بايبالىقنى سالدۇردۇم ...»

تاڭ سۇلالىسى ھالاكەت خاراكتېرلىك خەۋپكە دۇچ كېلىپ، ھەر ـ بىي كۈچى مىسلىسىز دەرىجىدە ئاجىزلاپ، ياتلارغا تاقابىل تۇرغۇـ دەك ماجالى قالمىغان قېيىن ئەھۋالدا، قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىكە ئىگە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ تاڭ سۇلاـ لىسىنىڭ زېمىنلىرىنى ئىگىلىۋېلىش كويىدا بولماستىن، مەردانـ لىك بىلەن يارەدەم قولىنى سۇنۇپ، تاڭ سۇلالىسىنى يوقىلىش خەۋـ پىدىن قۇتقۇزۇپ قالغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بۇنداق ئۆچـ مەس تۆھپىسى ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇزلۇق كىتابلارغىلا مەدھىيەلەر

بىلەن پۈتۈلۈپ قالماستىن، كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بىر قىسىم تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە كۆككە كۆتۈرۈلۈپ ماختالغان. مەسىلەن، «بۆرە توتېمى» نامىلىق داڭلىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى جيانگ رۇڭ يۇقىرىقى كىتابىنىڭ ئاخىرىدىكى «ئىدراكىي ئىزدىنىش» دېگەن بۆلىكىدە مۇنداق يازغان: «بىز خەنزۇلار يايلاق مىللەتلىرىنىڭ پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىگە قوشقان ئۇلۇغۋار تۆھپىسىنى تولۇق تونۇشىمىز ۋە تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈشىمىز، يايلاق بۆرىلىرىگە ۋە يايلاق مىللەتلىرىگە رەھمەت ئېيتىشىمىز، ئۇلاردىن ئۆگىنىشىمىز كېرەك. يايلاقلا، يايلاق بۆرىلىرىگە ۋە يايلاق ئادەملىرىگە ئەڭ زور مىقدارىدا قەرز تۆلىشىمىز كېرەك.»

«تاڭ دۆلىتىگە ئەمىنلىك ئېلىپ كەلگۈچى مەلىكىلەر» دەپ ئاتالغان چوڭ ـ كىچىك نۇگگو مەلىكىلەر مويۇنچۇر ئاتا ـ بالىغا يات ـ لىق بولۇپ، ئورخۇن ئۇيغۇر قاغانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن، بىر يىل بولا ـ بولمايلا دادا بىلەن ئوغۇل ئوتتۇرىسىدا ئېغىر زىددىيەت كۆرۈلۈپ، مويۇنچۇر قاغان ئوغلى تاي بىلگە تۇتۇق يابغۇنى نامىلۇم سەۋەب تۈپەيلى جازالاپ ئۆلتۈرگەن. ئۆزىمۇ ئارقىدىنلا ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغان. مويۇنچۇر قاغانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىدىگەن مويۇي «بۆگۈ قاغان» دېگەن نام بىلەن 759 ـ يىلى تەختكە ئولتۇرۇپ 779 ـ يىلىغىچە 20 يىل دەۋران سۈرگەن.

ئاجايىپ قىزىقارلىق ھەم مۇرەككەپ سۆزلىتىقا ئىگە كىنو ـ تېلىۋىزىيە تىياتىرلىرىنى ئىشلەشكە، تىراگېدىيەلىك مەزمۇنغا ئىگە رومان ـ قىسسىلەرنى يېزىشقا ماتېرىيال بولىدىغان بۇ ۋەقە ـ ھادىسىلەر دەل پورباجىن قەلئەسىنىڭ ياسىلىشىدىكى سىرنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

رۇسىيەلىك ئارخېئولوگلار قىدىرىپ تاپقان تېپىلمىلار ۋە ئوچ پارچە تاش پۈتۈكنىڭ مەزمۇنى تەتقىق قىلىنىپ كىتاب بولۇپ چىق ـ

قاندىن كېيىن، پورباجىنىدىن ئىبارەت بۇ لاي قەلئەنىڭ سىرى تېخىمۇ روشەن ئېچىلغۇسى.

2008 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يېزىلدى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ن. ئا. باسكاكوف: «تۈركىي تىللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986 ـ يىلى نەشرى، پەرھات جىلان تەرجىمىسى.

② «تۈركىيلەر ۋەتىنى»، ئالمۇتا 2004 ـ يىلى نەشرى، رۇسچە.

③ ل. ن. گۇمىلىۋ (رۇسىيە): «قەدىمكى تۈركلەر»، تاشكەنت پەن نەشرىياتى 2007 ـ يىلى نەشرى، ئۆزبېكچە.

④ ئەھمەد سۇلايمان قۇتلۇق: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى نەشرى.

⑤ بەي ياڭ (تەيۋەن): «جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىخ تېزىسى»، «دەۋر» ئەدەبىيات ـ سەنئەت نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

⑥ لىيۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 ـ يىلى نەشرى، ئابلەت نۇردۇن تەرجىمىسى.

⑦ «ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى.

⑧ لىن گەن، گاۋ زىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى، ئابلەت نۇردۇن قاتارلىقلار تەرجىمىسى.

⑨ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1990 ـ يىلى نەشرى.

⑩ ئەنۋەر بايتۇر، خەيرىنىسا سىدىق: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1991 ـ يىلى نەشرى.

⑪ «دۇ فۇ ۋە شېئىرىي تارىخ»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 ـ يىلى 3 ـ، 4 ـ (قوشما) سان.

⑫ «تاڭ دەۋرى شېئىرلىرىدىن 300»، ياسىن ھاۋازى تەرجىمىسى، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.

⑬ ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخىي شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشرى.

⑭ جياڭ رۇڭ: «بۆرە توتېمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008 ـ يىلى نەشرى، ئىمىن ئەھمەدى تەرجىمىسى.

⑮ «شىنجاڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ناملىق ژۇرنال، 2008 ـ يىللىق سان (ئومۇمىي 42 ـ سان).

⑯ لىن گەن: «تۈرك تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، يۇنۇسجان ئېلى تەرجىمىسى.

⑰ توماس بارفېلد (ئامېرىكا): «خەۋپكە تولغان چېگرا ـــ كۆچمەنلەر ئىمپېرىيەسى بىلەن جۇڭگو»، سۇمۇرغ نەشرىياتى تاراتقۇ گۇرۇھى جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 7 ـ ئاي 2 ـ نەشرى، خەنزۇچە.

⑱ فرانسىس ژۇد: «يىپەك يولىنىڭ 2000 يىلى»، شەندۇڭ رەسىملىك ژۇرنىلى نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

كۈسەنلىك مەشھۇر سانغۇن قوشۇخان

ياپونىيەلىك ئالىم مائىجىما شىنجى تەرىپىدىن «يىپەك يولىدىكى كىشىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان شەھەر» دەپ تەرىپلەنگەن كۈچا شەھەرنگە 2009 ـ يىلى 6 ـ ئايدا لېكسىيە سۆزلەش مۇناسىۋىتى بىلەن كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. قەدىمدە كۈسەن دەپ ئاتالغان كۈچا دىيارى مەدەنىيەت تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيەت مىراسلىرى مول، يىپەك يولىدىكى تەسىرى چوڭ شەھەر بولغاچقا، يېقىنقى بىر ئەسىردىن بۇيان بارغانسېرى جاھانغا تونۇلۇپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك كۈسەنشۇناسلار، سىياھەتچىلەر ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان جاي بولۇپ قالغانىدى. مەن كۈسەنشۇناس ياكى سىياھەتچى بولمىساممۇ، ۋەتەنگە باغرى قانمايدىغان بىر قەلەمكەش بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ قەدىمىي تۇپراقنىڭ قۇچىقىغا ئوتتەك ئىشتىياقىم بىلەن ئايىغ باستىم. بۇ مېنىڭ كۈچاغا تۇنجى قېتىم كېلىشىم بولمىسىمۇ، ئەمما قىزغىنلىقىم تۇنجى قېتىم كېلىۋاتقان چاغدىكىدەكلا يۇقىرى ئىدى. ئەلۋەتتە، بۇ ۋەتەنگە بولغان ئىخلاسمەن قەلبىنىڭ ھارارىتى ئىدى. سەپەرداشلىرىم پىروفېسسور ئابدۇقادىر جالالىدىن، جەمئىيەتشۇناس زۇلپىقار بارات، يازغۇچى ئەنۋەر تاشتۆمۈر، كارخانىچى ئابدۇللا ئېرپانلار ئىدى. بىز كۈچا نامىلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسىنىڭ تەكلىپى بىلەن كۈچادىكى مەدەنىيەت خىزمەتچىلىرىگە لېكسىيە سۆزلەشكە تەكلىپ قىلىنغانىدۇق. مەن 2004 ـ يىلى كۈچادىكى ئوقۇتقۇچىلارغا دەرس ئىسلاھاتىنىڭ ئىدىيەسى ۋە دەرس ئىسلاھاتىدا ئۆزگىرىدىغان نۇقتىلار ھەققىدە لېكسىيە سۆزلەش مۇناسىۋىتى بىلەن كەلگەندىن بۇ

يان تۇنجى قېتىم كېلىشىم ئىدى. ئارىدا 5 ـ 6 يىل ئۆتكەچكە كۆ ـ چانى سېغىنىپمۇ قالغانىدىم. كۆچا ئۆزىمۇ مېھرى ئىسسىق يۇرت. بولۇپمۇ تارىختىكى كۆچا ــ كۆسەن تېخىمۇ جەلپكار ماكان. ئۇنىڭ شۆھرىتى تالاي ئادەملەرنى هاياجانغا سالغان. ياپونىيە چۇڭجيا ئىلـ ـمي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى، بۇددا دىنى مۇتەپەككۇرى چىتيەن دازۇ ئەپەندى بىر قېتىم دۇنياغا مەشھۇر ئەنگلىيەلىك تارىخشۇناس توينبى(A.I. Toynbee) ئەپەندىدىن: «مۇبادا ئىنسانلار قايتا تۆرىلـ ـدىغان ئىش بولسا، سىز قايسى جايدا تۆرىلىشنى خالايسىز؟» دەپ سورىغاندا، توينبى ئەپەندى بىردەم تۇرۇۋېلىپ: «مەن 2000 يىل بۇ ـ رۇنقى شىنجاڭدىكى كۆپ خىل مەدەنىيەت توپلانغان كۆسەن رايونىدا تۇغۇلۇشنى خالايمەن» دەپ جاۋاب بەرگەنىكەن. چىتيەن دازۇ بىلەن توينبى 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۆتكەن خەلقئارالىق تەسىرگە ئىگە ئالىملاردۇر. قەدىمكى كۆسەن ئۆز زامانىسىدا دۇنياۋى مەدەنىيەتلىك شەھەر بولۇپ شۆھرەت قازانمىغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندە ھەرگىزمۇ ئۇنداق جەلپكار ماكان بولالمىغان بولاتتى. ئەلۋەتـ ـتە، كۆسەننىڭ شۆھرىتىنى جاھانغا يايغانلار باشقىلار بولماستىن، بەلكى ھازىرقى كۆچالىقلارنىڭ پاراسەتلىك ئەجدادلىرىدۇر. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ تارىخي قىممىتى» ناملىق ماقالىسىدە «قەدىمكى كۆسەنلىكلەر چېۋەر ۋە ئەـ ـقىللىك ئىدى. ئۇلار بىر قولىدا مائارىپنى، بىر قولىدا خەلقئارا سودىنى چىڭ تۇتۇپ، بۇ ئىككى قانات بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تا ـ رىخىدىكى ئالتۇن سۇمۇرغقا ئايلانغان ۋە يېپەك يولىدا ئۇزاق يىللار پەرۋاز قىلغان. ئۇلار مائارىپسىز بايلىقنىڭ ئاپەتلىكىنى، بايلىقسىز مائارىپنىڭ كۈلپەتلىكىنى چۇشەنمەيدىغان خامۇشلاردىن ئەمەس ئىـ ـدى» دەپ كۆسەنلىكلەرنىڭ دۇنياۋى ئۇتۇقىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئىخچام يەكۈنلىگەن. سېھرىي كۆچكە باي بۇنداق ماكاننى كۆرۈش ۋە چۇشىنىش پۇرسىتى، ئەلۋەتتە، مەندەك بىر قەلەمكەشنى هاياجانغا سالماي قالمايتتى. مەن ئەسلىي كۆچادا تۇرغان بىرنەچچە كۈندىكى

تەسىراتلارنى تولۇق يېزىپ چىقىشنى خىيال قىلغانىدىم. چۈنكى، قەدىمكى زامانىدا مەدەنىيەت تارقاتقۇچى سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىدە جەۋلان قىلغان كۈسەن بىلەن، بۈگۈنكى زامانىدا مەدەنىيەت قوبۇل قىلغۇچى سۈپىتىدە رايىش قىياپەتتە تۇرۇۋاتقان كۈچا ھەققىدە ئۇيغۇر تىلىدا ئويلىرىم خېلى بار ئىدى. لېكىن، بىر مويسىپىت كىتابخانىڭ پاراڭ ئارىلىقىدا ماڭا دېگەن گېپى كۈچا ھەققىدىكى يېزىقچىلىق پىلانىمنى ئۆزگەرتىۋەتتى.

كۈچادىكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە يېشى 60 ياشلاردىن ھالقىغان، كىتاب ئوقۇشقا تولىمۇ ھېرىسمەن بىر مويسىپىت ماڭارىپچى ماڭا مۇنداق بىر تەلەپنى ئېيتتى: «يالقۇن ئەپەندىم، مەن ئۆتكەن يىلى سىزنىڭ ‹شىنجاڭ مەدەنىيىتى› ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ‹لاي قەلئەنىڭ سىرى› ناملىق ماقالىڭىزنى ئوقۇپ، كۈسەنلىك مەشھۇر سانغۇن قوشۇخانىغا قىزىقىپ قالدىم. ئىمكانىيەت بولسا، قوشۇخان ھەققىدە مۇكەممەلرەك بىر مەلۇمات بەرگەن بولسىڭىز.»

مەن بۇ مويسىپىت ماڭارىپچىنىڭ تەلىپى بىلەن بۇ قېتىم قوشۇخانىغا ئائىت توپلىغان ماتېرىياللىرىم ئاساسىدا مۇكەممەلرەك مەلۇمات بېرىپ قويۇشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى تونۇپ يېتىپ كۈچادىن قايتىپ كېلىپلا قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم. مەن بۇ ماقالىنى تەتقىقات ماقالىسى دېيىشتىن كۆرە قوشۇخان ھەققىدىكى مەلۇمات دېيىشنى مۇۋاپىق كۆرىمەن. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۇنۇزىتىشى ۋە تولۇقلىشى، قوشۇخان ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تېخىمۇ موللاشتۇرۇپ، ئۇ توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

مەن قوشۇخان توغرۇلۇق ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇرنى ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ 1980 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇل سەنئىتى» دېگەن كىتابىدا كۆرگەنىدىم. ئالىم كىتابىدا تاڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن يۇەن جىن ئىسىملىك شائىرنىڭ «غەربىي

لياڭ ئويۇنلىرى» دېگەن شېئىرنى مىسال كەلتۈرگەنىدى. ئۇ شېئىر مۇنداق ئىدى.

«قوشۇخان ئاچتى بۇگۈن ئېسىل زىياپەت داستىخان،
نازۇنېمەت، مەي ـ شاراب تۈگەل تەييار ئەيلىبان.
ئالدىدا ئويناپ تۇرار بەس ـ بەستە يۇز تۈرلۈك ئويۇن،
قىلىچۇازلار تاقلىشار پىرقىرغان قارسىمان.
شىر ئوينايدۇ ئىرغاڭلاپ قۇيرۇقىنى يالتىرتىمپ،
تاقلىما ئۇسسۇلچى غۇزلار ئوينار ئەۋرىشىم ھەريان.»

بۇ شېئىردىن قوشۇخاننىڭ مىجەز ـ خاراكتېرىنى ۋە ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە چۈشىنىۋالغىلى، شۇنداقلا ئابرۇي ـ ئىناۋىتىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ. «قوشۇخان» دېگەن ئىسىم يەنە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1989 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «شېر ـ قي تەڭرىتاغ ئېتىكىدە قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرىنى تەكشۈرۈش ـ تىن دوكلات» ناملىق ماقالىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىم قەدىمكى غۇز، ھۇن ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىي قۇملۇقتىن غەربىي دىيارغا ئۆتۈشتىكى يايلاق يولى بولغان باربكۆلدە تەكشۈرۈشتە بولغاندا تا ـ رىخىي تۈيغۇلىرى ئۆركەشلەپ، شېئىرىي ھاياجانغا چۆمۈلۈپ مۇنداق نەزم پۈتكەن:

تەڭرىتاغ ـــ تەسكەيتاغ بىر تىزما تاغدۇر ئەسلىدە،
چۆپكە مۇنبەت يول ئىدى باتۇر ئوغۇزنىڭ نەسلىگە.
بۆرەكۆلنىڭ بويىدا ئۆسكەن يېتىم ئۈيسۈن ئوغۇل،
باتىس تۆرە، قوشۇخان سۈرگەن زامان ئۆز پەسلىدە.

جۈڭگو تارىخىدا شائىرلارنىڭ قوشۇخاننى تىلغا ئېلىپ نەزم پۈ ـ

تۇشى تاڭ سۇلالىسى دەۋرى بىلەنلا چەكلەنگەن ئەمەس. 1932 ـ يىلى شائىر ژېي خەنجاڭ كىلاسسىكلارنىڭ ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان «پۇتمەس ئەلەم» دېگەن داستاندىمۇ قوشۇخان تىلغا ئېلىنغان. شۇ يىلى كومپوزىتور خۇاڭ زى (1904 ــ 1938) بۇ داستانغا ئاساسەن يېزىپ چىققان 10 بابلىق ئوراتورىيو 20 ـ ئەسىر جۇڭگو مۇزىكا تارىخىدىكى ۋەكىل خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ قالغان. بۇ ئوراتورىيودىكى:

كەتتى تۇڭگۇەن قوۋۇقى ھەش ـ پەش دېگۈچە قولدىن،
توپىلاڭچىلار ھەيۋىتىدىن چۆچۈپ كەتتى قوشۇخان.
ئىس ـ تۈتەككە تولدى ئەتراپ، تۇرلاردا ئوت يېلىنجار،
كەتكەيمۇ دەپ چاڭئەن قولدىن كۆڭۈللەردە جىق گۇمان.

دېگەن مىسرالاردىن قوشۇخاننىڭ تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ياكى ھالاكىتىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەربىي قوماندان ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغىلى بولىدۇ.

قىسقىسى، قوشۇخان جۇڭگو تارىخىدىكى تەسىرى زور مەشھۇر سەركەردە ئىكەنلىكىنى ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرىدىكى مۇشۇ ئۇچۇرلاردىنمۇ ئېنىق تونۇۋالغىلى بولىدۇ. شۇڭا، كۇسەنلىك بۇ بۇيۇك سانغۇننىڭ تارىخىي پائالىيىتىنى بىلىۋېلىش ئىنتايىن مۇھىم ئىش.

قوشۇخان (哥舒翰) تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۆھپىسى زور مەشھۇر سەركەردىسى، ھەربىي ئالىم. ئۇنىڭ قاچان تۇغۇلغانلىقى ئېنىق ئەمەس، ئەمما، كۇسەندە تۇغۇلغانلىقى ئېنىق. ئۇنىڭ ئاتىسى قوشۇ قەبىلىسىنىڭ باشلىقى، ئەنشى باش تۇتۇق مەھكىمىسىنىڭ يانداش تۇتۇقبېگى بولغان، ئانىسى ۋايجىرا خېنىم ئۇدۇن خانىنىڭ مەلىكىسى. تۇركلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇ قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن قوشۇخان دەپ ئاتالغان. قوشۇخان ياش چاغلىرىدا ئويۇن ـ تاماشىغا ئامراق، ھاراق ـ شارابقا ھېرىسمەن، قىمار ئويناشقا خۇشتار بەڭ ـ

باش بەگزادە ئىدى. ئەمما، مەردىمەردانە، ۋەدىسىدە مەھكەم تۇرىدىغان ئېسىل خىسلەتلىرى بىلەن كىشىلەر ئارىسىدا ئابرۇي ـ ئىناۋەتلىك ئىدى. قوشۇخانىنىڭ ئاتا ـ بوۋىسى غەربىي تۈركلەرنىڭ مەشھۇر ئاقساقاللىرى بولۇپ، ئەنشى دەپ ئاتالغان، كۈسەن دىيارىدا ئۇزاق ـ تىن بېرى ئولتۇراقلىشىقلىق ئىدى. بایاشاتلىق، بەڭباشلىق ئىچىدە ئەركە ئۆسۈپ يېتىلگەن قوشۇخان ياشلىق مەزگىللىنى بىكار ئۆتكۈزۈۋەتكەن. ئۇ 40 ياشقا قەدەم قويغاندا ئاتىسى چاڭئەنده ئالەمدىن ئۆتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قائىدە ـ يوسۇنى بويىچە ئۇ چاڭئەنگە بېرىپ ئۇچ يىل ماتەم تۇتقان. ئۇ كۈنلىرىنى بىكار تەلەپلىك بىلەن ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن چاڭئەنىنىڭ ئەمەلدارى ئۇنى كۆزگە ئىلماي مۇئامىله قىلغان. بۇ ئىش قوشۇخانىنىڭ غۇرۇرىغا تەگكەن. تومۇرىدا يايلاق مىللەتلىرىنىڭ قېنى ئېقىپ تۇرغان، تۈغما ھەربىي خاراكتېرگە ئىگە قوشۇخان بىرەر خىزمەت كۆرسىتىپ ئۆزىنى تونۇتۇپ قويۇش ئىرادىسىگە كېلىپ خېشىغا بېرىپ ھەربىي بولۇشنى ئويلىغان. قوشۇخان گەرچە ياشلىقىنى كەيپ ـ ساپا ئىچىده ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، كىتاب ئوقۇشقا ئامراق بولغاچقا، «زوچيۇمىڭ تەپسىرى»، «خەننامە» قاتارلىق كىتابلارنى بەك پىششىق ئوقۇغان. شۇڭا، ئىشىنىڭ يولىنى بىلەتتى. ئاتىسىنىڭ تونۇشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن خېشىدىكى لياڭجۇۋۇنىڭ ھىراۋۇلى ۋاڭ چۈينىڭ قول ئاستىدا خىزمەت قىلغان. 742 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ۋاڭ چۈي قوشۇن باشلاپ شىنچېڭ (ھازىرقى چىڭخەينىڭ مىنيۇەن دېگەن يېرى) نى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن بۇ يەرنى قوشۇخانىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان. قوشۇخان تۇغما ھەربىي ساپاغا ئىگە ھەم ئۆزىمۇ باھادىر ئەزىمەت بولغاچقا قوشۇننى قاتتىق باشقۇرغان. قوشۇندا ئۇنىڭ ھەيۋىسىدىن چۆچۈمەيدىغان بىرەرسى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ نامى بارا ـ بارا تونۇلۇشقا باشلىغان. 746 ـ يىلى يىل بېشىدا ۋاڭ جۇڭسى لياڭجۇۋۇنىڭ ھىراۋۇللۇقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان، ئۇ ئۇزاق ئۆتمەيلا قوشۇخاننى ھەربىي دورغىلىققا ئۆستۇرگەن. قوشۇ ـ

خان مەردىمەردانە، دوستلۇققا ساداقەتمەن ئادەم بولغاچقا ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 747 ـ يىلى ژاڭ جۇڭسى قوشۇخاننىڭ ھەربىي مەرتىۋىسىنى يەنە ئۆستۇرگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىتان مىللىتىدىن كېلىپ چىققان لىيۇ گۇاڭبى بىلەن ئىككىسىنى تۇبۇتلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا بۇيرۇغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى خېلى ياخشى بولغاچقا مەمۇرىي ئەمەلدارلار، بولۇپمۇ ھەربىي ئەمەلدارلار ئىچىدە تۇرلۇك مىللەتلەردىن كېلىپ چىققان قابىلىيەتلىك سەركەردىلەر كۆپ بولغان. خاس مىللىي قوشۇنلارنىڭ سانىمۇ ناھايىتى كۆپ بولغان. قوشۇخانمۇ مانا مۇشۇنداق ئەۋزەل سىياسىي مۇھىتتا قابىلىيىتىگە يارىشا قەدىرلىنىشكە ئېرىشكەن. ئۇ شۇ يىلى سول قول يانداش كەپتاۋۇللۇققا ئۆستۇرۇلگەن. ئەينى چاغدا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تۇبۇت خانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. شۆھرىتى جاھانغا بىر ئالغان ئۇيغۇر خانلىقى بۇ چاغدا تېخى يېڭىدىن قۇرۇلغانىدى. تۇبۇتلەر بولسا تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان چېگرا رايونلاردا پاراكەندىچىلىك قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەربىتى چەبدەس، جەڭگىۋار ـ لىقى كۈچلۈك بولغاچقا تاڭ سۇلالىسى ئۇچۇن باش قاتۇرىدىغان رەقىب ھېسابلىناتتى. قوشۇخان بىر قېتىم قوشۇننى باشلاپ چىكىنىدىكى كۇبا كۆلى بويىدا ئۇلار بىلەن جەڭ قىلغان. جەڭدە تۇبۇتلەر ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ ئارقا ـ ئارقىدىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن. جەڭ تولىمۇ دەھشەتلىك بولغان. جەڭدە قوشۇخاننىڭ نەيزىسىنىڭ سېپى سۇنۇپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇ يېرىم نەيزىسى بىلەن داۋاملىق جەڭ قىلغان. ئۇدۇل كەلگىنىنى يەر چىشلەتكەن. ئۇ جەسۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ئۇچ بۆلەك تۇبۇت قوشۇننى مەغلۇپ قىلغان. بۇ جەڭدىن كېيىن ئۇنىڭ داڭقى جاھانغا پۇر كەتكەن ھەم خېيەن (ھازىرقى چىڭخەينىڭ مەركىزى شىنىڭ شەھىرى) نىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىقىغا تەينىلەنگەن.

تۇبۇتلەر ھەر يىلى دېگۈدەك بۇغداي پىشقان مەزگىلدە زور قو-

شۇن ئەۋەتىپ تاڭ قوشۇننىڭ جىشىجۇن (ھازىرقى چىڭخەينىڭ گۇيدې دېگەن يېرى) دىكى بۇغدايلىقلارغا كېلىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. تۇبۇتلەرنىڭ كۈچى زور، جەڭ قىلىشقا ماھىر بولغانلىقتىن تاڭ قوشۇنى سەركەردىلىرىدىن ئۇلارغا تاقابىل تۇرىدىغان بەرەرسى چىقىپ باقمىغانىدى. شۇڭا، تۇبۇتلەر كۆرەڭلەپ بۇ يەرنى «تۇبۇتلەرنىڭ بۇغدايلىقى» دېيىشۇالغانىدى.

قوشۇخان خېيەننىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بولغاندىن كېيىن بۇ خىل ناچار ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشكە ئىرادە باغلىغان. ئۇ قول ئاستىدىكى ۋاڭ نەندې، ياڭ جىڭخۇي قاتارلىق سەركەردىلىرىنى قوشۇن باشلاپ شەرقىي جەنۇبتىكى جىلغىدا بۆكتۇرمە قىلىشقا بۇيرۇغان. دەل شۇ ئايدا تۇبۇتلەر 5000 كىشىلىك ئاتلىق قوشۇن بىلەن ئاشلىق بۇلىغىلى كەلگەن. ئىلگىرى ئۇلار ئاشلىق بۇلىغاندا تاڭ قوشۇنى شەھەرگە مۆكۈنۈۋېلىپ جەڭ قىلىشقا پېتىنالمايدىغان بولغاچقا، تۇبۇتلەر ساۋۇتلىرىنى يېشىۋېتىپ، ئاتلىرىنى قويۇۋېتىپ بەخىرامان ئاشلىق يىغىۋالاتتى. بۇ قېتىممۇ دەل شۇنداق قىلغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا قوشۇخان شەھەردىن تۇيۇقسىز قوشۇن تارتىپ چىققان. تۇبۇتلەر تەييارلىقسىز بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭ كېلەلمەي ئالمان - تالمان قاچقان. ئۇلار قېچىپ شەرقىي جەنۇبى جىلغىغا كەلگەندە بۆكتۇرمە قوشۇن تەرەپ - تەرەپتىن قاپساپ كېلىپ تۇبۇتلەرنى پاك - پاكىز قىرىپ تاشلىغان. بۇ جەڭدىن كېيىن تۇبۇتلەر ئاشلىق بۇلاش ئادىتىنى تاشلىغان.

تۇبۇتلەر بىلەن كۆپ جەڭ قىلىپ شۆھرەتى جاھاننى بىر ئالغان قوشۇخاننىڭ ھەيۋىسى ۋە تۆھپىسى پۇقرالارنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. شۇ چاغدا ئىسمى نامەلۇم بىر شائىر قوشۇخان توغرۇلۇق مۇنداق بىر كۇپلېت شېئىر يازغان:

چاقنار شىمال ئاسمىنىدا ئۈكەر يۇلتۇز،
قىلىچ ئېسىپ تۇرار بۇندا قوشۇخان ئۆزى.

تۇبۇتلەر يايلاقتىن يا كېچىلەي،
پېتىنىپ لىنتاۋدىن ھېچ ئۆتەلمەيدۇ.

بۇ شېئىر تا ھازىرغا قەدەر تارقىلىپ كەلگەن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خېڭتاڭ تۇيشى تاللاپ تۇزگەن «تاڭ شېئىرلىرىدىن 300 پارچە» گە كىرگۈزۈلگەن. بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنى لوڭيۇ ئەتراپىدىكى ئاۋام خەلقنىڭ قوشۇخانغا بولغان ئىشەنچىسى ۋە مەدھىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ھەقىقەتەنمۇ، قوشۇخان تۇبۇتلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇلار بىلەن بولغان چېگرا توقۇنۇشىدا ئۇستۈنلۈك قازىنىپ مەيلى ئوردا ئەھلى، مەيلى ھەربىي قوشۇن، مەيلى ئاۋام پۇقرا ئارىسىدا بولسۇن قىزغىن تەرىپلىنىدىغان داڭلىق سانغۇن بولۇپ قالغان.

تۇبۇتلەرمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان بۇ رەقىبكە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا باشلىغان.

ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، قوشۇخان نەيزىۋازلىققا بەك ماھىر ئىكەن. ئۇنىڭ 15 ـ 16 ياشلاردىكى بىر خاس خىزمەتكارى بولۇپ، كۈچتۈڭگۈرلۈكى بىلەن تونۇلغانىكەن. بۇ ئىككىسى جەڭ مەيدانىدا بەك ماسلىشىدىكەن. قوشۇخان ھەر قېتىمدا دۈشمەننى قوغلاپ نەيزىسى يەتكۈدەك ئارىلىق قالغاندا نەيزىسىنى جان ـ جەھل بىلەن قېچىۋاتقان دۈشمەننىڭ مۇرىسىگە قويۇپ قاتتىق ۋارقىرايدىكەن. جان ـ پېنى چىققان دۈشمەن ئارقىسىغا شۇنداق قارىشىغىلا قوشۇخان نەيزىسى بىلەن ئۇنىڭ ئېڭىكىدىن ئىلىپ بىرلا كۈچەپ ئات ئۈستىدىن تىك موللاق ئاتقۇزىدىكەن. قوشۇخانغا ئەگىشىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان خىزمەتكارى ئاتتىن ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشۈپ شارتلا قىلىپ دۈشمەننىڭ بېشىنى كېسىۋالىدىكەن. بۇ ئىككىسىنىڭ بۇنداق ماسلىشىپ جەڭ قىلىشى ئادەتكە ئايلانغانىكەن. قوشۇخاننىڭ شىرەك ھۆركىرەپ جەڭ قىلىدىغان ئادىتى بىر قېتىم ئۇنىڭ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغانىكەن. بىر قېتىملىق جەڭدە قوشۇخان دۈشمەننى قوغلاپ كېتىۋاتقاندا ئېتى ئۇركۈپ كېتىپ پاتقاقتا پېتىپ قالغان. بۇ چاغدا تۈبۈتلەرنىڭ ئۈچ سەركەردىسى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن. قوشۇخان قاتتىق بىر ۋارقىراپ ئۇلارنى مەڭدىتىپ قويغان. شۇ ئاردا يارەمچى قوشۇن كېلىپ ئۇلارنى ئۆلتۈرگەن.

747 ـ يىلى ۋەزىر ياڭ گۇجۇڭ چوڭ ھوقۇق تۇتقان ۋاڭ جۇڭسىنىڭ ئۆزىگە تەھدىت شەكىللەندۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ بىرەيلەننى خانغا ۋاڭ جۇڭسىغا تۆھمەت قىلىشقا خۇپيانە ئەۋەتكەن. تاڭ شۇەزۇڭ بۇ تۆھمەتكە ئىشىنىپ ۋاڭ جۇڭسىنىڭ ئەسكىرى ئىلىپ پۇقرالىق دەرىجىسىگە چۈشۈرۈۋەتكەن. كېيىن پادىشاھ تاڭ شۇەزۇڭ قوشۇخاننى قوبۇل قىلىپ ئۇنىڭغا خوشلۇ بېگى (مەخسۇس ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەل نامى بولۇپ، دەرىجىسى ھازىرقى دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا باراۋەر) دېگەن ئەمەلنى بەرگەن ھەم ئۇنىڭغا يەنە ۋاڭ جۇڭسى

نىڭ خېشىدىكى ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. ئەمما، قوشۇخان خانىنىڭ ئالدىدا ۋاقىڭ جۇڭسىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاقىلىغان، تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىماي شاھلىق كۈرسىدىن تۇرۇپ كەيـ نى ئوردىغا قاراپ ماڭغان. قوشۇخان «خانغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىش جىنايىتى» ئۆتكۈزۈپ قويۇش خەۋپىگە قارىماي خانىنىڭ كەينىدىن قوغلىشىپ مېڭىپ توختىماي ئۆتۈنگەن. پادىشاھ ئۇنىڭ مەردانىلىك بىلەن قىلغان بايانلىرىدىن تەسىرلىنىپ، ۋاقىڭ جۇڭسىغا بېرىلگەن جازانى يېنىكلىتىپ ئۇنى خەنياڭنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىگەن. ئۇرـ دىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى قوشۇخاننىڭ ساداقەتمەنلىكىگە ئاـ پىرىن ئېيتىشقان. ۋاقىڭ جۇڭسىنىڭ ئورنىغا تەينىلەنگەن قوشۇخان ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىيۇ پەنشەننىڭ غەربىدىن خۇاڭخېنىڭ شەرقىدىكى كۆپ جايلارغا ھوقۇقى ئۆتىدىغان مەمۇرىي ئەمەلدار بولـ غان. ئۇ بۇ جايلارنى باشقۇرۇشنى ئۇستىگە ئالغاندىن كېيىن ھەربىي ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىپ قالماي، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، پۇقرالارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش، قاتناش، باج ئىشلىرىنى ئۇرـ دىنىڭ بەلگىلىمىسىگە لايىقلاشتۇرۇش جەھەتلەردە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان.

748 ـ يىلى تۇبۇتلەر بۇگۇنكى چېڭخەي ئۆلكىسىگە ھۇجۇم قىـ لىپ، بىر قىسىم جايلارنى تارتىۋالغان ھەمدە داۋاملىق ئىچكىرىلەپ جىددىي ھۇجۇم قوزغىغان. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە قوشۇخان پاـ دىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ چېڭخەيگە بېرىپ تۇبۇت قوشۇنلىرىغا قاتتىق زەربە بەرگەن ھەم ئۇلارنى چېڭخەيدىن قوغلاپ چىقارغان. ئۇزاقنى كۆزلىـ گەن قوشۇخان كۆكنۇر كۆلىدە شىيەنۇبي قورغىنىنى قۇرغان. لېكىن بۇ قورغان تۇبۇتلەرنىڭ بىر قېتىملىق تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدا ئىشغال قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن قوشۇخان قايتا جەڭ قىلىپ بۇ قورغانىنى قايتۇرۇۋالغان ھەم كۆكنۇر كۆلىدىكى لوڭجۇۋ ئارلىدا يېڭلوڭ قورغىنىنى قۇرغان. يېڭلوڭ قورغىنى بىلەن شىيەنۇبي قورغىنى بىر ـ

بىرىگە ماسلىشىپ مۇداپىئە قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن تۇبۇتلەر يې-
قىنلىشىشقا پېتىنالمىغان. تۇبۇت قوشۇنى تاڭ قوشۇنى بىلەن رو-
بىرو تۇرالايدىغان ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن شىباۋ (تاش قور-
غان) قورغىنىغا چېكىنىپ بېرىپ قوغدىنىپ تۇرغان. تاڭ قوشۇن-
لىرى تۇرغان يەردىن بۇ قورغان بار يەرگىچە بولغان ئارىلىق يىراق،
يول خەتەرلىك بولغىنى ئۈچۈن كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىنغان بول-
سىمۇ، ئۇنۇمى بولمىغان.

749 - يىلى قوشۇخانىنىڭ ھەربىي ئىشلارىدىكى تالانتىغا قايىل بولغان تاڭ شۇەنزۇڭ خۇاڭخېنىڭ شەرقىدىكى ئاز سانلىق مىللەت-لەردىن تەشكىل تاپقان 100 مىڭ كىشىلىك (يەنە بىر مەنبەدە 47 مىڭ كىشىلىك دېيىلگەن) قوشۇننى قوشۇخانىنىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن قوشۇخان 10 كۈن ئۆتمەيلا شىباۋ (تاش قورغان) قورغىنىنى ئىشغال قىلغان. پادىشاھ ئۇنىڭ بۇ تۆھ-پىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن قوشۇخاننى يەنە ئۆستۇرۇپ يېڭى ئەمەل بەرگەن. 752 - يىلىغا كەلگەندە ئۇنىڭ مەنسىپى يەنە ئۆستۇرۇلگەن. بۇ قېتىمقى ئەمەلنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى بولۇپ، بۇنداق ئەمەل خاز-لىق تەۋەسىدىكى پەقەت ئۈچلا كىشىگە بېرىلىدىغان، ئۆز ئالدىغا ئورگان تەسىس قىلىش ئىمتىيازى بار ئەمەل ئىدى.

نېمە سەۋەبتىنكىن، قوشۇخان بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ تۇرك-لەردىن كېلىپ چىققان يەنە بىر داڭلىق سەركەردىسى ئۆڭلۈك بىر يەرگە كەلسىلا غىجىرىشىپ قالىدىكەن. ئۇلارنىڭ مىجەزى پەقەت كېلىشىمەيدىكەن. ئۆڭلۈك ھازىرقى بېيجىڭ، خېبېي، لىياۋنىڭ قا-تارلىق جايلارنىڭ ئالىي قوماندانى ئىكەن. تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇ ئىككى-سىنى «دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكلىرى» دەپ قاراپ، دائىم ئۇلارغا ئاغا - ئە-نى بولۇپ قېلىڭلار دەپ نەسىھەت قىلىدىكەن. 752 - يىلى بىر ئىش بىلەن بۇ ئىككىسى تەڭلا ئوردىغا كېلىپ قالغان. پادىشاھ ھەرەمئا-غىسى گاۋ لىشىنى خانىنىڭ كۈيۈ ئوغلى سۇي خۇيتۇڭنىڭ سارىيە-دىكى راۋاقتا زىياپەت تەييارلاپ بۇ ئىككىيلەننى كۈتۈۋېلىپ ئەپ-

لەشتۇرۇپ قويۇشقا بۇيرۇغان.

ئاغزى ئىتتىك ئۆڭلۈك ياشتا قوشۇخاندىن كىچىك بولغاچقا ئۇ - نىڭغا يېقىنچىلىق قىلىش مەقسىتىدە، سىزنىڭ ئاتىڭىز تۇرك، ئا - نىڭىز ئوغۇز، مېنىڭ دادام غۇز، ئانام تۇرك، مۇشۇنداق بولغاندىكىن يېقىن ئۆتسەك بولاتتى، دېگەن. قوشۇخان بۇ چاغدا گەپنى ئۇدۇللا قىلماي، «قەدىمكىلەر ‹تۇلكە ئۆز ئىنىگە قاراپ ئۇرسە قوتۇر بولۇر› دەپ ئېيتقان. ئەلۋەتتە، بۇنداق قىلىش ئەسل - ۋەسلىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقتۇر» دېگەن. قوشۇخاننىڭ بۇ سۆزىنى خاتا چۈشىنىپ قالغان چۈس مىجەزلىك ئۆڭلۈك «قوشۇخان مېنى ھاقارەتلەۋاتىدۇ» دەپ چۈشىنىپ: «ئەي تۇركىنىڭ چۇپرەندىسى، نېمانچە ئۆزۈڭنى بىلمەي - سەن!» دەپ تىل سالغان. قوشۇخان جاۋاب قايتۇرماقچى بولغاندا گاۋ لىشى ئالمان - تالمان ئۇلارنى توسۇۋالغان.

753 - يىلى قوشۇخان لەشكەر تارتىپ چىڭخەيدىكى ئەسلىدە تاڭ سۇلالىسىگە تەۋە بىر قىسىم جايلارنى قايتۇرۇۋالغان ھەم تۇبۇتلەر - نىڭ شەرققە قوشۇن تارتىشىدىكى ئارقا سەپ بازىلىرىنى تارتۇۋلىپ ئۇلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگەن. ئۇ قايتۇرۇۋېلىنغان كەڭ زې - مىنلاردا تاۋ ياڭ ۋە جاۋخېدىن ئىبارەت ئىككى ئايماق تەسىس قە - لىپ، ۋەنشۇ قوشۇنى ۋە شېنسې قوشۇنى (خىسلەتلىك قوشۇن دېگەن مەنىدە) دېگەن ئىككى قوشۇننى قۇرغان.

شېنسې قوشۇنىنىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگونىڭ تارىخىي تەرەققىيا - تىدا مۇھىم رول ئوينىغان. بۇ قوشۇن كېيىنكى كۈنلەردە ئوردا مۇ - ھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ئاساسى بولغان ھەم بارا - بارا كۈچىيىپ مەركەزنىڭ بىۋاستە كونترول‌لۇقىدىكى ئاساسىي قىسىمغا ئايلا - نغان. بۇ قوشۇن ھەربىكەتچان، جەڭگىۋار، ساداقەتمەن بولۇشتەك خىسلەتلىرى بىلەن تونۇلغان.

753 - يىلى تاڭ شۇەنزۇڭ قوشۇخاننى خېشى قورۇقچىبېگى قە - لىپ رەسمىي تەينىلىگەن. كېيىن يەنە تىنچىتقۇچى ئىنانچى خا - لىققا ئۆستۇرگەن. شۇ كۈنلەردە باش ۋەزىر ياڭ گۇجۇڭنىڭ ئۆڭ -

لۇككە بولغان ئۆچمەنلىكى راسا كۈچەيگەن. ئۇ قوشۇخاننىڭ ئەمەلىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئۆكلۈكنى جىلە قىلماقچى ۋە ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرماقچى بولغان. شۇڭا، پادىشاھتىن قوشۇخانىنى ئۆستۈرۈشنى ئۆتۈنگەن. 754 ـ يىلى پادىشاھ قوشۇخاننىڭ ئەمەلىنى باش تەپتىش بېگىلىكىگە ئۆستۈرگەن. بۇ ئەمەلىيەتتە ۋەزىر دەرىجىلىك ئەمەل ئىدى. كۈتمىگەندە مەي ـ شارابقا ئامراق قوشۇخان بىر قېتىم لەشكەرلەرنى كۆزدىن كەچۈرگىلى بارغاندا، شارابتىن زەھەرلەنگەنلىكى سەۋەبىدىن ھامامدا يۇيۇنۇۋاتقىدا ھوشىدىن كەتكەن. باشقىلار خەۋەرسىز قالغاچقا خېلىغىچە سوغۇقتا قالغان. شۇ سوغۇق تەگكەنچە قوشۇخاننىڭ بوغۇم ياللۇغى ئېغىرلاپ، ماڭالمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالغان. ئامالسىزلىقتىن ئۇ چاڭئەنگە قايتىپ ئۆز قەسرىدە كېسىلىنى داۋالىتىپ، تالا ـ تۈزگە چىقماي ياتقان.

ياڭ گۇجۇڭنىڭ خىلمۇخىل ئۇسۇل بىلەن زەربە بېرىۋېرىشىگە چىدىمايلا سەۋر قاچىسى تاشقان ئۆكلۈك 755 ـ يىلى 155 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ «ياڭ گۇجۇڭغا جازا يۈرۈشى قىلىش» شۇئارىنى توۋلاپ چاڭئەنگە قاراپ يۈرۈش قىلغان. تاڭ شۇەنزۇڭ ئۇنىڭغا توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن كۈرەيان مىللىتىدىن بولغان داڭلىق سەركەردە گاۋ شەنجى بىلەن سەركەردە خېڭ چاڭچىڭنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەۋەتكەن. ئۇلار ئۆكلۈك قوشۇنى تەرىپىدىن پاجىئەلىك مەغلۇپ قىلىنغان. غەزەپلەنگەن پادىشاھ بۇ ئىككى سانغۇننىڭ كاللىسىنى ئالغان. ئۆكلۈكنىڭ قوشۇنى 700 كىلومېتىرلىق مۇسا پىنى 34 كۈندە بېسىپ، خۇاڭخېدىن چاقماقتەك تېزلىكتە ئۆتۈپ، شەرقىي ئاستانە لوياڭنى ئىشغال قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن خەۋپىتە قالغان. ئوردىنىڭ ئىچى ـ تېشى ۋەھىمگە چۆمگەن. بىردىنبىر ئامال سەنشى، شەنشى ۋە خېنەننىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولغان تۇڭگۇەننى مەھكەم ساقلاش بولۇپ قالغان. تۇڭگۇەن ئۆتكىلى قولدىن كەتسە چاڭئەننىڭ قولدىن كەتمىكى بىردەملىك ئىدى. پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى مىسلە-

سىز خەۋپىتە قالغان مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە، باشلىرىنى ساڭگىلاتقىنىچە چارىسىز قالغان سەركەردە ـ سانغۇنلىرىغا قاراپ بەك ئۈمىدسىزلەنگەن. تۆڭگۈەننى زادى كىم مۇستەھكەم ساقلاپ تۇرالايدۇ، دېگەن مەسىلە ئۇنى قاتتىق قىينىغان. ئاخىر ئۇ ئۈمىدىنى چاڭگىدىكى قەسرىدە كېسىلىنى داۋالىتىۋاتقان «تىنچىتقۇچى ئىنانچى خان» ــ قوشۇخانغا باغلىغان. قوشۇخان پادىشاھنىڭ تەلىپىنى ئورۇنلاشقا ۋەدە بەرگەن. ئۇ پادىشاھقا «بىز 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۆڭگۈەن ئۆتكىلىنى ساقلاپ تۇرۇشىمىز كېرەك. جەڭ قىلساق دۈشمەن قوشۇنى ئۇستۇن كېلىشى تەبىئىي. ئۇلار كۆپ جەڭ قىلىپ، ئۇزۇكسىز غەلىبە قىلىپ جەڭگىۋارلىقى ئېشىپ كەتتى. بىزنىڭ قوشۇنىمىز خېلىدىن بېرى جەڭ قىلىپ باقمىدى. ئەمما، بىر ئورۇندا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈش جەھەتتە ئۇستۇنلۇككە ئىگە. بىز بىر مەزگىل مۇداپىئەدە تۇرۇۋالساق، ئۆڭلۈك قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى بوشىشىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئېچكى قىسمىدا زىددىيەت كۆرۈلمەي قالمايدۇ. ئەنە شۇ چاغدا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلساق زەپەر قۇچىمىز» دېگەن. پادىشاھ ئۇنىڭ لايىھەسىنى توغرا تاپقان. كۆڭلى ئىشەنچكە تولغان پادىشاھ تاڭ شۇەنزۇڭ ئۆزى چىڭجىڭ راۋنقىدا قوشۇخان ئۇچۇن كاتتا زىياپەت ھازىرلىغان. ئوردىدىكى بارلىق قەلەمدار، ئەلەمدارلارنىڭ ھەممىسىگە قوشۇخاننى شەھەر سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقىشقا پەرمان بەرگەن. تەرەپتىن توپلانغان 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا قوماندان بولغان قوشۇخان پادىشاھنىڭ ئۈمىدىنى ئاقلاش ئۇچۇن تۆڭگۈەنگە قاراپ يولغا چىققان. جىددىيلىشىپ كەتكەن پادىشاھ قوشۇخان تۆڭگۈەنگە يېتىپ بارغىچە ئۇنىڭ ئەمىلىنى توختىماي ئۆستۇرۇپ، ئاخىرىدا ۋەزىرگە ئويمۇئوخشاش ئەمەل يۈرگۈزەلەيدىغان دەرىجىدىكى يۇقىرى مەنسەپنى بەرگەن.

قوشۇخان تۆڭگۈەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن بىر مۇشاۋىرى ئۇنىڭغا «ئۆڭلۈكنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشتىكى شوئارى ياڭ گۈجۇڭنى

جازالاش. دېمەك، ئۇ، ياڭ گۇجۇڭنى يوقىتىشنى بىردىنبىر باھانە قىلغان. ئەگەر بىز 30 مىڭ لەشكەرنى تۆڭگۇەننى ساقلاشقا قويۇپ، قالغان 170 مىڭ لەشكەر بىلەن چاڭئەنگە بېرىپ، ياڭ گۇجۇڭنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، ئۆڭلۇكنىڭ چاڭئەنگە باستۇرۇپ بېرىشقا باھانىسى قالمايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەن. قوشۇخان بۇ مەسلىھەتنى توغرا تاپقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنداق يول تۇتۇشنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن. لېكىن، ئايغاقچىلار بۇ خەۋەرنى ياڭ گۇجۇڭغا يەتكۈزۈپ قويغان. ياڭ گۇجۇڭ بۇنى ئاڭلاپ دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ، خانغا مەلۇمات يوللاپ 10 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ پايتەخت چاڭئەننىڭ سىر ـ تىدا ئېھتىيات تۈچۈن تۇرغۇزغان. بۇ قوشۇنغا ئۆزىنىڭ يېقىنى دۇ چەنيۇننى قوماندان قىلغان. قوشۇخان ياڭ گۇجۇڭنىڭ غەرىزىنى سېزىپ پادىشاھتىن دۇچەنيۇننىڭ قوشۇننى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. خان ئىلتىماسنى تەستىق ـ لىغاندىن كېيىن قوشۇخان دۇ چەنيۇننى مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار دەپ تۇڭگۇەنگە چاقىرىپ ئەكېلىپ ئۆلتۈرۈپ تاشلىغان. بۇ ئىشتىن كېيىن ياڭ گۇجۇڭنىڭ ئارامى بۇزۇلۇپ، پۈتى كۆيگەن تو ـ خۇدەك بولۇپ كەتكەن.

شۇ كۈنلەردە ئۆڭلۇكنىڭ قول ئاستىدىكى ناھايىتى پاراسەتلىك سەركەردە سۇي چەنچۇن ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار قوشۇننى يوشۇرۇپ قويۇپ، بولا ـ بولماس قوشۇنلىرىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ تۇڭ ـ گۇەن ئۆتكىلىنىڭ سىرتىدا تەييارلىقسىز ھالەتتە تۇرغان. ياڭ گو ـ جۇڭ قوشۇخاننى نەيزىنى كەينىگە قارىتىپ سانجىپ قالمىغىدى، دەپ ئەنسىرەپ، دۇشمەن بىلەن تۇتۇشتۇرۇپ قويۇشقا ئالدىراپ، يۇ ـ قىرىقى ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلىپ، تاڭ شۇەنزۇڭنى قوشۇخانغا پەرمان چۈشۈرۈپ، قوشۇن تارتىپ دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ئال ـ دىراتقان. قوشۇخان پادىشاھقا ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ: «ئۆڭلۇك نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن سەركەردە تۇرۇقلۇق، قانداقمۇ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ تەييارلىقسىز تۇرۇشىغا يول قويـ

سۇن؟ سۇي چەنچۇنلىك بۇنداق قىلىشىنلىك ھېيلە ئىكەنلىكى ئېنىق. بىز ھەرگىز ئۇنىڭ قىلتىقىغا چۈشمەسلىكىمىز كېرەك. تو-پىلاكچى قوشۇن يىراقتىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن ئوزۇق - تۇلۇك زاپىسى يېتەرسىز، شۇڭا تېز جەڭگە ئاتلىنىپ، تېز ئاخىرلاشتۇ-رۇشنى خالايدۇ. بىزنىڭ قوشۇنىمىز تېخى تۈگۈەندىن چىقىپ باق-مىدى. بىز مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتساق پايدىلىق. ئۇلارنىڭ مەقسىتى تېزرەك جەڭ قىلىش، تېز جەڭ قىلىۋالسا ئۇلارغا پايدىلىق، شۇڭا ھۇجۇمغا چىقمىغىنىمىز تۇزۇك» دېگەن، لېكىن ياڭ گۇجۇڭ ھەدەپ خانىنى كۇشكۇرتۇپ ھۇجۇمغا چىقىشقا پەرمان چۈشۈرۈشكە ئۇندە-گەن. ئۇزاق زامان ئوردىدىكى ئەيش - ئىشرەتلىك راھەت تۇرمۇشتا ياشاپ ھەربىي ئىشلاردىن خەۋەرسىز قالغان پادىشاھ ياڭ گۇجۇڭنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ قوشۇخانغا پەرمان چۈشۈرگەن.

756 - يىلى قوشۇخان نائىلاج 200 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇننى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن. ئۆكۈلۈكنىڭ قوشۇنى بىر تەرەپتىن ئۇرۇ-شۇپ، بىر تەرەپتىن چېكىنگەن. شۇنداق قىلىپ ئۇلار قوشۇخاننىڭ زور قوشۇننىنى بىر تارچۇققا ئالداپ ئېلىپ كىرگەن ھەم ئۆزلىرى ئالدى تەرەپتىكى ئېگىزلىكنى ئىگىلىۋالغان. قوشۇخان جەنۇب تە-رەپتە چىلىەنشەن تېغى، شىمال تەرەپتە خۇاڭخې دەرياسى، ئالدىدىكى ئېگىزلىكتە دۇشمەن قوشۇنى توسۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتكەن. ئارقىسىغا قاراپ زور قوشۇنىنىڭ ھەدەپ ئالدىغا سىلجىپ كېلىۋاتقانلىقىنى، بۇنداق ئەھۋالدا چېكىنىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈش-نىڭ زور قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدىغانلىقىنى پەملىگەن، نەتە-جىدە قوشۇخان سالغا ئولتۇرۇپ، دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ جەڭگە قوماندانلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغان. جەڭ تولىمۇ دەھشەت-لىك بولغان. ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى ھەممە يەرنى قاپلاپ كەت-كەن، دەريا سۇيى قان بىلەن بويىلىپ كەتكەن. قوشۇخاننىڭ قوشۇنى پايدىسىز ئەھۋالدا تولىمۇ ئېچىنىشلىق مەغلۇپ بولغان. ئاخىر قو-شۇخان دۇشمەننىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغان. ئەسىرگە چۈشكەن قو-

شۇخانىنى كۆرگەن ئۆڭلۈك قاقاھلاپ كۈلۈپ تۇرۇپ: «ھەي، تەكەببۇر قېرى، بۇگۈنكى كۈندە سەن يەنە مېنى كەمسىتەلەمسەن؟» دېگەن. قوشۇخان: «ئەي ئۆڭلۈك، نوچى بولساڭ قېنى مېنى ئۆلتۈرگىن» دېگەن، ئۆڭلۈك ھىيلىگەرلىك بىلەن: «ياق، سەن ئۆلسەڭ بولمايدۇ، سەن قول ئاستىمدا ئىشلەپ مەن ئۈچۈن خىزمەت قىلغىن» دېگەن. ئېيتىلىشچە، كېيىن قوشۇخان ئۆڭلۈكنىڭ ئوغلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن. قوشۇخاننىڭ پاجىئەلىك مەغلۇبىيىتى بىلەن تەڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن ھەش - پەش دېگۈچە قولدىن كەتكەن. پادىشاھ باشلىق بارلىق ئوردا ئەھلى جېنىنى ئېلىپ سەچۈەنگە قاراپ قاچقان. مۇشۇنداق ھەل قىلغۇچ پەيتتە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى خاقانى نائىلاج ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇلارنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلغان.

مانا بۇ تاڭ سۇلالىسىدىكى تۇرك قېنىدىن بولغان كۈسەنلىك مەشھۇر سەركەردە قوشۇخاننىڭ بىزگە مەلۇم بولغان تارىخىي تەرجىمھالى.

2009 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرى يېزىلدى

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ توقۇز چوڭ توّھپىسى

1909 ـ يىلى كۈز كۈنلىرىنىڭ بىر ئەتىگىنى غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى غۇچچىدە ئۆسكەن چىغ، شۇاقلار بىلەن قاپلىنىپ تۇ ـ رىدىغان ئۇنۇمسىز يەرگە تالاي مۇشەققەتلەرنى يېڭىپ، توّت يىل ۋاقىت، 350 مىڭ سەر سەرمايە سەرپ قىلىپ قۇرۇلغان «مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى» دىن «ۋۇ... ۋۇ... ۋۇت!» قىلىپ ياڭرىغان كۈچلۈك سادا غۇلجا ئاسمىنىنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ، يىراق ـ يىراقلارغا تار ـ قىلىپ كەتتى. غەرب زامانىۋى سانائىتىنىڭ بەلگىسى بولغان بۇ ياڭراق گۈدۈك ساداسىنىڭ لەرزىسى بىلەن نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى جاھالەت تۈتەكلىرى قاپلاپ كەلگەن تارىم ۋە جۇڭغارىيە ۋادىسىنىڭ قاراڭغۇ ئاسمىنىدا نۇرانە يۇلتۇزلار چاراقلاشقا، تەڭرىتاغ ئانىنىڭ گىگانت گەۋدىسى بىلىنەر ـ بىلىنمەس مىدىرلاشقا، ئۇن ـ

تىنسىز ئېقىپ كېلىۋاتقان ئىلى دەرياسى قايتىدىن دولقۇنلاشقا، غەيلەت ئۇيقۇسىدا پۇشۇلداپ ياتقان بۇ قەدىمىي تۇپراق ئاستا ـ ئاستا سېلكىنىشكە باشلىدى. چۈنكى، 20 ـ ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىـ شى بىلەن ياڭرىغان بۇ خاسىيەتلىك سادا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ سانائەتلىشىشكە تاشلىغان دادىل قەدىمى ۋە يېڭى مەدەنىيەت ھەم يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ پەردىسىنى ئاچقان خاسىيەتلىك گۈدۈك ئاۋازى بولدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن جايـ لىرىدا يېڭى مائارىپ ۋە يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ئارقىمۇئارقا بارلىققا كەلدى. جەدىدىزملىق ئىدىيە ئۇلغايدى، مىللىي ئاڭ ئويغـ نىشقا باشلىدى، غۇلجا، قەشقەر، خوتەن، ئاتۇش، كۇچا، كېرىيە، قاـ غىلىق، تۇرپان، چۆچەك، گۇچۇڭلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر قۇرۇلدى. بىر قىسىم دىنىي مەكتەپلەر جەدىدچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. قەشقەردە ئۆمەر باينىڭ پاختا زاۋۇتى، تۇرپاندا مۇھتىلارنىڭ پاختا زاۋۇتى، يەكەندە تاشاخۇنۇمنىڭ سەرەڭگە زاۋۇتى ۋە مەسئۇدنىڭ رەخت توقۇش كارخانىسى قۇرۇلدى...

سانائەتلىشىش ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ۋە جەمئىيەت تەرەققـ ياتنىڭ مۇقەررەر يولى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى. ئىنـ سانىيەت تارىخىدىن ئايانكى، سانائەتلىشىش مۇساپىسى ئىنتايىن زور مۇشكۈلاتلار بىلەن تولغان بولىدۇ. ئەمما، سانائەتلىشىشنى ئەـ مەلگە ئاشۇرالمىغان مىللەتلەر زامانىۋى مىللەتلەر قاتارىدىن ھەر ـ گىز ئورۇن ئالالمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ ۋەكىلى بولغان «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نى قۇرۇش ئارقىلىق مىللىي ھاياتىمىزدا يېڭى بۇرۇلۇش ياسىدى، يېڭى تارىخ ياراتتى. ئۇلار بۇ زاۋۇتنى ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سانائەتلەشتۇرۇش پىلانىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايدىغان زامانداا رو ـ ياپقا چىقاردى. ئۇ چاغدا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان خۇسۇسىي كارخاـ نىلارنى يۆلەش، ئوتتۇرا، ئۇزاق مۇددەتلىك قەرز پۇل بېرىش ئارقىـ

لىق ئۇلارنىڭ مالىيەسىنى كاپالەتلەندۈرۈش، ئۇلارنى قۇرۇلۇش مەبـ
لىغى بىلەن تەمىنلەش دېگەندەكلەردىن ئەسلا ئېغىز ئاچقىلى بولـ
مايتتى. جەمئىيەتنىڭ تۆپ خاراكتېرى قالاق فېئودالىق جەمئىيەت
ئىدى. ئىگىلىك شەكلى تولىمۇ قالاق ئىدى. ئىقتىسادىي ئەھۋالى
بەكمۇ نامرات ئىدى. ئىجتىمائىي قاتلىمى ئاددىي ھەم تۆۋەن ھالەتتە
ئىدى. رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا شىنجاڭدا باج
تاپشۇرماي، يۇقىرى ئىمتىياز بىلەن تالان ـ تاراج خاراكتېرلىك
سودا قىلىۋاتقان رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سودا زومىگەرلىكىگە تا ـ
قابىل تۇرۇش ئەڭ قىيىن مەسىلە ئىدى. قىسقىسى، ئۆزىنىڭ تۇر ـ
لۇك ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، سىياسىي مەسىلىلىرىنى ھەل قى ـ
لىشقا قۇربى يەتمەيدىغان، مۇكەممەل بولمىغان بىر جەمئىيەتتە
بۇنداق بىر زامانىۋى زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى، بۇنداق بىر يېڭى كارخا ـ
نىنىڭ بارلىققا كېلىشى مۆجىزە ھېسابلىناتتى. گەرچە بىرەر زاۋۇت ـ
نىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن مىللىي سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە مىللىي
ئىگىلىكنىڭ كۆپ مەنبەلىشىگە ئاساس سالغىلى بولمىسىمۇ،
ئەمما بۇ ئىلھامبەخش يېڭى ھادىسە تېخىمۇ كۆپ كارخانا ـ شىر ـ
كەتلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولماي قالمايتتى. مىللىي
كارخانىلارنىڭ كۆپلەپ قۇرۇلۇشى، مىللىي سانائەتنىڭ تەرەققىي
قىلىشى تەبىئىي ھالدا مىللىي بۇرژۇئازىيە قاتلىمىنىڭ شەكىللە ـ
نىشىگە، تېخنىك خادىملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، باشقۇرغۇچىلار
ھەم مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ يېتىلىشىگە ئاساس بولاتتى.
بۇنىڭ نەتىجىسىدە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا مەنسۇپ بولـ
غان، ئىقتىسادنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىنى چۇ ـ
شىنىدىغان، سىياسىي تەپەككۇرى يېتىلگەن، مىللىي ئېڭى ئويغاـ
غان كىشىلەر توپى شەكىللىنەتتى. شۇڭا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ـ
نىڭ زاۋۇت قۇرۇشىنى 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئەھمىيىتى
ئەڭ زور، ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ۋەقەلەرنىڭ بىرى، دەپ ئېيتىشقا
بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، بۇگۈنكى كۈندە بۇ ئۇلۇغ قۇرۇ ـ

لۇشىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنىڭ 100 يىللىقىنى داغدۇغىلىق خا-
تىرىلەپ تۇرلۇك پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزۈش، تارىخىي، ئەدەبىي كە-
تابلارنى يېزىپ نەشر قىلدۇرۇش، كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى
ئىشلەش تامامەن زۆرۈر ئىدى. بىز ئاكا - ئۆكا مۇسابايېۋلارنىڭ
زاۋۇت قۇرۇش جەريانىنى قىسقىچە ئەسلەپ باقساق، ئۇلارنىڭ ئەينى
شارائىتتا نەقەدەر زور جاسارەت ۋە پاراسەت بىلەن، قاتمۇقات مۇ-
كۈلچىلىكلەرنى يېڭىپ بۇ ئۇلۇغ قۇرۇلۇشنى ئەملگە ئاشۇرغانلى-
قىنى ھېس قىلالايمىز.

مەلۇمكى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئانا دىيارىمىز شىنجاڭ
يەنىلا ئىنتايىن قالاق ھالەتتە ئىدى. ياكى بىرەر زاۋۇت، ياكى بىرەر
شىركەت، ياكى بىرەر مەكتەپ، ياكى بىرەر دوختۇرخانا، ياكى بىرەر
گېزىت - ژۇرنال يوق ئىدى. كىشىلەر ئات، تۆگە، قېچىر، ئۆكۈز ۋە
ئېشەكنى قاتناش قورالى قىلاتتى. ئېتىز - ئېرىقنىڭ ئىشلىرىنىمۇ
ھايۋان كۈچىگە تايىنىپ تاماملايتتى. ناتۇرال ئىگىلىككە تايىنىپ
تۇرمۇشنى قامدايتتى. قارا قىشنىڭ ئۇزاق كېچىلىرىدە سۇمايى بە-
لەن ياندۇرۇلىدىغان قارا چىراغنى پىلىلدىتىپ، توگىمەس ھېكايە -
چۆچەكلەرنى ئېيتىپ زېرىكىشلىرىنى بېسىشاتتى.

ئەكسىچە، شۇ يىللاردا باشقا ئەللەر، بولۇپمۇ ياۋروپا دۆلەتلىرى
بەس - بەستە سانائەتلىشىپ كۈنسايىن تەرەققىي قىلماقتا ئىدى.
زاۋۇت، فابرىكىلار، ماشىنا، پاراخوتلار، مەكتەپ، دوختۇرخانىلار،
گېزىت - ژۇرناللار، رادىيو، پاتېفونلار، ئېلېكتىر چىراغلار جەمئى-
يەتتە ئادەتتىكى نەرسىگە ئايلىنىپ، خەلق تۇرمۇشىدا مىسلىسىز
قولايلىقلارنى ياراتماقتا ئىدى. ئۇلار جاھانگىرلارغا خاس ئىدىيە ۋە
تەپەككۇر بىلەن بايلىق مەنبەلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق
مىللىي مەنپەئەتلىرىگە ئۇزاق مۇددەت كاپالەتلىك قىلىش، يەر شارى
مىقياسىدا يېتەكچى مىللەتلەردىن بولۇش مەقسىتىدە تەخىرسىز
ئىزدىنىۋاتاتتى.

دۇنيادىكى ئەڭ كۈچلۈك ئىمپېرىيە بولغان بىرىتانىيە ئىمپېرە-

يەسى بىلەن رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ مۇستەملىكە ۋە مەنپەئەت تالىشىش كۈرىشى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەڭ كەسكىن بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنى رۇسىيەگە تۇتاش بولغاچقا رۇسىيە رىقابەتتە تەبىئىي ئەۋزەللىككە ئىگە ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ماددىي بايلىقلىرى مول ئىدى. بۇ رايون ئەنگلىيە بىلەن زومىگەرلىك تالىشىشتىكى ئىستراتېگىيەلىك ئورۇن ھېسابلىناتتى، شۇڭا رۇسىيە ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم ئىدى. 1861 ـ يىلى رۇسىيە سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇن يانچىلىق تۇزۇمنى بىكار قىلدى. بۇ ھال سانائەتنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا يېڭى يول ئېچىپ بەردى. ھەقىقەتەنمۇ يانچىلىق تۇزۇمى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، رۇسىيەنىڭ سانائەت كاپىتالىزمى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. «ھالبۇكى، سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى تاۋار بازىرى ئېچىشنى ۋە خام ئەشيا مەنبەسى تېپىشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما، رۇسىيە سانائەتتە ياۋروپا ئەلىدىن ئارقىدا قالغانىدى. مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار بولغانلىقتىن ياۋروپا بازىرىدا پۈت تىرەپ تۇرالمايتتى. شۇڭا، پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيا بازارلىرىنى ئىگىلىمىسە بولمايتتى[1].» قارا نىيەت رۇسىيە ئىمپېرىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تاۋار بازىرىنى ئېچىش ۋە خام ئەشيا مەنبەسىنى ئىگىلەش ئۇچۇن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇستەملىكە قىلىش، بولمىغاندا سىياسىي جەھەتتە تىزگىنلەشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش تەدبىرىنى قوللاندى.

ئوتتۇرا ئاسىياغا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى تېزلەشتۇرگەن رۇسىيە ئىمپېرىيەسى ھەقىقەتەن زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى خانلىقلار مۇستەقىل دۆلەت بەھرىمەن بولىدىغان ھەر خىل ھوقۇقلاردىن مەھرۇم بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر مىللەت خەل-

① ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئومۇمىي تارىخى ــ يېقىنقى زامان قىسمى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 412 ـ بەت.

قى ھەر خىل خورلۇق ۋە زۇلۇمغا يەتكۈچە ئۇچرىدى. بۇ يىللاردا تۇنجى قېتىملىق سانائەت ئىنقىلابىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان رۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيادا قاتناشنى ياخشىلاپ، تۆمۈرىيوللارنى كۆپلەپ ياسىدى. ئىچكى رايونلاردىن كۆپلەپ ئاھالە كۆچۈردى. يول ياقىلىرىغا يېڭى شەھەر - بازارلارنى قۇردى. ئىلگىرىكى كىچىك شەھەرلەرنى كېڭەيتتى. قاتناشنىڭ راۋانلىشىشى ۋە تۆمۈريوللارنىڭ كۆپلەپ ياسىلىشى بىلەن، قەدىمىي شەھەر - بازارلار ۋە يېڭىدىن قۇرۇلغان شەھەر - بازارلارنىڭ سودا - تىجارەت ئىشلىرى ناھايىتى تېز جانلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى، مەسىلەن، ئاشلىق، پاختا، يىپەك، مېۋە - چېۋە، كۆن - خۇرۇم قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىشىشى كۈنسايىن كېڭىيىپ باردى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسمى بولغان شىنجاڭ رايونىمۇ رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئىتى دائىرىسىدىكى مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭا، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەر بىلەن زەئىپلەشكەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردا يول قويۇشقا قىستايتتى. مەسىلەن، 1881 - يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» بۇنىڭ تىپىك پاكىتى. بۇ تەڭسىز شەرتنامە بويىچە رۇسىيە ئىلى، چۆچەك، قەشقەر، ئۈرۈمچى قاتارلىق بىرنەچچە شەھەردە كونسۇلخانا قۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە شىنجاڭنىڭ ئىلى، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، قومۇل، تۇرپان قاتارلىق شەھەرلىرىدە رۇسىيە سودىگەرلىرى ئۇچۇن سودا رايونى بەلگىلەپ بېرىلگەن. شىنجاڭدا سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رۇسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى. ئۇلارنىڭ قىلمىشىغا رۇسىيە كونسۇلى كېسىم چىقىراتتى. ئۇلار باج تۆلىمەي سودا قىلاتتى. ئۇلار رۇسىيەنىڭ كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كېلىپ كەڭ كۆلەمدە ساتقاندىن باشقا، شىنجاڭدىن سانائەت خام ماتېرىياللىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، پىش-

شىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن ھەسسىلەپ پايدا ئالاتتى. ئۇلارنىڭ خام ماتېرىيال سودىسىدا يۇڭ، تېرە ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلىگەنىدى. رۇسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، جۇملىدىن شىنجاڭغا تۇركۇملەپ كېلىشى ئۆز نۆۋىتىدە سودىغا ماھىر، سودا ئەنئەنىسى كۇچلۇك ئۇيغۇر سودىگەرلەرگىمۇ پۇرسەت ئېلىپ كەلگەن. ئۇلار يۇرت ئارىلاپ، چېگرا ئاتلاپ «ئال ـ سات» شەكلىدە سودا قىلىشقا باشلىغان. كارۋانچىلىق، سارايۇەنلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. چار رۇسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىشتا ئۇزاقتىن بېرى بەسلىشىپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيەمۇ 1895 ـ يىلى قەشقەردە ئالاھىدە ۋەكىل تۇرغۇزغان. 1909 ـ يىلى بۇ ئالاھىدە ۋەكىل مەھكىمىسىنى باش كونسۇلخانىغا ئۆزگەرتكەن. ئەنگلىيەگە قارام ھىندىستانلىق سودىگەرلەرمۇ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا سودا ـ تىجارەت بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللانغان. نەتىجىدە، 19 ـ ئەسىر ـ نىڭ ئاخىرلىرى ۋە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭدا ساراي تىجارىتى يۇقىرى دولقۇنغا چىققان. جايلاردا كارۋانلار ۋە سودىگەرلەر ئۇچۇن تۇركۇم ـ تۇركۇم سارايلار قۇرۇلغان. «مەسىلەن، قەشقەرنى مىسالغا ئالساق، مەخسۇس چەت ئەل سودىگەرلىرى ئىجارىگە ئېلىپ قۇرغان خام بازىرىدىكى ‹ھىندى سارىيى› (ھىندىستانلىق سودىگەرلەر قۇرغان)، ‹تۆگە سارىيى› (دورغا بەگ سارىيى دەپمۇ ئاتالغان، ئۇنى ئافغانىستانلىق سودىگەرلەر قۇرغان)، ‹پەرەڭ سارىيى›، (ھازىرقى چىنىباغ مېھمانخانىسىنىڭ ئورنىدا) قاتارلىق چەت ئەللىكلەر قۇرغان سودا سارايلىرىدىن باشقا، يەرلىكلەر تەرىپىدىن 50 تىن ئارتۇق مەخسۇس سودا سارايلىرى قۇرۇلۇپ، ھەرقايسى سارايلاردا ئوخشىمىغان مال تۇرى بويىچە تاۋار ئوبوروتى يولغا قويۇلغان. شەھەر ئىچىدە قۇرۇلغان يۇقىرىقى سودا سارايلاردىن باشقا، قەشقەرنىڭ تۇققۇز ناھىيە، 26 يېزىسىدا 140 تەك سودا بازىرى بولۇپ، بۇ بازارلاردا يەرلىك خام ئەشيا، پىششىقلانغان قول سانائەت بۇيۇملىرى سودىسى ۋە چەت ئەل تاۋارلىرىنى توپ ۋە پارچە سېتىش سودىسى ئېلىپ بە-

ىربلغان[1].» قەشقەر، يەكەن، ئىلى، چۆچەك، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، قو-مۇل، تۇرپان سودا ـ تىجارەت جانلانغان ئورۇنلار بولۇپ قالغان. قىسقىغىنا 10 ـــ 20 يىل ئىچىدە قەشقەر، ئاتۇش، تۇرپان ۋە ئىلە-نىڭ سودىگەرلىرى ئانا دىيارىدىن ھالقىپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىگە قاتنايدىغان سودىگەرلەر توپىنى شە-كىللەندۈرگەن. شۇ يىللاردا بىر قىسىم ئۇيغۇر بايلىرى تىجارەت ئېھتىياجى بىلەن ياۋروپاغا قەدەر بارغان. ئۇلار ياۋروپا ئەللىرىنىڭ تەرەققىيات مەنزىرىسىنى كۆرگەندە، ئۆز يۇرتىنىڭ قالاق قىياپىتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئىچ ـ ئىچىدىن ئۆرتەنگەن. بۇ يىللاردا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە «تاتار جەدىدچىلىكى» نىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچىيىپ مىللىي ئاڭ ئويغىنىشقا، يېڭىلىقا، تەرەققە-ياتقا ئىنتىلىدىغان كەيپىيات ئومۇملىشىشقا باشلىغان. يەنە بىر جەھەتتىن، رۇسىيە، ياۋروپا ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلار بىلەن باردى ـ كەلدى مۇناسىۋەتلەر قويۇقلىشىش نەتىجىسىدە، يىراقنى كۆرەر سودىگەرلەر ۋە ئاز سانىدىكى ياش ئۆلىما ـ زىيالىيلارنىڭ كۆزى ئېچىلىشقا باشلىغان. شۇڭا، ئۇلار ئانا دىيارىنىڭ ياۋروپادەك تەرەققىي قىلغان مەنزىرىسىنى كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلغان، ھەمىشە بۇ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. شۇلارنىڭ ئارىسىدا 1890 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە رۇسىيەلىك سودىگەرلەر بىلەن كۆپ سودا قىلىپ، تىجارەتتىكى پاراسىتى ۋە ماھارىتى بىلەن داڭ چىقىرىپ «مۇسابايېفلار» دەپ تو-نۇلغان ھۈسەن باي (?1865 ـــ 1926) ۋە باھاۋۇدۇن باي (?1870 ـــ 1928) ئىسىملىك ئاكا ـ ئۇكا سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار سودا كاپىتالىنىڭ كۆپلۈكى ۋە رۇس تىلىغا ماھىرلىقى بىلەن رۇسىيەلىك سودىگەرلەرنىڭ ئىنتايىن ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. بۇ ئىككىيلەن ئاتۇش ئىكساقلىق داڭلىق سودىگەر مۇسابايىنىڭ چوڭ ئايالىدىن

① ئابدۇكېرىم راخمان بۇچى: «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر سودا مەدەنىيىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەق-قىياتى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2005 ـ يىلى 2 ـ سان.

بولغان بالىلىرى ئىدى. ئۇلار غەيرەت ـ جاسارەتلىك، پەم ـ پاراسەتلىك، ئىنساب ـ دىيانەتلىك قىران يىگىتلەر بولۇپ، دادىسى مۇسابايىنىڭ ياخشى تەربىيەسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى. مۇسابايى ھاجىم ئوغۇللىرىغا دائىم «پۇلنىڭ خوجىسى بولماي، بىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دەپ نەسىھەت قىلاتتى.

مۇسابايېف جەمەتى ئانا دىيارىمىزدا مىللىي سانائەتنىڭ بايرىقىنى تۇنجى قېتىم تىكلىگەن ۋە يېڭىچە مائارىپنىڭ مەشئىلىنى تۇڭجى قېتىم يانداۋرغان ئاۋانگارت جەمەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ جاسارەتلىك ھەم پاراسەتلىك ئوغلانلىرى بىز بۇگۈنكى كۈندە ئىپتىخار بىلەن تىلغا ئېلىۋاتقان تارىخىي تۆھپىلىرى بىلەن تارىخىمىزنىڭ شانلىق سەھىپىلىرىدىن ئورۇن ئالدى.

مەن 10 نەچچە يىلدىن بۇيان چامىمنىڭ يېتىشىچە ماتېرىيال توپلاش، ئۆگىنىش، ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مەقسىتىدە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ ئۇنتۇلماس توققۇز چوڭ تۆھپىسىنى يەكۈنلەپ چىقتىم. مېنىڭ «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى»نىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەشنى تۇتقا قىلىشىمدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى شىنجاڭدا 20 ـ ئەسىر ـ دە يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەر بىلەن بىرىكىپ كەتكەن. خۇددى ۋېي چاڭخۇڭ ئېيتقاندەك «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتىنىڭ تارىخىي ئۆز ـ گىرىشىنى تەتقىق قىلىش شىنجاڭ مىللىي بۇرژۇئازىيەسىنىڭ بار ـ لىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاچقۇچ ـ لۇق مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، يەنە يېقىنقى زامان شىنجاڭ جەمئىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە قانۇنىيىتىنى بىلىشكىمۇ ئىنتايىن پايدىلىق[①].» شۇڭا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ

① «شىنجاڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىقتىسادىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، ۋېي چاڭخۇڭ يازغان « يېقىنقى زامان شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ ۋەكىلى ـ ئىلى ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتى» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 43 ـ بەت.

شانلىق ئۇتۇقلىرىنىڭ بىرى بولغان «مۇساباييېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن بۇ ماقالەمنى يازدىم.

20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى «مۇساباييېف جەمەتى»، «مۇھىتىلار جەمەتى» ۋە «تاشاخۇنۇم جەمەتى» دىن ئىبارەت داڭلىق ئۇچ جەمەتنىڭ بىرى بولغان «مۇساباييېف جەمەتى» نىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييېفلارنىڭ بىزنى ئىپتىخارلاندۇرىدىغان، ئۇنتۇلماس توققۇز چوڭ تۆھپىسى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى تۆھپە: «مۇساباييېف تېرە زاۋۇتى» نى قۇرۇش

جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشى بىرقەدەر بالدۇر بولسىمۇ، ئەمما سودىگەرلەرنىڭ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشى جياۋۇ يىلىدىكى، يەنى 1894 ـ يىلىدىكى جۇڭگو ـ ياپونىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن باشلانغان. ئىلگىرى ھۆكۈمەت سودىگەرلەرنىڭ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلەپ كەلگەن. ياپونىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇنچە چوڭ دۆلەت تۇرۇپ يېڭىلىپ قېلىشى جۇڭگولۇقلارنى قاتتىق خورلۇقتا قويغان. شۇنىڭ بىلەن قۇدرەت تېپىش ئۈچۈن جەزمەن ياپونىيەگە ئوخشاش «ئەجنەبىيلەردىن ئۆگىنىش» نىڭ زۆرۈرلۈكى يەنە بىر قېتىم تونۇپ يېتىلگەن. 1895 ـ يىلى جياڭسۇلۇق جاڭ جىيەن (張謇 1853 ــ 1926) دېگەن سودىگەر تۇنجى بولۇپ بوياقچىلىق زاۋۇتى قۇرغان. ئۇزاق ئۆتمەي پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرغان. 1901 ـ يىلى «يېڭى سىياسەت» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن سودىگەرلەرنىڭ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشى ئاشكارا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. نەتىجىدە، زاۋۇت ـ كارخانا قۇرۇش دولقۇنى شەكىللەنگەن. شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھوقۇقى ئەڭ زور ئەمەلدارى ئىلى گېنېرالى چاڭ گېڭ «يېڭى سىياسەت» نى قىزغىن قوللىغۇچىلار نىڭ بىرى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن شىنجاڭدىمۇ سودىگەرلەرنىڭ ئەنئەنىۋى «ئال ـ سات» شەكلىدىن ھالقىپ «ئىشلە ـ ياسا ـ سات» شەكلىدە سودا قىلىشىغا ئىمكانىيەت ھازىرلانغان.

شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋەزىيىتىدە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە رۇسىيەلىك سودىگەرلەردىن قالسا ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ ما-لىيە كۆچى ۋە رىقابەت كۆچى ئەڭ كۆچلۈك ئىدى. بۇ خىل ئەھۋال-ىيەت «غۇلجىنىڭ سودا تارىخىدىن قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىدە مۇنداق ئىپادىلەنگەن: «1890 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىلىنىڭ مىللىي سودىسى رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە رۇسىيە مەھسۇلاتلىرى بىلەن بولغان رىقابەتتە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. ھەر مىللەت خەلقى ئىمپورت - ئېكسپورت شىركەتلىرى ۋە ۋاستىچىلەر ئارقا-لىق ئۆزىگە خوجا ھالدا چېگرا سودىسى يولىنى ئېچىپ رۇسىيە سو-دىگەرلىرى بىلەن تىركەشكەن. بۇنىڭدا ھۇسەن باي باشلامچى بول-غان. ئۇ، تۇرلۇك تېرە، خۇرۇم، يۇڭ، پاختا قاتارلىق يەرلىك مەھ-سۇلاتلارنى ئېكسپورت قىلىپ باش كۆتۈرگەن. رۇسىيە ئىمپېرىيە-سى بىلەن ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىنى يولغا قويغان①.»

ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە 1901 — 1903 - يىللار ئارىلىقىدا ھۇسەن باي موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق خەلقئارالىق سودا يەرمەنكىسىگە قاتنىشىپ بولۇپ، ياۋروپانى ئايلىنىپ تۇركىيەگە بار-غان. بۇ چاغدا زەئىپلەشكەن ئوسمان ئىمپېرىيەسى غەربتىن ئۆگە-نىپ ئۆزىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان چاغلار ئىدى. تۆمۈريول ياساش، يېڭىچە مەكتەپلەرنى بەس - بەستە ئېچىش، ئارمىيەنى ئىسلاھ قىلىش يولغا قويۇلۇۋاتاتتى. ھۇسەن باي تۇركىيە-دە تۇرغان مەزگىلدە ئىستانبۇلدىن باغدادقا بارىدىغان تۆمۈريول يا-سىلىۋاتاتتى. ئۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىستانبۇلدىن باغدادقا بارى-دىغان باغداد تۆمۈريولىنى ياساشنى ھۆددىگە ئالغان گېرمانىيە تۆ-مۈريول شىركىتىنىڭ 400 مىڭ تىللالىق پېيىنى سېتىۋېلىپ، بۇ شىركەتنىڭ پايچېكى بولۇپ قالغان. تۇركىيەدىكى ئىشلىرىنى تۈ-گەتكەندىن كېيىن خەلقئارالىق سودىگەر سۈپىتىدە تونۇلغان ھۇسەن باي رۇسىيە ئارقىلىق ئانا يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن.

① «غۇلجا شەھەر تارىخ ماتېرىياللىرى»، 2 - سان، 1994 - يىلى، 60 - بەت.

ئەينى چاغدىكى يېڭىدىن شەكىللەنگەن ئۇيغۇر سودىگەرلەرنىڭ باشلامچىسى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار كۇنسايىن كۇچىيىۋاتقان سودا كاپىتالىغا ۋە سودا ـ تىجارەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا پەيدا بولغان يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈلمىنىڭ ھۆكۇمىتى يولغا قويغان «يېڭى سىياسەت» ئېلىپ كەلگەن پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، 1905 ـ يىلى مەبلىغىنى بىرلەشتۇرۇپ «مۇسابايېف بۇرادەرلەر شىركىتى[1]» نى قۇرغان ھەم گېرمانىيەدىن ئۇسكۇنە ۋە تېخنىك ئەسلىھە، زامانىۋى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇشنى پىلانلىغان. چۈنكى، ئۇلار ئون نەچچە يىللىق سودا ـ تىجارەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا ياۋروپانىڭ زامانىۋى زاۋۇتلىرىدا ئىشلەنگەن خۇرۇم مەھسۇلاتلىرىنىڭ تولىمۇ سىپتا، پارقىراقلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ غۇلجا كۇرەدىكى تېرە ئاشلاش كارخانىسىدا يەرلىك ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن كۆن ـ خۇرۇملىرىغا سېلىشتۇرۇپ ئۆكۇنگەن. ئۇلار بازار رىقابىتىدە باشقىلار بىلەن تەڭ تۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم شۇلارغا ئوخشاش زامانىۋى زاۋۇت قۇرۇش زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن.

شىنجاڭ چارۋا بايلىقى مول رايون بولغاچقا رۇسىيەلىك سودىگەرلەر ئەينى چاغدا شىنجاڭدا سانائەت خام ماتېرىياللىرىنى تالان ـ تاراج قىلغاندا، يۇڭ ـ تېرىنى ئاساسلىق ئورۇنغا قويغانىدى. ئۇلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مويكا، كۆن ـ خۇرۇم تەييارلاش

---

① بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ۋە ئەينى چاغدىكى نامىنى بىز ھۇسەن باينىڭ چار پادىشاھقا 1905 ـ يىلى يازغان خېتىدىن ھېس قىلالايمىز. خەتتە مۇنداق يېزىلغان: «جانابى ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي. كەمىنىلىرى ھۇسەين ھەم باھاۋۇدۇن مۇسابايېفلار بۇ ۋاقىتقىچە ھۇسەين مۇسابايېف نامىدا بولۇپ كېلىنگەن سودىمىزنى 1323 ـ يىلى ھىجرىيە تومۇز ئېيىدىن باشلاپ ھەر ئىككىمىز شېرىك بولۇشۇپ، ئەھدە ۋە شەرتلەر باغلاپ تىجارەت ۋە سانائەت كارخانا ئىشلىرىنى كامىل ئازادلىك ئىلە يۈرگۈزمەك بولۇپ، سودىمىزنىڭ نامىنى «تىجارەتخانا ھۇسەين مۇسابايېف ۋە بۇرادىرى» قويۇپ، ئەھدە ۋە شارائىت كاغىدلىرىمىزدىن پادىشاھلىقنى گۇۋاھلاندۇرۇپ، ئىشىمىزنى بىر داۋام قىلدۇق.

ھەر ئىشنىڭ بېشىدا مۇدىر ھۇسەين مۇسابايېف بولۇپ ھەم ئۇنىڭ ئورنىدا بۇرادىرى، ھەم شېرىكى باھاۋۇدۇن مۇسابايېف قول قويغانلىرىگە (ئىمزالىرىنى) ئىلتىماس قىلماقلىرىڭىزنى رەجا قىلىپ، تەۋەججۇھاتىڭىزنىڭ داۋامىنى تەمەننى قىلىمىز.»

مەيدانى تەسىس قىلىپ، يىرىك پىششىقلاپ، رۇسىيەگە توشۇپ ئىن-چىكە پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن خەلقئارا بازاردا سېتىپ ئوچ ھەسسىدىن كۆپرەك پايدا ئالاتتى. ئولارنىڭ يولى ـ تېرە سودىسىدىن ئالغان زور پايدىسىغا باشقىلار كۆزلىرىنى قىزارتقان ھالدا قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. ئەمما سودا ـ تىجارەتنى ئىلگىرى سۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان «يېڭى سىياسەت» نىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن ھۆكۈمەت تەرەپمۇ، سودا كاپىتالى كوچىلۇك سودىگەرلەرمۇ يەنىلا پاسسىپلىق بىلەن قاراپ تۇرۇشنىڭ ئورنىغا دادىللىق بىلەن رىقا-بەتكە ئاتلىنىشنى تاللىغان. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ 1905 ـ يىلى غولجىدا «مۇسابايېۋ بۇرادەرلەر شىركىتى» نى قۇرغانلىقى ئولارنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئازىيەدىن مىللىي بۇرژۇئازىيەگە ئايلىنىش يولىدا تاشلىغان دادىل بىر قەدىمى ئىدى. 20 ـ ئەسىر ئويغۇر سودا تارىخىدىكى بۇ تۇنجى شىركەت قۇرولغان چاغدا ئىشلەتكەن ئىش قەغىزىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئۇچۇرلاردىن، بۇ شىركەتنىڭ خەلقئارا ئۆلچەمدىكى شىركەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. رۇس ۋە ئويغۇر تىل ـ يېزىقىدا ئايرىم ـ ئايرىم ئىشلەنگەن مەخسۇس ئىش قەغىزىنىڭ بېشىدا شىركەتنىڭ نامى، تۆۋىنىدە شىنجاڭ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە رۇسىيەدىكى سودا ئورۇنلىرى بار شەھەرلەر نامى، شىر-كەتنىڭ تىجارەت تۇرلىرى، مەكتۇپ ئادرېسى، تېلېگراف ئادرېسى، بانكا ھېسابات نومۇرى قاتارلىقلار تەپسىلىي يېزىلغان. بۇ شىركەت قۇرولغاندىن كېيىن 1906 ـ يىلى ئىلى گېنېرالى چاڭ گېڭ چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، ئىجازەت ئالغاندىن كې-يىن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋ، ياقۇپ باباشوف قاتارلىق سودىگەرلەر بىلەن ھۆكۈمەت بىرلىشىپ پاي قوشۇپ «ئىلى يولى ـ تېرە شىركە-تى» نى قۇرغان. شىركەتكە ئۇيرات موڭغۇللىرىدىن بولغان ئاغلاقچى ئامبال مۇ تېچۇننى باش نازارەتچى قىلغان. بۇ شىركەت ئاساسلىقى موڭغۇل، قازاق چارۋىچىلار بىلەن يولى ـ تېرىنى چاي قاتارلىق تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇش تىجارىتىنى قىلغان. توپلانغان يولى ـ تېرد-

نى جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك سودىگەرلەرگە ساتقان. بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلۇشى ھۆكۈمەت بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنىڭ ئۆرنىكى بولۇپ قالغان. بۇ ئۆرنەك ئاكا ـ ئۇكا مۇسا ـ بايىپلارنىڭ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇش ھەققىدىكى پىلانىغا يېڭى مەزمۇن قوشقان. كۆن ـ خۇرۇم كەسپى بىلەن پىششىق تونۇشلۇقى بار ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايىپلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچلۈك كاپىتالى ۋە چەـ ۋەر كاللىسىغا تايىنىپ، دادىللىق بىلەن سودا كاپىتالىنى سانائەت كاپىتالىغا ئايلاندۇرۇپ، زامانىۋى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇشنى پىلانلىغاندا، تارىخىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى نەزەردە تۇتۇپ زاۋۇت قۇرۇشتا، ھۆكۈمەتنىڭ مەلۇم دەرىجىدىكى مەبلىغىنى پاي سۈپىتىدە قېتىش ئارقىلىق، كېيىنكى ئىشلاردا دۇچ كېلىش مۇمكىن بولغان توسالغۇ ۋە خېيىم ـ خەتەرنى ئازايتىشنى ئويلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايىپلار ئىلى گېنېرالى چاڭ گېڭغا بىرلىشىپ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇش توغرۇلۇق ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس سۇـ نۇپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇنى بىز ئەينى يىللاردا شاڭخەيدە ئىنگلىزلارنىڭ باشقۇرۇشىدا نەشر قىلىنىدىغان، جۇڭگودىكى ئەڭ داڭلىق گېزىت «شېنباۋ» گېزىتىگە 1909 ـ يىلى بېسىلغان بىر خەۋەردىن ئېنىق ھېس قىلالايمىز. بۇ خەۋەردە مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇيغۇر بايلاردىن ھۇسەن باي مەبلەغ چىقىرىپ پاي قوشۇپ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇشنى خالايدۇ، تۇرلۇك كۆن تەييارلىنىپ، جۇڭگو ۋە رۇسىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلىدۇ، دەسمايىسى 250 مىڭ سەر بولۇپ، ھۆكۈمەت دەسمايىنىڭ يېرىمىنى چىقىرىدۇ، مەزكۇر سودىگەر يېرىمىنى چىقىرىدۇ[①].»

تارىخىي ئۇچۇرلاردىن ئايانكى، 1909 ـ يىلى كۈزدە پۈتۈپ ئىشقا

① ۋېي چاڭخۇڭنىڭ «يېقىنقى زامان شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ ۋەكىلى ـــ ئىلى ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتى» ناملىق ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن بۇ نەقىل «شېنباۋ» («申报») گېزىتىنىڭ 1909 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىكى سانىدىن ئېلىنغانلىقى كۆرسىتىلـ گەن. مەلۇمكى، گېزىتتە تىلغا ئېلىنغان دەسمايىنىڭ سوممىسى خاتا بولۇپ قالغان. ئەمـ لىيەتتە زاۋۇت قۇرۇشقا كەتكەن دەسمايە سوممىسى ئۇنىڭدىن خېلىلا كۆپ ئىدى.

كىرىشتۇرۇلگەن بۇ زاۋۇت گېرمانىيەدىن سېتىۋېلىنىپ، ئىلىغا ئېلىپ كېلىنگىچە مەسلىسىز قىينىچىلىقلارنى يېڭىپ رويابقا چىققان ئۇلۇغ قۇرۇلۇشتۇر. ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار 1905 - يىلىدىن باشلاپ بۇ زاۋۇتنى سېتىۋېلىش يولى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، گېرمانىيەگە ئايرىم - ئايرىم بارغان. ئۇ يىللاردا ياۋروپادىن غۇلجىغا تۇتىشىدىغان تۇز يول يوق ئىدى، زاۋۇتنىڭ ئۈسكۈنىلىرى ئېغىر بولغاچقا، ئۇلارنى پەقەت پويىز، پاراخوت بىلەنلا يۆتكىگىلى بولاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلىدا بۇنداق زاۋۇتلارنى باشقۇرىدىغان تېخنىكىمۇ، ئىنژېنېرمۇ يوق ئىدى، تېخىمۇ مۇھىمى توك يوق ئىدى. ئېلېكتىر ئىستانسىسى يوق يەرگە بۇنداق چوڭ زاۋۇت قۇرۇش ھەقىقەتەن بىر خام خىيال ئىدى. لېكىن ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار قەتئىي ئىرادىگە كەلگەنىدى. 1906 - يىلى ھۇسەن باي ئالدى بىلەن ھەج پەرزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئەرەبىستانغا بارغان. ھۇسەن بايىنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايېف مەككە شەھىرىنىڭ شەبىكە مەھەللىسىدىن ئۇچ يۈرۈش ئۆي سېتىۋالغانىدى. شەبىكە كوچىسى ھىندى تېغىدىن ھەرەم مەسچىتىگە بارىدىغان چوڭ يولغا تۇتىشاتتى. ھۇسەن باي مەككىدە تۇرغان مەزگىلىدە بۇ ئۇچ يۈرۈش ئۆينى قەشقەردىن چىققان كەمبەغەل ھاجىلارنىڭ ھەج مەزگىلىدە پايدىلىنىشى ئۈچۈن ھىجاز ۋىلايىتىنىڭ گۈۋاھلىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋەخپە قىلىۋەتكەن. بۇ ئورۇننى كىشىلەر «ھۇسەن بايىنىڭ تەكىخانىسى» دەپ ئاتاشقان. كېيىن «قەشقەر رابات» دەپ ئاتالغان.

ھۇسەن باي ھەج پەرزىنى ئادا قىلىپ بولۇپ كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن سانائەت ئىساسى كۈچلۈك گېرمانىيەگە بارغان. ئۇ مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن كۆپ ئىزدىنىش، كۆپ سۆزلىشىش ئارقىلىق، ئاخىر فىرانكفورتتىكى «موئىنۇس توقۇمىچىلىق ۋە كۆن - خۇرۇم شىركىتى» دىن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى بىلەن ئاياغ زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىۋېلىشقا پۈتۈشكەن. توختام تۇزىدىغان چاغدا قارشى تەرەپ

رەپ «قولىڭىزدا ياكى ھۆكۈمىتىڭىزنىڭ ئالاقىسى يوق ئىكەن، ياكى چەت ئەلدە شىركىتىڭىز يوق ئىكەن، توختاملىشىشقا سالاھىيىتىڭىز توشمايدىكەن» دەپ توختاملىشىشقا ئۇنىمىغان. ئاسان بەل قويۇۋەتمەيدىغان ھۇسەن باي بۇ قېتىمقى مەسلىنى ھەل قىلىشنىڭ يولى ئۈستىدە ئىزدەنگەن. ئۇ گېرمانىيە تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭ پايچىكى بولغاچقا، ئۇنىڭغا بۇ شىركەت ئىسپات ۋە گۇۋاھنامە چىقىرىپ بېرىگەن. شۇ ئارقىلىق توختام تۈزۈش سالاھىيىتىنى ھازىرلىغان.

ھۇسەن باي ھاجىم بۇ قېتىمقى ياۋروپا سەپىرىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1907 ـ يىلى ئىنىسى باھاۋۇدۇن بايىنى گېرمانىيەگە زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن.

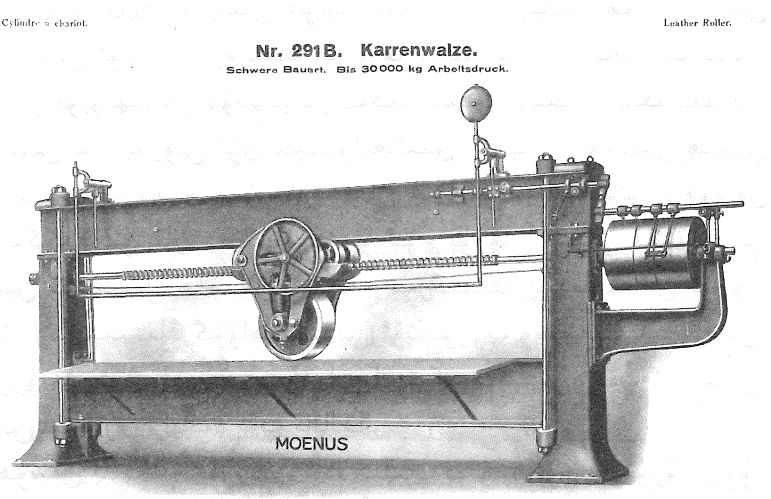

بۇ رەسىم زاۋۇتنىڭ ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلىرىنى ئىشلىتىش قوللانمىسىنىڭ بىر بېتى. ئون نەچچە ژارىقى ساقلىنىپ قالغان بۇ قوللانمىنى ھۇسەن بايىنىڭ كېلىنى، 82 ياشلىق دىلئارام ئاپپاي 2008 ـ يىلى ئاپتورغا بەرگەن. رەسىمدىكى بۇ ئۈسكۈنىنىڭ ئېگىزلىكى 2.10 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 5.95 مېتىر. بۇ ئۈسكۈنە ھازىر ئىلى ئوبلاستلىق مۇزېينىڭ ئارقا ھويلىسىدا ساقلاقلىق.

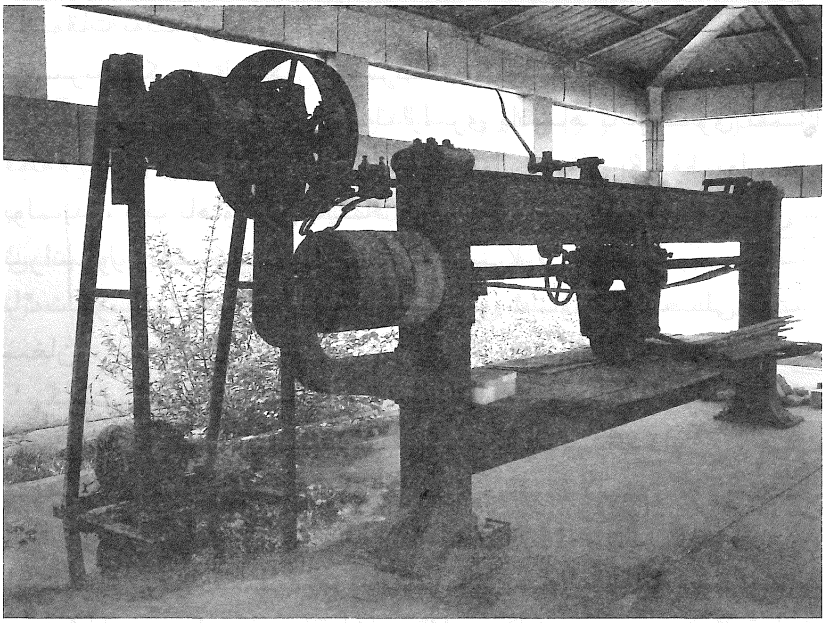

بۇ 2004 - يىلى «مۇساباييف تېرە زاۋۇتى» ۋەيران بولغاندىن كېيىن ئىلى ئوبلاستلىق مۇزېينىڭ ئارقا هويلىسىغا يۆتكەپ كېلىنىپ مۇقىملاشتۇرۇپ قويۇلغان ئىككى ماشىنىنىڭ سۈرىتى.

زاۋۇتنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرىنى گېرمانىيە تەرەپ سېتىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن چار رۇسىيە هۆكۈمىتى بۇ ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنى ئۆز زېمىنى ئارقىلىق يۆتكەشكە رۇخسەت قىلمىغان. ياخشى يېرى هۇسەن باي گېرمانىيە تۆمۈريول شىركىتىنىڭ پايچىسى بولغاچقا، بۇ شىركەت ئۈسكۈنىلەرنى ئومىسكى شەهىرىگە پويىزدا يەتكۈزۈپ بېرىش توغرۇلۇق رۇسىيە تەرەپ بىلەن سۆزلىشىپ، رۇخسەت ئېلىپ بەرگەن.

چار رۇسىيە هۆكۈمىتى ئۈسكۈنىلەرنى ئۈچ ئاي ئىچىدە رۇسىيە زېمىنىدىن توشۇپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە قوشۇلغان. ئۇنداق بولمىسا مۇسادىرە قىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر پويىز بىلەن 3000 - 4000 كىلومېتىرەك مۇساپىنى بېسىپ،

قاتمۇقات تەكشۈرۈشلەردىن ئۆتۈپ 15 كۈن بولغاندا رۇسىيەنىڭ سىبىرىيەدىكى ئومىسكى شەھىرىگە يەتكۈزۈلگەن. ئەمما چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى پادىشاھ ئالىيلىرى ئىمزا قويغان ياكى باش قوماندان جانابلىرى قول قويغان بۇيرۇق بولمىسا بولمايدۇ، دەپ باھاۋۇدۇن بايىنىڭ قولىدىكى «چار رۇسىيە قاتناش - تىرانسپورت شىركىتىنىڭ توختامنامىسى» نى ۋە «چار رۇسىيە سانائەت كومىتاتىنىڭ رۇخسەتنامىسى» نى ئىناۋەتكە ئالغىلى ئۇنىمىغان.

كۆپنى كۆرگەن، قەيسەر ئىرادىلىك، تەدبىرلىك باھاۋۇدۇن باي رۇسىيە تەرەپنىڭ قەستىنى پەملەپ، دەرھال كەينىگە قايتىپ، ھەپىتىلەپ يول يۈرۈپ پېتىرىبۇرگقا بېرىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كونسۇلىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، 1881 - يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو - رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دا بەلگىلەنگەن «جۇڭگونىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى رۇسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە، رۇسىيەنىڭ چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلغان ماللىرى جۇڭگو زېمىنى ئارقىلىق ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ» دېگەن مادىدسى بويىچە ئوتتۇرىغا چىقىپ، رۇخسەت ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ھەپتىلەپ سۆزلىشىش نەتىجىسىدە، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئاخىر نائىلاج ئالاھىدە رۇخسەتنامە يېزىپ بەرگەن.

ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر ئومىسكى شەھىرىدىن پاراخوتقا قاچىلىنىپ ئېرتىش دەرياسى ئارقىلىق 1000 كىلومېتىرغا يېقىن يول يۈرۈپ، قازاقىستانىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيە تەرەپتىكى مۇھىم شەھىرى شەمەيگە يەتكۈزۈلگەن. شەمەيدىن ئىلىغا يېقىن يارىكەنت شەھىرىگە باردىغان 1000 كىلومېتىرچە مۇساپە ئېگىز - پەس، ئەگرى - توقاي بولغاچقا، ئېغىر ئۇسكۇنىلەرنى باسقان چوڭ تىپتىكى ئاپتومۇبىللار بۇ يولدا ماڭالمايتتى. شۇ سەۋەبتىن باھاۋۇدۇن باي ئېغىر ئۇسكۇنىلەرنى يۆتكەشكە بولىدىغان 50 نەچچە مەخسۇس ھارۋا ياساتقان. ئۇسكۇنىلەرنى ھارۋىغا بېسىپ، ھارۋىكەش ۋە يارەمچى

يالاپ يولغا چىققان. گېرمانىيەدىن بىللە كەلگەن تېخنىك ماكس ۋېگنېر قاتارلىق 20 چە ئادەم بىلەن بىرەر يۈزدەك هارۋىكەشتىن تەشكىل تاپقان بۇ زور كارۋان دالالاردا تۆنەپ، يامغۇر ـ يېغىن، بوران ـ چاپقۇنلاردا قىينىلىپ، بىر ئايدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ مىڭ ـ بىر جاپادا ياركەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن.

ياركەنت شەھىرىدە ئۇلارنى غۇلجىدىن كەلگەن هۈسەن باي بىلەن ياركەنت ۋالىيسى ۋېلىباي يولداشوف ۋە بۇ شەھەردىكى مىڭلىغان ئۇيغۇر قېرىنداشلار قىزغىن كۈتۈۋالغان.

ياركەنت بىلەن غۇلجا شەھىرى ئارىلىقىدىكى 100 نەچچە كىلو ـ مېتىرلىق يول تولىمۇ ناچار ئىدى. توپلىق، كاتاك هارۋا يولى هەر قانداق هارۋىنىڭ جۇلقىنىي چىقىرىۋېتەتتى. يۈزلىگەن ئۇرۇنغا كۆۋرۈك سېلىشقا توغرا كېلەتتى. ئەل ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئە ـ گە ياركەنت ۋالىيسى ۋېلىباي يولداشوف يەركەنت خەلقىنى بۇ يولنى تۈزلەپ ۋە كەڭرىتىپ، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ بۇ خەيرلىك ئىشىغا يارەدەم قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. مىڭلىغان ئۇيغۇر ئىش ـ لەمچىلەر بىرەر ئايچە جاپالىق ئىشلەپ قورغاسقىچە بولغان يولنى پۈتكۈزگەن. قورغاس بىلەن غۇلجا ئارىلىقىدىكى يولنى هۈسەن باي ئىلى دېهقانلىرىنى يالاپ ئىشلىتىپ تۈزلىگەن.

1907 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1908 ـ يىلىنىڭ باشلىرى كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ 40 تىن ئارتۇق ماشىنا ـ ئۈسكۈنىسى ئىلگىرى ـ كېيىن غۇلجا شەھىرىگە هارۋا ۋە ئالاهىدە ياسالغان چوڭ چانىلار بىلەن تولۇق توشۇلۇپ بولغان. غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى چىغ، شۇاقلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان 167 مىڭ 600 كىۋادرات مېتىر كۆلەمدىكى ئورۇنغا زاۋۇت قۇرۇشقا تۈتۈش قىلىنغان. بۇ ئو ـ رۇن «زاۋۇت قورۇ» دەپ ئاتالغان. قۇرۇلۇش ئىشچىلىرىنى رۇسىيە تەۋەسىدىن تەكلىپ قىلىش بىلەن بىللە، يەنە زاۋۇتقا كېرەكلىك خىشلارنىمۇ رۇسىيە تەۋەسىدىن يۆتكەپ كەلگەن. «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» ئانا دىيارىمىزدىكى تۇنجى سانائەت كارخانىسى بولغاچقا،

ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە باشقۇرۇش بىلىملىرىنى ئىگىلەش مۇھىم مەسىلە ئىدى. گېرمانىيەلىك تېخنىكلار «زاۋۇت قورۇ» دىن 200 — 300 مېتىرچە يىراقتىكى «مەكتەپ قورۇ» دا ئۇچ قارارغا 500 گە يېقىن ياشنى تەربىيەلىگەن. كېيىن ئۇلاردىن 200 دىن ئار-تۇق ئىشچى تاللىنىپ تارىخىمىزدىكى تۇنجى ئىشچىلار قوشۇنى بو-لۇپ قالغان.

ئىككى يىل ئۆتۈپ 1909 ـ يىلىنىڭ كۈز كۈنلىرىگە كەلگەندە زور كۆلەمدىكى زاۋۇت قۇرۇلۇشى پۈتكەن، 25 مېتىر ئېگىزلىكتە-كى «1909» دېگەن سان كۆرۈنەرلىك قىلىپ گەۋدىلەندۈرۈلگەن تۇرخۇن كۆكتە قەد كۆتۈرۈپ يىراق ـ يىراقلاردىن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان. بۇ تۇرخۇن يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن غۇلجا شەھىرىدىكى بەلگە خاراكتېرلىك قۇرۇلۇش بولۇپ قالغان ھەم زامانىۋى سانائەت-نىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ قالغان. 75 كىلوۋات توك چىقىرالايدىغان بىر گېنېراتورى ۋە يۈرۈشلەشكەن ماشىنا ـ ئۈسكۈنە، ئىشلەپچىقە-رىش بۆلۈملىرى بار زامانىۋى «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» رەسمىي ئىش باشلىغان. ئەللىك لامپۇچكا يورۇتۇلغان، سېخلار ئارا تېلېفون ئالاقىسى ئورنىتىلغان. 10 خىلغا يېقىن مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىل-غان. كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 120 كالا تېرىسى پىششىقلاپ ئىشلەنگەن. ئىلى خەلقى بۇ زاۋۇتنى ئۆزلىرىنىڭ تىل ئادىتى بويىچە ئاددىيلاشتۇرۇپ «ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتى[①]» دەپ ئاتاشقان.

بۇ زاۋۇت قۇرۇلۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئاغ-دۇرۇلۇپ، جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان. 1912 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئىلىدا شىنخەي ئىنقىلابى پارتلاپ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. 1912 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا باش مۇپەتتىش بولغان. 1913 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن ئىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ رەھ-

① 1951 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بۇ زاۋۇتنىڭ نامى «ئىلى لىچۈن كۆن ـ خۇ-رۇم زاۋۇتى»(伊犁利群皮革厂)دەپ ئۆزگەرتىلگەن. ئەل ئارىسىدا يەنىلا «ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتى» دەپ ئاتىلىۋەرگەن.

بەرلىرىنى تۇرلۇك ئامالىلار بىلەن پاك ـ پاكىز تازىلاپ بولغاندىن كېيىن، چاك گېلىك زامانىدا قېتىلغان «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» دە-كى ھۆكۈمەت پېيىنى ياندۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنىڭ مالىيە قىيىنچىلى-قىنى ھەل قىلماقچى بولغان. نەتىجىدە، 1913 ـ يىلى جاك شۇەيچاك دېگەن كىشىنى غۇلجىغا ئەۋەتىپ ھۆكۈمەت پېيىنى قايتۇرۇۋالغان. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ھۆكۈمەتنىڭ پېيىنى سېتىۋېلىپ، زاۋۇتنى مۇستەقىل باشقۇرغان. 1914 ـ يىلى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پار-لىغاندىن كېيىن، ئۇرۇشقا قاتناشقان رۇسىيەنىڭ كۆن ـ خۇرۇمغا بولغان ئېھتىياجى تېخىمۇ ئاشقان. نەتىجىدە، زاۋۇتنىڭ تىجارىتى بىرنەچچە يىل بەكلا جانلىنىپ كەتكەن. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ تىجارەت دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن، بايلىقى ھەيران قالارلىق دە-رىجىدە ئاشقان. ۋېي چاڭخۇڭ ماقالىسىدە «شىنجاڭنىڭ كونا ئار-خىپلىرى» دىن كەلتۇرگەن نەقىلدە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ مال ـ مۇلكى توغرۇلۇق مۇنداق ئۇچۇر بەرگەن: «ئۇلارنىڭ 1917 ـ يىلى ئىلىدىكى كاپىتالى 2 مىليون سەردىن ئارتۇق ئىدى، قەشقەر ۋە خوتەندىكى كاپىتالى 1 مىليون سەردىن ئارتۇق ئىدى. غۇلجىدىلا 15 جايدا قورۇ ـ جايى بار ئىدى. ئىلى، تارباغاتاي، بورتالا، قاراشە-ھەر قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن چارۋىلىرى بار ئىدى. ئۇرۇمچى، چۆ-چەك، ماناس، كۇچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا سودا ـ تىجارەت نۇقتىلىرى بار ئىدى. چەت ئەلدە ۋاكالەتخانىلىرى، تۇركە-يەدە تۇرالغۇسى بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلار شۇ چاغدا شىنجاڭدىكى بىردىنبىر مىليونېر بولۇپلا قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ساناق-لىقلا بايلارنىڭ بىرى ئىدى.»

«مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ھالقىلىرى ناھايىتى ئۇنۇملۇك، بازار ئېھتىياجى يۇقىرى بولغاچقا، يىلسېرى گۈللەنگەن. يىللىق تىجارەت كىرىمى 1920 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە 700 ـ 800 مىڭ سەرگە يەتكەن. «ئۇلكە-لىك تەمىرات نازارىتى بۇ ئىشنىڭ پايدىسى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆ-

رۇپ، 1922 ـ يىلىدىن 1923 ـ يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى نەنمېننىڭ سىرتىدا بىر كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇپ، رۇسلارنى تېخنىكىلىققا تەكلىپ قىلغان. لېكىن ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەر كەم، ئىگىلىك باش-قۇرۇشقا ماھىر بولمىغانلىقى ئۈچۈن، مەھسۇلات زادىلا ئاشمىغان، شۇڭا ئاخىر زىيان تارتىپ ئىشتىن توختىغان[1].» تەتقىقاتچىلارنىڭ يېزىشىچە، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار قۇرغان بۇ كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇ-تى 1906 ـ يىلى شاڭخەيدە ياپونلار مەبلەغ سېلىپ قۇرغان «جىياڭ-نەن» كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىدىن ئۈچ يىل كېيىن قۇرۇلغان، 1913 ـ يىلى جۇڭخۇا مىنگو ئۆزى قۇرغان 11 تېرە زاۋۇتىنىڭ ئومۇمىي كا-پىتالى 4 مىليون 608 مىڭ يۈەن بولۇپ، «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ كاپىتالىدىن 1 مىليون يۈەنلا كۆپ بولغان. «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئوتتۇرا ئاسىيا شەھە-رلىرىگە ۋە موسكۋا، پېتېربورگ قاتارلىق شەھەرلەرگە چىقارغان. مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۇرى 10 نەچچە خىلغا يەتكەن.

شىنجاڭدىكى مىللىي بۇرژۇئازىيەنىڭ ۋەكىللىرى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار خەلقئارا نەزەرگە ۋە سىياسىي ئاڭغا ئىگە كارخا-نىچىلار بولۇش سۈپىتى بىلەن 1911 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن باشلاپ غۇلجىدا خەنزۇ، ئۇيغۇر، مانجۇ، موڭغۇل تىل ـ يېزىقىدا نەشر قى-لىنغان «ئىلى ۋىلايىتى گېزىتى» (خەنزۇچىسى «ئىلى بەيخۇا گېزى-تى» دەپ ئاتالغان) گە ئىئانە بەرگەن ۋە 1912 ـ يىلى 1 ـ ئايدا غۇلجىدا پارتلىغان «شىنخەي ئىنقىلابى» غا ئېگەر، جۇۋا، ئۆتۈك قا-تارلىق مەھسۇلاتلارنى ياردەم قىلىپ، بۇ ئىنقىلابنى قىزغىن قوللى-غان. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن زاۋۇتنى ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرى باشقۇرغان. 1944 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغى-چە بولغان «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇ زاۋۇت مىللىي ئارمىيەنىڭ كىيىم ـ كېچەك، ئۆتۈك، پىيما، ھەربىي ئېگەر ـ جاب-

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشـ-رى، ئۇيغۇرچە، 55 ـ بەت.

دۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مۇھىم بازا بولۇپ خىزمەت قىلغان، بۇ زاۋۇت 2004 - يىلى چېقىلغىچە خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

«مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ باشلامچىلىرى، مىللىي بۇرژۇئازىيەنىڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئالغان.

ئىككىنچى تۆھپە: چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش

تەرەققىي تاپقان غەرب ئەللىرىگە ياكى غەربتىن ئۆگەنگەن دۆلەتلەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەربىر شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم تاللىشى بولۇپ قالغان. جۇڭگو تارىخىدا چەت ئەلگە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەربىر تۇنجى قېتىم گۇاڭدۇڭلۇق رۇڭ خۇڭ (容闳 1828 — 1912) ئىسىملىك كىشىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئابرۇيلۇق ۋەزىرلىرى زېڭ گوفەن ۋە لى خۇڭ-جاڭلارغا تەكرار ئىلتىماس قىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئېشىپ 1872 - يىلى باشلانغان. شۇ يىلى تۇنجى تۇركۈمدە 12 ياشتىن 16 ياشقىچە بولغان 30 ئۆسمۈر ئامېرىكىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن. كېيىن يەنە ئىككى تۇركۈم ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلىپ، بۇ ھەربىرىدە توختاپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن 1901 - يىلى سىشى تەيخۇ «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويغاندىن كېيىن ئاندىن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش ھەربىرى ئىزچىل ھەم كەڭ كۆلەمدە داۋاملاشقان.

شىنجاڭنىڭ مائارىپ تارىخىدا 20 - ئەسىردە چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەربىرى تۆت قېتىم بولغان. تۇنجى قېتىملىق چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەربىرى دەل ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار باشلىغان. ئەلۋەتتە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مەدرىسىلەردە ئوقۇپ ئىسلامىيەت ئەللىرىگە، يەنى بۇخارا، مىسىر، ئەرەبىستان، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىسىلەرگە بېرىپ ئوقۇپ كېلىش ئادىتى ئۇزاقتىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن. لېكىن

1872 ـ يىلى ئامېرىكىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن گۇاڭدۇڭلۇق ئۆسمۈرلەر

يېڭى مائارىپتا ئوقۇش، يېڭى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىش مەقسەتتىدە چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇش ھەرىكىتىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابا ـ يېفلار باشلىغان. ئۇلار تۇنجى قېتىم، يەنى 1898 ـ يىلى ئاتۇشتىن كېرىم ئاخۇن دېگەن كىشىنى رۇسىيەنىڭ ئورېنبۇرگ دېگەن تاتار شەھىرىگە جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئارقىدىن غۇلجىدىن مەسۇم ئەپەندىنى قىرىمغا جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۆگىنىپ كېلىشكە ئەۋەتكەن. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابا ـ يېفلار 1901 ـ يىلى يولغا قويۇلغان «يېڭى سىياسەت» نىڭ ئىلھامى بىلەن تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇئەييەن ئورتاقلىققا ئىگە تۇرغان كىيەگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش مەقسىتىدە 1904 ـ يىلى ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىدكە ئوقۇغۇچى تەربىيەلەپ بېرىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ ئىلتىماس يازغان ھەم تۇنجى قېتىمدا تۆت نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئىستانبۇلغا ئەۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييېفلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن چەت ئەل ـ

ھۈسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باينىڭ ئىنىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايېفنىڭ 1914 - يىلى تۈركىيەدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار بىلەن چۈشكەن سۈرىتى. ئولتۇرغان ئىككىيلەننىڭ سول تەرەپتىكىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايېف، ئوڭ تەرەپتىكىسى ئىستانبۇللۇق ئوقۇتقۇچى ئەھمەد كامال ھەبىزادە.

لەردىكى بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇغان كىشىلەر 30 غا يەتكەن. بۇلار موسكۋا، قاھىرە، ئىستانبۇل، بېرلىن، پارىژ، بىيروت، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە ئوقۇغان. ئۇلار غۇلجىدىن جىرجىس ھاجى، نەسۇھا ئىمىن، مەسئۇد ئەپەندى، مەسۇم ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئە-پەندى (شادى)، سابىت ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، ئابدۇقادىر ئەپەن-دى، سېيىت ئەپەندى، بۇتابايېف، ئەمرۇللا بەگ، ئەخمەت ئەپەندى قا-تارلىقلار. قەشقەردىن كامىل ئەپەندى، مويدىن ئەپەندى، قادىر ئەپەن-دى، زۇنۇنباي، ھەسەن ئەپەندى قاتارلىقلار. ئاتۇشتىن كېرىم ئەپەن-دى، تۇرسۇن ئەپەندى، شاۋۇدۇن دوختۇر، ئابلىز ئەپەندى، ئىمىن ئىمام، غوپۇر ئەپەندى، مەمتىلى ئىمىنوف قاتارلىقلار. مۇسابايېفلار جەمەتىدىن ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەنلەر سابىت ئەپەندى، ئابلىھەق ئەپەن-

دى، ئابدۇقەييۇم ئەپەندى، تەلئەت ئەپەندى، ئىسمائىل ئەپەندى، مەجىت ئەپەندى، ئىلىخان ئەپەندى، ئابلەت ئەپەندى، فۇكرات ئەپەندى قاتارلىقلار. ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييەلار ئوقۇشقا چىقارغان بۇ ئوقۇغۇچىلار پىداگوگىكا، دوختورلۇق، باشقۇرۇش، تېخنىكا، دىن، تەنتەربىيە، ئىنگلىز تىلى، فىرانسۇز تىلى، رۇس تىلى، تۈرك تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىق كەسىپ ۋە تىللارنى ئىگىلىگەن. ئۇلار تۇرلۇك كەسىپلەردە ئوقۇغاندىن كېيىن ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر زىيالىيلىرى سۇپىتىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان. ياپونىيەلىك ئويىشى شىنىيىچىرونىڭ يېزىشىچە، ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييەلار 1910 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا «چەت ئەللەردە ئوقۇشنى خالايدىغانلار ئۆزىنى مەلۇم قىلسا، ئوقۇش خىراجىتىنى ئۆزلىرى ئۈستىگە ئېلىپ، ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ئۇقتۇرۇش تارقاتقان.» ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييەلار قازا قىلغانغا قەدەر، يەنى 1920 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇلارنىڭ يارىدىمىدە چەت ئەلدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار بولغان.

ئىككىنچى قېتىم چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەرىكىتىنى شېئىر شەكلىدە ھۆكۈمىتى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مەسلىھەتلىشىپ يولغا قويغان. 1931 ـ يىلى قومۇل تاغلىرىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئىنقىلاب قوزغىشى بىلەن 1934 ـ يىلى ئەتىيازغىچە پۈتكۈل شىنجاڭ مىقياسىدا جىن شۇرىن، شېئىر شەكلىدە، جاڭ پەيۋەن، خوجىنىياز ھاجى، ما جۈڭيىڭ، سابىت دامولام، مۇھەممەتئىمىن بۇغرا قاتارلىق ئوخشاشمىغان مۇددىئا ـ مەقسەتتىكى لىدىرلار باش بولغان تۇرلۇك ھەربىي ۋە سىياسىي گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىشىش كەسكىن داۋاملاشقان. سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن 1934 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شېئىر شەكلىدە خوجىنىياز ھاجى كېلىشىپ شىنجاڭدا تىنچلىقنىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى جاكارلىغان. شۇنىڭ بىلەن «1934 ـ يىلىدىن باشلاپ شېئىر شەكلىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئۈچ تۈر-

كۆمده 257 نەپەر ھەر مىللەتتىن بولغان ئوقۇغۇچىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت، ئالمۇتا، سەمەرقەنت، ئەنجان قاتارلىق جايلىرىغا ئەۋەتكەن[1].» بۇ قېتىمقى چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەرىكىتىدە سەيپىدىن ئەزىزى، سەيدۇللا سەيپۇللايوف، ئابلىمىت مەخسۇتوف، ئابلىمىت ھاجىيوف، ئابدۇللا زاكىروف قاتارلىق بىر تۈركۈم ماركسىزمچى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى يېتىشىپ چىققان. مۇشۇ ئۇچ تۈركۈمده چىقىرىلغان 257 نەپەر ئوقۇغۇچىنىڭ ئىچىده ئۇيغۇر 140، خەنزۇ 74، خۇيزۇ 16، موڭغۇل 11، قازاق ۋە قىرغىز 10، باشقا مىللەت 6 ئىدى. 1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يەنە ئىچكى ئۆلكىلىرگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىشنى يولغا قويۇپ 1935 ـ يىلى نەنجىڭگە بىر تۈركۈم مىللىي ئوقۇغۇچىلارنى ئەۋەتكەن.

ئۇچىنچى قېتىم ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەرىكىتى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يولغا قويۇلغان. «1950 ـ يىلىدىن 1959 ـ يىلىغىچە شىنجاڭدىن 200 نەچچە كىشى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن[2].» بۇ قېتىم ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلار ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇش ئېھتىياجى نەزەردە تۇتۇلۇپ ئاساسەن پەن ـ تېخنىكا كەسىپلىرىده تەربىيەلەنگەن. ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرىدىن مىجىت ناسىر، قېيۇم باھاۋۇدۇن، مائارىپ نازارىتىگە نازىر بولغان سادىر قادىر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورلىرى ئۆمەر مولا ۋە شەرىپىدىن ئۆمەر قاتارلىق كىشىلەر شۇ قېتىمدا تەربىيەلەنگەنلەرنىڭ ۋەكىللىرىدۇر.

شىنجاڭنىڭ 20 ـ ئەسىر مائارىپ تارىخىدا تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش ھەرىكى-

① شۇ جەيەنىيىڭ: «مىنگو دەۋرىدىكى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو شىنجاڭى» (1912 ـ 1949)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 159 ـ بەت.

② «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى» (2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 1361 ـ بەت.

تى 1985 ـ يىلى باشلانغان. چۈنكى 60 ـ ۋە 70 ـ يىللاردىكى ئىـ
شىكنى تاقىۋېلىشتەك بېكىنمە سىياسەت تۈپەيلى چەت ئەلگە ئوقۇ
غۇچى چىقىرىش ھەرىكىتى ئۈزۈلۈپ قالغان. 1980 ـ يىلىنىڭ باش
لىرى جۇڭگو مىقياسىدا ئىسلاھات، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش
سىياسىتىنىڭ كۈچىيىشى بىلەن «1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم
رايون ھەر يىلى پۈل ئاجرىتىپ چەت ئەلگە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئو
قۇتقۇچىلىرىنى ئوقۇشقا ئەۋەتىشنى، ياپونىيەگە بېرىپ، خۇسۇسىي
ئۇنىۋېرسىتېت جەمئىيىتىگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىشنى نۇقتىلىق قول
لىدى[1].» شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى،
شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېر
سىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەر
ئۈمىدلىك ياش ئوقۇتقۇچىلارنى تۇركۈمگە بۆلۈپ ياپونىيەگە ئوقۇشقا
ئەۋەتتى. بۇ ھەربىر بارا ـ بارا كېڭىيىپ باشقا دۆلەتلەرگىمۇ ئەۋە
تىشكە تەرەققىي قىلدى ھەم ئۆز خىراجىتى بىلەن ئوقۇشقا چىقىدى
غانلار يىلسېرى كۆپىيىشتەك ئەھۋال شەكىللەندى.

ئۇچىنچى تۆھپە: جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش

تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تارىخىدا 1884 ـ يىلى قىرىمنىڭ باغچە ساراي شەھىرىدە تاتار ئىسلاھاتچى ئىسمائىل غاسپىرالى (1851 ــ 1914) تەرىپىدىن تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ بارلىققا كەل
گەندىن كېيىن، 1890 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ بۇ خىل مەكتەپلەرنى ئېچىش قىزغىنلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە شەكىللىنىشكە باشلىغان. جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى (ئۇسۇلى سەۋتە) تېز ساۋات چىقىرىشتەك ئالاھىدە ئۇنۇمى بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلغان. تەرەققىيپەرۋەر سودىگەر ئاكا ـ ئۈكا مۇساباييېفلار 1899 ـ يىلى ئانا يۇرتى ئاتۇش ئىكساقتا جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ يې

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى» (2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 1362 ـ بەت.

1920 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە باھاۋۇدۇن مۇسابايېفنىڭ غۇلجىدىكى مائارىپچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلار بىلەن چۈشكەن سۈرىتى (ئارقا رەت ئوڭدىن ئىككىنچى كىشى باھاۋۇدۇن باي).

كۆى مائارىپنى يولغا قويغان. سەمەرقەنتتە مەھمۇد خوجا بەھبۇدىي، تاشكەنتتە مۇنەۋۋەر قارىي، قوقەنتتە موللا سالاھىدىن جەدىدچە ئو-قۇتۇشنى يولغا قويغان شۇ يىللاردا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارمۇ ئىك-ساقتا جەدىدچە ئوقۇتۇشنى باشلىغان. ئۇزاق ئۆتمەي غۇلجىدىمۇ جە-دىدچە مەكتەپ ئاچقان. شۇنداق بولغاچقا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ ئۇل سالغۇچىلىرى، جاھالەتلىك يىللاردا مەرىپەت مەشئىلىنى باتۇرلۇق بىلەن يېلىنجاتقان قەيسەر ئەزىمەتلەر ھېسابلىنىدۇ. ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى ئويىشى شىنىيچىرۇ غۇلجا شەھىرىدە ئېچىلغان جەدىدچە مەكتەپنىڭ ئەھۋالى توغرۇلۇق رۇسىيەدە تاتارچە چىقىدىغان «ۋاقىت» گېزىتىدىكى خەۋەر ئاساسىدا مۇنداق يازىدۇ: «1909 ـ يىلى 23 ـ ئىيۇندىكى ‹ۋاقىت› گېزىتىگە بېسىلغان غۇلجىدىن بېرىلگەن خەۋەردە: ‹مۇساباي جەمەتى ئوقۇ-تۇۋاتقان 27 نەپەر يېتىم بالىدىن ئىمتىھان ئالدى. بۇلتۇرقىدەكلا

مۇئەللىم سارا خانىم ئۇلارنى ياخشى تەربىيەلەپ، ھەر خىل ھۇنەر، ھېسساب، جۇغراپىيە ئۆگىتىلدى، دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا كېچىككەندىمۇ 1907 ــ 1908 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا غۇلجىدا مۇسابايېفلار ئىلكىدىكى مەكتەپ مەۋجۇت ئىدى①.»

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى تۇلۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى 1920 ـ يىلى غۇلجىدا قۇرغان بولۇپ، بۇ مەكتەپ «روشتى مەكتەپ» دەپ ئاتالغان. بۇ مەكتەپنى ئابدۇراخمان ئەپەندى (شادى) باشقۇرغان. تۇرسۇن ئەپەندى، مەسۇم ئەپەندى، خېلىل ئەپەندىلەر ئوقۇتقۇچى بولغان.

تۆتىنچى تۆھپە: كەسپىي مائارىپنى يولغا قويۇش

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار سېپتەۋالغان زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرى 1907 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1908 ـ يىلىنىڭ باشلىرى غۇلجىغا تولۇق توشۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلار گېرمانىيەلىك ماكس ۋېبېر دېگەن تېخنىكنىڭ ياردىمىدە 1908 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرى «زاۋۇت قورۇ» نىڭ بېقىندا، ھازىرقى ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىدا تېخنىك ۋە ئىشچىلارنى تەربىيەلەيدىغان مەكتەپ ئاچقان. چۈنكى زامانىۋى زاۋۇتنىڭ تەلىپىگە لايىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ۋە باشقۇرۇش بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن ئىشچىلار قوشۇنى بولمىسا، زاۋۇتنى ئۈنۈملۈك ماڭدۇرغىلى بولمايتتى. غۇلجا خەلقى يېڭى قۇرۇلغان بۇ كەسپىي مەكتەپنى «مەكتەپ قورۇ» دەپ ئاتىغان. مەكتەپتە ماكس ۋېبېردىن باشقا ئىمىر دامۇللا، نىزامىدىن ۋە بىرنەچچە تاتار مۇئەللىم دەرس ئۆتكەن. ھۇسەن باي «ھەممە ئىش ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ قولىدىن چىقىدىغان بولسۇن» دەپ تاپىلىغان. زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگىچە بولغان بىر يېرىم يىل ۋاقىتتا ئۇچ قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ 500 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تەربىيەلىنىپ، تېخنىك، ماستېر، توكچى، باش-

① ئويىشى شىنىيېچىرو: «قەشقەردە يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى ــ مۇسابايى جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2000 ـ يىلى 2 ـ سان.

قۇرغۇچى، كاسسىر، ئىشچى يېتىشتۇرۇلگەن، بۇلاردىن 200 نەپىرى دەسلەپكى قەدەمدە ئىشچىلىققا تاللانغان.

ماكس ۋېگنېر بىلەن يەنە بىر تېخنىك ئەسلىي يەتتە ئايلىق توختام بىلەن كەلگەن بولسىمۇ، كېيىن ئائىلىسىنى كۆچۈرۈپ كې-لىپ مۇقىم تۇرغان. 1917 - يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو ھۆكۈمىتى گېرمانىيە ھۆكۈمىتى بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، ئاۋ-تانتا دۆلەتلىرى سېپىدە گېرمانىيە قاتارلىق ئىتتىپاقداش دۆلەت-لەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلغان. قائىدە بويىچە دۇشمەن دۆلەتنىڭ مۇ-

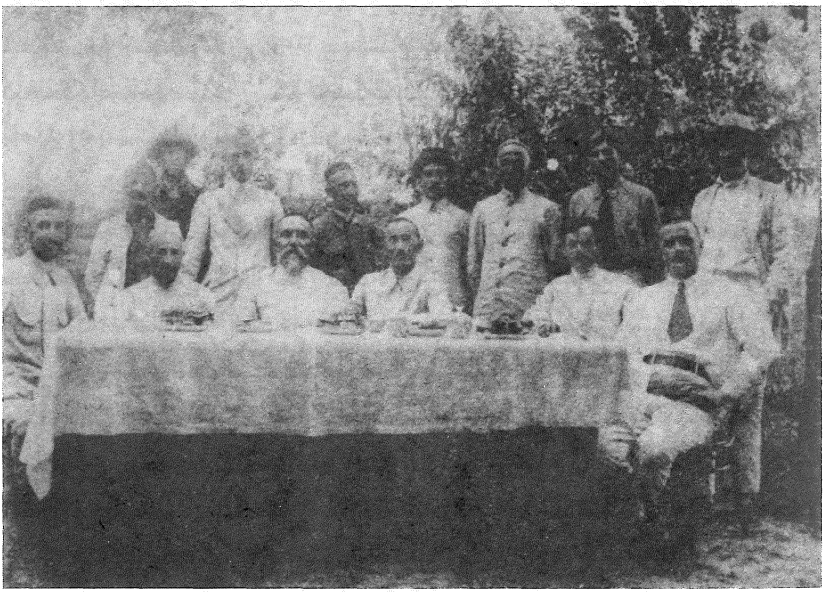

1930 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە غۇلجىدىكى ھۇسەن بايىنىڭ قورۇسىدا تارتىلغان بۇ سۈرەتنىڭ 1 - رەت ئوڭ تەرەپتە تۇرغان ئىككىيلەن ۋە 2 - رەت-نىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرغان شىلەپىلىك كىشى گېرمانىيەلىك تېخنىكلار. 1 - رەتنىڭ ئوتتۇرىدىكى ساقال - بۇرۇتلۇق كىشى ھۇسەن بايىنىڭ 3 - ئايالى نۇ-رىمان خېنىمنىڭ دادىسى مەھمۇد بەگ. ئۇنىڭ سول تەرىپىدە ئولتۇرغان يى-گىت زاۋۇتنىڭ شۇ يىللاردىكى باشلىقى سابىت مۇساباييف. 1 - رەت سول تە-رەپتىكى 1 - كىشى زاۋۇتنىڭ ھېساباتىغا مەسئۇل مەخسۇت ھاجى (1892 — 1980). قالغانلىرى مۇساباييفلارنىڭ تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدۇر.

ھاجىرلىرى چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىلاتتى.

ياڭ زېڭشىننىڭ «ئىستىغپار ھۇجرىسى خاتىرىلىرى» ناملىق ئەسىرىدە يېزىلىشىچە، ھۇسەن باي ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىگە «مەز-كۇر گېرمانىيەلىك تېخنىكلار ئىنتايىن ئىشەنچلىك، ئەگەر پەرمان بويىچە ئۇلارنى ۋەتىنىگە قايتۇرۇۋەتسەك شىركەت ئىشتىن توختاپ قالىدۇ. ئەگەر بۇ ئىشتا قولايلىق يارىتىپ بېرىلسە، گېرمانىيەلىك تېخنىكلارنىڭ قېلىشىغا رۇخسەت قىلىنسا كېيىللىك خېتى بې-رىشكە رازىمىز» دەپ ئىلتىماس سۇنغان. شۇنىڭ بىلەن گېرمانىيە-لىك بۇ تېخنىكلار خېلىغىچە تۇرۇپ قالغان. ماتېرىياللاردا يېزىلە-شىچە، بۇ تېخنىكلار 1930 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بۇ زاۋۇتتا تېخنىكا جەھەتتىكى يېتەكچىلىكىنى ئۈستىگە ئالغان.

1912 - يىلىغا كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭە-يىشىگە ئەگىشىپ، زاۋۇت ئىشچىلىرى كۆپىيىپ 500 دىن ئاشقان. شۇ چاغدا ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار رۇسىيەنىڭ قازان شەھىرىدىن خەلىچە ئابىستاي قاتارلىق تۆت ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، غۇلجىدا «ئاياللار ھۇنەر مەكتىپى» دېگەن مەكتەپنى ئاچقان. بۇ مەكتەپتە مەدەنىيەت دەرسلىرىدىن تاشقىرى، تىككۈچىلىك، كېسىمچىلىك، يۇڭ پوپايكا، شارپا، ياغلىق ۋە پەلەي توقۇش، رېشىلىيە ئىشلەش، كەشتىچىلىك قاتارلىق ھۇنەرلەر ئۆگىتىلگەن. بۇ مەكتەپ 1950 - يىللىرى تاقىلىپ قالغانغا قەدەر 10 مىڭغا يېقىن ئايال ھۇ-نەرۋەننى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن.

بەشىنچى تۆھپە: دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇش

يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇشتا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ھازىرلاش ئەڭ مۇھىم خىزمەت ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئو-قۇتقۇچىلار قوشۇنى يوق ئىدى. 1913 - يىلى ئاكا - ئۇكا مۇسابا-يېفلارنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى ئوبۇلھەسەن مۇسابايېف ھەج قىلىش مۇناسىۋىتى بىلەن مەككىگە باردۇ. قايتىشىدا ئاكىلىرىنىڭ تاپشۇ-رۇقىغا ئاساسەن ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ مەركىزى ئىستانبۇلدىن

ئەھمەد كامال ئىسمىلىك 24 ياشلىق بىر ئوقۇتقۇچىنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار 1914 - يىلى ئەتىيازدا ئاتۇشقا يېتىپ كېلىدۇ. باھا-ۋۇدۇن باي ئۇنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ قەشقەر شەھىرىدە مەخسۇس ئىپتىدائىي مەكتەپلەر ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەيدىغان دارىلمۇئەللىمىن قۇرماقچى بولىدۇ. لېكىن قەشقەر شەھىرىدىكى ئۆمەرباي قاتارلىق مۇتەئەسسىپ كۈچلەر قاتتىق قارشى تۇرۇپ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى ئېچىشقا يول قويمايدۇ. ئاخىر ئامال بولمىغاندا شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇستۇنئا-تۇشنىڭ ئىكسىاق كەنتىدە ئۆلچەملىك زامانىۋى مەكتەپ سېلىپ، قەشقەر ۋە ئاتۇش تەۋەسىدىن باشلانغۇچ تەربىيە كۆرگەن زېرەك ياشلاردىن بىرەر يۈزنى تاللاپ ئوقۇتقۇچىلىققا تەربىيەلەيدۇ. ئۇسۇ-لۇنئاتۇش خەلقى بۇ مەكتەپنى «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتاشقان. چۈنكى ئەھمەد كامالنىڭ تولۇق ئىسمى ھەببىزادە ئەھمەد كامال ئىدى. باھاۋۇدۇن باينىڭ خىراجىتى بىلەن بۇ مەكتەپنىڭ 1915 - يىلى رۇسىيەنىڭ ئورېنبۇرگ شەھىرىدە باستۇرۇلغان «ئېسلىبەيي تۈركى» ناملىق ئېلىپبە كىتابىنىڭ مۇقاۋىسىغا «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ دەرسلىكى» دەپ يېزىلغان. ئەھمەد كامال ئۆزئەسلىمىسىدە «ئاتۇش دارىلمۇئەللىمىن» (120 - بەت) دەپ ئاتىغان. بۇ دارىلمۇئەللىمىن پۈتۈشىگە تۈركىيەدىن ئەمرۇللا بەي، ھېكمەت بەي قاتارلىق 40 ياشلار چامىسىدىكى بىرنەچچە زىيالىي قەشقەرگە كېلىپ قالغان. ھېكمەت بەينىڭ «ئاسىيادا بەش تۈرك» دېگەن كىتا-بىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇلار 24 — 25 ياشلاردىكى ئەھمەد كامالنىڭ بۇ مەكتەپنى باشقۇرۇش جەھەتتە ھېسسىياتقا بېرىلىپ با-لىلارچە سۆز - ھەرىكەتلەرنى سادىر قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭغا كۆپ يول ئۆگەتكەن. بەزى ئىشلارنى ئاشۇرۇۋەتمەسلىك ھەققىدە نە-سىھەت قىلغان. بولۇپمۇ ئېتىقاد بىلەن سىياسىيغا تاقىلىدىغان مەسىلىلەردە ئېھتىياتچان بولۇشنى ئېيتقان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئەمرۇللا بەي پېداگوگىكىلىق پاراسىتى يۇقىرى، بىلىمى مول كىشى

بولۇپ، قەشقەر بىلەن ئاتۇشتا يېرىم يىلچە تۇرۇپ يېڭىدىن ئېچىلىغان بۇ دارىلمۇئەللىمىن ئۇچۇن ئۇنتۇلغۇسىز خىزمەت قىلغان. مۇشۇ مەزگىلدە يەنە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار تۇركىيەگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن ياشلاردىن تۇرسۇن ئەپەندى، ئابدۇراخمان شادى، مەسئۇد ئەپەندى، قادىر ئەپەندى قاتارلىقلار ئوقۇشنى پۈتكۈزۈپ قايتىپ كەلگەن. ئۇلارمۇ بۇ مەكتەپتە مۇئەللىملىك قىلغان. ئەمرۇللا بەي قاتارلىق تۇركىيەلىك زىيالىيلار ئۇستۇنئاتۇش بىلەن قەشقەردە يېڭىرىم يىلچە تۇرۇش جەريانىدا كىشىلەرنىڭ يېڭىچە مائارىپقا بولغان تونۇشىنى ۋە مۇھەببىتىنى ھەسسىلەپ كۈچەيتكەن. ئۇلارنىڭ تەسىرى بەك زور بولغان. ئۇلار 1915 ـ يىلى ئەتىيازدا ئافغانىستانغا چىقىپ كەتكەن. شۇ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىنىپ، 27 سى ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئىپتىدائىي مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن. قالغان 60 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى تەتىلدىن كېيىن داۋاملىق ئوقۇيدىغان بولغان. ئۇلارغا باھاۋۇدۇن باي مەخسۇس مەكتەپ فورمىسى تارقىتىپ بەرگەن. قەشقەردىكى تەرەققىيپەرۋەر ياشلار بىلەن يېڭىدىن ئوقۇش پۈتكۈزگەن 27 ئوقۇغۇچىنىڭ ئىچىدىكى قەشقەرلىك ياش مۇئەللىملەر قەشقەردە يېڭىچە مەكتەپلەرنى قۇرۇشقا نىيەت باغلىغان. ئۇلار قەشقەردىكى ئوبۇلھەسەن مۇسابايېفنىڭ قورۇسىدا ئەھمەد كامال باشچىلىقىدا مەكتەپ ئېچىشنىڭ كونكرېت پىلانىنى تۈزگەن. ئەمما ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىغان. ئۇلارنى مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە «تەشكىلات قۇرۇپ پائالىيەت قىلىۋاتىدۇ» دەپ چاقىقان. نەتىجىدە، ئەھمەد كامال باشلىق بىرنەچچەيلەن تۇرمىگە سولانغان. ئۇچ ئايدەك تىركىشىش ئارقىلىق ئاخىر تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەر ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ يېڭى مەكتەپ ئېچىشقا رۇخسەت ئالغان. بۇ توغرۇلۇق ئەھمەد كامال ئۆزىنىڭ ئەسلىمىسىدە مۇنداق يازغان: «1915 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى

كەچتە باھاۋۇدۇن باي ھەزرەتلىرىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بىر مۇزا-كىرە يېغىنى ئېچىلىپ، نەتىجىدە مەكتەپ مۇدىرلىقىغا بۇرادىرىمىز قادىر ئەپەندى، يۇقىرى سىنىپلارنىڭ مۇئەللىملىكىگە ئەھمەد نىجا-تى ئەپەندى، تۆۋەن سىنىپلارنىڭ مۇئەللىملىكىگە ئاتۇش دارىلمۇ-ئەللىمىن بىرلەشمىسىنى پۈتكۈزگەن شاگىرتلىرىمدىن قاسىم سىدقى، ھۈسەيىن ھۈسنۇ ئەپەندىلەرنى تەيىنلەش قارار قىلىندى. شۇنىڭدىن بىر كۈن ئۆتۈپلا دەرسلەر باشلاندى. جانابى ئاللانىڭ ئىجازىتى ۋە ئىنايىتى، قەشقەر ياشلىرىنىڭ غەيرەت ـ شىجائىتى نەتىجىسىدە «ھىلالىيە»، «رەشادىيە» دېگەن ۋەتەنسىكىلار مەكتەپلىرى-مىزنىڭ ئۈستىگە ئېسىلدى. شەھەردىكى مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشى بىلەن سەھرادىكى مەكتەپلىرىمىزدىمۇ دەرسلەر باشلىنىپ، كۆڭۈل-مىزدىكى قايغۇ ـ ھەسرەتلەر كۆتۈرۈلۈپ بەختكە، خۇشاللىققا چۆمدۇق[1]."

قەشقەردە تۇرۇشلۇق رۇسىيە كونسۇلخانىسى بىلەن ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى قەشقەر، ئاتۇشلاردا جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىغا سوغۇق پوزىتسىيە تۇتاتتى. لېكىن توسۇپ قويۇشقا بىرەر باھانە تاپالماي تۇراتتى. كۈتمىگەندە، 1916 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئورېنبۇرگدا نەشر قىلىنغان «ۋاقىت گېزىتى» نىڭ 2037 ـ سانىدا بېسىلغان بىر ماقالە مۇناسىۋىتى بىلەن، قەشقەردە يېڭىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ۋەكىلى باھاۋۇدۇن باي بىلەن كونىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ھامىيسى ئۆمەر باي ئوتتۇرىسىدا ئېغىر زىددىيەت كېلىپ چىققان. مەشھۇر تاتار مۇخبىر نۇشرىۋان يائۇشوف تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ماقالىدە دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى قەشقەر شەھىرىدە ئېچىشقا ئۆمەر بايىنىڭ توسقۇنلۇق قىلغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئىكساقتا قۇرۇلغانلىقى مەسلىسىنى چۆرىدەپ تەنقىد ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلگەن. بۇ تەنقىد ۋە مۇلاھىزىلەر ئۆمەر بايىنىڭ تىتاق تومۇ-

① ئەھمەد كامال (تۈركىيە): «چىن ــ تۈركىستان خاتىرىلىرى»، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى ئىستانبۇل نەشرى، تۈركچە، 137 ـ بەت.

رىغا تەگكەن. نەتىجىدە، ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئالدىدا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئۆمەر باي قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىش ئۈچۈن جەدىدچە مەكتەپلەرنى تاقىۋېتىشنى، ئۇنداق قىلمىسا ئاقىۋىتىنىڭ بەكمۇ خەتەرلىك بولىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ھۆكۈمەتكە جىددىي ئەرز سۇنغان. يېڭىچە مەكتەپلەرنى توسۇشنىڭ باھانىسىنى تاپالمىاي تۇرغان ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ بارلىق يېڭىچە مەكتەپلەرنى تاقاتقۇزۇۋەتكەن ھەم ئەھمەد كامالنى قايتىدىن قولغا ئالغان. ئەھمەد كامال قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە يالاپ ئاپىرىلىپ ئىككى يىل تۇرمىگە قامالغان. 1919 ـ يىلى شاڭخەي ئارقىلىق تۇركىيەگە قايتىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئىكساقتا قۇ ـ رۇلغان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى دارىلمۇئەللىمىن تاقىلىپ قالغان. قەشقەر ۋە ئاتۇشتا يېلىنجىغان يېڭى مائارىپ مەشئەللىرى ۋاقىتلىق ئۆچكەن. شۇنداقتىمۇ، بۇ مەكتەپتە تەربىيە ـ لەنگەن ئوقۇغۇچىلار كېيىنكى يىللاردا ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك رو ـ لىنى جارى قىلدۇرغان.

ناۋادا ئىكساقتا قۇرۇلغان ئاشۇ دارىلمۇئەللىمىن 10 يىل ئىز ـ چىل ئوقۇتقۇچى يېتىشتۈرەلىگەن بولسا ئىدى، شىنجاڭنىڭ، بو ـ لۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېڭى مائارىپ ئىشلىرىدا 1930 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى شەكىللەنگەن داغدۇغىلىق مەنزىرە شۇ چاغدىلا شەكىللەنگەن بولاتتى.

ئالتىنچى تۆھپە: ئېلېكتىر، تېلېفون ۋە كىنونى ئېلىپ كىرىش

ئېلېكتىر، تېلېفون ۋە كىنو ئاۋامنى ئەڭ قىزىقتۇرىدىغان يېڭى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدىغانلىقىدا شەك يوق.

نوپۇزلۇق قامۇسلاردا يېزىلىشىچە، «جۇڭگودا ئەڭ دەسلەپكى ئې ـ لېكتىر ئېنېرگىيەسى يورۇتۇشقا ئىشلىتىلگەن ئېلېكتىر مەنبە ـ سىدىن ئىبارەت بولۇپ، 1879 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شاڭ ـ خەي شەھىرى خۇڭكۇ رايونىدىكى ئەنگلىيە سودا شىركىتىنىڭ

7.46 كىلوۋاتلىق (10 ئات كۈچىگە تەڭ) دىزىل گېنېراتورلار گۇ-رۇپپىسى سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈلۈپ مۇۋاپىقلىيەت قازانغان. 5 - ئاينىڭ 17 — 18 - كۈنلىرى بۇ گېنېراتورلار تەمىنلىگەن توك بىلەن چىراغلار ۋەيتەننى يورۇتقان[1].»

ئانا دىيارىمىز شىنجاڭدا ئېلېكتىر ئېقىمى ۋە تېلېفون تۇنجى قېتىم 1909 - يىلى «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» دا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان. ئۇلار 120 ئات كۈچىگە تەڭ پارۋاي قازان ۋە 120 ئات كۈچىگە تەڭ پارۋاي ماشىنا بىلەن 75 كىلوۋات توك چىقىرىدىغان ئېلېكتىر موتورنى ھەربىرىتلەندۈرۈش ئارقىلىق زاۋۇت ئۈسكۈنىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىگە كىرگۈزگەن. 50 لامپۇچكا يورۇتقان. بۇ ھال ئۇزاق ئەسىرلەردىن بېرى نادانلىق ۋە خۇراپاتلىق ئاسارىتىدە تۇرۇپ كەلگەن خەلققە پەن - تېخنىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇتىدىغان ئالاھىدە يېڭى ھادىسە بولغان. 11 يىلدىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەبلىغى بىلەن «1920 - يىلى ئۈرۈمچىدە بىر ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ قۇۋۋىتى ئاجىز بولغاچقا، پەقەت ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىناسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئورگانلارنىلا توك بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇزاق ئۆتمەي، گېنېراتوردىن چاتاق چىققاچقا، ئىشتىن توختىغان[2].»

ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار يەنە زاۋۇت ئىچىدە سېخلار ئارا تېلېفون ئورناتقان ھەم «غۇلجا شەھىرىدە 36 - نومۇرلۇق كامىتاتور ئورنىتىپ، شۇ ۋاقىتتىكى دوتەي، شەنگەن قاتارلىق ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرىگە تېلېفون ئورنىتىپ، كىشىلەرنى تېلېفون بىلەن سۆزلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. بۇ تېلېفونلار ئۇچ - تۆت يىل ئىشلىگەندىن كېيىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئەكـ-

① «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيەسى (中国大百科全书)» (ئېلېكتىر قىسمى)، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، بېيجىڭ / شاڭخەي، 1992 - يىلى 6 - ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 638 - بەت.

② «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 56 - بەت.

سىيەتچى ھاكىمىيەت يول قويمىغانلىقتىن، ئېلىپ تاشلىنىپ، پە-قەت مۇسابايېفلارنىڭ باش ئىدارىسى بولغان «كانتور قورۇ» (تىجا-رەتخانىسى)، يۇڭ يۈيىدىغان «مويكا قورۇ»، مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى جايلاشقان «زاۋۇت قورۇ» ۋە ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېفلارنىڭ تۇرالغۇسى جايلاشقان «باغ قورۇ» دىن ئىبارەت تۆت ئورۇندىكى تېلېفونلار 1935 ـ يىلىغا قەدەر ئىشلەپ كەلگەن. «1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي دەۋرىدە غۇلجىدا تېلېفون ئورناتقاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان[①].» بۇ ۋەقە شىنجاڭ ئېلېكتىر تەزكىرىسى بىلەن تېلېگراف تەزكىرى-سىنىڭ تۇنجى بېتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئەلۋەتتە.

كىنوغا كەلسەك، كىنو ئاپپاراتىنى گېرمانىيەلىك ئوسكار ما-تېر 1893 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى تەتقىق قىلىپ ياساپ مۇ-ۋەپپەقىيەت قازانغان. 1896 ـ يىلى ئوسكار ماستېر 64 كىنو قويۇش ئاپپاراتى ياساپ، مەملىكەت ئىچىگە 44 ئاپپارات، ئاۋستىرىيە، ئىتا-لىيە ۋە رۇسىيەگە 20 ئاپپارات ساتقان. شۇ يىلى ئۇ بېرلىنىنىڭ راندىنبورگ دېگەن يېرىدە كىنو ئىشلىگەن.

ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېفلار گېرمانىيەدىن ئىمپورت قىلغان تېرە زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان ھۆج-جەتلىك كىنو فىلىمىنى ئېلىپ كىرىپ، تېخنىك ۋە ئىشچىلارغا تەكرار قويۇپ بېرىش ئارقىلىق، ئۇلارنى تەربىيەلىگەن ئىگە قىلغان. ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېفلار بۇ ھۆججەتلىك فىلىمنى ئېلىپ كىرگەندە يەنە تەبىئەت بىلىملىرى تەسۋىرلەنگەن بىرنەچچە چاس ھۆججەتلىك

① «شىنجاڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» (ئىچكى ژۇرنال)، 2008 ـ يىللىق سان (ئومۇمىي 42 ـ سان). ئەينى ۋاقىتتا غۇلجا شەھىرىدە ئاكا ـ ئۆكا مۇسابايېفلارغا تەۋە بەش قورۇ بول-غان. بۇلار «زاۋۇت قورۇ» (مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى)، «مەكتەپ قورۇ» (ھازىرقى ئىلى پېدا-گوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنى بولۇپ، زاۋۇتقا ئىشچى تەربىيەلىگەن كەسپىي مەكتەپ)، «كانتور قورۇ» (ھازىرقى غۇلجا شەھەرلىك خەلق مەيدانىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، مۇسابايېفلار-نىڭ باش تىجارەتخانىسىنى كۆرسىتىدۇ)، «مويكا قورۇ» بىلەن «باغ قورۇ» بىرتۇتاش بولۇپ، ھازىرقى ئىلى ئوبلاستلىق پارتكومنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ يەرگە ئاكا ـ ئۆكا مۇسا-بايېفلارنىڭ ئۆيلىرى جايلاشقان ھەم يېنىغا يۇڭ يۈيىدىغان مويكا ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

فىلىمنىمۇ بىللە ئېلىپ كىرگەن. بۇ فىلىملەرنى گېرمانىيەلىك تېخنىكلار كىنو ئاپپاراتى ئارقىلىق كىشىلەرگە قويۇپ بەرگەن. ئېيتىلىشىچە، كىنو ئاپپاراتى ۋە ھۆججەتلىك فىلىملەرنى ئېلىپ تېخنىك خادىملار بىلەن بىللە ئاۋۇال قەشقەرگە كەلگەن. بۇ ھۆججەتلىك فىلىملەر قەشقەر، ئاتۇشتا بىرنەچچە نۆۋەت قويۇلغاندىن كېيىن غۇلجىغا ئېلىپ بېرىلىپ غۇلجىدا ئاممىغا قويۇپ بېرىلگەن. بۇ يېڭى مەدەنىيەت ھادىسىسى ئەينى ۋاقىتتىكى نادان ئاۋامنىڭ تەرەققىياتقا بولغان تونۇشىنى كۈچەيتىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. لېكىن كىنو تېخنىكىسى شىنجاڭدا شۇ باشلانغان پېتى ئىزچىل داۋاملاشمىغان. بۇنداق بولۇشىدا نېمە سەۋەب بولغانلىقىنى بىلگىلى بولمايدۇ. 1930 - يىللاردىن باشلاپ ئاندىن كىنو قويۇش ئىشلىرى شىنجاڭدا ئىزچىللىققا ئىگە بولغان.

يەتتىنچى تۆھپە: پۇتبول ھەرىكىتىنى باشلاش

2006 - يىلى مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ 1 - يۈ - رۇش قانىلىنىڭ «جۇڭخۇا مىللەتلىرى» پىروگراممىسىدا 85 ياشلىق مۇھەممەت زۇنۇننىڭ ئائىلىسى ئاساس قىلىنىپ ئۇچ قىسمىغا بۆ - لۈپ تونۇشتۇرۇلغان «100 يىللىق پۇتبول كەنتى» دېگەن مەخسۇس فىلىم بىلەن ئىكساق كەنتى پۇتكۇل جۇڭگو مىقياسىغا مەشھۇر «پۇتبول كەنتى» بولۇپ تونۇلدى. ھەر ئايدا ئىككى سان چىقىدىغان «تەنتەربىيە رەسىملىك ژۇرنىلى» نىڭ 2011 - يىللىق 10 - سانـ - نىڭ مۇقاۋىسىدا يۈز - كۆزى ئاپتاپتا كۆيۈپ قارىداپ كەتكەن، قىن - قىنىغا پاتماي ۋارقىراپ سەكرەپ كەتكەن ئىكساقلىق پۇت - بولچى بالىلارنىڭ شوخ، تېتىك قىياپىتى نامايان قىلىندى ھەم ژۇرنال ئىچىدە 16 بەت ئاجرىتىلىپ، «شىنجاڭدىكى 100 يىللىق پۇتبول كەنتىنى زىيارەت ــ ئىكساق رىۋايەتلىرى» دېگەن ماۋزۇدا ئىكساق پۇتبولچىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ مۇخبىرى يالقۇن نىڭ تەرىپىدىن سۈرەت بىلەن مەزمۇن گىرەلەشتۈرۇ - لۈپ تونۇشتۇرۇلۇپ، جۇڭگونىڭ تەنتەربىيە ساھەسىدىكىلەرنىڭ

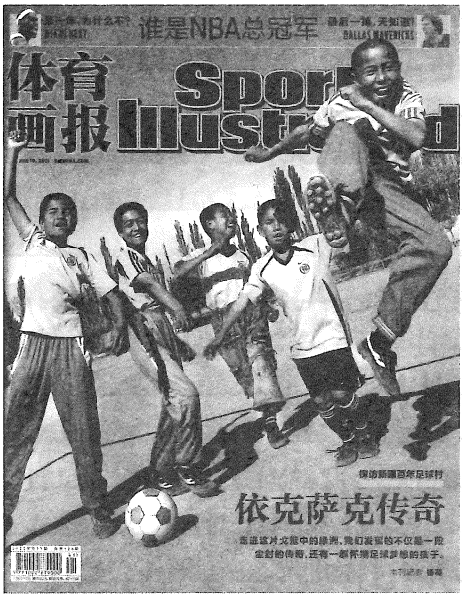

ھەيرانلىقىنى قوزغىدى. بۇ تەبىئىي ھالدا ئىكساقنىڭ پۇتبول جەھەتتىكى نامىنى تېخىمۇ كەڭ ئەھمىيەتكە ئىگە قىلدى. بۇگۈنكى كۈندە ئىكساقنى جۇڭگو بويىچە نامى مەشھۇر «پۇتبول كەنتى» شەرىپىگە مۇيەسسەر قىلغان تۆھپىكار شەخسلەر يەنىلا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلاردۇر.

تەنتەربىيە تارىخىدىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان پۇتبول ھەرىكىتى 1860 ـ يىللاردا ئەنگلىيەدە بارلىققا كەلگەن. ئۇزاققا قالماي پۇتكۇل ياۋروپادا پۇتبول ھەرىكىتى ئومۇملىشىپ دۇنياغا تارقالغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى تۈركىيەدە پۇتبول كۇلۇبلىرى بارلىققا كەلگەن. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 1905 ـ يىلى تۈركىيەگە ئوقۇشقا چىقارغان تۇرسۇن ئەپەندى بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندى (شادى) شىنجاڭدا پۇتبول ھەرىكىتىنى تۇنجى قېتىم بارلىقا كەلتۈرگەن ئەزىمەتلەر ھېسابلىنىدۇ.

تۇرسۇن ئەپەندى بىلەن ئابدۇراخمان ئەپەندى 1915 ـ يىلى تۈركىيەدىكى ئوقۇشىنى تۈگىتىپ ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن ئاتۇش ئىكساقتا ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا پۇتبول ئويناشنى ئۆگەتكەن. ئابدۇراخمان ئەپەندى 1920 ـ يىلى غۇلجىدا روشتى (تولۇقسىز) مەكتەپكە مۇدىر بولغاندا غۇلجىدا تۇنجى قېتىم پۇتبول مۇسابىقىسى ئۇيۇشتۇرغان. تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ 1920 ـ يىلىدىن باشلاپ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئۇستۇنئاتۇشتىكى ئىكساق مەكتەپتە پۇتبول ھەرىكىتىنى زور قىزغىنلىق بىلەن ئومۇملاشتۇرغان.

لىقىنى نامايان قىلىدىغان تارىخىي ۋەقەلەر ۋە رېئال ھادىسىلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن، ئىكساق پۈتبولچىلىقىنىڭ يۈكسەلگەن ھالىتىنى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىكى خادىملار ۋە ئەسكەرلەر بىلەن مۇسابىقىلەشكەندە ئۇتۇۋالغانلىقىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ماتېرىياللاردا بۇ مۇسابىقە 1927 - يىلى قەشقەرنىڭ ھازىرقى خەلق مەيدانى بىلەن تۇمەنكۆل ئارىلىقىدىكى ئۇزۇن يوللۇق ئاپتوبۇس بېكىتى جايلاشقان ئورۇندا بىر دېھقانىنىڭ بېدىلىكىدە ئۆتكۈزۈلگەنلىكى يېزىلغان. بۇ ۋاقىت تارىخىي چىنلىققا خىلاپ ئۇيغۇن. چۈنكى بۇ مۇسابىقىدە سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ ئادەملىرى ئۇچىنچى تەرەپ سۈپىتىدە مەيداندىكى تەرتىپكە كاپالەتلىك قىلغان ۋە رېپېرىلىق قىلغان. 1917 - يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، رۇسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى تېز خارابلاشقان. ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى يېڭى قۇرۇلغان بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتىدىن قاتتىق ئەنسىرەپ كوممۇنىزم ئىدېئولوگىيەسىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىدىن قاتتىق ھەزەر ئەيلىگەن. بۇ 30 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى قەشقەردە رۇسىيە بىلەن ئۇستۇنلۇك تالىشىپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ئۇچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولغان. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەي ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغان. يەنى بولشېۋىكلار ھۆكۈمىتى ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ ئەينى ۋاقىتتىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت شەكىللەندۇرگەن. 1923 - يىلىدىن باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شىنجاڭنىڭ ئالىي رەھبىرى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىگە ئۆزئارا كونسۇل تۇرغۇزۇش توغرۇلۇق ئەلچى ئەۋەتكەن. نەتىجىدە «1925 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باش كونسۇلى ماكس دومپىس (Max Doumpiss) توققۇز نەپەر كونسۇل خادىمىنى ئېلىپ قەشقەرگە كەلگەن. 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلخانىسى رەسمىي ھالدا ئىشقا كىرىشكەن. ئورنى ئىلگىرىكى چار رۇسىيە باش كونسۇلخانىسى

سى بولغان[1].» سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە باش كونسۇلخانا-سىنىڭ قۇرۇلۇشى جۇڭگو، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا-سىدىكى مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. يالڭ زېڭ-شىن ھۆكۈمىتى يەنىلا ئەنگلىيە تەرەپنى ھىمايە قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلخانىسىنىڭ تەسىرىنى چەكلەپ تۇرغان. ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى ئۆزىنىڭ ئۇستۇن ئورنىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھىندىستاندىن 30 ئەترايدا ئەسكەر ئەكېلىپ كونسۇلخانىدا تۇر-غۇزغان. بۇ ئەسكەرلەر كونسۇلخانا خادىملىرى بىلەن بوش ۋاقىتلاردا پۇتبول ئوينايتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرسۇن ئەپەندى باش-چىلىقىدىكى ئۇستۇن ئاتۇشلۇق پۇتبولچىلار ئوتتۇرىسىدا قەشقەرنى زىلزىلىگە سالغان مۇسابىقە شەكىللەنگەن. چۈنكى مۇسابىقىدە ئۇس-تۇنئاتۇش پۇتبولچىلىرى يۇقىرى ماھارەت ھەم جان پىدالىق بىلەن ئويناپ ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئەترىتىنى يېڭىۋالغان. كۆپ يىللاردىن بېرى ھېچبىر ئىشتا غەلىبە مېۋىسىنىڭ تەمىنى تېتىپ باقمىغان قەشقەر خەلقى ئۆز ئوغلانلىرىنىڭ ھاكاۋۇر ھەم زوراۋان ئەنگلىيەلىكلەر ئۇستىدىن قازانغان غەلىبىسىدىن ئالەمچە شادلىققا تولغان.

ئابدۇراخمان شادى ئەپەندىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن غۇلجىدا باشلانغان پۇتبول ھەرىكىتى 1930 ـ يىللاردا ئەۋجىگە چىققان. شۇ يىللاردا يېڭىچە مەكتەپلەر كەينى ـ كەينىدىن ئېچىلغاچقا پۇتبول ھەرىكىتى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار ئەڭ قىزغىن ئويناىدىغان تەد-تەربىيە تۈرى بولۇپ قالغان. ماتېرىياللاردا يېزىلىشچە، غۇلجا شە-ھەر ئىچىدىكى ۋاڭ قادىرنىڭ بېغىدا ھەر ھەپتىدە دېگۈدەك پۇتبول مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغان. شىنجاڭنىڭ پۇتبولچىلىقى ئەنە شۇ ئاساستا تەرەققىي قىلىپ 1950 ـ يىللارغا كەلگەندە كەڭ ئاممە-ۋى تەنھەرىكەتكە ئايلانغان. 1951 ـ يىلى 10 ـ ئايدا مۇرات، جاپپار،

① شۇ جىيەنىيىڭ: «مىنگو دەۋرىدىكى ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگو شىنجاڭ» (1949 ـ 1912)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 88 ـ بەت.

ئىكساقتىكى پېشقەدەم پۇتبول ھەۋەسكارلىرىنىڭ بۇ سۈرىتى 1985 ـ يىلى ئۈيغۇر يېڭى مائارىپى يولغا قويۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە ئۆتكۈزۈلگەن ياشاڭغانلار پۇتبول مۇسابىقىسىدە تارتىلغان. شۇ قېتىمدا مۇسابىقىگە قاتناشقانلارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ يېشى 82 ياش.

ئېزىز، ھەمدۇل قاتارلىق 18 كىشىدىن تەشكىللەنگەن شىنجاڭ پۇتبول كومانداسى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن غەربىي شىمال پۇتبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىپ چېمپىيون بولغان. كېيىنكى قېتىملاردىمۇ ياخشى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. «دېمەك، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىلا شىنجاڭ پۇتبول كومانداسىنىڭ يۇقىرىقىدەك ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشىشى ۋە داڭلىق پۇتبولچىلار يېتىشىپ چىقىپ، دۆلىتىمىز پۇتبول ھەرىكىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈچ قوشۇپ تۇرتكە بولۇشى، دۆلەتلىك تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ ئاتۇش ئىكساق ۋە غۇلجىنى «پۇتبول يۇرتى» دەپ تىلغا ئېلىشى ــ پۇتبولنىڭ شىنجاڭدا ئۇزۇن تارىخقا ھەم كۈچلۈك ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىگىنى

كىنى ئىسپاتلايدۇ[1].»

ئىكساق كەنتىدە 1990 ـ يىللارغىچە 60 ـــ 70 ياشلاردىكى بوۋايلارنىڭ ئۆزئارا مۇسابىقىلىشىپ پۇتبول ئويناش ئادىتى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋال ئىدى. 1990 ـ يىللارنىڭ بېشىدا شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئىشلىگەن «ئاتۇش سەيلىسى» دېگەن سەنئەت فىلىمىدە بىرنەچچە بوۋاينىڭ ئۆزىنى ئۇنتۇغان هالدا پۇتبول تېپىۋاتقان هەم سەكرەپ توپنى ئوسۇۋاتقان كۆرۈنۈشى هېلىمۇ كىشىلەرنىڭ ئېسىدە. هازىرمۇ ئىكساقلىقلار پۇتبولنى بارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن ئۈستۈن قويۇپ مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىكساقلىق ياش ـ ئۆسمۈرلەر پۇتبول ئويناشنى يېگىتلىكنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى، دەپ قارىشىدۇ.

سەككىزىنچى تۆھپە: چارۋا نەسلىنى يېڭىلاش

ئىلى چارۋىچىلىق رايونى بولۇش سۈپىتى بىلەن چارۋىچىلىق ئىشلىرى كۆلەمىشكەن هەم تەرەققىي قىلغان. ئىلى چارۋىچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ۋە چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ گەۋدىلىك تۆھپىسى بار، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ تىجارىتى چارۋىچىلىق بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تاغلاردا ۋە يايلاقلاردا چارۋا مالىلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان. مۇسابايېفلار جەمەتىنىڭ 1909 ـ يىلى 80 مىڭ تۇياق قويى، 10 مىڭ تۇياق كالىسى، 2000 تۇياق يىلقىسى بارلىقى جانىۋېنىڭ جاڭ جياڭ بىرلىكتە يازغان «ئىلى مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى هەققىدە سۆز» دېگەن ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ يىلىغا 100 مىڭ تۇياق ياقتىن ئارتۇق چارۋا مالنى رۇسىيەگە ئېكسپورت قىلىپ تۇرغان. يىلدا بىر ـ ئىككى قېتىم بولىدىغان چارۋا سودىسىدا قورغاستىكى سودا ئېغىزىدا ئەڭ باشتا مۇسابايېفلار جەمەتىنىڭ بىر ـ بىرىدىن

① تۇرسۇن يۈسۈپ: «هازىرقى زامان ئىس ـ تۇتەكسىز ئۇرۇشى ـــ پۇتبول»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا ـ سەھىيە نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 9 ـ بەت.»

سىمىز ئاتلىرى چېگرادىن ئۆتكۈزۈلەتتى. دېمەك، چارۋا ئىگىلىكى ھەم چارۋا سودىسى جەھەتتە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇسابا- يېفلار جەمەتى ئىلىنىڭ چارۋا نەسلىنى يېڭىلاش جەھەتتە ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى پائالىيىتى 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرى باشلانغان. دەسلەپ ئاكا - ئۇكا مۇسابا- يېفلار چار رۇسىيەنىڭ غۇلجىغا قېچىپ كەلگەن ئاقلار ئارمىيەسى- نىڭ ئەسكىرى ئارلۇۋسكىدىن بىر نەسىللىك ئايغىرنى سېتىۋېلىپ نەسىلەندۈرگەن بولسىمۇ، ئېلىنغان نەسىل شالغۇت چىقىپ ساپ نەسىلگە ئېرىشەلمىگەن. ماتېرىياللاردا يېزىلىشىچە، باھاۋۇدۇن باي ئۇكرائىنانىڭ ئودېسسا شەھىرىدىن 15 تۇياق نەسىللىك ئايغىر، قازاقىستاننىڭ ئەۋلىيا ئاتا شەھىرىدىن 29 تۇياق نەسىللىك سى- يىرنى ئىلىغا ئېلىپ كەلگەن. باھاۋۇدۇن باي ئېلىپ كەلگەن بۇ نە- سىللىك ئايغىرلارنىڭ تۇرلىرىنى كىشىلەر ئانگىلو - ئەرەب، ئاڭ- گلىسكى پارروداۋە بەدەخشانسكى پارروداۋەپ پەرقلەندۈرۈپ ئا- تاشقان. نەسىللىك سىيىرلارنى سىمىنتال پارروداۋە، گوللاندىنسكى پارروداۋە، شۋېتسكى پارروداۋەپ پەرقلەندۈرۈپ ئاتاشقان. بۇ نەسىل- لىك ئايغىر ۋە سىيىرلارنى بېقىشقا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىككى مۇتەخەسسىس تەكلىپ قىلىنغان. ئۇلارغا 30 چە ياردەمچى سەپلەپ بېرىلگەن. بۇ ئايغىر ۋە سىيىرلاردىن ساپ نەسىل ئېلىش ئۇچۇن ئۇلارنىڭ ئېغىل، بوغۇزلىرى ئالاھىدە تەييارلانغان. ئوت - چۆپ بېرىش ئىلمىيلاشتۇرۇلغان. ئۇلارنى دەم ئالدۇرۇش، يۇيۇندۇرۇش ئورۇنلىرى ھازىرلانغان. نەسىلەندۈرۈش ناھايىتى ئۇنۇملۇك بول- غان. ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار تېكەس، موڭغۇلكۇرە، كۇنەس، يۇلتۇز قاتارلىق ئورۇنلاردىن تاللانغان سىيىر، بىيەلەرنى ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر نەسىللىك ئايغىر ھەم بىيەلەر بىلەن نەسىلەندۈرگەن. مۇ- سابايېفلار جەمەتىگە مەنسۇپ چارۋامال ئىچىدە نەسىللىك ئايغىر ۋە بىيەلەرنىڭ سانى 1952 - يىلىغا كەلگەندە 2000 تۇياقتىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇلار يەنە رومبولىيە بىرىكوس نەسىللىك قوشقارلىرىدىن

40 تۇياق ئەكېلىپ قازاق قويلار بىلەن چېتىشتۇرغان. 1952 ـ يىلغا كەلگەندە مۇسابايېفلار ئىلكىدىكى ساپ نەسىللىك رومبولىيە قويى 10 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتكەن.

توققۇزىنچى تۆھپە: «مۇسابايېفلار روھى» نى يارىتىش

مەشھۇر سودا ـ سانائەتچى، تەرەققىيپەرۋەر كارخانىچى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرى ۋە تەسىرلىك ئىش ئىزلىرى بىلەن مۇسابايېف جەمەتىنىڭ نامىنى مەشھۇر قىلىپلا قالماي، بەلكى پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سودا ـ سانائىتى، مەدەنىيىتى، مائارىپ تارىخىدا شانلىق سەھىپە ياراتقان تۆھپىكار ئەزىمەتلەردۇر. بۈگۈنكى ئەۋلادلار ئۇلارنىڭ بىر قولىدا مىللىي سانائىتىنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتكەن، بىر قولىدا يېڭى مائارىپنىڭ مەشئىلىنى يېلىنجاتقان نۇرانە ئوبرازىغا قەلب قەسرىدىن ھۆرمەت بىلەن ئورۇن بەردى.

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار بۇ ئۆچمەس ئۇتۇقلارنى قانداق يارىتىقان؟ بۇ يەردىكى سىر زادى نەدە؟ بىز بۇ ئۇتۇقلارنىڭ بارلىققا كېلىشىدە رول ئوينىغان مۇھىم ئامىلنىڭ بىمە ئىكەنلىكى ئۇستىدە ئەستايىدىل ئويلىنىشىمىز زۆرۈر. نەزەر دائىرىسى تار بەزى كىشىلەر پۇلى كۆپ بولغاچقا شۇنداق قىلالىغان، دەپ بەكمۇ يۈزە ئويلىشى مۇمكىن. ھەقىقەتەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئەينى چاغدا كاتتا بايلاردىن ئىدى. لېكىن ئەينى ۋاقىتتا غۇلجا، قەشقەر ۋە ئاتۇشلاردا ئۇلارغا يېتىپ قوپىدىغان باي سودىگەرلەر يوق ئەمەس ئىدى. 18 ـ ئەسىردە باشلانغان ئىچكى ئۇرۇش ۋە سىرتىنىڭ تاجاۋۇزى نەتىجىسىدە 100 يىللاپ ھالسىرىغان ئانا دىيارىمىز 1884 ـ يىلى «ئۆلكە» بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن نىسپىي مۇقىم ھالەتكە قەدەم قويغان. چېيىنلۇڭ دەۋرىدىن بۇيان شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمىدە، «لەشكەرلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار كۆپ، ئاۋامنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئاز ئىدى»، ئىلىدا تۇرىدىغان ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئىلى سانغۇنى ۋە جايلاردىكى

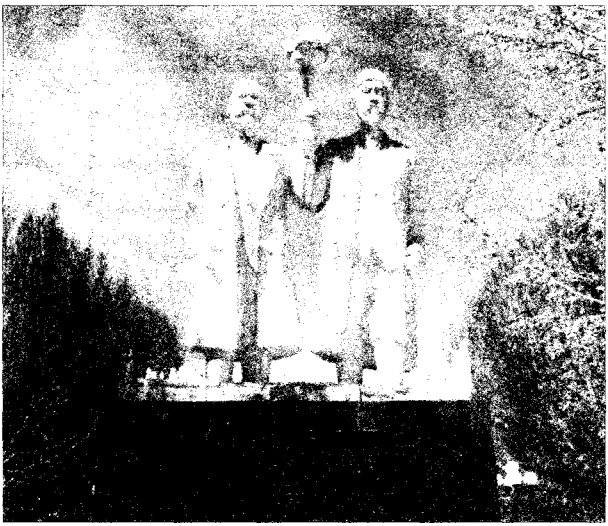

ھەر دەرىجىلىك ئامبالىلارنىڭ ئاساسلىق باشقۇرۇش فۇنكسىيەسى لەشكەر باشقۇرۇش بولۇپ، يەرلىكنىڭ مەمۇرىيىتىنى باشقۇرۇش ئىشىنى ھەرقايسى يەرلىك خەلقلەردىن بولغان بەگ ـ تۆرىلەر ۋە ھاكىمبەگلەر باشقۇراتتى. جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئاساسلىقى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، خەلق ئىشلىرىنى يەنىلا ئەسلىدىكى چوڭ ـ كىچىك بەگلەر باشقۇراتتى. «1884 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، شىنجاڭدا ئۆلكە تۈزۈمى تەسىس قىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى جاكارلىنىپ، پەقەت مەرتىۋە ـ ناملا ساقلىنىپ قېلىنىدى[1].» ئۆلكە قۇرۇلۇپ بەگلىك تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ئەزەلدىن خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ كەلگەن «بەگلەر قاتلىمى» تېزلا ئاجىزلاپ كەتكەنىدى. ئۇ چاغدا قالاق، نادان ھالەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي قاتلىمى تولىمۇ ئاددىي ئىدى. بەگلەر قاتلىمى، موللا ـ خەلپەتلەر قاتلىمى، ھۈنەرۋەنلەر قاتلىمى، دېھقانلار

① سەيپىدىياۋ قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 11 ـ توم، 660 ـ بەت.

قاتلىمىدىن ئىبارەت تۆتلا ئىجتىمائىي قاتلام بار ئىدى. 1880 ـ يىللاردىن كېيىن شىنجاڭ ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە چار رۇ ـ سىيە بىلەن بىرىتانىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ بازار ئېچىش، ھەم خام ئەشيا مەنبەسىنى ئىگىلەش ئۇرۇنۇشلىرى نەتىجىسىدە سودا ـ تىجا ـ رەت ئىشلىرى جانلىنىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى ئىجتىمائىي قاتلام بولغان «بايلار قاتلىمى» رەسمىي شەكىللەنگەن. نەتىجىدە، بايلار قاتلىمى بەگلەر قاتلىمىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ئەمەلىي كۈچكە ئىگە يېڭى قاتلام سۈپىتىدە كۆزگە كۆرۈنگەن. بايلار قاتلىمى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلغۇچى دېھقانلار قاتـ لىمى، ھۈنەرۋەنلەر قاتلىمى، موللا ـ خەلپەتلەر قاتلىمىغا قارىغاندا، ئەمەلىي كۈچى كۈچلۈك، پائالىيەت دائىرىسى كەڭ قاتلام بولغان. لېكىن بۇ بايلار قاتلىمىنى تەشكىل قىلغۇچى بايلارنىڭ مۈتلەق كۆ ـ پىدە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلاردا بولغاندەك يۈكسەك روھ بولمىغان. بولغان تەقدىردىمۇ يېتەرلىك بولمىغان. مەلۇمكى، بىر ئادەم پەقەت پۇل ـ مېلى كۆپ بولۇش بىلەنلا ھەقىقىي باي ھېسابلانمايدۇ. بۇنداق بايلىققا روھىي بايلىق قوشۇلمىسا، ئۇنداق نادان بايلار پەقەت «پـۇل ـ نىڭ خوجىسى» بولۇش بىلەنلا كۇپايىلىنىدۇ. غايىسىز، نادان بايـلار مال ـ دۇنياسىنى ئاۋۇتۇش، باللىرىغا مىراس قالدۇرۇشنىڭلا كـو ـ يىدا تېپىرلاپ يۈرۈشتىن ھالقىيالمايدۇ.

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار مال ـ دۇنياسىنى ئاۋۇتۇشنىڭلا كويىدا يۈرگەن ئەمەس، بەلكى ئەلنىڭ غېمىنى يېگەن، باللىرىنىڭ قىسـ ـ مىتىگىلا كۆڭۈل بۆلگەن ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلگەن، تەرەققىياتنى نادانلىقتىن قۇتۇلۇشنىڭ ھەم خـەلقنى مـۇش ـ كۈل قىسمەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولى دەپ بىلگەن يۈكسەك ئاڭغـا ئىگە ئاقسۆڭەكلەشكەن بايلار ئىدى. ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كـەڭ، ئېنىق غايىسى بار ئىدى. ئۇلار يەنە ئۆز غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بوشاشماي ئالغا ئىنتىلىدىغان ۋە بەدەل تۆلەشتىن قاچمايدـ ـ غان قىممەتلىك روھقا ئىگە ئىدى.

ئۇلاردا ئۆزىدىن ھالقىيدىغان جاسارەت بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھايا-تى ئىزدىنىش، تەۋەككۇل قىلىش، ئالغا ئىنتىلىش، ئۆزىگە خاس مۇستەقىل يول تۇتۇش بىلەن خاراكتېرلەنگەن ھايات ئىدى.

ئۇلار خەلق ئۈچۈن ياشاشنى ھاياتنىڭ مىزانى قىلغانىدى. خەلق ئۈچۈن سەرپ قىلىنمىغان بايلىق ئەسلا قىممىتىنى تاپالمايدىغانلا-قىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى چوڭقۇر چۈشەنگەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابا-يېفلار بايلىقىنى بار ئاماللار بىلەن جەمئىيەتلەشتۈرۈشكە ئالدىرىغا-نىدى. يەنى زاۋۇت قۇرۇش، مەكتەپ سېلىش، ئوقۇغۇچى تەربىيە-لەش، يېڭى مەدەنىيەتنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشلىرىغا سەرپ قىلغانە-دى. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارغا ئوخشاش يول تۇتقان بايلار ئەينى ۋاقىتتىكى بايلار قاتلىمى ئىچىدە ئانچە كۆپ بولمىغان. بىر قىسىم مەسئۇلىيەتچان، ساخاۋەت روھى كۈچلۈك بايلارلا جەمئىيەت ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. شۇڭا ئۇلار كېيىنكى كۈنلەردە پۈشايماە-لىق ئاقىۋەتكە قالمىدى. چۈنكى ئۇلار مال ـ دۇنياسىنى ئىمكانىيە-تىنىڭ بارىچە خەلق ئىشلىرىغا سەرپ قىلىۋالالىغانىدى. باشقا بايلارنىڭ مۇتلەق كۆپى بايلىقىنى جەمئىيەتلەشتۈرۈشنىڭ ئورنىغا خوتۇن ـ بالىلىرىغا مىراس قالدۇرۇشنىڭلا غېمىدە بولۇپ، تاپقان ـ تەرگىنىنى ئالتۇن ـ تاللاغا ئايلاندۇرۇپ يەرگە كۆمۈپ «خەزىنە» لەشتۈردى، ئاخىرقى ھېسابتا جاللات شېكى شىسەي «باي» دەپ سانە-لىش ۋە «ھاجى» دەپ ئاتىلىش بىلەن كۆپلەپ خوتۇن ئېلىشنىلا ئا-لىي مەقسەت بىلىپ ياشاشقا ئادەتلەنگەن بۇ نادان بايلارنىڭ نەچچە ئون يىللاردىن بېرى توپلىغان ئالتۇن ـ تىللالىرىنى ئىسسىق جېنى بىلەن قوشۇپ بۇلاپ ئېلىپ ھەممىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. نەتىجە-دە، مال ـ دۇنيا توپلاشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان مىڭلىغان، ئوند-مىڭلىغان بۇ نادان بايلارنىڭ ئورۇق ـ ئەۋلادى مەڭگۈلۈك ھەسرەت ـ نادامەتتە قالدى. ئۇلارغا دادىلىرىدىن قورۇق نامىلا قالدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئېڭى تىپىك بولغىنى جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭقى مەشھۇر ئۆ-مەر باي ئىدى. تۇرلۇك ھەق ـ ھوقۇقلار قانۇن ئارقىلىق كاپالەتلەن-

دۇرۇلىدىغان بىر ئىشەنچلىك جەمئىيەتتە ياشىماي تۇرۇپ، ئەسەر بىيلىك بىلەن مال ـ دۇنيا توپلاشقا بېرىلگەن ئۆمەر بايغا ئوخشاش كالتا پەم، ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت ئېڭى يوق مىڭلىغان نادان بايلارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىگە ئېچىنماقتىن باشقا ئامال يوق. ئۇلاردىن ئەۋلادلارغا ئېچىنىشلىق ئاچچىق ساۋاقلا مىراس قالدى، خالاس!

نەزەر دائىرىسى كەڭ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان نادان بايلاردىن پەرقلىنەتتى. ئۇلار يېڭىلىققا، تەرەققىياتقا، ئىلغارلىققا ھېرىسمەن ئىدى، جاھالەتكە، نادانلىققا، قالاقلىققا قارشى ئىدى. ئۇلار نەزىرىنى دۇنياغا تىككەنىدى. بارلىقىنى ۋەتەننىڭ كۆلىپەتلىك تەقدىرىنى ئوڭشاشقا ئاتىغانىدى. ئۇلار ئىقتىسادنى تۇۋرۇك، مائارىپنى مەشئەل، تەرەققىياتنى بىردىنبىر توغرا يول قىلىپ تاللىغانىدى. مانا بۇ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ روھى! جاسارەت ۋە پاراسەت نۇرلىرى بىلەن چاقناپ تۇرغان بۇ ئالىجاب روھ ئۇلاردىن ئەۋلادلارغا مىراس قالغان قىممەتلىك بايلىق! بىز ئەۋلادلارنى ئىزدىنىش، تەۋەككۇل قىلىش روھىغا باي، قىيىن چىلىقتىن قاچمايدىغان، غۇرۇرىنى ساتمايدىغان، بارلىقىنى ۋەتەن ۋە خەلق ئۈچۈن بېغىشلايدىغان روھتا تەربىيەلەشتە مانا مۇشۇ قىممەتلىك روھقا ھەر ۋاقىت مۇراجىئەت قىلماي تۇرالمايمىز. شۇبھىسىزكى، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ روھى بىزگە ھەر زامان پاراسەت ۋە جاسارەت بېغىشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆچمەس تۆھپىلىرى بىزنى مەڭگۈ غۇرۇرلاندۇرۇپ، قەدىمىزنى تىك تۇتۇپ ياشاشقا ئىلھاملاندۇرىدۇ.

2008 ـ يىلى نويابىردا يېزىلدى
2011 ـ يىلى ئىيۇندا تۇزىتىپ تولۇقلاندى

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچاندىن باشلانغان

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلانغان؟ دېگەن مەسىلە ھازىرغىچە مۇجمەل ھالەتتە تۇرماقتا. تەتقىقاتچىلارنىڭ زىددىيەتلىك بايانلىرى ۋە گۇمانىي قاراشلىرى بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن يەكۈننى چىقىرىش زۆرۈرىيىتىنى تەقەززا قىلماقتا. ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودى شەكىللەنمىگەن ئەھۋالدا ــ قېتىرقىنىپ ئىزدەنمەي، پاكىتلارنى سېلىشتۇرۇپ دە-لىللىمەي، ئىنچىكە تەتقىق قىلماي، ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ ئەس-لىمىسى، ئاڭلىۋېلىپ دەپ بەرگەنلىرىگىلا ئاساسلىنىپ، ھېسسىياتقا بېرىلىپ، تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ، كەمتۈك يەرلىرىگە كەلگەندە يالغان ــ ياۋىداق قىستۇرمىلارنى قوشۇپ يېزىلغان ئەسەرنىڭ قايىل قىلىش كۈچى بولمايدىغانلىقى ئېنىق. شۇڭا، تەتقىقاتچى ئالدى بىلەن ھەربىر سۆزنىگە ئىگە بولىدىغان، ئېنىق چۈشەنچە بېرەلەيدىغان ئىلمىي پوزىتسىيە ۋە مەسئۇلىيەتچان روھ تۇرغۇزۇش بەك مۇھىم. بۇنداق شەرتنى ھازىرلىمىغان ئەھۋالدا يېزىلغان ئەسەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەربىيە كۆرگەن تارىخ تەتقىقاتچىلىرى ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىشەنچلىك ئىلمىي مەنبە سۈپىتىدە قارىمايدۇ. بىزنىڭ تەتقىقاتچىلىرىمىز ئارىسىدا ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودىنى شەكىللەندۈرۈشكە سەل قاراش خاھىشى خېلىلا ئېغىر دېيىشكە بولىدۇ. تەتقىقات ساھەسىدە ئىلمىي تارىخ يېزىش ئېڭى ۋە مېتودىنىڭ بولماسلىقى ئىلىم ساھەسى كۆرۈنۈشىنى قەتئىي خالىمايدىغان مەسىلىدۇر. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلانغان، دېگەن مەسىلىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى مانا مۇشۇنداق ئارقا كۆرۈ-

نۇشكە ئىگە.

نۇرغۇن كىشىلەر ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قاچان ۋە قانداق باشلانغانلىقىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئانا يۇرتى ئۈستۈنـ ئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە مەكتەپ ئېچىپ 1885 ـ يىلى باشلىـ غان، دەپ تونۇيدۇ. بۇ قاراش ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئىـ لىم ئەھلىلىرى ۋە ئادەتتىكى ئاۋام ئىچىدە ئومۇملاشقان ئادەتتىكى ساۋات بولۇپ قالدى. كۆپلىگەن نوپۇزلۇق ئەسەرلەرگىمۇ، خېلى نـا ـمى بار تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ كىتاب ـ ماقالىلىرىگىمۇ ئاشۇ ھا ـ لەتتە كىرگۈزۈلدى. ھەتتا «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى» ناملىق كىتابقىمۇ «شىنجاڭنىڭ زامانىۋى مەكتەپ مائارىپى ئەڭ دەسلەپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا بارلىققا كەلگەن»، «ئىكساق باشلاـ غۇچ مەكتىپى 1885 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇيغۇر سودىگەر ھۈسەيىن مۇسابايېف ۋە باھاۋۇددۇن مۇسابايېف ئاكا ـ ئۇكىلار قۇرغان، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان زامانىۋى مەكتەپ»، «قۇرۇلـ غان ۋاقتىدا تۆت ئوقۇتقۇچى، ئۇچ سىنىپ، 105 ئوقۇغۇچى بولغان. 1936 ـ يىلى بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن[1]» دەپ يېـ زىلغان.

مەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىغا قىزىققۇچى ۋە بۇ ساھەدە تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائاـ رىپ ھەرىكىتىگە ئالاقىدار ماتېرىياللارنى كۆپ ئوقۇيمەن ۋە توپلايـ مەن. مېنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلاـ غان؟ دېگەن مەسىلە ئۇستىدە گۇمانىمنىڭ شەكىللىنىپ، شۇ مەز ـ مۇندىكى ئەسەرلەرگە تەنقىدىي پوزىتسىيەدە مۇئامىلە قىلىشقا باش ـ لىشىمغا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى 1997 ـ يىلى بېسىپ تارقاتقان، ياڭ فارىن باش مۇھەررىرلىكىدىكى بىر ئىچكى ماتېرىيال سەۋەب بولغان. 1999 ـ يىلى قولۇمغا چۈشكەن بۇ ماتېـ

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 1347 ـ، 1383 ـ بەتلەر.

ر يالدا «ئەھمەد كامال 1914 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ساياھەت پاسپورتى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن، شۇ يىلى ئۇ 25 ياشتا ئىدى» دەپ يېزىلغان. بۇ ماتېريالدا يەنە «1915 ـ يىلى، قەشقەر كوناشەھەر ئامبىلى شياۋ جيەنجاڭ تۈركىيەلىك ئەھمەد كامال دېگەن ئادەمنىڭ بىر ئالا ـ ھىدە سىنىپ ئېچىپ، ئۇنىڭغا دىنىي مەكتەپلەردە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن ئوقۇغۇچىلارنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ، ئا ـ تۈشتا مۇئەللىملىك قىلىۋاتقانلىقىنى ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلغان، ياڭ زېڭشىن دەرھال بۇ ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرگەن ھەمدە شىمالىي رايون ھۆكۈمىتى خارجى ئىشلار ۋازارىتىگە مەلۇم قىلىپ، بۇ مەكتەپنى تارقىتىۋەتكەن ۋە مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى تەقىب قىلغان، ئەھمەد كامالنى ئۈرۈمچىگە ئىككى يىل قاماپ، 1919 ـ يىلى شاڭخەي ئارقىلىق تۈركىيەگە قايتۇرۇۋەتكەن» دېگەن ئىنچىكە ئۇچۇرمۇ بار ئىدى. بۇ ئىنچىكە ئۇچۇرلار مەن ئىلگىرى ئوقۇغان ئەسەرلەردىكى مۇشۇ ھەقتىكى تومتاق بايانلار بىلەن بىردەك ئەمەس ئىدى. شۇ كەمگىچە مەن ئوقۇغان ئالاقىدار ماقالە ـ ئەسەرلەردە «ئەھمەد كامال 1907 ـ يىلىدىن 1909 ـ يىلىغىچە ئىكساقتا دارىل ـ مۇئەللىمىن مەكتىپى ئاچقان، 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن» دەپ يېزىلغانىدى. بۇنىڭغا قوشۇپ يەنە خېلى كۆپ ھاياجانلىق قىستۇرمىلارمۇ بار ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مەندە 1914 ـ يىلىدىكى ۋەقەنى توغرا بايان قىلالمىغىنى ـ مىزغا قارىغاندا، ئۇنىڭدىن 30 يىل ئىلگىرى بولغان دېيىلۋاتقان 1885 ـ يىلىدىكى مەكتەپ ئېچىش ۋەقەسىنىمۇ توغرا يازالمىدۇق ـ مۇ ـ قانداق؟ دېگەن سوئال تۇغۇلدى. 2000 ـ يىلى ياپونىيەلىك ئو ـ يىشى شىنىيچىرونىڭ «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى» ناملىق ماقالىسىنىڭ ئىزاھات قىسمىدىكى «1885 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈستۈنئاتۇش يېزىسىنىڭ ئىكساق كەنتىدە تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن ھەم ئەسلىمىلەر نەشر قىلىنغان. بۇنىڭغا ئاساسلاڭ ـ

غاندا مۇساباي جەمەتىدىن باھاۋۇددۇن باي 1885 ـ يىلى شىنجاڭدا تۇنجى بېڭىچە ئۇسۇلدىكى باشلانغۇچ مەكتەپنى ئاچقان، دېيىلگەن. بۇ ئەھمىيەت بولغاندا، ئىسمائىل غاسپىرالى تۇنجى ئۇلگىلىك مەكتەپ ئېچىپ، ئارقىدىنلا قەشقەردىمۇ مۇشۇنداق مائارىپ يولغا قويۇلغان بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئىچىدىمۇ شۇ-ھىلەنگۇچىلەر بار. شۇ يىلنى بېكىتىدىغان تارىخىي ماتېرىيال تېخى ئاشكارا بولماي تۇرغاندا، بۇنى ئەھمىيەت دەپ بېكىتىۋېتىشكە بول-مايدۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن ئېتىقاد ۋە مىللىي مەدەنىيەت ھوقۇقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرگەن ئۇيغۇرلار ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆككە كۆتۈرۈش، 1985 ـ يىلى خا-تىرىلەش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تۇنجى مەكتەپ ئاچقان ۋاقىتنى 1885 ـ يىلىغا ئۇلاشتۇرۇپ ‹تارىخىي ھەقىقەت› قىلىۋالـ-غانمىدۇ، دەپ ئويلايمەن[1]» دېگەن قاراشلىرىنى ئوقۇپ، شەك ـ شۇبھىسىز ھالدا، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتتا خاتاغا ئېنىق يول قويۇپ-تۇق، دەپ ئىشەندىم.

2002 ـ يىلىغا كەلگەندە ئەھمەد كامالنىڭ ئەينى يىللاردىكى ئەھۋاللارنى، يەنى 1914 ـ يىلىدىن 1920 ـ يىلىغىچە ئىستانبۇل، قەشقەر، ئۈرۈمچى، شاڭخەيدىكى سەرگۈزەشتلىرىنى خاتىرە شەكىل-دە يازغان كىتابىنى ئوقۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئىستانبۇلدىكى ئۆ-تۈكەن نەشرىياتى 1997 ـ يىلى نەشر قىلغان بۇ كىتابتا ناھايىتى قىممەتلىك بايانلار بار ئىدى. لېكىن، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكـ-تى قاچان، قانداق باشلانغان، دېگەن مەسىلىگە ئالاقىدار جاۋاب يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ مەن بۇ قىممەتلىك ئەسەردىن «قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە» دېگەن ماۋزۇ ئاستىدىكى مەزمۇننى تەييارلاپ، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز

① ئويىشى شىنيىچىرو (ياپونىيە): «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى ـ مۇساباي جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» 2002 ـ يىلى 2 ـ سان، 30 ـ بەت.

كۆرۈشتۈردۈم. قىسقىسى، بۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئېنىقسىز مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپقان بولساممۇ، ئەمما، «قاچان، قانداق باشلانغان» دېگەن مەسىلىگە يېپىشىپلا قالدىم. بۇ مەسىلە ئۇستىدە توپتوغرا 10 يىل ئىزدەندىم. تۈگۈن ئاخىر يېشىلدى!

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلانغان؟ دېگەن مەسىلە ھەققىدىكى پاكىتلىق ئىلمىي يەكۈنۈمنى ئۇدۇللا ئوتتۇرىغا قويسام بارلىق ئىشتا قارىغۇلارچە ھالدا يەرلىك ئۇستۇنلۇك ياكى مىللىي ئۇلۇغلۇق ئىزدەيدىغان ھېسسىيات تېپىدىكى ساددا كىشىلەرگە زەربە بولۇشى مۇمكىن. ئىلمىي روھى كەم زىيالىيلار تەرىپىدىن «ئاتىكارچى» ئاتىلىشىم تۇرغانلا گەپ. ئەمما، مەن ئىلمىي ھەقىقەتنى ياقلايمەن، تارىخىي پاكىتنى ھۆرمەت قىلىمەن. ئىزدەنگۈچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ماڭا شۇ نەرسە ئايانكى، پۈتكۈل غەرب ۋە شەرق دۇنياسىدا، شۇنداقلا تۈركىي تىللىق مىللەتلەر تارىخىدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلانغان، دېگەن مەسىلە ئىنتايىن چوڭ مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق چوڭ ھەرىكەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى بىر تالاي ئىچكى ـ تاشقى سەۋەبلەرگە باغلانغان بولىدۇ. ئادەتتىكى ئوقۇرمەنلەرگە ھەم نەزەر دائىرىسى تار زىيالىيلىرىمىزغا بۇ توغرۇلۇق مۇئەييەن چۈشەنچە بەرمەي تۇرۇپ، تۇپ مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەنلا ئۇلارنى قانائەتلەندۈرگىلى بولمايدۇ. شۇنداقلا، ئۇلارغا بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتىنمۇ ھېس قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى بۇ خىلدىكى كىشىلەر ئىلمگە ياتىدىغان مەسىلىلەرگىمۇ مەھەللىۋى ئاڭ بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولغاچقا، ھەقىقەت بىلەن سەپسەتىگە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن مۇئامىلە قىلماستىن، مەنپەئەتپەرەسلىك، شۆھرەتپەرەسلىك تۈيغۇسى بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، ئەتراپلىق چۈشەنچە بېرىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار، دەپ قارايمەن.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا مەكتەپلەر دىنىي جەمئىيەتلەر بىلەن فېئودال پادىشاھلىقلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، بالىلارغا «ئىنجىل»

نى يادلىتىش، پەرۋەردىگارغا تائەت ـ ئىبادەت قىلدۇرۇش مائارىپ-نىڭ ئاساسلىق مەقسىتى قىلىنىپ، ئادەم تەربىيەلەش، ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىتىش بىر چەتكە قايرىپ قويۇلغانىدى. «ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى» (ئەدەبىي ئويغىنىش) مەزگىلىدىكى يازغۇچى فىرانكوس رابىلايس «گىگانت ئادەم» دېگەن ئەسىرىدە ئادەم ئەخمەق قىلىدىغان بۇنداق مەكتەپلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلغان. بۇنداق مەكتەپلەردە بىرنەچچە يىل ئوقۇغان ئادەم بىر قىسىم ئەنئە-نىۋى تەربىيەنى ۋە ۋاقتى ئۆتكەن چىرىك تەلىماتلارنى قوبۇل قى-لىپ، ئاخىرىدا تولۇق ساۋاتى چىقمىغان چالا بىلىمدان بولۇپ قالاتـ-تى. ئىتالىيەلىك مۇتەپەككۇر، پېداگوگ ۋىتتورىنو (1378 ـــ 1446) كونىچە مەكتەپلەرنىڭ بالىلارنى ئاجىز، قېرى مىجەز قىلىپ قويىدىغان، ئۆلۈك ئىش قىلىدىغان، «كىتاب غاجىلايدىغان قۇرت» قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىشىغا قارشى تۇرۇپ، يېڭىچە ئوقۇتۇش شەكلىنى ھەم ئىلغار پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ بۇ تەشەببۇسلىرىنى ئۆزى قول سېلىپ ئەمە-لىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ، مۇتەئەسسىپ كۈچلەر بىلەن روبىرو تۇرۇپ ئېلىشقان. ياۋروپادا فېئودالىلىق جەمئىيەت يىمىرىلىشكە باشلىغان، كاپىتالىزم تازا گۈللىنىۋاتقان دەۋردە ياشىغان چېخلىق ئۇلۇغ پېداگوگ كومېنسكىي (1590 ـــ 1670) دېموكراتىيە ۋە تەرەققىيات مەيدانىدا تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى كونا مائارىپنى دادىللىق بىلەن تەنقىد قىلغان ھەمدە بىر يۇرۇش يېپىيېڭى مائارىپ ئىدىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «بارلىق قىز ـ ئوغۇللار مەكتەپتە ئوقۇشى شەرت»، «پۇلدارلار، مەرتىۋىلىكلەرنىڭ بالىلىرىلا مەكتەپتە ئوقۇپ قالماي، بەلكى يەنە شەھەر ـ بازارلاردىكى بارلىق بالىلار باي ـ كەمـ-بەغەل، ئەزىز ـ پەس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر مەكتەپتە ئوقۇشى كېرەك»، «مەكتەپلەر ئۇلارغا ھازىر ۋە كەلگۈسىدىكى تۇرمۇشقا كې-رەك بولىدىغان بارلىق ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىنى ئۆگىتىشى كې-رەك»، «بالىلار ياش قۇرامىغا قاراپ تەربىيەلىنىشى كېرەك» دەپ

ئوتتۇرىغا قويغان. كومپىنسكىي مەكتەپلەر سىستېمىسىنى يېڭىلاش بويىچە دەرس ئۆتۈش تۈزۈمىنى ۋە ئوقۇش يىلى تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى كېرەك، دېگەن قاراشنى دۇنيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم. ئۇ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئوڭشاي، ئۇزۇل ـ كېسىل، چاققان قىلىشنى مۇراجىئەت قىلغان. ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كونىچە مائارىپنى ئاخىرلاشتۇرۇش، بۇرژۇئازىيە يېڭى مائارىپىنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرى تارىختىن بۇيان تىللاردا داستان بولۇپ كەلمەكتە.

ياۋروپادا فېئودالىق كونا مائارىپنىڭ ئورنىنى بۇرژۇئازىيەچە يېڭى مائارىپنىڭ ئىگىلەش جەريانى ئەدەبىيات ـ سەنئەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى سەۋەبى بىلەن بارلىققا كەلگەن مەنىۋى مۇھىتتا قانلىق كۈرەش شەكلىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلماستىن، بەلكى ئىدىيەۋى تالاش ـ تارتىش شەكلىدىن سەل هالقىغان هالەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان. ئەنە ئەنىۋى هايات شەكلىگە مەستانە بولغان هالدا، كونا قاراشلىرىنى دەستۇر قىلىپ ياشاپ كېلىۋاتقان شەرقتە بولسا، يېڭى مائارىپ هەرىكىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى قانلىق كۈرەشلەر ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىققان.

تارىخ 19 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇش بىلەن سانائەت مەدەنىيىتى دۇنيانى بىر گەۋدە قىلىپ تۇتاشتۇرۇۋاتقان پەيتتە، شەرقتىكى ياپونىيە هۆكۈمرانلىرى يەنىلا بېكىنمىچىلىك سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ ياپونىيەگە تاجاۋۇز قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ياپونىيەلىكلەرنىڭ چەت ئەللىكلەر بىلەن سودا قىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. چەت ئەللىك سودىگەر ۋە دىن تارقاتقۇچىلارنى چېگرادىن قوغلاپ چىقارغان. پۇقرالارنىڭ پەقەت جۇڭگو ۋە كورىيە لىكلەر بىلەنلا سودا قىلىشىغا يول قويغان. بۇ خىل يول قويۇشمۇ چەكلىمە ئىچىدە بولۇپ، ئۇلار بىلەن پەقەت ياپونىيەدە، يەنە كېلىپ ناگاساكى شەھىرىدىلا سودا قىلىشقا يول قويغان. ياپونىيەلىكلەرنىڭ چەت ئەلگە چىقماسلىقىنى بەلگىلىگەن. لېكىن، مىستوي، مىتسۇ

بىشى قاتارلىق چوڭ سودىگەرلەر غەرب مەدەنىيىتىنى كۆرۈش جەر-
يانىدا قانداق قىلغاندا ياپونىيەنى باي، قۇدرەتلىك بولۇش يولىغا
باشلىغىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. شۇنداق قىلىپ ياپون-
يە جەمئىيىتىدە بارا - بارا بېكىنمىچىلىك بىلەن قارشىلىشىدىغان
يېڭى ئىدىيەۋى ئېقىم شەكىللەنگەن. 1853 - يىلى ئامېرىكا دېڭىز
ئارمىيەسىنىڭ كوممودىرى پېررى باشچىلىقىدىكى فىلوت ياپون-
يەگە كېلىپ، ئامېرىكا زوڭتۇڭىنىڭ ياپونىيە تېخنىكىسىغا يازغان
خېتىنى شوگۇنات ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ، ياپونىيەدىن دىپلوماتىك
مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ۋە سودا قىلىشنى قاتتىق تەلەپ قىلغان.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياپونىيەنىڭ 200 يىلدىن ئارتۇق تاقالغان دۆ-
لەت دەرۋازىسى ئېچىۋېتىلىپ، دۇنياغا يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولغان.
كۈچلۈك، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ياپونىيەنى ئىقتىسادىي
جەھەتتە قاقتى - سوقتى قىلىشى نەتىجىسىدە جەمئىيەتتە تەبىئىي
ھالدا ئىجتىمائىي كىرىزىس كۈچىيىپ كەتكەن. مىستويغا ئوخشاش
ئوقۇمۇشلۇق سودىگەرلەر سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ ئەۋزەللىكىنى
كۆرۈپ يېتىپ، چەت ئەللەردىن ماشىنا سېتىۋېلىپ زاۋۇت قۇرغان.
ھۆكۈمرانلار قاتلىمىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرمۇ ئۆز ئالدىغا ئىش
كۆرۈپ ئۆزىنى قۇدرەت تاپقۇزىدىغان ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قول-
لىنىشقا كىرىشىپ ئۆز جايىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققى-
ياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. 1868 - يىلى يېڭىدىن پادىشاھلىق تەخ-
تىگە چىققان 16 ياشلىق تېنىنو يارلىق ئېلان قىلىپ، 50 مىڭ كى-
شىلىك زور قوشۇن تەشكىللەپ، بېكىنمىچى شوگۇنات ھۆكۈمىتىگە
جازا يۈرۈشى قىلىپ، شوگۇناتنى تەسلىم قىلىپ، ياپونىيە تارىخىدا-
كى ئەڭ شانلىق دەۋر — مېيجى يېڭىلىقچا كۆچۈش دەۋرىگە قەدەم
قويغان. شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ بىر كۈنى تېنىنو خان سارىيىدا ۋەزىر -
ۋۇزرالىرى بىلەن بىرلىكتە مەشھۇر «بەش ماددىلىق قەسەمنامە» نى
ئوقۇغان. ئۇنىڭدا ئېنىق قىلىپ: «دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەردىن
بىلىمگەننى ئۆگىنىپ، خانىدانىمىزنى زور كۈچ بىلەن گۈللەندۈرە-

مىز» دەپ جاكارلانغان. مېيجى ھۆكۈمىتى يېڭىلىققا كۆچۈشنى جا-
كارلىغاندا «سودا ـ سانائەتنى جانلاندۇرش» سىياسىتىنى يولغا قوي-
غان. «مەرىپەتچىلىك» نى تەشەببۇس قىلىپ «ياماتولارغا خاس روھ،
غەربچە ئىستېداد بولۇش» تەك ماۋارىپ پىرىنسىپى تۇرغۇزۇپ، ئو-
قۇغۇچىلارنى ياپونىيەنىڭ ساماۋى خانغا سادىق بولۇش، ۋەتەننى سۆ-
يۈشتەك ئەنئەنىۋى ئىدىيەسىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يە-
نە غەربنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكا بىلىملىرىگىمۇ ئىگە قىلىشنى
تەلەپ قىلغان. 1871 ـ يىلى، مېيجى ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ۋازارىتى
قۇرۇپ، مەملىكەت ماۋارىپىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇپ، باشلانغۇچ مەك-
تەپ، ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئالىي مەكتەپتىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك
ماۋارىپ تۈزۈلمىسىنى تۇرغۇزۇشقا باشلىغان. يېڭىلىققا كۆچۈش
ھۆكۈمەت ھەرىكىتى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغاچقا، غەربتىن ئۆگە-
نىش ئۈزۈل ـ كېسىل ھەم نەتىجىلىك بولغان. قىسقىغىنا 20 يىل
ئىچىدە ياپونىيە كاپىتالىستىك سانائەتلىشىشنى دەسلەپكى قەدەمدە
ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئاسىيادىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىكى ئالغا تەرەق-
قىي قىلغان دۆلەتكە ئايلىنىپ، كىچىككىنە بىر ئارال شەرقتىكى
قۇدرەتلىك دۆلەت سۈپىتىدە قەد كۆتۈرگەن. قۇدرەت تاپقان ياپونىيە
تەبىئىي ھالدا چەت ئەللەرگە كېڭەيمىچىلىك قىلىش يولىغا قەدەم
قويغان. ئۇلار تاجاۋۇزچىلىق نەزىرىنى بىپايان زېمىنغا ئىگە يېقىن
قوشنىسى جۇڭگوغا تىككەن. 1894 ـ يىلى، ياپونىيە جياۋۇ يىلىدە-
كى جۇڭگو ـ ياپونىيە ئۇرۇشىنى قوزغاپ، جۇڭگونى مەغلۇپ قە-
لىپ، چىلگ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى «سىمونوسكېي شەرتنامىسى» نى
ئىمزالاشقا مەجبۇرلىغان. بۇ ئىش ئۇزاقتىن بېرى ئۆزىنى شەرقىي
ئاسىيا مەدەنىيىتىدىكى يېتەكچى دەپ تونۇپ، پەخىرلىنىپ كې-
لىۋاتقان جۇڭگونى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە زىلزىلىگە سالـ
غان. جۇڭگولۇقلار ئېچىنىشلىق مىللىي مەغلۇبىيەتتىن ئازاب ۋە
خورلۇق تارتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سەۋەبى ئۇستىدە قايتا ـ قايتا
ئويلىنىشقا باشلىغان. جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار

ياپونىيەگە ئوخشاش غەربتىن ئۆگىنىپ، قانۇن ئۆزگەرتىپ يېڭىلىققا كۆچۈشنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلغان. «سودا ـ سانائەت ئار-قىلىق دۆلەتنى قۇتقۇزۇش»، «مائارىپ ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتۇلدۇرۇش» ئىدىيەسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «مائارىپ ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتۇلدۇرۇش» پىكىر ئېقىمىدىكى زىيالىيلار مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى مىللىي خەۋپتىن ساقلىنىش يۈكسەكلىكىدە تونۇغان. ئۇلار مائارىپ رىقابىتى 20 ـ ئەسىردىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ھايات ـ ماماتلىق رىقابىتىنىڭ ئاچقۇچى، ھەربىي رىقابەت، ئىقتىسادىي رىقابەت، يېزا ئىگىلىك رىقابىتى ۋە سانائەت رىقابىتىدە غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشنىڭ مەركىزىي تۈگۈنى، دەپ قارىغان[①]. يېڭىلىققا كۆچۈش تەرەپدارلىرىنىڭ داھىيسى كاڭ يۈۋېي 1895 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بېيجىڭدا سىياسىي تەشكىلات ـــ قۇدرەت تېپىش ئىلمىي جەمئىيىتىنى قۇرغان. بۇ جەمئىيەت غەربنىڭ ئىلىم ـ پەن بىلىملىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، قانۇن ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلغان. لىياڭ چىچاۋ 1896 ـ يىلى شاڭخەيدە «ئوقۇشنى كۈچەيتىش ھەرىكىتى» بىلەن شۇغۇللىنىپ جۇڭگو قانۇن ئۆزگەرتىپ قۇدرەت تاپماقچى بولىدىكەن، غەربنىڭ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ تۈزۈمىنى ئۆگىنىشى كېرەك، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. ھۆكۈمەتنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئارىسىدىكى بىر تۈركۈم تەرەققىياتقا مايىل كىشىلەرمۇ يېڭىلىقچىلىققا كۆچۈش تەرەپدارلىرىنىڭ تەشەببۇسىنى قوللاپ قۇۋۋەتلىگەن. خۇنەن ـ خۇبېي ۋالىيسى جاڭ جىدوڭ 1898 ـ يىلى «ئىلىمگە دالالەت» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ زور تەسىر پەيدا قىلغان. ھۆكۈمەت تەرەپ ھەرىكەتكە كەلمىگەن ئەھۋالدا مىللىي مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك كىشىلەر قول سېلىپ ئىشلەپ، يېڭىلىققا كۆچۈش غايىسىنى

① جاڭ خەپىڭ، لى شىيەنجۇ: «جۇڭگو يېقىنقى زامان ئومۇمىي تارىخى»، 5 ـ تۇم، جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى، 102 ـ بەت.

رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا تۆتۇش قىلغان. تولۇقسىز ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 1895 ـ يىلىدىن 1898 ـ يىلىغىچە، يېڭىلىققا كۆچۈش تەرەپدارلىرى قۇرغان ئىلمىي جەمئىيەت، مەكتەپ، نەشرىيات (كىتابخانا)، گېزىتخانا قاتارلىقلار 300 دىن ئېشىپ كەتكەن. ھازىرقى بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاساسى بولغان بېيجىڭ دارىلئۇلۇم 1898 ـ يىلى ئاشۇ دولقۇندا قۇرۇلغان. كۇنسېرى زاۋالىققا يۈزلىنىۋاتقان چىڭ سۇلالىسىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ياش پادىشاھ گۇاڭشۇي يېڭىلىققا كۆچۈش تەرەپدارلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئوردا ئىچىدىكى مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ غالجىرانە قارشىلىقىغا قارشى يول تۇتۇپ، 1898 ـ يىلى 6 ـ ئايدا يارلىق ئېلان قىلىپ قانۇن ئۆزگەرتىپ، يېڭىلىققا كۆچۈشنى جاكارلىغان. بۇ بۇرژۇئاچە ئىسلاھات كونا كۇچلەرنىڭ پاسىبانى بولغان خان ئانىسى ـــ سىشى تەيخۇنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ ئاران دېگەندە 100 كۈنچە داۋام قىلىپ پاجىئەلىك مەغلۇپ بولغان. ياش پادىشاھ گۇاڭشۇي نەزەربەند قىلىنغان. يېڭىلىققا كۆچۈش تەرەپدارلىرىنىڭ قېچىشقا ئۇلگۈرەلمىگەن باشلامچىلىرىدىن نەچچە ئوننىڭ كاللىسى ئېلىنغان.

1900 ـ يىلى سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيەسى بېيجىڭنى بېسىۋالغان مەزگىلدە، گۇاڭشۇي خانىنى ئېلىپ شىمالىغا قېچىپ كەتكەن سىشى تەيخۇ جۇڭگو زېمىنىنى قاپلىغان غەزەپلىك چۇقان ـ سادالارغا بەرداشلىق بېرەلمەي، 1901 ـ يىلى 1 ـ ئايدا گۇاڭشۇي خانىنىڭ نامىدا پەرمان جاكارلاپ، ئىككى يىل بۇرۇن چىش ـ تىرناقىغىچە قارشى تۇرغان «قانۇن ئۆزگەرتىش، يېڭىلىققا كۆچۈش» بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. ئارقىدىنلا تۇرلۇك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئېلان قىلغان. بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئىچىدە ئوقۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىش، خۇسۇسىيلارنىڭ مەكتەپ ئېچىشىنى قوللاش تەدبىرىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. شۇنداق قىلىپ جۇڭگونىڭ

كۆڭزى ئىدىيەسى يېتەكچى قىلىنىدىغان، ئەنئەنىۋى ئەدەپ ـ ئەخلاق دەستۇرلىرى بولغان «تۆت ئەزكان»، «بەش ئەھكام» قاتارلىق ۋاقتى ئۆتكەن كىتابلار قارىغۇلارچە يادلىتىلمىدىغان كونا مائارىپى، زامانغا ماس پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىتىشنى ئاساس قىلمىدىغان غەرب مائارىپىغا ئورۇن بوشتىشقا باشلىغان. نەتىجىدە، يېڭى مائارىپ ھەقىقىي رەۋىشتە بارلىققا كېلىشكە باشلىغان[1].

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «يېڭى سىياسەت» ئارقىلىق يولغا قويغان مائارىپ ئىسلاھاتىنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغان. 1300 يىللىق تارىخقا ئىگە ئەمەلدارلىق (كىجۇ) ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنغان. يېڭىچە شۆتاڭلار تەسىس قىلىنىپ، چەت ئەللەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىشقا ئىلھام بېرىلگەن. 1904 ـ يىلى مەكتەپلەرنى ياپونىيە ئەندىزىسى بويىچە دەرىجىگە ئايرىپ ئوقۇتۇش ۋە باشقۇرۇش بەلگىلەنگەن. 1905 ـ يىلى مەركىزىي مائارىپ مەمۇرىي ئورگىنى بولغان «شۆبۇ» نى تەسىس قىلغان. 1904 ـ يىلى شۆتاڭلار 4222 گە، ئوقۇغۇچىلار 92 مىڭغا يەتكەن[2]. ئەپسۇسلىنارلىقى، مۇئەللىملەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك يېڭى مائارىپنى قىلچە چۈشەنمەيدىغان ئەنئەنىۋى خەلپەتلەر ئىدى. شۇنداقتىمۇ جۇڭگو جەمئىيىتى ئۇزاققا قالمايلا ئومۇميۈزلۈك ئىنقىلاب قىلىش ۋە ئويغىنىش باسقۇچىغا كىرىپ، دەۋرنى ئالغا يېتەكلەيدىغان مۇنەۋۋەر زىيالىيلار قوشۇنىغا ئېرىشكەن.

ياپونىيەدە 1860 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن، جۇڭگودا بولسا 1890 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن ئېتىبارەن مىسلىسىز كۆرەشلەر ئارقىلىق شەكىللىنىشكە باشلىغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ ئەينى چاغدا «مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قېلىپ جاز-

① چىن چىڭجى (1891 ــ 1943): «جۇڭگو مائارىپ تارىخى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى، 508 ـ بەت.

② فېي جىڭچىڭ، لىيۇ گاڭجىڭ (ئامېرىكا) تۈزگەن: «كامبىرج جۇڭگو چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى تارىخى» (1800 ــ 1911 ـ يىللار). ئىككىنچى توم، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەن نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى 12 ـ ئاي 4 ـ باسمىسى، 372 ـ بەت.

سىز ۋە ھەربىرىڭىز ياتقۇچىلار كىملەر، ئۇلار قەيەردە؟ بۇلار چىندا، ئالتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىدۇر. دۇنيادا بۇلاردىنمۇ تۆۋەن يەنە بىر خەلق بولمىسا كېرەك[1].» دەپ تەرىپلەنگەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بارلىققا كېلىشىگە ماددىي ۋە مەنىۋى شەرتلەر ئازراقمۇ ھازىرلانمىغانىدى. يۇقىرىقى تەرىپتىكى ھالەت دەل 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كۆرۈنۈشىدۇر. بۇنى يازغان تاتار ئالىمى نۇشرىۋان يائۇشېف تېخىمۇ ئېچىنغان ھالدا «ھاۋا تۇپرىقىنىڭ ئېسىللىكى بىلەن يەر يۈزىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان، تارىخىتا ئىلىم ـ مەرىپەت نۇرى بىلەن يەرـ كۆك ئاسمىنى نۇرغا چۆمۈلدۈرگەن يەرلەر بۇگۈنكى كۈنلۈكتە ئالتە شەھەر دېيىلىدۇ» دەپ يازغان. يېڭىسارلىق بىر ئاقسۆڭەكنىڭ تەرەققىيپەرۋەر ئاڭغا ئىگە ئوغلى ھاجى مۇھەممەد ئەلىمۇ «ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1914 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىكى سانىدا «قەشقەر» ماۋزۇلۇق ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭدا: «ئۆتمۈشتە ئىلىم ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەركىزى بولغان ئانا يۇرتۇم نۇرسىز، يولسىز، سۇسىز قېلىپ خاراب-لىشىۋاتىدۇ» دەپ، ئانا ۋەتىنىدىكى ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس جاھالەت مۇھىتىدىن زارلانغان.

ئۇنداقتا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتى قانداق ئارقا كۆرۈنۈش ئىچىدە، قانداق شەكىلدە، قانچىلىك كۆلەمدە، قايسى مەزگىلدە بارلىققا كەلگەن؟ دۇنيادىكى ئۆزگىرىش ۋە يېڭىلىقلاردىن خەۋەرسىز، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ غېپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغان ھالدا ئۇخلاۋاتقان، مىللىي مەۋجۇتلۇقى ھەققىدە ئازراقمۇ كىرىزىس تۇيغۇسى شەكىللەندۈرمىگەن بىر جەمئىيەتتە يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتى تاسادىپىي ھەم شۇنچە ئاسان شەكىللىنىپ قالامدۇ؟ تارىخنىڭ بىزگە يەتكۈزگەن ھەقىقىتى شۇكى، ئۇيغۇرلاردا يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىنىڭ شەكىللىنىشى تامامەن 19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يې-

① نۇشرىۋان يائۇشېف: «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت» (1914 ـ 1917 ـ يىللار)، «مىراس» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىللىق 1 ـ سان.

رىمىدا تاتار جەدىدچىلىرى قوزغىغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا بولغان!

تاتارىستانلىق ئاكادېمىك، قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مۇدىرى مىرقاسىم گوسمانوف زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئۇيغۇرلاردا يېڭى مائارىپنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى ھەققىدىكى پەلىپەتىش قاراشلىرىنى تەنقىد قىلىپ يازغان «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى» دېگەن ماقالىسىدە روشەن قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، زامانىۋى مەكتەپ ئېچىش ئىدىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرى ئارقىلىق، ئالدى بىلەن رۇسىيەدىن، ئېنىقراق ئېيتقاندا قازىم ۋە ئىدىل بويلىرىدىن، تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئېيتساق باغچە سارايدىن، كۆپىنچە ھاللاردا قازان، ئۇفا ۋە ئورېنبۇرگلاردىن كەلگەنىدى. چۈنكى قازىمدا نەشر قىلىنغان، مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى كۆتۈرۈپ چىققان ۋە كەڭ تارقالغان «تەرجىمان» گېزىتىمۇ ئۇيغۇر يۇرتلىرىغا ئىدىل دەرياسىنى كېچىپ كېلەر ئىدى[①].»

ئۇنداقتا، تاتار ئويغىنىش ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان «جەدىدلىك» رۇسىيەدىكى تاتارلار ئارىسىدا قاچان، قانداق شەكىللەنگەن؟

مەلۇمكى، تاتارلار تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە رۇسلارنىڭ تۇنجى چاڭگىلىغا ئەڭ بۇرۇن چۈشكەن، رۇس زۇلۇمىنى ئەڭ بالدۇر، ئەڭ ئېغىر تېتىغان خەلقتۇر. تاتارلارنىڭ ژولگا (ئىدىل) دەرياسى ۋادىسىدىكى قازان، ئاستراخان (ئەشتەرخان) ۋە قىرىم قاتارلىق خانلىقلىرى يېڭىدىن كۈچەيگەن، كېڭىيىشكە يۈزلەنگەن رۇسىيەنىڭ تۇنجى ئىشغالىيەت نىشانى بولغان. «1552 ـ يىلى سۇر ـ ھەيۋەتلىك ئىۋان قازانىنى ئىشغال قىلغان. ئارىدىن 10 يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا ئاستراخاننىمۇ رۇسلار ئۆز دۆلىتىگە قوشۇۋالغان. قىرىم خانلىقى ئوسمانىيلار ئىمپېرىيەسىنىڭ ھامىيلىقىدىكى دۆلەت بولغانلىقى

① «ئىسمائىل غاسپىرالى» (تارىخىي ـ دوكۇمېنتال توپلام)، قازان، «جيين» نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى، (تاتارچە)، 44 ـ بەت.

ئۇچۇنلا، سەكراتتىكى ھالەتتە ئىككى ئەسىرنى ئۆتكۈزگەن. كېيىن يېكاتېرىنا II ئەڭ ئاخىرقى قەدەمنى ئېلىپ، قىرىم خانلىقىنى ئىشغال قىلغان ۋە يوقاتقان[1].» ئامېرىكىلىق داڭلىق تارىخچى گاۋېن ھامبلى رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى قازان تاتارلىرى توغرۇلۇق مۇنداق بايانلارنى يازغان: «رۇسلار ئىككى ئەسىر داۋامىدا قازان رايو-نىدا ئەسلىدىكى قازان خانلىقىنى ئۇزۇل-كېسىل رۇسلاشتۇرۇۋېتىش ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ توپىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش مەقسىتىدە بىر خىل ۋەھشىي سىياسەتنى يۈرگۈزدى.

رۇسلار ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى رايونلاردا «تاتار-سىزلاشتۇرۇش» سىياسىتىنىڭ تۈنجى قەدىمىنى ئىجرا قىلىپ تا-تارلارنى بارلىق مۇھىم شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازان شەھىرىدىن قوغلاپ چىقاردى. بۇنىڭ بىلەن رۇس دېھقانلىرى ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى رايونلارغا كەلكۈندەك يامراپ كەلدى. بۇ يەردە-كى يەرلىك مۇسۇلمانلار ۋە ئانىمىزمچىلار ناھايىتى تېزلا ئاز سانلىق مىللەت بولۇپ قالدى. ئىسلام دىنى خادىملىرىنىڭ ھوقۇقلىرى بە-كار قىلىندى، ۋەخپە يەرلەر تارتىۋېلىندى، مەسچىت-مەدرىسەلەر بۇزۇپ تاشلاندى ياكى تاقىۋېتىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا رۇسلار ئۆز نە-زىرىدە خەتەرلىك دەپ قارالغان تاتار ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىنى يوقە-تىشقا كىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن تاتار فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى ئۇچۇن ياكى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىش، ياكى پەۋقۇلئاددە ئىمتە-يازدىن ئايرىلىشتىن بىرىنى تاللاشقا توغرا كەلدى.

تاتارلار ئۇزاق مەزگىللەرگىچە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى بەكمۇ ۋەھشىيانە رەۋىشتە باستۇرۇۋېتىلدى. مانا مۇشۇ جەريانداا تاتار ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمى ئاساسەن دې-گۈدەك يوقىتىلدى.

تاتارلارنىڭ ئۇمىدسىز قارشىلىقىنىڭ تولۇقلىمىسى سۈپىتىدە

---

① گاۋېن ھامبلى (ئامېرىكا): «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، بېيجىڭ، مىللەت-لەر نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى، 226 - بەت.

تاتار مىللىتىمۇ چوڭقۇر ئىجتىمائىي قۇرۇلما ئۆزگىرىشىنى باشتىن كەچۈردى. شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقىرىلغان ئاقسۆڭەكلەر ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر يېزا ـ قىشلاقلارغا بېرىپ ئەڭ ئاخىر يېڭى بىر قاتلام ـــ سودىگەرلەر قاتلىمى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ قاتلام پۈختا قەدەملەر بىلەن شەرققە سىلجىپ، ھەرقايسى جايلاردا ئاۋات سودا مەركەزلىرىنى قۇرۇپ چىقتى. تاتارلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى مۇھىم ئورۇنلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار تەدرىجىي يوسۇندا يېڭى سودا ئوتتۇرا قاتلام بۇرژۇئازىيە يېتەكچىلىكىدىكى سەرگەردان قوۋم بولۇپ قالدى.

1762 ـ يىلى يېكاتېرىنا II نىڭ تەختكە چىقىشى بىلەن رۇسىيەنىڭ تاتارلارغا قارىتىلغان سىياسىتىدە تۈپتىن ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ تاتار سودىگەرلەر توپىنىڭ چار رۇسىيە چېگرا سىدىكى پايدىلىق ئورۇنلىرىنى تولۇق تونۇپ يەتتى. شۇڭا بۇ ئايال پادىشاھ تاتارلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللانىدى. ئۇ دىنىي زىيانكەشلىككە خاتىمە بېرىپ، رۇسىيە ۋە سىبىرىيە دىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئورېنبۇرگدا «دىنىي ئۇيۇشما» تەسىس قىلدى. يېكاتېرىنا II يەنە قالدۇق تاتار ئاقسۆڭەكلىرىگە رۇس ئاقسۆڭەكلىرىگە ئوخشاش ھوقۇق بەردى. تاتار سودىگەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇشىغا قوشۇلدى، ئۇلارنىڭ تېز راۋاجلىنىۋاتقان رۇسىيە سانائىتى بىلەن تۈركىستان بازىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ۋاستىچى بولۇشىغا ئىجازەت بەردى. 1800 ـ يىللارغىچە تۈركىستان بازىرى يالتار ئۈچۈن يەنىلا تاقاق ئىدى. مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە تاتار ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيەسى ھېچقاچان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىقتىسادىي گۈللىنىش ۋەزىيىتىگە قەدەم قويدى، بۇ ھالەت بىر ئەسىردىن ئۇزاقراق داۋاملاشتى. تاتارلار چار رۇسىيە ئىمپېرىيەسى سىياسىتىنىڭ «ھەمكارلاشقۇچىلىرى» بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل رىشتىسى يەنىلا ئىسلامغا چىڭ باغلانغانىدى. پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئەگەر ئاشۇ سودىگەرلەر

بولمىغان بولسا، جەدىدلىك ھەرىكىتى، يەنى 19 ـ ئەسىردىكى «تاتار ئويغىنىشى» يۈز بەرمىگەن ۋە راۋاجلانمىغان بولاتتى[1].»

1855 ـ يىلى چار رۇسىيەگە پادىشاھ بولغان ئالېكساندىر II مۇسۇلمانلارنى، جۈملىدىن تاتارلارنى قاتتىق بېسىش سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. تاتارلارنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلاپ 200 مىڭغا يېقىن تاتارنى خىرىستىيان دىنىغا كىرگۈزگەن. تاتار سودىگەرلىرىنى چەكلەش توغرىسىدىكى قانۇن ـ تەدبىرلەرنى تۈزۈپ ئۇلارنى ئاجىزلاشتۇرغان.

1850 ـ يىللاردىكى قىرىم ئۇرۇشى قىرىم تاتارلىرىغا چوڭ ئاپەت بولۇپ قالغان. شۇ چاغدا قىرىمدا 300 مىڭدىن ئارتۇق تاتار بار ئىدى. ئالېكساندىر II تاتارلارنى ئوسمان ئىمپېرىيەسىگە كۆچۈپ كېتىشكە قىستاپ 1859 ـ يىلىدىن 1863 ـ يىلىغىچە بولغان تۆت يىل ئىچىدە يېرىمدىن كۆپرەك تاتارلارنى كەتكۈزۈۋەتكەن. تاتارلار ئۇزاققا قالمايلا قىرىمدىكى ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالغان.

ئالېكساندىر II دەۋرىدىكى تاتار مىللىتىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ۋە مادىدىي مەنپەئىتىگە قوشلاپ زەربە بېرىدىغان خىلمۇخىل ياۋۇز سىياسەت تاتارلاردا كۈچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىملىكىنى ۋە دىنىي كىملىكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ قالاق مەدەنىيىتىنى ئۆزگەرتىش، غەربنىڭ ئىلىم ـ پەن مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام قىممەت قارىشىنى تەڭ يولغا قويۇش نىشان قىلىنغان ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنى باشلىغان. تاتار تارىخىنى نۇرلاندۇرغان، جەدىدلىك ھەرىكىتى دەپ ئاتالغان بۇ شانلىق ئىسلاھاتنى باشلىغان كىشى ئىسمائىل غاسپىرالى (1851 ــ 1914، ئىسمائىل بەي گاسپىرالى، ئىسمائىل گاسپىرىنسكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئىدى.

ئىسمائىل غاسپىرالى 1851 ـ يىلى قىرىمدا ئاقسۆڭەك ئائىلىدە

① گاۋىن ھامبلى (ئامېرىكا) «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 2008 ـ يىلى نەشرى، 350 ــ 354 ـ بەتلەر.

تۇغۇلغان. ئۇ قىرىم تاتارلىرىنىڭ قىرىم ئۇرۇشىدىن كېيىنكى پا-جىئەسىنى كۆرۈپ چوڭ بولغان. كىچىكىدە ئەنئەنىۋى تەربىيە ئال-غان. كېيىن رۇس مەكتەپتە ئوقۇغان. موسكۋا قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىدە ھەربىي ئىلىم ئۆگەنگەن. موسكۋادا داڭلىق يازغۇچى تۇرگېنېۋ بىلەن دوستلاشقان. مەشھۇر پائىئىسلاۋىيانچى زىيالىي كاتانوف بىلەن ئۇچراشقان. رۇسىيە ئىدىيە ساھەسىدىكى ئەڭ يېڭى تەشەببۇس ۋە قاراشلار بىلەن يېقىندىن تونۇشقان. مەك-تەپنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن قىرىمدىكى بىر مەدرىسەدە ئوقۇتقۇچى-لىق قىلغان. كېيىن، فىرانسىيەدە تۆت يىل، تۈركىيەدە ئىككى يىل ئوقۇپ فىرانسىيەدىكى لىبېرالىزمچىلار ۋە تۈركىيەدىكى ياش تۈركچىلەر ھەرىكىتى بىلەن تونۇشقان. رۇسىيەگە قايتقاندىن كېيىن ئىككى يىل ئۆتۈپ 1877 ـ يىلىدىن 1882 ـ يىلىغىچە يۇرتى باغچە ساراينىڭ شەھەر باشلىقى بولغان. مۇشۇ يىللاردا كېچەيمىچى چار رۇسىيە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنى پىلە قۇرتى غازاڭ يېگەندەك يەپ «1865 ـ يىلى تاشكەنتنى، 1868 ـ يىلى بۇخارانى، 1873 ـ يە-لى خۇەنى، 1881 ـ يىلى غازى تۆپەنى، 1884 ـ يىلى مەرۋەنى ئىل-كىگە ئالغان[①].» چار رۇسىيەنىڭ بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەقدىرىنى ئالىقىنىغا ئېلىۋالغانلىقى دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان. دۇنيا قارىشى پىشىپ يېتىلىۋاتقان يۇكسەك غا-يىگە ئىگە ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ ۋۇجۇدىنىمۇ لەرزىگە سالماي قالمىغان. ئۇ بۇ تاجاۋۇزچىلىقنىڭ كەلگۈسىدە قانداق ئاقىۋەتلەرگە ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈپ يەتكەن.

زامانداشلىرىغا نىسبەتەن ئىدىيە جەھەتتە ئالاھىدە يۇكسەكلىككە يەتكەن ئىسمائىل غاسپىرالى 1881 ـ يىلى 30 يېشىدا مەشھۇر ئە-سىرى «رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى» نى نەشر قىلدۇرغان. رۇس تىل ـ يېزىقىدا نەشر قىلىنغان بۇ كىتاب ئەينى ۋاقىتتا زور تەسىر پەيدا

① ل. س. ستاۋرايانوس (ئامېرىكا): «يەر شارىنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، بېيجىڭ ئۇنى-ۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2005 ـ يىلى نەشرى، 551 ـ بەت.

قىلغان. چار رۇسىيە ھۆكۈمرانلىرى ئەزەلدىن رۇسىيە تەۋەسىدىكى رۇس بولمىغان خەلقلەرنىڭ، بولۇپمۇ خرىستىيان بولمىغان خەلقلەرنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا گېزىت ـ ژۇرنال چىقىرىشىنى قاتتىق چەكلەش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى. پولاتتەك مۇستەھكەم ئىرادىگە ئىگە ئىسمائىل غاسپىرالى زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ مانا مۇشۇنداق رەزىل سىياسەتتىن ئۆز غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ـ قا ئىمكانىيەت ھازىرلىغان. «ئۆز خەلقى، قېرىنداش خەلقلەر ئۈچۈن بىرەر مۇھىم چارە كۆرۈلمىسە، ئۇلارنىڭ پۈتۈنلەي قۇللۇققا چۈشۈپ قالىدىغانلىقى ياكى باشقا خەلقلەر ئارىسىغا سىڭىپ ئىزسىز يوق بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ئىسمائىل غاسپىرالى، بۇنداق چارىلەرنىڭ ئەڭ مۇھىمى سۈپىتىدە، ئەڭ ئالدى بىلەن مىللىي مەتبەئە يارىتىش ۋە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى تاللىۋالغان[1].» ئىسمائىل غاسپىرالى ئۆزىنىڭ ئىسلاھاتىنى ھەقىقىي تۈردە باشلاشتىن ۋە گېزىت چىقىرىشتىن ئىلگىرى قازانغا ئالاھىدە بېرىپ، ئۇ يەردە تاتارلارنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى ئابرۇيلۇق ئۆلىماسى ۋە تارىخچىسى شىھابىددىن مارجانىي (1818 ــ 1889) قاتارلىق ئىلغار زىيالىيلىرى، ئوچۇق پىكىرلىك بايلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆزىگە مەسلەكداش تاپقان. 1883 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئايدا ئىككى سان چىقىدىغان «تەرجىمان» (تەرجۈمەن) ناملىق گېزىتىنى نەشر قىلغان. «تىلدا، پىكىر ده، ئىشتا بىرلىك» دېگەن پىروگراممىسى خاراكتېرلىك شوئارنى يېتەكچى ئىدىيە قىلغان ئىسمائىل غاسپىرالى گېزىتنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، كەڭ تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئاڭ ـ پىكرىگە تەسىر كۆرسىتىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن بۇ گېزىتنى «بوسفور كېمىچىلىرىدىن قەشقەر كارۋانچىلىرىغىچە» چۈشىنىشلىك بولغان بىر ئورتاق تۈركىي تىلدا نەشر قىلغان. بۇ ئورتاق تىل ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا

① مىرقاسىم گوسمانوف (رۇسىيە): «ئەسىردىن ئەسىرگە»، قازان، تاتارىستان نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى (تاتارچە)، 165 ـ بەت.

لىق يارىتىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ، ئۇ بۇ تىلنى قىرىم تا-
تار شېۋىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا باشقا تۈركىي شېۋىلەردىنمۇ
سۆز ـ ئىبارە ئېلىپ ياراتقان. تىل تەتقىقاتچىلىرى بۇ يېڭى ھادە-
سىنى كېيىن «غاسپىرالى تىلى» دەپ چىرايلىق ئاتاشقان.

«يېزىقچىلىق ۋە نەشرىياتچىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن قانائەتلەن-
مىگەن ئىسمائىل غاسپىرالى دۇنيا باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپىنىڭ
ئاتىسى، شۇ‌ېيتسارىيەلىك داڭلىق پېداگوگ ھېنرىخ پېستالوززى
(1746 ــ 1827) نىڭ پېداگوگىكىلىق تەلىماتى بويىچە كونىچە
مەكتەپلەردە يېڭى ــ «ئوسۇلى جەدىد» ئوقۇتۇش مېتودىنى ئو-
مۇمىلاشتۇرۇش مەقسىتىدە مائارىپ ئىسلاھاتىنى باشلىغان. 1884 ـ
يىلى يۇرتى باغچە ساراي شەھىرىدە ئۇنىڭ يېڭى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىغا
ئۇيغۇن تۇنجى ئېلىپبە كىتابى تارقىتىلغان[1].»

كونا مەكتەپ ئومۇمەن مەسچىت ھويلىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان
بولاتتى. بۇنداق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش باشلاش ۋاقتى ۋە ئوقۇش يە-
لى بەلگىلەنمىگەن بولاتتى. ئادەتتە بەش يىلدىن يەتتە يىلغىچە ئو-
قۇيتتى. يېشى، قابىلىيىتى ئوخشاش بولمىغان بالىلارنى بىر سە-
نىپقا يىغىپ ئەرەبچە، پارسچە قەدىمكى كىتابلارنى يادلاشقا ئو-
رۇنلاشتۇراتتى. دەرس مەزمۇنى تۆت كىتابتىن تەشكىل تاپقان چار-
نامە (جامەئىي ھەق، كۇللىيات، مۇھىممات ئەل مۇسلىمىن ۋە پەند-
نامەئىي ئەتتار)، ھەپتىيەك، ئەخلاقنامە قاتارىدىكى كىتابلار بىلەن
بەزى شائىرلارنىڭ دىۋانلىرىدىن تەشكىل تاپاتتى. مەدرىسە ئوقۇتۇ-
شى جەريانىدا (يەتتە يىل ئەتراپىدا) دىنىي قائىدىلەر ئۆگىتىلەتتى.
مەزمۇنىنى چۈشىنىش، ھەرپلەرنى يېزىشقا ئەھمىيەت بەرمەيتتى.
شۇڭا ئون يىللاپ ئوقۇپ ئوقۇش پۈتكۈزگەنلەرنىڭ كۆپىنچىسى دې-
گۈدەك ئوقۇشنى بىلىپ، يېزىشنى بىلمەي چىقىپ كېتەتتى. مەد-
رىسە مائارىپىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى ئىلمىي بولماسلىق ۋە

① «تۈركىلەر»، ئەنقەرە، يېڭى تۈركىيە نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 18 ـ تۇم (تۈركچە)، 485 ـ بەت.

قاتاللىق ئۇنىڭ ئۇنۇمىنىڭ تۆۋەن بولۇشىنى بەلگىلىگەن. ئوقۇتۇ-
لىدىغان مەزمۇنلارنىڭ بەكلا چەكلىك بولۇشى، يەنى كىشىلەرگە نو-
قۇل ئەخلاق ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتتىن بەلگىلىك چۈشەنچە بە-
رىشى، ئەمما نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا،
جەمئىيەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ماجالى يەتمەي
قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن. شۇڭا، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ئىل-
مىي، ئۇنۇمى تېز، دىنىي دەرسلەر بىلەن دۇنياۋى پەنلەرنى ئاساس
قىلغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى بېيىشقا تېگىشلىك تارىخىي قەدەم
بولۇپ قالغان.

ئىسمائىل غاسپىرالى ئۆزبېكنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى، ئو-
قۇتۇش ئۇسۇلى ھەققىدىكى نەزەرىيەۋى تەشەببۇسلىرىنى ماقالە -
ئەسەرلەرنى يېزىپ تەشۋىق قىلىش بىلەن بىللە، ئەمەلىيەتنىڭ سە-
نىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۇلگە تىكلەش يولىنى تۇتقان. ئۇ مەكتەپ، مەد-
رىسەلەردىكى ئوقۇتۇش پائالىيىتىدە ئۆز قاراشلىرىنى سىناقتىن
ئۆتكۈزگەن. «ئۇ بالىلارنى يېزىشقا ئۆگىتىشتە بۇرۇندىن كېلىۋاتقان
كونا ئۇسۇلدىن، يەنى ھەرپلەرنى سۆز تومۇرى ۋە مورفېما - قو-
شۇمچىلارنى بىلدۈرىدىغان ‹قېلىپ› تىن — ھەرپلەر كومبىناتسە-
نى يادلىتىش ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىپ، يېزىشتا ھەرپ - تاۋۇش
سىستېمىسى ئارقىلىق ئۆگىتىشنى يولغا قويغان. ئۇ بۇ يېڭى مې-
تودنى ‹ئۇسۇلى سەۋتىيە›، يەنى ‹تاۋۇش ئۇسۇلى› دەپ ئاتاپ قويغان.
شۇنىڭدىن چىقىپ، ‹ئۇسۇلى سەۋتىيە› مېتودىنىڭ يېڭىلىقى ھېسابە-
قا ئېلىنىپ ‹ئۇسۇلى جەدىد› (يېڭى ئۇسۇل) دەپ ئاتىلىش بارلىققا
كەلگەن. ئۇ ئەنئەنىۋى كونا مېتودقا — قەدىمىيچىلىككە قارشى قو-
يۇلغان ۋە شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ‹ئۇسۇلى قەدىمىيە› (قەدىمىيچە ئۇ-
سۇل) دېگەن چۈشەنچىمۇ پەيدا بولۇپ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە بىلىم
مەزمۇنى جەھەتتىكى يېڭىلىقلارغا قارشى چىققۇچىلار ھەرىكىتىنى
بىلدۈرىدىغان بولغان. بۇ ئاتالغۇلار بارغانسېرى ئاددىيلىشىپ، جە-
دىدچە ئوقۇتۇش قەدىمچە ئوقۇتۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، ئاخىرىدا ئو-

مۇملاشتۇرۇلۇپ ‹جەدىدچىلىك› ۋە ‹قەدىمچىلىك› دېگەن خاس ئاتالغۇلار تۇراقلاشقان[1].» جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈلۈپ، بالىلار ئۈچ ـ تۆت ئاي ئىچىدىلا يېزىشنى ئۆگىنىلىگەن بولسىمۇ، مۇتەئەسسىپ روھانىيلار ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەن نادان كىشىلەر قەتئىي قارشى تۇرۇش مەيدانىنى ئۆزگەرتمىگەن. ئۇلار «بىدئەت» دەپ پەتىۋا چىقىرىپ جەدىدلىكنى قاتتىق چەكلىگەن. ئەمما، تاتار خەلقى ئىچىدە مۇتەئەسسىپلەرگە قارىغاندا بۇرژۇئاچە قاراشقا ئىگە ئىلغار كۆچلەرنىڭ سانى كۆپ بولغاچقا، ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ بۇ ئىسلاھاتى قىرىمدا تېز ئومۇملىشىش بىلەن بىللە، قازان تاتارلىرى ئارىسىدىمۇ تېز ئومۇملاشقان. چۈنكى ئۇلار كونا مەكتەپلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئېھتىياجلىرىنى ھەرگىز قاندۇرالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن. ئۇلار ئىسمائىل غاسپىرالى تىكلىگەن ئۇلگە بويىچە يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئاچقان. بۇ يېڭىچە مەكتەپتە، ئانا تىلدا ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، دىن دەرسىگە قوشۇپ، ئالگېبرا، تارىخ، جۇغراپىيە قاتارلىق دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزگەن. ئىلگىرىكى كونىچە مەكتەپلەر بىلەن ئوخشىمايدىغىنى، ئوقۇغۇچىلارنى ئىقتىدارى بويىچە سىنىپلارغا ئايرىپ دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلۇپ، يىللىق ۋە ھەپتىلىك دەرس جەدۋىلى تۈزۈلۈپ ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلغان.

ئىسمائىل غاسپىرالى 1892 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كونىچە مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەرنى ئىسلاھ قىلىش ۋە «ئۇسۇلى سەۋتىيە» (ئۇسۇلى جەدىد) چە ئوقۇتۇشنى يولغا قويۇش توغرۇلۇق چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى تۈركىستانغا بەلگىلىگەن گېنېرال گۇبېرناتور رىنباخقا مۇراجىئەت قىلغان. ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ بۇ مۇراجىئىتىدىن نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن پاسسىپ ھالدا كۈتۈپ تۇرۇۋەرمەي كۆڭلىگە يېڭى پىلانلارنى پۈكۈپ 1893 ـ يىلى تاشكەنتكە

① مىرقاسىم گوسمانوف (رۇسىيە) «ئەسىردىن ئەسىرگە»، قازان، تاتارىستان نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى (تاتارچە)، 171 ـ بەت.

كەلگەن. سەمەرقەنت ۋە بۇخارالارغا بارغان[1]. سەمەرقەنتتە جەدىدچە مائارىپنىڭ داڭقىنى كۆپ ئاڭلىغان تاتار مىليونېر غەنىباي بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. سەمەرقەنتتىكى مېھماندارچىلىقلاردا تەبىئىي هالدا جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ ئەۋزەللىكى هەققىدە سۆھبەتلەر بولغان. سۆھبەت نەتىجىسىدە ئىسمائىل غاسپىرالى «ئۇسۇلى سەۋتىيە» نى سىناق قىلىپ باقماقچى بولغان. غەنىباي خىراجەتنى ئۈستىگە ئالىدىغان، ئىسمائىل غاسپىرالى بولسا ئېلىپبە ۋە ئوقۇتقۇچى مەسلىسىنى هەل قىلىدىغان بولغان. شۇنداق قىلىپ باكۇ-لۇق ئوقۇتقۇچى سۇلتان مەجىد غەنىزاتنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن سەمەرقەنت شەهىرىدىن 30 غا يېقىن بالىنى يىغىپ بىر سىنىپ قىلىپ ئوقۇش باشلىغان. ئېلىپ-بە ئۆتۈلۈپ 40 كۈنگىچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىنىڭ ساۋاتى چىققان. سىناق مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان. كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇشقان[2]. لېكىن، مۇتەئەسسىپ روهانىيلارنىڭ «ئۇسۇلى جەدىد هارام، ئۇنى ئوقۇچى دەهرىي» دېگەن پەتۋاسىنىڭ كاساپىتىدىن جەدىدچە ئوقۇ-تۇشنى يولغا قويۇش خېلىلا كېچىككەن. ئەمما، ئۇنىڭ هەپتىدە بىر سان چىقىشقا ئۆزگەرتىلگەن «تەرجىمان» گېزىتى ئوتتۇرا ئاسىيا شەهەرلىرىدە كەڭ تارقالغان. ئىلغارلىققا مايىل، ئەمەلىيەتچى ياشلار «تەرجىمان» گېزىتىدىكى ئاكتۇئال سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي، مىللىي ۋە دىنىي خەۋەر ـ مۇلاهىزىلەرنى ئوقۇپ بارا ـ بارا جەدىدىزملىق ئاڭغا ئىگە بولغان. 1897 ـ يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىپ مەهمۇد خوجا بەهبۇدى بىلەن كۆرۈشكەن. دەل مۇشۇ مەهمۇد خوجا بەهبۇدى ئارىدىن ئون يىللار ئۆتكەندە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىد-

① «تۈركلەر» ناملىق 18 تومлۇق قامۇسنىڭ 18 ـ تومىغا كىرگۈزۈلگەن، بەرچىنىاي جۇدايىۋا يازغان «ئىسمائىل غاسپىرالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىدلىك هەرىكىتى» ناملىق ماقالە.

② مالىك چانىشېف (تاتار) «جۇڭگو تاتار مائارىپ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى.

چىلەرنىڭ داھىيسى سۈپەتسىزدە رول ئوينىغان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇستاز ـ شاگىرتلىق مۇناسىۋىت ئورنىتىلغان. بەرچىنايى جۇدايىۋا-نىڭ «ئىسمائىل غاسپىرالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىدلىك ھەرىكىتى» ناملىق ماقالىسىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ 1898 ـ يىلى قوقەنتتە موللا سالاھىدىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان. شۇ يىلى توقماق شەھىرىدە ئوخشاش بىر مەكتەپ ئېچىلغان. 1899 ـ يىلى تاشكەنتتە مۇنەۋۋەر قارىي، ئەنجاندا شەمسىدىن دامۇللا جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئاچقان. 1900 ـ يىلدىن ئېتىبارەن ئوتتۇرا ئاسىيادا جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ سانى كۆپەيىشكە باشلىغان. مەھمۇد خوجا بەھبۇدى 1903 ـ يىلى سەمەرقەنتتە مەكتەپ ئاچقان. جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ مۇئەللىمى «خوجا» دەپ ئاتالغان. تۈركىيە تەۋەلىكىدىكى داڭلىق ئۆزبېك ئالىمى ئەھمەد ئەنجانى «چەت ئەللەردە جەدىدلىكتىن ئىستىقلالىيەتكىچە» دېگەن ئەسىردە «مۇنەۋۋەر قارىي 1901 ـ يىلىدا تۇنجى قېتىم ئۇسۇلى جەدىد مەكتىپى ئاچقىنىدىن كېيىن، بۇنىڭغا ئوخشاش مەكتەپلەرنىڭ سانى تېز سۈرئەتتە كۆپەيىشكە باشلىغان» دەپ يازغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىدچىلىرىمۇ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش، مىللىي ئويغىنىشنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئاۋۋال ئاۋامنىڭ ئاڭ ـ سەۋىيەسىنى ئىسلاھ قىلىش لازىملىقىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭا بەس ـ بەستە يېڭىچە مەكتەپلەرنى ئاچقان. گېزىت چىقارغان، قىرائەتخانا قۇرغان، دەرسلىكلەرنى نەشر قىلىشقا كىرىشكەن. غەربنىڭ پەن ـ تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى نەزەرگە ئېلىپ ياۋروپا مەدەنىيىتىگە قىزىقىشقا باشلىغان. شۇ ئارقىلىق مىللىي كىملىك تەپەككۇرىنى يۈكسەلدۈرۈشكە زېمىن ھازىرلىغان. ئىسمائىل غاسپىرالى باشلىغان جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە تۇنجى ئەۋلاد جەدىدچىلەر بارلىققا كەلگەن. بۇلاردىن مەشھۇرلىرى مۇنەۋۋەر ئابدۇرېشىت (مۇنەۋۋەر قارىي)، سەدرىدىن

ئەينى، مەھمۇد خوجا بەھبۇدى، ئابدۇللا ئەۋلانى، زەكى ۋەلىدى تو-غان، تاشپولات ناربوتابەك، ئابدۇررەئوف فىترەت، ئابدۇلھەمىد سۇلايمان چولپان قاتارلىق مىللىي زىيالىيلاردۇر. بۇلار كېيىنكى كۇنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيانى قاپلىغان مىللىي ھەرىكەتلەردە باشلامچىلىق رول ئويناپ ئۆزلىرىنىڭ ئاجايىپ مىللىي قىممىتىنى نامايان قىلغان.

ئۇنداقتا، ئوتتۇرا ئاسىيادا جەدىدلىك ھەرىكەتلىرى تازا جانلانغان، چوڭ يۇزلىنىش ھاسىل قىلغان شارائىتتا، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا جەدىدلىككە يېقىنىدىن كۆڭۈل بۆلۈپ نەزەر سالغان ھوشيار كىشىلەر بارلىققا كەلگەنمۇ-يوق؟ ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلار جەدىدچە مەكتەپنى زادى قاچان بارلىققا كەلتۇرگەن؟

مىرقاسىم گوسمانوفنىڭ «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى» ناملىق ماقالىسىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، قازانلىق ۋەلىشاھ غالىئەكىبەرېف دېگەن بىرەيلەن «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1899 - يىلى 10 - دېكابىردىكى سانىغا بىر خەۋەر يازغان. خەۋەرنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇم بولۇشچە، ھۇسەيىن مۇسابايېف 1898 - يىلىدا «ئۇسۇلى سەۋتىيە» مېتودىنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن رۇسىيەنىڭ ئورېنبۇرگ شەھىرىدىكى جەدىدچە تاتار مەدرىسىسىگە ئابدۇلكەرىم ئەپەندى دېگەن ئۇيغۇر كىشىنى ئەۋەتكەن. مانا شۇ كىشى ئورېنبۇرگدا بىر يىلدىن ئارتۇق تۇرۇپ «ئۇسۇلى سەۋتىيە» بويىچە تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، شۇ كۇنلەردە غۇلجا ئارقىلىق قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. بۇ خەۋەرنى يازغان ۋەلىشاھ «تەرجىمان» گېزىتىنىڭ 1900 - يىلى 16 - يانۋار كۇنىدىكى سانىدا يەنە ماقالە يېزىپ ھۇسەيىن مۇسابايېفنىڭ بۇ ئىشىغا يۇقىرى باھا بەرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپ ئۆتمەي ھۇسەيىن مۇسابايېف يەنە بىر كىشىنى - ھاجى سوپى ئوغلى مەخسۇم ئەپەندى دېگەن ئۇيغۇرنى جەدىدچە ئۇسۇلىنى تېخىمۇ ئوبدانراق ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن باغچە

ساراي شەھىرىگە ئەۋەتكەن. ئەنە شۇ مەخسۇم ئەپەندى قەشقەر ۋە غۇلجا شەھەرلىرىدە جەدىدچە توققۇز مەكتەپنىڭ دائىمىي رەۋىشتە ئىشلەپ تۇرغانلىقىنى مەلۇم قىلغان. «تەرجىمان» گېزىتىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ھۆسەيىن مۇسابايېۋنىڭ بۇ جەھەتتىكى تىرىشچانلىقلىرى-نى ئالاھىدە خەۋەر قىلىپ تۇرغان («تەرجىمان» 1902 - يىلى 3 - ئاۋغۇست). شۇنىڭدەك ئىمتىھانلارنىڭ جامائەتچىلىك ئالدىدا ئوچۇق ۋە تەنتەنىلىك يوسۇندا ئېلىنغانلىقى خەۋەر قىلىنغان («تەرجىمان» 1901 - يىلى 29 - ئاپرېل).

بۇ قىممەتلىك ھەم ئىشەنچلىك ئۇچۇردىن بىز ئابدۇلكەرىم ئە-پەندى دەپ ئاتالغان كېرەم ئەپەندى (ئۇستۇنئاتۇش خەلقى يەنە كېرەم خەلپىتىم، كېرىماخۇن چوڭ خوجىكام دەپمۇ ئاتايتتى) نىڭ ئۆگە-نىشكە ۋە بېرىش - كېلىشكە سەرپ قىلغان ۋاقتىنى چىقىرىۋېتىپ ۋە پەسىل ئامىلىنى نەزەردە تۇتۇپ ھېسابلىغاندا 1899 - يىلى كۈز ئايلىرىدا ئىكساقتا «ئۇسۇلى سەۋتىيە»، يەنى جەدىدچە ئۇسۇل بويى-چە بالىلارنى ئوقۇتۇشقا باشلىغانلىقىنى ئېنىق بىلەلەيمىز. مانا بۇنى بىز ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى باشلانغان تۇنجى يىل دەپ قارايمىز. كېرەم ئەپەندىنى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى «بە-رىنچى مۇئەللىم» (خوجائىي ئەۋۋەل) بولۇش شەرىپى بىلەن قۇد-لۇقلايمىز. قەيسەر، پاراسەتلىك زات ھۆسەيىن مۇسابايېۋ (ھۆسەن باي) نى مىللىي ھاياتىمىزدىكى بۇ ئۇلۇغ باشلىنىشقا يول ئاچقان تارىخىي شەخس سۈپىتىدە سۆيۈنۈپ تۇرۇپ تىلغا ئالىمىز. ئۇنىڭ ئىسمائىل غاسپىرالى باشلىغان جەدىدلىك ھەرىكىتىگە ئوتتۇرا ئا-سىيا جەدىدچىلىرى بەس - بەستە مەكتەپ ئېچىپ ئاۋاز قوشۇۋاتقان يىللاردىلا تەڭ قەدەم ئېلىپ قاتناشقانلىقىدىن چەكسىز پەخىرلىنىش ھېس قىلىمىز.

ئاكا - ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ زامانىۋى زاۋۇت قۇرۇپ، جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، چەت ئەللەرگە تۇركۈملەپ ئوقۇغۇچى چىقىرىپ ئۇيغۇر خەلقىنى زامانىۋى مەدەنىيەت ۋە يېڭى مائارىپ بىلەن

ئۇچراشتۇرغان شانلىق ئىش ئىزلىرىنى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى يۇزلىنىش ھاسىل قىلغان تارىخىي تۆھپىسىنى مەڭگۈ ياد ئېتىمىز.

بىز ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلانغان ۋاقتىنى توغرا خاتىرىلىمىسەك، بارلىققا كېلىشىگە تۇرتكە بولغان مۇھىم سەۋەبنى ئېنىق شەرھلىمىسەك، تارىخ تەتقىقاتىدا ئېنىق پاكىتنى ۋە لوگىكىغا ئۇيغۇن ئىلمىي يەكۈننىلا ھۆرمەت قىلىدىغان ئىلمىي روھقا ئىگە تەتقىقاتچىلارنىڭ شۇبھىلىك قاراشلىرىغا ۋە ئاچچىق تەنقىدلىرىگە دۇچ كېلىشتىن ساقلىنالمايمىز. بىزنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ قاچان ۋە قانداق باشلانغانلىقىغا ئائىت يازمىلىرىمىزدا تارىخىي پاكىتلار ئوبيېكتىپ تەھلىل قىلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىلمىي يەكۈن چىقىرىلمىغاچقا باشقىلارنىڭ ئېتىبارىنى قارىشىغا ئېرىشەلمەي كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋالنى مۇشۇ ساھەدىكى ماتېرىياللارنى ئەستايىدىل پوزىتسىيەدە ئوقۇپ ئۆگىنىۋاتقان تەتقىقاتچىلار خىجىللىق ئىچىدە كۆرۈپ تۇرماقتا. مىسال ئۈچۈن ئالساق، ياپونىيەلىك ئويىشى شىنىچىرو «ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى يېقىنقى زامان جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئوڭۇشسىزلىقلىرى» ناملىق ماقالىسىدە: «جۇڭگودىكى تەتقىقاتلارغا قارىغاندا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 1885 ـ يىلى ئۇستۇنئاتۇشتا ئەڭ دەسلەپتە يېڭىچە مەكتەپنى ئاچقان، دەپ ئېيتىلغان. بىراق، بۇ غاسپىرالى ئۇلگە مەكتەپنى ئاچقانىنىڭ ياندۇرقى يىلى بولۇپ، بۇنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ماتېرىياللاردا ئېنىق قەيت قىلىنمىغاچقا، ئىشەنمەي ئامال يوق» دەپ يازغان. شۇبھەسىزكى، ئويىشى شىنىچىرو ۋەلىشاھنىڭ «تەرجىمان» گېزىتىدىكى خەۋىرىنى كۆرۈش پۈرسىتىگە ئېرىشەلمىگەن. بىز تاتارىستانلىق مىرقاسىم گوسمانوف ئەپەندىنىڭ ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» ناملىق كىتابىدىكى سەۋەنلىك توغرۇلۇق يازغان «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى» دېگەن ماقالىسىدىكى ئاچچىق تەنقىدنى كۆرۈپ باقايلى: «ئاكا ـ ئۇكا

مۇسابايېفلار ھەققەتەن ئۇيغۇر خەلقىگە كۆپ پايدىلىق ئىشلارنى قىلغان پىداكار ـ جان كۆيەر زاتلار ئىكەنلىكىدە شەك يوق»، «ئابدۇللا تالىپ كىتابىنىڭ يېڭىلىق، يەنى جەدىدلىك دەۋرىگە بېغىشلانغان خېلى چوڭ بۆلۈكىدە گۈمانلىق، ھەتتا خاتا پاكىتلارمۇ ئورۇن ئالغان. مەسىلەن، تارىختىكى «ئۇسۇلى سەۋتىيە» ھەم «ئۇسۇلى جەدىد» چە ــ يېڭى ئوقۇتۇش دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئىسمائىل غاسپىرالى تەرىپىدىن تەقدىم ئېتىلگەنلىكى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانلىقى خەلقئالەمگە مەلۇم پاكىت. شۇنىڭ بىلەن مائارىپ مەسىلىسىدىكى بۇ يېڭىلىقنىڭ ئالدى بىلەن قىرىمدا بارلىققا كەلگەنلىكى، كېيىن ئىدىل بويلىرىدا، كاۋكازدا تارالغانلىقى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىگە تارالغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭغا بېرىپ يەتكەنلىكى كۆپچىلىككە مەلۇم. لېكىن، ئابدۇللا تالىپ بولسا مائارىپتىكى جەدىدلىك تەلىماتىنىڭ ۋە جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنىڭ باشلىنىشىنى، ئۇيغۇرلاردا جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلغانلىقىنى بايان قىلغاندا، ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ ئىسمىنى بىرەر قېتىممۇ تىلغا ئېلىپ قويمايدۇ، گويا ئۇنداق كىشى تارىختا ھېچقاچان بولمىغاندەك!»

مىرقاسىم گوسمانوف بۇ ماقالىسىنى ئاۋۋال، يەنى 2001 ـ يىلى 27 ـ ئۆكتەبىردە ئەنقەرەدە ئىسمائىل غاسپىرالى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 150 يىللىقىغا بېغىشلانغان خەلقئارالىق يىغىندا ئوقۇغان. كېيىن، يەنى 2006 ـ يىلى «ئىسمائىل غاسپىرالى» دېگەن تارىخىي ـ دوكۇمېنتال توپلامغا كىرگۈزۈپ تاتارىستاننىڭ مەركىزى قازان شەھىرىدە نەشر قىلدۇرغان.

دېمەك، چەت ئەلدىكى تەتقىقاتچىلار مۇشۇنداق ماقالىلەرنى يېزىپ، بىزنىڭ پاكىتسىز ھەم لوگىكىسىز بايانلىرىمىزنى ئەيىبلىسە، بىز بىغەرەزلىك قىلىپ خاتالىقىمىزنى تەكرارلاۋەرسەك، نورمال ئىنسان ھېسابلانمايمىز!

ئۇنداقتا، ئانا دىيارىمىزدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قاچان ۋە

قانداق باشلانغانلىقى ھەققىدىكى تۇنجى خاتالىق كىمنىڭ ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان؟ تەتقىقات ساھەسىدە كىملەر بۇ خاتالىقنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ باقماستىن تەكرارلاۋەرگەن؟ مېنىڭ بۇ مالىم ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قاچان، قانداق باشلانغانلىقى مەسىلىسىدىكى تەتقىقات بولغاچقا، بۇ مەسىلىنىمۇ كۆرسىتىپ قويمىسام، مەسئۇلىيەتسىزلىككە يول قويغان بولۇپ قالمەن. شۇڭا، ئىخچام شەكىلدە، تېپىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق كۆرىمەن.

تەكشۈرۈشۈمچە، سەۋەنلىك تۇنجى قېتىم قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ تارىخ ئوقۇتقۇچىسى ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1983 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئىكساق كەنتىدە يېقىنقى زامان پەنىنىي مائارىپى» دېگەن ماقالىسىدە كۆرۈلۈشكە باشلىغان. بۇ ماقالە 1984 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (13 ـ سان) دىمۇ ئېلان قىلىنغان. ئىككى ماقالىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىدە پەرق بولسىمۇ نېگىزلىك خاتالىق ئوخشاش ئىدى. ماقالىدە مۇنداق دېيىلگەن: «سودا ـ تىجارەتنىڭ يەنىمۇ گۈللىنىشى بىلەن ئىلىم ـ مائارىپقا بولغان تەلەپ ۋە ئېھتىياج ئېشىپ باردى. نەتىجىدە، ئىكساقلىق تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان سودىگەر، مىللىي بۇرژۇئاز باھاۋۇدۇن مۇسابايېۋ قەشقەر خانلىق مەدرىسىسىدە بۇ خىل پەنىنىي ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. بۇ خىل مەكتەپ بىرقانچە يىل داۋاملاشقان بولسىمۇ، ھۆكۈمران دائىرىلەر بىلەن يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قارشىلىقىغا ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن باھاۋۇدۇن مۇسابايېۋ بۇ مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئىكساق كەنتىگە 1872 ـ يىللىرى يۆتكەپ كېتىپ، شۇ جايدا باشقۇردى. 1883 ـ يىلىغا كەلگەندە ھۈسەيىن مۇسابايېۋ يۇرت خەلقى بىلەن كېڭىشىپ، شۇ ۋاقىتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، يېقىنقى زامان پەنىنىي مەكتىپىنى قۇرۇپ چىقتى. بۇ مەكتەپ، ئىلـ

گىرىدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پەن بىلەن دىن بىللە ئوقۇلىدىغان مەكتەپتىن تۇيۇقسىز يوقىلىپ، ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرقچە يېڭى مەكتەپ بولۇپ قالدى. بۇ، پۈتكۈل شىنجاڭدىن ئېلىپ ئېيتقاندا شۇ چاغدىكى تۇنجى مەكتەپ بولۇپ، ئۆلكىمىز شىنجاڭغا ئىلىم - پەن باھارىنىڭ يېتىپ كېلىشكە باشلىغانلىقىدىن دېرەك بەرگەنىدى. 1907 - يىلى باھاۋۇددۇن مۇساباييېفنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ئەھمەد كامال قاتارلىقلار ئىكساقتا 40 ئوقۇغۇچىلىق دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى ئاچتى. بۇ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىككى ئاتۇش، قەشقەر قاتارلىق ۋىلايەت، ناھىيەلەردىن قوبۇل قىلىنىپ دەرس باشلاندى. مەكتەپنىڭ مۇددىتى ئۈچ يىل قىلىپ بېكىتىلدى. ئوقۇش پۈتكۈزگەنلەر ھەرقايسى جايلاردىكى خەلق باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرگە تەقسىم قىلىنغانىدى. دېمەك، 1883 - يىلى قۇرۇلغان ئىكساق باشلانغۇچ مەكتەپ شىنجاڭ دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا تۇنجى باشلانغۇچ مەكتەپ بولغىنىدەك، 1907 - يىلى قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىمۇ شىنجاڭدا تۇنجى ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ئىدى.»

ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ يازغانلىرىنى پاكىت ۋە ئىلمىيلىك يېقىدىن تامامەن ئىنكار قىلماي ئامالىمىز يوق. ماقالىدىكى يەنە بىر قاتار تەپسىلىي ئويدۇرمىلارنى مىسال كەلتۈرۈش بىھاجەت.

ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ ماقالىسى بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا شەۋكەت ئابدۇرېھىمنىڭ «قەشقەردە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدا» دېگەن ماقالىسى ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقاله دەسلەپ «قەشقەر مائارىپى» ژۇرنىلىنىڭ 1983 - يىللىق 2 - سانىدا ئېلان قىلىنىپ، ئارقىدىن ئىبراھىم نىياز ئەپەندىنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى بىلەن بىللە «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (13 - سان) دا ئېلان قىلىنغان. بۇ ماقالىدە مۇنداق يېزىلغان: «قەشقەر شەھىرى ئۆز تارىخىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد كاشغەرىي، ئابدۇرېھىم نىزارىي، غېربىي، ھىرقىتى قاتارلىق مەشھۇر

ئالىم، يازغۇچى، شائىر ۋە باشقا مۇتەپەككۇرلارنى يېتىشتۈرگەن قەدىمىي مەرىپەت ئوچىقى بولسىمۇ، ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تاكى 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بىرەرمۇ پەننىي مەكتەپ بولمىغانىدى. 1913 ـ يىلى تۈركىيەدىن ئەھمەد كامال، ئەمرۇللا بەگ، سامى بەگ، نەسرۇللا بەگ قاتارلىق بەش كىشى قەشقەرگە كېلىپ شۇ يىلى جانان كوچىسىدىكى يۈسۈپ ئاخۇنۇمنىڭ ھويلىسىدا 26 نەپەر ئوقۇش يېشىدىكى باي بالىلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر سىنىپلىق پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئېچىپ ئوقۇتۇشنى يېرىم يىل داۋاملاشتۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا مەكتەپ خىراجىتى بالىلاردىن يىغىپ ئېلىنىدۇ. بۇ بەش نەپەر ئەپەندى جانان كوچىسىدىكى مەكتەپتە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، كېيىن ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكىساق يېزىسىدا ئىككى سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىپ، نۆۋەت بىلەن مەكتەپلەر ئارا ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، بىر تۈركۈم ياشلارنى تەربىيەلەيدۇ.»

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئوخشاش ۋاقىتتا، ئوخشاش ئورۇندا، ئوخشاش مەتبۇئاتتا ھەم ئاساسى يوق، ھەم بىر ـ بىرىگە زىت كېلىدىغان زىددىيەتلىك بايان ئوتتۇرىغا چىققان. ئىلىم ساھەسىدىكىلەر مەتبۇئاتلاشتۇرغان بۇ خاتالىق 1985 ـ يىلى ئاتۇشتا بېسىپ تارقىتىلغان «مەشئەل» ژۇرنىلىدا يەرلىك قىزغىنلىقنىڭ كۈچى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بېيىتىلغان ھەم مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئابدۇللا تالىپ ئەپەندىمۇ 1986 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» نامىلىق كىتابىدا «مەشئەل» ژۇرنىلىدىكى بايانلار ئاساسىدا بىر قاتار خاتالىقلارنى يېزىپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك خاتا قاراش، ئاساسسىز پاكىت، توقۇلما تەپسىلاتلارنى تېخىمۇ مۇسىتەھكەملىۋەتكەن. شېرىپ خۇشتار ئەپەندىمۇ 1990 ـ يىلى نەشر قىلىنغان «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» (28 ـ سان) دا ئېلان قىلغان «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ۋە تەنتەربىيەسىنى تارقاتقۇچى ئاكا ـ

ئۇكا مۇسابايېفلار» ناملىق ماقالىسىدە «ئەينى ۋاقىتتا، قەشقەر خانلىق مەدرىسەسىدە پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇلۇشىغا مۇتەئەسسىپ كۇچلەر توسقۇنلۇق قىلىدۇ. بۇ چاغدا باھاۋۇدۇن باي ئاكىسى ھۇسەن باي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، پەننىي مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئىكساققا يۆتكەيدۇ. بۇ، 1872 ـ يىلى بولۇپ، ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپ تارىخىدا ئۆز دەۋرىگە لايىق تۇنجى زامانىۋى بىنا قىلىنغان 1885 ـ يىلقى ئىكساق پەننىي مەكتەپنىڭ ئاساسى بولىدۇ» دەپ كونا گەپنى تەكرارلىغان. شېرىپ خۇشتار ئەپەندى يۇقىرىقى ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ ئارىدىن 10 يىل ئۆتكەندە شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇرۇمچى تارىخ ماتېرىياللىرى» (11 ـ سان) دا ئېلان قىلىنغان «ئۇرۇمچى سودىسى توغرىسىدا بايانلار» دېگەن ماقالىسىدە ئىلگىرىكى يالغان ـ ياۋىداق بايانلارغا تېخىمۇ يېڭى مەزمۇن قوشۇپ مۇنداق يازغان: «1870 ـ يىلى باھاۋۇدۇن باي چەت ئەلدىن قايتىپ كېلىپ، ئىلىدىكى بەيتۇللا، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەلىرىدە پەننىي دەرس ئوقۇتۇشىنى يولغا قويغان. شىنجاڭدىكى بۇ تۇنجى مائارىپ ئىسلاھاتى ياخشى نەتىجە بەرگەنلىكتىن، 1883 ـ يىلى ئۆز يۇرتى ئاتۇش ئىكساقتا سەككىز سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ ئاچقان. ئۇلارنىڭ بۇ خىل پەنگە يۇرۇش قىلىشى شىنجاڭ سودا ـ سانائەت تەرەققىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىدى. شۇڭا ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ئىلى، تارىم ۋادىسىدا مىللىي سودا ـ سانائەتنىڭ مۇنارلىرىنى تىكلىگەن. شۇنىڭ بىلەنلا قالماي، ئۇلار چەت ئەلگە ئۇچ نۆۋەت ئوقۇغۇچى چىقىرىپ، چەت ئەلنىڭ زامانىۋى پەن ـ تېخنىكا مەدەنىيىتىنى ئۆگەنگەن. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ بۇ پائالىيىتى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ 1898 ـ يىلىدىكى ‹غەربتىن ئۆگىنىش، سانائەت بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش، مائارىپ بىلەن ۋەتەننى قۇتقۇزۇش› دېگەن تەشەببۇسىدىن 20 يىل بالدۇر ئىدى.»

دېمەك، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان يالغانلارغا ئۇ بىرنى، بۇ بىرنى قوشۇپ بېيىتىپ، ئاخىر ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يەـ

پەك يولىدىكى بىر چوڭ ئىللەت» ناملىق ماقالىسىدە تەنقىدلىگەن «خامۇشلارچە لاپ ئۇرۇش» دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. ھېچكىم بىلەن ھاۋۇدۇن باي 1870 ـ يىللاردىكى جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەسى، غۇلجىدىكى بەيتۇللا مەدرىسەسىدەك ئورۇنلارغا غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزەلىشى مۇمكىنمۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى قانداق ئىدى؟ شىنجاڭدا مەدرىسەلەرگە كىرىپ ئوقۇتقۇچى بولۇپ غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەتكۈدەك ئىختىساسلىق كىشى بارمىدى؟ دەپ ئويلاپ باقمىغان. ئەقەللىيسى 1851 ـ يىلى تۇغۇلغان باھاۋۇدۇن باينىڭ 19 يېشىدا، يەنى 1870 ـ يىلىدا قەشقەر، غۇلجىدىكى شۇ قەدەر داڭلىق مەدرىسەلەرگە خىرىستىيان دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن پەن ـ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى دەرس قىلىپ كىرگۈزۈشكە قۇربى يېتەمتى؟ شۇنچىلىك نوپۇز 20 ياشقىمۇ كىرمىگەن بالىدا ھازىرلىنىشى مۇمكىنمۇ؟ دېگەنلەرنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان. ئابدۇقادىر دامۇللامدەك نوپۇزلۇق ئۆلىمانىڭ 1910 ـ يىللاردىن كېيىنمۇ جەدىدلىكنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ئۈچۈن قەشقەردە مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەرگە تەڭ كېلەلمەي مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالغان. نۆۋەتتى كەلگەندە شۇنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئۆتۈش كېرەككى، ئابدۇقادىر دامۇللام 1912 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە جەدىدچە مەكتەپ ئاچقانلىقى ئۈچۈن بۇ مەكتەپنى دەرھال تاقۇتۇرغۇزغان. بۇنى ئۇققان نۇشرىۋان يامۇشېف «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىكى سانىغا يازغان ماقالىسىدە ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ مەكتەپ ئاچقانلىقى ئۈچۈن ئاڭسىز موللىلار تەرىپىدىن ھاقارەتكە ئۇچرىغانلىقىنى، شۇڭا مەكتەپنى تاقاپ، بۇخارا ئۇسۇلىدا كونىچە دەرس ئۆتۈشكە مەجبۇر بولغانلىقىنى، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىززەت ـ ھۆرمىتىنىڭ جايىغا چۈشكەنلىكىنى بايان قىلغان. ئۇ ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا «دامۇللا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ مەكتىپىنى تىرىلدۈرۈپ

يېڭىدىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا باشلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. مەن شۇنى كۆتىمەن» دەپ يازغان. 1910 ـ يىللاردىكى ئەھۋال مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق 1870 ـ يىللاردا ئۇنداق بولغان، مۇنداق بولغان دەپ يېـ زىش ئادەمنى ھەقىقەتەن ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. بۇنداق يالغان ئويدۇر ـ مىلارغا مېنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خېلى ـ خېلى ئىزدەنگۈچىلەر ۋە تەتقىقاتچىلار خېلى بىر مەزگىلگىچە قارىغۇلارچە ئىشىنىپ كەلـ دۇق. پىروفېسسور غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇرمۇ مەنبەسى ئىشەنچـ لىكمۇ ـ ئەمەسمۇ، تارىخىي ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنمۇ ـ ئەمەسمۇ دەپ، تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ باقمايلا، 1983 ـ يىلىدىن باشلىنىپ، يىللار ئۆتكەنسېرى «سەمرىپ» بىمەنىلىشىپ كەتكەن يالغان ـ يا ـ ۋىداق بايانلارنى 2008 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «10 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ئۇيغۇر مەدرىسە مائارىپى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق ماقالىسىدە يەنىمۇ بېيىتىپ ۋە مۇتلەقلەشتۈرۈپ مۇنداق ئوتتۇرىغا قويغان: «ئىلى رايونىنىڭ يېڭىچە پەننىي مائارىپىمۇ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا باشلانغان. ئاتۇشلۇق ھۈسەيىن مۇساباييۇف ۋە باھاۋۇدۇن مۇساباييۇفلار 1870 ـ يىللىرىلا ‹بەيتۇللا جامەسى› دە يېڭىچە پەننىي دەرسلەرنى ئوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمەلىيىتى كۆـ رۈلگەن. باھاۋۇدۇن مۇساباييۇف ياركەنتتىكى تاتار پەننىي مەكتىپىنى پۈتكۈزگەن بولۇپ، ئىلىغا كەلگەندىن كېيىن 1870 ـ يىلى نوپۇز ـ لۇق ئۆلىما ناسىر ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ‹بەيتۇللا مەسچىتى، يېنىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ھېساب، ئانا تىل، ئەدەبـ ـيات، تارىخ، جۇغراپىيە، تەنتەربىيە، رەسىم، شېئىر قاتارلىق دەرسـ ـلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۈرتكە بولغان. 1889 ـ يىلى ئىلىدا ئاممىباب پەننىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇنى ‹ھۈسەينىيە مەكتىپى› دەپ ئاتىغان[①].»

غەيرەتجان ئوسمان ئۇتۇر «باھاۋۇدۇن مۇساباييۇف ياركەنتتىكى تاتار پەننىي مەكتىپىنى پۈتكۈزگەن بولۇپ»، «ئىلىغا كەلگەندىن

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2008 ـ يىلى 4 ـ سان، 74 ـ بەت.

كېيىن 1870 ـ يىلى» دېگەن بايانلارنى يېزىشتا، ئەينى ۋاقىتتا يار ـ كەنتتە تاتار پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى دەللىلەپ باقمىغان. مەلۇمكى، 1884 ـ يىلى ئىسمائىل غاسپىرالى جەدىدچە مەكتەپ ئېچىشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىدە ئەمەس، قازان ۋە قىرىمدەك تاتار يۇرتلىرىدىمۇ پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ يوق ئىدى. قازاقستانلىق ئۇيغۇر ئالىمى مۇراد ھەمرايېفنىڭ يېزىشچە، «1895 ـ يىلى ئانتروپولوگ پايسېل ياركەنت شەھىرىدىكى 300 ئۇيغۇرنى تەكشۈرۈپ چىققان ۋە ئېچىدە بىرمۇ ساۋاتلىق ئادەم ـ نى ئۇچراتمىغان[1].» مۇشۇنداق بىر ئورۇندا 1870 ـ يىللاردىن ئىل ـ گىرى پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپ بولغان، دەپ قاراش، قانداقمۇ ئە ـ مەلىيەتكە ئۇيغۇن بولسۇن؟! غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇرنىڭ «باھاۋۇ ـ دۇن مۇسابايېف ... 1889 ـ يىلى ئىلىدا ئاممىباب پەننىي مەكتەپ قۇرۇپ، ئۇنى ‹ھۇسەينىيە مەكتىپى› دەپ ئاتىغان» دېگەن بايانىغا كەلسەك، بۇنىمۇ ئوخشاشلا پاكىت ئاساسى يوق ياكى ۋاقىت جەھەت ـ تىن خاتا دېيىلگەن بايان دەپ قارايمىز. ياپونىيەلىك ئويىشى شىن ـ يىچىرو غۇلجىدا جەدىدچە مەكتەپنىڭ قاچان بارلىققا كەلگەنلىكى توغرۇلۇق مۇنداق يازىدۇ: «1909 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدە ـ كى ‹ۋاقىت› گېزىتىگە بېسىلغان غۇلجىدىن بېرىلگەن خەۋەردە: ‹مۇساباي جەمەتى ئوقۇتۇۋاتقان 27 نەپەر يېتىم بالىدىن ئىمتىھان ئالدى. بۇلتۇرقىدەكلا مۇئەللىم سارا خانىم ئۇلارنى ياخشى تەربىيە ـ لەپ ھەر خىل ھۇنەرلەر، ھېساب، جۇغراپىيە ئۆگىتىلدى، دېيىلگەن. بۇنىڭدىن قارىغاندا كېچىككەندىمۇ 1907 ـــ 1908 ـ يىللىرى ئارد ـ لىقىدا غۇلجىدا مۇسابايېفلار ئىلكىدىكى مەكتەپ مەۋجۇد ئىدى[2].» كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئويىشى شىنىيچىرو ھۆججەتلىك دەلىل ئار ـ

① مۇراد ھەمرايېف: «دەۋر سەھىپىلىرى» (ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى توغرىسىدا)، قازاقستان، ئالمۇتا، 1972 ـ يىلى نەشرى (كىرىل يېزىقىدا نەشر قىلىنغان)، 9 ـ بەت.

② ئويىشى شىنىيچىرو: «قەشقەردە يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى ـــ مۇساباي جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 2 ـ سان.

قىلىق ئاندىن يەكۈن چىقارغان. ئەمما، بىزنىڭ تەسەۋۋۇرغا باي تەد-قىقاتچىلىرىمىز ھۆججەتلىك دەلىل - پاكىتسىزلا دېگۈسى كەلگەد-نى دەۋەرگەن. ساقلانغىلى بولمايدىغان يېرى شۇكى، ئىلىم ئەھلى-لىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھەم خەلق تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ بولغان يالغان - ياۋداق بايان - تەپسىلاتلار تەبىئىي ھالدا باشقا مىللەت تەتقىقاتچىلىرىنىمۇ يۇقۇملاندۇرىدۇ. بىز بۇ ھادىسىنى داڭلىق تارىخچى لىيۇ زىشاۋ ئەپەندىنىڭ خەنزۇچىسى 1996 - يىلى، ئۇيغۇرچىسى 2003 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تارىخى» 2 - قىسىم كىتابىدا ئۇچرىتىمىز. لىيۇ زىشاۋ ئەپەندى مۇنداق يازغان: «1905 - يىلى باۋۇدۇن باي تۈركىيەدىن ئەھمەد كامال باشچىلىقد-دىكى يەتتە ئوقۇتقۇچىنى ئاتۇشقا ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىپ كەلدى. بىر مەزگىللىك تەييارلىقتىن كېيىن، 1907 - يىلى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى تەر-بىيەلەيدىغان تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىد-مىن» قۇرۇلدى. ئەھمەد كامال بۇ مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولدى. 1909 - يىلى بۇ مەكتەپنىڭ داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇرا-سىمى ئۆتكۈزۈلدى[①].»

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى تارىخىدىكى ئېنىقلىۋېتىش ئىنتايىن زۆرۈر بولغان يەنە بىر مەسىلە «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىد-مىن» مەسىلىسىدۇر. بۇمۇ ئومۇملاشقان يالغانلارنىڭ بىرى.

ئۇنداقتا، ئەھمەد كامال كىم، ئۇ قەشقەرگە قاچان، قانداق كەل-گەن؟ «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان ئىكساق مەكتەپ قانداق-سىگە «ھەببىزادە دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتىلىپ قالغان؟ مەكتەپ داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتكۈزۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەنمۇ - يوق؟ دې-گەن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئەڭ ئىشەنچلىك ماتېرىيال 1914 - يىلى

① لىيۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 2 - قىسىم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە 407 - بەت، ئۇيغۇرچە 761 - بەت.

1915 ـ يىلى قازان مىللەت مەتبەئەسىدە باستۇرۇپ كېلىنگەن
ئېلىپبە كىتابىنىڭ مۇقاۋا سۈرىتى

3 ـ ئايدا قەشقەرگە كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىستانبۇللۇق ئەھمەد كامالنىڭ ئۆز كەچۈرمىشلىرى يېزىلغان كىتابى بىلەن 1914 ـ يىلىدىن 1920 ـ يىلىغىچە سېلىم سەمى بەي، ئەمرۇللا بەي، ھۈسەين بەي، ئىبراھىم بەي قاتارلىق ساۋاقداشلىرى بىلەن بىللە ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جۇڭگونى ئايلانغان ئادىل ھېكمەت بەينىڭ «ئاسىيادا بەش تۇرك» ناملىق كىتابىدۇر. ئەھمەد كامال ئۆز كىتابىدا دارىلمۇئەللىمىننى قەشقەردە ئېچىشقا پەقەت ئىمكانىيەت قىلالمىغانلىقى ئۈچۈن ئاخىر باھاۋۇدۇن باي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئىكساقتا ئېچىش نىيىتىگە كەلگەنلىكىنى، شۇنداق قىلىپ 1914 ـ يىلى 19 ـ ئاپرېل كۈنى باھاۋۇدۇن باي ئەل ـ يۇرتقا كاتتا داستىخان راسلاپ مەكتەپ قۇرۇشقا يۇرت كاتتىلىرىدىن ئىجازەت ئالغانلىقىنى، «قەشقەرنىڭ باش قازىسى ھاجى ئىسلام دامۇللام، قەشقەرنىڭ ئىقتىدارلىق ئالىملىرىدىن بەيسالىق ماھمۇد دامۇللام، مەشھەتلىك پەزىلەت ئىگىسى ئابدۇقادىر دامۇللام ئەپەندىلەرمۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا تەكلىپ» قىلىنغانلىقىنى، «ئىكساقتىكى مەھبۇددىن ئەجەمى دېيىلىدىغان شۆھرەتلىك بىر زات دەپنە قىلىنغان گۈمبەزنىڭ كەڭرى مەيدانىغا تەكلىپ قىلىنغان خەلق يىغىلىپ، بۇ گۈمبەزنىڭ ئەتراپىغا مەكتەپ ئۈچۈن سېلىنىدىغان ئۆيلەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشكەن» لىكىنى، باھاۋۇدۇن بايىنىڭ تەسىرلىك نۇتقىدىن ھاياجانلانغان خەلقنىڭ قۇرۇلغۇسى مەكتەپنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قىزغىن قوللاشقا ئىپادە بىلدۈرۈشكەنلىكىنى يازغان. شۇ كۈننىڭ ئەتىسى باھاۋۇدۇن باي مەكتەپ قۇرۇشقا جىددىي ئىش باشلىغان. ئادىل ھېكمەت بەي قاتارلىقلار 1914 ـ يىلى نويابىرنىڭ ئاخىرى قەشقەرگە كېلىپ دورغا بەگنىڭ سارىيىغا چۈشۈپ ئارام ئېلىۋاتقاندا، ئەھۋال سورىغىلى كەلگەن ئىسمائىل ئەپەندى دېگەن تۈركىيەلىك بىر ئوقۇمۇشلۇق جاھانكەزدى كىشىدىن قەشقەردىكى يېڭىلىقلار ھەققىدە كۆپ مەلۇمات ئاڭلىغان. ئادىل ھېكمەت بەي كىتابىدا «بىز بۇ زاتتىن ئۇقتۇقىكى، قەشقەر

شەھەرىگە ئۇچ سائەت كېلىدىغان مۇساپىدىكى ئۇستۇنئاتۇش مەھەل-لىسىدە باھاۋۇدۇن باي ئىسىملىك بىر كىشى گۇزەل بىر مەكتەپ سالدۇرۇپتۇ. مەكتەپتە ئىستانبۇلدىن كەلگەن بىر مۇدىر ۋە ئەسلىي مۇشۇ يەرلىك بولۇپ، ئىستانبۇلدا ئوقۇغان مۇئەللىملەر ئىشلەۋېتىپتۇ. بىز بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بىرئاز ھەيران بولدۇق. ئىستانبۇلدا ئوقۇغان شىنجاڭلىق مۇئەللىملەرنى بىلەتتۇق. بىز مەملىكىتىمىز-دىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ئۇلار تېخى ئىستانبۇلدا ئىدى. ئۇلار رۇسىيە ئارقىلىق كەلگەن بولغاچقا بىزدىن ئاۋۇال يېتىپ كەلگەنلىكىنى پە-رەز قىلدۇق. قەشقەردە ئويغانغان كىشىلەر خېلى بار ئىدى. باھاۋۇ-دۇن باي شۇلاردىن بىرى ئىدى. بۇ زات ئىستانبۇلغا كۆپ قېتىم بارغانىدى. ئۇ يەردە بىرلىك ۋە تەرەققىيات باشلىقلىرىنى زىيارەت قىلغانىدى. ئىستانبۇلنى زىيارەت قىلغان مەزگىلدە قۇرغان مەكتە-پىگە بىر مۇدىر ئەۋەتىشنى تەلەپ قىلغانىكەن[1].»

ئادىل ھېكمەت بەي كىتابىدا ئۇستۇنئاتۇشتىكى بۇ مەكتەپنى كۆرۈش ئۈچۈن ئاتايىن ئىكساققا چىققانلىقىنى، مەكتەپنى كۆرۈپ قاتتىق زوقلانغانلىقىنى ئېيتىپ مۇنداق يازىدۇ: «بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ مەكتەپنى زىيارەت قىلدۇق. رېستورانىدەك گۈزەل بىر بىنا-نى كۆردۇق. ئەتراپى ياغاچ بىلەن رېشاتكىلانغان، دەرسخانىلىرى ئازادە، ياتاقلىرى پاكىز ھەم ھاۋالىق، كىچىك بىر مەسچىتمۇ بار ئىدى[2].»

ئادىل ھېكمەت بەيلەرنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنچە ھەيران قالغانلى-قىنى چۈشىنىشكە بولىدۇ. چۈنكى، شىنجاڭنىڭ قەشقەر، ئاتۇش، غۇلجا، چۆچەك، كۇچا قاتارلىق جايلىرىدا جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلغىنىغا شۇ چاغدا ئون يىللاردىن ئاشقان بولسىمۇ، بۇ ئاتالمىش مەكتەپلەرنىڭ شارائىتى تاينىلىق ئىدى. بۇنى شۇ يىللاردا دېيارد-مىزنى ئايلانغان نۇشرىۋان يائۇشېف ئەپەندى ئېنىق قىلىپ مۇنداق

① ② ئادىل ھېكمەت بەي (تۈركىيە): «ئاسىيادا بەش تۈرك»، ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى (تۈركچە)، 116 ـ بەت، 118 ـ بەت.

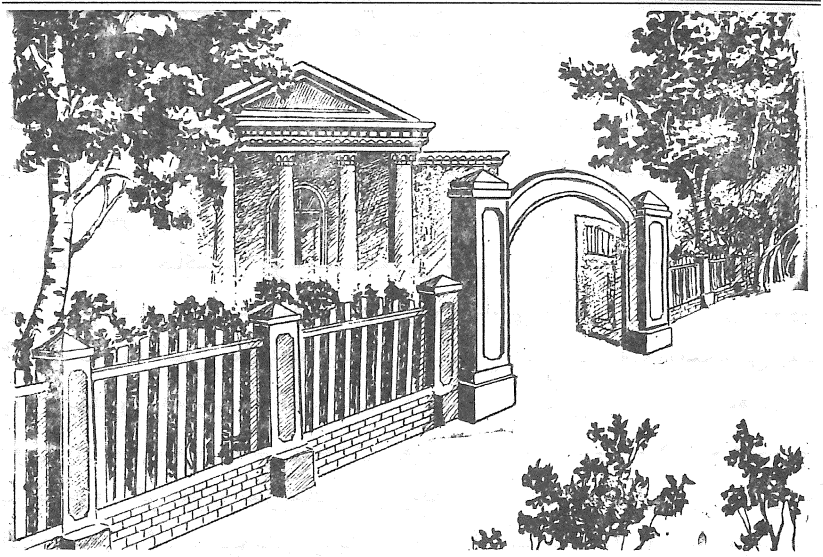

1914 ـ يىلى سىلىنغان مەكتەپنىڭ ئەسلەپ سىزىلغان رەسىمى

يازغان: «مەكتەپلەرنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق، قەيەردە تاشلاندۇق ئۆي بولسا مەكتەپ شۇ. قەيەردە بىرەر سوپى ـ دەرۋىش بولسا شۇ ئوقۇتقۇچى. بالىلار تۆت ئەتراپىدىن شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۆيلەردە لاي ـ توپىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ ئوقۇيدۇ. بايۇەچچىلەر ئوقۇيدىغان سەل ياخشىراق مەكتەپلەرنىڭ تېگىگە پاخال سىلىنغان بولۇپ، بالىلار تۇخۇم باستۇرۇۋاتقان توخۇدەك پاخال ئۈستىدە ئولتۇرۇپ نېمىلەرنىدۇر ئوقۇشىدۇ.» نۇشرىۋان يائۇشېف سۆلتان سوۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن قەشقەردىن ئاستىئاتۇشقا چىققاندا كۆرگەن ئەھۋاللىرى توغرۇلۇق «شۇرا» غا يازغان ماقالىسىدىمۇ دەل مۇشۇنداق ئەھۋالنى يازغان. ئۇ «ئاتۇش خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى سىرتتا تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا خېلى چوڭ بايلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارمۇ ئۆز پايدىسى ئۈچۈنلا ياشايدۇ. مائارىپ ۋە ياخشى ئىشلارغا بىر تىيىنمۇ بەرمەيدۇ. ھەتتا ئۆز بالىلىرىنىمۇ تەربىيەلىمەيدۇ، كەلگۈسى بىلەن كارى يوق.

تىرىكلەرگە قارىغاندا ئۆلۈكلەرگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەكـ
تەپ سېلىش ئورنىغا پىششىق خىشتىن چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك گۈمـ
بەزلەرنى ياسىتىدۇ. ئاتۇشتا ئوتتۇزلاپ گۈمبەز بار، ئەمما كۆزگە
كۆرۈنگۈدەك بىرمۇ مەكتەپ يوق» دەيدۇ.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا باھاۋۇدۇن مۇسابايېف سالدۇرغان شارائىتى
ئالاھىدە ياخشى، كۆركەم مەكتەپنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم ئاپىرىن
ئېيتماي قالمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئىكساقتىكى بۇ مەكتەپ مەيلى شارائىت
يېقىدىن، مەيلى ئوقۇتۇش مەزمۇنى جەھەتتىن، مەيلى باشقۇرۇلۇشى
جەھەتتىن، مەيلى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى جەھەتتىن
بولسۇن، ئۈيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مۇنتىزىم مەكتەپتۇر.
بۇ مەكتەپتە ئەھمەد كامال باشلىق يېڭى ئوقۇتقۇچىلار شۇ چاغدىكى
مائارىپ ئەھۋالىمىزدا ئەڭ قىيىن مەسىلە بولۇۋاتقان ئوقۇتقۇچىلار
قوشۇنى بولماسلىق كىرىزىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قەشقەر ۋە ئا-
تۇش تەۋەسىدىن مۇئەييەن بىلىم ئاساسى بار 15 ياشلاردىكى بالىلار-
نى تاللاپ ئوقۇتقان. بۇ جەريانداا شىنجاڭدا پۇقرالارنى نادانلىقتا قال-
دۇرۇپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ كېلىۋاتقان ياڭ زېڭشىن
ھۆكۈمىتى مەكتەپنى ئىككى قېتىم تاقاپ قويغان. ئەھمەد كامالنى
بىر قېتىم قاماپ قويغان. ئەمما باھاۋۇدۇن باينىڭ كۆپ تىرىشچاڭ-
لىق كۆرسەتىشى بىلەن بۇ مەكتەپ ئۈيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى
تارىخىدىكى تۇنجى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە
مۇۋەپپەق بولالىغان. بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولغان ئەھمەد كامال ئەپەن-
دىمۇ شۇنچە ياش بولۇشىغا قارىماي زور بەدەللەرنى تۆلەپ ئۇنتۇل-
غۇسىز ئەجىر سىڭدۈرگەن. قولغا ئېلىنىپ ئۈرۈمچى تۈرمىسىدە
ئىككى يىل ياتقان. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى ھەبىبزادە ئەھمەد كامال
بولغاچقا، ئۇستۇنئاتۇش خەلقى ئۇ باشقۇرۇۋاتقان بۇ مەكتەپنى «ھە-
بىبزادە دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتاشقان. ئەھمەد كامال ئۆز كىتا-
بىدا بولسا بۇ مەكتەپنى «ئىتتاھاتى دارىلمۇئەللىمىن» دەپ ئاتىغان.
باھاۋۇدۇن باي 1915 ـ يىلى ئورىنبۇرگدا باستۇرغان «ئېلىپبەيى

تۈركىي» ناملىق ئېلىپبە كىتابنىڭ مۇقاۋىسىدا بولسا «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان. «ھۈسەينىيە مەكتىپى» دەپ ئاتاش ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىش.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىشەنچلىك تارىخىي پاكىتلار ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردىن ئىسمائىل غاسپىرالىچە مەكتەپنىڭ دىيارىمىزدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسا ـ يېفلار تەرىپىدىن 1899 ـ يىلى كۈزدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مۇنتىزىم جەدىدچە مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىننىڭ 1914 ـ يىلى بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇڭا مەن ماقالەمنىڭ ئاخىرىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ـ نىڭ بىر قولىدا يېڭى مائارىپنىڭ مەشئىلىنى يېلىنجاتقانلىقىنى، يەنە بىر قولىدا مىللىي سانائەتنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتكەنلىكىنى خاتىرىلىگەندە 1899 ـ يىلىنى ئانا دىيارىمىزدا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىش يىلى، 1909 ـ يىلىنى كاپىتالىستىك زامانىۋى مىللىي سانائەتنىڭ بارلىققا كەلگەن يىلى سۈپىتىدە خاتىرىلەشنى، تەتقىقاتچىلارنىڭ ماقالە ـ ئەسەر يازغاندا مۇشۇ بويىچە يېزىشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

2010 ـ يىلى يانۋارنىڭ باشلىرى يېزىلدى

گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى ئىزىدىن

تاتار مائارىپچىلىرىنىڭ ئۈيغۇر يېڭى مائارىپى شەكىللىنىش باسقۇچىدا ئوينىغان باشلامچىلىق رولى ئۈيغۇر خەلقىنىڭ مائارىپ تارىخىدا مەڭگۈ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ غۇلجا، چۆچەك ۋە تۇرپاننىڭ يېڭى مائارىپ تارىخىدا، يەنى جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىدا تاتار مائارىپچىلىرى ئۆچمەس ۋە ئۇنۇتۇلماس تۆھپىلەرنى قوشقان.

تاتارلار تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدە شانلىق تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە ئۇلۇغ مىللەت. ئۇلار 19 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ قىرىم ۋە ئورال - ئىدىل بويلىرىدا جەدىدلىك ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىدىئولوگىيە ھایاتىدا زور يېڭىلىنىش پەيدا قىلغان. ئۇلارنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى بىر تۈركۈم ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ كاتتا ئەسەرلىرى ۋە جاڭلىق پائالىيەتلىرى بىلەن قېرىنداش تۈركىي مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئويغىنىش، يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. ئەنە شۇ جەدىدلىك ھەرىكىتىدە كۆپلىگەن تاتار ئوقۇتقۇچىلار ئانا ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ غۇلجا، ئۈرۈمچى، قەشقەر، تۇرپانلارغا كېلىپ جەدىدچە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللانغان. پېشقەدەم زىيالىي ئابدۇللا تالىپ ئەپەندى «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېركلار» دېگەن كىتابىدا ئانا دىيارىمىزغا كېلىپ «ئۇسۇلى جەدىد» ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغان پىداكار تاتار مائارىپچىلىرى توغرۇلۇق توختالغاندا «بۇ ئۇزۇن تارىخىي جەريانىدا ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن قېرىنداش تاتار ئەر - ئايال ئوقۇتقۇچى زىيالىيلىرىنىڭ ۋە

بىر تۈركۈم ئۆزبېك مائارىپچىلىرىنىڭ قوشقان تۆھپىسى ھەمدە ئاققۇزغان قان ـ تەرلىرى ئاز ئەمەس. ئۇلارنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسى ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىنىڭ ئالتۇن سەھىپىسىدە مەڭگۈ چاقناپ تۇ ـ رىدۇ. ئۇيغۇر ئەۋلادلىرى ئۇلارنىڭ شانلىق ئەمگىكى ئۈچۈن ھېسابـ سىز مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ» دەپ يازغان. بۇنى بىز بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ مىننەتدارلىق ھېسسىياتىنىڭ بىر زىيالىينىڭ قەلبى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن رەھمىتى، دەپ تونۇيمىز. تاتار خەلقى بىز ـ نىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىـ مىزدا ھەقىقەتەن زور بۇرۇلۇش پەيدا قىلغان ئۇستاز خەلق. ئۇلارنىڭ بىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىمىزغا قوشقان تارىخىي تۆھـ پىسىگە ھاكىم جاپپار، تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى، ئابدۇۋاھىلى مۇقـ يىت قاتارلىق ئۇيغۇر زىيالىيلىرىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئوبيېكتىپ ۋە چىن باھالىرىنى، سەممىي تەشەككۈرلىرىنى بىلدۈرگەن.

ئۇيغۇر زىيالىيلىرى تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپـ سىگە رەھمەت ئېيتقىنىغا ئوخشاش، تاتار تەتقىقاتچىلىرىمۇ ئۇيغۇر ئەدەب ـ ئالىملىرىنىڭ ئالتۇن ئوردا خانلىقىدا تاتار مەدەنىيىتى ئۈچۈن قوشقان تارىخىي تۆھپىسىگە ئالاھىدە تەشەككۈر ئېيتىدۇ.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىسى باتۇخان تەرىپـ ىدىن 1243 ـ يىلى ئىدىل (ۋولگا) دەريـاسى ۋادىسىدا قۇرۇلغان. بۇ خانلىق 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دەۋران سۈرگەن بولۇپ، ئا ـ ساسىي ئاھالىسى تاتارلار ئىدى. خۇۋە خانى ئەبۇلغازى باھادىرخان (1603 ـــ 1663) تەرىپىدىن يېزىلغان «شەجەرەئى تۈرك» نامىلىق تا ـ رىخىي ئەسەردە ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان خانلىقلاردا ئويىنىغان مەدەنىيەت جەھەتتىكى رولى توغرۇلۇق مۇنداق يېزىلغان: «ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۈركچە ئوقۇغان كىشىلەر ناھا ـ يىتى كۆپ ئىدى. ئۇيغۇرلار دەپتەردارلىقنى ۋە دىۋان ھېسابلىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلەر ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ نەۋرىلىرىنىڭ زامان ـ غا كەلگەندە ماۋرەئۇننەھرىدە، خۇراساندا ۋە ئىراقتا مەجلىس سا ـ

ھىبلىرى ۋە دەپتەردارلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇرلاردىن قويغانـ
دى». مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئەھمىيەتتىن خەۋەردار تاتار تەتقىقاتـ
چى مالىك چانىشىپ ئەپەندى «جۇڭگو تاتار مائارىپى تارىخى» دېگەن
كىتابىدا «ئالتۇن ئوردا خانىدانلىقىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساـ
سىي دۆلەت يېزىقى قوللىنىلغان. خان ئەۋلادلىرى، ئۇنىڭ
جامائىتى، يۇقىرى قاتلامدىكى بەگلەرنىڭ پەرزەنتلىرى، ئوردا ئەـ
مەلدارلىرى ۋە خادىملار مەخسۇس ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئالغان.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىدىغان مۇئەللىملەر ئاساسەن
ئۇيغۇرلار بولۇپ، دەرس كونا ئۇيغۇر تىلىدا ئۆتۈلەتتى. ئالتۇن ئورـ
دىغا بارغان كۆپلىگەن ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تىل ـ يېزىقىدىنلا
دەرس بېرىپ قالماي، يەنە بۇ زېمىندىكى تاتار مىللىتىنى تەشكىل
قىلغۇچى قەبىلىلەرگە ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت، پەن، سەنئەت، ئەدەـ
بىيات، پەلسەپە، بىناكارلىق، رەسساملىق جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقـ
يەتلىرىنىمۇ تەقدىم قىلىپ، تاتارلارنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ
تېخىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزۇن
تارىخ، تۇرلۇك ۋەقەلەر بۇ ھۆرمەتلىك ئۇستازلارنىڭ بۇيۇك تۆھپەـ
لىرىنى ھەم نام ـ شەرىپىنى بۇ دەۋرگە يەتكۈزۈپ كېلىلمىگەن بولـ
سىمۇ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر ئەدەب ـ ئالىملىرىنىڭ
تۆھپىلىرىگە تاتار خەلقى يۈكسەك دەرىجىدە يۇقىرى باھا بېرىدۇ ۋە
ئۇلارنى مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ» دەپ يازغان.

شۇبھىسىزكى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت جەمئىيەت
تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. مەيلى قېرىنداش
مىللەتلەر ياكى يات مىللەتلەر بولسۇن تارىختا ھەر خىل مۇناسىۋەتـ
لەردە بولۇش جەريانىدا بىر ـ بىرىگە كۆپ ھاللاردا ئىجابىي ياكى
سەلبىي تەسىراتلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن.

تارىخ سەھىپىسىدىن كۆرىنىزكى، ئۇزاق تارىختا بىر مىللەت يەـ
نە بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت ۋە تەرەققىيات ئىشلىرىغا قوشقان
تۆھپىسى بىلەن تىللاردا داستان قىلىنىپ ئۇلۇغلانسا، بىر مىللەت

يەنە بىر مىللەتكە كۆرسەتكەن زۇلۇم ـ خورلۇقلىرى بىلەن مەڭگۈ كەچۈرۈپ بولماس لەنەت ـ نەپرەتكە دۇچار بولغان. تاتار خەلقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىكى ئالاھىدە تۆھپىسىگە رەھمەت ئېيتسىمۇ، لېكىن چار رۇسىيە زامانىدىكى رۇس زۇلۇمىغا مەڭگۈ نەپرەت ياغدۇ ـ رىدۇ. چۈنكى 1552 ـ يىلى قازان خانلىقى چار رۇسىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندىن كېيىن، تاتار خەلقى ئۇلارنىڭ زۇلمەتلىك ھۆ ـ كۈمرانلىقى ئاستىدا ئۇزاق ياشىغان. بولۇپمۇ چار پادىشاھ پېتىر I زامانى (1682 ــ 1725) دىن يېكاتېرىنا II زامانى (1762 ــ 1796) غىچە بولغان دەۋرلەردە، تاتار خەلقى سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەن ـ مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ھوقۇقلىرىدىن تامامەن مەھرۇم قىلىنغان. ئۇلارنىڭ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشى چەكلەنگەن. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى چەكلىنىپلا قالماس ـ تىن، مەسچىت، مەدرىسەلىرى ۋەيران قىلىنغان ياكى چېركاۋغا ئۆزگەرتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە تاتار مىللىي مائارىپىمۇ يوقىـ لىش گىردابىغا بېرىپ قېلىپ، خېلىلا يۇكسەلگەن تاتار مائارىپى ئىلاجسىز ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى ئەقىدە ـ ئېتىقاد، ئانا تىل ـ يېزىق جەھەتتە تەربىيەلەشتەك ئىپتىدائىي ئائىلە مائارىپى دەرىـ جىسىگە چۈشۈپ قالغان.

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ تەرەققىي تاپقان ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان قىرىم يېرىم ئا ـ رىلى ۋە ئىدىل ـ ئۇرال بويلىرىدىكى بىر قىسىم زىيالىيلىرى ھەم سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆلپەتلىك تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈ ـ چۈن جەدىدلىك ھەرىكىتىنى قوزغىغان. بۇ ھەرىكەت ئارقىلىق ئۆلار ئۆز خەلقىنى ئويغىتىپلا قالماستىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ـ كى تىل ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە قېرىنداش خەلقەرگىمۇ تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغان. ئۇلارنىڭ نەشر بۇيۇملىرى ۋە چاقىرىق كۈچىگە باي تەشەببۇسلىرى قېرىنداش خەلقەرنىڭ مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە مىللىي ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىغا

زور تەسىر كۆرسەتكەن. ئەنە شۇلارنىڭ تەسىرى بىلەن 20 ـ ئەسىر ـ نىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا غۇلجا، تۇرپان، ئاتۇش، كۇچا، خوتەن رايونىدىكى تەرەققىياتىدىكى سودىگەر ـ لەر ۋە ئۆلىما ـ زىيالىيلار جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ، يېڭى ما ـ ئارىپنى يولغا قويۇپ، خەلقنى ئويغىتىپ، تەرەققىيات ۋە قەد كۆتۈ ـ رۇش يولىغا باشلاشقا تۇتۇش قىلغان. شۇ مەزگىلدە يەنە بىر قىسىم پىداكار تاتار مائارىپچىلىرى بىزنىڭ جەدىدچە ئوقۇتۇش ئىشلىرى ـ مىزنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇنتۇلغۇسىز تۆھپىلەرنى قوشقان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى جەدىدچە مائارىپىمىزدا ئالاھىدە تۆھپىسى بار تاتار مائارىپچىلىرى ئىچىدە سەيپىدىن ئەزىزى «چۆچەك زىيا ـ لىلىرىنىڭ ئاتىسى» دەپ تەرىپلىگەن مەشھۇر مۇئەللىم گۈلەندەم ئابىستاي ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كىشىنى سۆيۈدۈ ـ دۇرىدىغان ئىش ـ پائالىيەتلىرى بىلەن تۇرپان ۋە چۆچەك خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە شۆھرەتلىنىپ كەلمەكتە.

گۈلەندەم ئابىستاينىڭ ھاياتى ۋە مائارىپچىلىق پائالىيىتى توغ ـ رۇلۇق ھازىرغىچە ئابلىمىت ھاجىيوفنىڭ «چۆچەك مائارىپىنىڭ 40 يىلى» دېگەن ئەسلىمىسىدە، تاھىر تاشباييف بىلەن ياڭ رېنجىنىڭ «تارباغاتاي ئايالار مائارىپىنىڭ پېشۋاسى ـ گۈلەندەم خەبىبۇللـ ـ نا» دېگەن ماقالىسىدە، كېرىم تۇرسۇننىڭ «گۈلەندەم ئابىستاينىڭ تۇرپان مائارىپى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە، ئۆ ـ مەرجان سىدىق يازغان «ئىدىقۇت ئوغلانلىرى» ناملىق كىتابتا، ما ـ لىك چانشېڭ يازغان «جۇڭگو تاتار مائارىپى تارىخى» ناملىق كىتاب ـ تا، مەھمۇد ئىلياس ئىدىقۇتلۇق يازغان «تۇرپان ئاستانىدە يېڭى ما ـ ئارىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى»، ئىبراھىم نىياز يازغان «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مائارىپى ۋە يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى ھەق ـ قىدە خاتىرىلەر»، ئابدۇراخمان ئابدۇللا يازغان «مەشھۇر مەرىپەتپەر ـ ۋەر، ئىنقىلابچى مەخسۇت مۇھىتى» دېگەن ماقالىلەردە قىسمەن مە ـ لۇماتلار بار. بۇ ماتېرىياللاردىكى گۈلەندەم ئابىستايغا مۇناسىۋەتلىك

گۈلەندەم ئابىستاي

بايانلارنىڭ بىر قىسمى بىر - بىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس، شۇنداقلا يىل دەۋرى بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. بۇ - لۇپمۇ گۈلەندەم ئابىستاينىڭ تۇرپانغا قاچان، قانداق بارغانلىقى، چۆچەككە قاچان، قانداق قايتقانلىقى توغرىسىدىكى بىر قاتار بايانلار تارىخىي ئەمەلىيەتكە تازا ئۇيغۇن ئەمەس.

بەختىمىزگە يارىشا، يېقىندا گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرە دەپتىرىنىڭ 3 - قىسمى، يەنى 1919 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتىكى ئىش - پائالىيەتلىرى يېزىلغان قىسمى تېپىلدى. بۇ شىنجاڭ يېڭىچە، يەنى جەدىدچە مائارىپىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى، جۈملىدىن گۈلەندەم ئابىستاينىڭ ئىش - پائالىيىتى توغرىسىدىكى تەپسىلاتلارنى ئېنىقلىشىمىزدا ئاڭ ئىشەنچلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال سانىلىدۇ. بۇ كۈندىلىك خاتىرىنىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، گۈلەندەم ئابىستاينىڭ يازمىسىدىن بىز ئىدىقۇت دىيارىدىن چىققان داڭلىق خاندان — مۇھتىلار جەمەتىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا يېڭىچە مەكتەپلەرنى قاچان ئاچقانلىقى ۋە مەكتەپ ئېچىشتا قانچىلىك جان كۆيەرلىك قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىشەنچلىك ئۇچۇرغا ئېرىشەلەيمىز.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار 1000 يىل ئىلگىرى خۇددى رۇسىيەلىك ئاكادېمىك بارتولد ئېيتقاندەك، «تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە مەدەنىيەت جەھەتتە يۈكسەك ئورۇندا تۇرىدىغان» ئاھالە ئىدى. ئۇ زامانداش «ئىدىقۇت مەدەنىيىتى» مۇ «خاقانىيە مەدەنىيىتى» گە ئوخشاشلا ھەيران

قالارلىق دەربجىدە گۈللەنگەن مەدەنىيەت ئىدى. «خاقانىيە مەدەنىيەتى» گە ئوخشاشلا، تارىختا بىرمەھەل پارلاق نۇر چاچقان «ئىدىقۇت مەدەنىيىتى» چىڭگىزخاننىڭ دۇنيانى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدىكى ھەربىي يۇرۇشلىرىدىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا پارلاقلىقىنى يوقىتىپ، چۈشكۈنلىشىشكە قاراپ يۇزلىنىپ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ قاراڭغۇ زۇلمىتى ئىچىگە غەرق بولۇپ كەتكەن. مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە تەرەققىيات جەھەتتە كۈنسېرى كەينىگە چېكىنگەن بۇنداق زۇلمەتلىك دەۋر 500 ــ 600 يىللار داۋام قىلىپ، كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە، ئىدىقۇت ئەۋلادلىرى ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ياراتقان پارلاق مەدەنىيەتنىڭ ۋە يۈكسەك تەرەققىياتنىڭ شان ـ شۆھرىتىگە ئىشىنىشكە پېتىنالمايدىغان دەرىجىدىكى مەنسۇى زەئىپلىككە مۇپتىلا بولۇشقان.

ئەلۋەتتە، پەقەت ئىدىقۇت ۋادىسىلا ئەمەس، قەدىمكى دەۋرلەردە نى ـ نى سەلتەنەتلىك شەھەرلەر قۇرۇلۇپ، يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت نەمۇنىلىرى مەيدانغا كەلگەن ئانا دىيارىمىز شىنجاڭ كۆپ ئەسىرلەردىن بېرى خەلقنى قۇل قىلغۇچى زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ تىنىمسىز تالان ـ تاراج قىلىشلىرى، سوپى ـ ئىشانلارنىڭ تەپرىقچىلىق تالاشلىرى سەۋەبىدىن 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە زۇلۇم ـ جاھالەتنىڭ، ئېزىلىش ـ خورلۇقنىڭ، نادانلىق ـ خۇراپاتلىقنىڭ، نامراتلىق ـ بىقۇۋۇللۇقنىڭ ئوچىقى بولۇپ قالغان. شىنجاڭدا «مۇستەقىل پادىشاھ» بولۇۋېلىشقان، رەزىللىكتە بىر ـ بىرىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان مۇستەبىت ھۆكۈمران يالڭ زېڭشىن، جىن شۇرىن، شېڭ شىسەي قاتارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماقلىرى بولغان ئامبال ـ دارىنلار، يەرلىك بەگ ـ تۆرىلەر بىچارە خەلقنى ھەر خىل قەبىھ ئۇسۇللار، قاتمۇقات سىلىق، بويۇنتۇرۇقلار بىلەن دەھشەتلىك تۇرە ئېزىپ، ياشاش ئىمكانىيەتلىرىنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈپ قويغان. ئۇلار يەرلىك خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇشتەك ئەكسىيەتچى سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ،

روھىي قۇللۇقتا گىرىپتار قىلىپ، قەلبىنى قاراڭغۇ زىندانغا مەھكۇم قىلغان. مۇشۇنداق قەبىھ ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىتتا چېچىلاڭغۇلۇق، قاشاڭلىق، خۇراپاتلىق، چۈشكۈنلۈك ئىللەتلىرى بۇ خەلقنىڭ ۋۇجۇدىنى يىلاندەك چىرمىۋالغان. بۇ مۇقەددەس تۇپراقنىڭ ھەممىلا جايىدا زۇلۇم ـ سىتەم، تەقسىب، نادانلىق ھۆكۈم سۈرۈپ، ئاھۇ پەريادلار، يىغا ـ زارىلەر، قان ـ ياشلار خەلقنىڭ كۈندىلىك قىسمىتىگە ئايلانغان.

مەخسۇت مۇھىتى

20 ـ ئەسىر تارىخىمىزدىكى ئۇچ مەشھۇر جەمئىتىنىڭ بىرى بولغان مۇھىتلار جەمئىتىنىڭ خەلقپەرۋەر پەرزەنتلىرى جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئېچىپ «مۇسابايىپلار جەمئىتى»، «تاشاخۇنۇم جەمئىتى» گە ئوخشاشلا خەلقنى ئويغىتىش دولقۇنىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشقان، ئۇلار مىللەتنىڭ تەقدىرى ۋە گۈللىنىشىگە چېتىلىدىغان، زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى ئاۋانگارتلىرىغا ئايلانغان. بۇ ئائىلىنىڭ موسۇل مۇھىتى، مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتى، گوسۇل مۇھىتى قاتارلىق تۆت ئوغلانى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ـ تىجارىتى جەھەتتىكى تۇغما ئەۋزەللىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۆز تىجارىتىنى ئىچكى جۇڭگو شەھەرلىرى ۋە رۇسىيە شەھەرلىرىگىچە كېڭەيتكەن. ئۇلار تۆگە كارۋانلىرىنى جاراڭلاتىپ، شەرقتە لەنجۇ، تىيەنجىن ۋە بوخەي دېڭىزى بويلىرىغىچە؛ شىمالدا گۇچۇڭ، چۆچەك شەھەرلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ شەمەي، قازان، تاشكەنت، ھەتتا موسكۋا، پېتىربۇرگلارغىچە بېرىپ، ئۇيغۇر مىللىي سانائىتى ۋە مىللىي سودىسىنىڭ گۈللىنىشىگە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئۇلار يەنە ئىدىقۇت دىيارىنى ئاساس قىلغان ھالدا

ئۇرۇمچى، چۆچەك، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردا جەدىدچە مائارىپ بىـ
لەن شۇغۇللىنىپ، مەرىپەت مەشئىلىنى يېلىنجىتىپ، ئەۋلادلارنىڭ
قەلبىنى ئىلىم نۇرى بىلەن يورۇتۇپ، مائارىپ تارىخىمىزدا يېڭى
سەھىپە ئاچقان. مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ بۇ ئەزىمەت ئوغۇللىرى
1931 ـ يىلى قومۇل تاغلىرىدا خوجىنىياز ھاجى ۋە سالىھ دورغىلار
قوزغىغان ئىنقىلابقا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ، ئىدىقۇت ئوغلانلىرىغا،
جۇملىدىن ئاستانىلىكلەرگە خاس باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك بىلەن
خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن تۇرپاندا قولىغا قورال ئېلىپ،
ئىنقىلاب قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىپ، ئىسسىق جېنىـ
دىن ۋە تالاي مۇشەققەتلەر بەدىلىگە توپلىغان مېلىدىن كېچىپ، ئېـ
زىلگەن خەلقنى باشلاپ، زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى ئىسيان تۇـ
غىنى كۆتۈرگەن. ئۇلار يۈگۈرۈك ئاتلارغا مىنىپ، ئەگرى قىلىچلارـ
نى مەھكەم تۇتۇپ، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يازغان جەڭگىۋار ناخشا ـــ
«ئاچىل» نى توۋلاپ، ئىنقىلاب يالقۇنىنى تەڭرىتاغ، قاراقۇرۇم ئېـ
تەكلىرىگىچە، تارىم بويلىرىغىچە تۇتاشتۇرغان. مۇھىتىلار پەرزەنتـ
لىرىنىڭ كۆپىنچىسى جەڭ مەيدانلىرىدا، جاللات شېكى شىسەينىڭ
تۇرمىلىرىدە قىممەتلىك ھاياتىدىن ئايرىلغان. مۇھىتىلار جەمەتىـ
نىڭ ئارسلاندەك ئەزىمەت ئوغۇللىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېـ
رىمىدا ئانا دىيارىمىزدا يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ، سىياسىـ
يوران ـ چاپقۇنلارنىڭ، ئاقارتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ مۇھىم ئىجابىـ
ئىشتىراكچىسى، باشلامچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن خەلقىمىزنىڭ
قەلب تۇرىدىن ئورۇن ئالدى، ئۇلارنىڭ ئىش ـ پائالىيەتلىرى تارىدـ
خىمىزنىڭ ئالتۇن بەتلىرىگە يېزىلدى.

مەشھۇر تاتار مائارىپچى گۇلەندەم ئابىستايمۇ تۇرپان ئاستانىگە
ئەنە شۇ مۇھىتىلار ئوغۇللىرىنىڭ تەكلىپى بىلەن كەلگەن. گۇلەنـ
دەم ئابىستاي ئۆزى ھايات ۋاقتىدا ئېلان قىلىنغان، يەنى چۆچەكتە
چىقىدىغان «ئىنقىلابىي شەرقىي تۈركىستان گېزىتى» نىڭ 1949 ـ
يىلى 19 ـ مارتتىكى سانىغا بېسىلغان، مۇنىرە ئابدۇلھېتىپۇا تەرىدـ

پىدىن يېزىلغان «جەمئىيەتىمىزدە 38 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان گۈلەندەم ئانا» دېگەن ماقالىدىكى ئۇچۇر بويىچە ئېيتقاندا 1889 ـ يىلى ھازىرقى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ تالدىقورغان ئوبلاستىغا قاراشلىق باقتى دېگەن يەردە قازانلىق تاتار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئائىلىسى بىلەن 1897 ـ يىلى چۆچەك شەھىرىگە كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. 1910 ـ يىلى مۇھىبۇللا ئەپەندىگە ياتلىق بولغان. مۇھىبۇللا ئەپەندى چۆچەكتىكى «ئەلمىسباخ» مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان جەدىدچە ئوقۇتۇش مېتودىغا پىششىق ياش مۇئەللىم ئىدى. گۈلەندەم ئابىستاي تۇرمۇشلۇق بولۇپ مۇھىبۇللا ئەپەندىدىن جەدىدچە ئوقۇتۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى ئۆگەنگەن. ياندۇرقى يىلى كۈزدە ئۇ ئۆز ئۆيىدە قىزلارنى تەربىيەلەشكە تۇتۇش قىلىپ، ئارىپچىلىق ھاياتىنى باشلىغان. ئوقۇغۇچىلىرى 60 ~ 70 تىن كەم بولمىغان. ئۇ بۇ قىز ئوقۇغۇچىلارنى 1 ـ سىنىپتىن 4 ـ سىنىپقىچە ئايرىپ ئوقۇتقان. چۆچەكنى مۇھىم بازا قىلىپ سودا ـ تىجارەت قىلىش جەريانىدا ئاڭ ـ پىكرى ئويغانغان، جاھان كۆرۈپ جەدىدچە ئوقۇتۇشقا ئۆمىد باغلىغان ئانا يۇرتى تۇرپان ئاستانىدە مەكتەپ ئاچقان مەخسۇت مۇھىتى ئوقۇتقۇچى ئىزدەپ بۇ ياش ئەر ـ خوتۇنلارغا نەزىرى چۈشكەن. چۆچەكتە جەدىدچە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ تونۇلغان بۇ ياش ئەر ـ خوتۇن 1919 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن 7 ~ 8 ياشلارغا كىرگەن ئوغلى فاتىخنى ئېلىپ، تۇرپانىنىڭ ئاستانە يېزىسىغا يېتىپ كەلگەن.

مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ تۇرپان ئاستانىدە جەدىدچە مەكتەپنى قاچان ئاچقانلىقى توغرىسىدا مالىك چانىشېف، مەھمۇد ئىلياس ئىدىقۇتلۇق، ئابدۇراخمان ئابدۇللا، ئىبراھىم نىياز، تاھىر تاشبايېف، ئۆمەرجان سىدىق قاتارلىقلارنىڭ كىتاب ۋە ماقالىلىرىدە ۋە باشقا بىر قىسىم گېزىت ـ ژۇرناللاردا بىرەك «1913 ـ يىلى مەخسۇدىيە مەكتىپىنى ئاچقان» دەپ يېزىلىپ كەلگەن. ئابدۇللا تالىپنىڭ «ئۇيغۇ

غۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچىرىكلار» ناملىق كىتابىدا ۋە كېرەم تۇرسۇننىڭ «گۈلەندەم ئابىستاينىڭ تۇرپان مائارىپى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىسىدە «1914 ـ يىلى» ئىكەنلىكى تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە كوللېكتىپ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 1 ـ سانىدا «مەخسۇت مۇھىتى ئالدى بىلەن خەلقنى ئاقارتىش نىيىتىگە كېلىپ، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا بەل باغلاپ، 1914 ـ يىلى رۇسىيەدىكى تاتار زىيالىيلىرى ئىچىدىن ھەيدەر سايراننى تۇرپان ئاستانىگە تەكلىپ بىلەن ئېلىپ كېلىپ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئىنىسى گوسۇل مۇھىتنىڭ قورۇسىدا بىر سىنىپلىق يېڭى پەننىي مەكتەپنى تۇنجى قېتىم تەشكىل قىلغان. مەكتەپنىڭ ئىسمىنى «مەخسۇدىيە مەكتىپى» دەپ ئاتىغان» دەپ يېزىلغان. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك تەرىپى شۇكى، مەيلى 1913 ـ يىلىنى ياكى 1914 ـ يىلىنى مەكتەپنىڭ ئېچىلغان يىلى دەپ تىلغا ئالغۇچىلار بولسۇن، ھېچكىم بىرەر پاكىت ئاساسىنى كۆرسەتمىگەن. ئەمما گۈلەندەم ئابىستاي خاتىرىسىدە: «ھەيدەر ئەپەندى بىز لەردىن بۇرۇن ئاستانىدە ئۇچ ـ تۆت يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانىدى» دەپ ئېنىق يازغان. ناھايىتى ئېنىقكى، مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئابىستاي تۇرپان ئاستانىگە 1919 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى يېتىپ كەلگەن. گۈلەندەم ئابىستاينىڭ خاتىرىسىدىكى يۇقىرىقى ئۇچۇردىن قارىغاندا تۇرپان ئاستانىدە تۇنجى جەدىدچە مەكتەپ 1915 ـ يىلى ئېچىلغان بولۇپ، بۇ مەكتەپتە تۇنجى قېتىم مەشھۇر تاتار زىيالىي ھەيدەر سايرانى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ھەيدەر سايرانى 1919 ـ يىلىغىچە بۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئابىستاي كېلگەندىن كېيىن لۇكچۇندىكى تاھىربەگ ئاچقان جەدىدچە مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا كەتكەن. مۇھىتىلارنىڭ جەدىدچە مەكتەپنى 1915 ـ يىلى ئاچقانلىقىنى دەلىللەيدىغان يەنە بىر ئۇچۇر بۇرھان شەھىدۇللىن تەرىپىدىن يېزىلغان «ئۆتمۈشتىن ئۇچۇرلار» ناملىق ماقالىدۇر. ئەيدەر

نى ۋاقىتتا ئورۇمچىدە تۇرۇپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان بۇرھان شەھىدۇللىن ئەپەندىنىڭ ئورنىنبۇرگدا چىقىدىغان «ۋاقىت» گېزىتىنىڭ 1914 - يىلى 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىكى 1602 - سانىغا بېسىلغان «ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار» دېگەن ماقالىسىدىكى مەزمۇنلاردىن مۇھىتلارنىڭ 1915 - يىلىدىن ئىلگىرى تېخى جەدىدچە مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش يولىغا قەدەم قويۇپ ئولگۇرمىگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. بۇ ماقالىدە مۇنداق يېزىلغان: «ئۇرۇمچى مۇسۇلمانلىرى بۈگۈنگىچە ئۆگىنىدىغان نەرسىگە دىققەت قىلمىغان. ئۆگىنىدىغان نەرسە يوقمۇ ئەمەس. ئەمما تولىمۇ قەدىمىي ئۇسۇلنى قوللىنىدىكەن. ئۆتمۈشتىكى رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىدەك ‹شەرىئەتۇل ئىمان› بىلەن ئىنشادا نەچچە يىل ئوقۇتۇپ بالىلارنىڭ كاللىسىنى زەھەرلەيدۇ. بۇ تېخى ئۆگىنىش دەپ قارىلىدۇ. بۇنداق ئۆگىنىشتە توغرا تەرەققىيات يۈزلىشى يوق. بۇنداق نېمىلەردىن ياخشىراق بىر نېمە ئۆگەتسە، رولى بولاتتى، ئۇمۇ يوق. قۇدرىتى بار قەشقەرلىك، تۇرپانلىق سودىگەرلەر قوزغىلىپ مۇنتىزىم مەكتەپ ئاچسا، ئارقىدىن باشقىلارمۇ قوشۇلۇپ بالىلىرىنى ئوقۇتسا، مائارىپ يۈقىرى كۆتۈرۈلەتتى ئەمەسمۇ! يول باشلايدىغان ئادەم يوق. تەرتىپلىك مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان مەكتەپ بولسا بۇ كىشىلەر تولىمۇ ئىقتىدارلىق بولغاندىكىن، تېزلا تەرەققىي قىلدۇرالايدۇ ئەمەسمۇ! بۇ يەردىكى كىشىلەر ئەڭ زۆرۈر دەپ قارايدىغىنى شۇ ئىشنى باشلاپ كۆچىنىڭ بارىچە چۈشەندۈرىدىغان كىشىنىڭ يوقلۇقى. چۈشەندۈرەلىسە ھېچكىممۇ قارشى تۇرمايدۇ ئەمەسمۇ! ئۇلار ئەگىشىدىغانلا كىشىلەردىن تۇرسا.»

مانا بۇ ئۇچۇردىنمۇ 1915 - يىلىدىن ئىلگىرى تېخى تۇرپان ئاستانىدە جەدىدچە مەكتەپنىڭ ئېچىلمىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. «تۇرپان ئاستانىدە 1913 - يىلى يېڭىچە مەكتەپ ئېچىلغان» دېگەن قاراش ئەينى يىللىرى ھەيدەر سايرانى ئەپەندىدە ئوقۇغان بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ 50 — 60 يىللار ئۆتكەندىن كېيىنكى ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغان.

لەشلىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇقىملىشىپ قالغان. ھالبۇ- كى، ئەسلىمە كۇندىلىك خاتىرىنىڭ ۋە ئەينى چاغدىكى گېزىتكە بېسىلغان ئۇچۇرنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. شۇڭا، بۇ توغرۇلۇق ئې- نىقلىقى يۇقىرى ئۇچۇرنى ئاساس قىلىش مۇۋاپىق، دەپ قارايمەن.

*　　*　　*

مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۇلەندەم ئابىستاي تۇرپان ئاستانىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇلارنى تەكلىپ بىلەن ئاستانىگە كەلتۇر- گەن مۇھىتىلار جەمەتى بۇ ئىككى ياش مائارىپچىغا ماددىي ۋە مەنىۋى ياقتىن ناھايىتى ياخشى مۇئامىلە قىلغان. گۇلەندەم ئابىستاي خاتە- رىسىدە بۇ توغرۇلۇق مۇنداق يازغان: «چوڭ دەرۋازىدىن كىرگەندە مەسچىت، ئۇنىڭ ئارقىسىدا چىرايلىق مەكتەپ بىناسى بار بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا بىزگە ئاجرىتىلغان ئۆيلەر بار ئىكەن»، «تەبىئىي شارائىتى، مەئىشەت جەھەتتىن چۆچەكىكە سېلىشتۇرغاندا نەچچە ھەسسە ياخشى، گۇزەل تۇرمۇشتا ياشاشقا باشلىدۇق. ئېتراپ ياپيې- شىل يېمىشلىك باغلار، گۇزەل كۆرۈنۈشلەر، سارايدەك ئۆيلەر...» دېمەك، ئۇلار تۇرپان ئاستانىدە مۇھىتىلارنىڭ كۆرسەتكەن ھۆرمەت ۋە شەرت ـ شارائىت جەھەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىدىن ئالاھىدە مەمنۇن بولغان.

شىنجاڭدىكى جەدىدچە مائارىپنىڭ دەسلەپكى ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان گۇلەندەم خەبىبۇللىنا پۇتكۇل مائارىپ ـ ئاقارتىش پا- ئالىيىتىنىڭ ئەڭ يارقىن ۋە ئەڭ دەرد ـ ئەلەملىك ئېغىر كۇنلىرى- نى تۇرپان ئاستانىدە ئۆتكۈزگەن، ئەڭ يارقىن دېيىشمىزدىكى سە- ۋەب شۇكى، ئۇ مۇھىتىلارنىڭ تۇرتكىسى ۋە ئۆتۈنۈشى ھەم ئۆزىنىڭ تۇغما ئوقۇتقۇچىلىق قابىلىيىتى بىلەن چىڭ ئىرادىگە كېلىپ، ئۆز يۇرتى، ئۇرۇق ـ تۇغقان، تونۇش ـ بىلىشلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرپان ئاستانىگە كەلگەن ۋە ئۇ يەردە تۇنجى بولۇپ قىزلار سىنىپى تەسىس

قىلىپ، قالاقلىق ۋە نادانلىق ئىسكەنجىسىدە ئىڭراۋاتقان بىر خەلقنىڭ كەلگۈسىدە ئانا بولىدىغان قىزلىرىنى زامانىۋى بىلىملەر بىلەن تەربىيەلىگەن. بۇنى بىر يارقىن قەدەم ۋە زور پىداكارلىق دېمەي مۇمكىن ئەمەس، ئەڭ قايغۇلۇق ئېغىر كۈنلىرىنى ئۆتكۈزگەن دېيىشىمىزدىكى سەۋەب شۇكى، گۈلەندەم ئابىستاي تۇرپان ئاستانىدە تۇرغان قىسقىغىنا ئىككى يىل ئىچىدە ئاتىسى، ئوماق قىزى فاكىھە ۋە قەدىردان ئېرى ھەم ئىلمىي ھەمراھى مۇھىبۇللا خەبىبۇللىنىدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىپ قالغان. بۇ ئاچچىق قىسمەتلەرنى بىر ئايالنىڭ بېشىغا كەلگەن ئەڭ ئېغىر مۇسىبەت دېمەي مۇمكىن ئەمەس. گۈلەندەم ئابىستاي ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدە مۇنداق يازىدۇ: «... شۇ ئېغىر قايغۇلۇق قارا كۈن ـ تۇنلەرنى قانداق تەسۋىرلىسەم ـ مۇ، تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلمەيمەن، ئاخىر سۆيگەن دوستۇڭدىن، 12 يىل بەخت ـ سائادەت ئىچىدە بىللە ياشىغان سىردىشىڭدىن، شۇ رەھىمسىز ئۆلۈم پاجىئەسى تۇپەيلى، چەت ـ يات يەردە ئايرىلىپ، ئىككى كىچىك بالا بىلەن قارا يازمىشىنىڭ ئىختىيارىدا قېلىشتىنمۇ ئېغىر ئەھۋال بولمىسا كېرەك بۇ دۇنيادا! ... » شۇنداق بولسىمۇ، بۇ پىداكار مۇئەللىم قىز ئوقۇغۇچىلىرىغا بىلىم بېرىشنى، ھۇنەر ئۆگىتىشنى يەنىلا ھەممىدىن ئۈستۈن بىلىپ، شۇ مۇسىبەتلىك كۈنلەردىمۇ دەرس ئۆتۈشنى توختىتىپ قويمىغان.

دېمەك، گۈلەندەم ئابىستاي ئائىلىسى بىلەن تۇرپان ئاستانىگە كەلگەندىن كېيىن دەسلەپ مۇھىبۇللا ئەپەندى ئاستانىدىكى مەكتەپنىڭ 50 تىن ئارتۇق ئوغۇل ئوقۇغۇچىنى ئوقۇتقان. گۈلەندەم ئابىستاي ئۆزلىرى ئۇچۇن تەييارلانغان ئىككى ئېغىزلىق ئۆينىڭ بىرىگە ئۇستەل ـ ئورۇندۇقلارنى تىزىپ دەسلەپكى قەدەمدە ئونغا يېقىن قىز ئوقۇغۇچىغا ئېلىپبە، ھېساب، ئەخلاق، ناخشا ۋە دىن دەرسلىرىنى ئۆتۈش بىلەنلا قالماستىن، يەنە تىككۈچىلىك، كەشتىچىلىك ۋە باشقا خىلدىكى يىڭنە، قول ئىشلىرى دەرسى ئۆتۈپ، تۇرپاندىكى ئۇيغۇر خانىم ـ قىزلىرىنىڭ باشلانغۇچ ساۋاتقا ئىگە بولۇشىغا ۋە

قىزلارغا خاس ھۇنەر ـ سەنئەتلەرنى ئىگىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلـ
غان. گـۇلەندەم ئابـستاي ئـىپادىلـىگەن بۇنـداق يۇكسـەك روھ شـۇ
زامانىلا ئەمەس، بەلكى بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئادا قىلىشقا تېگىشلىـك
قىممەتلىك پەزىلەتتۇر. بۇنداق ئالىيجاناب روھ ۋەتەن، مىللەتنىڭ
بۇگۈنى ۋە كېلەچىكى ھەم بۇنىڭ تۈپ نېگىزى بولغان ماۋارىپ ئۈـ
چۈن جان كۆيدۈرۈۋاتقان ھەربىر شەخسنىڭ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ.
گۇلەندەم ئابىستاي خاتىرىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئاستانىدىكى ماۋارىپـ
چىلىق ھاياتىنىڭ قانداق باشلانغانلىقى توغرۇلۇق مۇنداق قۇرلارنـى
يازغان: «‹قاراڭغۇ يەردە چىراغ يورۇقراق يانۇر› دېگەن بىر ھېكمەتـ
لىك سۆز بار. بىز ياققان ‹چىراغ› نىڭ يورۇقى يىراقلاردا كۆرۈنۈشـ
كە باشلىدى. بىر ـ ئىككى ئايدىن سوڭ ئاستانە يېزىسى ئەتراپىدـ
كى باشقا يەرلەر ـــ قارىغوجا، تۈيۈق، ئاۋات، چوڭكارىز قاتارلىـق
يېزىلاردىن بالىلار ئوقۇشقا كېلىپ ئوقۇغۇچىلار سانى 70 كە يەتـ
تى.»، «مەن بولسام ئۆيدە ئۆزۈمگە تېگىشلىك توققۇز نەپەر قىز ئـو ـ
قۇغۇچىنى ئوقۇتار ئىدىم. چۆچەكتىكى چېغىمدا 60 ـــ 70 ئوقـۇ ـ
غۇچىنى ئوقۇتۇپ چېنىققان مېنىڭدەك بىر ئوقۇتقۇچى ئۈچۈن ھـا ـ
زىرقى خىزمىتىم تولىمۇ يەڭگىل ئىدى. شۇڭا ئۇلارغا خالىغانچە
دەرس بېرەر ئىدىم. يەنە قول ھۈنەرلىرىدىن تىكىش، توقۇش، كەشـ ـ
تىلەش قاتارلىقلارنىمۇ ئۆگىتەر ئىدىم. ئۆزئارا پاراڭلىشىپ ئولتۇـ ـ
رىمىز، چۈش ۋاقىتلىرىدا ئاش پىشۇرىمەن، كۆپىنچە ئۇلار بىلـەن
بىللە ئاش پىشۇرىمەن. ئۇلار بىزنىڭ غىزالىرىمىزنى بەك قىزىقىپ
ئۆگىنەر، ماڭا بولسا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي تاماقلىرىدىن بولغان ماـ ـ
تا، يۇتازا، پوم (موما)، تۇگرە (بەڭشە)، لەڭمەن قاتارلىقلارنى ئې ـ
تىشنى ئۆگىتەر. كۈنلىرىمىز ئەنە شۇنداق ئۆتەر ئىدى.»

گۇلەندەم ئابىستاي ئاستانىگە كېلىپ يانۇرقى يىلى، يەنى 1920 ـ يىلى فاكىھە ئىسمىلىك قىزىنى تۇغقان، ئەما بۇ قىزى كېسەل سەۋەبى بىلەن 1922 ـ يىلى يانۋاردا ئۆلۈپ كەتكەن. 1921 ـ يىلى فەرىد دېگەن ئوغلىنى تۇغقان، گۇلەندەم ئابىستاي بىر تەرەپـ

تىن ئانىلىق بۇرچىنى ئادا قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قىزلارنى ئو-قۇتۇشنى ھەرگىز ئاقسىتىپ قويمىغان. 1921 - يىلى ئۇنىڭدا ئو-قۇيدىغان قىزلارنىڭ سانى 20 گە يەتكەن. ئېرى مۇھىبۇللا ئەپەندى ئىزچىل ھالدا ئوغۇللارنى ئوقۇتقان. گۇلەندەم ئابىستاينىڭ يېزد-شچە، مۇھىبۇللا ئەپەندى بۇلاردىن تاشقىرى يەنە كەچلىرى چوڭ كىشىلەرنىڭ ساۋاتىنى چىقارغان. 1915 - يىلىدىن 1919 - يىلى 5 - ئايغىچە ھەيدەر سايرانىنىڭ قولىدا ئوقۇپ، 4 - سىنىپ مەلۇما-تىنى ئالغان ئابدۇللا پەرسا، مۇمىن ئەخمەت، شاۋۇدۇن ئەپەندى، لې-تىپ ئەپەندى، مۇمىن ئىمىنباي، دۇگامەت خۇدىيارى، قۇربان سە-ئىدى، ئەبەيدۇل توختىھاجى، ئابباس نەجىبى، ئەخمەت نەزەر قاتار-لىق 40 چە ئوقۇغۇچىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ياراملىق ئوقۇغۇچى ئاب-دۇرەسۇل ئابدۇقەييۇمى، ئابدۇللا ۋە ھەمدۇللالار ئۇلارغا ياردەمچى ئوقۇتقۇچى سۈپىتىدە ياردەملىشىپ، ئۇلارنىڭ يۈكىنى خېلىلا يەڭ-گىللەتكەن.

مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۇلەندەم ئابىستاي ئاستانە خەلقىگە ئۆرپ - ئادەت ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىمۇ ئونتۇلغۇسىز تەسىرات قال-دۇرغان. ئاستانە خەلقىمۇ ئۇلارغا ئىنتايىن ياخشى تەسىرلەرنى بەر-گەن. گۇلەندەم ئابىستاي خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان. «بىزنىڭ ئاسما (پۇرژىنىلىق) بۆشۈكىمىز ئۇلارغا بەك قىزىق تۇيۇلدى. ئومۇمەن، بىزنىڭ ئۆزىمىزمۇ، تۇرمۇشىمىزمۇ، كىيىم - كېچەكىمىزمۇ، ئاش - تامىقىمىزمۇ — ھەممىسى بۇ يەرلىك خەلق (ئۇيغۇرلار) ئۇ-چۇن تولىمۇ قىزىق ۋە ئۆزگىچە — تاماشا كۆرۈنەر ئىدى. بەك ساددا خەلق، ئەمما ياخشى سۈپەتلىرى كۆپ. ئۇلار بىزلەردىن ئۇلگە ئالى-دۇ، تۇرمۇشتا كېرەكلىك ھەربىر يېڭىلىقنى تېز ئۆزلەشتۈرۈۋې-لىشقا تىرىشىدۇ. كىيىم - كېچەككە دەزمال سېلىشنى بىلمەس ئى-دى، بىزدىن كۆرۈپ تېز ئۆگىنىۋالدى. ئوقۇغۇچى بالىلار كىتاب - دەپتەرلىرىنى ياغلىقلارغا، لاتىلارغا يۆگەپ كېلىشەر ئىدى، بىز بىر - ئىككى ئوقۇغۇچىغا سومكا (بوغچا) تىكىپ بەرگەنىدۇق، ئاربىدىن

بىر ـ ئىككى ئاي ئۆتمەيلا، بارلىق ئوقۇغۇچىلار سومكا تۇتىدىغان بولۇشتى ...»، «مەن قىز ئوقۇغۇچىلارنى قولۇمدىن كېلىشىچە ئۆز دەرىجىمىزگە يەتكۈزۈشكە تىرىشتىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە كۆڭلەك تىكىپ بېرىپ چۆچەك قىزلىرىغا ئوخشاش كىيىندۈردۈم. ئۇلار ئو ـ قۇش ـ يېزىش، ھېساب دەرسلىرىنى تىرىشىپ ئۆگەندى. سۆزگە، ئىشقا، قول ھۈنەرگە ئۆگەتتىم. پايپاق، چىلتەك، باش كىيىم كە ـ يىشكە ئادەتلەندى.» ئۇزاق تارىختا ئاجايىپ پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان بىر مىللەتنىڭ پۇشتى بولغان ئاستانە خەلقى ئەجدادلىرىدىن قالغان ئىرسىي گېنىنىڭ ئەۋزەللىكى سەۋەبىدىن نامرات بولسىمۇ غۇرۇر ـ لۇق، قالاق بولسىمۇ ئىنتىلىشچان بولغاچقا يېڭىلىق، تەرەققىيات ھېسابلىنىدىغان ئامىللارغا ئالاھىدە ھېرىسمەن ئىدى. شۇڭا پايدـ لىقلا نەرسىلەرنى كۆرگەندە قىزغىن قوللىغان، كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن.

گۈلەندەم ئابىستاي ئاستانە خەلقى توغرۇلۇق توختالغاندا مۇنداق يازغان: «شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، بىز بۇ ئۇيغۇرلارنى قالاق، مەدەنىيەتتە ئارقىدا قالغان خەلق ھېسابلىساقمۇ، بۇ يەردە يا ـ شاش داۋامىدا بۇلاردىن بىرەر قېتىممۇ ئەدەپسىزلىك، تەربىيە ـ سىزلىك، قوپاللىق كۆرمىدۇق. ئەكسىچە، ئۇلار مەدەنىيەتكە تەل ـ پۈنۈش، بىلىمگەنلىرىنى ئۆگىنىشكە تىرىشىش، ئۆگەتكۈچى ـــ ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش، ئۆزلىرىدىكى نادانلىق، خۇراپاتلىقلارغا يىرگىنىش قاتارلىق كۆركەم خۇلقلىرىنى ھەر كۈنى دېيەرلىك ئۈ ـ پادە قىلار ئىدى.»

شۇنداق قىلىپ مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئابىستاي ئىككىيلەن پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئوقۇتۇش خىزمىتىگە كىرىشىپ كەتكەن. ئۇلار بۇ جەريانىدا خېلىلا رىيازەت چەككەن. مۇھىبۇللا ئە ـ پەندىنى بىر قېتىم چايان چېقىۋېلىپ ھاياتىدىن ئايرىلغىلى تاس قالغان. ھاۋاسى سالقىن جايلاردا ئۆسۈپ چوڭ بولغان بۇ ئىككىيلەن ـ نى تۇرپاننىڭ ياز پەسلىدىكى تونۇردەك ئىسسىق ھاۋاسى بەكمۇ بىـ

ئارام قىلغان. ئەمما، پەزىلەتلىك بۇ مائارىپچىلار ئارتۇقچە ۋايسىمىغان. گۇلەندەم ئابىستاي خاتىرىسىدە يېزىشىچە گاھىدا ئۇ، بالىلىرى بىلەن ئىسسىقتىن، چايانىدىن زارلىنىپ سۆزلىسە، مۇھىبۇللا ئەپەندى ئۇلارغا كۈلۈپ تۇرۇپ: «بىز ئەمدى ئۇ دۇنياغا بارغاندا، ھەرگىز دوزاخ ئازابىنى كۆرمەيمىز. چۈنكى مائارىپ نۇرىنى تارقىتىش يولىدا تارتقان بۇ ئازابلىرىمىز، ئەلۋەتتە ھېسابقا ئېلىنغۇسى!» دەپ تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈپ، ئىرادىسىنى چىڭىتىپ تۇرغان. جاپا ـ مۇشەققەتنى كۆرۈپ ئەقىدىسىنى ئۆزگەرتمەيدىغان، ئوقۇتۇش، ئاقارتىش ئىشلىرىنى مۇقەددەس بۇرچ دەپ چۈشىنىدىغان بۇ بىر جۈپ مائارىپچى ئاستانە يېزىسىدا تۇرغان مەزگىلىدە چايان ۋەھىمىسى بىلەن ئىسسىقنىڭ جاپاسىدىن باشقا ھېچقانداق مۇشەققەت كۆرمىگەن ياكى كۆڭۈل ئاغرىقى تارتمىغان. شەرت ـ شارائىتى توغرۇلۇق توختالغاندا گۇلەندەم ئابىستاي مۇنداق يازغان: «مەكتەپ ۋە بىز تۇرغان ئۆيلەرنىڭ ھەممە يېقى چوڭ باغ بو-

مۇھىبۇللا ئەپەندىنىڭ ئاستانىدىكى قەبرىسى

لۇپ، يېمىش دەرەخلىرى بىلەن قاپلانغان، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئىشكىمىز ئالدىغىچە ھەر تۈرلۈك گۈل ـ چېچەكلەرنى تېرىۋەتكەنىدى. ئىشكىتىن چىقساڭ ئۆزۈڭنى نەق جەننەتتە تۇرغاندەك ھېس قىلىسەن. ھازىر مانا يېمىشلەرنىڭ ـــ ئۆرۈك، ناك، ئانار، نەشپۈت، شاپتۇل، قوغۇن، تاۋۇزلارنىڭ پىشقان ۋاقتى بولۇپ، بۇ نازۇ نېمەتلەر كۈنبويى ئالدىمىزدا تۇرىدۇ ...»

1922 ـ يىلى 5 ـ مارت كۈنى مۇھىبۇللا ئەپەندىنىڭ 42 يېشىدا جىددىي كېسەل بىلەن قازا قىلغانلىقى گۇلەندەم ئابىستاينىڭ بېشىغا كەلگەن زور كۈلپەت بولغان. بۇ ئېغىر مۇسىبەت گۇلەندەم ئابىستاينى بەكمۇ ھەسرەتتە قويغان. ئۇ قەدىناس ئېرى ۋە ئىلمىي يارەمچىسى مۇھىبۇللا ئەپەندىدىن ئايرىلغان ئەھۋالدا ئىككى ئوغلى بىلەن ئاستانىدە داۋاملىق ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا كۆزى يەتمەي چۆچەكتىكى تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىش ئۈچۈن مۇھىتىلارنىڭ چوڭلىرىدىن رۇخسەت سورىغان. ئۇزاق ئۆتمەي بىركۈنى «چوڭ ئاپا» (گۇلەندەم ئابىستاي مۇھىتىلارنىڭ ئانىسىنى خاتىرىلەپ باشتىن ـ ئاخىر شۇنداق ئاتىغان) ئابىستايغا «ئاۋۇستەي بالام، ئەمدى بىز مۇشۇ ئۇچ ـ تۆت كۈن ئىچىدە ئۇرۇمچىگە ماڭىدىغان بولدۇق، خۇدا خالىسا ئۆزۈم بىللە چىقىپ يولغا سېلىپ قويىمەن. سىزنى كېتىدۇ، دەپ ھەممىمىز خاپا، شۇنداقتىمۇ، ئەپەندىم بولمىغاندىن كېيىن سىزنى بۇ يەرلەردە تۇتۇپ قېلىش يەنىلا توغرا ئەمەس. يەنىلا ئۆز يۇرتىڭىزغا يېنىپ كەتكىنىڭىز سىز ئۈچۈن ئوبدانراق چېغىۋا. ئەمدى سىزنى يولغا سېلىپ قويۇش ـــ بىزلەرگە پەرز. بىزلەردىن رازى بولۇڭ! بىزلەر سىزنى قانداق رازى قىلىشنى بىلەلمەي خىجىل ...» دېگەن.

گۇلەندەم ئابىستاي ئاستانىدىن قايتىش ھارپىسىدىكى ئىشلارنى خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: «ئەتىلىككە كېتىمىز، دېگەن كۈنى مەن ئوقۇغۇچىلىرىمنى ئېلىپ قەدىرلىك دوستۇمنىڭ ـــ مەرھۇمنىڭ قەبرىسىگە خوشلىشىشقا باردىم. ئۇ يەردە ئەلپەتتە غوجام مازىرىدا

تۇرغۇچى قارىي قۇرئان ئوقۇدى. ئۇنىڭغا سەدىقە بەردىم ۋە ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھېيت - ئايەم كۈنلىرىدە مۇئەللىمگە ئاتاپ دۇئا ئوقۇپ تۇرۇشىنى ئۆتۈندۇم. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرھۇمنىڭ قەبرىسىگە كۆز ياشلىرىمنى ئېقىتىپ يىغلىدىم. يىراقتىكى يۇرتقا ئىكى بالامنى ئەگەشتۇرۇپ، قانتى سۇنغان قۇش ئوخشاش كېتىدىغانلىقىمنى زارلىنىپ - مۇڭلىنىپ سۆزلىدىم، مەڭگۈگە خوشلاشتىم ... مەن يىغلاپ - قاقشاپ ئۆيگە يېنىپ كەلگەندە، ئۇ يەرگە خوتۇن - قىزلار، ئوقۇغۇچىلار توشۇپ كېتىپتۇ. داستىخان سېلىپ تۇرلۇك تائاملارنى تىزىپ، چاي ھازىرلاپ مېنى كۈتۈپ تۇرغانكەن. ئۇلارنىڭ بۇنچىلىك كۆركەم مۇئامىلىسىگە بىر ياقتىن ھەيران قېلىپ ئەجەبلەنگەن بولسام، يەنە بىر ياقتىن ئوڭايسىزلىنىپ ئۇيلىپ كەتتىم.»

مۇھىتلار جەمەتىنىڭ چوڭلىرىدىن چوڭ ئانا، مەھمۇد مۇھىتى بىلەن ھەيدەر سايرانى ئەپەندى قاتارلىقلار كېڭىشىپ گۈلەندەم ئاتىبستايىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن 1922 - يىلى 8 - ئىيۇن كۈنى ئىككى ھارۋىدا ئۇرۇمچىگىچە ئۇزىتىپ داۋانچىڭ يولى بىلەن ماڭغان. گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ مۇھىتلارنىڭ ئۆزىگە تۇتقان ئىنسانىي مۇئامىلىلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ، بەرگەن ئىش ھەققىدىن مەمنۇن بولۇپ ئۇلارغا كۆپ تەشەككۇر بىلدۈرگەن. ئۇلار بەش كۈن يول يۈرۈپ ئۇرۇمچىگە يېقىنلاشقاندا گۈلەندەم ئابىستاينىڭ ئىككىنچى ئوغلى فەرىدىكە چېچەك چىقىپ قالغان. ئۇلار ئۇرۇمچىدە «چوڭ ئاپا» نىڭ قۇدىسى ئابدۇجەلىل باينىڭ قورۇسىدا بىرنەچچە كۈن تۇرغان. فەرىدىنىڭ چېچەكلىرى ئۆچۈپ ساقايغان. گۈلەندەم ئابىستاينىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەنلىكىنى ئۇققان بىر قىسىم تاتارلار ئۇنى يوقلاپ ئەھۋال سوراپ كەلگەن. چۆچەكتىكى چاغدا قىزلىرى گۈلەندەم ئابىستايىدا ئوقۇغان رەھىمجان باي (رەھمانباينىڭ) نىڭ ئائىلىسىدىكىلەر گۈلەندەم ئابىستاينى كونسۇل كوچىسىدىكى ھەشەمەتلىك قورۇسىغا

چۆچەككە ماڭىدىغان كىراكەش تېپىلغۇچە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەتكەن. گۈلەندەم ئابىستاي رەھىمجان باينىڭ ھەشەمەتلىك قورۇسىنى ۋە ئۇلارنىڭ راھەت ـ پاراغەتلىك تۇرمۇشىنى كۆرگەن چاغدىكى ھەيرانلىق ھېسسىياتىنى ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: «ئۇرۇمچىنىڭ ياڭخاڭ دېگەن كوچىسىدىكى چوڭ ھويلا، چىرايلىق سېلىنغان ئۆيلەر، ياسىداق جاھازلانغان بۆلمىلەر، ئۆي ئارقىسىدا كاتتا باغ، باغ ئوتتۇرىسىدا شىرىلداپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭ، شۇ ئۆستەڭ بويىدا چىرايلىق شىپاڭلار. بايلارنىڭ بايلارچە بايىشات، ئازادە، كۆڭۈللۈك تۇرمۇشلىرى. تېخى يېقىندىلا شۇ يەردە چوڭ قەزى تاجى خانقىزنى ئەمىنجان باينىڭ سالىھجان ئىسىملىك ئوغلىغا بېرىپ، توي ئۆتكۈزگەنىكەن. توي تېخى تۈگىمىگەن بولۇپ، مېھماندارچىلىق، ئويۇن ـ كۈلكە داۋاملاشماقتا ئىدى. ئومۇمەن، شاد ـ راھەت ياشايدىكەن. بۇ دۇنيادا پېقىرلىق، مۇساپىرلىق، قايغۇلۇق قارا كۈنلەرنىڭ بولۇشىنى بۇ ئائىلە كىشىلىرى ئويلاپمۇ قويمايدۇ ۋە بىلمەيدۇ. بۇ كۈنلەردە ئۇلار بەختلىك ياشىشىدۇ.

ئۇلار كېچىچە ئويناپ ـ كۈلۈشۈپ، يەپ ـ ئىچىشىپ ئۇزاق ئولتۇرۇپ كەچ ياتقانلىقتىن، ئەتىسى بۇ ئائىلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قاتتىق ئۇيقۇدا ياتىدۇ. مەن بولسام ئورنۇمدىن تۇرۇپ يۇيۇنۇپ، كىيىنىپ بولغاندىن كېيىن، فەرىدنى كۆتۈرۈپ باغقا چىقىمەن. ئۇنى باغرىمغا بېسىپ، ئۇنىڭ تىرىك قالغانلىقىغا شۈكرانىلىك بىلدۈرۈپ، ئۆزۈمگە تەسەللى تاپىمەن. سائەت توققۇزلاردا ئائىلىدىكىلەر بىر ـ بىرلەپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشىدۇ، كېيىن كۆركەم شىپاڭلاردا چاي ئىچىشىدۇ. يەنە يېيىش ـ ئىچىش باشلىنىپ، مېھمانلار كېلىشكە باشلايدۇ، كۈنلەر يەنە ئويۇن ـ كۈلكە بىلەن ئۆتىدۇ ... ‹بۇ دۇنيادا بۇنداق تۇرمۇشلارمۇ بار ئىكەن ـ ھە!، دەپ، ھەيران بولۇپ قاراپ قالىمەن. ئاھ، بايلار شۇنداق ياشار ئىكەن! ...

بەزى كۈنلىرى مېنى ئەمىنجان باينىڭ ئايالى، ئايشاخان تەتەلەر چاقىرىپ كېلىدۇ، ئۇلارنىڭكىگە بېرىپ 2 ـ 3 كۈن تۇرۇپ يېنىپ

كېلىمەن. ئۇلارمۇ ئاشۇنداق ‹بايلارچە تۇرمۇش› كەچۈرىدۇ!»

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، يارقىن غايىگە، ئۆچمەس ئەقىدىگە ئىگە مائارىپچى گۇلەندەم ئابىستاي ئۆزىنىڭ مائارىپچىغا خاس قىممەت ئۆلچەملىرى بىلەن بۇ بايلارنىڭ راھەت ـ پاراغەتلىك چۈشكۈن تۇرمۇشىغا تەنقىدىي نەزەر تاشلىغان.

گۇلەندەم ئابىستاي ئۇرۇمچىدە بىرەر ئايچە تۇرۇپ، چۆچەكلىك گەرەي چانىشىپ دېگەن كىراكەشكە 300 سەر كىرا ھەققى بېرىپ ھارۋا بىلەن چۆچەككە قاراپ يول ئالغان. گۇلەندەم ئابىستايلارنىڭ ئۇرۇمچىدىن چۆچەككىچە بولغان بۇ سەپىرى تولىمۇ مۇشەققەتلىك بولغان. بۇ توغرۇلۇق ئۇ ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: «سەپىرىمىز تولىمۇ مۇشەققەتلىك بولدى. يۈكلىرىمىز ئېغىر، ئاتلار ئورۇق، قوتۇبى، ماناس، شىخۇ دەريالىرىنىڭ سۇيى ئۇلغىيىپ تاشقىن كەلگەن چاغ؛ ماناس دەرياسىدىن يوغان ئىككى چاملىق پىكىلىق، سۇدا ئۇزەلەيدىغان ئالتە ـ يەتتە ئات قېتىلغان ‹خاملىق› ھارۋىغا ئولتۇرۇپ ئۆتتۇق. بۇ دەريالارنىڭ بىرەرسىدىمۇ كۆۋرۈك يوق ئىكەن. سەھەر سۇ ئازايغان چاغدىلا ئۆتۈشكە مۇمكىن بولۇپ، چۈشتىن كېيىن سۇ ئۇلغايغان ۋاقىتتا دەريادىن ئۆتكىلى بولمايدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز ئولتۇرغان ھارۋىنىڭ ھارۋىكەشى ئاۋۇبەكر دېگەن 14 ــ 15 ياشلاردىكى قازاق مالاي بولۇپ، تەجرىبىسىز، دىتسىز ئىكەن. ئۆمرىدە ئات ھارۋا دېگەننى ھەيدەپ كۆرمىگەن ئوخشايدۇ. ھارۋىمىزنى نەچچە قېتىم ئاغدۇرۇۋەتتى ...» ئۇلار 1922 ـ يىلى 4 ـ ئاۋغۇست، يەنى قۇربان ھېيتىنىڭ 2 ـ كۈنى چۆچەك شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن. چۆچەكتىكى تاتار جامائىتى گۇلەندەم ئابىستايىنى بەكمۇ قىزغىن كۈتۈۋالغان. چۈنكى گۇلەندەم ئابىستاي تۇرپانغا كەتكەن يىللاردا چۆچەكتىكى تاتارلار قىزلىرىنى تەربىيەلىگۈدەك بىرەر يارىملىق ئايال مۇئەللىمگە ئېرىشەلمىگەن. گۇلەندەم ئابىستاي بۇ ئەھۋالنى ئۆز خاتىرىسىدە مۇنداق يازغان: «بىزلەر كېتىپ شۇ كۈنگە قەدەر چۆچەك قىزلىرى بىرەر مۇئەللىمدىن

تۇزۇككىنە تەلىم ـ تەربىيە ئالالماپتۇ. ئەكرەم ھەزرەتنەك قىزى جەننەت خانقىز شەمەيدىن كېلىپ بىر قىش ئوقۇتقان بولسىمۇ، لې‌كىن كېيىنكى يىلى ئۇ ژاپات بولۇپتۇ. مۇراد ئەپەندىنەك قىزى فاتىمەمۇ ئوقۇتماقچى بولغانىكەن، بىراق نېمە سەۋەبتىندۇر قىزلار‌نەك ئوقۇغۇسى كەلمەي، دەرسكە كەلمەپتۇ. مۇراد ئەپەندىدىن قورققان ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەرنەك قىزلىرىلا ھازىرغا قەدەر ئوقۇۋاتىپتۇ. گۇلسۇم ئابىستاي ئىسىملىك بىر خانىمۇ ئازراق قىزلارنى ئوقۇتۇۋاتىپتۇ. يەنە رۇسىيەدىن كەلگەن بىر تاتار قىزى مۇئەللىمە بولۇپ قىزلارنى بىرەر يىل ئوقۇتقانىكەن، كېيىن ئاغرىپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ساقىيىشىدىن ئۇمىد يوق ئىكەن ...»

گۇلەندەم ئابىستاي چۆچەككە كەلگەندىن كېيىن چۆچەكتىكى تاتار بايلىرىدىن مىريۇسۇف بىلەن فەيزراخمان گۇلەندەم ئابىستايغا قىزلارنى ئوقۇتۇش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن مائارىپقا بولغان ئەقىدىسى زىيادە كۈچلۈك تۇغما مۇئەللىم گۇلەندەم ئابىستاي بىر كىشىنىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ 60 ــ 70 تەك قىزنى مەلۇماتىغا قاراپ 1 ـ سىنىپتىن 4 ـ سىنىپقىچە ئايرىپ ئوقۇتۇشنى باشلىغان. شۇ يىلى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى فاتىخ رۇس مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن. 1923 ـ يىلى 5 ـ ئايدا گۇلەندەم ئابىستاي بۇ ئوقۇغۇچىلىرىدىن چۆچەك جامائىتىنىڭ ئالدىدا ئاشكارا ئىمتىھان ئېلىپ، كىشىلەرنى بەكمۇ قايىل قىلغان. شۇ يىلى كۈزدە خەسەن ئاقساقال دېگەن تاتار باي «خەسەن ئاقساقال مەكتىپى» دېگەن مەكتەپنى قۇرۇپ، بۇنى مەخسۇس قىزلارنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپ قىلغان. بۇ مەكتەپكە گۇلەندەم ئابىستاينى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان. مەكتەپنىڭ پۇتۇن تەمىناتى خەسەن ئاقساقال تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن. گۇلەندەم ئابىستاي بۇ مەكتەپتە 15 ياشلىق يارەمچىسى گۇلسۇم بىلەن 70 تەك قىزنى بىللە ئوقۇتۇشقا باشلىغان. گەرچە خەسەن ئاقساقال ئادەمنىڭ يۇرىكىنى سىقىدىغان تارچىلىقلارنى

پەيدا قىلىپ، گۈلەندەم ئابىستاينىڭ نورمال ئوقۇتۇشىغا تەسىر يەتكۈزگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ مەكتەپ مەشھۇر تاتار مائارىپچى ئابدۇللا بوبى 1914 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە قۇرغان «مەكتەپى نۇر» ناملىق قىزلار مەكتىپىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۆلچەملىك قىزلار مەكتىپى ئىدى. خەسەن ئاقساقال 1927 ـ يىلى مەكتەپ بىناسىنىڭ

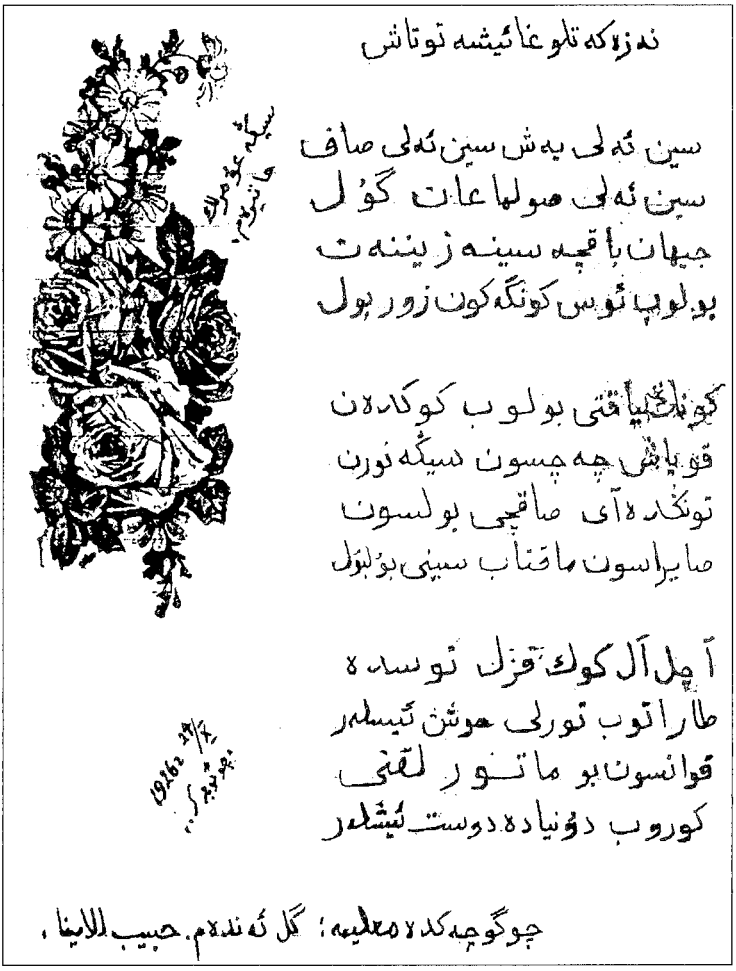

گۈلەندەم ئابىستاينىڭ 1926 ـ يىلى ئوقۇغۇچىسى غايىشە چانېشۇانىڭ ئالبومىغا يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىسى

بوشىتىلىشىنى تەلەپ قىلىپ، بارلىق ئۆيلەرنى قايتۇرۇۋالغان. گۇ-لەندەم ئابىستاي بۇ ئىش توغرۇلۇق بەزى ئاقساقاللارنى ئىزدىگەن بولسىمۇ، ئۇنۇمى بولمىغان. سېنتەبىر ئېيىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن گۇلەندەم ئابىستاي ئوقۇغۇچىلىرىنى قەيەردە ئوقۇتۇش مەسىلىسى ئۈستىدە تېخىمۇ باش قاتۇرغان. ئىلاجسىز ئىلگىرىكى-دەكلا ئىجارە ئولتۇرۇۋاتقان ئۆيىنى سېتىپ قىلىپ، تەلىم - تەربىيە ئىشلىرىنى نورمال ئېلىپ بېرىشنى نىيەت قىلغان. لېكىن خەسەن ئاقساقال پارتا - ئورۇندۇقلارنىمۇ ئېلىپ قالغاچقا، پارتا - ئو-رۇندۇق تەييارلاش مەسىلىسى بىر قىيىن مەسىلە بولغان. تىرىشچان گۇلەندەم ئابىستاي ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى ھەربىرى-لەندۇرۇپ يۇرۇپ، پارتا - ئورۇندۇق مەسىلىسىنىمۇ ھەل قىلغان. باشتىن ئۆتكەن تەجرىبە - ساۋاقلار ۋە كۆنگە ئوقۇش ئارزۇسىدا چوڭ بولۇۋاتقان قىزلار مۇنتىزىم مەكتەپ ئېچىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلدۇرغان. ئاخىر ۋىجدان-لىق، مائارىپ ئەقىدىسى كۈچلۈك گۇلەندەم ئابىستاي ئۆزى مەكتەپ قۇرۇش قارارىغا كېلىپ ئەينى ۋاقىتتا يولدىشى مۇھىبۇللا ئەپەندى-دىن قالغان 1000 سەر پۇلغا ئۆزى ئىقتىساد قىلىپ توپلىغان 2000 سەر پۇلنى قوشۇپ، 1928 - يىلى چۆچەك شەھىرىدىكى كۆك كۆۋۈ-رۈكىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئۆستەڭ بويىدىن بىر پارچە يەر سېتى-ۋېلىپ مەكتەپ سېلىشقا تۇتۇش قىلغان. بۇنىڭدىن تەسىرلەنگەن مۇھىبۇللا ئەپەندىنىڭ شاگىرتلىرى 1000 سەر پۇل ئىئانە توپلاپ يارىدەم قىلغان. نەتىجىدە، گۇلەندەم ئابىستاي بۇ مەكتەپنى 1928 - يىلى 9 - ئايدا پۈتكۈزۈپ ئوقۇش باشلىغان. چۆچەك خەلقى بۇ مەك-تەپنى گۇلەندەم ئابىستاينىڭ نامىدا «مەكتەپى گۇلەندەمىيە» دەپ ئا-تىغان. لېكىن، گۇلەندەم ئابىستاي ئۆزى بولسا باشقىلارنىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرۇۋەرگەن. شۇ يىللاردا ئۇنىڭ تۇرپاندا تۇ-غۇلغان ئىككىنچى ئوغلى فەرىد قازا قىلىپ كەتكەن.

گۇلەندەم ئابىستاي بۇ مەكتەپنى بەكمۇ ياخشى باشقۇرغان. بۇ

مەكتەپنىڭ داڭقى ئۇزاق ئۆتمەي ئەتراپقا تارالغان. 1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى پۈتكۈل شىنجاڭ بويىچە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ «مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلۇپ، مائارىپ ئىشلىرى يېڭى گۈللىنىش باسقۇچىغا كىرگەن. نەتىجىدە، چۆچەكتە يېڭى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى سېلىشقا تۈتۈش قىلىنغان. لېكىن سېلىنىۋاتقان بۇ مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى كەمچىل ئىدى. شۇ ۋاقىتتا مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار گۇلەندەم ئابىستايغا ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغان. گۇلەندەم ئابىستاي يىللاردىن بېرى ئۆزى تەربىيەلەنگەن قىزلاردىن دەسلەپكى قەدەمدە 20 چە قىزنى تاللاپ، جەمئىيەتنىن تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلاردىن بىرنەچچىنى تەكلىپ قىلىپ، ئىككى يىل تىرىشىش ئارقىلىق، بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇتۇش لايىقىدىگە ئوقۇتقۇچىلارغا ئايلاندۇرغان. بۇ نەتىجە يېڭى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىسى يوق بولۇشتەك قىينىچىلىقنى دەسلەپكى قەدەمدىلا ھەل قىلغان.

بۇ سۈرەت 1939 ـــ 1940 ـ يىلىدا چۆچەكتە ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسىدىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سۈرىتى، ئالدىنقى رەت ئوڭدىن 4 ـ كىشى گۇلەندەم ئابىستاي، 5 ـ كىشى چۆچەك ۋالىيسى جاۋ چەنخىڭنىڭ ئايالى.

دەمدە ھەل قىلغان. شۇ قاتاردا «مەھمۇدىيە ئۇيغۇر قىزلار مەكتەپى»، «مەقسۇدىيە قىزلار مەكتىپى» مۇ يېڭى ئوقۇتقۇچىلارغا ئېرىشكەن. شۇ چاغدا يېڭىدىن ئېچىلغان قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ ھەممىسىگە گۇلەندەم ئابىستاي يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇ ھەرقايسى قىزلار مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇش - ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا يولۇرۇق كۆرسىتىپ تۇرغان. ئۆز مەكتىپىدە بولسا مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئىزچىل ئۆتەپ كەلگەن. گۇلەندەم ئابىستاي چۆچەكتىكى يېزا - قىشلاقلاردا ئېچىلغان قىزلار مەكتەپلىرىگىمۇ ئۇزۇكسىز ھالدا ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇپ بەرگەن. ئۇنىڭ ئۆيى شۇ چاغقىچە مەكتەپ قىلىنغاچقا ئۆزىنىڭ تۇرمۇشى تولىمۇ قولايسىزلىق ئىچىدە ئۆتكەن. 1937 - يىلى مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوپ شىنجاڭغا قايتقان بالىلىرى چۆچەكتە گۇلەندەم ئابىستاينىڭ ئىجارە ئۆيىدە ئولتۇرۇپ، ئۆز ئۆيىنى سىنىپ قىلىپ ماۋارىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ چۆچەكتىكى سودا كانتورىنى گۇلەندەم ئابىستاينىڭ قىزلار ئوچۇن مەكتەپ ئورنى قىلىپ ئىشلىتىپ تۇرۇشىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن گۇلەندەم ئابىستاينىڭ توققۇز يىل مەكتەپ قىلغان ئۆيى ئۆزىگە قالغان. مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ ئوغۇللىرى گۇلەندەم ئابىستاينىڭ مەكتەپ قىلىشى ئوچۇن بوشتىپ بەرگەن كانتور قورۇ باغلىرى بار، 14 ئېغىز ئۆيى بار ئازادە قورۇ ئىدى. گۇلەندەم ئابىستاي بۇ يېڭى مەكتەپتە 14 مۇئەللىم، سەككىز سىنىپ، 255 ئوقۇغۇچى بىلەن خوشال ھالدا ماۋارىپچىلىق ھاياتىنى باشلىغان. 1938 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ماۋارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى قۇربان سوۋېت ئىتتىپاقىغا زىيارەتكە بېرىپ قايتىشىدا چۆچەككە چوشوپ، مەكتەپلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە «گۇلەندەمىيە مەكتىپى» نى ئالاھىدە ماختىغان. شۇ يىلى كۈزدە شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى مۇھىتىلارنىڭ كانتور قورۇسىنى «خائىننىڭ مۈلكى» دەپ مۇسادىرە قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپ ھۆكۈمەت قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈلگەن. مەكتەپنىڭ نامى

1939 ـ يىلى تارتىلغان بۇ سۈرەتتىكى خانقىزلار چۆچەك ۋىلايەتلىك 1 ـ قىزلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى

«چۆچەك 1 ـ قىزلار مەكتىپى» قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. ئەمما چۆچەك خەلقى بۇ مەكتەپنى يەنىلا «گۈلەندەمىيە مەكتىپى» دەپ ئاتاشقان. 1939 ـ يىلى چۆچەك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى پۈتكۈزگەن يەتـ ته نەپەر ئوقۇغۇچى بۇ مەكتەپكە تەقسىم قىلىنغان. تۇرمۇشتا ئاددىي ـ ساددا، مىجەزى مۇلايىم، ئېسىل خىسلەتكە، ئوقۇتۇش جەـ ھەتتە ئالاھىدە مېتودقا ئىگە گۈلەندەم ئابىستاي بۇ مەكتەپنىمۇ ناھاـ يىتى ياخشى باشقۇرۇپ، چۆچەك خەلقىنىڭ ھۆرمىتى ۋە قايىللىقىغا ئېرىشكەن.

1944 ـ يىلى يازنىڭ ئاخىرلىرى نىلقا تاغلىرىدا ئىنقىلاب پارتـ لىغان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. ئەنە شۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ھەرقايسى ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشتەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشكەن. 1945 ـ يىلى دېكابىر ئېيىدىكى تەكشۈرۈشتە «گۈلەندەمىيە مەكتىپى» دە 170 نەـ

گۇلەندەم ئابىستاينىڭ 1942 ـ يىلى چۆچەكتە ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن چۈشكەن خاتىرە سۈرەت (ئىككىنچى رەت ئوتتۇرىدىكى ئايال گۇلەندەم ئابىستاي)

پەر ئوقۇغۇچى بارلىقى خاتىرلەنگەن. 1946 ـ يىلى تارباغاتاي ۋىلا ـ يىتى بويىچە مەكتەپلەرنى ھەر تەرەپتىن باھالاشتا «گۇلەندەمىيە مەكتىپى» نىڭ نەتىجىسى چۆچەك شەھىرى بويىچە بىرىنچى بول ـ غان. شۇ يىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسى گۇلەندەم ئابىستاي قا ـ تارلىق مائارىپچىلارنى مۇكاپاتلىغان. ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغان يەر ـ زېمىن، مال ـ مۈلۈكلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرغاندا، مۇھىتلارنىڭ كانتور قورۇسىمۇ قايتۇرۇلغان. ئەمما، مۇھىتلارنىڭ تەرەققىياتىغا، پىداكار ئوغۇللىرى بۇ قورۇنى داۋاملىق مەكتەپ قىلىپ ئىشلە ـ تىشكە بەرگەن. بۇ ئىش شۇ چاغدا گېزىتلەردە خەۋەر قىلىنغان. گۇلەندەم ئابىستاي مۇشۇ مەزگىلدە يەنە ۋىلايەتلىك قىز ـ ئاياللار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلىنىپ، ھەر مىللەت قىز ـ ئا ـ

يالليرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ ھەر مىللەت خەلق ما- ئارىپىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان زور تۆھپىسى ئارقىلىق، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈرەش ئوردىنى، ساداقەت مېدا- لىغا ئېرىشكەن ۋە باشقا مۇكاپاتلار بىلەن مۇكاپاتلانغان. تارباغاتاي «ئىنقىلابىي ياشلار» ژۇرنىلىنىڭ 1947 ـ يىلىدىكى 3 ـ سانىغا گۇ- لەندەم ئابىستاينىڭ تۆھپە ـ ئەمگەكلىرى تونۇشتۇرۇلغان «بىزنىڭ ياخشى ئانىمىز» دېگەن ماقالە بېسىلىپ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە تۆھپىلە- رىگە يۇقىرى باھا بېرىلگەن. 1949 ـ يىلى 3 ـ ئايدا چۆچەكتىكى نوپۇزلۇق گېزىتتە مۇنىرە ئابدۇلېتىپۇانىڭ بىرنەچچە سانغا بې- سىلغان ماقالىسى ئېلان قىلىنىپ، گۇلەندەم ئابىستاي بىرقەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان.

1949 ـ يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. 1952 ـ يىلى «ئۇچكە قارشى» ھەرىكەتتە كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقى كۆرۈل- گەندە سەيپىدىن ئەزىزى مەركەز ئەۋەتكەن يۇقىرى دەرىجىلىك رەھ- بەر شى جۇڭشۇن بىلەن بىللە خىزمەت گۇرۇپپىسىنى باشلاپ خاتا- لىقلارنى تۈزىتىش ئۈچۈن ئاۋۋال غۇلجىغا بارغان. غۇلجىدا بىر قا- تار خىزمەتلەرنى ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن شى جۇڭشۇن بېيجىڭغا قايتىپ كەتكەن. كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى خىزمەت گۇرۇپپىسىغا باش بولۇپ چۆچەككە بارغان. شۇ چاغدا «ئۇچكە قارشى» ھەرىكەت بەك كېڭەيتىلىپ ئېلىپ بېرىلغاچقا، چۆچەكتە 11 ئادەم ئېتىپ تاشلانغان ھەم ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ 20 ـــ 30 دەك مەشھۇر كە- شىسى قاماپ قويۇلغان. شۇ قاتاردا مەشھۇر مائارىپچى گۇلەندەم ئا- بىستايمۇ تۇرمىگە قاماپ قويۇلغاندى. بۇ ئىش چۆچەك خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان. سەيپىدىن ئەزىزى 1940 ـ يىللاردا بىرنەچچە يىل چۆچەكتە خىزمەت قىلغاچقا، گۇلەندەم ئابىستاينىڭ تۆھپىسىنى، پەزىلىتىنى ئېنىق بىلەتتى، خەلق ئىچىدىكى تەسىر- نى چوڭقۇر چۈشىنەتتى. شۇڭا سەيپىدىن ئەزىزى گۇلەندەم ئابىس-

سۈرەتتىكىلەر چۆچەكنىڭ 1943 ـ يىلىدىن ئاۋۋالقى زىيالىيلىرى، ئالدىنقى رەت ئوڭدىن ئابدۇللا زاكىروف، مۆيدىنبەگ، ئابلىز مەھمىدوف، ئابلىمىت ھاجىيوف، ئارقا رەت سولدىن 2 ـ كىشى سەيپىدىن ئەزىزى

تاينى «چۆچەك زىيالىيلىرىنىڭ ئانىسى» دەپ قارايتتى. ئۇ گۈلەندەم ئابىستايغا قىلىنغان مۇئامىلىگە قاتتىق نارازى بولغان. سەيپىدىن ئەزىزى باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسى شۇ قېتىمدا باشباشتاقلىق بىلەن ئىش كۆرگەن بەزى مەسئۇل رەھبەرلەرنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان. ئۇۋالچىلىققا ئۇچرىغان كىشىلەرنى ئاقلىغان. شۇ قاتاردا گۈلەندەم ئابىستايمۇ ئاقلانغان. ياندۇرقى يىلى، يەنى 1953 ـ يىلى گۈلەندەم ئابىستاي شىنجاڭ ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشكە ئەزالىققا سايلانغان. 1955 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتىپ قازاقىستانىنىڭ ئۈلىجار (ئوغرىيار) شەھىرىگە ئورۇنلاشقان. 1973 ـ يىلى 84 يېشىدا ۋاپات بولغان.

گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىنىڭ 3 ـ دەپتىرى 1980 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بالىسى فاتىخ تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىنگەن. قايتىدىغان چاغدا بۇ خاتىرە تاموژنا خادىملىرى تە-

رىپىدىن تۇتۇپ قېلىنغان. كېيىن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى، تاتار زىيالىي زارىف دولات ئەپەندىنىڭ مۇناسىۋىتىك ئورۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تىرىشچانلىق كۆرسەتشى نەتىجىسىده تاموژنا ئىدارىسىدىن قايتۇرۇپ چىقىلغان. 2009 - يىلى زارىف دولات ئەپەندى قازا قىلغاندا، ئايالى بۇ خاتىرىنى ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندىگە بەرگەن. ئىبراھىم مۇتىئى ئەپەندى قازا قىلغاندىن كېيىن بۇ خاتىره دەپتەر ئۇنىڭ شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ماتېرىيال بۆلۈمىده ئىشلەپ پېنسىيەگە چىققان قىزى خالىده خانىمنىڭ قولىدا قالغان. خالىده خانىمنىڭ ئانىسى ئەنۋەره ئىسمائىلىۋانى گۈلەندەم ئابىستاي 1930 - يىللىرىنىڭ باشلىرى چۆچەكتە ئوقۇتقان بولغاچقا، خالىده خانىم گۈلەندەم ئابىستاي ھەققىدە خېلى پىششىق تونۇشقا ئىگە ئىدى. خالىده خانىم ئۆزىنىڭ مىنكاۋخەن (خەن تىللىق) بولۇشىغا قارىماي بۇ قول يازمىنى غەيرەت ۋە مۇھەببەت بىلەن تاتارچىدىن ئانا تىلىمىزغا ئۆرۈپ چىققان. مەن 2010 - يىلى 9 - ئايدا، يەنى روزا ھېيتتا بۇ قول يازمىنىڭ خالىده خانىمنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى ئوقۇپ، ئالاقىلىشىپ سوراپ ئېلىپ ئوقۇپ چىقتىم ھەمده تىل - يېزىق تەتقىقاتچىسى ۋە تەرجىمان يۇنۇس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق ئەپەندى بىلەن كۆرۈشۈپ، خالىده خانىمنىڭ تەرجىمىسىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدىم. يۇنۇس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق ئەپەندى زور ئەجىر بىلەن بۇ خىزمەتنى تامامىلاپ پۈتكۈزۈپ بەردى. بىزنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان يېرى شۇكى، گۈلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىنىڭ 3 - دەپتىرىدىن باشقىسى تېخى بىزگە مەلۇم ئەمەس.

گۈلەندەم ئابىستاي يازغان كۈندىلىك خاتىرىنىڭ تېپىلىشى شىنجاڭ يېڭىچە مائارىپىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش دەۋرىدىكى ئەھۋاللارنى چۈشىنىشته چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى بۇ چاغقىچە مىللىي مائارىپ ــ ئاقارتىش ھەرىكىتىگە دائىر بۇنداق ئىنچىكە، تەپسىلىي يېزىلغان خاتىره تېپىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. بۇ

خاتىرە دەپتەرنىڭ ئىملاسىدىن قارىغاندا ھەم مەلۇم جايدا بېرىلگەن ئىزاھاتنىڭ ئارقىسىغا يېزىپ قويۇلغان «ف، خ» دېگەن ھەرپتىن قارىغاندا بۇ كۈندىلىك خاتىرە گۈلەندەم ئابىستاينىڭ خاتىرىسى ئاساسىدا ئوغلى فاتىخ خەبىبۇللىن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

گۈلەندەم ئابىستاي يازغان كۈندىلىك خاتىرىنىڭ تېپىلىشى بىز ئۈچۈن چوڭ خۇشاللىق، لېكىن كۆپ ئەپسۇس، ئۇشبۇ كۈندىلىك خاتىرىنىڭ 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ دەپتەرلىرى ۋە بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى بۆلۈملىرى توغرىسىدا ھېچبىر ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز. مۇبادا بۇ دەپتەرلەر تېپىلىپ قالسا ئىدى، بىز ئۈچۈن تېخىمۇ خۇشاللىق ئىش بولاتتى.

2010 ـ يىلى 10 ـ ئاي، ئۈرۈمچى

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتولد: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر تارىخى توغرىسىدا ئون ئىككى لېكسىيە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى (ئۇيغۇرچە) نەشرى.

② مالىك چانىشېف: «جۇڭگو تاتار مائارىپ تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى (ئۇيغۇرچە) نەشرى.

③ ئابدۇللا تالىپ: «ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىن ئوچېرىكلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى نەشرى.

④ گۈلەندەم خەبىبۇللىنا: «كۈندىلىك خاتىرە» (3 ـ دەپتەر)، خالىدە ئىبراھىم مۇتىئى بىلەن يۇنۇس ئىلياس ئىدىقۇتلۇق تاتارچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغان قول يازما نۇسخا.

⑤ ئابلىمىت ھاجىيوف: «چۆچەك مائارىپىنىڭ 40 يىلى»، بۇ ماقالە «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى» نىڭ 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑥ تاھىر تاشبايېف، ياڭ رېنجى: «تارباغاتاي ئايماقلىرى مائارىپىنىڭ پېشۋاسى ـــ گۈلەندەم خەبىبۇللىنا». بۇ ماقالە «ئىلى تارىخ ماتېرىياللىرى»

نەشرى 5 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑦ ئۆمەرجان سىدىق: «ئىدىقۇت ئوغلانلىرى ـــ مۇھىتىلار جەمەتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى.

⑧ مەھمۇد ئىلياس ئىدىقۇتلۇق: «تۇرپان ئاستانىدە يېڭى مائارىپىنىڭ بار ـ لىققا كېلىشى». بۇ ماقالە «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ 1999 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑨ ئىبراھىم نىياز: «ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مائارىپى ۋە يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپى ھەققىدە خاتىرىلەر»، بۇ ماقالە «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1993 ـ يىللىق 3 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑩ ئابدۇراخمان ئابدۇللا: «مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر، ئىنقىلابچى مەخسۇت مۇھىتى». بۇ ماقالە «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» (3)، 1995 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان نۇسخا.

⑪ «تۇرپاندا يېقىنقى زامان مەدەنىيەت ـ مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالى». بۇ ماقالە كوللېكتىپ تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) نىڭ 1988 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان نۇسخىسىغا كىرگۈزۈلگەن.

⑫ ئابدۇراخمان ئابدۇللا: «تاشكەنتچىلەر» (ئۈچ قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ، 2003 ـ، 2006 ـ يىلى نەشرى.

⑬ بۇرھان شەھىدۇللىن: «ئۆتمۈشتىن ئۈچۈرلار». بۇ ماقالە تارىخچى ئۆ ـ مەرجان نۇرنىڭ تاتارچىدىن تەرجىمە قىلىپ تەييارلىشى بىلەن «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2004 ـ يىللىق 4 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان.

⑭ كېرەم تۇرسۇن: «گۇلەندەم ئابىستاينىڭ تۇرپان مائارىپى ئۈچۈن قوش ـ قان تۆھپىسى»، «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» (5 ـ قىسىم)، 1999 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان.

«تاشاخۇنۇم مەكتىپى» قانداق ئىش

20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئانا دىيارىمىزنىڭ سودا ـ سانائەت، مائارىپ ـ مەدەنىيەت، سىياسىي ـ ئىنقىلاب ئىشلىرىدا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان ئۇچ مەشھۇر جەمەت ئۆتكەن. بۇلار «مۇسابايېفلار جەمەتى»، «مۇھتىلار جەمەتى» ۋە «تاشاخۇنۇم جەمەتى» دىن ئىبارەت. بىز ئانا دىيارىمىزنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىكى سودا ـ سانائەت تارىخىنى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ تارىخىنى ۋە سىياسىي ـ ئىنقىلاب تارىخىنى تەسۋىرلەپ باقساقلا، بۇ ئۇچ جەمەتنىڭ مىللىي ھاياتىمىزدىكى تەسىرىنى قايىللىق بىلەن تەن ئېلىشقا مەجبۇر بولىمىز.

مۇسابايېفلار جەمەتى، مۇھتىلار جەمەتى توغرۇلۇق يېزىلغان ماقالە ۋە كىتابلار، تاشاخۇنۇم جەمەتى توغرۇلۇق يېزىلىپ نەشر قىلىنغان «تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى» دېگەن كىتاب ھەم باشقا مۇناسىۋەتلىك ماقالە ـ ئەسەرلەر بۇ ئۇچ جەمەتنىڭ تۆھپىسى ۋە شۆھرىتىنى ھېس قىلىشىمىزغا يېتەرلىك.

مەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ قاچان، قانداق باشلانغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش توغرىسىدا يازغان ماقالىلىرىمدە مۇسابايېفلارنىڭ ئاتۇشتا، مۇھتىلارنىڭ تۇرپاندا جەدىدچە مەكتەپلەرنى قاچان، قانداق يولغا قويغانلىقىنى پاكىت ھەم تارىخىي جەريان ئارقىلىق ئىلمىي نۇقتىدىن ئايدىڭلاشتۇرۇپ چىقتىم. «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى قاچان باشلانغان» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە مۇسابايېفلار جەمەتىنىڭ 1884 ـ يىلى قىرىم يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەن «ئۇسۇلى سەۋتە» مېتودى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدىغان

جەدىدچە مەكتەپنىڭ ئۆرنىكىنى ئانا يۇرتى ئاتۇش ئىكساقتا 1885 ـ يىلى ئەمەس، بەلكى 1899 ـ يىلى كۈزدە بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى ئۆلچەملىك، تۇنجى مۇنتىزىم يېڭىچە مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىننى 1914 ـ يىلى كۈزدە بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىنىڭ باشلانغان ۋاقتى ۋە سەۋەبىگە مۇناسىۋەتلىك خاتا، گۇمانلىق، مۇجمەل مەسىلىنى تۈزىتىشكە مۇۋاپىق بولغانىدىم. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندە، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 2011 ـ يىللىق 1 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغان «گۇلەندەم ئابىستاينىڭ كۈندىلىك خاتىرىسى ئىزدىنىش» ماۋزۇلۇق ماقالەمدە، مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ تۇرپان ئاستانىدە تەسىس قىلغان جەدىدچە مەكتىپىنىڭ 1915 ـ يىلى ئىكەنلىكىنى قايىل قىلارلىق پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىشقا مۇۋاپىق بولدۇم. نەتىجىدە، ئاستانىدە قۇرۇلغان «مەقسۇدىيە مەكتىپى» نىڭ ئىلگىرى تۇرلۇك ماتېرىياللاردا يېزىلغاندەك 1913 ـ يىلى ياكى 1914 ـ يىلى ئەمەس، بەلكى 1915 ـ يىلى قۇرۇلغانلىقى ئايدىڭلاشتى. بۇ مەكتەپنىڭ دەسلەپكى ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كىملەر ئىكەنلىكى، مەكتەپنىڭ كۆلىمى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارمۇ ئېنىقلىققا ئىگە قىلىندى.

مۇسابايېۋلار جەمەتى ۋە مۇھىتىلار جەمەتىنىڭ جەدىدچە، يەنى يېڭىچە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلغان يىلى توغرۇلۇق خاتالىق، مۇجمەللىك ساقلىنىپ كەلگەندەك «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» نىڭ زادى قانداق ئىش ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ قاچان، قانچىلىك كۆلەم ۋە سۇپەتتە ئېچىلغانلىقى توغرۇلۇقمۇ خاتالىقلار ۋە ئېنىقسىزلىقلار ساقلىنىپ كەلمەكتە. كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىنى يېزىشتا بۇ مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرماي تۇرۇپ، ئۇچرىغانلا ماتېرىيالنى توپلاپ، دۆۋىلىۋېلىپ، سەۋەب ـ نەتىجىلەرنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، ۋەقە ـ ھادىسىلەرنى بىر ـ بىرىگە زىت ھالدا بايان قىلىپ، يىلنامىلەرنى قارىسىغا قوللىنىپ ماقالە، كىتاب يېزىپ

ئېغىر مەسئۇلىيەتسىزلىك ھەم ئىلمىيسىزلىك سادىر قىلىۋاتىدۇ. تارىخشۇناسلىقنىڭ ئىككى ئاساسىي مېتودىنىڭ بىرى بولغان تېخنىكىلىق مېتود بىزدىن تۇرلۇك تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش ۋە پەرقلەندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىزنىڭ كۆپىنچە قەلەمكەشلىرىمىز توپلاش ۋە رەتلەش باسقۇچىنىلا چامىنىڭ يېتىشچە ئادا قىلىپ، پەرقلەندۇرۇش باسقۇچىغا ئاجىزلىق قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا، يازغان ماقالە، كىتابلىرىدا مۇجمەللىك، ئېنىقسىزلىق، خاتالىق ۋە زىتلىق ئېغىر دەرىجىدە كۆرۈلۈۋاتىدۇ. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1999 ـ يىلى نەشر قىلغان «تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى» دېگەن كىتابتىمۇ يۇقىرىقىدەك ئەھۋال كۆرۈلگەن. مەن بۇ كىتابتا كۆرۈلگەن خاتالىق ۋە ئويدۇرما بايانلارنىڭ ھەممىسىگە ئوبزور يازماقچى ئەمەس. ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئاساسلىقى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى تارىخىغا ئالاقىدار مەزمۇنلاردىكى خاتالىقلارغىلا ئوبزور يېزىپ تۇزىتىش پىكرىمنى ئوتتۇرىغا قويماقچى.

مېنىڭ تاشاخۇنۇم جەمەتىنى 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمدا ئانا دىيارىمىزدا ئۆتكەن تەسىرى زور ئۇچ جەمەتىنىڭ بىرى سۇپىتىدە تىلغا ئېلىنىشىم، بۇ جەمەتنىڭ مىللىي ھاياتىمىزدىكى تۆھپىسى ۋە شۆھرىتىنى خېلى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر چۈشىنىدىغانلىقىمنى، ئۇلارغا يۇقىرى باھا بېرىدىغانلىقىمنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئاساسى يوق ئويدۇرمىلار، يالغان ـ ياۋىداق بايانلار، كۆپتۈرمە سۆپەتلەر قەتئىي رەت قىلىنىشى كېرەك. تاشاخۇنۇمنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن ئامىللارنى ئىلمىي ئانالىز قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ سودا ـ سانائەتچى، يېڭىلىقچىلىقىغا تەرغىباتچى، ئۇقۇمۇشلۇق جەمئىيەت مۆتىۋىرى ئىكەنلىكىدە شەك يوق. ئەمما، «1894 ـ يىلى چار رۇسىيەنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى رومانوف بىلەن كۆپ قېتىم سۆزلىشىپ، چار رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدا تونۇشتۇرۇش قىلىنىۋاتقان ئەھۋالىغا ئىنتايىن ئەنسىرەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇرچە ئىمزالىغان» (13 ـ بەت)، «تاشاخۇنۇم ئۆز زامانىسىنىڭ دىنىي ئالىمى بولۇپلا قالماستىن

تىن، بەلكى خېلى يۇقىرى سەۋىيەدىكى ئاستىرونومىيە تەتقىقاتچىسى ئىدى» (29 ـ بەت)، «تاشاخۇنۇمنىڭ شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمەت، خەلق ئارىسىدىكى ئىناۋىتى خېلىلا يۇقىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر قەلىمى ۋە جانلىق، ئاممىباب سۆزلىرى كىشىلەرنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە، ئالقىشىغا ئىگە بولغان» (43 ـ بەت) دېگەندەك ئاساسسىز بايانلار ۋە كۆپتۈرمە تەرىپلەر كىشىنى ئەجەبلەندۈرىدۇ. بۇنداق بايانلار پەرق ئېتىش ئىقتىدارىغا ئىگە، بىلىملىك كىشىلەر ـ نىڭ كاللىسىنى قايمۇقتۇرالمىغان بىلەن «ئاساسى بولمىسا كىتابتا يازامدۇ» دەپ ئويلايدىغان ساددا كىشىلەرنىڭ كاللىسىنى قايمۇقتۇ ـ رۇپ، پۇچەك ئېپتىخار تۇيغۇسىنى قوزغاپ قويىدۇ. روشەنكى، يۇ ـ قىرىقى بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان «كۆپ قېتىم سۆزلىشىپ»، «دىنىي ئالىم»، «ئاستىرونومىيە تەتقىقاتچىسى»، «ئۆتكۈر قەلەمى» دېگەن سۆزلەر قىلچە ئاساسى يوق ئورۇنسىز تەرىپلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۆزى ـ نى جاھاندا بىر چاغلايدىغان چار رۇسىيە پادىشاھىنىڭ ھېچقانداق ئالاھىدە ئىمتىيازى يوق ئادەتتىكى بىر ئۇيغۇر تىجارەتچى بىلەن «كۆپ قېتىم سۆزلىشىشى» ئەقىلگە سىغمايدۇ. چۈنكى، ئۇ چاغدا، يەنى 1894 ـ يىلى تاشاخۇنۇم ھېچقانچە تەسىرى يوق، 30 ياشقىمۇ كىرمىگەن بىر كىچىك باي ئىدى. ئەلۋەتتە، پەقەت كۆرۈشۈپ باق ـ مىغان، دەيدىغانغىمۇ ئاساسسىز يوق. لېكىن «كۆپ قېتىم سۆزلە ـ شىپ» دېگەندەك ئاشۇرۇۋېتىلگەن بايانلارغا قەتئىي ئىشەنگىلى بول ـ مايدۇ. ئەسكەرتىپ قويۇشقا تېگىشلىكى شۇكى، 1894 ـ يىلى 10 ـ ئايدا چار پادىشاھ ئالېكساندىر III كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلۈپ، ئورنىغا 26 ياشلىق ئوغلى نىكولاي II رۇسىيە رومانوف خانىدانلى ـ قىنىڭ 16 ـ پادىشاھى بولۇپ تەختكە ئولتۇرغان. مۇشۇنداق جىددىي بىر يىلدا تاشاخۇنۇم بىلەن بۇ يېڭى پادىشاھ «كۆپ قېتىم سۆزلەشـ ـكەن» بولغىيمىدى؟ تاشاخۇنۇم توغرىسىدىكى «ئاستىرونومىيە تەتقـ ـقاتچىسى»، «دىنىي ئالىم»، «ئۆتكۈر قەلەمى» دېگەن تەرىپلەرمۇ زد ـ يادە ئاشۇرۇۋېتىلگەن تەرىپلەردۇر. تەتقىقاتچى، ئالىم ياكى «قەلەمى

تاشاخونوم

ئۆتكۈر» كىشى بولغان بولسا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالغان ياكى مىراس قالدۇرغان ئەسەرلىرى بولغان بولاتتى. سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» ناملىق كىتابنىڭ 1 ـ قىسىم 21 ـ بېتىدە تاشاخۇنۇم توغرۇلۇق توختىلىپ: «دادام مەن بىلگەن چاغلاردا ساقلىغا ئاق كىرىپ قالغان، كېلىشكەن ئادەم ئىكەنىدۇق. ئۇنىڭ كىچكىلىكىدە قانداق مەكتەپلەردە ئوقۇغانلىقىنى بىلمەيمەن، ھەرھالدا ئۇ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ياكى ئۇنىڭدىن يۇقىرىراق دىنىي بىلىم ئالغان بولسا كېرەك. ئۇنىڭ زامانىڭى پەن ـ بىلىملەردىنمۇ خەۋىرى بار ئىدى. بۇنى ئۆزلۇكىدىن ئوقۇپ بىلىۋالغانمۇ ياكى ‹قۇلاق مولىسى› بولۇپ باشقىلاردىن ئاڭلاپ بىلىۋالغانمۇ، ئىشقىلىپ، ئاساساندىن، يەردىن، دۇنيادىن، ھېسابتىن، تارىختىن جىق نەرسىلەرنى بىلەتتى ۋە سۆزلەپ بېرەتتى» دەپ تەرىپلىگەن. بۇ تەرىپنىڭ جەۋھىرى پەقەت «ئۇقۇمۇشلۇق» دېگەن سۆيەتكىلا مۇجەسسەملىنىدۇ. شۇڭا، زىيادە ئاشۇرۇپ، ئۆزىدە يوق نەرسىلەر بىلەن كۆپتۇرۇپ تەرىپلەش تارىخىي ئەمەلىيەتكە خىلاپ.

«تاشاخۇنۇم مەكتىپى» توغرىسىدىكى ھەم تاشاخۇنۇمنىڭ يېڭى مائارىپقا مۇناسىۋەتلىك ئىش ـ پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى بايانلارمۇ يۇقىرىقىدەك ئويدۇرمىچىلىق ۋە كۆپتۇرمىچىلىكتىن خالىي ئەمەس. «تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى» دېگەن كىتابتا «تاشاخۇنۇم ئەزىزىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىكى ۋە تەسىرى زورراقى مائارىپچىلىق پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى ۋاقۇاقتا قۇرغان ‹تاشاخۇنۇم مەكتىپى› ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى نامايەندىسى ‹ھۇسەينىيە› مەكتىپىدىن كېيىن شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن يەنە بىر نامايەندە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» (5 ـ بەت)، «ئۇ خەلقنى ئويغىتىشنىڭ ئاساسى يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ، يېڭىلىققا قارشى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكى ۋە بېسىمىغا تاقابىل تۇرۇپ، ئۆز يۇرتى ۋاقۇاقتا بىر سىنىپلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قۇ-

رۇپ، يېڭى مائارىپ ئىشلىرىنى يولغا قويغان، شۇنداقلا تۇنجى قېـ
تىم ئۆزى ئاچقان مەكتەپتە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئوقۇتۇشنى
يولغا قويۇش بىلەن بىللە، خەنزۇ مۇئەللىم تەكلىپ قىلىپ بالىلار
غا خەنزۇچە ئۆگىنىشنى ئالاھىدە يولغا قويغان» (10 ـ بەت)،
«1894 ـ يىلى يۇرتى ۋاقۇاقتا بىر سىنىپلىق مەكتەپ سېلىپ،
مەكتەپنىڭ ئومۇمىي ئوقۇتۇش راسخوتىنى ئۆزى ئۈستىگە ئېلىپ،
شۇ يۇرتتىكى ياشلارنىڭ ئوقۇش مەسلىسىنى ھەل قىلدى» (24 ـ
بەت) دېگەندەك ئاساسسىز ھەم خاتا بايانلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ھېچقانداق ھۆججەت ئاساسى، پاكىت ئاساسى بولمىغان بۇ با ـ
يانلار پۈتۈنلەي ئويدۇرما. بۇ خىل ئويدۇرما بايانلار ئاكا ـ ئۇكا مۇ ـ
سابايېفلار 1885 ـ يىلى مەكتەپ ئاچقان دېيىلگەندىكىن، تاشاخۇ ـ
نۇمنى 1894 ـ يىلى مەكتەپ ئاچقان دەپ يازمايلىمۇ، دېگەن بىمەنە
تەپەككۇرنىڭ تۇرتكىسىدە كېلىپ چىققان بولسا كېرەك. چۈنكى،
تاشاخۇنۇمنىڭ 1929 ـ يىلى 63 يېشىدا غۇلجىدا ئالەمدىن ئۆتكەن ـ
لىكىنى ئەۋلادلىرى ئېنىق بىلىدىغان بولغاچقا، 1894 ـ يىلى مەك ـ
تەپ ئاچقان دېيىلسە يېشى 30 غا يېقىنلاشقاندا ئاچقان بولاتتى ـ
دە، ئانچە چانمايتتى[①].

«تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى» دېگەن كىتابتا تا ـ
شاخۇنۇمنى «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ باشلامچىسى» (33 ـ بەت)

① تاشاخۇنۇمنىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان يىلى توغرىسىدا ھەم «تاشاخۇنۇم مەكتـ
چى» ئېچىلغان دەپ بېكىتىلگەن يىل توغرىسىدا بىردەكلىك يوق. سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر
داستانىدا» «1929 ـ يىلى» قازا قىلغان دېسە، «تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى»
دېگەن كىتابتا بىر يەردە «1928 ـ يىلى»، يەنە بىر يەردە «1927 ـ يىلى» دەپ ئىككى خىل
بايان قىلىنغان. بۇ كىتابتا ئۇنىڭ ئاتالمىش «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» نى قۇرغان يىلى 1894 ـ
يىلى دەپ تىلغا ئېلىنغان بولسا، لېۋ زىشاۋ يازغان «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ
قىسىم 1 ـ كىتاب 762 ـ بەتتە «1897 ـ يىلى ئۆز كەنتىدە بىر جەدىدچە مەكتەپ ئاچتى»
دەپ يېزىلغان. لېۋ زىشاۋنىڭ بۇ كىتابىدا تاشاخۇنۇمنىڭ تۇغۇلغان يىلى «1866 ـ يىلى» دەپ
تىلغا ئېلىنغان. دېمەك، پەرق خېلى بار. مۇجمەللىك مەۋجۇت. ئەمما، تاشاخۇنۇمنىڭ 63
يېشىدا غۇلجىدا ھەسرەت ـ نادامەت ئىچىدە قازا قىلغانلىقى ئېنىق. چۈنكى، سەيپىدىن ئە ـ
زىزى شۇنداق يازغان. بۇ بىزگە خېلى كۆپ مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا ئىمكان بېرىدۇ.

دەپ ئالاھىدە تەرىپلەش بىلەن بىللە، نامى بار، جىسمى يوق «تاشاخۇ - نۇم مەكتىپى» نى يەنە مۇنداق تەرىپلىگەن: «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى توغرىسىدا سۆز بولغاندا، يۇرتىمىزدىكى مەرىپەتپەرۋەر زاتلاردىن ... تاشاخۇنۇم ئاتوش ۋاقۇاقتا ئاچقان بىر سىنىپلىق (كېيىن تەرەققىي قىلىپ 12 سىنىپ بولغان) «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» نى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز»، «بۇ مەكتەپلەر شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆچمەس تارىخ بولۇپ كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانكى»، ئۇ «يۇرمىڭلىغان كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بۇيۇك ئىستىقبالىنى يورۇتۇپ بەرگەن ۋە مەڭگۈ يېنىپ تۇرۇۋاتقان ئۆچمەس مەشئەل» بولغان، «بىز بۇ شانلىق ئۇلكە، ئۆچمەس مەشئەل ئۈچۈن مەدھىيە ئوقۇمايلى، ئۇنى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئالماي ۋە پەخىرلىنىش بىلەن ئەسلىمەي تۇرالمايمىز» (33 - ۋە 34 - بەتلەر).

مەلۇمكى، مىللىي كۆپتۇرمىچىلىك مىللىي ئىنكارچىلىققا ئوخشاشلا خەتەرلىكتۇر. مىللىي كۆپتۇرمىچىلەر يوقنى بار قىلىپ، تۇگمىنى تۆگە كۆرسىتىپ خامۇشلارچە لاپ ئۇرسا، مىللىي ئىنكار - چىلار مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قىممىتىنى چۆكتۇرىدۇ، ئېسىل مىل - لىي ئەنئەنىلەرنىمۇ تەرك ئېتىدۇ ھەم مىللىي ئەقىل - پاراسەتنى كەمسىتىدۇ. مىللىي كۆپتۇرمىچىلەرگە مەنسۇپ بولغان ئىدىيەسى نامرات، غايىسى ئاددىي، نەزەر دائىرىسى تار، ساپاسى تۆۋەن، نادان يۇرتۇزلارمۇ تار دائىرىدىكى تەۋەلىك تۇيغۇسى[1] نىڭ ۋەسۋەسىگە سېلىشى بىلەن، يەرلىك ئۇستۇنلۇك قوغلىشىپ ئىلمىي ئەخلاقنى ۋە ئىدراكىي پىرىنسىپنى بىر چەتكە چۆرۈۋېتىپ، ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۇپ تارىخ ياسايدۇ، پاكىت ئويدۇرىدۇ. ئۇلار مەيلى تارىخقا، مەيلى

① تەۋەلىك تۇيغۇسى جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە پسىخولوگىيەسىدىكى بىر خاس ئاتالغۇ. بۇ نەزەرىيەنى گېرمانىيەلىك شائىر ۋە پەيلاسوپ ھېردېر (1744 — 1803) ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ تەۋە تەشكىلاتى بولمىغان ئادەم ئۆزىنى يۆلەنچۈكى يوق، يېگانە، كەمسىنگەن، غەمكىن ھېس قىلىدۇ. شۇڭا مۇساپىرلىق ئەڭ ئېچىنىشلىق ئازاب تۇيغۇسىدۇر، دېگەن. ھېر - دىرنىڭ بۇ نەزەرىيەسى كېيىنچە جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە پسىخولوگىيە نەزەرىيەسىنى بېيىتقان بىر خاس قاراش بولۇپ قالغان.

ھازىرغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار ۋە شەخسلەرگە چېتىلىدىغان مەسـ
ىلىلەردە تارىخىي پاكىتقا ياكى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بـو
لۇش ـ بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر مەھەللىۋى ئىپتىخار تۇيغۇسـ
ىغا غەرق بولغان ھالدا كەلسە ـ كەلمەس ئۆچۈرۈپ ماختاش يولىنى
تۇتقان بولىدۇ. ئۇلار «يۇرت قوغدىساڭ ئۆسەرسەن، قوغدىمىساڭ
ئۆچەرسەن» دېگەن ماقالىنى خاتا سۈيئىستېمال قىلىپ، نادانلارچە
يۇرت سۆيگۈسىنى بازارغا سېلىپ، بۇ خىل ساغلام بولمىغان مۇھىبـ
ىتنى پىرىنسىپ بىلىپ ياشاۋېرىدۇ. ئۇلار بۇنداق بىنورمال مۇھىبـ
ىتنىڭ كۆچىنى ئىلمىي ھەقىقەتنىڭ كۆچىدىنمۇ ئۇستۇن كۆرىدۇ.
ئارزۇسىنى پاكىتتىن ئۇستۇن قويىدۇ. ماختاش ۋە ماختىنىشنى
زىيادە چوڭ بىلىدۇ. ماختانچاقلىقنىڭ بىر خىل پىسخىكىلىق كېـ
سەللىك ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قۇرۇق شۆھرەتپەرەسلىك ئىكەنلـ
كىنى، ماختىنىشقا ھېرىسمەن كىشىلەرنىڭ خاراكتېرىنىڭ زەئىپ،
ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەن بولىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ. مەنـ
ۋى دۇنياسى ئاددىي بۇنداق كىشىلەر ئوبيېكتىپ باھاغا، ئىلمىي تە
لەپكە پەرۋا قىلمايدۇ. نەتىجىدە، يالغان، ئاساسسىز بولسىمۇ ماخـ
تاشلا بولسا خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىۋېرىدۇ. بۇ خىل ماخـ
تاشلارنىڭ پاكىت ئاساسى بارمۇ ـ يوق، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېـ
لەمدۇ ـ يوق، دېگەننى تامامەن ئەستىن چىقىرىدۇ. ئىلمىي ھەقـ
قەتكە، ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتكە پەرۋا قىلمايدىغان نادانلارچە يۇرت
سۆيگۈسىگە غەرق بولغان بۇنداق ئەسەبىي كىشىلەردە ھەممىلا ئىشتا
يەرلىك ئۇستۇنلۇك ئىستەيدىغان خاھىش زىيادە كۈچلۈك بولىدۇ.
ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن چىققان شەرەپلىك كىشىلەر بىلەن شەرەپسىز
كىشىلەرنى قاتتىق پىرىنسىپ بويىچە پەرقلەندۇرۇپ قارىماستىن،
قارىقويۇق ئۆچۈرۈپ، ساختىپەزلەرچە بېزەپ كۆرسىتىۋېرىدۇ.
بۇنداق نادان يۇرتپەرۋەرلەر ئاخىرقى ھېسابتا يۇرتىنىمۇ، يۇرتداش
لىرىنىمۇ، ئۆزىنىمۇ مەسخىرە كۇلكىسىگە دۇچار قىلىدۇ. شۇڭا، ئا
تالمىش يۇرتپەرۋەرلەرنىڭ قەلبىدىكى يۇرت مۇھەببىتى سۈپىتى

تۆۋەن ئىدراكسىز مۇھەببەتمۇ ياكى سۈپىتى يۇقىرى ئىدراكلىق مۇ-
ھەببەتمۇ، ئىلمىي ئەخلاققا ئۇيغۇنمۇ ياكى ئۇيغۇن ئەمەسمۇ، ھەقە-
قەتكە مۇخالىپمۇ ياكى مۇخالىپ ئەمەسمۇ؟ دېگەنلەرنى تەكشۈرۈش
زۆرۈر. چۈنكى يۈرتپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنىڭ ھەممىسى توغرا بولۇ-
ۋەرمەيدۇ. يۈرت مۇھەببىتىنىڭ ھەممىسى قەدىرلىك بولۇۋەرمەيدۇ.
ئۇنىڭ ئىچىدە خاتا، نورمالسىز ۋە سۈپەتسىزى نىسبەتەن كۆپ بو-
لىدۇ. بۇنداق ساغلام بولمىغان نادانلارچە يۈرت سۆيگۈسى ئۆزىنىمۇ،
ئۆزگىلەرنىمۇ زەھەرلەيدۇ، خالاس.

تاشاخۇنۇم ئۇلار تەرىپلىگەنده‌ك ھەقىقەتەن «ئۇيغۇر يېڭى مائارد-
پىنىڭ باشلامچىسى» مۇ؟ ئۇ ئاچقان مەكتەپ ھەقىقەتەن «يۇزمىڭلد-
غان كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بۈيۈك ئىستىقبالىنى يورۇتۇپ بەرگەن
ۋە مەڭگۈ يېنىپ تۇرۇۋاتقان ئۆچمەس مەشئەل» بولغانمۇ، دېگەن
مەسىلىگە بىز تارىخىي پاكىت ئارقىلىق ئېنىقلىق بېرىمىز.

تاشاخۇنۇمنىڭ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى تەرەققىيپەرۋەر
سودا ـ سانائەتچى، يېڭىلىقپەرۋەر تەرغىباتچى، ئۇقۇمۇشلۇق جەم-
ئىيەت مۆتىۋىرى ئىكەنلىكىده شەك يوق. ئەمما «ئۇيغۇر يېڭى مائا-
رىپىنىڭ باشلامچىسى» دېگەن تەرىپ ئارتۇقچە. بۇنى بىز سان پې-
تىربۇرگ شەھىرىده 1905 ـ يىلى 11 ـ دېكابىردىن 1907 ـ يىلى
9 ـ نويابىرگە قەدەر تاتار تىلىدا 85 سان نەشر قىلىنغان سىياسىي
ۋە پەننىي گېزىت «ئۇلپەت» نىڭ 38 ـ سانىنىڭ 5 ـ ۋە 6 ـ بەتلە-
رىده ئېلان قىلىنغان «كاشغەر مۇسۇلمانلىرى» دېگەن ماقالىنىڭ
مەزمۇنىدىن ھېس قىلالايمىز. بۇ ماقاله ئابدۇراخمان ئىبراھىموف
دېگەن كىشى نەشر قىلىپ، ئۆزى مۇھەررىرلىك قىلىۋاتقان بۇ گې-
زىتنىڭ 1906 ـ يىلىدىكى سانىدا ئېلان قىلىنغان. ماقالىنى س. خ.
مەھمۇدوف دېگەن كىشى يازغان. ماقالىده مۇنداق مەزمۇنلار بار:

«چىن تۈركىستاندىكى كاشغەر شەھىرى مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇ-
تىۋەر كىشىسى موللا تاشاخۇن بىن شەيخ ئەزىزى ئەپەندى بىلەن پې-
رىزىدىنتسكى (قارا قول) لىق سودىگەر ھەمزە ئەپەندى ئابدۇلۋەلىيېف

جانابلىرى مۇھىم بىر خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن پېتىرىبۇرگقا كەلگەنىكەن. ئۇلار بىلەن بىر - ئىككى قېتىم كۆرۈشۈپ پاراڭلىشىش جەريانىدا ئۇ يەردىكى يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ھال - ئەھۋالى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ ئىش يۈرگۈزۈشى توغرىسىدا سوراپ بەزىبىر مەلۇماتلارغا ئېرىشتۇق. مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزغا ھال ئېيتىپ ئاخۇن جانابلىرى مۇنداق دەيدۇ:

قەشقەر شەھىرىدە بىرنەچچە مەكتەپ بار بولسىمۇ، ئۇلار باشلاڭغۇچ سەۋىيەدە بولۇپ، تېخىچە مۇكەممەل تۈزۈم ۋە پىروگىراممىسى يوقتۇر. شۇڭا بىزنىڭ بۇگۈنكى كۈندە چوڭ ۋە مۇنتىزىم مەكتەپلەرگە ھەم ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا ئېھتىياجىمىز باردۇر. ھال - بۇكى، ئۆلىما - پازىللىرىمىز بۇ زۆرۈرىيەتنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ بۇ توغرىدا سۆز قىلىشساقمۇ، لېكىن پۇلدار بايلىرىمىز، مەسىلەن، قەشقەرلىك مۆتىۋەر باي كېرىم ئاخۇنغا ئوخشاش بايلىرىمىز ھىممەت قوللىرىنى سۇنمىغاچقا، تا ھازىرغىچە زۆرۈر ۋە مۇھىم ئىشلىرىمىز توغرىسىدا تۈزۈك چاقىرىق قىلالمايۋاتىمىز. غۇلجا شەھىرىدە يا - شاۋاتقان باھاۋۇدۇن مۇسابايېۋ جانابلىرى خېلى زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتسىمۇ، ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرالمايۋاتىدۇ. بۇگۈنكى كۈنلەردە بىرلا قەشقەر شەھىرىنىڭ چوڭ - كىچىك مەھەللىرىنىڭ مۇھىم خىزمەتلىرى، ئىدارە ئىشلىرىغا ھەر دەرىجىدىكى مەمۇرلار لازىم بولغانلىقتىن، ئۆز ئارىلىرىمىزدىن ۋە مۇسۇلمانلاردىن مۇ - شۇنداق كىشىلەرنى يېتىشتۇرمەك ئۈچۈن دوتەي تەرىپىدىن تەشۋىقات - تەۋسىيە ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلماقتا. لېكىن ئارىمىزدا بۇ پىكىر ۋە ئىشلارغا قىزىققۇچىلار يوق دېيەرلىك. مەملىكىتىمىز تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك مۇشۇنداق ئىشنى تەشەببۇس قىلىشقا ئا - جىزلىق قىلماقتىمىز ۋە بۇرۇنقىدەك ھالەتتە ياشىماقتىمىز. ھال - بۇكى، كېيىنكى كۈنلەردە خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ كۆزلىرى ئېچىلىش - قا باشلاپ، ئىقتىساد ۋە باشقا جەھەتلەرگە ئېتىبارىنى كۈچەيمەكتە. مۇبادا بىزلەر بۇگۈنكى پۇرسەتلەردىن پايدىلانماي غەپلەتتە ياتساق،

ئەجنەبىيلەرگە تۇتقۇن ۋە مەھكۇم بولمىغىنىمىز شۇبھىسىزدۇر. يەنە قىندىن بېرى، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بىر بۆلۈك ئادەملەر كۆندۈرۈلۈپ مەلۇمات ئېلىنىپ تىزىملانغان بولسىمۇ، نەتىجىسىنىڭ قانداق بولۇشى بىزگە نامەلۇم.

ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدىن مۇسۇلمانلار ئومۇمەن مەمنۇن. ئۇقۇش ـ ئوقۇتۇش، ئىبادەت ـ دىيانەت ئىشلىرىدا ئەركىنلىك بېرىلگەن بولۇپ، شەرئەت ئەھكاملىرىنى ئىجرا قىلىشتا ئىسلام قانۇنلىرىغا مۇختارىيەت بېرىلگەندۇر. بۇگۈنكى قەشقەر دوتىيى جانابى غايەت ئىنسانپەرۋەر ۋە مائارىپپەرۋەر كىشى بولۇپ، يەرلىك ئاھالە بىلەن بولغان مۇئامىلىسى مۇلايىم ۋە ناھايىتى گۈزەلدۇر. ئۇ ۋەتەن ۋە ئەۋلاد تەلىم ـ تەربىيەسى توغرىسىدا ھەر دائىم تەرغىبات ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بارماقتا.

ئاخۇن جانابلىرى بىزلەرگە جىق مەلۇماتلارنى بېرىش بىلەن بىللە، ئۆزلىرىنىڭ مۇنتىزىم ۋە مۇكەممەل مەكتەپلەر ھەم ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ئۇست ـ ئۇستىلەپ تەكىتلەپ سۆزىنى تۈگەتتى.»

بىز «ئۇلپەت» گېزىتىگە بېسىلغان ماقالىدىكى بۇ مەزمۇنلاردىن تاشاخۇنۇمنىڭ تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار پىكىرلىك كىشى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىش بىلەن بىللە، «ھالبۇكى، يەرلىك ئۆلىما ـ پازىللىرىمىز بۇ زۆرۈرىيەتنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ بۇ توغرىدا سۆز قىلىشساقمۇ، لېكىن پۇلدار بايلىرىمىز» دېگەن جۈملىلەردىن ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلىمالار تەبىقىسى ئىچىگە قويۇپ سۆز قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۇ ئۇچۇر بىزگە تاشاخۇنۇمنىڭ قول سېلىپ، باش بولۇپ يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان باشلامچى كىشى ئەمەس، يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلىۋاتقان يېڭىلىقپەرۋەر جەمئىيەت مۇتەۋىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ ماقالىدىكى ئۇچۇرلاردىن يەنە قەشقەرنىڭ شۇ چاغدىكى دوتەيى يۈەن خۇڭيۈنىڭ 1901 ـ يىلى جۇڭگو بويىچە يولغا قويۇلغان

«يېڭى سىياسەت» نىڭ روھى بويىچە ئىش تۈتۈشقا كىرىشىپ خەلقتە ئىجابىي تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. سىشى تەيخۇ يولغا قويغان «يېڭى سىياسەت» ئارمىيەنى مەشىق قىلدۇرۇش، سودا ـ سانائەتنى ۋە مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنى ئاساسىي نىشان قىلغانىدى. مانا مۇشۇ سىياسەتنىڭ روھى بويىچە يۇەن خۇڭيۇمۇ قەشقەر تەۋەسىدە خەلققە مايىل بولۇپ، مائارىپنى تەشەببۇس قىلىدىغان يولنى تۇتقان بولسا كېرەك. ئەملىيەتتىمۇ يۇەن خۇڭيۇ شىنجاڭدا ئەينى ۋاقىتتىكى دوتەيلەر ئىچىدە خېلى تەسىرى بار دەتەي ئىدى. ئۇ 1906 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قەشقەرگە كەلگەن مەشھۇر ئېكسپېدىتسىيەچى ماننېرھېيىمنىڭ يول خېتىگە تەستىق سالغاندا ئۇنىڭ ئىسمىنى «马达汉» (خەنزۇلارنىڭ دىيارىغا ئات بىلەن كەلگەن كىشى دېگەن مەنىدە) دەپ يېزىپ، تارىختا نام قالدۇرغان. شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى باش مۇپەتتىشى يۇەن داخۇا ئەمىلىدىن ئايرىلىپ ئىچكى جۇڭگوغا قايتىش مەزگىلىدە چىڭ ھۆكۈمىتىگە يۇەن خۇڭيۇنى شىنجاڭغا باش مۇپەتتىش قىلىپ بەلگىلەش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، بۇ ئىش ئەملىگە ئاشقىچە، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە جانلىنىپ كەتكەن گېلاۋخۇيچىلار ئۇنى 1912 ـ يىلى قەشقەردە ئۆلتۈرۈۋەتكەن. نەتىجىدە، ياڭ زېڭشىن باش مۇپەتتىشلىككە بەلگىلەنگەن.

تاتار تىلىدا نەشر قىلىنىدىغان «ئۇلپەت» گېزىتىدە بېسىلغان يۇقىرىقى ماقالىدە ئىسمى تىلغا ئېلىنغان كېرىم ئاخۇن دېگەن كىشى قەشقەرنىڭ ئەينى يىللاردىكى داڭدار بايلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى «ئىسمائىل پاختا» دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇغۇللىرى كېرىم باي بىلەن ئۆمەر باي قەشقەردىكى داڭلىق بايلار سۇپىتىدە تونۇلغان. ئۆمەر باي بىلەن كېرەم باي ئاكا ـ ئۇكا 1904 ـ يىلى قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت قىلدۇرغانىدى. ئۇلارنى رۇسلار «ئاخۇنبايوفلار» دەپ ئاتىشاتتى.

1902 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئەتىگەندە قەشقەر ۋە ئاتۇش

تەۋەسىدە قاتتىق يەر تەۋرەپ، 10 مىڭ ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ، 1300 ئادەم قازا قىلغان. تاغلار گۈمۈرۈلۈپ، يەرلەر يېرىلىپ كەتكەن. شۇ قاتتىق يەر تەۋرەشتە ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىشىكى بۇزۇلغان، ئىككى تەرەپتىكى مۇنارلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، تاملىرىغا چاك كەتكەن. شۇ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنى يەنە بىر قېتىم يەر تەۋرىگەن. قالـ ـدۇق يەر تەۋرەش ئىككى يىل داۋاملاشقان. 1904 ـ يىلىغا كەلگەندە قەشقەرنىڭ چوڭ بايلىرىدىن بولغان ئۆمەر باي بىلەن ئاكىسى كېـ ـرەم باي ھېيتگاھ جامەسىنى رېمونت قىلدۇرغان. بۇ ئىككى بايىنىڭ بىزنىڭ تەرەققىيات ۋە يېڭىچە مائارىپ ئىشلىرىمىزدا ئويىنىغان ئـ ـجابىي رولىغا ئائىت ئىش ئىزلىرى مەلۇم ئەمەس. ئەكسىچە، بۇ جە ـ ـھەتتە، بولۇپمۇ جەدىدچە مائارىپقا توسالغۇ بولۇش جەھەتتە ئاجايىپ سەلبىي رول ئويىنىغانلىقى مەلۇم. داڭلىق تەزكىرىچى شېرىپ خۇشتار ئەپەندى «شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر» دېگەن كىتابىدا ئۆمەر بايىنىڭ قارا نىيەت نەپسانىيەتچـ ـلىكىنى پاش قىلىدىغان مۇنداق بىر ئىشنى يازغان: «ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى باج ئىنتايىن ئېغىر، تۈرلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. جايلارنىڭ بېجى يەرلىك ئەمەلدارلار ياكى فېئودال باي ـ پومېشـ ـچىكلارغا كۆتۈرە بېرىلگەن بولۇپ، باج يىغقۇچى زالىملارنىڭ خەلقـ ـنىڭ قان ـ تەرىنى شورىشىغا تېخىمۇ قولايلىق يارىتىلغانىدى. مەـ ـسىلەن، قەشقەرنىڭ باج ـ سېلىقى ئىبراھىم لوزۇڭغا كۆتۈرگە بېـ ـرىلگەن بولۇپ، ئىبراھىم لوزۇڭ بىرقانچە 10% قوشۇپ تۆۋەنگە چۈشۈرسە، بەگ، مىڭبېشى ھەتتا ئونبېشىغا كەلگۈچە بۇ باج قاتلامـ ـمۇقاتلام نەچچە ھەسسە ئېشىپ يىغىۋېلىناتتى... ئەنە شۇنداق پەيتتە قەشقەرلىك ئۆمەر باي ياڭ زېڭشىنغا نۇرغۇن سوۋغا، تارتۇقلارنى بېرىش ئارقىلىق مەزكۇر باجنى ئىبراھىم لوزۇڭدىن بىرقانچە ھەسسە ئارتۇق تاپشۇرۇشقا ۋەدە بېرىپ، ئۆزىگە كۆتۈرە بېرىشنى تەـ ـلەپ قىلغان. ياڭ زېڭشىن سوۋغا ـ سالاملارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، باج يىغىش ھوقۇقىنى ئۆمەر بايغا كۆتۈرگە بېرىشكە قو ـ

شۇلغان. بۇنى ئاڭلىغان روزى ھاجىم دەرھال توسقۇنلۇق قىلىپ، ئۆمەر باينىڭ باجنى ئۆرلىتىپ پايدا ئېلىش سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلاپ، قەشقەر خەلقىنى بىر قېتىملىق باج ئۆرلەش ئاپىتىدىن ساقلاپ قالغان[1].»

ئومۇمەن، ئۆمەر باي، كېرەم باي قاتارلىقلار تارىخىمىزدىكى مۇ-تەئەسسىپ، نەزەر دائىرىسى تار، نادان بايلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا قانات يايغان مىللىي ئويغىنىش ۋە يېڭى ماۋارىپ ھەرىكىتىدە ناھايىتى پاسسىپ رول ئوينىغان ھەم قارشى كۇچلەرنى ھمايە قىلغان. گەر-چە ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى ئالدىنقى قاتاردىكى بايلاردىن ھېسابلانسىمۇ، ئەمما خەلق ئۇچۇن تىلغا ئالغۇدەك بىرەرمۇ تۆھپە-نىڭ ئىگىسى بولۇش شەرىپىنى ھازىرلىمىغان. شۇڭا تارىخىمىزدە-كى نادان بايلارنىڭ ئۇلگىسى سۇپىتىدە تىلغا ئېلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. روشەنكى، نادان بايلارنىڭ تۇپ مەقسىتى ئۆزى بىلەن دەۋرداش كە-شىلەر ئالدىدا ئۆزىنى چوڭ كۆرسىتىش ۋە تاپقان - تەرگىنىنى پەر-زەنتلىرىگە مىراس قالدۇرۇشتىن ئارتۇق بولمايدۇ. گەرچە بۇ خىل نادان بايلار يارانقۇچىدىن ھېيىقىپ، ساۋاب ئىزدەپ، گاھىدا ئەلنىڭ ھۆرمىتىنى نەزەرگە ئېلىپ، مەلۇم دەرىجىدە ساخاۋەت ئىشلىرىنى قىلسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى بىر پۈتۇن خەلق دۇچ كەلگەن مىللىي كە-رىزىس ئىچىگە قويۇپ ئويلاش، ياشاش مەقسىتىنى شۇنىڭغا ئاساسەن تەڭشەش جەھەتتە ئاساسەن نادانلارچە يول تۇتقان بولىدۇ.

1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن نىس-بىي تىنچلىق مەزگىلىگە قەدەم قويغان. ئانا دىيارىمىز بىرىتانىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ھىندىستان ۋە چار رۇسىيە ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىگە قوشنا بولۇشتەك ئەۋزەللىكە ئىگە بولغاچقا، ۋۇجۇدىدا سودا گېنى كۇچلۇك ئۇيغۇرلار بۇ نىسپىي

① شېرىپ خۇشتار: «شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىلى 9 - ئاي نەشرى، 228 - ۋە 229 - بەتلەر.

تىنچ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنى جانلىق قانات يايدۇرغان. نەتىجىدە، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى بىر ئىجتىمائىي قاتلام ـــ «بايلار قاتلىمى» شەكىللەنگەن. تەۋەككۇلچىلىك روھى كۈچلۈك، ھېساباتقا پىشىق، سودىغا ماھىر بۇ بايلار قاتلىمى خېلى زور ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاڭ ـ سەۋىيەسى تۆۋەن بولغاچقا، مۇتلەق كۆپىنچىسى «نادان بايلار» توپىغا مەنسۇپ بولغان. بۇ نادان بايلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاخىرقى ھېسابتا خەلقنىڭ مەدەنىيىتى، مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئاز ـ تولا ئىش قىلىپ ياخشى نام، ياخشى ئىز قالدۇرالمىغانلىقى ئۈستىگە، توپلىغان مال ـ دۇنياسىنى بالىلىرىغىمۇ مىراس قالدۇرالماستىن بارىنى جاللات شېكى شىسەينىڭ ئولجىسىغا ئايلاندۇرۇپ بەرگەن. بۇ نادان بايلار 1937 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە تەخىرسىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بارلىق يۇرتلاردا تۇركۇم ـ تۇركۇم ھالدا ئېچىنىشلىق پاجىئەگە دۇچار بولغان. ئۆمەر باي بۇ جەھەتتىكى ئەڭ تىپىك ئاچچىق مىسالدۇر.

تاشاخۇنۇمنىڭ سان پېتىربۇرگدىكى شۇ قېتىمقى سۆھبىتىتە س. خ. مۇھەممەدوفقا ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە «مۇنتىزىم ۋە مۇكەممەل مەكتەپلەر ھەم ئىقتىدارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ئۇست ـ ئۇستىلەپ تەكىتلەپ سۆزىنى تۈگەت» كەنلىكى ئۈنىڭ جەدىدلىك ئېڭىغا ئىگە ئىلغار پىكىرلىك زات ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تاشاخۇنۇم 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىغان بايلاردىن بولۇپ، قاراقولدا تۇرۇپ تىجارەت قىلىپ رونىق تاپقان. چوڭ ئوغۇللىرى مۇيدىنخان (مۇھەددىن)، نەجمىدىن ۋە ھىلالىدىنلار قاراقولدا تۇغۇلغان. تەخمىنەن 1900 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئائىلىسى بويىچە ئاتۇشقا كۆچۈپ كەلگەن. ئەمما، ئايالى نەساخان قازا قىلىپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن 1909 ـ يىلى 44 يېشىدا ئاتۇش مەشھەتلىك 16 ياشلىق ساھىبجامال قىز سارە خېنىمنى ئەمەس

ربگه ئالغان. سەيپىدىن ئەزىزى تاشاخۇنۇمنىڭ سارە خېنىمدىن بولغان ئوچىنچى ئوغلى ئىدى. بۇ يىللار تاشاخۇنۇمنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە تېز كۆچىيىۋاتقان يىللىرى بولغان. بىز 1910 ـ يىللاردىن ئىلگىرى تاشاخۇنۇمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن رويابقا چىققان بىرەر ئىشنى بىلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىلىرىگە ئائىت ئىش ئىزلىرى 1910 ـ يىللارنىڭ باش-لىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تاشاخۇنۇم 1910 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە رۇسىيەدىن شا-تاۋارغا گۇل باسىدىغان تېخنىكىنى كىرگۈزۈپ، قەشقەرنىڭ رەخت بازىرىدىكى كۆچلۈك شەخس سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كۆچى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشقان.

1902 ـ يىلىدىكى قاتتىق يەر تەۋرەشتە ئاتۇش مەشھەتتىكى يا-قۇپ بەگ دەۋرىدە ياسالغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرى ھەم مەسچىتى تامامەن دېگۈدەك ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئىلىنىڭ سۈيدۈك ناھىيەسىدە ئولتۇراقلىشىپ چارۋا مال سودىسى قىلىپ بېيىغان ئا-تۇش ئازاقلىق تىلەۋالدى ھاجىم[1] دېگەن كىشى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەسچىتىنى قايتىدىن ياساشنى نىيەت قىلىپ، 1910 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا زامانىسىغا يارىشا ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساپ پۈتكۈزگەن. 1916 ـ يىلى ئاتۇشقا كەلگەن تاتارىستانلىق مەشھۇر مۇخبىر نۇشرىۋان يائۇشوف «شۇرا» ژۇرنىلىغا يازغان ماقالىسىدە «بۇغراخان قەبرىسىنىڭ يېنىدا تىلەۋالدى باي سالدۇرغان بەك كۆر-كەم مەسچىت بار، مەسچىتنىڭ يېنىدا ھالى خاراب بىر مەدرىسەمۇ بار، مەدرىسەگە كىرىپ مۇدەررىس ھابىل بىلەن كۆرۈشتۇم» دەپ يازغان. تىلەۋالدى ھاجىم مەسچىتنى سالدۇرغاندىن كېيىن ئىل-ھاملانغان تاشاخۇنۇم سۇتۇق بۇغراخان قەبرىسىنى ياساشقا تۇتۇش قىلغان. لېكىن يەكەندىكى سەرەڭگە زاۋۇتى بىلەن بولۇپ كېتىپ

① تىلەۋالدى ھاجىم ــ شىنجاڭ بوكس كوماندىسىنىڭ مەشقاۋۇلى، داڭلىق بوكس چولپىنى ئابدۇشۇكۇر مەجىتنىڭ ئانا تەرەپ ئۇلۇغ بوۋىسى.

قەبرە ياساش ئىشى يېرىم يولدا توختاپ قالغان. چۈنكى 1914 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرى بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاچقا تاشاخۇنۇمنىڭ گېرمانىيەدىن سېتىۋالغان سۇ كۆچى بىلەن قوزغىتىلىدىغان چوڭ تېپىلىق سەرەڭگە، گۈللۈك رەخت ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىلىرىنى يۆتكەپ كېلىش يولى ئېتىپ تاشلانغان. نەتىجىدە، سېتىۋېلىشقا بەرگەن پۇلى بىكارغا كەتكەن. بۇ ئىش تاشاخۇنۇمنىڭ ئىقتىسادىغا زور زەربە بولغان. ئۇ ئىشنىڭ چاتاق تەرەپكە قاراپ يۈز لەنگەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ دەرھال يەكەنگە قاراپ يولغا چىققان. شۇ چاغدا تاشاخۇنۇم بىلەن شېرىكلىشىپ سەرەڭگە زاۋۇتىنى باشقۇرۇۋاتقان چەت ئەللىك ئىنژېنېر ياكوب ئەرمەنمۇ زاۋۇتنىڭ پايدىسىغا قارىتا يېڭى تەلەپلەرنى قويۇپ، چاتاق چىقىرىشقا باشلىغان. تاشاخۇنۇم مۇشۇنداق سەۋەبلەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كېلىپ زاۋۇتنىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە كىرىشىپ كەتكەن. بۇ ئىش سەۋەبىدىن ئاتۇش خەلقى ئارىسىدا مۇنداق قوشاق تارالغان:

تاشاخۇن يەپ ئازارنى،
تاشلاپ قاچتى مازارنى.
شاتاۋارغا گۈل بېسىپ،
ئىگىلىدى بازارنى.

1917 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى يەكەنگە كەلگەن شىمالىي مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى مالىيە مىنىستىرلىقىنىڭ 30 ياشقا كىرگەن مالىيە باج خادىمى شيې بىن يەكەندە تاشاخۇنۇمنىڭ سەرەڭگە زاۋۇتىنى زىيارەت قىلغاندا كۆرگەنلىرىنى «شىنجاڭدىكى ساياھەت خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

«ئۇيغۇر بازىرىنىڭ غەربىدىكى قوۋۇقتىن چىقىپ خەنزۇ بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىي تەرىپىگە كېلىپ سەرەڭگە شىركىتىنى زىيارەت قىلدۇق. شىركەتنى پەيزاۋاتلىق ئۇيغۇر تاش تەشكىللىگەن

كەن. ئومۇمىي پاي سوممىسى 50 مىڭ سەر ئىكەن. گېرمانىيەلىك بىر تېخنىك پۈتۈن هوقۇقنى ئىگىلىۋېلىپ شىركەت مۇلكىنىڭ كۆپ قىسمىنى خيانەت قىلغانىكەن. شىركەتتە كىچىك ئىككى باسما ماشىنىسى بار ئىكەن. ماشىنا ئۇلاغ ياكى ئادەم كۈچى بىلەن قوزغىتىلمىدىكەن. هەر بەش كۈندە 10 چوڭ ساندۇق سەرەڭگە ئىشلىمىدىكەن. يىلىغا ناهايىتى كۆپ پايدا ئالمىدىكەن. شىركەتنىڭ يەنە رەختكە گۈل باسمىغان كىچىك بىر ماشىنىسى بار ئىكەن. شىركەت دەسلەپ قۇرۇلغاندا، كىچىك ماشىنا بىلەن تىجارەتنى كېڭەيتكىلى بولمايدىغانلىقىنى هېس قىلىپ گېرمانىيەدىن سۈ كۈچى بىلەن قوزغىتىلمىدىغان چوڭ تىپتىكى سەرەڭگە، گۈللۈك رەخت ئىشلەپ چىقىرىش ماشىنىلىرىنى سېتىۋالغانىكەن. ئەمما، ياۋروپادا توساتتىن ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بەرگەنلىكتىن بۇ ماشىنىلارنى يۆتكەپ ئەكېلەلمىگەنىكەن. كەلگۈسىدە ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندا، بۇ ماشىنىلار يۆتكەپ كېلىنسە شىركەتنىڭ تىجارىتىدە زور تەرەققىيات بولۇشى مۇمكىن[1].»

هەقىقەتەنمۇ تاشاخۇنۇم بۇ مەزگىلدە ئاساسەن يەكەندە تۇرغان. ئۇنىڭ زاۋۇتىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان سەرەڭگىلەر يۇرت ـ يۇرتلاردا سېتىلىپ «تاشاخۇنۇم سەرەڭگىسى» دەپ داڭ چىقارغان. ئەمما، «تاشاخۇنۇم تەڭگىسى» كاساتلاشقاندىن كېيىن ئۇنىڭ بۇ زاۋۇتىمۇ مەبلەغ يېتىشمەي توختاپ قالغان. ئەسلىدە تاشاخۇنۇم قەشقەرنىڭ دوتىيى جۇ رۇيچى (1917 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1924 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە دوتەي بولغان) بىلەن توختاملىشىپ، پۇل پاخاللىقىنى تۈگىتىش ئۈچۈن هۆكۈمەت 25%، تاشاخۇنۇم 75% مەبلەغ چىقىرىدىغان، كۈمۈش تەڭگىنىڭ بىر يۈزىگە ‹قەشقەردە قۇيۇلغان بەش مىسقاللىق پۇل› دېگەن ئۇيغۇرچە خەت، بىر يۈزىگە خەنزۇچە خەت ئويۇلغان كۈمۈش تەڭگە قۇيىدىغان بولغان. تەڭگە قۇيىدىغان ئورۇننى قەشقەر

① شېي بىن: «شىنجاڭدىكى سايامەت خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى 6 ـ ئاي 2 ـ قېتىم بېسىلغان نۇسخىسى، خەنزۇچە، 150 ـ بەت.

دوتەي يامۇلى ئىچىگە بەلگىلىگەن. ئىشلىتىلمىدىغان كۈمۈشنىڭ ساپلىقىنى 97.99% قىلىش بېكىتىلگەن. بۇ تەڭگە بازاردا قىزغىن قارشى ئېلىنىپ «تاشاخۇنۇم تەڭگىسى» دەپ داڭ چىقارغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي بازاردا سۈيىقەستچىلەر قۇيغان ساختا «تاشاخۇنۇم تەڭگىسى» كۆپەيىپ كېتىپ تاشاخۇنۇم زور زىيان تارتقان. ئىشنىڭ ماھىيىتىنى بىلمەيدىغان ئاددىي خەلق بۇ توغرۇلۇق مۇنداق قوشاق توقۇشقان:

تاشاخۇنۇم تاش ئىكەن،
ئامبال بىلەن باش ئىكەن.

تاشاخۇنۇمنىڭ بۇ چاغدا ئىقتىسادىي جەھەتتە قانچىلىك قىممىتىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئۆمۈر داستانى» نىڭ 1 ـ قىسمىدا يېزىلغان تۆۋەندىكى بايانلارغا ئاساسەن مۇلاھىزە لىيەلەيمىز:

«مەن مەكتەپتىن قېلىپ ئۆيدە ئوقۇپ يۈرگەن شۇ كۈنلەردە يەنە كەندە سەرەڭگە زاۋۇتى توختاپ قالغانلىقىنى، دادامنىڭ قەرزگە بوغۇلۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغانىدىم. بىركۈنى ئانام ماڭا، داداڭ كېلەلمەيدىكەن، سېنى يەكەنگە ئەكېلىڭلار دەپتۇ، دېدى ۋە مېنى يەكەنگە يولغا سېلىشقا تەييارلاندى ... مېنى ھەسەن ئاخۇن يەكەنگە ئاپىرىدىغان بولدى. ئۇ ئاتنىڭ ئالدىغا مىندى، ئارقىسىغا بىر كۆرپىنى سېلىپ ئۈستىگە مېنى ئولتۇرغۇزدى، يېقىلىپ كەتمەسلىكىم ئۈچۈن بىر ماتا بەلباغ بىلەن بېلىمدىن ھەسەن ئاخۇنىڭ بېلىگە چېتىپ باغلاپ قويدى. بىز ئاشۇ ھالەتتە يولغا چىقتۇق.»

سەيپىدىن ئەزىزى 1915 ـ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، كىتابىدا ئۆزىنىڭ 6 ـ 7 ياشتا مەكتەپكە كىرگەنلىكىنى يازغان. بىرەر يىلچە ئوقۇپ مەكتەپتىن قالغان. دېمەك، ئۇ 1922 ـ يىلى يەكەنگە بارغان. بۇ چاغدا سەرەڭگە زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ بولغانىدى.

بۇ توغرۇلۇق سەيپىدىن ئەزىزى كىتابىدا يەنە مۇنداق يازغان: «مەن بارغاندا سەرەڭگە زاۋۇتى توختاپ قالغانىكەن. بىز زاۋۇت ئىچىگە كىرىپ ئويلايتتۇق. چوڭ بىر زالنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر - بىرىگە كىرىشكەن يوغان تۆمۈر چاقلار ئورنىتىلغان، چاقلاردىن تېشىغا قاراپ ئۇزۇن تۆمۈرلەر تارتىلغان، تۆمۈرلەرنىڭ ئۇچىدا تاسمىلار ساڭگىلاپ تۇراتتى. بۇ تۆمۈرلەرگە ئات قوشىدىكەن. بۇ ئات كۇچى بىلەن ئايلىنىدىغان ئاددىي ماشىنا بولۇپ، ئۇنىڭدا سەرەڭگىنىڭ تاللىرىنى توغراپ چىقىرىدىكەن. يەنە بىر ئۆيدە سەرەڭگىگە گۈڭ-گۈرت (باش) تۇتقۇزۇش، قاپ ياساش، قاچىلاش ئىشلىرى قىلىنىدۇ-كەن. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى قول بىلەن ئىشلىنىدىكەن. ئېيتىش-لىرىچە بۇ زاۋۇتتا ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم ئىشلەيدىكەن، ئۇنىڭ تولىسى ئايالىلار ۋە ياش بالىلار ئىكەن. زاۋۇتنىڭ نېمە ئۈچۈن توختاپ قالغانلىقىنى ئۇ ۋاقىتتا مەن بىلەلمىدىم[1].»

ما تىتەي

تاشاخۇنۇمىنىڭ سەرەڭگە زاۋۇتىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە كۇموش تەڭگىسىنىڭ كاساتلىشىپ كېتىشى بىلەن كېلىپ چىققان بۇ ئىقتىسادىي كىرىزىستىن قانداق قۇتۇلغانلىقى نامەلۇم. بەلكىم بالىلىرى ئەسقاتقان بولۇشى مۇمكىن. تاشاخۇنۇمنىڭ بالىلىرى كۆپ بولۇپ چوڭ ئوغۇللىرى مۆيدىنخان (مۇھىدىن)، نەجمىدىن، ھىلالىدىنلار ياخشى تەربىيە كۆرگەن، زېرەك،

① سەيپىدىن ئەزىزى: «ئۆمۈر داستانى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى، 1 - قىسىم، 28 - ، 29 - بەتلەر.

يارامليق يىگىتلەردىن بولۇپ يېتىشكەن. شۇڭا، بۇ مەزگىلدە مۇيە-دىنخان بىلەن ھىلالىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا چىقىپ سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تاشاخۇنۇمنىڭ بۇ چاغدا ئىقتىسادىي جەھەتتە قايسى دەرىجىدە ۋەيران بولغانلىقى ئېنىق ئەمەس.

1924 - يىلى ما شاۋژۇ ياڭ زېڭشىننىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇچ-تۇرپاندىن قەشقەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ قەشقەرنىڭ ياساۋۇل بېگى، يەنى ھەربىي ئەمەلدارى ما فۇشىڭ (ما تىتەي) نى تىرىك تۇتۇپ، 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىنىڭ سىرتىغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلىغان. قەشقەر دوتىيى جۇ رۇيچىمۇ ئەسلىدىن قالدۇرۇلغان. ئورنىغا ما شاۋژۇ قەشقەرگە دوتەي بولغان. ما فۇشىڭنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى قەشقەر خەل-قىنى قالتىس شادلاندۇرغان، چۈنكى ئۇ 10 يىلغا يېقىن ياساۋۇل بې-گى بولۇپ تۇرۇش جەريانىدا خەلقنى قاتتىق قاقشاتقان. شۇڭا قەش-قەر خەلقى ما تىتەي توغرۇلۇق مۇنداق قوشاقلارنى توقۇغان:

ئوق سېلىپمۇ ئاتقان تاز،
ئوق سالمايمۇ ئاتقان تاز.
قارا لاينى موم قىلىپ،
پۇقرالارغا ساتقان تاز.

ما تىتەي تۆلۈمچاشقان،
ئالژاننى تولا چاچقان.
ئاق تەڭگىنى جا چىقىرىپ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان.

ما تىتەي بىر بۇزۇقتۇر،
شارابخورلۇق ئادىتى.

توققۇز خوتۇن، قىرىق قىز،
قولغا كەلگەن ئامىتى.

بۇ قوشاقتىكى «ئاق تەڭگىنى جا چىقىرىپ» دېگەن مىسرادا ئىپادىلەنگەن مەزمۇن بىلەن ساختا «تاشاخۇنۇم تەڭگىسى» مۇناسىۋەتلىك ئىشمۇ ياكى ئەمەسمۇ، بۇنىسى ئېنىق ئەمەس. لېكىن، بىر قىسىم ماتېرىياللاردا تاشاخۇنۇم ما شاۋۇۋ قەشقەرگە دوتەي بولغاندىن كېيىن تېخىمۇ يامان كۈندە قالغان، يەنى ما شاۋۇۋ ئۇنى قولغا ئالماقچى بولغان، دېگەن ئۇچۇرلار بار. مېنىڭ ماتېرىياللاردىكى ئومۇمىي ئۇچۇرلاردىن چىقارغان ئەقلىي يەكۈنۇم بويىچە ئېيتقاندا، ما شاۋۇۋ قەشقەرگە دوتەي بولۇپلا تاشاخۇنۇمنى قولغا ئالماقچى بولغان، دېيىشنىڭ تازا ئاساسى يوقتەك تۇرىدۇ. چۈنكى، سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» دا «مەن 13 يېشىمدا بىر ھەپتە ئوقۇتقۇچى بولغانمەن»، «بۇ ۋاقىتلاردا دادامنىڭ بايلىقى ئاللىقاچان سورۇلۇپ بولغان، بارنى سېتىپ يەپ كۈن كەچۈرىدىغان ۋاقىتلار باشلانغاندى. دادامۇ يەكەندىن قايتىپ كەلگەن، ئۆزىنىڭ كەسپىنىڭ ئانچە تايىنى يوق بولسىمۇ، بىز يەنىلا بىرقەدەر ھاللىق تۇرمۇشتا ئىدۇق»، «بۇ يىللاردا دادامنىڭ سانائىتىمۇ يوق، سودىگەرچىلىكىمۇ يوق، ئۆيدە بولۇپ قالغان ۋاقىتلىرى بولسا كېرەك، دىنىي خۇراپاتلارغا قارشى تەشۋىق قىلىش ۋە يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشنى تەرغىب قىلىش بىلەن كۆپرەك شۇغۇللىناتتى»، «مۇشۇ كۈنلەردە دادام مەشھەتتىكى بازار ئىچىدە بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ ئاچقانكەن» دەپ يازغان ھەم ئۇلاپلا يەنە «كېيىن دادامنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، دادام مۇشۇ بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپنى ئېچىپتىكەن، بۇنىڭغا موللا، قازىلار قاتتىق قارشىلىق قىپتىكەن، ئۇلار ئاۋۇال بىر مۇئەللىمنى ئۇرۇپ ـ تىللاپ يۇرۇپ قوغلىۋېتىپتۇ، كېيىن دادام بىزنىڭ يۇرتتىكى ئىبراھىم ئاخۇن خەلپىتىم دېگەن ئادەمنى ئاپىرىپ ئوقۇتقۇچى قىپتۇ، ئۇ يولدىن ئۆتكەندە باشقىلار تىللايدىكەن.

ما شاۋژۇ

تام ئارقىلىرى، قوناقلىقلارغا مۆكۈپ تۇرۇپ تاش، كالتەك ئېتىپ ئۇرىدىكەن، ئىشقىلىپ ئۇنى قوغلاشقا تىرىشىدىكەن. دادام ھەر خىل ئامالالار بىلەن بۇ ئادەمنى قوغداپتۇ، بىرنەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بىرنەچچە ئادەم ئۇ ئادەمنى تۇتۇۋېلىپ، بىر ئۆيگە ئەكىرىپ قولىنى باغلاپ دۇمبالاپتۇ، «كالتە قۇيرۇقلارنىڭ مەكتىپىگە مۇئەللىم بولمايمەن» دەپ مەجبۇرىي قەسەم ئىچۈرۈپ قويۇۋېتىپتۇ. ئۇ مەكتەپ يەنە توختاپ قاپتۇ. دادام باشقا ئادەملەرنى تاپسا ئۇلار قورقۇپ ئۇنىمايدىكەن، ئاخىر مېنى ئەكېلىپ مۇئەللىم قىپتۇ. دادام مېنى بالامنى قوغلىۋېتەلمەيدۇ، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك، بىراق مەنمۇ بۇ مەكتەپتە بىر ھەپتىدىن ئارتۇق تۇرالمىدىم» دەپ يازغان.

1915 ـ يىلى تۇغۇلغان سەيپىدىن ئەزىزى 13 يېشىدا ئوقۇتقۇچى بولغان بولسا، دېمەك، 1928 ـ يىلى ئوقۇتقۇچى بولغان بولىدۇ. دادىسى تاشاخۇنۇم 1928 ـ يىلى مەكتەپ ئاچقان بولسا، بۇ ما شاۋژۇ قەشقەرگە دوتەي بولۇپ تۆت يىل بولغان چاغلار بولىدۇ. شۇڭا، ما شاۋژۇ دوتەي بولۇپلا تاشاخۇ ـ

نۇمنى قولغا ئالماقچى بولغان، دېگەن قاراشنىڭ ئاساسى يوق. ئەمما، تاشاخۇنۇم 1928 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ھەقىقەتەن مۆكۈپ، كىشىلەرگە كۆرۈنمەي يۈرگەن ھەم ئۇزاق ئۆتمەي ئىلىغا قېچىپ چىقىپ كەتكەن. بۇ توغرۇلۇق سەيپىدىن ئەزىزى «ئۆمۈر داستانى» دا مۇنداق يازغان: «دادامنىڭ ئىلىغا قېچىپ كېتىشى مۇنداق سەۋەبتىن بولغان: يەكەندىكى زاۋۇت توختاپ، بايلىقى خاراب بولۇشقا باشلىغاندا، چوڭ ئاكىلىرىم مۇھەممەدىن بىلەن ھىلالىدىنلار رۇسىيەگە چىقىپ سودا قىلماقچى بوپتۇ، ئۇلار بىر ئافغان سودىگەر تەييارلىغان بىرمۇنچە تېرە، ئۇچەيلەرنى (ئۇنىڭ بىلەن شېرىك بولۇپ) ئېلىپ سوۋېتكە چىقىپ كەتكەنىدى. ئۇ يەردە ئۇلار ئەتكەسچى ھېسابلىنىپ، مالىلىرى مۇسادىرە قىلىنىپتۇ، شىنجاڭغىمۇ قايتالماپتۇ. كېيىن نەجمىدىن ئاكام ئۇلارنى ئىزدەپ بېرىپتۇ. ئەمدى ئافغانىنىڭ پۇلىنى دادام تۆلىشى كېرەك بولدى. دادام جاي ساتتى، يەر ساتتى، يەنە قەرزنى تۇگىتەلمىگەن بولسا كېرەك، ھېلىقى ئافغان دوتەيگە ئەرز قىلىپ خېلى جىق ئاۋارە قىلدى. كېيىن دوتەي يامۇلدىن يايى كېلىپ دادامنى تۇتۇپ ئېلىپ كەتمەكچى بولغاندا مۆكۈۋېلىپ، ئۇلارغا كۆرۈنمىگەنىدى»، «ئۇچ - تۆت ئاي ئۆتتىغۇ دەيمەن، دادام يوشۇرۇن ئىلىغا چىقىپ كەتتى، بىر يىلدىن كېيىن (1929 - يىلى) ئىلىدا ۋاپات بولدى. ھېلىقى سوۋېتكە كەتكەن ئاكىلىرىمدىن نەجمىدىن بىلەن ھىلالىدىن ئاكاملار ئىلىغا قايتىپ كېلىپ ئۇ يەردە ماكانلاشتى. مۇھەممەدىن دېگەن ئاكام ئۇياقتا ‹شىنجاڭنى قۇتۇلدۇرۇش جەمئىيىتى› گە قاتناشلىقى ئۈچۈن، قاماپ سىبىرىيەگە سۈرگۈن قىلىنىپتۇ.»

دېمەك، تاشاخۇنۇم ئىنتايىن تىرىشچان، كۆپىنىڭ مەنپەئىتىنى ئويلايدىغان، ئىچى كۆچلۈك، زېرەك كىشى بولسىمۇ، تەلىيى تەتۈر كېلىۋەرگەچكە قۇرغان زاۋۇتىمۇ ۋەيران بولغان، چىقارغان تەڭگىسىمۇ كاسات بولغان، قىلغان سودىسىمۇ نەسكە ئۇچرىغان، 1927 — 1928 - يىللاردا ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتىپىمۇ بىر يىلچە

داۋاملىشا ـ داۋاملاشماي تاقىلىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن ئىلاجسىز ئىلىغا چىقىپ كېتىپ غۇلجىدا ھەسرەت ـ نادامەت ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن. ئەمما، ئۇ بالىلىرىنى ۋە جىيەنلىرىنى ناھايىتى ياخشى تەربىيەگە ئىگە قىلغان. شۇڭا، 1930 ـ يىللاردىن كېيىن ئۇنىڭ غۇلجا، قەشقەر، ئاتۇشلاردىكى بالىچاقىلىرى يېڭى مائارىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىدە باشلامچى زىيالىيلاردىن بولۇپ رول ئوينىغان. 1934 ـ يىلى 11 ـ ئايدا غۇلجىدا «ئىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قۇرۇلغان. ئۇيۇشمىنىڭ ھەيئەتلىكىگە ھاكىمبەگ خوجا قاتارلىق 20 نەچچە كىشى سايلانغان. ئۇيۇشما قارىمىقىدا مائارىپ، مەدەنىيەت، سانايىنەپىسە قاتارلىق بۆلۈملەر قۇرۇلغان. مائارىپ بۆلۈمىگە تاشاخۇنۇمنىڭ رۇسىيەدە ئوقۇغان ئوغلى نەجمىدىن باشلىق بولغان. ئۇ غۇلجىنىڭ يېڭى مائارىپىنى يولغا قويۇش ئىشلىرىدا ئۇنتۇلغۇسىز خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئۆزبېكىستاندا ئوقۇغان يەنە بىر ئوغلى ھىلالىدىن غۇلجىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا زور يېڭىلىقلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ يەر ـ سۇ نازارىتىدە مۇئاۋىن نازىر، قىشلاق خوجىلىق (يېزا ئىگىلىك) بانكىسىدا بانكا باشلىقى بولغان. ئۇنىڭ تۇرلۇك تۆھپىلىرى ھاكىم جاپپار قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن مەتبۇئاتلاردا ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلغان. تاشاخۇنۇمنىڭ جىيەنى، يەنى ئاچىسى پاتەمخاننىڭ ئوغلى، مەشھۇر مائارىپچى مەمتىلى ئەپەندى 1934 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1937 ـ يىلى ئەتىيازغىچە بولغان ئۇچ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئاتۇشتا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قوزغىغان. مەمتىلى ئەپەندى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدا ئوينىغان رولىنىڭ زورلۇقى بىلەن تالانتلىق تەشكىلاتچى، پىداكار مائارىپچى ۋە ئوت يۈرەك كومپوزىتور سۈپىتىدە تەرىپلىنىپ كەلمەكتە ھەم «يېڭى مائارىپ مەشئىلى» دەپ ئۇلۇغلانماقتا. تاشاخۇنۇمنىڭ ئوغلى لىۋايىدىن بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى مەمتىلى ئەپەندى

قوزغىغان بۇ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە ئۇنىڭغا يار - يۆلەك بولۇپ شانلىق ئۇتۇقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. تاشاخۇنۇمنىڭ يەنە بىر ئوغلى ئابدۇلھەق (ئابلەق) 1940 - يىللاردا قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدە-نىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ھەم مائارىپ بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ ئىشلىگەن. 1947 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە گو-مىنداڭنىڭ تۇرمىسىدە ياتقان. تاشاخۇنۇمنىڭ ئالتىنچى ئوغلى سەي-پىدىن ئەزىزى 1940 - يىللاردا ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىدە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. 1950 - يىللاردىن كېيىن ئىشلىگەن خىزمەتلىرى ۋە ئۆتىگەن ۋەزىپىلىرى ھەممىمىزگە مە-لۇم. ئۇ دۆلەت رەھبىرى ۋە ئەدەب سۈپىتىدە ھەممىگە تونۇش مەش-ھۇر شەخستۇر. تاشاخۇنۇمنىڭ نوچىلارغا خاس مىجەز - خاراكتېر-گە ئىگە كەچۈرمىشى بەكمۇ مول، تۇنجى ئوغلى مۇھەممەدىن (مۆيدىن-خان) 1920 - يىللىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايو-نىدا قۇرۇلغان بىر قۇتقۇزۇش تەشكىلاتىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئىستالىن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ سىبىرىيەگە 15 يىللىق سۈرگۈن قىلىنغان. سۈرگۈن مۇددىتى توشقاندا رۇسىيەنىڭ شىمالىدىكى ئارخانگېلسكى شەھىرىدە نازارەت ئاستىدا ئىشلىگەن. 1949 - يىلى 16 - دېكابىر ماۋ زېدۇڭ باشچىلىقىدىكى جۇڭگو ۋە-كىللەر ئۆمىكى زىيارەت ئۈچۈن موسكۋاغا يېتىپ بارغان. بۇ ۋەكىل-لەر ئۆمىكىنىڭ مەقسىتى «جۇڭگو - سوۋېت ئىتتىپاقى دوستلۇق شەرتنامىسى» ئىمزالاش ئىدى. بۇ ۋەكىللەر ئۆمىكى سوۋېت ئىتتى-پاقى تەرەپ بىلەن شىنجاڭغا مۇناسىۋەتلىك قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى كېڭىشىش جەريانىدا سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ دەرھال موسكۋاغا كېلى-شىنى ئۇقتۇرغان. شۇنىڭ بىلەن 1950 - يىلى 30 - يانۋار كۈنى سەيپىدىن ئەزىزى ۋەكىللىك سالاھىيىتى بىلەن موسكۋاغا يېتىپ بارغان، 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىن-قىلابىي قۇربانلارنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. سەيپىدىن ئەزىزى موسكۋادا ئىككى يېرىم ئاي تۇرۇش جەريانىدا

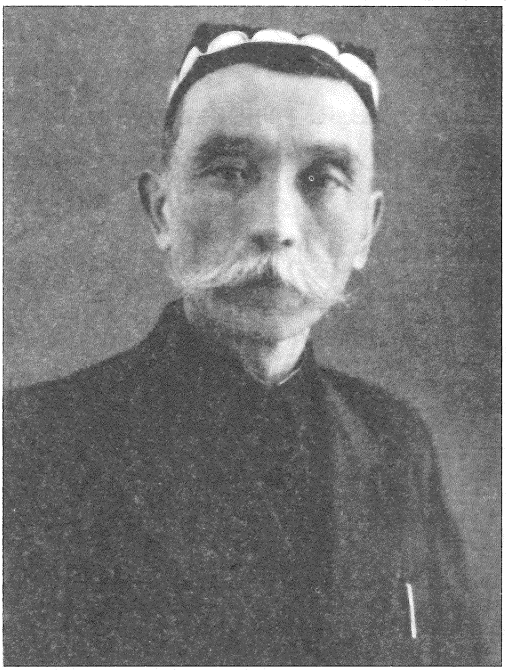

مۇھەددىن (مۆيدىنخان)

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە شىنجاڭغا بىر تېببىي ئىنستىتۇت ۋە بىر تراكتور زاۋۇتى قۇرۇپ بېرىش ئارزۇسىنى بىلدۈرگەن ھەم موسكۋا ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەمەلدارلىرىغا مۇراجىئەت قىلىپ ئاكىسى مۆيدىنخاننىڭ دېرىكىنى قىلغان. موسكۋا تەرەپ سەپىدىن ئەزىزنىڭ تەلىپىگە ئەھمىيەت بېرىپ، مۆيدىنخاننى قىرغىزستانىنىڭ مەركىزى بىشكەككە يۆتكەپ قويغان. مۆيدىنخان 1957 ـ يىلى شىنجاڭغا كېلىپ ئۈرۈق ـ تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ قايتىپ كەتكەن. كېيىنكى ئۆمرى قىرغىزستانىنىڭ بىشكەكتە شەھىرىدە ئۆتكەن. 1974 ـ يىلى قازا قىلغان. ئۇ بېشىدىن ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلىمە قىلىپ قالدۇرغان.

قىسقىسى، تاشاخۇنۇمنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ئىچىدە ناھايىتى كۆپ مائارىپچى، ئىنقىلابچى، ئىنژېنېر، يازغۇچى، مۇتەخەسسىس، ئارتىس، رەسسامىلار يېتىشىپ چىققان. شۇڭا، مەن تاشاخۇنۇم جەمەتىنى مۇسابايېفلار جەمەتى ۋە مۇھىتىلار جەمەتى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدىغان مەشھۇر جەمەت، دەپ قارايمەن.

مەن 2008 ـ يىلى ئەتىيازدا سەپىدىن ئەزىزنىڭ بېيجىڭغا شەرىنىڭ ۋەنشۇ يولىدىكى تۇرالغۇسىدا ئايالى ئايىم ئەزىزى بىلەن

سۆھبەتلىشىپ، سۆھبەت ئارىلىقىدا «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» مەسىلىسىنى سورىغانىدىم. ئايىم ئەزىزى ماڭا 1939 - يىلى 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چۆچەكتە سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن توي قىلغانلىقىنى، شۇ چاغدا ئۆزىنىڭ 16 ياشلىق قىز ئىكەنلىكىنى، سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ 24 ياشلىق يىگىت ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ، «ئۇ چاغدا تاشاخۇنۇم جەمەتى شىنجاڭدىكى ئەڭ ئېغىر قىسمەتكە دۇچار بولغان جەمەت ئىدى. مۇھىددىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا قولغا ئېلىنىپ سۈرگۈن قىلىنغان، مەمتىلى ئەپەندى، لۇقايىدىن ئەزىزى، ئابلىز ئەزىزى قەشقەردە تۇرمىگە تاشلانغان، نەجمىدىن ئەزىزى بىلەن ھىلالىدىن ئەزىزى غۇلجىدا تۇرمىگە تاشلانغانىدى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈك - تىرىكىنى ھېچكىم بىلمەيتتى. سەيپىدىن ئەپەندى ‹خائىننىڭ پۇشتى› دەپ چۆچەكتە قاتتىق نازارەت ئاستىدا ئىدى. مەن ئەنە شۇنداق قورقۇنچلۇق مۇھىتتا سەيپىدىن بىلەن تۇرمۇش قۇرغان. بىز سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە بەك مۇشكۇل ئەھۋالدا چۆچەكتە بىرنەچچە يىلنى ئۆتكۈزگەنىدۇق. كېيىن غۇلجىدا، ئۇرۇمچىدە، بېيجىڭدا بولىدۇق. بىز پاراڭلاشقاندا دائىم دېگۈدەك چۆچەكتە ئۆتكەن ئاشۇ قورقۇنچلۇق يىللارنى ئەسلەيتتۇق. گەرچە تاشاخۇنۇمنىڭ جەمەتىگە مەنسۇپ بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېغىر كۈلپەتلەرگە دۇچار قىلىنغان بولساقمۇ، ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن شۇ چاغدا چۆچەكتىكى تاشاخۇنۇمنى ھۆرمەت قىلىدىغان قەشقەر، ئاتۇشلۇق چوڭلارنىڭ كۆپ ياردىمىگە ئېرىشكەنىدۇق. سىز تىلغا ئالغان ‹تاشاخۇنۇم مەكتىپى› توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم ‹ئۆمۈر داستانى› دا يېزىلغان ئىشلارچىلىكلا، شۇڭا، كۆپ بىرنەرسە دەپ بېرەلمەيمەن. سەيپىدىن ئاكىڭىز ئۇ ئىشلارنى قانداق بولسا شۇنداق يازغان. شۇڭا، ‹ئۆمۈر داستانى› دا يازغانلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك، دەپ قارايمەن» دېگەنىدى.

مۇشۇ بويىچە بولغاندا، بىز «تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى» دېگەندەك كىتابلاردا «تاشاخۇنۇم ئەزىزىنىڭ ئىجتىما-

ئاپتور بېيجىڭدا ئايىم ئەزىزى بىلەن سۆھبەتلەشمەكتە

ئۇي پائالىيەتلىرى ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىكى ۋە تەسىرى زوررراقى ماۋارىپچىلىق پائالىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆز يۇرتى ۋاقۇاقتا قۇرغان «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» ئۇيغۇر يېڭى ماۋارىپىنىڭ تۇنجى نامايەندىسى «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دىن كېيىن شىنجاڭدا بارلىققا كەلگەن يەنە بىر نامايەندە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆپتۇرۇپ ئاسمانغا چىقىرىۋېتىلگەن «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» نىڭ بىر ئاساسسىز ئويدۇرما ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. شۇبھىسىزكى، «1894 ـ يىلى قۇرۇلغان» دېيىلگەن ۋاقتىمۇ يالغان بولىدۇ. ئەگەر تاشاخۇنۇم مەكتىپى ھەقىقەتەن بولغان دېيىلسە، «ئۆمۇر داستانى» دا تىلغا ئېلىنغان مۇنۇ ئىشنى كۆزدە تۇتۇشقا بولىدۇ. بىرى، سەيپىدىن ئەزىزى يەكەندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 1923 ـ ياكى 1924 ـ يىلى ئانىسى سارە خېنىمنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاشاخۇنۇمنىڭ ۋاقۇاقتىكى ھويلىسىدا ئېچىلغان بىر سىنىپلىق مەكتەپ. بۇ سىنىپقا 20 نەچچە ياشلىق مەمتىمىن خەلىپىتىم دېگەن كىشى دەرس بەرگەن. بۇ

ھەر يىلمۇ داۋام قىلماي تاقىلىپ قالغان. نەتىجىدە، سەيپىدىن ئەزىزىنى توپا خەلپىتىم دېگەن كىشىدە ئوقۇغان. يەنە بىرى، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن، ئوقۇتقۇچى تاپالماي 13 ياشلىق سەيپىدىن ئەزىزىنى مۇئەللىم قىلىپ قويغان، 1928 ـ يىلى مەشھەت بازىرىدا ئاچقان بىر سىنىپلىق مەكتەپ. بۇ سىنىپمۇ ئوقۇتقۇچى تېپىلماي سىناپ بېقىشلار ئىچىدە بىرەر يىلچىمۇ داۋام قىلماي تاقىلىپ قالغان.

«تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى»، «مەشئەل» قاتارلىق كىتاب ـ ژۇرناللاردا زىيادە مۇبالىغە بىلەن تىلغا ئېلىنغان «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» ئەملىيەتتە، قىشتا چىققان سۇس ئاپتاپچىلىك بىر دەملىك ھادىسىدۇر. ئۇ ھەرگىزمۇ «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى توغرىسىدا سۆز بولغاندا ... ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايدىغان» دەرىجىدىكى زۇلمەتنى يورۇتقان نۇرلۇق مەشئەل ئەمەس. «يۇز مىڭلىغان كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ بۇيۇك ئىستىقبالىنى يورۇتۇپ بەرگەن ۋە مەڭگۈ يېنىپ تۇرۇۋاتقان ئۆچمەس مەشئەل» مۇ ئەمەس!

كۇنىمىزدىن مىڭ يىللار مۇقەددەم ئۆتكەن مەشھۇر مۇسۇلمان تارىخچى ئابدۇلفەزلى بەيھىقى ئۆزىدىن ۋە باشقا تارىخچىلاردىن پەزىلەت جەھەتتە كۇتكەن ئۇمىدىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق يازغان: «تارىخىي ماتېرىياللار مەنبەسى ئەينەن، ئىشەنچلىك بولۇشى ۋە ھەقىقىي قىممەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا، نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق بىر ئەسەرنى يېزىپ چىققاندىلا، كىتابخانلار ۋە ئاڭلىغۇچىلار باشقىچە پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويمايدۇ، بەلكى تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ يەكۇنىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇلار ئەڭ ئەقەللىي شەرتتۇر[1].» مۇشۇ تەلەپ بويىچە قارىساق ئاتالمىش «تاشاخۇنۇم مەكتىپى» توغرىسىدىكى ئاساسسىز بايانلار بىلەن ئەملىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان يەكۇنلەرنى كىممۇ قوبۇل قىلار؟!

ناۋادا ھەممىمىز ئۆز يۇرتىمىزنىڭ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك مە-

① سەئىد فەيياز مەھمۇد (پاكىستان): «ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ قىسىم 543 ـ بەت.

سىلسىلەردە ۋە ئۆز يۇرتىمىزدىن چىققان تارىخىي شەخسىلەرگە ئالا-قىدار بايانلاردا ئەمەلىيەتكە خىلاپ مۇبالىغىلەرنى، پاكىتقا ئۇيغۇن بولمىغان توقۇلمىلارنى بولۇشىغا توقۇپ تارىخىي ماتېرىيال تەيياراڭ-ۋەرسەك، بۇ تارىخ تەتقىقاتىنى كېرەكسىز ھەم ئىشەنچسىز ما-تېرىياللار دۆۋىسى بىلەن تولدۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق تارىخشۇناسلىقنىڭ قىلچە ئىلمىي قىممىتى بولمايدۇ. شۇڭا بىز بۇ نۇقتىغا كەلگەندە مەشھۇر رۇس پەيلاسوپى چائادايېف (1794 — 1856) نىڭ «مەن ۋەتىنىمنى كۆزۈمنى يۇمۇپ سۆيۈشنى ئۆگەنمە-گەن» دېگەن مەشھۇر سۆزىنى ئېسىمىزدە تۇتۇشىمىز كېرەك. بۇ دې-گەنلىك ۋەتىنىمىزنى ھەم يۇرتىمىزنى ھەر زامان، ھەر ماكاندا ھە-قىقەت مەيدانىدا تۇرۇپ، ئىدراك پىرىنسىپىدىن ۋە ئەخلاق ئۆلچە-مىدىن چەتنىمىگەن ئاساستا سۆيۈشىمىز لازىم دېگەنلىكتۇر. يوقىنى بار قىلىپ، يالغاننى بولۇشىغا توقۇپ ۋەتەنپەرۋەر، يۇرتپەرۋەر بولۇ-ۋېلىش پەقەت نادانلىقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى ۋە ساختىپەزلىكنىڭ يۇرتپەر-ۋەرلىكى ھېسابلىنىدۇ.

2011 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرى يېزىلدى

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سۈرىتىنى ئىزدەش

«تارىم» ژۇرنىلىنىڭ 2011 - يىللىق 6 - سانىنى ئوقۇۋاتىپ كۆزۈمگە چېلىقىپ قالغان «تەۋپىق قەبرىسىگە يادنامە» دېگەن بىر كۆپلەت شېئىر قەلبىمدە ئوچ يىلدىن بېرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىستەك ئۇچقۇنىنى بىراقلا يېلىنجىتىۋەتتى. ھەربىر سۆز، ھەربىر مىسرا، ھەتتا ھەربىر ئۇندەش بەلگىسىدىن چوڭقۇر ھېكمەت، ئاچچىق قىسمەت، ئۇنتۇلماس ھەسرەت، ئېغىر تارىخىي كۈلپەت، يۈكسەك شۆھرەت ۋە ئۆچمەس مۇھەببەت تۇيغۇلىرى چىقىپ تۇرىدىغان بۇ شېئىر خېلىلا قاملاشتۇرۇپ يېزىلغانىدى. شېئىردا شائىرنىڭ ئۇلۇغۋار سۈكۈت، ئۇزۇلمەس ئۇمىد، تەنتەنىلىك سوئال ۋە شەكسىز مۇئەييەنلەشتۇرۇش ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەنىدى. قىسقىسى، بۇ بىر كۆپلەت شېئىر مەن توشقان يىلى كىرگەندىن بۇيان ئوقۇغان ئەڭ ياخشى شېئىر ئىدى. شېئىرنى نامى ماڭا ئانچە تونۇش بولمىغان ئابابەكرى توختى ئىسىملىك بىر شائىر يازغانىدى:

ئادەمگە ئارتۇقچە بىر ئەسىر ياشاش،
بىر ئەسىرگە تەڭدۇر ئوتتۇز ئالتە ياش.
مۇزلىغان زېمىننى ئىللىتقان نېمە؟
قەبرىگە كۆمۈلۈپ ياتقان شۇ قۇياش!

شائىر بۇ شېئىرىنى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى، تالانتلىق تەشكىلاتچى، ئوت يۈرەك كومپوزىتور ۋە شائىر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاتۇشنىڭ ئازاق يېزىسىدىكى خاتىرە سارىيىنى زىيارەت قىلغاندا قوزغالغان قايناق ھاياجىنى بىلەن يازغان.

نىدى. بۇ شېئىرىدىن شائىرنىڭ قورسقىدا دىتى، قەلبىدە ئوتى، قەلىمىدە قوۋۇتى بارلىقى چىقىپ تۇراتتى.

بۇ يىل 20 - ئەسىر تارىخىمىزدىكى تەسىرى ئەڭ زور ئوغلانلىرىمىزدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901 — 1933) بىلەن مەمتىلى ئەپەندى (1901 — 1937) تۇغۇلغانلىقىغا 110 يىل توشقان خاتىرىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە يىل بولسىمۇ، يىلنىڭ ئوتتۇرىسىغىچە تېخى بىرەر مەتبۇئاتتا بۇ تېمىدا گەپ - سۆز بولغىنىنى كۆرمىگەنىدىم. مۇناسىۋەتلىك بىرەر ئورگان ياكى ئورۇننىڭ ئۇلارغا ئاتاپ بىرەر پائالىيەت ئۆتكۈزۈشكە تەييارلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدىمۇ بىرەر خەۋەر ئاڭلىمىغانىدىم. قارىغاندا بۇ بىر يىل ئۇلار توغرىسىدا ھېچ ئىش بولمىدىغاندەك ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابابەكرى توختىنىڭ بۇ بىر كۈپلىت شېئىرى ماڭا ناھايىتى ئەھمىيەتلىك تۇيۇلدى. شېئىردىكى ئىدىيەۋى ھېسسىيات مەمتىلى ئەپەندىگە تالىق بولسىمۇ، بۇ شېئىرنى كۆز ئالدىمغا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەزىمەتلەرگە خاس سىيماسىنى تەڭ كەلتۈرۈپ تۇرۇپ قايتا - قايتا ئوقۇپ يادلىۋالدىم. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يۈرىكى ۋە تىلىكى، كۆلپىتى ۋە شۆھرىتى، خىسلىتى ۋە قىسمىتى تولىمۇ ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇلار ئوخشاش بىر يىلدا تۇغۇلغان، ئوخشاش يولدا ماڭغان، ئوخشاش ئوتتا كۆيگەن، ئوخشاش بىر مەزگىلدە، ئوخشاش بىر دۇشمەنلىك بىلەن ئۆلگەن ئوت يۈرەك ئەزىمەتلەر ئىدى. ئۇلار كىم ئۈچۈن، نېمە ئۈچۈن ياشاشنى چىن مەنىسى بىلەن بىلگەن ھەم باشقىلارغا ئۆگەتكەن نۇقسانسىز مەشئەلچىلەر ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ، ئۇلار ئەۋلادلىرىنىڭ قەلب ئاسمىنىدا مەڭگۈ سۆنمەس بىر جۈپ نۇرانە يۇلتۇز كەبى ھەر دائىم چاراقلاپ، خىرە كۆزلەرنى قامىشتۇرۇپ، غەمكىن كۆڭۈللەرنى ئاۋۇندۇرۇپ، كۈچسىز يۈرەكلەرنى كۈچلەندۈرۈپ كەلمەكتە.

بۇ بىر كۈپلىت شېئىر «قەلبىمدە ئۈچ يىلدىن بېرى ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئىستەك ئۇچقۇنىنى بىراقلا يېلىنجىتىۋەتتى» دېيىدۇ.

شىمدىكى سەۋەب شۇكى، مېنىڭ شىمالدىكى مەشھۇر شەھەر چۆ-چەككە ۋاقىتنى كەينىگە سۈرمەي تېزدىن بېرىشىمغا تۈرتكە بولدى. مەن 2008 - يىلى كۈزدىن بۇيان چۆچەككە بېرىشنى ئويلاپ كەلگەن بولساممۇ ۋاقىت چىقىرالماي كەلگەنىدىم. سەۋەبى 2008 - يىلى ئە-لى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ مۇئەللىمى دىلمۇرات ماڭا چۆچەك-تە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بىر پارچە سۈرىتىنى كۆرگەنلىكىنى ئۇچۇر قىلغانىدى. بۇ مەندەك بىر «مەمتىلى ئەپەندى مەستانىسى» ئۇچۇن ئاجايىپ يېڭى خەۋەر ئىدى. سۈرەت ئۇچۇر دېمەكتۇر. ئۇ نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەزمۇننى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان بولىدۇ. شۇڭا سۈ-رەت تارىخىنىڭ شاھىتى دەپ تەرىپلىنىدۇ. ناۋادا بۇ سۈرەتنى كۆر-سەك مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قەيەردە، نەچچە ياشتا، كىملەر بىلەن، قانداق قىياپەتتە چۈشكەنلىكىگە ئاساسەن نۇرغۇن تارىخىي تۇگۇن-لەرنى يەشكىلى بولاتتى. شۇڭا مەن بۇ سۈرەتنىڭ خەۋىرىگە بەك قى-زىقتىم.

مەمتىلى ئەپەندى 1920 - يىللىرىنىڭ بېشىدا چۆچەكتىكى تۇغ-قىنى توقامبايىنىڭ قېشىغا دادىسى بىلەن بىللە چىقىپ بىر مەزگىل تۇرغانىدى. 1924 - يىلى 8 - ئايدا ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە قەستكە ئۇچراپ قازا قىلغاندا، مەمتىلى ئەپەندى بۇ خەۋەرنى چۆ-چەكتە ئاڭلاپ «ئوقۇدى، ئاشتى» ناملىق مەشھۇر شېئىرىنى يازغان ھەم ئۆزى ئاھاڭغا سېلىپ ناخشا قىلىپ ئوقۇغانىدى. چوڭقۇر ئىج-تىمائىي مەزمۇنغا ئىگە بۇ ھەسرەتلىك ناخشا شۇ يىللاردا خەلق ناخشىسىغا ئايلىنىپ ئەل ئارىسىغا تارقىلىپ كەتكەنىدى. دېمەك، يېشى ئەمدىلا 23 ياشقا كىرگەن مەمتىلى ئەپەندى ئاشۇ بىر پارچە شېئىرى بىلەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تۇنجى قېتىم داغدۇغا قوزغا-غانىدى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت نەزىرى قادىلىپ قالغان مەمتىلى ئەپەندى شۇ يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق تۈركى-يەگە چىقىپ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچ-رىشىپ، مىللەتپەرۋەرلىك روھىنى تاۋلاپ، ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىنى

ۋە غايە - نىشانلىرىنى ئېنىق تۇرغۇزۇپ 1934 - يىلى قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، كۆزدە يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تىللاردا داستان قىلغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى بايراقدار سۈپىتىدە تونۇلغانىدى. ئەپسۇس، ئۇ ئىنتايىن قەبىھ دۈشمەنلەر تەرىپىدىن 1937 - يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى كەچتە قەشقەر يارباغدىكى تۈرمىدە 300 دىن ئارتۇق مۇ - نەۋۋەر ئوغلانلار بىلەن بىللە 36 يېشىدا كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگە - نىدى. ئۇنىڭ دادىسى توختاجى بىلەن ئانىسى پاتمىخان چۆچەكتە قالغان بولۇپ، مەمتىلى ئەپەندى تۈركىيەدىكى چاغدا قازا قىلىپ كەتكەنىدى. قىسقىسى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھاياتىدا چۆچەك شە - ھىرى مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى. مېنىڭ مەمتىلى ئەپەندىگە ئالاھىدە ئەقىدەم بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئۇچۇرلارنى قىدىرىشقا ۋە توپلاشقا تىرىشاتتىم. شۇڭا چۆچەككە بېرىپ مەخسۇس تەكشۈرۈش پىلانىم بار ئىدى. دىلمۇرات مۇئەللىم يەتكۈزگەن سۈرەت ھەققىدىكى ئۇچۇر مېنى ھەر دائىم چۆچەكنى چۈشەيدىغان قىلىپ قويغانىدى.

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ جامائەتكە تونۇش بولۇپ كەتكەن ئۆلچەم - لىك سۈرىتىنى بىردىنبىر پەرزەنتى بولغان ئەدىبە خانىم ساقلاپ قالغانىدى. ئەدىبە خانىم مەمتىلى ئەپەندى قازا قىلغاندا يېشىغا توشمىغان قۇچاقتىكى قىز ئىدى. ئۇنى ئانىسى مەلىكىزات ۋە ئانە - سى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئانىسىنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى ئاكىسى ئوبۇل ھەسەن بېقىپ چوڭ قىلغان. ئەدىبە خانىم 1950 - يىللاردا بۇ سۈرەتنى نەۋرە ئاكىسى خەيرۇللا نىزامىدىنغا بېرىپ كۆ - پەيتكۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۈرەت تۇغقانلار ئارىسىدا ئومۇملاش - قان. 1980 - يىللاردىن بۇيان مەمتىلى ئەپەندىنىڭ بۇ سۈرىتى مەتـ - بۇئاتلاردا كۆپلەپ ئېلان قىلىنىپ، دەرسلىكلەرگە كىرگۈزۈلۈپ، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تەمكىن، ئېسىل سۈپەت، زېرەك، قەيسەر، خە - يالچان، رەتلىك، كېلىشكەن، ناتېئونالىستلارچە بۇرۇت قويغان

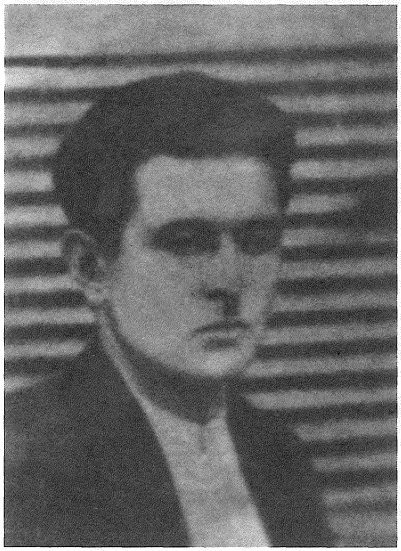

مەمتىلى ئەپەندى

ئوبرازنى نامايان قىلىپ كەلگەن ئىشلەرنىڭ قەلبىگە سىڭىپ كەتتى. ھازىر بۇ سۈرەت تور بەتلىرىدە مىللىي مائارىپ دېگەن ئۇقۇم بىلەن تەڭداش مەنىدە قوللىنىلىدىغان، سىمۋوللۇق خاراكتېرگە ئىگە سۈرەت بولۇپ قالدى. مەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىزى ئەدىبە خانىم بىلەن ھەر قېتىم كۆرۈشكەندە ئاشۇ بىر پارچە سۈرەتنى ساقلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن مىننەتدارلىقىمنى بىلدۈرۈشنى ئۇنتۇمايلا كەلدىم. بۇنداق چاغدا، ۋۇجۇدىدا خەلقىرۈھەر، مەرىپەتپەرۋەر ئەزىمەت مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قېنى ئېقىپ تۇرغان بۇ پەزىلەتلىك، يۇمشاق سۆزلۈك، نومۇسچان مومايى ئىنتايىن كەمتەرلىك بىلەن «مەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىزى بولغانغا يارىشا ھېچ ئىش قىلالمىدىم. بىر مائارىپچىنىڭ قىزى تۇرۇپ، ساۋاتسىز بولۇپ قالغىنىمدىن بەك نومۇس قىلىمەن. دادام كۆيدۈرۈۋېتىلگەندىن كېيىن تاغام ناھايىتى كۆڭلى يېرىم بولۇپ، شۇنچىۋالا ئوقۇغان ئادەم شۇنداق شۇم كۇنگە دۇچار بولسا، بولدىلا ئەدىبەنى ھەرگىز ئوقۇتماسمەن، دەپ مېنى ئوقۇتمىغانىكەن. شۇڭا مەن ساۋاتسىز. كېيىن چوڭ بولۇپ، ئوقۇشنى ئويلىغان چاغلىرىمدا بېشىمىزغا جىق ئىشلار كېلىپ، ئوقۇماق تۇگۈل جېنىمىزنى ساقلىماقمۇ بىر ئىش بولۇپ، تارتمىغان قىينىچىلىقىمىز، كۆرمىگەن كۇنىمىز قالمىدى. سەرسان بولۇپ، غۇلجىغا كۆچۈپ كەتتۇق. غۇلجىدىكى شەرقىي مەھەللىدە 20 يىلچە تۇرۇپ، كېيىن قىزىم مەھبۇبەنىڭ خىزمىتى قەشقەر نەزەرباغدا بولۇپ قېلىپ، ھازىر يەنە قەشقەردە تۇرۇۋاتىمەن. ئىشقىلىپ دادامغا ۋارىس

لىق قىلالمىدىم، شۇنداقتىمۇ، مەھبۇبە قىزىم ئوقۇتقۇچىلىق قە-
لىپ دادامنىڭ ئىزىنى باستى. مەن شۇنىڭغا شۈكۈر ئېيتىمەن» دەپ
ئۆكۈنۈپ كېتىدۇ.

2004 ـ يىلى قولۇمغا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ يەنە بىر پارچە تارە-
خىي سۈرىتى چۈشتى. بۇ سۈرەتنى ئەينى يىللاردا ئاتۇشتا مەمتىلى
ئەپەندىنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قىزغىن قوللىغان قۇربان
ھاجىم (قۇناجىم) دېگەن كىشىنىڭ نەۋرىسى، سودىگەر مۇختەر ھا-
جى تۈركىيەدىن ئالغاچ كەلگەنىدى. بۇ سۈرەتنى تارىخىي قىممىتى
ئىنتايىن يۇقىرى سۈرەت، دەپ ئېيتىشقا بولاتتى. ھەتتا 20 ـ ئە-
سىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى نادىر سۈرەتلەر قاتارىدا نامايان قىلىشقا
بولاتتى. مەن بۇ سۈرەتنى كۆرۈپ كۆزلىرىمگە ئىشەنمەيلا قالدىم.
سۈرەت 1935 ـ يىلى ئاتۇشتىكى تىجەن مەكتەپتە تارتىلغان بولۇپ،
سۈرەتتە مەمتىلى ئەپەندى، قەشقەر قىزىلدۆڭلىك مەرىپەتپەرۋەر
باي، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادىرى توختاجى، تىجەن
مەكتەپنىڭ مۇدىرى سەيپىدىن ئەزىزى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاكە-
سى نىزامىدىن ئەپەندى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەھمۇد مۇھىتى بەل-
گىلەپ بەرگەن ئىككى قوغدىغۇچىسى، مەمتىلى ئەپەندى تەربىيەلە-
گەن تۇنجى ئەۋلاد ئاستىنئاتۇش مۇئەللىملىرى، مەمتىلى ئەپەندە-
نىڭ ئىزچىلىرى، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ نەچچە يۈز ئوقۇغۇچىسى،
ئاتا ـ ئانىلار، يۈرت چوڭلىرى بولۇپ 280 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئە-
دى. سۈرەتتە مەمتىلى ئەپەندى باشلىق مۇئەللىملەرنىڭ ئوچىسىدا
ئوقۇتقۇچىلىق فورمىسى، ئىزچىلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوچىسىدا
ئوقۇغۇچىلىق فورمىسى بار ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى ئۆزىنىڭ ۋەز-
مىن، زېرەك، خىيالچان ھالىتى بىلەن تەدبىرگە باي پىشقان قو-
ماندانەك ئولتۇراتتى. سۈرەتتىن ئەينى چاغدىكى يېڭى مائارىپ ھە-
ركىتىنىڭ جۇشقۇن ھالىتى نامايان بولۇپ تۇراتتى. مەن بۇ سۈرەتـ
نى شۇ يىللا ئۇرۇمچىدىكى شىنخۇا 2 ـ باسما زاۋۇتىنىڭ ئىلغار
ئۇسكۇنىسىدە چوڭايتىپ، رامكىغا ئېلىپ ئائىلە كۇتۇپخانامغا ئې-

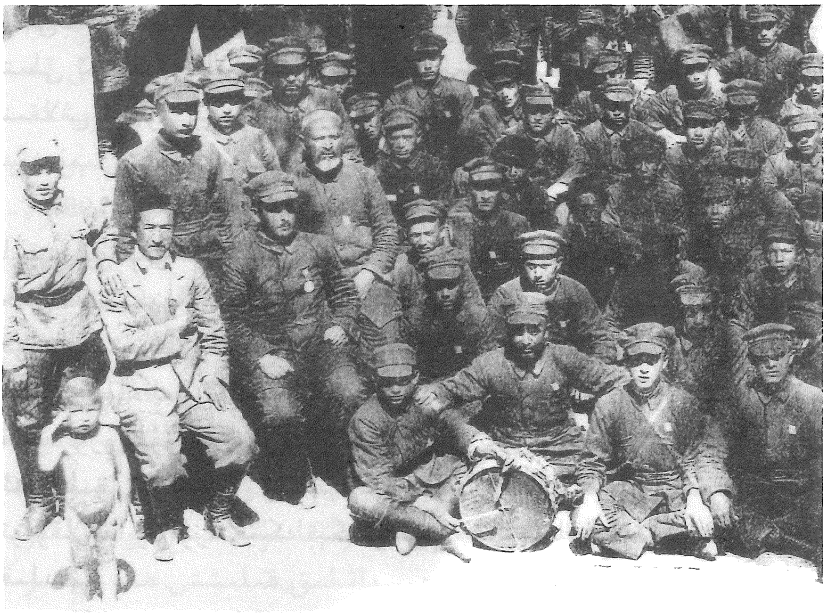

بۇ 280 دىن ئارتۇق ئادەم بار چوڭ سۈرەتنىڭ پارچىسى بولۇپ، سۈرەتتىكى ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئولتۇرغان ئادەم قەشقەر قىزىلدۆڭلۈك توختا-ھاجى (توختىباي تۇردىزادە 1908 - يىلى تۇغۇلۇپ 1965 - يىلى ياپونىيەدە قازا قىلغان) دېگەن كىشىدۇر. يېنىدا ئولتۇرغىنى مەمتىلى ئەپەندىدۇر. ئۇ ئىككىيلەننىڭ ئارقىسىدا ئۆرە تۇرغان يىگىت سەيپىدىن ئەزىزىدۇر. فورما كىيگەنلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىزچىلىرى ۋە ئوقۇغۇچىلىرىدۇر.

سىپ قويدۇم. بۇ سۈرەت كېيىن يەنە بىر نۇسخا چوڭايتىلىپ ئا-تۇشتىكى «مەمتىلى ئەپەندى خاتىرە سارىيى» غا ئېسىپ قويۇلدى. ئۇ يىراق - يېقىندىن زىيارەت قىلغىلى كەلگەن كىشىلەر ئۇچۇن ھەيرانلىق بېغىشلايدىغان، ئەڭ قىممەتلىك تۇيۇلىدىغان، ئۇنتۇلغۇ-سىز تەسىرات قالدۇرىدىغان بىردىنبىر خاتىرە بۇيۇم سۈپىتىدە بۇ خاتىرە سارايىنىڭ مەزمۇنىغا مەزمۇن، قىممىتىگە قىممەت قوشۇپ كەلمەكتە.

مەن مەمتىلى ئەپەندىگە مۇناسىۋەتلىك «ئۇچىنچى» سۈرەتنىڭ چۆچەكتە بارلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرغا ئېرىشكەندىن كېيىن 2011 -

يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئاشۇ سۈرەتنى تېپىپ كېلىش ۋە مەمـ
تىلى ئەپەندىگە ئالاقىدار يەنە باشقا ماتېرىيال ۋە ئۇچۇرلارنى ئېـ
نىقلاش ئۈچۈن ئابدۇللا ئېرپان بىلەن بىللە چۆچەك سەپىرىگە جاۋـ
دۇندۇم.

1997 ـ يىلى مەمتىلى ئەپەندى قەتل قىلىنغانلىقىنىڭ 60 يىلـ
لىقى مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغان «مەمتىلى ئەپەندى» ناملىق تارـ
خىي تەرجىمھال نەشر قىلىنغاندىن كېيىن جەمئىيەتتە زور تەسىر
قوزغاپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. شۇنىڭ
بىلەن بىللە يەنە ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر تولۇقلاش ۋە تۈزىتىش ھەقـ
قىدە ئورۇنلۇق پىكىر، تەكلىپلەرنى بەردى. كېيىنچە تېخىمۇ
ئەتراپلىق ئىزدىنىش ۋە ماتېرىيال توپلاش ئارقىلىق ھەقىقەتەنمۇ
تولۇقلاشقا ۋە تۈزىتىشكە تېگىشلىك جايلارنىڭ كۆپلۈكىنى ھېس
قىلدىم.

ئىلگىرى يۈزە قاراپ، تەسەۋۋۇرغا تايىنىپ، ھېسسىياتقا بېرىلىپ
كەتكۈزۈپ قويغان جايلارنى قەتئىي تۈزىتىش زۆرۈرلۈكى بارغانسېرى
چوڭقۇر ھېس قىلىندى. ھۆججەتلىك پاكىت ۋە ئىلمىي دەلىل ئاـ
ساسىدا يېڭىباشتىن، ھەقىقىي بىر ئىلمىي تەتقىقات ئەسىرى سۇـ
پىتىدە يېزىپ چىقىش زۆرۈرلۈكى تونۇپ يېتىلدى. مانا مۇشۇنداق
مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ ھەيدەكچىلىكىدە مەن يەنە 10 يىللاپ ئۆـ
گىنىش، ئىزدىنىش بىلەن مەشغۇل بولدۇم. بىزنىڭ مىللىي پەسـ
خىكىمىزدا تارىخ ئېڭى كەمچىل، مەسئۇلىيەت روھى ئاجىز بولۇشـ
تەك ئادەت خېلىلا ئومۇملاشقان بولغاچقا، مىللىي ھاياتىمىزدىكى
زور تارىخىي ۋەقە ھەم مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنى يېزىشقا كۆڭۈل
بۆلۈش يېتەرسىز ئىدى. مەمتىلى ئەپەندىدىن ئىبارەت تېمىمۇ ئۇنـ
تۇلۇپ كەتكىلى تاسلا قالغان تېمىلارنىڭ بىرى ئىدى. گەرچە مەمـ
تىلى ئەپەندى 1930 ـ يىللاردا قالاق، نادان ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە
يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنى قوزغاپ، تىللاردا داستان قىلغۇدەك
ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا

ئۇنتۇلغۇسىز ئۇتۇقلارنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما 1980 - يىللارغا كەلگۈچە بولغان ئارلىقتا بىرەرسى مەمتىلى ئەپەندى توغرۇلۇق بىرەر نەرسە يېزىپ باقمىغان. شۇنچىۋالا كۆپ كىشىلەرنىڭ دىلىنى يورۇتقان مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى قولىغا قەلەم ئېلىپ پۈتۈپ قويۇشقا يارايدىغان بىرەر ئادەم چىقمىغان. 1980 - يىللارغا كەلگەندە بۇ جەھەتتىكى پاسسىپ ھالەتنى تۈنجى بولۇپ مىرئەھمەد سېيىت بىلەن سەيپىدىن ئەزىزى ئۆزگەرتتى. مىرئەھمەد سېيىت 1981 - يىلى «بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ 3 - سانىدا «شائىر تەۋپىق» دېگەن قىسقىچە تونۇشتۇرۇش ماقالىسى بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ 23 پارچە شېئىرىنى ئېلان قىلدى. ئوقۇرمەنلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى ۋە چوڭقۇر مەنىلىك شېئىرلىرى بىلەن تۈنجى قېتىم تونۇشۇشقا مۇيەسسەر بولدى. ئۇنىڭ ئالاھىدە ھايات قىسمىتىگە ھېسداشلىق قىلىشتى ھەم شېئىرلىرىنى ياقتۇرۇپ ئوقۇشتى، شۇنىڭدىن كېيىن مەمتىلى ئەپەندى دەرسلىكلەردە كۆرۈلۈشكە باشلىدى. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى نۇرمۇھەممەد زامان تۇزگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىن لېكسىيەلەر» دېگەن كىتابتا مەمتىلى ئەپەندى دېموكراتىك ئەدەبىياتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلدى. 1984 - يىلى ئابدۇسالام توختى، تۇنىياز يۇسۇپ، مۇھەللىپ ھامۇتلار تۇزگەن، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 1 - يىللىق 1 - قىسىم «ئەدەبىيات» دەرسلىكىگە «تەۋپىق رۇبائىيلىرى» دېگەن ماۋزۇدا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئۈچ پارچە رۇبائىيسى ۋە قىسقىچە تەرجىمىھالى ئىزاھات سۈپىتىدە كىرگۈزۈلۈپ، تۇنجى قېتىم ئۇيغۇر بالىرغا تونۇشتۇرۇلدى. سەيپىدىن ئەزىزى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن 1985 - يىلى تەييارلىنىپ بېسىلغان «مەشئەل» نامىلىق ژۇرنالدا «ئاتۇشتىكى ئىككىنچى قېتىملىق مائارىپچىلىق ھەرىكىتى» دېگەن ئەسلىمىسىنى ئېلان قىلىپ، مەمتىلى ئەپەندىگە مۇناسىۋەتلىك، كىشىلەرنىڭ

خاتىرىسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن بىر ئالاھىدە ۋەقەنى ناھايىتى ياخشى يورۇتۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ شائىرلىق جەھەتتىكى ئۇتۇقىدىن مائارىپچىلىق جەھەتتىكى ئۇتۇقى ئالا-ھىدە گەۋدىلىك ئىكەنلىكى كىشىلەرگە تېخىمۇ ئايان بولدى. 1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن مەسئۇلىيەت ئېغىر ئويغانغان ئاز ساندىكى كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەسەرلەرنى يېزىشقا تۇتۇش قىلدى. شۇلارنىڭ ئىچىدە يەنىلا مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىنىڭ تىرىشچانلىقى گەۋدە-لىك دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ 1987 - يىلى «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ بايراقدارى مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن نامدا بىر ئەسلىمە يېزىپ، ئەسلىمىنىڭ ئاخىرىغا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ 40 قا يېقىن مەكتەپ ناخشىسىنى قوشۇپ تەييارلاپ، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرى-ياتىغا ئەۋەتكەن. مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندى چامىنىڭ يېتىشىچە تىرىشىپ يېشى 60 قا تاقاپ قالغان بولسىمۇ، ئۇستازىغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى بىلەن بۇ ئەسلىمىنى تەييارلىغاندى. ئەمما نەشرى-يات مۇھەررىرى ياسىن ئىمىن بۇ ئەسلىمىنىڭ يېزىقچىلىق سۈ-پىتىگە يۇقىرى تەلەپ قويۇپ، نەشر قىلىش تەلىپىگە يەتمىگەن، دەپ قاراپ ئەسلىمىنى قايتۇرۇۋەتكەن ھەم ئاتۇش ناخشا - ئۇسسۇل ئۆ-مىكىدە مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندى بىلەن بىللە ئىشلەيدىغان مېھ-مانجان روزى دېگەن كىشىگە «مىرئەھمەد ئەپەندىگە ئالغاچ كېتىڭ» دەپ قول يازمىنى بېرىپ قويغان. مېھمانجان روزى شۇ چاغدا ئۇ-رۇمچىدە شىنجاڭ خەلق رادىيو ئىستانسىسىغا يۆتكىلىش ئىشى بە-لەن ئالدىراش بولغاچقا بۇ ئامانەتنى مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىگە بېرىشنى ئۇنتۇپ قالغان. ئاردىدىن تۆت يىل ئۆتۈپ 1991 - يىلىغا كەلگەندە مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندى قازا قىلىپ كەتكەن.

1980 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى غۇلام ئىسمىلىك ياش يازغۇچى قېتىرقىنىپ مەمتىلى ئەپەندى توغرۇلۇق بىر بىيوگرافىك رومان يېزىپ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىغا سۇنغان بولسىمۇ، مەلۇم سەۋەب-

لەر تۇپەيلى نەشر قىلىنماي قالغان. شۇنداق قىلىپ ئۇيغۇر جەمئى-
يىتى مەتبلى ئەپەندىدىن ئىبارەت تۆھپىكار ئوغلانىنىڭ ئىش
ئىزلىرىنى 1997 - يىلىغچە تەپسىلىي، كەڭ كۆلەمدە بىلىش ئىم-
كانىيىتىگە ئېرىشەلمەي كەلگەن. مەن ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان
1980 - يىللاردىلا مەتبلى ئەپەندىنىڭ مەتبۇئاتلاردا تونۇشتۇرۇلغان
قىسقىچە ئىش ئىزلىرى ۋە ئاز ساندىكى مەكتەپ ناخشىلىرىغا قىزى-
قىپ، ئۇنىڭغا ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەنىدىم. كېيىنكى
يىللاردا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مەتبلى ئەپەندى توغرىسىدا ھېچ-
قانداق بىر ئالاھىدە ئىش بولماي، يەنى ياكى مائارىپچىلىق پائالىيى-
تى ۋەياكى ئىجادىيەتلىرى تەتقىق قىلىنماي، بۇ بۇيۇك مائارىپچى
بارا - بارا ئادەتتىكى قەلەمكەشلەردەك مۇئامىلىگە ئۇچراپ، ئۇنتۇ-
لۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدىم. مىللىي پىسخىكىمىزدىكى بۇ
خىل بىخۇدلۇق ھالىتى كىشىنى ئېچىندۇراتتى. مەن مەتبلى ئە-
پەندىنىڭ مىللىي ھاياتىمىزدىكى تارىخىي تۆھپىسى ۋە ئىجتىمائىي
قىممىتى توغرۇلۇق چوڭقۇر تونۇشقا ئىگە بولغاچقا، بۇنداق بە-
پەرۋالىقتىن قاتتىق ئىچىم پۇشۇپ بىرەر ئەھمىيەتلىك ئىش قە-
لىشنى ئويلايتتىم. مەن 1997 - يىلى مەتبلى ئەپەندىنىڭ قەتل
قىلىنغانلىقىغا 60 يىل توشىدىغان خاتىرە يىل ئىكەنلىكىنى نەزەر-
دە تۇتۇپ، بىر يىل ئاۋۇال ئۆز ئالدىمغا خېلى مۇكەممەل پىلان تۈ-
زۇپ چىقتىم. پىلاننى ئەملگە ئاشۇرۇشتىن ئاۋۇال 1996 - يىلى
12 - ئايدا «مەتبلى ئەپەندىگە مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە مەسىلە»
دېگەن ماقالەمنى يېزىپ، «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» دە ئېلان قىل-
دىم. مەن بۇ ماقالىدە بىر مەسىلە سۇپىتىدە 1997 - يىلى مەتبلى
ئەپەندىنى خاتىرىلەش زۆرۈرلۈكىنى قايىل قىلارلىق ئوتتۇرىغا قوي-
غانىدىم. بۇ ماقالەمنى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ دەرسلىك بۆ-
لۈمىدە ئىشلەيدىغان تۇرسۇن مەخسۇت ئەپەندى كۆرۈپ، تەسىرلە-
گەنلىكىنى ئېيتتى ھەم ئۆزى شۇ ۋاقىتتا پېداگوگىكا مەكتەپلىرى
ئۈچۈن تۈزۈۋاتقان «ئەدەبىيات» دەرسلىكىنىڭ تەرجىمھال بۆلىكە-

گە مەتىلى ئەپەندىنىڭ تەرجىمھالىنى تەلەپكە ئۇيغۇن قىلىپ دەرھال يېزىپ بېرىشىمنى تاپىلىدى. مەن ئۇ چاغدا مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىنىڭ شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۇرلەر نەشرىياتى 10 يىل ئىلگىرى قايتۇرۇۋەتكەن ئەسلىمىسىنى سۈرۈشتۇرۇپ يۈرۈپ مېھمانجان روزىدىن تېپىپ، مۇكەممەل تارىخىي تەرجىمھالغا ئۆزگەرتىپ يېزىۋاتقان چاغلىرىم بولغاچقا، مەتىلى ئەپەندىنىڭ ئىش ئىزلىرى ماڭا يادا ئىدى. شۇڭا ئىككى كۈن ئىچىدىلا تۇرسۇن مەخسۇت ئەپەندىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن بىرقەدەر تولۇق ھەم توغرا تەرجىمھالنى يېزىپ تاپشۇرۇپ بەردىم. مېنىڭ بىلىشىمچە، ئاشۇ تەرجىمھال مەتىلى ئەپەندى ھەققىدە مەتبۇئاتقا چىققان تۇنجى بىرقەدەر بېجىرىم تەرجىمھال ھېسابلىنىدۇ.

1997 ـ يىلىنىڭ كىرىشى بىلەن مەن پىلانىم بويىچە مەتىلى ئەپەندىنى كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇش ئىشىنى رەسمىي باشلىۋەتتىم. بۇ يىل مەن ئۇچۇن «مەتىلى ئەپەندى يىلى» ئىدى. بارلىق زېھنىم ۋە ۋاقتىم مۇشۇ ئىشقا مەركەزلەشكەنىدى. مەن «مەتىلى ئەپەندى شېئىرلىرىدىن نەمۇنە» نى تەييارلاپ «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» دە، «مەتىلى ئەپەندىنىڭ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا قوشقان تۆھپىسى» دېگەن ماقالىنى يېزىپ «شىنجاڭ مائارىپ گېزىتى» دە، «ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ سەركەردىسى مەتىلى ئەپەندى» دېگەن ماقالىنى يېزىپ، «ئاسىيا كىندىكى گېزىتى» دە، «مەتىلى ئەپەندىنىڭ ئىجادىيىتى ئالاھىدىلىكى ھەققىدە» دېگەن ماقالىنى يېزىپ «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» دا، «ئۇنىتۇلغان ئەڭگۈشتەر تەۋپىق روھى» دېگەن ماقالىنى يېزىپ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلدىم. رەسسام ئابدۇشۇكۇر كېرەم كۆككە بۇيرۇتۇپ، مەتىلى ئەپەندىنىڭ ماي بوياق پورترېتىنى سىزدۇرۇپ، بىر قىسىم ژۇرناللارنىڭ مۇقاۋىسىغا باستۇردۇم. شۇنداق قىلىپ شۇ يىلى كۆزگىچە دەسلەپكى قەدەمدە كىشىلەرنىڭ مەتىلى ئەپەندىگە بولغان دىققىتىنى قوزغىدىم. نەتىجىدە،

تۇنجى بولۇپ قومۇللۇق ئىستېداتلىق زىيالىي داۋۇت ئوبۇلقاسىم شۇ يىلى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدا «بىزگە مەمتىلى ئەپەندىلەك ئوغلانلار كېرەك» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىپ، مېنىڭ تىرىشچانلىقىمغا مۇناسىپ ئىنكاس قايتۇردى. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى شائىر قۇربان باراتنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىنىڭ ئەسلىمىسى ئاساسىدا يازغان تارىخىي تەرجىمەھال ئەسىرىم «مەمتىلى ئەپەندى» نەشر قىلىنىپ جەمئىيەتتە زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۇنۇم پەيدا قىلدى. ئەسەردە ئالاھىدە قۇرۇلما شەكلى ئارقىلىق مەمتىلى ئەپەندى يېڭى ماتېرىيال ھەرىكىتىنى قوزغىغان يىللاردىكى كىشىلەرگە ئايدىڭ بولمىغان تارىخىي ۋەقەلەرنى ھەم كۆپلىگەن تارىخىي شەخسلەرنى بايان قىلىپ بىلدۇرۇش بىلەن بىللە، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان بەزى سىرلارنى ئاشكارىلاشتەكەندىم. شۇڭا ئەسەر تارىخىي كەڭلىك، ئىجتىمائىي چوڭقۇرلۇق، ئۇچۇرچانلىق، بايان ئۇسلۇبى جەھەتتىكى جەلپكارلىق قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زور ئۇتۇق قازاندى. نۇرغۇن كىشىلەر مەمتىلى ئەپەندىنى ھەقىقىي تونۇدى. ئۇنىڭ يۈرەكنى لەرزىگە سالغان قىسقا، ئەمما قىسمەتكە باي نۇرانە ھاياتىغا ئاپىرىن ئوقۇدى. مىرئەھمەد سېيىت ئەپەندىنىڭمۇ روھى سۆيۈنگۈدەك ئىش بولدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى مەمتىلى ئەپەندىگە بولغان قىزىقىش، ئۇنى ئۇلۇغلاش، ئۇنىڭدىن پەخىرلىنىش كەيپىياتى قاپلىدى. ماتېرىيالچى توغرۇلۇق سۆز بولغاندا كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا ئالدى بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوبرازى كېلىدىغان بولدى.

ئەپسۇسلىنارلىقى، بۇ چاغدا، ئاپتورلۇق دەۋاسى ئاۋارىچىلىكى ئوتتۇرىغا چىقتى. مەن بۇ كىتابنى يېزىش جەريانىدا ئاتوش شەھىرلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى ئابلىكىم زوردۇننىڭ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئاتۇشتىكى مەكتەپ ئېچىش ئىشلىرى توغرۇلۇق يازغان قول يازما ماقالىسىدىن قىسمەن پايدىلانغانىدىم. گەرچە مەن ئۇ كىشىنىڭ ماقالىسىدىن پايدىلانغان جايلارنى

كىتابنىڭ 41 ـ ۋە 62 ـ بەتلىرىدە «بۇ نەقىل ئابلىكىم زوردۇننىڭ «يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ سەركىسى» دېگەن ماقالىسىدىن ئېلىندى» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويغان بولسىمۇ، قول يازمىدىن ئاپتورنىڭ ئىجازىتى بولمىغان ئەھۋالدا پايدىلىنىش ئەسەر ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزگەنلىك ھېسابلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق نەشر ھوقۇقى ئىدارىسى ئابلىكىم زوردۇننى ئۈچىنچى ئاپتور سۈپىتىدە تونۇش توغرۇلۇق «تولۇقلىما پىكىر» چىقاردى. نەشر قىلىنمىغان ماقالە ـ ئەسەرلەردىن ئاپتورنىڭ ئىجازىتىنى ئالماي تۇرۇپ نەقىل ئېلىش ياكى پايدىلىنىش ئاپتورلۇق ھوقۇقىغا چېتىلىدىغان مەسىلە ئىكەنلىكى بىر ئاچچىق ساۋاق بولدى. مەن ئۈچۈن، ئەڭ مۇھىم ئىش كىتابنىڭ جەمئىيەتكە كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى بولغاچقا، بۇ ئاۋارىچىلىكنى نەشر ھوقۇقى ئىدارىسىنىڭ «تولۇقلىما پىكرى» بويىچە بىر تەرەپ قىلىشقا قوشۇلدۇم. شۇنىڭ بىلەن «مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن بۇ كىتابنىڭ ئۇستىدىكى «مىرئەھمەت سەييت، يالقۇن روزى» دېگەن ئىسىملارنىڭ كەينىگە «ئابلىكىم زوردۇن» دېگەن ئىسىم قىستۇرۇلدى. مەن ئۆزۈمگە ئىشىنەتتىم. «مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن كىتاب قانداقتۇر ئۆلۈك ئەسلىمە، تاغدىن ـ باغدىن يېزىپ قويۇلغان ئادەتتىكى خاتىرە ئەمەس ئىدى. ئۇ قەۋەت ـ قەۋەتلىرىگە تارىخىي سىر ـ ھېكمەتلەر يوشۇرۇنغان، ئوقۇرمەنلەرنى ئۇنتۇلغۇسىز تەسىراتقا ئىگە قىلىدىغان بىر ئۆلمەس ئەسەر ئىدى. شۇڭا، ماڭا نىسبەتەن ئاپتورلۇق دەۋاسى ئاۋارىچىلىكىنىڭ كارايىتى چاغلىق ئىدى. مېنى سۆيۈندۈرىدىغىنى، بۇ كىتاب ئارقىلىق مەمتىلى ئەپەندىنىڭ نۇرانە ئوبرازى مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئېلىۋاتاتتى. 1930 ـ يىللاردىكى ئاچچىق تارىخىي قىسمەتلەر، ئۇنتۇلماس مىللىي ھەسرەتلەر كىشىلەرنىڭ روھىغا سىڭىپ كىرىۋاتاتتى. مەن تۇجۇپلەپ خۇلاسىلىگەن «تەۋپىق روھى» دېگەن يېڭى ئاتالغۇ زىيالىيلارنىڭ مەسئۇلىيەت ئېڭىنى ئويغىتىدىغان، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائارىپقا بولغان بېغىشلاش روھىنى قوزغا-

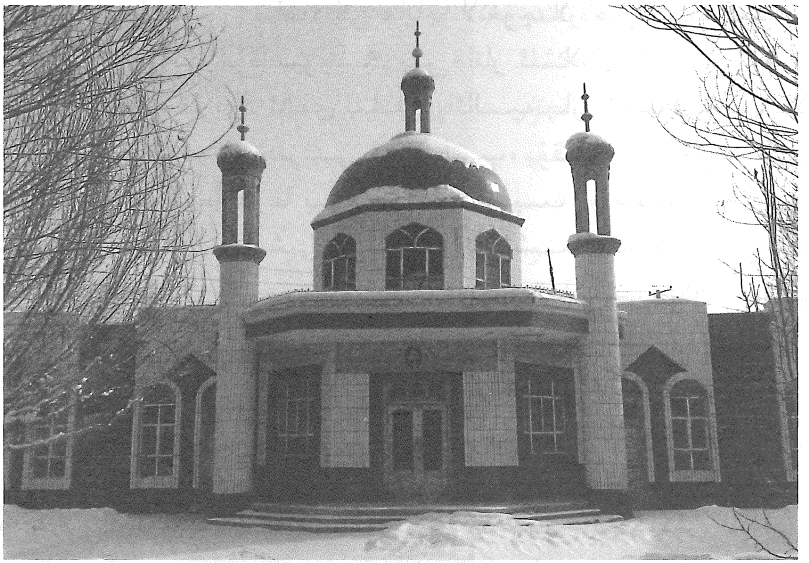

مەمتىلى ئەپەندى خاتىرە سارىيى

تىدىغان ئىلھامبەخش مەنىگە باي ئاتالغۇ سۈپىتىدە تىل ئىستېمالىنى سىڭىپ كىرىۋاتاتتى. ئۇقۇرمەنلەرنىڭ قەلبىگە، پىكرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان بۇنداق ياخشى ئەسەرنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش يېزىقچىلىققا ھەۋىسى بار كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. چۈنكى، «مەمتىلى ئەپەندى» دە كۆپلىگەن شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى بايان قىلىنىش ئارقىلىق، تارىخىي ۋەقەلەر، ئەينى يىللاردىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي مۇھىت ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئوينىغان رولى ھەم ئۇلار كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىجابىي ياكى سەلبىي ئاقىۋىتى نامايان قىلىنغان. بۇ يازغۇچىدىن مول بىلىم ۋە تارىخىي ماتېرىياللارنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى يۇقىرى يېزىقچىلىق ماھارىتىنى تەلەپ قىلىدۇ.

بىر يىلدىن ئارتۇق كۆڭۈل قويۇپ پىلانلاش، پىلانىنى ئەستايىدىل، پۇختا ئورۇنلاش نەتىجىسىدە ئاخىرقى ھېسابتا «مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىقى» رەسمىي شەكىللەندى. بۇ قىزغىنلىقنىڭ تۈرتكىسىدە

كىسىدە ئوخشىمىغان ساھەدىكى ھاياجانلانغۇچىلار ھەربىرىنى كېلىپ مەمتىلى ئەپەندىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار ئىشلارنى ئارقا - ئارقىدىن يورۇقلىقا چىقاردى. ئالدى بىلەن پائالىيەتچان ئەدەب نەسرۇللا ئابلەت ئەپەندىنىڭ غەيرىتى قوزغىلىپ، يۇقىرى - تۆۋەندىكى فۇنكسىيەلىك تارماقلارغا بىرەر يىلدەك چېپىپ، رەسمىيەت ھازىر - لىشى ۋە مەبلەغ توپلىشى ئارقىسىدا ئاتۇشنىڭ ئازاق يېزىسىدا «مەمتىلى ئەپەندى خاتىرە سارىيى» غا تۇتۇش قىلىنىپ 2001 - يىلى 5 - ئايدا رەسمىي پۈتكۈزۈلدى. مەدەنىيەت ئوبزورچىلىرى ۋە ئەدە - بىيات تەتقىقاتچىلىرى ماقالە - ئەسەرلىرىدە 20 - ئەسىرنىڭ ئال - دىنقى يېرىمىدىكى مۇنەۋۋەر ئەدىبلەرنى سانىغاندا ئابدۇقادىر دامۇللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى، لوتپۇللا مۇتەللىپ تۆتىنى تەڭ تىلغا ئالىدىغان بولدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئادەتتە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ نامى بۇ قاتاردا تىلغا ئېلىنمايتتى. ئارقىدىنلا ئۇرۇمچىدە «تەۋپىق مائارىپ تەربىيەلەش مەركىزى» دېگەن تەربىيە - لەش ئورنى قۇرۇلدى. 2000 - يىلى ئىبراھىم ئالىپتېكىن نەشرگە تەييارلىغان «مەمتىلى ئەپەندى شېئىرلىرى» نەشر قىلىندى. يازغۇ - چى غۇلامنىڭ يېزىلغىنىغا ئون بەش يىللار بولغان «باياۋاندىكى گۈلخان» ناملىق بىيوگرافىك رومانى 2003 - يىلى نەشر قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە نۇرمۇھەممەت ئۆمەر ئۇچقۇن بالىلار ئۈچۈن يازغان كىتابچە «يېڭى مائارىپ بايراقدارى ــ مەمتىلى ئەپەندى» قا - تارلىق كىتابلارمۇ ئەنە شۇ «مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىقى» دىن كېيىن بىرنىڭ كەينىدىن بىرى نەشر قىلىندى. ئىلھامى ئۇرغۇغان بەزى شائىرلار مەمتىلى ئەپەندىگە ئاتاپ شېئىر - داستانلارنىمۇ ياز - دى. غۇلجا ناھىيەلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ھويلىسىدىكى گۈل - لۈكنىڭ مەركىزىگە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەشئەل كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيكىلى قاتۇرۇلدى. ئېلى ياقۇپ، مۇرادىل قاتارلىق رەسسامىلارمۇ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوخشاشمىغان قىياپەتتىكى مايى بوياق رەسە - مىنى سىزىپ ئېلان قىلدى.

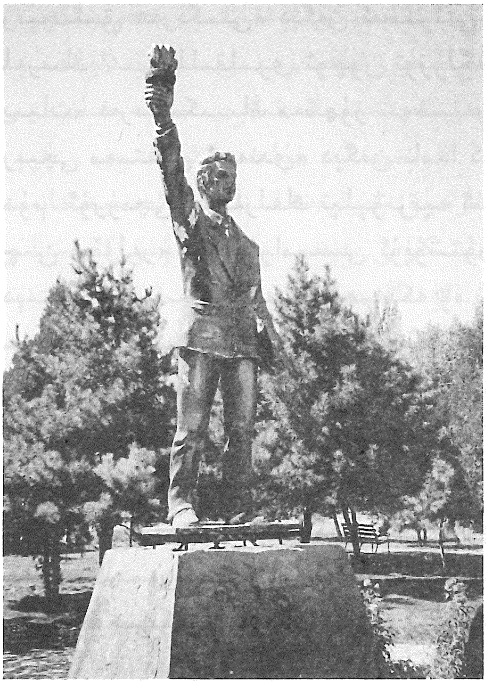

مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ھەيكىلى

مەن مەمتىلى ئەپەندى قىزغىنلىقىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن قانداقتۇر قانائەت ھاسىل قىلىپ، مەسئۇلىيىتىم ئادا قىلىنىپ بولغاندەك تۇنۇشتا بولماستىن، يەنە داۋاملىق مەمتىلى ئەپەندىدىگە مۇناسىۋەتلىك تەشۋىقات ۋە تەتقىقات ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردۇم. 2001 - يىلى مەمتىلى ئەپەندى تۇغۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن «يېڭى ئەسىردە تەۋپىق روھى بىزگە ھەمراھ بولسۇن» دېگەن ماقالىنى يېزىپ «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ شۇ يىللىق 5 - سانىدا ئېلان قىلدىم. «تەۋپىق روھى بىزنى نېمىگە چاقىرىدۇ» دېگەن ماقالىنى يېزىپ «كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2008 - يىللىق 4 - سانىدا ئېلان قىلدىم. «دېرىزە سىرتىدىكى ئوقۇغۇچى» دېگەن قىسقا ئەسەرنى يېزىپ يېڭى دەرس ئۆلچىمى بويىچە تۇزۇلگەن، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ «تىل - ئەدەبىيات» دەرسلىكىگە كىرگۈزدۇم. دەرسلىك تۇزۇش جەريانىدا مۇزىكا دەرسلىكىنى تۇزىدىغان مۇتەخەسسىسلەرنىڭ سەمىگە سېلىپ ۋە ئۇلارنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەپ مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مەكتەپ ناخشىلىرىدىن بىرنەچچىنى باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئوتتۇرا مەكتەپكىچە بولغان مۇزىكا دەرسلىكلىرىگە كىرگۈزۈشكە تۇرتكە بولدۇم. سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ «ئاتۇشتىكى ئىككىنچى قېتىملىق يېڭى مائا-

رىپچىلىق ھەرىكىتى» دېگەن ئەسىرنىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ-
لەرنىڭ 7 - يىللىقلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن 2 - قىسىم «تىل - ئەدە-
بىيات» دەرسلىكىنىڭ مەشھۇر شەخسلەر بۆلۈكىگە «مەشھۇر مائا-
رىپچى مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن نامدا كىرگۈزۈشكە ھەيدەكچى بول-
دۇم. ئۇرۇمچى شەھەرلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى «چىن يۈرەكتىن
چىن سۆزلەر» پىروگراممىسى ئۈيۇشتۇرغان «تەۋپىق روھى ئىستۇ-
دېنتلار ئارىسىدا» دېگەن سۆھبەتكە ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستاد-
سىسى «مەدەنىيەت بوستانى» پىروگراممىسى ئۈيۇشتۇرغان «تەۋپىق
روھى ئۈنتۇلمايدۇ» دېگەن سۆھبەتكە قاتنىشىپ تەۋپىق روھىنى،
مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئىش ئىزلىرىنى، تارىخىي تۆھپىسى ۋە ئىج-
تىمائىي قىممىتىنى تېخىمۇ جانلىق تەشۋىق قىلدىم. قىسقىسى،
مەن ئۆزۈمنى بىر ئىشتىن سىرتقى «تەۋپىقشۇناس» بولۇپ قالغاندەك
ھېس قىلىمەن. مەمتىلى ئەپەندىگە مۇناسىۋەتلىك كىچىككىنە ئۇ-
چۇرنىڭ دېرىكىنى ئالسام ئىز قوغلاپ بېرىپ ئېنىقلاپ ئارخىپلاش-

ئاپتور مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىزى ئەدىبە خانىم بىلەن بىللە

تۇرىمەن. بورتالا، ئۇرۇمچى ۋە ئاتۇشتىكى تۇغقانلىرى ھەم شاگىرت-لىرى بىلەن پىكىرلىشىپ تۇرىمەن. ئەڭ مۇھىمى مۇشۇنداق قىز-غىن مۇھەببەت بىلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قىزى ئەدىبە خانىمنى قەشقەر نەزەرباغدىكى ئۆيىدە، ئۇرۇمچىدە، غۇلجىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 10 قېتىمدىن ئارتۇق زىيارەت قىلدىم. ئەدىبە خانىم 2012 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى نەپەس يولى ياللۇغى كېسىلى بىلەن 76 يېشىدا قازا قىلدى. ئۇنىڭ جەسىتى قەشقەر شەھىرىگە يې-قىن نەزەرباغ يېزىسىنىڭ «مەللە خېنىم» مەھەللىسىدىكى قەبرىس-تانلىققا دەپنە قىلىندى.

«تەۋپىق قەبرىسىگە يادنامە» دېگەن شېئىرنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بۇ قېتىمقى چۆچەك سەپىرىمۇ ماڭا ئادەت بولۇپ كەتكەن ئاشۇ قىزغىنلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

بىز بىركۈن يول يۈرۈپ، كەچكە يېقىن چۆچەك شەھىرىگە يېتىپ كەلدۇق. ئەتىسى ئەتىگەندە تاھىر تاشبايېۋ ئەپەندىنى ئىزدەپ تاپ-تۇق. ئۇ بىزنى ئادەتتىن تاشقىرى قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئالدى. تاھىر تاشبايېۋ ئەپەندى مەن نامىنى بىلىدىغان، ئەمما تېخى دىدارلاشمىغان چۆچەك تارىخى، چۆچەك مەدەنىيىتىگە پىشىشق، ئاز ئۇچرايدىغان «چۆچەكشۇناس» زىيالىي ئىدى. ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە يازمىلىرىمۇ كۆپ ئىدى، ئۇنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە قازاقچە سەۋىيەسى ئوخشاش يۇقىرى بولۇپ، چۆچەككە ئالاقىدار ئىشلاردىن بىلمەيدىغىنى يوق ئىدى. چۆچەكتىكى ھەرقايسى مىللەت-لەرنىڭ ئاز - تولا نامى بار ئادەملىرىنىڭ ھەممىسىنى پىشىشق بە-لەتتى. بىز تاھىر تاشبايېۋ ئەپەندى بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن بىرلىكتە چۆچەكتىكى كونا مائارىپچى، 84 ياشلىق مەريەم تۇردىبا-يېۋ خانىمنى ئىزدەپ تاپتۇق. مەريەم ئاپاي 1940 - يىللاردا چۆ-چەكتىكى «مەھمۇد كاشغەرىي قىزلار مەكتىپى» دە مۇدىر بولۇپ تو-نۇلغان داڭدار مائارىپچى ئىدى. پۈتۈن ئۆمرى مائارىپ مۇنبىرىدە ئۆتكەن، مائارىپقا ئالاھىدە ئەقىدە - ئېتىقادى بار، غەيرەت - جاسا-

ئاپتور مەريەم تۇردىباييف ۋە تاھىر تاشبايىف بىلەن سۆھبەتتە

رەتلىك، چۆچەك خەلقى ئىچىدە ئالاھىدە ئابرۇيى بار، تېنى ساغلام مەريەم ئاپپاي ھازىرمۇ يەنە چۆچەكتىكى مېھرىبان ئانىلارنى تەشكىللەپ خەير ـ ساخاۋەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتىپتۇ. كونا مائارىپچى بولۇش سۈپىتى بىلەن مەريەم ئاپپايمۇ كۆپ ئىشلاردىن خەۋەردار مومای ئىكەن. بىز مەريەم ئاپپاينىڭ ئۆيىدە يېرىم كۈن پاراڭلاشتۇق. ئاخىر بۇ رەسمىنىڭ چۆچەك شەھىرى قارادۆڭ مەھەللىسىدىكى سالمهجان دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىدە بارلىقى مەلۇم بولدى. ئەتىسى بىز قارادۆڭ كەنتىگە بېرىپ سالمهجان دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىنى تاپتۇق. سالمهجان دېگەن كىشى چۆچەك شەھىرلىك سودا ئىدارىسىنىڭ پېنسىيونېرى ئىكەن. بىز كېلىش مەقسىتىمىزنى ئېيتقاندىن كېيىن مىجەزى ئېغىر، ئاستا گەپ قىلىدىغان سالمهجان ئەپەندى بۇ قىممەتلىك رەسمىنى ئېلىپ چىقىپ، «مەن «مەمتىلى ئەپەندى» دېگەن كىتابنى ئوقۇغان، تېلېۋىزوردىمۇ سىزنىڭ مەمتىلى ئەپەندى توغرىسىدا سۆزلىگەن سۆزلىرىڭىزنى ئاڭلىغان، بۇ رەسمىنى بۇنىڭدىن كېيىن سىز ساقلاڭ، قەدىرگە يېتىدىغانلىقىڭىزغا ئىشىنىمەن» دېدى.

مەن سالمهجان ئەپەندىنىڭ قولىدىن كونىراپ، سارغىيىپ كەتـ

كەن سۈرەتنى تەقەززالىق بىلەن قولۇمغا ئالدىم. سۈرەت كونا بولسىمۇ، ناھايىتى ئېنىق ئىكەن. سۈرەتتە جەمئىي ئالتە كىشى بار ئىدى. مەمتىلى ئەپەندى ــ قاراشلىرى قەتئىي، پېشانىسى ئوچۇق، چاچلىرى قويۇق، قوشۇما قاش، قاڭشارلىق، كۆتمەك بۇرۇت قويغان، كۆرپە ياقىلىق قىشلىق پەلتو كىيگەن يىگىت ئالدىنقى رەت ئوتتۇرىدا ئولتۇراتتى. ئىككى تەرىپىدە سوقا سەندەلدەك ئىككى كىشى ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇلارغا سېلىشتۇرغاندا مەمتىلى ئەپەندى ۋۈجۈك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما چىرايىدىن چېچەنلىكى، تۇرقىدىن جۇشقۇنلۇقى چىقىپ تۇراتتى.

ھەممىز سۈرەتنى قولدىن ـ قولغا ئۆتكۈزۈپ ئۇزاق قارىشىپ كەتتۇق. مەن سالمەجان ئەپەندىگە تەشەككۇر ئېيتىش بىلەن بىللە، سۈرەتتىكى كىشىلەرنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشنى ئۆتۈندۈم. سالمەجان ئەپەندى سۈرەتتىكى كىشىلەرنى بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى: «مەمتىلى ئەپەندىنى ئارىغا ئېلىپ تۇرغان بە-

شەيلەننىڭ ھەممىسى ئاتۇشلۇق كىشىلەر بولۇپ، چۆچەكنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى چوڭ بايلىرى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ سول قول تەرىپىدە ئولتۇرغان ئادەم بۇيامەتلىك مۇساباي تۆمۇر خوجا دېگەن كىشى، مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئوڭ قول تەرىپىدە ئولتۇرغان كىشى ھېكىم ئاخۇن دېگەن باي، ئۇنىڭ ئارقىسىدىكى كىشى ئابدۇراجىم دېگەن باي، ئابدۇراجىم بىلەن مۇساباي تۆمۇر خوجا ئاكا ـ ئۇكا بايلار بولۇپ، شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن. بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيگەن كىشى بۇيامەتلىك ھاشىم شاكىزۇڭ دېگەن باي، ئۇنىڭ يېنىدىكى بويى ئېگىز، مەيدە يانچۇقىدىن پاسپورتى كۆرۈنۈپ تۇرغان كىشى مېنىڭ دادام سايىتموللا ئىمىن. مېنىڭ دادامۇ سودا ـ تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كىشى بولۇپ موسكۋا، پېتىربۇرگلارغىچە بارغان. دادامنىڭ بىزگە قالغان ئايرىم سۈرەتلىرىمۇ بار. قازاقىستانىنىڭ سېرىقياغاچ دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق ئاكام مۇھەممەتجانىنىڭ قولىدىمۇ دادامنىڭ سۈرەتلىرى بار. دادام ئاتۇشنىڭ ئوڭئېرىق كەنتىدىن.»

مەن تارتىلغىنىغا 80 يىلچە بولغان بۇ قىممەتلىك سۈرەتنى قايتا قولۇمغا ئېلىپ، ئەتراپىمدىكىلەرگە چۈشەندۈرۈپ: «مەن ئىلگىرى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ تۇغقانلىرى بىلەن پاراڭلاشقان چېغىمدا، ئۇلار مەمتىلى ئەپەندىنىڭ دادىسى بىلەن ئانىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن تۇركىيەدىن چۆچەككە بىر قېتىم كەلگەن دېيىلىدۇ، ئەمما، قانچىلىكى راست ئېنىق ئەمەس، دېگەن سۆزنى قىلىشقانىدى. بۇ سۈرەت مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چۆچەككە 1930 ـ يىلى 1931 ـ يىللاردا ھەقىقەتەن بىر قېتىم كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ كۆتمەك بۇرۇتى 1920 ـ يىللاردا تۇركىيەدە مودا بولغان. بۇنداق بۇرۇت قويۇش شۇ يىللاردا مىللەتپەرۋەرلىكنىڭ بەلگىسى ھېسابلىناتتى. سۈرەتتىكى تىزىلىش ۋە ئولتۇرۇش ھالىتىدىن يەنە مەمتىلى ئەپەندىنىڭ مېھمانلارغا كۆرسىتىلىدىغان ھۆرمەتتىن بەھرىمەن بولغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنىڭدىن قا-

رىغاندا مەمتىلى ئەپەندىنىڭ 30 ياشلىرىدا تۇركىيەدىن چۆچەككە بىر قېتىم كەلگەنلىكى ئېنىق. چۆچەك بىلەن غۇلجا ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭدىكى باشقا شەھەرلەرگە سېلىشتۇرغاندا ياۋروپا مەدەنىيىتى نىسبەتەن ئومۇملاشقان جايلار بولۇپ، مەدەنىيەت جەھەتتە ئىلغار شەھەرلەر ھېسابلىناتتى. شۇ چاغدا چۆچەك بىلەن غۇلجىدا مۇشۇنداق يۇقىرى ئېنىقلىق، يۇقىرى سۇپەتتىكى سۇرەتلەرنى تارتىدىغان مەخسۇس سۇرەتخانىلار بار ئىدى ھەم كىشىلەردىمۇ سۇرەتكە چۈشۈپ خاتىرە قالدۇرىدىغان ئادەت شەكىللىنىپ بولغان» دېدىم.

بىز سالىھجان ئەپەندىدىن سۇرەتنى ئېلىپ مېھمانخانىغا قايتىتۇق. بۇ قېتىمقى چۆچەك سەپىرى مەن ئۇچۇن ناھايىتى نەتىجىلىك سەپەر بولغانىدى.

مەن ئۇچ يىلدىن بېرى مېنى سەۋدا قىلغان سۇرەتنى قولۇمغا ئېلىپ بولغاندىن كېيىن چۆچەكتىكى تارىخىي ئىزنالارنى ۋە ئۆزۈم قىزىقىدىغان جايلارنى خاتىرجەم كۆرۈشكە ئەمدى ئىمكانىيەت ھاسىل زىرلاندى دەپ قاراپ، تاھىر تاشباييېۋ ئەپەندىدىن كۆڭلۈمگە پۈككەن جايلارنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلدىم. بىز تاھىر تاشباييېۋ ئەپەندىنىڭ يېتەكلىشىدە 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى مەشھۇر جەمەتلەرنىڭ بىرى بولغان مۇھتىلار جەمەتىنىڭ سودا كانتورى بار جايىنى، مەمتىلى ئەپەندى تۇرغان كوچىلارنى، «مەھمۇد كاشغەرىي قىزلار مەكتىپى» نىڭ ئورنىنى، مەشھۇر تاتار مائارىپچى گۇلەندەم ئابىستاينىڭ مەكتىپى جايلاشقان ئورۇننى، مەشھۇر تارىخىي بىنا قىزىل ئۆينى، رۇسىيە كونسۇلخانىسىنىڭ كاتىپى نەجىپ ئەۋزىنىڭ قورۇسىنى، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەسىنىڭ شىخۇ ئاتقۇچى 1 ـ پولكىدا ئەسكەر بولغان 82 ياشلىق ئابدۇراخمان نىياز ئوف ئاكىنى ۋە ئادىل ئابدۇراخمانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن چۆچەك شەھىرىدىن 10 كىلومېتىرچە مۇساپىدىكى چېگرا ئېغىزى ـــ باقتى ئېغىزىنى زىيارەت قىلدۇق.

بىز چۆچەك شەھىرىدىكى ئۇچ كۇنلۇك، نەتىجىلىك، مەزمۇنـ

لىۇق، كۆڭۈللۈك زىيارىتى- مىزنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۇ- رۇمچىگە قاراپ يولغا چىق- تۇق. ماشىنىدا كېلىۋاتقاچ پات ـ پات مەمتىلى ئەپەندى- نىڭ سۇرىتىنى قولۇمغا ئې- لىپ قاراپ، ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق خىياللارغا غەرق بولات- تىم. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن تې- گىگە يېتىپ بولماس بىر ئارمان چىقىپ تۇراتتى. مەم- تىلى ئەپەندىنىڭ سۇرەتتىكى شۇڭقاردەك تىكىلىپ ئول- تۇرغان ھالىتى قەلبىمنى توختىماي زەرەتلەيتتى. ۋۇجۇدۇم تەسۋىرلەپ بولغۇسىز ھاياجان ئە- چىدە جۇغۇلدايتتى. ئوي ـ خىياللىرىم تارىخنىڭ تۇمانلىق سايـ دۆڭلىرىدە كېزەتتى. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ناخشا ـ مارشلىرى قۇلاق تۇۋىمدە جاراڭلايتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر شۇڭقار ئىدى. مەن شائىر ئاتابەكرى توختىنىڭ شېئىرىنى مەمتىلى ئەپەندىگە بولغان چوڭقۇر قايىللىق ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىم بىلەن ئاستا ئوقۇدۇم:

ئادەمگە ئارتۇقچە بىر ئەسىر ياشاش،
بىر ئەسىرگە تەڭدۇر ئوتتۇز ئالتە ياش.
مۇزلىغان زېمىننى ئىللىتقان نېمە؟
قەبرىگە كۆمۈلۈپ ياتقان شۇ قۇياش!

2011 ـ يىلى 10 ـ ئايدا يېزىلدى

20 ـ ئەسىردىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى

ئىسلاھات ئىنسانىيەت تارىخىدىكى يورۇق تېما. ئىسلاھات ــ ياخشىلاش، تۈزىتىش، ئۆزگەرتىش دېمەكتۇر. يەنى ۋاقتى ئۆتكەن كونا تۈزۈم، كونا مەدەنىيەت ۋە كونا ئىدىيەلەرنى زامانغا لايىقلاشتۇ ـ رۇپ، تۈزىتىپ ۋە ئۆزگەرتىپ، ھاياتىي كۈچكە باي يېڭى تۈزۈم، يې ـ ڭى مەدەنىيەت ۋە يېڭى ئىدىيەنى يارىتىش ياكى ئومۇملاشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. ئىسلاھاتنىڭ شەكلى كۆپ خىل، ئۇنۇمى پەرقلىق بولسىمۇ، بىراق ئورتاقلىقى شۇكى، بارلىق ئىسلاھات ئىنتايىن مۇشكۈللۈك ئىچىدە يۈرگۈزۈلىدۇ. شۇڭا ئىسلاھاتچىلار ئالدى بىلەن قورقماس جاسارەتكە، يىراقنى كۆرەر پاراسەتكە ئىگە بولۇشى كې ـ رەك. بۇنداق تۈپ ساپانى ھازىرلىمىغان ئادەمنىڭ ئىسلاھاتچى بولا ـ لىشى مۇمكىن ئەمەس. ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بارلىق داڭلىق ئىسلاھاتچىلار دەل مۇشۇنداق ساپاغا ئىگە مۇنەۋۋەر ئەزىمەتلەردۇر. 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى، مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر داموللام دەل مۇشۇنداق تۈپ ساپاغا ئىگە زات ئىدى.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ھاياتى، ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئىسلاھاتچىلىق پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بىزنىڭ 20 ـ ئە ـ سىرنىڭ باشلىرىدىكى مىللىي ھاياتىمىزغا مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار مەسىلىلەرنى يورۇتۇشىمىزدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە جەدىدلىك ھەرىكىتى قاچان، قانداق باشلا ـ غان؟ ئۇيغۇر جەمئىيىتى تاتار مەرىپەتچىلىرى قوزغىغان جەدىدلىك ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشۇپ ئىدىيەۋى ئېقىم پەيدا قىلالىغانمۇ ـ يوق؟ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا جەدىدلىك ئىدىيەسىگە ئىگە مەنسۇى يولـ

باشچىلار بارلىققا كەلگەنمۇ ـ يوق؟ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا جەدىدلىك روھىغا ئىگە ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىش قاچان باشلانغان؟ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى قانداق تەسىر ئاستىدا ئەمەلگە ئاشقان؟ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي ئېڭى ۋە مىللىي ئېڭى قاچاندىن باشلاپ ئويغانغان؟ بۇ بىر قاتار مەسىلىلەر بىزنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىدىيە، ئەدەبىيات تارىخىمىزغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردۇر. مەن بۇ ماقالەمدە ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ھاياتى، ئىدىيەسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە جەدىدلىك پائالىيەتلىرىنى بىرقەدەر مەنتىقىلىق رەۋىشتە بايان قىلىش ئارقىلىق بۇ ئېنىقسىز مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىشكە تىرىشتىم. مېنىڭچە، ئابدۇقادىر داموللام دەۋرى بولغان 1910 ـ يىللاردىكى مەرىپەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنى يورۇتقاندا بۇ مەسىلىلەرگە بىرقەدەر روشەن جاۋاب تاپقىلى بولىدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئىسلامىيەت تارىخىدا 18 ~ 19 ـ ئەسىرلەر مىسلىسىز پاجىئەلىك دەۋر ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇ ئەسىرلەردە ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى دۇنياۋى ئىككى چوڭ ئىمپېرىيە بولغان تۈرك ئوسمان ئىمپېرىيەسى بىلەن تۈرك موغۇل ئىمپېرىيەسى كۈنسېرى ئاجىزلىشىپ، قەدەممۇقەدەم زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ھەم ئاخىرقى ھېسابتا بىرى يوقىتىلىپ، بىرى لېكىشىپ قالغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى، ئافغانىستان ۋە ئىران ئېگىزلىكىدىكى ئۇششاق ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ ھالىمۇ ئوخشاش قىسمەتكە مۇپتىلا بولغان. بۇ ئەسىرلەردە يەنە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۇزاق تىن بېرى يامراپ كېلىۋاتقان ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ بىدئەت قاراشلىرى ۋە چاكىنا تەشەببۇسلىرى كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادلىرىنى ئىزىدىن چىقىرىۋەتكەن. بولۇپمۇ سوپى ـ ئىشانلار گۇرۇھى ئىسلام ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سەلتەنىتىگە سالجىدەك چاپلىشىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ رېئال دۇنيا ھەققىدىكى جەڭگىۋار قاراشلىرىنى چىرىتىۋەتكەن، تەركىدۇنيالىقنى ئەڭ ئالىي ئەخلاق دەپ داۋراڭ سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ھايات سەھنىسىدىن بەخت ئىزدەش

غايىلىرىنى سىرلىق خىيالىي تۈيغۇلىرىدىن قانائەت ئىزدەيدىغان ئەھمىيەتسىز ئۇرۇنۇشلارغا بۇرىۋەتكەن. سوپى ـ ئىشانلار گۈرۈھىنىڭ قايمۇقتۇرۇش كۈچى زور تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلار جامائىتىنى ئىزدىنىش، كۈرەش جاسارىتى كەمچىل، مەرىپەت روھى سۇس، ئەقىل كۈچى زەئىپ، ئىمانى مۇجمەل، ئەخلاق ساپاسى تۆۋەن ئاڭقاۋ جامائەتكە ئايلاندۇرۇۋەتكەن، تەركىدۇنياچىلىق كەيپىياتى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان بۇنداق شارائىتتا ياشىغان كىشىلەر ـ نىڭ كۆپىنچىسى بارا ـ بارا خار ـ زارلىق كوچىسىدا قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ ياشاشىنى ھار ئالمايدىغان بىرەرۋا جامائەتكە ئايلانغان. قىسقىسى، سوپى ـ ئىشانلارنىڭ تەركىدۇنياچىلىق تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىنچىسىنى ھۇرۇنلۇق، چېچىلاڭغۇلۇق، بوشاڭلىق، قاشاڭلىق ئىللەتلىرىنىڭ پاتقىقىغا پاتۇرۇۋەتكەن. «بۇ، سو ـ پىلار دەۋرىدە ئىسلامىيەت دۇنياسى تامامەن ئۇلارنىڭ بوياقلىرى بە ـ لەن بويىلىپ كەتكەن. قەيەردە شەھەر ياكى يېزا بولىدىكەن، ئۇ يەردە سوپىلار بار ئىدى[1].»

دېمەك، ئىسلامىي ھاكىمىيەتلەرنىڭ زەئىپلىشىشى، مۇسۇل ـ مانلارنىڭ چۈشكۈنلىشىشى، ئىسلام ئېتىقادىدىكى مىللەتلەرنىڭ مەھكۇملۇققا يۈزلىنىشى ئېغىر تارىخىي يۈزلىنىش بولۇپ قالغان مۇشۇ دەۋرلەردە دەل بۇنىڭ ئەكسىچە ھاكىم مىللەتلەر ھېسابلىنى ـ دىغان ياۋروپا ئەللىرى كۈنسېرى قۇدرەت تېپىپ، كۈچىيىپ بار ـ ماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ مەرىپەت روھى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئويغىنىپ، رىقابەت ئىقتىدارى ئېشىپ ھەر جەھەتتىن قۇدرەت تې ـ پىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ توپ ـ زەمبىرەك بېكىتىلگەن كېمە ـ پاراخوت ـ

① ما فۇدي: «يېقىنقى زامان ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتى ـ ۋاھا ـ بىيلار ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەسى ئۈستىدە تەتقىقات»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 119 ـ بەت. ما فۇدي بۇ نەقىلنى ئەلى نەجىبنىڭ «ھىجرىيە 13 ـ، 14 ـ ئەسىردىكى ئېتىقاد، ئىلىم ـ پەن كىرىزىسى ۋە ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار ـ نىڭ ھاياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى» ناملىق ئەرەبچە كىتابىدىن ئالغان. بۇ كىتاب مەككە گۈزەللىك كۇتۇپخانىسى تەرىپىدىن 1998 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

لىرى دېگىز- ئوكيانلارنى تىنىمسىز كېزىپ، زامانىۋى قوشۇنلىرى سەلدەك يامراپ يېگىدىن - يېگى مۇستەملىكە زېمىنلارنى ئىزدىمەكتە ئىدى. ئۇلارغا نىسبەتەن تولىمۇ سىرلىق ھەم سېھىرلىك ھېسابلىنىدىغان شەرق ئۇلارنىڭ بويسۇندۇرۇش، تالان - تاراج قىلىش نىشانى ئىدى. ئۇلار شەرقنى بويسۇندۇرۇش ۋە تالان - تاراج قىلىشتىن ئىبارەت بۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا بىر - بىرى بىلەن تىنىمسىز بەسلىشەتتى، بولۇپمۇ قارا نىيىتى ئۇرغۇپ تۇرغان بىرىتانىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن چار رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ بەس - بەستە زېمىن كېڭەيتىشى نەتىجىسىدە ئىسلامىيەت دۇنياسى شىمالىي ئافرىقا، ھىندىستان چوڭ قۇرۇقلۇقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا كەينى - كەينىدىن پاجىئەلىك قىسمەتكە دۇچار بولۇپ، قۇللۇق كىشەنلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ، ئۇمىد چىرىغى بارغانسېرى خىرەلىشىپ، ئۆزۈنىڭ تارىخىي دۈشمەنلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى چەكسىز ھەسرەت ئىلكىدە قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا ئىدى.

مانا مۇشۇنداق ئېغىر تارىخىي كۇلىپەت ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ تارىخىي شان - شۆھرىتىنى، ئىسلام ئەللىرىنىڭ مىللىي ئەرك - ھوقۇقىنى ۋە مەرىپەتچىلىك روھىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن پىداكارلىق كۆرسىتەلەيدىغان شىر يۈرەك مىللىي داھىيلار بىلەن ئوت يۈرەك مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ كۇلىپەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ يوللىرى ئۇستىدە ئىزدىنىشىنى تەقەززا قىلدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدا بارلىققا كەلگەن جامالىدىن ئافغانى (1838 — 1897)، شەيخ مۇھەممەد ئابدۇ (1849 — 1905) ۋەكىللىكىدىكى ئىسلام ئويغىنىش ھەرىكىتى ۋە قىرىملىق تاتار مۇتەپەككۇر ئىسمائىل غاسپىرالى (1851 — 1914) ۋەكىللىكىدىكى مىللىي گۇللىنىش ھەرىكىتى ئىسلامىيەت دۇنياسىنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىش قوڭغۇرىقىنى چالدى.

شۇبھىسىزكى، ئىسلاھات روھى كۇچلۇك ئىسلامىيەت مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىدىيەۋى تەلىماتى يېقىنقى زامان ئىسلام گۇللىنىش ھەرىكىتى

كىتىدىكى مۇھىم تۇرتكە ھېسابلىنىدۇ. خۇددى زامانىمىزدىكى خەنزۇ تەتقىقاتچى سەيي دېگۈي ئېيتقاندەك: «ئىسلام مىللەتلىرى ئاجىزلاشقان ۋە قۇل قىلىشقا ئۇچرىغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى بۇ مىللەت-لەرنىڭ جاسارىتى ۋە ئىشەنچىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.»، «ئۇلارنىڭ ئۇ-لۇغۋار ئىدىيەسى ۋە تىنماي كۈرەش قىلىش روھى شەرق ئىسلام دۆ-لەتلىرىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى گۈللىنىشىگە يېتەكچى بولدى.» تېخى-مۇ توغرىراقى، «ئۇلارنىڭ تەلىمى تالاش ـ تارتىشسىز ھالدا شەرقتىكى ئىدىيە گۈللىنىشىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى[1].» 19 ـ ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىغا كۆرسەتكەن تەسىرىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ دۇنياۋى مۇتەپەككۇر ھېسابلىناتتى. چۈنكى ئۇلار «بىرەر ئىسلام دۆلە-تىگە بارسا، شۇ دۆلەتنىڭ زېمىنىدىكى چىرىك ھۆكۈمرانلارغا قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ كۈچلۈك ئىنقىلاب يالقۇنىنى تۇتاشتۇرۇۋېتەتتى[2].» ئۇلارنىڭ ھاياتىدا كىشىلەرگە قالدۇرغان گەۋدىلىك ۋە چوڭقۇر تەسىرى ئىسلامىيەت دۇنياسىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى ۋە ئۇيغىنىشىنى ئارزۇ قىلىش ھەم مۇستەملىكىچىلىكنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش تەشەب-بۇسى ھەمدە مۇشۇ يولدا باش ئەگمەي باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىش روھىدىن ئىبارەت. «مۇشۇ تەشەببۇس ئاساسىدا، ئۇلار سىياسىي، ئىج-تىمائىي ۋە دىنىي ساھەدىكى بىر قاتار چوڭ مەسىلىلەردە پەيلاسوپنىڭ مەنتىقىي چوڭقۇرلۇقى ۋە باتۇرلۇقىنى، سىياسەتچىنىڭ يىراقنى كۆ-رەلىكى ۋە قەتئىيلىكىنى، دىنىي ئىسلاھاتچىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ئوچۇق ـ يورۇق خىسلىتىنى ئىپادىلىدى[3].» ئۇلار مەسىلىنى رەت قىلغۇسىز دەرىجىدە ئېنىق، چۈشىنىشلىك ئوتتۇرىغا قويىاتتى. ئۇلار

① سەيي دېگۈي: «بۈگۈنكى زامان ئىسلام ـ ئەرەب پەلسەپىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرى-ياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 128 ـ، 132 ـ، 129 ـ بەت.

② شوۋۇخ دايبىڭ: «مىسرنىڭ يېقىنقى زامان ئەدەبىيات تارىخى»، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1980 ـ يىلى نەشرى، 128 ـ بەت.

③ جى شىيەنلىن باش مۇھەررىرلىكىدە، چېن جياخۇ، ئەن ژېيخۇا، لو گوجاڭ، گۇ چياۋچياۋ، لىن فىڭمېن قاتارلىقلار تۈزگەن «ھازىرقى زامانىدىكى ئىسلامىزم»، ئىقتىساد گېزىتى نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە 100 ـ بەت.

تەبىئىي پەن روھى تامامەن ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ئىسلامىيەت دۇنياسىدا تەبىئىي پەن روھىنى ئويغىتىش ئۈچۈن «خۇدا ئىككى كىتاب ئەۋەتكەن، ئۇنىڭ بىرى ‹قۇرئان›، يەنە بىرى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت، بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر ـ بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتكە ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم[1].» دېگەن. ئۇلار يەنە مۇنداق قارىغان: «كېيىنكى كۇنلەردە ئىسلام دىنىنىڭ قاتارىغا ھەر خىل تەركىبتىكى كىشىلەر كىرىپ، ھەر خىل ئىدىيە فورماتسىيەلىرىنىمۇ ئېلىپ كىرىپ، ھەر خىل غەيرىي ئەقىدىلەرنى شەكىللەندۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپلا قالماستىن، كۈچلۈك تەسىر ۋە كۈچ ھاسىل قىلىپ، ئىسلام دىنىنى ئەسلىدىكى ئەقىدە ۋە پىرىنسىپلاردىن چەتلىتىۋەتتى. دىندا پائال كۈرەش قىلىدىغان روھ تۈگىدى. كونىلىققا يېپىشۋېلىش، پاسسىپلىق بىلەن كۈتۈش مۇسۇلمانلارنىڭ ‹نېسىۋىسى› بولدى. ۋاقىتنىڭ ئۆزىردىشى بىلەن دەۋرنىڭ ئالغا بېسىۋاتقان ئېقىمىدىن ئايرىلىپ قالدى». شۇڭا، ئۇلار «ئىسلاھاتنى دىندىن باشلاش، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئىدىئولوگىيەسىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلاش كېرەك، دەپ قاراپ، مۇسۇلمانلارنى دەۋرنىڭ ئالغا بېسىۋاتقانلىقىنى تونۇشقا، بۈگۈنكى دۇنيادا قاتاردا تۇرماقچى بولىدىكەن، جاپالىق ئىشلەشكە، تىرىشىپ ئىجاد قىلىشقا ۋە قۇرۇشقا، ئۆتكەنكى شان ـ شۆھرەتنى مەدھىيەلەش بىلەن مەمنۇن بولۇپ يۇرمەستىن، ھازىرقى زامان پەن ـ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشقا چاقىردى؛ دىن بىلەن پەننىڭ، دىن بىلەن سىياسىينىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى كۈچەپ تەرغىب قىلدى. ئۇلار پەن بىلەن دىن زىت ئەمەس، دىن پەننى ئىنكار قىلمايدۇ، پەنمۇ دىننى ئىنكار قىلمايدۇ، دەللىلەش پىرىنسىپى ۋە قانۇن چىقىرىش پەرقلىنىدۇ، يەكۇنى ئوخشاش. شۇڭا مۇسۇلمانلار پەن بىلەن دىننى قارىمۇقارشى قىلىپ قويماي، ھازىرقى زامان پەن ـ تېخنىكىسىنى ئۆ-

① ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى، 363 ـ بەت.

گىنىشى لازىم، دەپ قارىدى[1].»

ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ئالاق ئويغىنىشىغا ماس قەدەمدە تۇركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ ئىسلاھات ئىدىيەسى شەكىللەندى. بۇ خىل ئىدىيە جەدىدلىك دەپ تەرىپلەندى. جەدىدلىك زامانىۋىلىشىش، يېڭىلاش ھەرىكىتى بولۇپ، ئۇ، ئىسلامىيەتنىڭ قىممەت قارىشى ئاساسىدا ياۋروپا-نىڭ ئىلغار پەن ـ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىپ، ئۇنى مىللىي مەدەنىيەتكە خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ بىر خىل ئىپادىسى ئىدى. جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارلىرى رۇسىيەنىڭ قىرىم ھەم ئېدىل ـ ئۇرال بويلىرىدىكى تاتارلار ئارىسىدىن چىققان مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچىلار ئىدى. ئۇلار تۇركىي خەلقلەر دۇچ كەلگەن تارىخىي كىرىزىسنى ھەل قىلىش ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ، قىرىم يېرىم ئارىلى، ئېدىل ـ ئۇرال بويلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئاكتىپ ھەرىكەت قىلدى. ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ ئالاق جەھەتتىكى ھەقىقىي ئويغىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرماي تۇرۇپ كىمىنىڭ دوست، كىمىنىڭ دۇشمەنلىكىنى، نېمىنىڭ زالالەت، نېمىنىڭ سائادەت ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەيدىغان نادان خەلقنى كېلەچەكنىڭ داغدام يولىنى كۆرسەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەنلەكىدە ئىپادىلەندى. ئۇ رۇسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇرۇپ، رۇس ھاكىمىيىتى تۇركىي خەلقلەرنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەب بولدى، دەپ قارىدى. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، مەھكۇم خەلقتە زۇلۇمنى ھېس قىلىدىغان ئالاق بولمىسا، ئۇلار زۇلۇمنى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئادەتتىكى مەزمۇنى سۈپىتىدە ھېس قىلىپ كېتىۋېرەتتى.

زادى قانداق قىلغاندا كىرىزىس ئېڭىنى ئويغىتىپ، زامانىنىڭ زۆرۈىيەتلىرىنى چۈشەنگىلى، مىللىي ئاڭنى ئويغىتىپ، ھۆرىيەت روھىنى شەكىللەندۇرگىلى، خۇراپاتلىققا خاتىمە بېرىپ، ئەقىدە-

① سەي دېگۈي: «بۈگۈنكى زامان ئىسلام ـ ئەرەب پەلسەپىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 126 ـ بەت.

نى ساپلاشتۇرغىلى، نادانلىقنى چۆرۈپ تاشلاپ، مەرىپەت روھىنى تىكـ
لىگىلى، خارلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، بوشاڭلىق، قاشاڭلىق ئىللەتلىـ
رىنى تۈگىتىپ، گۈللىنىش يولىغا قەدەم قويۇپ، ئاخىرىدا قۇللۇق
كىشەنلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىغىلى بولىدۇ؟ مانا بۇ ئىسلامىيەت دۇنيـا
سىدىكى دىنىي مۇتەپەككۇرلار بىلەن مىللىي داھىيلار پىداكارلىق بـ
لەن ئىزدىنىدىغان، ئويلىنىدىغان جىددىي مەسىلە ئىدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 10 ـ يىللىرى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالـدا قانات يايغان مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ بايراقدارى، مەشھـۇر جەدىدچى ئالىم ئابدۇقادىر داموللام خەلقىمىز ئارىسىدىن چىققان ئەنە شۇنداق ئوي ـ ئارزۇدىكى تۇنجى ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇر ئىـ دى. ئابدۇقادىر داموللام بىلەن زاماناداش مەشھۇر شائىر تەجەللـي ھەزرەتلىرى (1856 ــ 1925) نىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا،ئابدۇقادىر داموللام نازۇكلۇقتا روھقا، ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىدە تاغقا، ئىلمىنىڭ موللۇقىدا دېڭىزغا ئوخشايتتى.[1] ئەپسۇسلىنارلىقى، مىللىي ھاياتىمىزدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ئىجتىمائىـي ئىسلاھاتچى ھېسابلىنىدىغان ئابدۇقادىر داموللام ھەققىدە ھازىرغـچە ئېلان قىلىنغان بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەسەرلەردە ئابدۇقادىـر داموللامنىڭ ھايات پائالىيىتى مۇجمەللەشتۇرۇۋېتىلگەن، دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشى تەھلىل قىلىنمىغان، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنىڭ شە ـ كىللىنىش باسقۇچلىرى روشەن يورۇتۇلمىغان. شۇڭا سىستېمىلىق باغلىنىش يوق بولۇپ قالغان. بىر ئىدىيەنىڭ شەكىللىنىشى مۇئەيـ يەن ئارقا كۆرۈنۈشتىن ۋە مۇئەييەن باسقۇچنى بېسىپ ئۆتۈشتىـن خالىي بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. مەن ئىزدىنىش، دەلىللەش، مۇھـا ـ كىمە قىلىش ئارقىلىق ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پائالىيىتى، ئىدىـ يەسىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈش ۋە باسقۇچلارنى سىس ـ تېمىلىق بايان قىلىشقا تىرىشتىم.

ئابدۇقادىر داموللام 1870 ـ يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەتكە تۇتاش

① «تەجەللىي شېئىرلىرىدىن»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2000 ـ يىلى نەشرى. 104 ـ بەت.

باغئېرىق كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن①. مەشھەت ــ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئۇلۇغ خاقانى سۇلتان ساتۇق بۇغراخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇستاز

① ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس يەنى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەستكە ئۇچرىغان يىلى (1924 ــ يىلى 8 ــ ئاي) ئېنىق بولسىمۇ، لېكىن تۇغۇلغان يىلى توغرۇلۇق ھەر خىل ئۇچۇر بار. شاڭخەي لۇغەت نەشرىياتى 1981 ــ يىلى نەشر قىلغان «دىن لۇغىتى» دا ئېنىق ئەمەس، دېگەن مەنىدە سوئال بەلگىسى قويۇلغان. خېۋىر تۆمۈر ئەپەندى يازغان، 1990 ــ يىلى شىنجاڭ ياشلار ــ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئابدۇقادىر دامۇللام ھەققىدە قىسسە» ناملىق بىيوگرافىك رومانىدا 1862 ــ يىلى، دەپ كۆرسىتىلگەن. نۇرمۇھەممەت زامان تۇزۇگەن، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى 1995 ــ يىلى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» (4) دا 1862 ــ يىلى، دەپ يېزىلغان. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 ــ يىلى نەشر قىلغان «غەربىي شىمالدىكى مىللەتلەر لۇغىتى» دە 1862 ــ يىلى، دەپ يېزىلغان. ئابدۇرېھىم سابىت 1999 ــ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئىلىم ئۆلمەيدۇ، ئالىم ئۆلمەيدۇ» ناملىق كىتابىدا ھىجرىيە 1271 ــ يىلى (مىلادىيە 1854 ــ، 1855 ــ يىللىرى) تۇغۇلغان، دەپ يازغان، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ 1985 ــ يىلى سەئۇدى ئەرەبستاندا قايتا بېسىلغان «تەجۈيد تۇركىي» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرىدا مىلادىيە 1881 ــ يىلى تۇغۇلغان، دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇ يىلى، شۇ جايدا بېسىپ تارقىتىلغان «ئاقائىد زۆرۈرىيە» دېگەن كىتابىدا ئا. ئەزىزى دېگەن كىشى 1862 ــ يىلى دەپ، مۇھەممەد ئىمىن ئىسلامى ھىجرىيە 1281 ــ يىلى (مىلادىيە 1864 ــ 1865) دەپ، مۇھەممەد قاسىم ئىمىن 1881 ــ يىلى، دەپ ھەر خىل يازغان. ئاپتونوم رايونىمىزدا نەشر قىلىنغان گېزىت ــ ژۇرناللاردا ۋە كىتاب ــ ماتېرىياللاردا 1862 ــ يىلى تۇغۇلغان، دەپ ئومۇملىشىپ قالغان. مېنىڭچە، ئابدۇقادىر دامۇللام 1870 ــ يىلى تۇغۇلغان. ئابدۇقادىر دامۇللام 1916 ــ يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئۆزى ھەققىدە «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» ناملىق بىر پارچە ماقالە ئېلان قىلغان. شۇ ماقالىدە «دەسلەپكى ئوقۇشۇم قەشقەر ناھىيەسى ئۆز ۋەتىنىم ئارتۇش قەسەبەسىنده بولدى. كېيىن قوقەنتتە ئىككى يىل ئوقۇدۇم، ھىجرىيە 1309 ــ يىللاردا بۇخاراغا باردىم. ئۇ يەردە يەتتە ــ سەككىز يىل ئوقۇدۇم» دەپ يازغان. ھىجرىيە 1309 ــ يىلى مىلادىيە بويىچە 1890 ــ ياكى 1891 ــ يىلى بولىدۇ. بىز ئابدۇقادىر دامۇللامنى يەتتە ــ سەككىز ياشلاردا ساۋاق ئېلىشقا باشلىغان دەپ قاراپ، ئاتۇش بىلەن قوقەنتتە ئوقۇغان ۋاقتىنى قوشۇپ 12 ــ 13 يىل دەپ پەرەز قىلساق بۇخاراغا بارغاندا 20 ــ 21 ياشلاردا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا 1870 ــ يىللىرى تۇغۇلغان بولىدۇ. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئەسىردىكى ئۇچۇر ئاساسىدا چىقىرىلغان بۇ مەنتىقىي يەكۈننى، كېلىنى شەمشىنۇر خانىمنىڭ ئاغزاكى ئۇچۇرى تېخىمۇ كۇچلۇك ئاساسقا ئىگە قىلدى. شەمشىنۇر خانىم 1951 ــ يىلىدىن بېرى غۇلجىدا ئولتۇراقلىشىپ كېلىۋاتقان ئايال بولۇپ، ئۇ، ئابدۇقادىر دامۇللام قەستكە ئۇچراپ ياندۇرقى يىلى تۇغۇلغان ئوغلى ئابدۇقادىر دامۇللامغا 1947 ــ يىلى ياتلىق بولغان. شەمشىنۇر خانىم قېيىنئانىسى نائىلە خانىمنىڭ خىزمىتىنى 1977 ــ يىلى نائىلە خانىم 97 يېشىدا قازا قىلغانغا قەدەر قىلغان. نائىلە خانىم ئابدۇقادىر دامۇللامدىن 42 يېشىدا تۇل قالغانلىقىنى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەستكە ئۇچرىغاندا 54 ياشتا ئىكەنلىكىنى، تۇنجى پەرزەنتى ئابدۇلئەزىز مەخسۇمنى ئاتۇشتا يەر تەۋرەپ (1902 ــ يىلى 8 ــ ئاي)، ياندۇرقى يىلى تۇغقانلىقىنى سۆزلەپ بەرگەن. شەمشىنۇر خانىم بۇ ئۇچۇرلارنى ماڭا شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىشلەيدىغان ئوغلى مۇرات ئابدۇقادىرنىڭ ئۆيىدە 2010 ــ يىلىنىڭ بېشىدا، 78 يېشىدا سۆزلەپ بەردى. شەمشىنۇر خانىم ساغلام، زېرەك، خاتىرىسى كۇچلۇك، تەبىئىتى پاكىز ئايال ئىكەن.

زى ئەبۇ نەسىر سامانىي دەپنە قىلىنغان مەشھۇر جاي. تارىختا ئۆتـ
كەن سەلتەنەت ئىگىلىرى بىلەن ساخاۋەتچى بايلار سۇلتان ساتۇق
بۇغراخان بىلەن ئەبۇ نەسىر سامانىيىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن قەبرىگاھ
يېنىغا مەسچىت، مەدرىسە، خانىقالارنى بىنا قىلغان. ئابدۇقادىر
داموللام دەسلەپكى مەلۇماتنى مانا مۇشۇ يەردىكى «ھەزسۇلتان مەد
رىسەسى» دە ئالغان[1]. يېشى 20 لەرگە ئۇلاشقاندا قوقەنتكە چىقىپ
ئىككى يىل ئوقۇغان.

ئەينى يىللاردا بۇخارادا ئوقۇش ئەللامە بولۇشنىڭ يولى ئىدى.
چۈنكى، 15 ـ ئەسىردىن كېيىنكى بۇخارا ئىسلام دىنى ئىلمى بويىچە
نوپۇزلۇق ئالىملار ۋە مەشھۇر مەدرىسەلەر توپلانغان جاي ئىدى. شۇڭا،
كىشىلەر «سەمەرقەنت سەيقىلى ئالىم، بۇخارا قۇۋۋەتتى ئىسلام[2]» دەپ
تەرىپلىشەتتى.

ئابدۇقادىر داموللام ئاتۇش ۋە قوقەنتتە ئىگىلىگەن بىلىملىرىگە
قانائەت قىلماي، ئىلمىدە كامالەتكە يېتىش ئۈچۈن بۇخاراغا بېرىپ،
ئۇ يەردىكى «ئابدۇلئەزىزخان مەدرىسەسى» گە ئوقۇشقا كىرىپ، دە
نىي ئىلمىنىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە چوڭقۇر مەلۇمات ئېلىپ
قالماستىن، ئەدەبىيات، تارىخ، مەنتىق، ھېساب ۋە ئەرەب، پارس تىلـ

① ئابدۇرېھىم سابىت ئەپەندى «ئابدۇقادىر داموللام ۋە «مىفتاھۇل ـ ئەدەب»» نامىلىق ماقالىسىدە، ئابدۇقادىر داموللام 15 ياشقا كىرگەندە قەشقەر شەھىرى ئوردا ئىشكىدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى «خانلىق مەدرىسەسى» گە ئوقۇشقا كىرىپ، «موكا» لەقەملىك ياقۇپ ئاخۇن داموللام ۋە موللا ئىسلام داموللامدا ئوقۇغان، دەپ يازغان. لېكىن ئابدۇقادىر داموللام ئۆزى ھەققىدىكى «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىدە ئاتۇشتىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ قو
قەنتكە چىقىپ ئىككى يىل ئوقۇغانلىقىنى، ئۇ يەردىن بۇخاراغا بېرىپ سەككىز يىل ئوقۇ
غانلىقىنى ئېنىق بايان قىلغان. شۇڭا قەشقەردە ئوقۇغان ـ ئوقۇمىغانلىقىنى دەللىلەشكە توغرا كېلىدۇ.

② «سەمەرقەنت سەيقىلى ئالىم، بۇخارا قۇۋۋەتتى ئىسلام» دېگەن بۇ تەرىپنىڭ تارىخىي سەۋەبى بار بولۇپ، بۇ تۇران تۇپرىقىنىڭ ئۇلۇغ ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر (1335 ~ 1405) نىڭ سەمەرقەنتنى دۇنيا بويىچە ئەڭ كاتتا شەھەر قىلىپ قۇرۇپ چىققانلىقى بىلەن مۇناسىـ
ۋەتلىك. شۇڭا، كىشىلەر «سەمەرقەنت سەيقىلى ئالىم» (سەمەرقەنت ئالىمىدىن ئىبارەت ئۇ
زۇكنىڭ كۆزى) دەپ ماختاشقان. بۇخارامۇ مەدرىسە ـ مۇددەرىسلىرىنىڭ داڭلىقلىقى بىلەن «ئىسلامنىڭ قۇۋۋەتتى» دەپ تەرىپلەنگەن.

لىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. ئۇ بۇخارادا مەۋلانە ئابدۇرازاق، بۇخارا مۇپتىسى ئىشەز خوجەندى، قوقەنتلىك شەيخۇلئىسلامى دامۇللا ئۇ-لۇغخان تۆرەملەردىن دەرس ئالغان[1]. ئابدۇقادىر دامۇللام 1907 — 1909 - يىللاردا بۇ ئۇستازلىرىنىڭ ۋاپاتىغا ئاتاپ يازغان مەرسىيىلە-رىدە ئۇلارنى يۈكسەك ھۆرمەت ۋە قايىللىق ھېسسىياتى بىلەن مەد-ھىيەلىگەن. بۇخارا شەھىرى ئەسىرلەردىن بېرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەلىم - تەربىيە ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەنە-دى. مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى باھاۋۇددىن نەقشىبەندى (1388 - يىلى قازا قىلغان) بەرپا قىلغان نەقشىبەندىيە ئېقىمىنىڭمۇ مەركىزى ئىدى. شۇڭا ئىسلام دۇنياسىدا «بۇخارائى شەرىف» دەپ ئۇلۇغلىناتتى. بۇ تا-رىخىي ۋە ئىجتىمائىي جەريان، بۇخارادا مەدرىسە مۇددەرىسلىرى بىلەن دىنىي ئۆلىمالار يېتەكچىلىكىدىكى كۆچلۈك بىر قەدىمىيچىلىك ئە-قىدىسىنى شەكىللەندۇرگەنىدى. بولۇپمۇ بۇخارا ئەمىرى ئابدۇللاخان زامانىدا شەيخۇلئۆلىمالىقتا تەكلىپ قىلىنغان مىرزاجان شىرازى دۇنياۋى پەنلەرنى ئوقۇتۇشنى چەكلەش جەھەتتە ئۇلگە تىكلىگەن. بۇ ئۇلگە ئۇچ ئەسىر جەريانىدا كەڭ ئومۇملاشقان. شۇڭا قىرىم ۋە ئې-دىل - ئورال بويلىرىدىكى تاتارلار ئارىسىدا تېز ئۇلغىيىۋاتقان جە-دىدلىك پىكىر ئېقىمى بۇخارادا كۆچلۈك قارشىلىققا ئۇچرىغان. بۇ مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەر جەدىدلىكنى ئىسلامغا قارشى بىر ھەرە-كەت شەكلىدە كۆرەتتى. ئەمەلىيەتتە بۇخارادىكى ئىسلام مائارىپى كې-يىنكى چاغلاردا كۆپىنچە مېڭىنى چىرىتىدىغان بىلىملەرنى ئۆگىتە-دىغان قالاق مائارىپ بولۇپ قالغان، بۇخارا مەدرىسىلىرى ئىلغارلىق ۋە تەرەققىياتنى جان - جەھل بىلەن چەتكە قاقىدىغان ئىدىيەنى تار-قىتىش بىلەن تونۇلغان. ئابدۇقادىر دامۇللام بۇنداق قالاق مائارىپنىڭ زىيانلىق تەسىرىدىن قانداق قۇتۇلغانلىقىنى 1916 - يىلى «شۇرا»

① بۇ مەلۇمات ئابدۇرېھىم سابىتنىڭ 1999 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئىلىم ئۆلمەيدۇ، ئالىم ئۆلمەيدۇ» ناملىق ماقالىلەر توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئابـ-دۇقادىر دامۇللام ۋە «مىفتاھۇل - ئەدەب»» ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

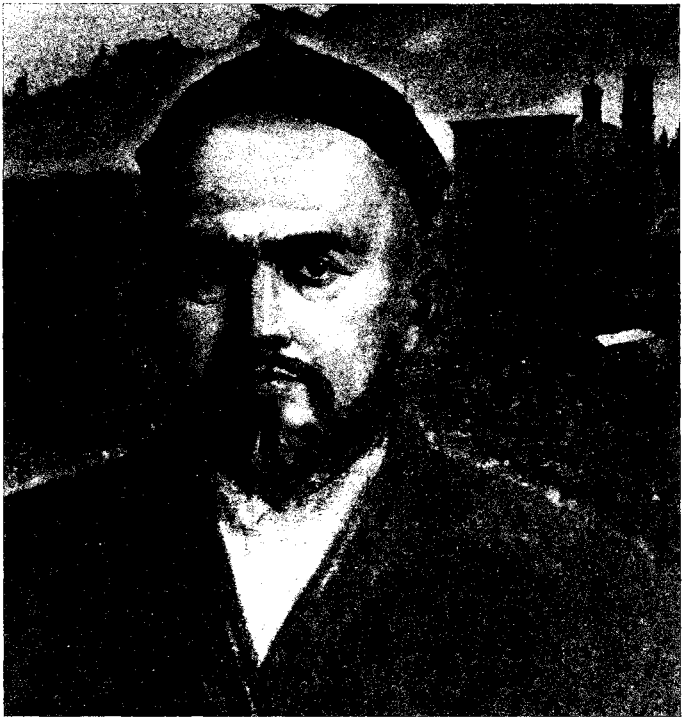

ژۇرنىلىغا يازغان «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىدە مۇنداق بايان قىلغان: «ساپ ۋىجدانىمىنىڭ ۋە بەزى ھەقىقەتچى زاتلارنىڭ سۆز ـ سۆھبىتى ھەم يول كۆرسىتىشلىرى بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا ھاسىل بولغان خۇراپاتلىق ۋە گۇمانخورلۇق زۇلۇما ـ تىدىن، شۇنداقلا مەنتىق، كالام، پەلسەپە كىتابلىرىنىڭ شەرھ ـ ھا ـ شىيىلىرى، قاتمۇقات، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان سەپسەتىلە ـ رىدىن ھاسىل بولغان خۇراپات زەنجىر ـ كىشەنلىرىدىن ئەقىل ـ پىكرىمنى ئازاد قىلدى.»

ئابدۇقادىر داموللام بىلەن سۆھبەتلەر قۇرغان ھەم ئۇنىڭغا يول كۆرسەتكەن «ھەقىقەتچى زاتلار» كىملەر ئىدى؟ بۇ ھەقىقەتچى زاتلار ھەققىدە ئابدۇقادىر داموللام ئېنىق قىلىپ مۇنداق يازغان: «بۇخارادا ھا ـ شىيىخانلىقتىن زەھەرلەنگەن ئەقىل ۋە پىكرىمنىڭ شىپا تاپماقلىقىغا

يەنە بىر سەۋەب: بۇيۇك ئالىملاردىن ئىبنى تەيمىيە، ئىبنى قەييۇم جەۋزى، جامالىدىن ئافغانىي ۋە شەيخ مۇھەممەد ئابدۇ ھەزرەتلەرنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇتالىئە ـ مۇلاھىزە قىلماق ۋە ھازىرقى زامانىدىكى «تەرجىمان»، «ۋاقىت»، «شۇرا» كەبى پايدىلىق گېزىت ۋە ژۇرنال مەسلەكلىرىگە ئە گەشمەك بولدى.» بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئىسلاھات ئېڭى ۋە جەدىدىلىك ئىدىيەسى بۇخارادىكى ئوقۇشىنى تۈگىتىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شەكىللىنىشكە باشلىغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام بۇخارادىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ 20 ـ ئە سىرنىڭ ھارپىسىدا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. تۇنجى نىكاھى كۆڭۈلدىكىدەك بولماي، ئىككىنچى قېتىم نائىلە ئىسىملىك قىز بىلەن تويى قىلغان. ئۇنىڭ تۇنجى پەرزەنتى ئابدۇلئەزىز مەخسۇم 1903 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن. ئابدۇقادىر دامۇللام ئوقۇشنى يېڭىدىن تۈگىتىپ كەلگەن ياش دامۇللا بولۇش سۈپىتى بىلەن قەشقەردىكى ئومۇمىي ئېڭىم ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن. ئۇ، بىخ ھالىتىدىكى يېڭى قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تەسىر پەيدا قىلىشقا پېتىنالمىغان. چۈنكى «ياۋروپا ئەللىرىدە مائارىپ ـ مەرىپەتچىلىك ئىشلىرى راسا يۇكسىلىۋاتقان شارائىتتا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە دەل بۇنىڭ تەتۇرىسىچە جاھالەت، يەنى ئاڭ، بىلىم، پىكىرده قاراڭغۇلۇق ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى[1].» ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەرده بىر مەزگىل مۇدەررىسلىك قىلغاندىن كېيىن، ھەج پەرزىنى ئادا قىلغاچ چەت ئەللەردىكى ئىسلاھات ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش مەقسىتىده 1906 ـ يىلى مەككىگە بارغان. ھەجنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئىستانبۇلدا ئىككى ئاي تۇرۇپ مىسىرغا بارغان. ئۆزىنىڭ يېزىشىچە، مىسىردا تاتار تالىپلارنىڭ ياردىمىده داڭلىق يېڭىلىقپەرۋەر مۇتەپەككۇر شەيخ رە

① مىرقاسىم گوسمانوف: «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە ئىسمائىل غاسپىرالى»، بۇ ماقالە «ئىسمائىل غاسپىرالى» ناملىق تارىخىي ـ دوكۇمېنتال توپلامغا كىرگۈزۈلگەن. بۇ توپلام تاتارىستاندىكى قازان «جىيىن» نەشرىياتى تەرىپىدىن 2006 ـ يىلى نەشر قىلىنغان.

شىد رىزا، «ئەللىۋا» ژۇرنىلىنىڭ باشلىقى مۇستاپا كامىل ۋە تەھرىرىيە مەدرىسەسىنىڭ مۇدىرى سەييىد مۇھەممەد ئەپەندى قاتارلىق زاتلار بىلەن پىكىرلەشكەن. ئىسلاھات روھى كۆچلۈك ئەدەب - ئىلىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەلىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇ مىسىردا ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئانا ۋەتىنىگە قايتىقان. ئۇ بۇ قېتىم خېلى غەيرەت قىلىپ قەشقەر ئاھالىسىنى تەرەققىياتقا ۋە جەدىدلىك ئىسلاھاتىغا دالالەت قىلىشقا كىرىشكەن. ئۇنىڭ ياشلارغا خاس قىزغىن ھېسسىيات بىلەن ئېلىپ بارغان بۇ دالالەتلىرى خۇراپاتلىق، نادانلىق، قاششاقلىق، ئوچىغا چىققان مۇتەئەسسىپلىكنىڭ قاتمۇقات چاڭ - توزانلىرىغا كۆمۈلۈپ قالغان قەشقەر دىيارىدا ئەكسىچە ئۇنۇم بەرگەن، مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار ئۇنىڭغا بىردەك ئۆكتە قوپقان. ئىككى ئوتتۇرىدىكى تۈپ زىددىيەت مەدرىسە - مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى — ساۋاق ئۇسۇلىنى ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېڭىلاش - يېڭىلىماسلىق مەسىلىسىگە مەركەزلەشكەن. ئابدۇقادىر دامۇللام ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنىنى يېڭىلاشنىڭ ئەھمىيىتىنى تونۇپ يەتكەن ئىلغار زات ئىدى. ئۇ، مەشھۇر تاتار جەدىدچىلىرىنىڭ ئىدىيە - تەشەببۇسلىرىدىن خەۋەردار ئىدى. كونىچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتمال بولغاچقا جەدىدچىلەر قەتئىي ئىسلاھ قىلىشنى تەلەپ قىلاتتى. داڭلىق تاتار جەدىدچى ئالىم رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن (1858 — 1937) «ساۋاق (دەرس) ئۇسۇلىغا رىئايەت» دېگەن ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ «ساۋاق ئۇسۇلى ۋە تەربىيە قائىدىسى بۇيۇك ۋە شۇ نىسبەتتە مۇبارەك بىر پەن. ساۋاق ئۇسۇلىغا رىئايە ئەتمىگەن مۇئەللىم ئۆز ئېتىبارسىزلىقى سەۋەبىدىن بالىلارنىڭ زېھنىلىرىنى ئەزمەكتىن باشقا بىر پايدا كەلتۈرمەس. بالىلارنى بۇنداق مۇئەللىملەرگە بەرگەندىن كۆرە، ئۆزىنىڭ تەبىئي ھالىغا قالدۇرغان ياخشىدۇر. ھازىر تەلىم رەۋىشلىرى (ئۇسۇللىرى، شەكىللىرى) نىڭ ئۆزگەرتىپ يېڭىلاشقا زامان بىزلەرنى تەقەززا قىلىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ زات ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ

لەپ مۇنداق دېگەن: «رۇس ۋە پەرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) دە بولغان ئاجا-يىپ ئىختىرالارنىڭ بارچىسى پايدىلىق ئىلىملەر تەلىم ئېتىلمەك سەۋەبىدىن مەيدانغا كەلگەندۇر. ئۇستىمىزدىكى كۆڭلەكلىرىمىز، ئاستىمىزدىكى كۆرپىلىرىمىز، چانايۇ ھارۋىلىرىمىز، ھەتتاكى سەياھۇ قەغەزلىرىمىز، قەسقىسى، يالىڭاچ تېنىمىزدىن باشقا نېمىمىز بار بولسا، بارچىسى شۇلار قولىدىن ئىشلىنىپ چىققانلىقى ئۈلاردا تەربىيە دۇرۇس بولۇپ، بىزلەردە دۇرۇس بولمىغىنى ئۇچۇندۇر. لېكىن بىزلەر قاچانغىچە ئەل - ۋەتەننىڭ رونىق تېپىشى ئۇچۇن زەرىچە پايدا كەلتۇرمىگەن كىتابلاردىن ساۋاق بەرمەك بىلەن بالىلارنىڭ زېھنىلىرىنى زەھەرلەپ، ئىستىقبالىلىرىنى بەربات ئېتەرمىز[1]؟!» ئەمما قەشقەر ئۆلىمالىرى «ئىسلاھات» دېگەن ئاتالغۇغا بۇخارا مۇدەرىسلىرىگە ئوخشاشلا سوغۇق قارىغاچقا ئابدۇقادىر دامۇللامنى قاتتىق چەتكە قېقىپ يېتىم قالدۇرغان. نەتىجىدە، ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەردە تۇرالماي 1909 - يىلى يەنە قوقەنت، تاشكەنت، بۇخارا تەرەپلەرگە يول ئالغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلىرىگە بارغاندىن كېيىن بۇ جايلاردىكى يېپىيېڭى جانلىنىش مەنزىرىسىنى كۆرگەن. قىرىملىق مۇتەپەككۇر ئىسمائىل غاسپىرالى قوزغىغان جەدىدلىك ھەرىكىتى بۇ يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىۋاتاتتى. جەدىدچە مەكتەپلەرنىڭ سانى تېز سۇرئەتتە كۆپىيىۋاتاتتى. «تەرەققىي»، «خۇرشىد» دېگەن گېزىتلەر نەشر قىلىنىۋاتاتتى. مۇنەۋۋەر قارىي، ئابدۇرەشىدخان، ئابدۇللا ئەۋلانىي، مەھمۇد خوجا بەھبۇدىي قاتارلىق جەدىدچىلەر سەپنىڭ ئالدىدا رول ئوينىۋاتاتتى. ئابدۇرەئوف فىترەت باشچىلىقىدىكى جەدىدچىلەر بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسىدە بۇخارا ئەمىرىنىڭ توسقۇنلۇقى ۋە بېسىملىرىغا قارىماي، ئوقۇتۇش

① رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن: «ئىلمى ئەخلاق» («ئەدەپ - ئەخلاق مىزانلىرى»)، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 2005 - يىلى نەشرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2006 - يىلى نەشرى.

ساھەسىگە ئوخشاش، سىياسىي ساھەلەردىمۇ ئىسلاھات ۋە ئويغىنىش ۋەزىيىتىنى يارىتىشقا تىرىشماقتا ئىدى. قازان، ئورىنبۇرگ، ئۇفا قاتارلىق شەھەرلەردىكى تاتار مەرىپەتچىلىرى بۇ مەزگىلدە ئاللىبۇرۇن دەۋرنى يېتەكلەيدىغان ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە زىيالىيلار قوشۇنى بولۇپ شەكىللىنىپ بولغانىدى. ئۇلار ئالىي مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، گېزىت ـ ژۇرناللارنى چىقىرىپ، كىتابلارنى نەشر قىلىپ جەدىدلىك ھەرىكىتىنى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈپ بولغانىدى. ئەھمەد ھادى مەقسۇدىي، رىزائىددىن ئىبنى فەخرىددىن، يۇسۇف ئاقچۇرا، مۇسا جارۇللا قاتارلىقلار داھىي سۈپەت جەدىدچىلەرگە ئايلانغانىدى. بەختىگە يارىشا، ئابدۇقادىر دامۇللام بۇخاراغا بارغان مەزگىلدە بۇخارا ئۆلىمالىرى ئىدىيەدە مۇئەييەن دەرىجىدە ئۆزگىرىش ياسىغان بولۇپ، ئىلگىرىكى «ئۇسۇلى جەدىد ھارام، ئۇنى ئوقۇغۇچى دەھرىي» دېگەن پەتىۋا ئورنىغا «ئۇسۇلى جەدىد ۋاجىپ، ئۇنى ئوقۇش زۆرۈر» دېگەن پەتىۋانى مەيدانغا چىقارغانىدى. بۇخارا تاجىكلىرى ئارىسىدىن چىققان مەشھۇر جەدىدچى ئەدىب سەدرىددىن ئەينىنىڭ يېزىشچە، ئىسمائىل غاسپىرالى 1908 ـ يىلى بۇخارا ئەمىرلىكىگە زىيارەتكە كەلگەندە جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىش ئۈچۈن ئۆلىمالارنى چاقىرغان. مۇزاكىرىدە موللا نىزامىي دېگەن كىشى بۇخارا ئەمىرى ئابدۇلئەھەدتىن مەكتەپ ئېچىشقا مەخسۇس ئورۇن كۆرسىتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلغان. مۇزاكىرىگە قاتناشقانلار مەكتەپنىڭ ئىسمىنى «ئىسمائىلىيە» قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما ئىسمائىل غاسپىرالى بۇنى مۇۋاپىق كۆرمەي، بۇخارا ئەمىرىنىڭ دادىسى مۇزەففەرىددىننىڭ ئىسمى بويىچە «مۇزەففەرىيە» قويۇش تەكلىپىنى بەرگەن. مانا بۇنىڭدىن جەدىدچە مەكتەپ ئېچىش بۇخارا ئەمىرلىكى تەۋەسىدە ئۆلىمالار ۋە ئەمىرنىڭمۇ ئىدىيەسىدىن ئۆتۈپ، ئومۇمىي قىزغىنلىققا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چوڭ شەھەرلەردە جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ بۇنداق تېز جانلىنىشىغا 1905 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە بولغان

قىسقىغىنە تۆت يىل ئىچىدە چار رۇسىيە، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوسمان ئىمپېرىيەسىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلابلار سەۋەب بولغانىدى.

1904 ـ يىلى پارتلىغان چار رۇسىيە بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا رۇسىيە مەغلۇپ بولۇپ، خەلقئارادا ئېغىر ئاھانەتكە قالغان. شۇ سەۋەبتىن چار پادىشاھنىڭ مۇستەبىتلىكىدىن نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان پېتېربۇرگ ۋە موسكۋا شەھەرلىرىدىكى زىيالىلار ۋە ئىشچىلار 1905 ـ يىلى ئىنقىلاب قوزغىغان. بۇ قېتىمقى ئىنقىلاب ئارقىلىق چار پادىشاھ نىكولاي II شۇ يىلى 10 ـ ئايدا «ئۆكتەبىر بايانىتى» نى ئېلان قىلىپ دۇما تۈزۈمى، سۆز ئەركىنلىكى، مەتبۇئات ئەركىنلىكى ۋە يىغىلىش ئەركىنلىكىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇچ يىل داۋام قىلغان بۇ خىل دېموكراتىك سىياسىي مۇھىت چار رۇسىيەنىڭ زۇلمىنى چېكىۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەلقلەرنىڭ مىللىي ۋە سىياسىي ئېڭىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن. نەتىجىدە، ھەر خىل ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار بارلىققا كەلگەن. رۇسىيە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە شۇ يىلى پېرسىيە، يەنى بۈگۈنكى ئىراندا بۇرژۇئا ئىنقىلابى يۈز بەرگەن. تېھران خەلقى كەڭ كۆلەملىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، پادىشاھتىن باش ۋەزىرنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇشنى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. خەلق ئاممىسىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، پېرسىيە پادىشاھى 1906 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خەلقنىڭ ئىشەنچىدىن قالغان ۋەزىرنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىغان ھەم مىللىي پارلامېنت تەسىس قىلىشقا قوشۇلغان. «1906 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى پېرسىيەنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك مىللىي پارلامېنت يىغىنى تېھراندا ئېچىلغان. يىغىندا پېرسىيە تارىخىدىكى تۇنجى بۇرژۇئاچە ئاساسىي قانۇن ماقۇللانغان. ئۇنىڭدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: پېرسىيە پادىشاھلىق ئاساسىي قانۇنلۇق دۆلەت، پارلامېنت ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان، پۇقرالارنىڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈش، مەتبۇئات، سۆز ئەركىنلىكى ۋە مائارىپتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى بار، خۇسۇسىي مۇ-

لۇك دەخلىسىز؛ ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى[1]». پېرسىيەدىكى ئۆزگىرىش ئىسلامىيەت دۇنياسىنى زىلزىلىگە سالغان. بۇرژۇئازىيە سىنىپى شەكىللەنگەن مىللەت ۋە رايونلار بۇ ئۆزگىرىشنىڭ تەسىرىگە كۇچلۇك ئۇچرىغان. ئۇزاقتىن بېرى بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دەردىنى تارتىپ كېلىۋاتقان ھىندىستاندا D. G. Tilak نىڭ رەھبەرلىكىدە 1905 ـ يىلى مىللەتچى سىياسىي تەشكىلات «ھىندىستان ئاپتونومىيە ئىتتىپاقى» قۇرۇلغان. 1906 ـ يىلى دىنىي سىياسىي تەشكىلات «ھىندىستان مۇسۇلمانلار ئىتتىپاقى» قۇرۇلغان. ئاغاخان رەئىسلىككە سايلانغان. ھىندىستاندىكى بۇ ئىنقىلابىي تەشكىلاتلار تۇرلۇك يول بىلەن بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرغان. بۇ تەبىئىي ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇش قىزغىنلىقىغا ئىلھام بەرگەن. 1908 ـ يىلى لىڭشىپ قالغان ئوسمان ئىمپېرىيەسىنىڭ مەركىزى ئىستانبۇلدا «بىرلىك ۋە تەرەققىيات جەمئىيىتى» نىڭ «مۇستەبىت سۇلتان» دەپ نام ئالغان ئابدۇلھەمىد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قوزغىغان ئىنقىلابى يۇز بەرگەن. ئىنقىلاب نەتىجىسىدە سۇلتان ئابدۇلھەمىد پارلامېنت تۇزۇمىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ ئىنقىلاب ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇركىي خەلقلەر ئىچىدىكى ئىلغار كۇچلەرنىڭ قەلبىنى زەرەتلىگەن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. ئابدۇقادىر داموللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە 1905 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلىغىچە بولغان ۋاقىتتا يۇز بەرگەن ئىسلاھات ئۆزگىرىشلىرىدىن چوڭقۇر ئىلھام ئالغان.

ئابدۇقادىر داموللام قوقەنت، تاشكەنت ۋە بۇخارادا بىر مەزگىل تۇرۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىدچىلىرىنىڭ ئىسلاھات تەجرىبىلىرى، جەدىدلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشقاچ «جاۋاھىرۇل ـ

① چىڭ يۇخەي، ساۋ شىڭچياڭ: «20 ـ ئەسىردىكى دۇنيا ئىنقىلابى»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 45 ـ بەت.

ئىيقان»، «مەفتاھوۇل ـ ئەدەپ» («ئەدەبىيات ئاچقۇچى») ناملىق كىتابلىرىنى پۈتكۈزگەن. «مەفتاھوۇل ـ ئەدەپ» 1910 ـ يىلى سىراجۇددىن مەخدۇمنىڭ كۆچۈرگەن قول يازمىسىغا ئاساسەن تاشكەنتىكى غۇلامىيە مەتبەسىدە بېسىلغان[1]. شۇ جەريانىدا ئابدۇقادىر دامۇللام يەنە تاشكەنتلىك مۇرات خوجا دېگەن كىشى پارسچىدىن تەرجىمە قىلغان «تۈركىي گۈلىستان» ناملىق كىتابقا تەكلىپ بىلەن شېئىرىي تەقرىز يازغان. ئابدۇقادىر دامۇللام پىكرى ئۆتكۈر، بىلىمى مول، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ئۇستۇن، ئىسلاھات ئارزۇسى كۈچلۈك كىشى بولۇش سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىدچىلىرى بىلەن چوڭقۇر مۇناسىۋەت شەكىللەندۈرگەن. ئۆزبېكىڭ ئىسلاھات نىيىتىنى، جەدىدچە مەكتەپلەرنى ئېچىش ئارزۇسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن «بىدايەتۇس ــ سەرپ»، «بىدايەتۇن ــ نەھۋى»، «تەسھىلۇل ــ ھېساب» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ قەشقەرلىك تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر نورۇززادە ھاجى مۇھەممەدئەلى، ئابدۇرېھىم ئاخۇن، مەھمۇد ئاخۇنلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن قازان شەھىرىدىكى «مىللەت» مەتبەئەسىگە بېسىپ بېرىشكە ھەم قەشقەرگە ئەۋەتىپ بېرىشكە تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۇ تاشكەنتتە تۇرغان مەزگىلدە تۈزگەن «مەفتاھوۇل ــ ئەدەپ» ناملىق كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە سەممىيلىك بىلەن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىقتىدارلىق كىشىلىرىگە «ئىلگىرىكى ياخشى ئالىملارنىڭ يولىدا مېڭىپ، مەنپەئەتلىك ئىلىم ۋە ئالىي مائارىپنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشقايلا» دەپ مۇراجىئەت قىلغان. بۇ پاكىتلاردىن بىز ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ نوپۇزنىڭ كۈچىيىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى ئابرۇيلۇق ئۆلىمالار ۋە جەدىدچىلەردىن بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. دېمەك، ئۇ ئانا ۋەتىنىدە تاپالمىغان ئابرۇي ـ ئىناۋەتنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە تاپقان. ئەمما، ئۇنىڭ تۇپ غايىسى ئانا ۋەتىنىدىكى جاھالەت تۇتقىكلىرى ئىچىدە تىمىسا-

① «مەفتاھوۇل ـ ئەدەپ»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، 1 ـ بەت.

قىلاپ يۈرگەن مەزلۇم قەبرىنداشلىرىنى ئادەمدەك ئاڭ ۋە ئارزۇ بىلەن ئۆز ـ ئۆزىگە خوجا بولغان ھالدا ياشاش يولىغا باشلاش ئىدى. ئابـ رۇي ـ ئىناۋەتى ئېشىپ، ئىشەنچىسى كۈچىيىپ، غايىسى پىشىپ يېتىلگەن ئابدۇقادىر دامۇللام 1911 ـ يىلى ئالما ـ ئاتا ئارقىلىق تەرەققىيات ۋە يېڭىچە مائارىپنى يولغا قويۇش جەھەتتە شىنجاڭ بو ـ يىچە ئالدىدا كېتىۋاتقان شەھەر ـــ غۇلجىغا كەلگەن. بۇ يىللاردا غۇلجىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلار ۋە غۇلجا تەۋەسىگە يېڭىدىن كەلـ گەن تاتار مەرىپەتچىلىرى ئاچقان يېڭىچە مەكتەپلەر دەسلەپكى قە ـ دەمدە شەكىللەنگەنىدى. ئابدۇقادىر دامۇللام غۇلجىدا ئىلغارلىققا ما ـ يىل داڭلىق ئۆلىما ئابدۇمۇتائالى خەلپەم بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۇ ـ نىڭغا جەدىدچىلىكنى تەشۋىق قىلغان. «ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۇرۇش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەنلەر ـ نى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىدنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئابـ دۇمۇتائالى خەلپىتىمنىڭ ئىشەنچىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. نادانلىق ۋە جاھالەتكە قارشى تۇرۇپ، خەلقنى ئويغىتىش پائالىيەتلىرىنى تې ـ خىمۇ كۈچەيتكەن[①].»

ئابدۇقادىر دامۇللام بۇ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شە ـ ھەرلەردە زىيارەتتە بولۇپ، ئەينى يىللاردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاتار مەرىپەتچىلىرى يولغا قويغان يېڭىچە ئوقۇتۇش مېتودى ـــ «ئۇسۇلى جەدىد» (ئۇسۇلى سەۋتىيە) نىڭ ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ـــ «ئۇسۇلى قەدىمي» دىن كۆپ ئىلغار ھەم ئۇنۇملۇك ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن. بۇ قېتىم ئۇنىڭ جەدىدلىك ئىدىيە ـ سى ھەققىي مەنىدە شەكىللىنىپ، بۇ خىل يېڭى ئىسلاھاتنى قەش ـ قەردە ئىككىلەنمەستىن يولغا قويۇش ئىرادىسىگە كەلگەن ھەم 1912 ـ يىلى قەشقەردە ئۆزى باش بولۇپ يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان.

قەشقەر گەرچە تارىختا ئىلىم ـ مەرىپەت ئوچىقى سۈپىتىدە

① «ئۇمىد يۇلتۇزى» ـــ غۇلجا شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىغا بېغىشلانغان كىتاب، 2001 ـ يىلى بېسىلغان نۇسخا، 288 ـ بەت.

يىراق ـ يېقىنغا داڭ چىقارغان مەشھۇر شەھەر بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەرگە كەلگەندە گويا كۆز تەگكەندەك ئەڭ قالاق شەھەرلەر قاتارىدا سانىلىدىغان بولۇپ قالغان. تاتار ئالىمى نۇشرىۋان يائۇشېفنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «تارىختا ئىلىم ـ مەرىپەت نۇرى بىلەن يەر ـ كۆك ئارىسىنى نۇرغا چۆمۈلدۈرگەن» بۇ شەھەر شۇ يىللاردا «مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم ھالەتتە جانسىز ۋە ھەرىكەتسىز[1]» ئۆلۈك شەھەرگە ئايلىنىپ قالغانىدى. قەشقەردە مەدرىسە مائارىپى خېلىلا ئومۇملاشقان بولسىمۇ، لېكىن تەلىم ـ تەربىيە ئۇنۇمى تۆۋەن ئىدى. سەۋەبى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى قاتمال، ئوقۇتۇش مەزمۇنى چولتا ئىدى. بۇنداق مەدرىسە مائارىپىنىڭ كۇنسېرى ئېغىرلىشىۋاتقان رېئال ئىجتىمائىي كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا، نۆۋەتتىكى مىللىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشقا ماجالى يەتمەيتتى. ئوقۇتۇشقا سەرپ قىلىدىغان ۋاقىت زىيادە كۆپ ئىدى. ئابدۇراخمان جامىينىڭ ئەرەب تىلى نەھۋىگە ئائىت «كافىيە» نىڭ ئىزاھى بولغان «شەرھىي موللا» كىتابىنى ئوقۇش ئۈچۈنلا بەش يىل ۋاقىت كېتەتتى. مۇقەددىماتى مەنتىقىيە، مەۋھۇمە يۇنانىيە دەرسلىرى كۇچەپ ئوقۇتۇلاتتى. «سەرپ»، «مۇئەززى»، «زەنجانى»، «ئاۋامىل» قاتارلىق گىرامماتىكا كىتابلىرىنى بەش ـ ئالتە يىللاپ ئوقۇتاتتى. دەرسلەرنىڭ ئىچىدە ساپ ئەقىدىگە ياتىدىغان بىلىملەرگە سەل قارىلىپ تەسەۋۋۇپ نامايەندىلىرىنىڭ كىتابلىرى كۇچەپ ئوقۇتۇلاتتى. شۇڭا قەشقەردە «گەپنى ھە دېسىلا ھېپ بىلەن مەۋلىۋى جامىنىڭ ئەسەرلىرىدىن باشلايدىغان، ھەر خىل لەتىپە ۋە ئەبۇ مۇسلىم قاتارلىقلارنىڭ جەڭ قىسسىلىرىنى بىلىدىغانلارنىڭ ھەممىسى مەلۇماتى مول، بىلىملىك ئادەم[2]» سانىلاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئابدۇقادىر دامموللام ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىچىلىرى-

① نۇشرىۋان يائۇشېف: «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2005 ـ يىلى 1 ـ سان.

② چۇقان ۋەلىخانوف: «ئالتە شەھەر خاتىرىلىرى»، «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى 2001 ـ يىلى 2 ـ سان، 48 ـ بەت.

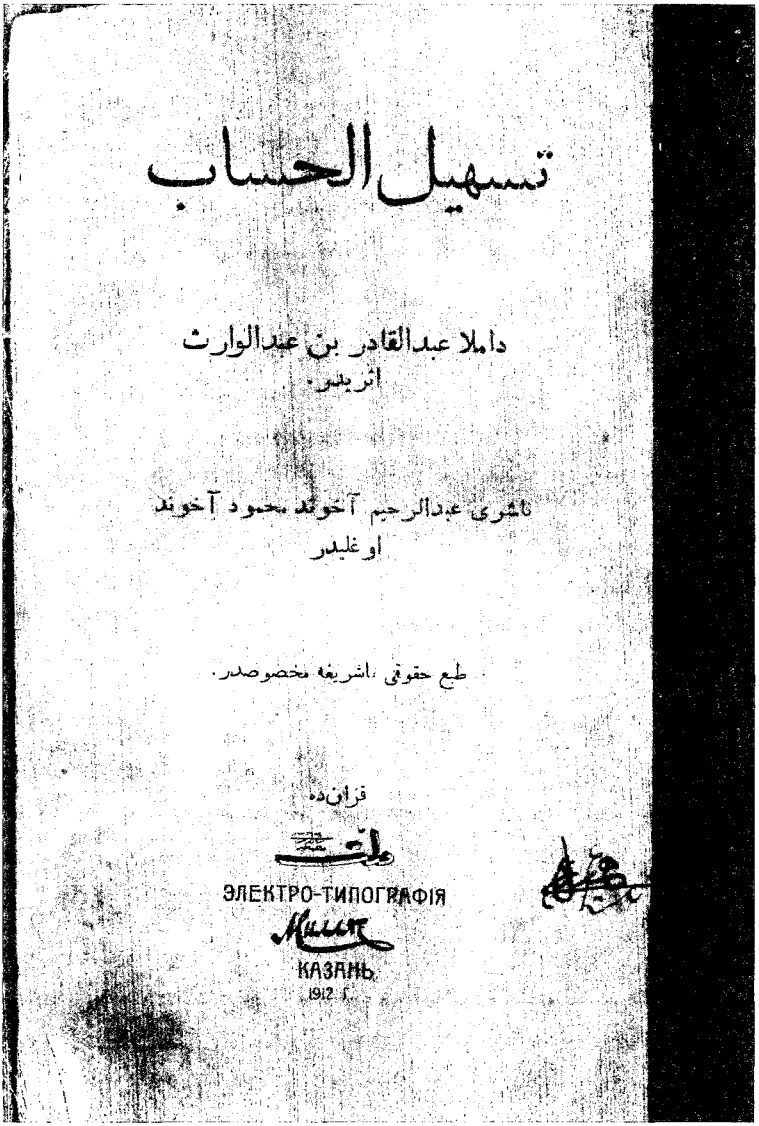
تسهيل الحساب

داملا عبدالقادر بن عبدالوارث
اثريدر.

ناشري عبدالرحيم آخوند محمود آخوند
اوغليدر

طبع حقوقى ناشريغه مخصوصدر.

قزان‌ده
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФІЯ
КАЗАНЬ.
1912 г.

بۇ، ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ «تەسھىلۇل ـ ھېساب» (ھېسابنى ئاسانلاشتۇرۇش) ناملىق دەرسلىك كىتابىنىڭ 1912 ـ يىلى قازاندا بېسىلغان نۇسخىسىنىڭ مۇقاۋىسى. بۇ كىتاب تەقىقاتچى ئابدۇرېھىم سابىت ئەپەندىنىڭ قولىدا ساقلانغان. سۈرەتنى شۇ كىشى تەمىنلىدى.

گە ئوخشاش ئىشنى ئالدى بىلەن جەدىدچە مەكتەپ ئېچىپ، مەدرىسە مائارىپىنى ئوقۇتۇش ئۇسۇلى ۋە مەزمۇنى جەھەتتىن تەڭ ئىسلاھ قىلىشتىن باشلىغان. كەلگۈسىدە ئۆزىگە قول ـ قانات بولۇشقا يارايدۇ، دەپ قارىغان زىھنى ئوچۇق ياش تالىپلارنى ۋە بىر قىسىم شاگىرتلىرىنى تۈرلۈك ئامالالار بىلەن چەت ئەللەردىكى ئىسلاھات ئىدىيەسى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتقان جايلارغا ئوقۇشقا چىقارغان. ئوقۇشقا چىقىرىلغان بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ خىراجىتىنى 1911 ـ يىلى ئىستانبۇلدا ئابدۇرەئوف فىترەت، ئوسمان خوجا، ئابدۇلئەزىز غۇلجائى، مۇقىمىددىن بەگجانى ۋە سادىق ئاشۇر ئوغلى قاتارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان ھەيئەت تەرىپىدىن قۇرۇلغان «بۇخارا مەرىپەت جەمئىيىتى» ئۈستىگە ئالغان.

ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى ئويىشى شىنىچىرو «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى» ناملىق ماقالىسىدە «دانا ئىسلاھاتچى ئۆلىما ئابدۇقادىر داموللام 1912 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. ئابدۇقادىر داموللام قەشقەر قاتارلىق تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلاردا مۇسۇلمانلارنى يېڭىچە مائارىپتا تەربىيەلەش ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش بىلەن بىللە، ھەر يىلى ئىستانبۇل، قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگ قاتارلىق ئىلغار مۇسۇلمان يۇرتلىرىغا 10 ــ 15 ئوقۇغۇچى چىقىرىپ تۇرغان[1]» دەپ يازغان.

ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيەسىنىڭ روشەن ھالدا كۆچىيىپ، پائالىيەتلىرىنىڭ جانلىنىپ، مۇنەۋۋەر بىر جەدىدچىگە ئايلىنىشىدا قىرىم، قازان، ئۇفا، ئورىنبۇرگدىكى تاتار زىيالىيلىرىنىڭ جەدىدلىك پائالىيەتلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ تاشكەنت، سەمەرقەنتتىكى مۇنەۋۋەر قارىي ئابدۇرەشىدخانغا ئوخشاش ئاڭ ۋە ئارزۇدىكى ياش ئۆلىمالارنىڭ مەرىپەتچىلىك ھەرىكەتلىرى كۈچ-

① ئويىشى شىنىچىرو: «قەشقەردىكى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى» «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2000 ـ يىلى 2 ـ سان، 24 ـ بەت.

لۇك تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسمائىل غاسپىرالىنىڭ «تىلدا، پىكىر دە، ھەرىكەتتە بىرلىك» نى ئەملىگە ئاشۇرۇش شوئارى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللىي ئويغىنىش ھەرىكەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشىغا تۈرتكە بولغان. ھەرقايسى تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئويغانغان زىيالىيلىرى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي غايىلىرىنى تۈرغۇزۇپ، زامانىۋىلىشىش، ئىلغارلىق، تەرەققىيات، گۈللىنىش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. مۇتەئەسسىپ-لىك بىلەن ئىلغارلىق، خۇراپاتلىق بىلەن مەرىپەتچىلىك، تەركىدۇنيالىق بىلەن ئەمەلىيەتچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۈرەش ناھايىتى كەسكىن ھەم مۇشكۈل بولغان. بۇ جەريانداا مىللىي غايىلىرى پىشىپ يېتىلگەن تاتار مەرىپەتچىلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

تارىخىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا، تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئويغىنىش ھەرىكىتى چار رۇسىيەنىڭ ئۇچ ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە تاتارلارنىڭ زېمىنلىرىنى بىر - بىرلەپ ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىگە ۋە ماددىي مەنپەئىتىگە قوشلاپ زەربە بېرىشى، ئېتىقاد ۋە مەدەنىيىتىگە غالجىرلىق بىلەن زىيان-كەشلىك قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇنداق زور مىللىي خەۋپ ئاستىدا تاتار مەرىپەتچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇ-قىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت سىستېمىسىدىكى قالاقلىقلارنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىسلامىيەتنىڭ قىممەت قارىشى بىلەن غەربنىڭ پەن - مەدەنىيىتىنى ماسلاشتۇرۇشقا تۇتۇش قىلغان. بۇ تارىخىي ئويغىنىشنى ئۇلارنىڭ تالانتلىق مۇتەپەككۇرلىرى بىلەن پائالىيەتچان مىللىي بۇرژۇئازلىرى بىرلىكتە رويابقا چىقارغان. ئۇلارنىڭ ئويغىنىش ھەرىكىتى ئوتتۇرا ئاسىيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن بىر ئىدىيەۋى ئېقىم شەكىللەندۇرگەن. باغچە سارايى، قازان، ئورېنبۇرگ، ئۇفا، تىرويىسكى، ئاستراخان قاتارلىق تاتار شەھەرلىرى بۇ خىل ئىدىيەۋى ئېقىمنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ، جەدىدچە مەكتەپ ۋە نەشر بۇيۇملىرىنىڭ تەسىرى يىراق - يېقىندىكى

قېرىنداش خەلقلەر ئارىسىدا زىلزىلە قوزغىغان. ئابدۇقادىر دامولام «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىنىڭ ئاخىرىدا تاتار مەرد-پەتچىلىرى نەشر قىلغان «تەرجىمان»، «ۋاقىت»، «شۇرا» قاتارلىق گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ ئەھمىيىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، «بۇ پايدىلىق ئەسەرلەردىن بەھرىمەن بولغان كىشىنىڭ ۋىجدانى كونـ-لىقتىن يۇز ئۆرۈپ، ئىسلاھات ۋە تەرەققىيات يولىدىن قايتماس!» دەپ يازغان. دېمەك، تاتار مەرىپەتچىلىرىنىڭ جانلىق، ئەمەلىي، ئۇ-نۇمۇلۇك پائالىيەتلىرى جەدىدىلىك ئىدىيەۋى ئېقىمىنى ئۇرغۇتۇپ، مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنى كۇچەيتكەن. 1905 ـــ 1906 ـ يىل-لىرى تۆۋەن نوۋگورود ۋە سانكىت پېتېربۇرگدا تاتار مەرىپەتچىلە-رى باشلامچىلىقىدا ئېچىلغان ئۇچ قېتىملىق ئىسلام قۇرۇلتىيى بۇ ھەرىكەتنى خەلقئارالىق تەسىرگە ئىگە قىلغان.

دەل شۇ يىللاردا بىرىتانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسلامىيەت دۇنياسىغا بولغان قارا نىيىتىنى سىستېمىلاشتۇرۇش، مۇستەملىكە رايونلىرىدا ھەربىي غەلىبىدىن تاشقىرى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئالدىراشماقتا ئىدى. 1906 ـ يىلى قاھە-رەدە چاقىرىلغان گوسپېل يىغىنى خىرىستىيان دىنىنىڭ ئىسلام دىنىغا قارىتقان ئومۇمىيۈزلۈك خىرىسىدىن دېرەك بەرگەن. ئەنگلىيە ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ مىسىرغا قارىتقان سىياسىي، ئىقتى-سادىي كونتروللۇقىنىڭ تەدرىجىي كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ سىڭىپ كىرىشىمۇ تېزلەشكەن. مىسىردا خىرىس-تىيان دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن غەرب مىسسىيونېرلىرى مىسىرغا تۈركۈملەپ يېتىپ كەلگەن. بۇ قېتىمقى يىغىن ئىسلام مەسلىسىنى ھەل قىلىش ۋە ئىسلامىيەتكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئۈسۇللىرىنى، مەسىلەن، دوختۇرخانا ۋە دارىلئېيتاملارنى قۇرۇش، مەكتەپ سېلىش قاتارلىق ئىشلارنى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلغان. ئەزھەر ئۇنىۋېر-سىتېتىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن خىرىستىيان ئۇنىۋېرسىتېتىنى قۇرغان. ئۇلار «ئەڭ مۇھىم ۋاستە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئوقۇغۇ-

چىلارنى تاللاپ غەربكە تەربىيە ئېلىشقا ئەۋەتىش، ئۇلار دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن گوسپېلنى تارقىتىدىغان ئىدىيەۋى رەھبەرلەر بولۇشى كېرەك[1]» دەپ قارار قىلىشقان.

ئابدۇقادىر دامۇللام ئىسلامىيەت دۇنياسى مەۋجۇتلۇق، ئىدىئولوگىيە جەھەتلەردە جىددىي خىرىسقا دۇچ كەلگەن مۇشۇ دەۋردە ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى مۇھىم مۇتەپەككۇرلار بىلەن سۆھبەتتە بولغان ھەم «تاتار مەدەنىيەت ئويغىنىشى» ئەۋجىگە چىققان شەھەرلەردە زىيارەتتە بولغان. ئۇ بۇ جەريانداپ بۇ خىل خىرىسنى چىن مەنىسى بىلەن تونۇپ يەتكەن ھەم نېمە قىلىش زۆرۈرلۈكىنى چۈشەنگەن تۇنجى ئۇيغۇر زىيالىيسى بولۇپ قالغان. ئۇ ئاشۇ ئىدىيەۋى دولقۇنلاردا كۆرەش غايىسىنى مۇستەھكەملىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» دېگەن ماقالىسىدە «غۇلجىدىن ۋەتىنىمگە قايتىپ، ئاۋۋالقى مەسلەكىنى داۋام ئېتىپ، ئاھالىنى جەدىدچە ئىسلاھاتلارغا ۋە تەرەققىياتلارغا تەشۋىق ۋە تەرغىب ئەتتىم» دەپ يازغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ناملىق ئەسىرىدە ئېنىق قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن:

«ــ ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولىمىغا بائىس (سەۋەب) نېمىدۇر؟ ــ ئىككى نەرسىدۇر. بىرى، جاھالەت ۋە نادانلىق؛ ئىككىنچىسى، تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

ــ ئىززەت ــ ئابرۇي، قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

ــ ئىلىم ــ مەرىپەت، ئىتتىپاقلىق بىلەن بولۇر.»

ئابدۇقادىر دامۇللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنى ئايلىنىش، كۆزىتىش جەريانىدا ئويلىنىش، تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق ئاخىرقى ھېسابتا يۇرتنىڭ، مىللەتنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرىنى ئوڭشاش ئۈچۈن چوقۇم ئىشنى مائارىپتا، مەدەنىيەتتە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش

① جى شىيەنلىن باش مۇھەررىرلىكىدە، چېن جياخۇ، ئەن ۋېيخۇا، لو گوجاڭ، گۇ چياۋچاۋ، لىن فىڭمىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ھازىرقى زاماندىكى ئىسلامىزم»، ئىقتىساد گېزىتى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1998 ــ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 242 ــ بەت.

تىن باشلاش قارارىغا كەلگەن. ئۇ بۇ خىل ئىسلاھات غايىسىنى، يەنى جەدىدلىك ئوي - پىلانلىرىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1912 - يىلىدىن باشلاپ قەشقەردە ئۈيۇشما قۇرۇپ، مەكتەپ ئېچىپ، كىتاب چىقىرىپ زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەر-دە باشلىغان جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ داغدۇغىسى ناھايىتى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە قەشقەردىن ھالقىپ كەتكەن. ئۇ بۇ يېڭى ھەرىكەتنىڭ ئۈيغۇر جەمئىيىتىدىكى يېتەكچىسى سۈپىتىدە تونۇلغان. نۇشرىۋان يا ئۇشېۋ 1915 - يىلى كۈچادا تەكشۈرۈشتە بولغان مەزگىلدە يازغان خەۋەر ماقالىسىدە «مەدەنىيەت قۇياشىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قېلىپ جانسىز ۋە ھەرىكەتسىز ياتقۇچىلار كىملەر، ئۇلار قەيەردە؟ بۇلار چىندا، ئالتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىدۇر. دۇنيادا بۇلاردىنمۇ تۆۋەن قالغان يەنە بىر خەلق بولمىسا كېرەك»، «بۇ يەردە مىللىي تارىخ، ئا-نا تىل ۋە مىللىي ئەدەبىيات ئوقۇتىدىغان مەكتەپ - مەدرىسەلەر يوق. بولسىمۇ بۇخارا ئۇسۇلىدا. مانا شۇ سەۋەبلىك ئۇلار ئۆزلىرى-نىڭ كىم ئىكەنلىكلىرىنى بىلەلمەي يۈرۈشىدۇ. بۇ يەردە ئۆز ئانا تىلىدا توغرا يازالايدىغان ۋە ئوقۇيالايدىغان ۋە مىللىي تارىختىن خە-ۋەردار بىرمۇ كىشى يوق. پەقەت قەشقەرلىك دامۇللا ئابدۇقادىر ئە-پەندى بۇنىڭ سىرتىدىدۇر» دەپ يازغان. گەرچە ئابدۇقادىر دامۇللام تەرەققىيات تەرەپدارلىرىنىڭ نەزىرىدە يۈكسەك ئاتالسىمۇ، ئەمما، بۇ ياش ئالىمنىڭ قەشقەردەك جاھالەت تۇتەكلىرى ئىچىدە بۇرۇقتۇرما بولۇپ قالغان قالاق شەھەردە تەرەققىيپەرۋەرلىك غايىلىرىنى رېئال-لىققا ئايلاندۇرالىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. ئابدۇقادىر دامۇللامغا ئوڭ كېلىپ قالغان يېرى شۇكى، ياڭ زېڭشىن 1912 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭنىڭ ئالىي ئەمەلدارلىقىغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەنىدى. بۇ چاغدا شىنجاڭ ۋەزىيىتى تولىمۇ مۇرەككەپ ئىدى. ئۇ ھەربىي ئۆز-گىرىش قىلىپ ئىلىنى مۇستەقىل ئىداره قىلىۋاتقان شىنخەي ئىن-قىلابچىلىرىنى، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ قومۇل تاغلىرىنى سوراۋاتقان تۆمۇر خەلىپىنى، تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدا ئىنتايىن جاز-

لىنىپ كەتكەن گېلاۋخوپچىلارنى يوقىتىپ ئۆزىنىڭ ئاجىز ھاكىمـ
يىتىنى مۇستەھكەملىمسە، مالىيەسى قۇرۇقدىلىپ قالغان ھۆكـۇ ـ
مەت خەزىنىسىنى غەملىمسە بولمايتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ياكى زېـڭ ـ
شىننىڭ قەشقەردىكى يېڭىلىق ـ كونىلىق تالاش ـ تارتىشلىرىغا
كۆڭۈل بۆلگۈدەك چولىسى يوق ئىدى. جايلاردىكى ئەمەلدارلارمۇ سـ ـ
ياسىي ۋەزىيەتنىڭ قاياقتا بۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆزىتىپ، ئۆزلىرـ ـ
نىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قايغۇرۇشۇپ ئۆتـۇشۇۋاتاتتى.
شۇڭا، ئابدۇقادىر دامۇللام ياكى زېڭشىننىڭ رەزىل سىياسىتىنىڭ
قارشىلىقىغا ئۇچرىماي جەدىلىك ھەرىكىتىنى قىسقىغىنا بىرنەچـ ـ
چە يىل داۋام ئەتكۈزۈشكە مۇۋەپپەق بولغان. لېكىن، مۇتەئەسسىپ
ئۆلىما ـ ئىشانلار زامانغا لايىقلىشىشقا جان ـ جەھل بىلەن قارشى
تۇرۇپ، ئۆزلىرى بىلىپ ـ بىلمەي ياكى زېڭشىننىڭ رەزىل سىياسـ ـ
تىگە ئۈيغۇن يول تۇتقان. ئابدۇقادىر دامۇللامغا ئوخشاش ئىسلاھات
بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىققان بىر ئادەم ئالدى بىلەن چوقۇم قەشقەردە
يۈكسەك نوپۇز تىكلىشى، كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولۇشى كېـ ـ
رەك ئىدى. ئەپسۇسكى، قەشقەر مەشھۇر مەدرىسەلەرمۇ، داڭلىق دـ ـ
نىي ئۆلىمالارمۇ كۆپ قەدىمىي شەھەر ئىدى. سوپى ـ ئىشانلارنىڭ
تەسىر كۈچىمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە زور ئىدى.
بۇنداق مۇھىتتا يېشى ئەمدىلا 40 تىن ھالقىغان، كۆپ يىللار چەت
ئەللەردە يۈرگەن ئابدۇقادىر دامۇللامدەك بىر ئالىمنىڭ مۇتەئەسـ ـ
سىپلەر تەرىپىدىن قارشى ئېلىنمايدىغان ئىجتىمائىي غايىلىرىنى
ئەمەلگە ئاشۇرالمىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. قەشقەردىكى ئۆلىما ـ ئىـ ـ
شانلارنىڭ مۇتلەق كۆپى تار مەنىدىكى ئىبادەتلەرگىلا دۇم چۈشكەن،
ئۇنىڭدىن باشقا ئىشنى ئارتۇقچە ھەم ئېتىقادقا مۇخالىپ دەپ قارايـ ـ
دىغان نەزەر دائىرىسى تار كىشىلەر ئىدى. ئۇلار دۇنيا مىقياسىدا
ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن ۋە ئارقىدا
قالغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى. خەۋىرى بار دېگەندىمۇ، بۇنىڭ سەۋەبى
ئۈستىدە ئويلانغۇدەك تەپەككۇر قۇۋۋىتىدىن، بۇنداق قاباھەتلىك رېـ ـ

ئاللىقاچان ئېچىنىغۇدەك ساپ ۋىجدانىدىن، خەلقنى قۇل قىلغۇچى زوراۋان زالىملارغا قارشى تۇرغۇدەك غەيرەت ـ شىجائەتتىن مۇس-تەسنا ئىدى. ئۇلار يۇمشاق ئىبادەتلەرنىلا ئادا قىلىشىپ، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنى ئەڭ تەقۋادار ھېسابلىشىپ، نەزىر ـ چىراغلاردا ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن دۇئا ـ تىلەكلەرنى تىلىشىپ، كۆرۈۋاتقان كۈن-لىرىگە مىڭ مەرتىۋە شۈكۈر قىلىشىپ يۈرۈۋېرەتتى. كۇلىپەتلىك قىسمەتلەرنىڭ سەۋەبى ئۇستىدە ئويلىنىش، ئاپەت كەبى كەلمىش-لەرگە چارە ـ تەدبىر ئىزدەشنىڭ ئورنىغا، ئۇنى تەقدىر ـ قىسمەت، ئاللانىڭ ئىرادىسى دېيىشىپ پاسسىپ پوزىتسىيە تۇتۇپ ياشاۋېرەت-تى. بۇلارنىڭ باشچىسى جەدىدلىككە ئۆچمەنلىك قىلىشتا تونۇلغان ئۆلىما سېلىم دامۇللا ئىدى. ئۇ «تارىخ ۋە جۇغراپىيە ئوقۇتۇش ھارامدۇر» دەپ پەتىۋا چىقارغانىدى. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئوقۇ-تۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە بىدئەتلىككە ياتىدىغان ئادەتلەر-نى ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسلىرىنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ «يەھۇ-دىي ـ ناسارالار ئاللانىڭ كۆرسەتكەن يولىنى ئۆزگەرتىۋەتكەن، شۇڭا ئۇلار دىنىنى ئىسلاھ قىلسا بولىدۇ، بىزنىڭ دىنىمىز ئەڭ توغرا، ئەڭ مۇكەممەل دىن، شۇڭا ئىسلاھ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇنداق قىلىش كۇپۇرلۇقتۇر» دېگەندەك گەپلەرنى تارقاتقان. بۇ كىشىنىڭ قەشقەردىكى ئۇچىغا چىققان مۇتەئەسسىپ ئىكەنلىكىنى 1914 ـ 1916 ـ يىللىرى قەشقەر، ئاتۇشلاردا يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغان تۇركىيەلىك ئەھمەد كامال ئەپەندىمۇ ئۆز كىتابىدا قاقشاپ تۇرۇپ تىلغا ئالغان.

ئابدۇقادىر دامۇللام قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن 1912 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ شامالىلىرى قەشقەرگە ئەمدىلەتىن يېتىپ كېلىۋاتقان، قەشقەردە ئەنئەنىۋى ئىسلام مائارىپىنىڭ ئوقۇتۇش مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى ئۇستىدە گەپ ـ سۆزلەر بولۇۋاتقان بىر چاغ ئىدى. ئوت-تۇرا ئاسىيا ۋە تۇركىيە قاتارلىق جايلاردىكى يېڭى مائارىپنىڭ ۋەز-

يىتى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، جەدىدىلىك ئىدىيەسى مۇكەممەل-لەشكەن ئابدۇقادىر دامۇللام يېڭى مائارىپىنىڭ ھامىيلىرى ۋە باشلامچىلىرى بولغان ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلارنى قىزغىن قوللىغان. ئۇلار بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ بىر سەپتە تۇرغان. 1914 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇستۇنئاتۇش ئىكساقتا قۇرۇلغان، ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مۇنتىزىم يېڭىچە مەكتەپ بولغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە زور ئۈمىد باغلىغان. مەدرىسەلەرنىڭ دوگما تەلىم - تەربىيە ئۇسۇلىنى، قارىغۇلارچە يادلاتقۇزۇشنى ئاساس قىلىدىغان ئوقۇتۇش شەكلىنى، دەۋر تەلىپىگە ماس كەلمەيدىغان دەرسلىكلەرنى ئىسلاھ قىلىپ جەدىدچە ئوقۇتۇشنى ئىزچىللاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئوقۇتۇش ئۇسۇلى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ماتېرىيالى قاتارلىق جەھەتلەردە بىر يۇرۇش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ بۇ قېتىم قەشقەردە ئويىنغان رولى ئىلگىرىكى يىللاردا ئويىنغان رولىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن. 1912 - يىلى جۇڭخۇا مىنگو ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، جايلاردىن بېيجىڭدىكى پارلامېنتقا ۋەكىل سايلاش ھەقىقىدە ئۇقتۇرۇش تارقاتقان. قەشقەردە ئابدۇقادىر دامۇللامنى پارلامېنتقا ۋەكىل قىلىپ كۆرسىتىش ھەققىدە غۇلغۇلا بولغان[1]. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەر تەۋەسىدە كۈنسايىن ئابرۇي تېپىپ، يېڭىلىق ۋە ئىلغارلىقنىڭ بايراقدارى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭىلىققا تەلپۈنگەن قەشقەر ياشلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە نەشر قىلىنىۋاتقان گېزىت - ژۇرناللارنى ئوقۇيدىغان قىرائەتخانا ئاچقان، دېگەن نامدا

① بۇ غۇلغۇلىنى 1913 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىكى «ۋاقىت» گېزىتىدە ئېلان قىلىنغان خەۋەردىن ھەم نۇشرىۋان يائۇشېفنىڭ 1915 - يىلى قەشقەردىن يازغان خەۋەر - ماقالىلىرىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بېيجىڭنىڭ مۇپەتتىشى خۇيزۇ ۋاڭ ئاخۇن ئابدۇلرەھمان بىلەن بېيجىڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئەبۇبەكرى ئاخۇنمۇ بۇ ھەقتە قەشقەرگە نەچچە رەت خەت يېزىپ سۆيلىگەن.

ئۆلىمالار كېڭىشىنى قۇرغان، بۇ كېڭەشكە قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق ئۆ-لىمالىرىدىن موللا ئىسلام دامۇللام، ئوبۇلقاسىم ئاخۇنۇم، خانئېرىق-لىق ئابدۇغوپۇر ئاخۇن مەخدۇم قاتارلىق زاتلار ئىشتىراك قىلغان. «جەمئىيەتنى خەيرىيەت ئىسلامىيە» نامىدا فوند تەسىس قىلغان. «مۇ-تالىئە ھىدايەت» دېگەن نامدا يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. «تەسھىلۇل ھېساب» (ھېسابلاشنى ئاسانلاشتۇرۇش) قاتارلىق ئونلىغان دەرس-لىكلەرنى تۈزۈپ باستۇرغان. ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆزىنىڭ جەدىدلىك ئىدىيەسى ۋە غايىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن پىروگرامما خاراكتېرلىك مۇھىم ئەسىرى «نەسىھەتنى ئاممىا» نى يېزىپ، باستۇرۇپ تارقاتقان. بۇ ئەسەر قاراتمىلىقى كۈچلۈك، چاقىرىق كۈچى زور، جەدىدىزملىق روھقا باي ئەسەر بولۇش سۈپىتى بىلەن، شۇنداقلا ئىدىيەسىنىڭ ئىلغار، تىلىنىڭ ئاممىبابلىقى بىلەن ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئىدىئ-ئولوگىيەسى ۋە ئەدەبىياتى تارىخىدىكى تۇنجى ۋەكىللىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەردىن ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئىسلاھات ئىدى-يەسىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەسەردە بۇ مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىسلام تۇسىدىكى قالاق ئۇيغۇر جەمئى-يىتىنى زامانىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان كۈچلۈك ئارزۇسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. ئەسەردىن كۆرۈۋېلىشقا بو-لىدۇكى، ئۇ دىندىن تاشقىرى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىمۇ، كونا ئەندىز-دىكى قاتمال دىنىي ھاياتنىمۇ قەتئىي ھىمايە قىلمىغان. پەقەت غەپ-لەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغان ئەنئەنىۋى جەمئىيەتنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە جۇشقۇن جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى؛ ئىدراكقا بىپەرۋا قارايدى-غان نادان جەمئىيەتنى مەرىپەت روھىغا باي يېڭى جەمئىيەتكە ئايلاندۇرۇشنى؛ زەئىپلەشكەن، بىدئەت چىرمىغان، مۇجمەل ئەقىدە ـ ئېتىقادنى كۈچلۈك ھەم ساپ ھايات پىرىنسىپىغا ئايلاندۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئەينى دەۋرنىڭ ئىلغار ئىدىئولوگىيەسى ۋە ماتارىپ ئىسلاھاتىغا يېقىندىن ياندىشىپ ۋۇجۇدقا چىقارغان يۇ-

قىرىقى پائالىيەتلىرى قەشقەردە ئىلغارلىق تەرەپدارلىرى بولغان «جەدىدچىلەر» بىلەن كونىلىق تەرەپدارلىرى بولغان «قەدىمىيچىلەر» ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ھەم زىددىيەتنى روشەن ھالدا كۆچەيتكەن. كونىلىق تەرەپدارلىرى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە يېقىن، شۇنداقلا ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغاچقا غالىب كەلگەن. ئىلغارلىق تەرەپدار-لىرىنىڭ باشلامچىسى بولغان ئابدۇقادىر دامۇللام مۇتەئەسسىپ موللا - ئىشانلارغا تەڭ كېلەلمەي مۇرەسسە قىلىشقا، ھەتتا يول قو-يۇشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1915 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشر قىلىنغان سانىغا بېسىلغان «بايانى ھەقى-قەت» ناملىق ماقالىسىدە قەشقەرنىڭ مۇتەئەسسىپ ئۆلىما - ئىشان-لىرىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن. ئۇ بۇ جاھىل كۈچلەرنى «ئۆلىمالار»، «چوڭلار»، «رەھبەرلەر» دەپ ئاتاپ تۇرۇپ، ئۇلار ئۇستىدىن مۇنداق شىكايەت قىلغان: «قايسى كۈنى دىيارىمىزدا تەرەققىي قىلغان مەدە-نىيەتنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. رەھبەرلىرىمىز نامىدىن مەزكۇر مەدەنىيەتنى ئۆگەنگۈچىلەرگە ‹لەنەتگەردى، ئازغۇنلار› دېگەندەك پە-تىۋالارنى يامغۇردەك ياغدۇرۇشقا باشلىدى»، «بىزنىڭ تەشەببۇسلە-رىمىز ئەمەلگە ئاشماي، يەككە - يېگانە ھالىتىدە نەزەردىن چەتتە قالدۇرۇلدى. بىزنىڭ دالالىتىمىز بىلەن ياشلار ئىجتىھات بىلەن قىرائەتخانا ئاچتى. چوڭلار بۇنى ‹مەزھەپ بۇزىدۇ› دەپ ياپتۇردى. ئىسلام جەمئىيىتى قۇردى. بۇنى ‹دەھرىيەت ئوچىقى› دەپ بۇزدى. ئىسلامنىڭ ياخشىلىق قىلىش جەمئىيىتى (جەمئىيەتى خەيرىيەت ئىسلامىيە) نى قۇرۇۋىدى، ‹پىتنە - پاسات تارقىتىدىغان مەركەز› دەپ تەشۋىق قىلىپ يىمىرىۋەتتى. ‹نەسىھەتى ئامما› ئىسىملىك رە-سالىنى نەشر قىلسا ‹بىدئەت› دەپ پەتۋا قىلىپ بىكار قىلدى. ‹مۇ-تالىئە ھىدايەت› نامىدا دىنىي، مىللىي، ئەدەبىي مەكتەپ ئاچتى. بۇ-نى ‹ئازغۇنلار ئۇيۇشمىسى› دەپ تاقىتىۋەتتى... ئامالسىزلىقىمىزدىن تەرەققىي مەدەنىيەت ئىشلىرىمىزدىن يۈز ئۆرۈپ، رەھبەرلىرىمىزگە ئەگىشىپ راھەتلەرگە ئېرىشتۇق». شىكايىتىنىڭ ئاخىرىنى «راھەت-

لەرگە ئېرىشتۇق» دەپ ئاچچىق كىنايە بىلەن ئىپادىلىگەن ئابدۇقادىر داموللام تېخىمۇ ئاشۇرۇپ تەنە قىلىپ، شۇنىڭدىن كېيىن «جالىدىن ئافغانىي، شەيخ مۇھەممەد ئابدۇ، ئىسمائىل بەگ غاسپىرالىنىسكىلەرگە مۇيەسسەر بولمىغان تەھسىن ۋە ئاپىرىنلار بىزگە مەنسۇپ بولدى» دەپ يازغان. بۇنىڭدىن قەشقەر جەمئىيىتىدە كىشىنى چۆچۈتىدىغان قاباھەتلىك كۈچنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، ئابدۇقادىر داموللامنىڭ نەقەدەر زور جاسارەت بىلەن بۇ جاھىلىيەت ھامىلىرىغا روبىرو تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ مەزكۇر ماقالىسىدە ئۆزكۇنگەن ھالدا «مەدەنىيەتكە ئاياغ بېسىش ــ ھەقىقەتنى چۈشەنگەن بۇيۇك رەھبەرلەرنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن ياكى قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىش بىلەن بولۇشى مۇمكىندۇر» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قالاق ھەم بېكىنمە ھالىتىتە قالغان مىللەتنىڭ زامانىۋى مەدەنىيەت بىلەن قوراللىنىشىنى يىراقنى كۆرەر رەھبەر بىلەن جۇغراپىيەلىك ئامىلغا باغلاپ چۈشەنگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇنداق توغرا بىلىش كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلىدۇ. جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ مىللەتنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل. شۇڭا مەشھۇر گېرمان پەيلاسوپى گېگېل «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيەلىك سەھىنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. «چۈنكى، زېمىن بىلەن ئىنسانلار بىر ــ بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. جۇغراپىيەلىك شەرتلەر بولسا ئىنسانلارنىڭ تارىخىي يولىنى، ھاياتلىق خۇسۇسىيىتىنى گويا تەقدىردەك بەلگىلەيدۇ[1].» كېلەچەككە يول كۆرسىتەلەيدىغان، ھەقىقەتنى چۈشەنگەن بۇيۇك رەھبەر ئەينى زامانداشلىرىدىن ئۈيغۇر جەمئىيىتىدە بارمىدى، دېگۈدەك، بىز بۈگۈنكى تارىخىي يۈكسەكلىكتىن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، پەقەت ئابدۇقادىر داموللاملا

① لۇئىس لىگېتى (ۋېنگىرىيە): «بىلىنمىگەن ئىچكى ئاسىيا»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009 ــ يىلى نەشرى، 1 ــ بەت.

مۇشۇنداق سۈپەتكە مۇناسىپتۇر. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «بايانى ھەقىقەت» ناملىق ئەسىرى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خېلى ئەتراپلىق كۆزەتكەن تاتار زىيالىي نۇشرىۋان يائۇشېف «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىكى سانىدا ئېلان قىلغان تەسىرات ماقالىسىدە «قەشقەرلىك دامۇللا ئابدۇقادىر جانابلىرىنىڭ ‹بايانى ھەقىقەت› ماۋزۇلۇق ماقالىسى بېسىلدى. قەشقەردەك ئەڭ قاراڭغۇ بىر بۇلۇڭدىن شۇنداق ئاڭلىق ۋە كۈچلۈك بىر ئاللىنىڭ چىقىپ تۇرکچە مەتبۇئات ئارقىلىق ھەقىقەت ھاللىرىنى بايان قىلىشى مېنى ئەڭ سۆيۈندۈردى. بۇ ھەقتە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ داۋاملىق قەلەم تەۋرىتىپ تۇرۇشنى تىلەيمەن» دەپ يازغان. «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرلىرى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «بايانى ھەقىقەت» دېگەن ئەسىرىگە تەھرىر ئىلاۋىسى يازغاندا «دامۇللا ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ ‹جاۋاھىرۇل - ئىيقان› ناملىق ئەسىرىنى تۇنجى كۆرگەن ۋاقتىمىزدا مۇئەللىپنى شام ياكى مىسىر ئاللىملىرىدىن بولسا كېرەك، دەپ ھۆكۈم قىلغانىدۇق، بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلغان پېتى ئەرەب تىلىدا بۇ دەرىجىدە پەسىھ ۋە تەبئىي قەسىدە يازالايدىغان مۇقتەدەر ئالىم بولۇشى ئېسىمىزگە كەلمىگەنىكەن» دەپ، قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن.

1912 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلاھات ئىشلىرىنى قانات يايدۇرغان ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ بۇ يىللاردا قەشقەردە مۇتەئەسسىپ قەدىمىيچىلەر بىلەن بولغان كۈرەشتە مۇرەسسە قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئۇنىڭ تامامەن يەككە - يېگانە قالدۇرۇلغانلىقى، سۆز - چاقىرىقلىرى ئېتىبارسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغانلىقى ۋە ئىش - پائالىيەتلىرى زىيادە توسقۇنلۇققا دۇچ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى، ئەلۋەتتە. ئابدۇقادىر دامۇللام 1916 - يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلغان «ئەدەبىي بىر مۇساھىبە» ناملىق ماقالىسىدە «ھال ھازىردە چوڭلار - گە ئەگەشمەك يۈزىسىدىن، بۇخارا تەرتىپلىرى ئىلە مەنتىق، كالام، پەلسەپە، تەدرىس ۋە مۇكالىمەلەرگە مەشغۇل بولساموۇ، لېكىن زىيا -

لىي شاگىرتلەرگە تەپسىر، ھەدىس، ئىلمۇ ئەمايىلەلەردىن تەلىم بەرمەكتىمەن» دەپ يازغان. ئۇ ئۆزى بۇ يىللاردا ھەم مۇدەررىس، ھەم قەشقەرنىڭ مۇپتىسى ئىدى. 1914 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قەشقەرگە كېلىپ، قەشقەردە ئالتە ئاي تۇرۇپ، 1915 ـ يىلى قەشقەردىن ئايرىلىپ تاشقورغان ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا ماڭغان ئادىل ھېكمەت بەي، ئەمرۇللا بەي قاتارلىق تۈركىيەلىك زىيالىيلار ئۇستۇنئاتۇش تىكى باھاۋۇدۇن باينىڭ ئۆيىدىن خوشلىشىپ ئافغانىستانغا بېرىش ئۈچۈن رۇسىيە تەۋەسىگە قاراپ يولغا چىقىش ئالدىدا بولغان ئىشنى مۇنداق يازغان: «ئارتۇشتىن يولغا چىقىش ئەسناسىدا قەشقەر مۇپتىسى ھاجى ئابدۇلقادىر دامولللامنىڭ ئارقىمىزدىن ئەۋەتكەن بىر ئاتلىق كىشىسى بىزنى جىددىي ئارقىمىزغا قايتىشقا دەۋەت قىلدى. مۇپتى ئەپەندىم بىزلەر رۇسلارنىڭ قولىغا ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان ھالەتنى چۈش كۆرۈپتۇ. شۇڭا قەشقەرگە قايتىشىمىزنى ئۇمىد قىپتۇ. بىر نەرسىنى چۈشەنگەندەك بولدۇق. بۇ چۈش مەسلىسى ئەمەس ئىدى. مۇپتى ئەپەندىم بىر نەرسىنى بىلىپ قالغانىدەك قىلاتتى[1].»

بۇ تۈركىيەلىك زىيالىيلار ھىندىستاندىن قەشقەرگە كەشمىر يولى بىلەن كەلگەن بولۇپ، ئافغانىستان تەرەپكە چىقىدىغان يولنىڭ ئوي ـ چوڭقۇرىنى بىلمەيتتى ھەم بۇ جايلارنى رۇسلار قامال قىلىۋالغان بولغاچقا خەتەرلىك ئىدى. ھەقىقەتەنمۇ ئۇلار چېگرادىن چىقىپلا رۇسلارنىڭ تۇتقۇنىغا ئايلانغان. بۇ بايانىدىكى ئۇچۇردىن بىز شۇ يىللاردا، يەنى 1915 ـ يىلى ئابدۇقادىر دامولللام قەشقەرنىڭ مۇپتىسى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالايمىز. ئەھمەد كامالمۇ ئۆز كىتابىدا ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ مۇپتى ئىكەنلىكىنى بىلدۇرىدىغان مۇنداق بايانلارنى يازغان: «شۇ كۈنى ئابدۇقادىر ھاجىم مۇپتى ھەزرەتلىرى مەن بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تۇرمىگە كەلگەنىدى. بۇ زاتى شېرىپ مېنىڭ مەنىۋى پەدەرىم ئىدى. ئۇ ئۇسۇلى جەدىد مەكتەپلىرىدە ئو-

① ئادىل ھېكمەت بەي (تۈركىيە): «ئاسىيادا بەش تۈرك»، ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى نەشرى، 128 ـ بەت.

قۇشنىڭ دۇرۇس ئىكەنلىكى، بەلكى پەرز ئىكەنلىكى توغرۇلۇق شىنجاڭدا تۇنجى قېتىم پەتۋا چىقارغان پەزىلەتلىك زات ئىدى[1].»
مۇپتىلىق ئىسلام جەمئىيىتىدە خېلىلا يۇقىرى مەرتىۋە، شۇنداقلا ئالىي ئىمتىياز ئىدى. ئابدۇقادىر دامۇللام جەدىدلىك يولىدا چىڭ تۇرۇش ـ تۇرماسلىق مەسىلىسىدە ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ قاتتىق بېسىمى سەۋەبىدىن مۇرەسسەچىلىك يولىنى تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇنىڭ مەيدانىنىڭ، نىشانىنىڭ، غايىسىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى. ئۇنىڭ جەدىدلىك شان ـ شۆھرىتى بۇ چاغدا ئاللىبۇرۇن شىنجاڭدىن ھالقىپ ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرى ئارىسىغا تارالغانىدى. شۇنداق بولغاچقا قازان شەھرىدە نەشر قىلىنغان «شۇرا» نامىلىق يېرىم ئايلىق ژۇرنالنىڭ 1916 ـ يىلىدىكى بىر سانىدا «ئابدۇقادىر دامۇللا كىمدۇر» دېگەن ئوچېرىك ئېلان قىلىنغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نامى پۈتكۈل تۈركىي خەلقلەرگە مەشھۇر بولۇپ كەتكەن. ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردە «سەرپ ـ نەھۋى» (مورفولوگىيە ـ سىنتاكسىس)، «تەسھىلۇل ھېساب» (ئاسانلاشتۇرۇش)، «جۇغراپىيە ئىلمى»، «ئاقائىد زۆرۇرىيە» (زۆرۇر ئەقىدىلەر)، «بىدايەتۇس سەرپ» (لېكسىكىدىن دەسلەپكى ئاساس)، «بىدايەتۇن نەھۋى» «تەئلىمۇس سىبيان» (گۈزەكلەرگە تەربىيە)، «تەجۋىد تۈركىي» قاتارلىق دەرسلىكلەرنى تۈزۈپ، تۈرلۈك ئامال ـ چارە بىلەن باستۇرۇپ مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنى دەرسلىك بىلەن تەمىنلىگەن. 120 كۈپلېتلىق «مۇخەممەس» نامىلىق كاتتا ئەسىرنى يېزىپ ئۆزىنىڭ جەمئىيەت، ئېتىقاد، ئەخلاق، مائارىپ ھەققىدىكى تەشەببۇسلىرىنى ۋە تەنقىدىي قاراشلىرىنى ئىپادىلىگەن. مەزمۇنى چوڭقۇر، تىلى گۈزەل، تەنقىدىي رېئالىزملىق روھقا ئىگە بۇ ئەسەر 1910 ـ يىللاردىكى ئەدەبىيات تارىخىمىزدا يېگانە ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

① ئەھمەد كامال (تۈركىيە): «چىن ـ تۈركىستان خاتىرىلىرى»، ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى، 135 ـ بەت.

ئەينى چاغدا، قەشقەر شەھىرىدە «يىراق ـ يېقىنغا نامى مەشھۇر مەدرىسىلەردىن 15 ى بولۇپ، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ لايىپەشتاق مەدرىسەسى، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسەسى، ھېيتگاھ مەدرىسەسى، ئاخۇن ھاجى مەدرىسەسى، قازان مەدرىسەسى، ۋاڭلىق مەدرىسەسى، باھاۋۇدۇن مۆھتەرەم مەدرىسەسى، دورغا بەگ مەدرىسەسى، ناجى ھاكىمبەگ مەدرىسەسى، كەنجە ھاجى مەدرىسەسى، ئوردائالدى مەدرىسەسى قاتارلىق مەشھۇر مەدرىسىلەر قاتاردىن ئورۇن ئېلىپ 200 دىن ئارتۇق تالىپى بار[1]» مەشھۇر مەدرىسە بولغان.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرغان ئۇيغۇر بالىسى ـــ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوف (1887 ـــ 1952) ئۆزىنىڭ «يورۇق ساھىللار» ناملىق ئەسىرىدە 1913 ـ يىلى 26 يېشىدا يۈرتى غالجاتتىن يولغا چىقىپ، غۇلجىغا كېلىپ مۇزئارت داۋىنى ئارقىلىق ئالتە شەھەرگە سەپەر قىلغانلىقىنى يازغان. ئۇ سەپەر جەريانىدا قالدۇرغان خاتىرىسىدە ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي، مەنىۋى پاجىئەلىرىنى كۆرۈپ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىيپەرۋەر مۇسابايېفلار، ئابدۇقادىر دامۇللاملار بارغۇ، دەپ ئۆزلىرىمىزگە تەسەللى بەردۇق[2]» دەپ يازغانلىقىنى كۆرىمىز. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەردىكى ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىشلىرىنىڭ ئاۋانگارتى سۈپىتىدە تونۇلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

1914 ـ يىلى يازدا باھاۋۇدۇن بايىنىڭ غەيرىتى بىلەن ئۈستۈنئا-

① ئەھمەد كامال (تۈركىيە): «چىن ـ تۈركىستان خاتىرىلىرى»، ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1998 ـ يىلى نەشرى، 94 ـ بەت.

② ئەسەت سۈلايمان: «تەكلىماكانغا دۈملەنگەن روھ» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 96 ـ بەت.

تۇشتا ئېچىلغان ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى ــ «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن[1]» نىڭ باش مۇئەللىمى ئەھمەد كامالنى ۋە ئۇنىڭ مائارىپ ھەرىكىتىنى قوللاش ياكى قارشى تۇرۇش مەسىلىسىدە قەشقەردىكى دىنىي ئۆلىمالار ۋە باي ــ بايۇەچچىلەر دەسلەپتە ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كەتكەن. ئابدۇقادىر دامۇللام، باھاۋۇدۇن باي، شەمسىدىن دامۇللام، ماھمۇد دامۇللام، زىرىپ قارى ھاجىم، ئابدۇقادىر ھاجىم، ئابدۇغوپۇر ئاخۇن مەخدۇم، نورۇززادە ھاجى مۇھەممەد ئەلى، ئوبۇلقاسىم دامۇللام، ئابدۇكېرىم خان مەخسۇم، قازىكالان ھاجى ئىسلام دامۇللام قاتارلىق كىشىلەر قوللايدىغان گۇرۇھنى، ئۆمەر باي، سېلىم دامۇللا قاتارلىقلار قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھنى تەشكىل قىلغان. قارشى تۇرىدىغان گۇرۇھ رۇس كونسۇلخانىسى ۋە ئەكسىيەتچى يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، بۇ كۇرەشتە كۇچلۇك ئورۇندا تۇرغان.

ئەھمەد كامال شۇ چاغدىكى ئەھۋاللار توغرىسىدا «بەيسالىق مەھمۇد ئاخۇن دامۇللام بىلەن ئابدۇقادىر دامۇللام ئەپەندىلەر قاراڭغۇ كېچىدە چاققان چاقماقتەك چىرايلىق ۋە مەنىلىك سۆزلىرى بىلەن ئۇلار ئۆچۈرمەكچى بولۇۋاتقان مائارىپ مەشئىلىنى چاقنىتىش ئۈچۈن كۆپ تىرىشتى[2]» دەپ يازغان. ئەمما، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ زىددىيەت ناھايىتى تېزلا مۇرەسسە ھالىتىگە كەلگەن. چۈنكى قەشقەرنىڭ ئەڭ ئابرۇيلۇق باش قازىسى ھاجى ئىسلام دامۇللام جەدىلىكنى قوللاش مەيدانىدا تۇرغان. شۇڭا 1915 ــ يىلى 4 ــ ئاينىڭ 28 ــ كۈنى قەشقەرگە كەلگەن نۇشرىۋان يائۇشېف قەشقەردىكى ئۆزگىرىشلەردىن مەمنۇن بولۇپ: «بۇلتۇر يېڭىچە مائارىپ

① بۇ دارىلمۇئەللىمىننىڭ نامى ئەھمەد كامالنىڭ ئەسىرىدە «ئىتتىھات ۋە تەرەققى دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان. «مەشئەل» دېگەن ژۇرنالدا «ھەبىبزادە دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان. 1915 ــ يىلى باھاۋۇدۇن باي بۇ مەكتەپ ئۈچۈن ئورۇنبۇرگدا باستۇرغان «ئېلىپبەيى تۇركىي» نامىلىق كىتابتا «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» دەپ يېزىلغان.

② ئەھمەد كامال (تۇركىيە): «چىن ــ تۇركىستان خاتىرىلىرى». ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1998 ــ يىلى نەشرى، 108 ــ بەت.

نى چەكلەپ، جەدىدچىلەرنى «كاپىر» دەپ ئاتىغان قەشقەرنىڭ دامول-لىلىرى بۇ يىل ھەممىسى ئۆزگىرىپتۇ. يېڭىچە مائارىپقا قارشى تۇرغۇچىلارمۇ بۇنداق قالتىس نەتىجىلەرنى كۆرۈپ ئۆز يارداملىرىنى ئاتاپتۇ[1]» دەپ يازغان. قەشقەردە يېرىم يىلدەك تۇرۇپ ئاقارتىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ئادىل ھېكمەت بەي قاتارلىق تۇركىيەلىك زىيالىيلار 1915 - يىلى ئاپرېلدا يازغان خاتىرىسىدە مەدرىسەلەردىكى ئۆزگىرىش توغرۇلۇق مۇنداق دېگەن: «قەشقەرلىكلەر بىزگە شۇ قەدەر مۇھەببەت باغلىدىكى، بىر دېگىنىمىزنى ئىككى ئېيتقۇزمايتتى. مەدرىسە تالىپلىرى بىزدىن گېئومېتىرىيە دەرسى ئېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى[2].» قەشقەردىكى بۇ ئۆزگىرىشنى مۇقەررەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى قەشقەر 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە قەدىمىي شەھەر بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىلىم - مەرىپەت مەشئەللىرى نەچچە قېتىم لاۋۇلداپ يېنىپ، نەچچە قېتىم خىرەلەشكەنىدى. مەرىپەت ئەنئەنىسىگە باي بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ زېرەك، تىرىشچان خەلقى زامان تەقەززا قىلغان، مىللەت موھتاج بولغان پايدىلىق ئىلىملەرگە ئىنتايىن تېز يېپىشاتتى. شۇنداق بولغاچقا ئەينى يىللاردا قەشقەرگە كەلگەن گېرمانىيەلىك ژون لىكوك «ئەگەر ياخشى مەكتەپ بولغان بولسا، تۇغما تالانتلىق بۇ مىللەت چوقۇم ئۇچقاندەك ئالغا باساتتىكەن[3]» دەپ تەن ئالغان. ئەمما، ھەرقانداق شەكىلدىكى ئىسلاھاتقا دۇشمەنلىك پوزىتسىيەسىنى تۇتىدىغان ياك زېڭشىن ھۆكۈمىتى تەرەققىيات يولىغا تاشلانغان ھەرقانداق قەدەمنى كۆرۈشنى خالىمايتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، «ئىستىغپار ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىش ئۇچۇن

① ئويىشى شىنىپچىرو: «نۇشرىۋان يائۇشېفنىڭ ساياھىتى ھەققىدە»، «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلى 2004 - يىلى 2 - سان.

② ئادىل ھېكمەت بەي (تۇركىيە): «ئاسىيادىكى بەش تۇرك»، ئىستانبۇل، ئۆتۈكەن نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى، 125 - بەت.

③ ئالبېرت فون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت بايلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى، 47 - بەت.

لاۋزى تەلىماتىنى ئوقۇش» قاتارلىق بىر يۈرۈش قول يازما خاتىرە-لىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بو-لۇشى بىلىملىكلەرنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەھلى خالايىق-نىڭ بىلىم ئۆگەنمەسلىكىنى ئۇمىد قىلمەن ... بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلسا، دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنىڭ بىلە-مى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ دۆلەتنى مالىماتاڭ قە-لىشتىن باش تارتمايدۇ ... ھۇنەر ـ تېخنىكىسى بار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئادەمدىن بىرى كۆ-پىيىدۇ. جاھاندىكى بىغەرەزلىكنى كۆپىنچە ئەقىللىك ئادەملەر قە-لىدۇ ... مەكتەپلەر ياخشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنى تارقىتىدۇ. شۇڭا، بارلىق مەكتەپلەر-نى بىكار قىلىپ تاشلىماي بولمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كىشىلەرنى ئىشلەتسەم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئەقىللىك، بە-لىملىك كىشىلەرنى ئىشلەتمەيمەن ...[1].» ياڭ زېڭشىننىڭ خاتىرە-سىدىكى بۇ بايانلاردىن بىز جۇڭگو خەلقى تۇشمۇتۇشتىن ئويغىنىپ يۇكسەك زامانىۋىلىشىش دەۋرى ھېسابلانغان 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويۇۋاتقان شارائىتتا ئۇنىڭ نەقەدەر ئەكسىيەتچى فېئودال ئىدىيەنى ئەڭگۈشتەر بىلىپ ھاكىمىيەت تۇتۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. مانا بۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىل-غان بىر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇدلاشتۇرۇش تاكتىكىسىدۇر!

ياڭ زېڭشىن بىرنەچچە يىل ئىچىدە ئۆزىگە قارشى ھەربىي ۋە ئىنقىلابىي كۈچلەرنى پاك ـ پاكىز يوقىتىپ، ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن زەھەرخەندە نەزىرىنى يەرلىك خەلق ئىچىدىكى ئىلغارلىق پائالىيەتلىرىگە ۋە بۇ پائالىيەتنىڭ ئاۋانگارت-لىرىغا ئاغدۇردى. شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن 17 يىل جەريا-

① ئەسەت سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشرى، 130 ـ بەت.

نىدا (1912 ــ 1928) «خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇش سىياسىتى» نى يولغا قويغان ياكۇ زېڭشىن:

يىراق شەرقتىن كەلدىم بۇ ياققا،
چىكۇ ساقلاپ تۇرىمەن غەربنى.
قالدۇرمەن بىلىمسىز، نادانلىقتا،
پادىشاھقا بويسۇندۇرىمەن خەلقنى[1].

دېگەن ئەكسىيەتچى سىياسىي ئەقىدىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، كونا مائارىپنى قوللاپ، يېڭى مائارىپنى كۈچىنىكۇ بارچە توسقان. ئەينى يىللاردا «ئىسلام دىنىدىن ساۋاق بېرىدىغان دىنىي مەكتەپلەرنىكۇ كۆپىنچىسىنى ئاخۇنلار ئاچقان بولۇپ، بۇ مەكتەپلەر ئىپتىدائىي دەرىجىلىك مەكتەپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مەكتەپ دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. ئوقۇغۇچىلارغا دىنىي قائىدە، دىنىي ئەقىدىدىن ساۋاق بېرىلەتتى. نامازنىكۇ ئايەتلىرى ئۆگىتىلەتتى، پەن ــ مەدەنىيەت بىلىملىرى ئۆگىتىلمەيتتى، ئۆگىنىش ئۇسۇلى ئۆلۈك ھالدا يادلاش بولۇپ، مەنسىنى بىلىش تەلەپ قىلىنمايتتى. ياكۇ زېڭشىن بۇنداق مەكتەپلەرنىكۇ ھەممىسىنى رىغبەتلەندۇرگەنىدى.[2]» ئۇ شىنجاڭنى لاۋزىنىكۇ «دانالارنى ئەتىۋارلىماي، نادانلارنى ئەتىۋارلاش» نەزەريىسى بىلەن ئىدارە قىلغان. «شىنجاڭنىكۇ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، ئۇ «لاۋزىنىكۇ نادانلارنى ئەتىۋارلاش» نەزەريىسىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭنىكۇ مەدەنىيەت، مائارىپىنىكۇ ئۇزاق مەزگىل قالاق ھالەتتە تۇرۇش ۋەزىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ياكۇ زېڭشىن «ئىستىغپار ھۇجرىسىدا ئوقۇلغان

① ۋىن فىرەن: «شىنجاڭدا ياپونغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىكۇ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىكۇ بۇزۇلۇشى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» 8 ــ سان.

② «شىنجاڭنىكۇ قىسقىچە تارىخى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ــ يىلى نەشرى، 85 ــ بەت.

لاۋزى خاتىرىلىرى»، «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر» دېگەن كىتابلىرىدا «لاۋزى تەلىماتى» غا قايتا ـ قايتا چوقۇنۇپ، «نادانلىق ئەۋزەل» دېگەن ئىدىيەنى تەرغىب قىلغان. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى شىنجاڭنى «گومۇشلار دۇنياسى» غا، شىنجاڭ خەلقىنى بىلىمسىز «ئىپتىدائىي ئادەملەر» گە ئايلاندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مىلىتارىست هاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئىدى. شۇنداقلا خەلقنى «خەت يازالمايدىغان، كىتاب ئوقۇيالمايدىغان»، «نادانلىق ۋە ئويۇن ـ كۆلكە بىلەنلا ياشايدىغان»، «پاراسەتسىز خەلق» كە ئايلاندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ «خاتىرجەم باشقۇرۇش» ىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىدى[1]. شۇڭا ئاخىرقى هېسابتا ئىكساقتا قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى زورلۇق كۈچ بىلەن تاقىۋېتىلگەن، قوللايدىغان گۇرۇهتىكىلەر ئامالسىز قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق ئېچىنغان نۇشىرىۋان يائۇشېف مۇنداق يازغان: «ئالدىنقى يىللىرى مەشهۇر جامائەت ئەربابلىرىدىن مۇسابايېفلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن قەشقەردە يېڭىچە تەلىم ـ تەربىيە مەكتىپى ئېچىلغانىدى. بۇ مەكتەپ 5 ـ 6 يىل داۋاملاشقان بولسا ئالتە شەهەر ئۈچۈن باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشىپ قالغان بولاتتى. لېكىن بۇ بەختسىز خەلق شۇ بىردىنبىر ئىلمىي ئورۇننىمۇ تۇتۇپ تۇرالمىدى». ئەلۋەتتە، بۇ مەكتەپنىڭ تاقىلىشىدا ياڭ زېڭشىننىڭ رەزىل قولى هەل قىلغۇچ رول ئويناغان. ئۇ «تۇركلەر ئايەت ئۆگىتىش نامى بىلەن هەدەپ قۇتراتقۇلۇق قىلسا، ئۇنىڭ يوشۇرۇن ئاپىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس[2]» دېگەن هەم 1917 ـ يىلى ئەهمەد كامالنى كۈچاغا سۈرگۈن قىلغان. كېيىن كۈچادىمۇ توختاتماي ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە يالاپ ئاپارغۇزۇپ ئۇرۇمچى تۈرمىسىگە ئىككى يىل قامىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ هەرىكىتى تارىخىدىكى بۇ ئىستراتېگىيەلىك

① چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى (ئۇيغۇرچە)، 133 ـ، 134 ـ بەت.

② چېن خۇيشېڭ، چېن چاۋ: «شىنجاڭنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى، 146 ـ بەت.

قەدەم مەنزىلگە غەلىبىلىك يېتەلمىگەن. شۇ سەۋەبلىك ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى 20 يىل كېچىككەن.

ئىكساقتىكى «قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن» مەكتىپىنىڭ پاجىئەلىك ئاقىۋىتى قەشقەردىكى جەدىدلىك ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بولغان. جەمئىيەت ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغان. بۇ يىللاردا شەرق ۋە غەربتىكى بارلىق ئەللەردە تەرەققىياتقا، يېڭى مەدەنىيەتكە يۈزلىنىش ھۆكۈمەت ھەرىكىتى ئارقىلىق داغدۇغىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇۋاتقان بولسا، شىنجاڭدا دەل بۇنىڭ تەتۇرىسىچە ياڭ زېڭشىننىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇش» تەك رەزىل سىياسىتى سەۋەبىدىن قەشقەر، غۇلجا، تۇرپانلاردا يېڭىدىن كۆز ئاچقان مەرىپەت بۇلاقلىرىنىڭ كۆزى رەھىمسىزلىك بىلەن تىندۇرۇلۇپ، جەدىدلىك ھەرىكەتلىرىگە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتى بېرىلمىگەن.

ئەمما، جاھان مىقياسىدىكى ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر قەشقەردە ئابدۇقادىر دامۇللام باشلىغان جەدىدلىك ھەرىكىتىگە تارىخىي خاراكتېرلىك سەكرەش پۈرسىتى ئاتا قىلغان. 1914 ـ يىلى 7 ـ ئايدا مەشھۇر سارايبىف ۋەقەسى سەۋەبىدىن پارتلىغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشقا ئايلىنىپ، توّت يىل ئۇچ ئاي داۋام قىلىپ 1918 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ئاخىرلاشقان. بۇ قانلىق ئۇرۇشتا ئامېرىكا بىلەن ياپونىيە مۆلچەرلىگۈسىز پايدا ئالغاندىن باشقا، ئۇرۇشقا قاتناشقان بارلىق دۆلەتلەر ئېغىر زىيان تارتقان. چار پادىشاھ مۇستەبىت ھاكىمىيىتى ئەڭ بالدۇر غۇلاپ چۈشكەن. 1917 ـ يىلىنىڭ ئىچىدە رۇسىيەدە ئىككى قېتىم زور ئىنقىلاب بولغان، 2 ـ ئايدىكى «فېۋرال ئىنقىلابى» ئارقىلىق پېتىرگرادتا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. «ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلغان. چار پادىشاھلىق تۈزۈمىگە قارشى بارلىق كىشىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك كەچۈرۈم قىلغان. ئاممىۋى يىغىلىش، نامايىش ئۆتكۈزۈش، گېزىت ـ ژۇرناللارنى نەشر قىلىشقا رۇخسەت قىلغان. بارلىق سىياسىي پارتىيەنى ئېتىراپ

قىلغان. 1917 ـ يىلى باھاردا رۇسىيە ۋاقتىنچە دۇنيادىكى ئەڭ ئەركىن دۆلەتلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان[1].» شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى بولشېۋىكلار «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» نى قوزغاپ ھاكىمىيەتنى «فېۋرال ئىنقىلابى» ئارقىلىق قۇرۇلغان ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتىن تارتىۋالغان. 1917 ـ يىلىدىن 1921 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا رۇسىيەدە لېنىن رەھبەرلىكىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت ئىنتايىن ئاجىز ئەھۋالدا تۇرغان. رۇسىيەدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئىنقىلاب تەبىئىي ھالدا بىر ئەسىردىن بۇيان رۇسىيەنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىدا تۇرۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئىستىقبالىنى نەزەرگە ئالغان مىللىي ھەرىكەتلەرنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. چار رۇسىيە تەۋەسىدىكى بارلىق مۇسۇلمان تۈركىي خەلقلەر رايونىدا مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىغان. كۆپ يىللاردىن بۇيان ئىچكى ئىشلاردا ئەركىن، ئەمما تاشقى ئىشلاردا رۇسىيەگە باغلىنىپ تۇرۇۋاتقان بېقىندى خانلىق خۇۋە خانلىقى بىلەن بۇخارا ئەمىرلىكىمۇ ئۆزىنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ئىشلىرىغا ئۆزى ئىگە بولۇش يولى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە كىرىشكەن. جەدىدچىلەردىن تەشكىل تاپقان «ياش بۇخارالىقلار» ۋە «ياش خۇۋەلىكلەر» تەشكىلاتى جۇشقۇن ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغان. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىشى توغرىسىدىكى قاراشنى تەرغىب قىلغان. «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىلغار مەنىۋى داھىيلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىش مەقسىتىدە، 1917 ـ يىلىنىڭ مارت ئايلىرىدا بىر يەرگە يىغىلىپ كۆپ سانلىكى ئەزالار جەدىدچىلەردىن تەشكىل تاپقان ‹ئىسلام شۇراسى› نى قۇرۇپ چىققان. بۇ پارتىيەنىڭ سېكرېتارلىقىنى ئوتتۇرا ئاسىيا جەدىدلىك ھەرىكىتىنىڭ ئاۋانگارتلىرىدىن بىرى بولغان مۇنەۋۋەر

① يې . ۋ . ئانىشموف: «رۇسىيە تارىخىغا دائىر ۋەقەلەر»، شەرق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 417 ـ بەت.

قارىي ئۇستىگە ئالغان. ئۇلار دەرھال ھەربىرىنى كېيىپ ئوتتۇرا ئا-سىيا تەۋەسىدە بىر قۇرۇلتاي چاقىرىشنى قارار قىلىشقان. قۇرۇلتاي تەييارلىقلىرى تاماملىنىپ، 1917 - يىلى 17 - ئاپرېل كۈنى تاش-كەنت شەھىرىدە 440 نەپەر ۋەكىل قاتناشقان تۇنجى قېتىملىق ئوت-تۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيى چاقىرىلغان. بۇ قۇرۇلتايدا «رۇسىيەنىڭ كەلگۈسى ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ تۈزۈم ئىچىدىكى ئورنى» ھەمدە «رۇس كۆچمەنلىرىگە تارقىتىپ بېرىلگەن يەرلەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا» دېگەندەك بىرمۇنچە تې-مىلارنى ئاساس قىلغان ھالدا مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرۇلغان. قۇرۇلتايغا قاتناشقان ۋەكىللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك جەدىدلىكنى ھمايە قى-لىشىدىغان كىشىلەر ئىدى[1].» ئۇزاق ئۆتمەي قازاقلاردىن چىققان مەشھۇر جەدىدچى مۇستاپا چوقاي ئوغلى رەھبەرلىكىدىكى قوقەنت مۇختارىياتى قۇرۇلغان. ئۇچ ئايغا يېقىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بۇ ھۆكۈمەت 1918 - يىلى 18 - فېۋرال كۈنى قىزىل گىۋاردىيەچىلەر-نىڭ قوراللىق باستۇرۇشى بىلەن ئاغدۇرۇلغان. ئورنىغا تۈركىستان ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. ئوتتۇرا ئاسىيادا توختاۋسىز سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىنقىلابلار يۈز بېرىپ، داغدۇغىسى جاھانىنى بىر ئالغان مۇشۇ يىللاردا قەشقەردىكى بۇرۇقتۇرما ۋەزىيەتتىن ئىچى سىقىلغان، غايە - ئارزۇلىرى ئەملىگە ئاشمىاي تەقەززا بولغان ئابدۇقادىر دامولللام ئوتتۇرا ئاسىياغا يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلغان. بۇ قېتىم-قى سەپەرنىڭ ۋاقتى 1918 - يىلىدىن 1921 - يىلىغىچە بولغان. بۇ جەريانداا ئابدۇقادىر دامولللام ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىدىكى ئۆزگە-رىشلەرگە يېقىندىن دىققەت قىلغان. ھەرقايسى سىياسىي گۇرۇھلار-نىڭ مۇددىئا - مەقسەتلىرىنى تەھلىل قىلغان. بولشېۋىكلار ھەققى-دىكى چۈشەنچىسىنى ئايدىڭلاشتۇرغان. شۇ جەريانداا ئوشتا بىر ئۆز-

① ئەھمەد ئەنجانى (تۈركىيە): «چەت ئەللەردە جەدىدلىكتىن ئىستىقلالىيەتكىچە»، ئىس-تانبۇل، ئەمرە نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى، تۈركچە، 39 - بەت.

بېك ئايالنى ئەمرىگە ئېلىپ، ئابدۇللا ئىسمىلىك بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن. 1921 ـ يىلى رۇسىيە تۆپرىقىدا بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملىنىپ، خەلقئارادىكى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوخشاشمىغان سىياسىي قاراشتىكى پائالىيەتچىلەر، بىر قىسىم داڭلىق دىنىي زاتلار ۋە مال ـ مۈلكى كۆپ بايلار تۈرلۈك ئوي ـ خىياللار بىلەن قوشنا ئەللەرگە قاراپ يول ئالغان. ئابدۇقادىر دامۇللام بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەردىن بولشېۋىكلار ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆلكىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى كېلەچىكىنى كۆرۈپ يەتكەن. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇچ يىلغا سوزۇلغان كۆزىتىش، كۆتۈش، ئويلىنىش ھايات‌ئىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ئوشتىن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەشقەرگە قايتقاندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرىدىن ئۇنىڭ ئىلگىرىكى مەرىپەتچىلىك غايىسىگە ئىگە جەمئىيەتنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىگە كەسكىن ئەمەلىيەتچىگە ئايلانغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىنكى پائالىيەتلىرى خەلق ئارىسىدا رىۋايەت تۈسىنى ئالغان. ئۇنىڭ تەسىرى يۇقىرى چەككە يەتكەن. ئۇ خەلقنىڭ قان ـ تەرى بەدىلىگە ياشاۋاتقان تەسلىمچى مەنسەپدارلارغا، جاھالەت ھامىيلىرى بولغان مەككار ئۆلىما ـ ئىشانلارغا، مال ـ دۇنيا توپلاشتىن باشقىنى ئويلىمايدىغان ئاچ كۆز بايلارغا قىلچە يۇز ـ خاتىر قىلماي، مۇرەسسەسىز مۇئامىلە قىلغان. قەشقەردىكى خىرىستىيان دىن تارقاتقۇچىلىرىغا قارشى كەيپىياتىنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئايلاندۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي تارىخىدىكى تۇنجى نامايىشنى تەشكىللەپ ئامما‌ۋى نارازىلىق ھەرىكىتىنى قوزغىغان.

غەرب خىرىستىيان دىن تارقاتقۇچىلىرى ـــ مىسسىيونېرلىرى (قەشقەرلىكلەر مىسسى دەپ ئاتايتتى) قەشقەرگە 1892 ـ يىلى قەدەم قويغان. شۇ‌ۋېتسىيە باش دىنىي جەمئىيىتىنىڭ كاۋكاز رايونىدا دىن تارقىتىۋاتقان مىسسىيونېرى ھۆيجېر رۇسىيە بىلەن تۈركىيە ئوتـ

تۇرسىدىكى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن تۈركىيەلىك ئەرمەن يۇ-
ھانىس ئاۋېتارانئات دېگەن شاگىرتىنى ئەگەشتۈرۈپ 1892 - يىلى
قەشقەرگە كەلگەن. بىللە كەلگەن تۈركىيەلىك ئەرمەن تۈرك تىلىنى
بىلەتتى ھەم ئەسلىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ كاۋكازدا
ھۆيجېر بىلەن تونۇشۇپ خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى.
ئۇنىڭ تۈرك تىلىنى بىلىشى ۋە ئىسلام دىنى بىلەن پىششىق تونۇش-
لۇقى ھۆيجېرنى قىزىقتۇرغان. ھۆيجېر قەشقەرگە كېلىپ ۋەزىيەتنى
كۆزىتىپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، قەشقەرنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
بىردىنبىر دىن تارقىتىش نۇقتىسى قىلىپ بېكىتكەن. ئارقىدىنلا
بىر ئۆمەك تەشكىللىنىپ ھۆگبېرگ دېگەن پوپنىڭ يېتەكچىلىكىدە
1894 - يىلى فېۋرالدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن، ئۇلارنىڭ 10 يىل-
دىن ئارتۇق ئېلىپ بارغان ئېتىقاد ئۆزگەرتىش تىرىشچانلىقى
ئىسلام دىنى ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ كەتكەن قەشقەردە
ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمىگەن. ئۇلار قەشقەر خەلقىنى دىنىي ئېتىقاد-
نى ئۆزگەرتىپ خرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش ئۈچۈن
بۇ ۋاستە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالمايدىغانلىقىنى ھېس قىل-
غان. شۇنىڭ بىلەن 1906 - يىلى قاھىرەدە ئېچىلغان گوسپېل يە-
غىنىنىڭ روھى بويىچە دوختۇرخانا، مەكتەپ، دارىلئېتام ئېچىش،
شۇ ئارقىلىق داۋالاش ۋە تەربىيەلەش يولى بىلەن ئۇنۇمگە ئېرىشىش-
نى ئويلىغان. بۇ نۇقتىنى شۇئېتسىيەلىك گۇننار يارىڭمۇ ئېنىق
كۆرسىتىپ «دوختۇرخانا خىزمىتى بىلەن مائارىپنى يولغا قويۇش
دىن تارقاتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇچۇن يول راسلاش، كۆۋرۈك سې-
لىشتىن ئىبارەت ئىدى[1]» دەپ يازغان. «تۇپ ماھىيىتىدىن ئېيت-
قاندا، شۇئېت مىسسىيونېرلىرىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتى
چوڭقۇر يىلتىز تارتقان بۇ رايوندا خرىستىيان دىنىنى تارقىتىشقا
كىرىشىشى ھەمدە يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەت ئەقىدىسى بە-

① گۇننار ئالفرىد يارىڭ (شۇئېتسىيە): «قەشقەرگە قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1998 - يىلى نەشرى، 136 - بەت.

لەن زىچ يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە قىممەت قاراشلىرىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇشى «مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىلىقى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى[1]». ئۇلار دىن تارقىتىش خىزمىتىنى سەۋرچانلىق بىلەن ئىشلىگەن. ئىگە ـ چاقسىز يېتىم بالىلارنى بېقىپ تەربىيەلەش ئارقىلىق بارا ـ بارا ئېتىقاد ئۆزگەرتىش خىزمىتىدە ئۇنۇمگە ئېرىشكەن. 1920 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇلارنىڭ مەكتىپىگە باردىغان ئوقۇغۇچىلار سانى 100 دىن ئېشىپ كەتكەن. 1923 ـ يىلى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىپ 200 دىن ئاشقان.

ئابدۇقادىر دامۇللام خەلقنىڭ 1000 يىلدىن ئاشقان ئەقىدە ـ ئېتىقادى خىرىسقا دۇچ كەلگەن مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، خەلقنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىنى چىڭىتىش، دىنىي كىملىكىنى ھېس قىلدۇرۇش، نۆۋەتتىكى كىرىزىسقا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرۇلۇق پۇرسەت يار بەرگەنلىكى سورۇندا تەشۋىقات ـ تەربىيەنى كۈچەپ قانات يايدۇرغان. ئالدى بىلەن شاگىرتلىرىنىڭ قەلبىگە مىسسىيونېرلارغا قارشى غەزەپ يالقۇنىنى تۇتاشتۇرغان. ھەر كۈنى نامازدىگەردىن كېيىن، ھېيتگاھ جامەسىدە ئەمرىمەرۇپ، مۇنازىرە سورۇنلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ۋەز ـ تەبلىغ قىلىپ غاپىل خەلقنى ئۇزۇكسىز تەشۋىقات، تەرغىبات ئېلىپ بارغان. مۇتەئەسسىپ ئۆلىمالار بىلەن مۇنازىرە قىلىپ، ئۆزىنىڭ كاملىكىنى يەتكەن مۇنازىرە قابىلىيىتى ۋە ھەققانىي سۆزلىرى بىلەن ئۇلارنى مات قىلغان. تار دائىرىدىكى يۇمشاق ئىبادەتلەرنى ئادا قىلىش بىلەنلا قانائەت تۇيغۇسىغا چۆمۈپ، خاتىرجەم ياشاشقا ئادەتلەنگەن موس ـ موس موللاملارغا نەپرەتلەنگەن ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇلارنىڭ ئىبادەتنى تولىمۇ يۇزە چۈشىنىپ بىپەرۋا كۈن ئۆتكۈزۈشلىرىگە چىداپ تۇرالماي، يالقۇنلۇق نۇتۇقلىرى بىلەن ئۇلارغا بۇرچىنى تونۇش توغرۇلۇق نەسىھەت قىلغان. ئۇ ئېنىق قىلىپ «ئالىم

① ئەسەت سۇلايمان: «ئۆزلۈك ۋە كىملىك»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى، 148 ـ بەت.

لىرىمىز زىممىسىدىكى ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇپ، ياخشى ئەمەللەرنى خالايىققا ئەينەن يەتكۈزسۇن» دەپ كۆرسەتكەن. ئابدۇقادىر دامولللام يۈرت كاتتىلىرى بولغان بېخىل بايلارغا قەشقەر كونا چىلىرىدا سەرسان ـ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن بالىلارنى، گۈلاخلاردا كۈلگە كۆمۈلۈپ ياتقان يېتىم ـ يېسىرلارنى قانات ئاستىغا ئېلىش، ئۇلارغا ساخاۋەت داستىخىنىنى يېيىپ قېرىنداشلىق مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ھەققىدە يول كۆرسەتكەن. ئابدۇقادىر دامولللام ئۇلارغا «ئۆزىمىز يۈرتنىڭ كۆزى، خەلقنىڭ بېشى بولۇپ تۇرۇقلۇق، خەلقنى بەخت ـ سائادەتكە باشلاپ ماڭماستىن، پۈتۈن ئىشتىياقىمىز بىلەن شەخسىي تاپاۋەت يولىغا ماڭساق، قولغا كىر ـ گەن تىللا ـ تەڭگىلەرنى ئەۋرەزگە كۆمۈپ، خاتىرجەم ياتساق، ئىستىقبالىمىز توغرىسىدا زەررىچە قايغۇرمىساق، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىمىز، ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاسىي گۇناھكار بولۇپ قالماسمىزمۇ! ... ئەپسۇسكى، بىز غەمخورلۇق قىلماي كوچىغا تاشلىۋەتكەن بالىلىرىمىزنى ياۋروپادىن كەلگەن مۇخالىپەت چىلەر ئۆز قوينىغا تارتماقتا. ئىنگلىز ـ شۋېتلار قانداقتۇر شىپا ـ خانا قۇرۇپ داۋالاش يوللىرى بىلەن ئەقىدە ئوغرىلىماقتا. ئۇلار بىز ـ نىڭ بالىلىرىمىزغا بىر مىسقال تەسىر كۆرسىتىشكە كۆزى يەتسە، ئايانماستىن يۈز سەرلەپ تەڭگە سەرپ قىلماقتا. بىز بولساق، بالـ ـلىرىمىزنى كوچىلارغا تاشلاپ، ئۆزىمىزدىن يىراقلاشتۇرماقتىمىز[1]» دېگەندەك جاراڭلىق خىتابلارنى قىلغان. «نەسىھەتى ئاممـا» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى قايتا باستۇرۇپ كەڭ تۇردە تارقاتقان. ئۇ بۇ ئېسىل ئەسىرىدە خەلققە مۇناسىۋەتلىرىنى قىلغان: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەزگۈرلۈك زامانىدۇر! جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم ـ مەرىپەت دەۋرىدۇر.

① خېۋىر تۆمۈر: «ئابدۇقادىر دامولللام ھەققىدە قىسسە»، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى، 272 ـ بەت. خېۋىر تۆمۈر ئەپەندى (1922 — 1991) ئابدۇقادىر دامولللام ھەققىدە ئەۋلادلارغا تۇنجى قېتىم ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن كىشى.

سۈسلۇق ۋە بىكارلىق ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت ۋاقتى-دۇر. باشقا مىللەتلەر ئىلىم ۋە مەرىپەت سايىسىدە ھاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەنىدەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئۇيقۇ ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلىماق يوقىلىش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر! ھېلىھەم ۋاقىت ۋە پۇرسەت بار[1].» پىروگرامما خاراكتېرلىك بۇ ئەسەر ئەينى ۋاقىتتا زىلزىلە خاراكتېرلىك ئۆنۈم پەيدا قىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ تەسىرى بىلەن كىشىلەردە مىللىي ئاڭ ئويغىنىشقا باشلىغان. ئىلگىرىكى مەرىپەتچىلىك روھى بۇ مەزگىلگە كەلگەندە سىياسىي ئاڭنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن تېخىمۇ بېيىغان. قىسقىسى، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە قەشقەر تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدا يېڭىچە كەيپىيات بارلىقا كەلگەن. كىشىلەر يېڭىلىق، مەرىپەت ھەققىدىلا ئەمەس، ۋەتەن ۋە مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدىمۇ ئويلىشىدىغان، سۆزلىشىدىغان بولغان. ئۇ ھۈسەينىخان تەجەللىي، باھاۋۇددۇن مۇساباييۇف، شەمسىدىن دامۇللام، سابىت ئابدۇلباقى كامالى، قۇتلۇق شەۋقى، ھاجى مۇھەممەد ئەلى قاتارلىق مەشھۇر مەرىپەت ئاشنالىرىنىڭ بىر نىيەت ـ بىر مەقسەتتە ھەمدەمدە بولۇشى نەتىجىسىدە يېڭى بىر ئەۋلاد پىداكار شاگىرتلارنى تەربىيەلەپ چىققان. مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەردە «ياش قەشقەرلىكلەر» نامىدا بىر تۈركۈم جەدىدچە روھتىكى زىيالىيلار بارلىققا كەلگەن. ئۇلارنىڭ تۈرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى قەشقەردە يېڭى جانلىنىش مەنزىرىسىنى پەيدا قىلغان. قاغىلىقتا تۈرۈپ قەشقەردىكى ئۆزگىرىشلەرگە يېقىندىن كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان داڭلىق ئەدىب ھۈسەينىخان تەجەللىي ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قولىدا ئوقۇۋاتقان گۈمىلىق شاگىرتى ئابدۇجىلىلغا يازغان شېئىرىي مەكتۇپىدا «غازى-

① ئابدۇقادىر دامۇللام: «نەسىھەتى ئامما» «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىلى 1 ـ سان، 70 ـ بەت.

ىناڭ غەيرىتىدىن تۇغۇلغان غوۋغالارنى يېزىپ تۇرغىن[1]» دەپ تاپە-
لىغان. بۇنىڭدىن ئابدۇقادىر دامۇللامناڭ قەشقەردىكى ئىسلاھات پا-
ئالىيەتلىرىنىڭ ئەينى چاغدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر قىزىق تېما
بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئەينى يىللاردا، يەنى 1920 ـ يىللارنىڭ بېشىدا قەشقەرنىڭ ۋەزە-
يىتى ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن. ئەينى ۋاقىتتىكى كۇچ-
لۇك رۇسىيە ئىمپېرىيەسى يوقىلىپ ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان بولشې-
ۋىزىم ھۆكۈمىتى تېخى قوشنا دۆلەت ۋە رايونلارغا تەھدىت ۋە تەسىر
كۆرسەتكۈدەك كۈچنى ھازىرلىمىغاندى. بۇ پۈرسەتنى چاڭ تۇنغان
بىرىتانىيە ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى، جۇملىدىن
قەشقەردىكى تەسىرىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە جىددىي ھەرىكەت قە-
لىۋاتاتتى. دېمەك، بىرىتانىيە كېڭەيمىچىلىرىنىڭ شىنجاڭغا بولغان
سىڭىپ كىرىش قارا نىيىتى، شىنجاڭنى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائە-
رىسى ئىچىگە ئېلىش ئۇرۇنۇشلىرى قەشقەر ۋەزىيىتىنى ناھايىتى
مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتكەن. ئەمما ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ۋەتەنپە-
ۋەرلىك، مىللەتپەرۋەرلىك پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ كۈتمىگەن يېرە-
دىن چىققان. 1924 ـ يىلى ئابدۇقادىر دامۇللام ھەرقايسى مەدرىسە-
لەردىكى تالىپلارنى تەشكىللەپ شۇ ۋاقىت دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ
ھەرىكىتىگە قارشى نامايىش تەشكىللىگەن. 1936 ـ يىلى نەنجىڭدە
نەشر قىلىنغان، زېڭ ۋېنۇۋ تەرىپىدىن يېزىلغان «جۇڭگونىڭ غە-
بىي يۈرتىنى ئىدارە قىلىش تارىخى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە،
«مىنگونىڭ 12 ـ يىلى قەشقەردىكى چوڭ مۇپتى ئابدۇقادىر دامۇللام
خىرىستىيان كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭدا يامراپ كېتىۋاتقانلىقىنى نە-
زەردە تۇتۇپ مۇسۇلمانلارنى ئويغىتىش ئۈچۈن ھۆكۈمەتتىن ژۇرنال
چىقىرىشقا ئىجازەت بېرىشنى تەلەپ قىلغان. لېكىن ھۆكۈمەت

① ئابدۇقادىر دامۇللام ئۆزىنىڭ تەخەللۇسىنى 1907 ـ يىلى ئۈستازى بۇخارا مۇپتىسى ئىۋەز خوجەندىنىڭ ئۆلۈمىگە يازغان مەرسىيەسىدە «غازى» دەپ ئاتىغان. كېيىن «ئەزىزى» دېگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان. زامانداشلىرى كۆپرەك «غازى» دەپ تەرىپلەيتتى.

رۇخسەت قىلمىغان. ئابدۇقادىر دامۇللام تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى يېزىپ، تالىپلىرىغا ھەرقايسى مەسچىتلەرگە چاپلاشقا ئورۇنلاشتۇرغان. بۇنى ئوقۇغانلار ناھايىتى كۆپ بولغان. ئۇنۇمى چوڭ بولغان». مانا مۇشۇنداق ئىدىيەۋى قوزغىتىش نەتىجىسىدە قەشقەردىكى ئوقۇغۇچىلار پىلاكاتلارنى كۆتۈرۈشۈپ، شوئار توۋلاپ كوچىلارنى ئايلانغان. مىسسىيونېرلارنىڭ تەشۋىقات ماتېرىياللىرىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. بۇ ئىش قەشقەرنى زىلزىلىگە سېلىشتۇرغان. قەشقەردىكى ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى، شۇڭا مىسسىيونېرلىرى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئادەملىرى چۆچۈپ كەتكەن. «نامايىش كۆتۈرۈلگەن كۈننىڭ ئەتىسىلا قەشقەر دوتىيى ئابدۇقادىر دامۇللام، مامۇت ھاجىم، ياقۇپ ھاجىم باشلىق 30 غا يېقىن كىشىنى 40 كۈن ھەپسىگە سولاپ قويغان[1].» ياكى زېكشىن ھۆكۈمىتى ئىشنى ئۆزىنىڭ ئادەتلەنگەن ئۇسۇلى بويىچە ھەل قىلىدىغانلىقى تۇغرۇلۇق چەت ئەل كۈچلىرىگە ۋەدە بەرگەن. جۇڭگونىڭ فېئودالىلىق مەدەنىيىتى ھەققىدە چوڭقۇر مۇھاكىمە يۈرگۈزگەن مۇتەپەككۇر ئەدىب لۇ شۈن ئېپندى جۇڭگونىڭ فېئودالىلىق جەمئىيىتىنى «ئادەمخور جەمئىيەت» دەپ ئاتىغان. ئۇ، جۇڭگو فېئودالىلىق جەمئىيىتىنىڭ نېگىزلىك ئىللەتلىرى ھەققىدە توختىلىپ «جۇڭگونىڭ كونا ئۇدۇمى شۇنداق، ئۇقۇمۇشلۇق ئادەملەرنىڭ قورسىقىدا ئومۇمەن قانخورلۇق ئامىللىرى بولىدۇ، ئۇلار، تۇتقان يولى ياتلارغا ھەرقاچان ئۆلۈم يولىنى راسلاپ قويىدۇ[2]» دەپ كۆرسەتكەن. جۇڭگونىڭ فېئودالىلىق جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغان مەككار سىياسىيون ياكى زېكشىن ئادەمخورلۇقتا ئۇچىغا چىققان فېئودال ئەمەلدار ئىدى. ئۇ «مائارىپى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويۇلغان قازانىنىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇزغا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۈرۈۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق

① باتۇر روزى: «يېڭى مائارىپ بايراقدارى ــ ئابدۇقادىر دامۇللام»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى، 90 ـ بەت.

② «لۇ شۈن ئەسەرلىرى» 3 ـ قىسىم «سايىۋەننىڭ داۋامى» دىكى «پاجىئەلىك ۋە كۈلكىلىك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2006 ـ يىلى نەشرى، 461 ـ بەت.

ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا مائارىپنى بەرمەيمەن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان ھەرقانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىك كىشىنى دەرھال نەزەربەند قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن[1]...» دېگەندى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئابدۇقادىر دامۇللامدىن ئىبارەت بۇ دانا ئىسلاھاتچىنى يوقىتىش مەقسىتىنى كالتە پەم، بۇرنىنىڭ ئۈچىنىلا كۆردىغان، مۇناپىق مىجەز شەخسىيەتچى بايلار بىلەن ھەسەتخور ئۆلىمالارنىڭ غالچىلىق قىلىپ ماسلىشىشى ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرغان.

قەتئىي ئىرادىلىك ۋەتەنپەرۋەر، پىداكار يول باشچى، مۇتەپەككۇر ئىسلاھاتچى، ئوت يۈرەك جەدىچى ئابدۇقادىر دامۇللام 1924 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە قەشقەر شەھىرىدىكى ئۆيىدە يالالانغان قاتىل تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇيغۇر خەلقى ئۈچۈن زور يوقىتىش ھېسابلانغان بۇ قاتىللىق ۋەقەسى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىياغا پۇر كەتكەن. قەشقەردىكى ئىلغارلىققا مايىل كۈچلەر تۈركۈملەپ قولغا ئېلىنغان. بىر قىسىملىرى تاشكەنت، ئەنجان، قاراقولغا؛ بىر قىسىملىرى غۇلجىغا، يەنە بىر قىسمى شاڭخەي، تىەنجىنگە قېچىپ قۇتۇلغان. ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمى سەۋەبىدىن قەشقەر خەلقى چەكسىز قايغۇ ـ ھەسرەتكە چۆمگەن، تەجەللىي، قۇتلۇق شەۋقى، مەمتىلى ئەپەندى، شەمسىدىن دامۇللام قاتارلىق شائىرلار ئازابلىق ھېسسىياتى بىلەن مەرسىيەلەرنى يازغان، ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ ئىخلاسمەن شاگىرتلىرى ھەسرەتلىك قوشاقلارنى توقۇشقان.

ئېتىڭ بەكمۇ چىرايلىق،
ئابدۇقادىر ئەمەسمۇ.
خەلقىمىزگە يول باشلاپ
ئۆمرۈڭ ئۆتكەن ئەمەسمۇ.

① ئابدۇراخمان ئەبەي نەشرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر» ناملىق كىتابنىڭ 2 ـ قىسمىغا قارالسۇن.

داموللام شېھىت بولدى،
ياتار جايى بېھىش بولدى.
داموللامغا قەشقەرلىك
كۆپ يىغلاپ بىھوش بولدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھازىرقى زامان ئىدېئولوگىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۇل سالغان، جەدىدلىك ئىدىيەسىنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە ئۇنۇملۇك يەتكۈزۈپ، تۇنجى ئىسلاھات ھەرىكىتىنى قوزغىغان بۇ ئۇلۇغ يول باشچىنىڭ سۈيىقەستكە ئۇچرىشى خەلقىمىزنىڭ مىللىي ھاياتىدىكى زىيىنى ھەقىقەتەنمۇ زور تارىخىي تېررورلۇق ئىدى. بۇ زور يوقىتىشنى گويا ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك «كىشىنى ئەسىرلەپ ئويلاندۇرىدىغان ۋە ۋىجدان نەپرىتىنى قوزغايدىغان پاجىئە بولدى[1]» دەپ خاراكتېرلەشكە بولىدۇ. بۇ پاجىئە بىزنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسىرلەپ ئويلاندۇرىدۇكى، سەئىدىيە خانلىقىدىن

① ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 ـ يىلى نەشرى، 373 ـ بەت. ئالىم ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ ئاتا ـ بوۋىسى ئابدۇقادىر داموللامنىڭ قوشنىسى ئىدى. ئابدۇقادىر داموللامنىڭ شاھ ھاجىم، ئىبراھىم ھاجىم، ئابباس ھاجىم، خەلپەت ھاجىم، ئاخۇنباي ھاجىم دەپ بەش قوشنىسى بولۇپ، ئۇلار ـ نىڭ پەرزەنتلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى سىياسىي، ھەربىي، مەدەنىي، مائارىپ، ئىلىم ـ پەن ئىشلىرىدا مۇھىم روللارنى ئوينىغان. مەسىلەن، شاھ ھاجىمنىڭ چوڭ ئوغلى مەتيۇسۇپ ھاجىم ئىلىنىڭ 1930 ـ يىللاردىكى مائارىپ ئىشلىرىدا باشلامچىلىق رول ئوينىغان. شاھ ھاجىمنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مەمتىلى ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوف ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا پولكوۋنىك، 1955 ـ يىلىدىن كېيىن گېنېرال مايور ھەم شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. شاھ ھاجىمنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم ھاجىمنىڭ ئوغلى مەمتىمىن تونۇلغان زىيالىي ئىدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر ئالىمدۇر. ئابباس ھاجىمنىڭ ئوغلى ھاشىم ئاقساقال قىرغىزىستانىنىڭ قاراقول شەھىرىدىن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ 1930 ـ يىللاردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە باشلامچى بولغان. بۇ كىشىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئابدۇكېرىم ئاباباسوف ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلاتچىلىرىدىن بىرى بولغان ھەم مۇھىم رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئابدۇسالام ئابباس زامانىمىزدىكى تونۇلغان تەرجىمەشۇناس ۋە تىلشۇناس ئالىمدۇر. خەلپەت ھاجىمنىڭ ئوغلى مەمتىمىن خەلپەت ھاجىيوف دەسلەپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان. ئاخۇنباي ھاجىمنىڭ ئەۋرىسى گۈلناز ھازىر نىيۇيوركتىكى «دۇنيا بانكىسى» دا بانكىر.

كېيىن 300 يىللاپ داۋام قىلغان جاھالەت تۈتەكلىرى ئىچىدە ئۆلۈم ئۈيقۇسىدا ئۇخلاپ كەلگەن غاپىل خەلقتە «بۇ ھالەتتە دائىم ئۇخلاماق ــ يوقىلىش ۋە ئۆلۈم يولىدۇر!» دەپ تەخىرسىز ھېسسىياتتا تۇنجى بولۇپ جاراڭلىق خىتاب قىلغان ئەزىمەت ئابدۇقادىر دامۇللام ئىدى. كاللىسىدا زامانغا لايىق ھېچقانداق بىر ئاڭ ــ چۈشەنچە يوق نادان خەلقتە مەرىپەتچىلىك، مىللىيەتچىلىك ئېڭىنى ئەڭ دەسلەپ سىڭدۈرگەن مۇنەۋۋەر ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللام ئىدى. سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمكانىيەتلىرى بەكمۇ تۆۋەن ھالەتتىكى چۈشكۈن ئۈيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭىلاش ۋە گۈللىنىش ئىدىيەسىنى تاراتقان تۇنجى ئىسلاھاتچى ئابدۇقادىر دامۇللام ئىدى! ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قەستلىنىشىدىن ئىبارەت بۇ پاجىئە شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ۋىجدان نەپرىتىمىزنى قوزغايدۇكى، ئەسىرلەردىن بېرى نادانلىق، قاششاقلىق، چۈشكۈنلۈك، چېچىلاڭغۇلۇق ئىچىدە تېپىرلاپ كېلىۋاتقان بىر خەلقنى سەگەكلىك بىلەن ياشاشقا ئۇندىگەن، يېڭىلىققا يېتەكلىگەن، ئىنسانىي قەدىر ــ قىممىتى بىلەن ياشاشقا دەۋەت قىلغان، ئادالەت ۋە سائادەت يولى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە چاقىرغان بىر دانا يولباشچىنى كاللىسى فېئودال ئاڭ ــ ئىدىيە بىلەن تولۇپ كەتكەن ئەكسىيەتچى مەنسەپدار ياڭ زېڭشىننىڭ كۆزىنى مىت قىلماستىن يوق قىلىۋەتكەنلىكىدۇر. بۇنداق ھەققانىيەتسىزلىكنى فېئودال پاسىدىشاھلىق شارائىتىدا كۆرۈلگەن بولسا، چۈشىنىشكە بولسىمۇ، «4 ــ ماي» دىن كېيىن جۇڭگونى قاپلىغان يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى شارائىتىدا قوبۇل قىلغىلى بولمايدىغان نومۇسسىزلىق، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بىزنىڭ ۋىجدان نەپرىتىمىزنى قوزغايدىغان يەنە بىر سەۋەب شۇكى، ئابدۇقادىر دامۇللامدەك مۇنەۋۋەر يولباشچىنى يوقاتقان رەزىل دۈشمەنلەر ئىچىدە بىزنىڭ ھاماقەت قېرىنداشلىرىمىزنىڭمۇ بار بولغانلىقىدۇر.

ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تۆھپىسى ۋە ئىدىيەسىگە زامانىمىزدىكى تەتقىقاتچىلار يۇقىرى باھالارنى بېرىشتى. پىروفېسسور ئازاد سۇل-

تان، جاڭ مىڭ، نۇرمۇھەممەت زامانلار توزگەن «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» نامىلىق كىتابتا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: «ئابدۇقادىر دامۇللام مەشھۇر جامائەت ئەربابى ۋە مەرىپەت پائالىيەتچىسى، شۇنداقلا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرىدىن بىرى. 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا ئېلىپ بېرىلغان ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە مەرىپەت ھەرىكىتىدە، ئابدۇقادىر دامۇللام باشلامچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان، شۇنداقلا ئۇ ئۇيغۇر ئىدىيە مەدەنىيىتىنىڭ مەرىپەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپە ئاچقان»، «ئابدۇقادىر دامۇللام ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخىدىكى بىر نۇرلۇق چولپان ۋە يول ئاچقۇچى. ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى جاھانگىر لىككە، فېئودالىزمغا، نادانلىققا قارشى تۇرۇش، ئازادلىق، ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، تەرەققىيات، دېموكراتىيە تەلەپ قىلىش ئىدىيەسى ئابدۇقادىر دامۇللامدىن باشلانغان[1].»

2010 ـ يىلى يانۋارنىڭ ئاخىرى يېزىلدى

① ئازاد سۇلتان، جاڭ مىڭ، نۇرمۇھەممەت زامان: «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 11 ـ ۋە 13 ـ بەت.

«ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» قاچان، قانداق قۇرۇلغان

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەرلىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى بارغانسېرى جانلىنىپ، يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ تارىخى، خاسلىقى، قىممىتى ۋە ھاياتىي كۈچى قاتارلىق مەسىلىلەر خېلى ئەتراپلىق يورۇتۇلۇۋاتىدۇ ھەم نامايان قىلىنىۋاتىدۇ. يېقىندا نەشر قىلىنغان «ئەزىزانە قەشقەر» ناملىق ئىككى تومлۇق كىتابنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يەرلىك مەدەنىيەت تەتقىقاتى ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن يېڭى نەتىجە دېيىشكە بولىدۇ. بۇ كىتاب «شىنجاڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش تەتقىقاتى» گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، 2009 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. مەن بۇ كىتابنى ئەستايىدىل ئوقۇش جەريانىدا تۈزگۈچىلەرنىڭ قەشقەرنىڭ غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى قېزىش، تەشۋىق قىلىش، قوغداش، تەتقىق قىلىش جەھەتتە كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىللە، قىسمەن جايلاردا خاتالىقلارغا يول قويغانلىقىنى ھېس قىلدىم. تەتقىقات ۋە ئىجادىيەت ساھەسىدە كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى تۈزىتىش توغرۇلۇق تەنقىد ۋە تەكلىپ بېرىش نورمال ئىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى زۆرۈر ئىش. «ئەزىزانە قەشقەر» ناملىق كىتابنى تۈزگەن «تەتقىقات گۇرۇپپىسى» كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە ئىلمىي پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەپ «بۇ تەتقىقات نەتىجىسى ۋاقىتنىڭ قىسلىقى ۋە تىل قىيىنچىلىقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلدى. ئالىم - مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خەنزۇ تىلىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ، ئىككى خىل تىلدا (خەنزۇ-

چە ۋە ئۇيغۇرچە) نەشرگە تەييارلىنىدۇ. ھۆرمەتلىك ئالىم ـ مۇتە-خەسسىسلەرنىڭ قىممەتلىك تەكلىپ ـ پىكىرلىرىگە موھتاجمىز» دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. مەن «تەتقىقات گۇرۇپپىسى» دىكىلەرنىڭ مۇشۇنداق روشەن ئىلمىي پوزىتسىيەسى ۋە ئۆزۈمنىڭ ئوبزورچىغا خاس ئەقەللىي بۇرچۇمنى نەزەردە تۇتۇپ، بايقىغان خاتالىقلار تۇغ-رىسىدا تەكلىپ ـ پىكرىمنى بېرىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم. مېنىڭ ئوتتۇرىغا قويماقچى بولغان تەكلىپ ـ پىكرلىرىم بۇ ئىككى تۇم-لۇق كىتابنىڭ بارلىق مەزمۇنلىرىغا قارىتىلغان بولماستىن، بەلكى بىرىنچى كىتابتىكى مائارىپقا ئائىت بىر ماقالىنىڭ ئىچىدىكى خاتا بايانلارغا قارىتىلغان.

«ئەزىزانە قەشقەر» نامىلىق بۇ كىتابنىڭ 7 ـ بابى «قەشقەر ئۇي-غۇر مائارىپى ھەققىدە ئەسلىمىلەر» بولۇپ، بۇ باب بىر مۇقەددىمە، تۆت پاراگرافتىن تەشكىل تاپقان. مەزكۇر بابنىڭ ئىككىنچى پاراگرافى «قەشقەرنىڭ يېڭىچە مائارىپ دەۋرى» بولۇپ، بايقىشىمچە بۇ پاراگرافتا ۋاقىت، ئورۇن، ۋەقە ھەم شەخسلەرگە ئالاقىدار خاتا-لىقلار ۋە گۇمانلىق نۇقتىلار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدىكەن. مەز-كۇر كىتابنىڭ 459 ـ بېتىدە «1933 ـ يىلى 3 ـ ئايدا 6 ـ دۈشەن-يەنىڭ قوماندانى مەھمۇد مۇھىتىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن قەش-قەرنىڭ يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى، يېڭى مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ئالاھىدە تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئالدى بىلەن 1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ‹قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى› قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئام-مىۋى تەشكىلات مەخسۇس قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ۋە مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنىڭ تەرەققىياتى، ئىسلاھاتى ئۈچۈن باشلامچى، ئىقتىسا-دىي جەھەتتىن كۆچلۈك قوللىغۇچى بولۇپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك ئىجابىي رول ئوينىدى» دەپ يېزىلغان. بۇ بايانda تارىخىي ئەمەلىيەتكە خىلاپ خاتالىقتىن ئۈچى كۆرۈلگەن.

بىرىنچى خاتالىق: مەھمۇد مۇھىتى قەشقەرگە 1933 ـ يىلى 3 ـ

ئايدا ئەمەس، بەلكى 1934 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى خوجىنىـ
ياز ھاجى بىلەن بىللە 3000 ـــ 4000 كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ
يېتىپ بارغان①.

ئىككىنچى خاتالىق: مەھمۇد مۇھىتى 6 ـ دىۋىزىيەگە 1933 ـ
يىلى 6 ـ ئايدا ئەمەس، بەلكى 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شجاڭ بولـ
غان. قەشقەر خەلقى ئۇنى «مامۇت سجاڭ» دەپ ئاتايتتى. قولىدا
1500 ئەسكەر ـ ئوفىتسېر بار ئىدى. مەھمۇد مۇھىتىنىڭ شجاڭ
بولۇشى خوجىنىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئارىغا چۈـ
شۈشى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، شىنجاڭ ئۆلـ
كىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوبۇل قىلغان مەزگىلدىكى ئىش.
شېڭ شىسەي 1934 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى نەنجىڭ ھۆكۈـ
مىتىگە «جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مالىمانچىلىق بېسىقتى، شىنجاڭدە ـ
كى ئۇرۇش ئاياغلاشتى» دەپ تېلېگرامما بەرگەن. 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ
كۈنى، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچىدە داغدۇغىلىق يىغىن ئېـ
چىپ، شىنجاڭدا ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئاخىرلاشتى، تىنچلىق ئە ـ
مەلگە ئاشتى، دەپ جاكارلاپ، بۇ كۈننى «شىنجاڭنىڭ تىنچ بىر ـ
لىككە كەلگەن خاتىرە كۈنى» قىلىپ بېكىتكەن. شۇنىڭ بىلەن
شىنجاڭدا خوتەندىن باشقا جايلار شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى
ئاستىغا كىرگەن②.

ئۈچىنچى خاتالىق: «1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ‹قەشقەر ئۇيغۇر ئۇ ـ
يۇشمىسى، قۇرۇلدى» دېگەن بايانىدا كۆرۈلىدۇ. شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئۇ ـ
يۇشمىسى (تولۇق ھەم توغرا ئاتىلىشى: ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش
ئۇيۇشمىسى) قاچان، قانداق قۇرۇلغانلىق مەسىلىسىگە ئائىت خاتا ـ
لىق ھەرقايسى جايلارنىڭ «تارىخ ماتېرىياللىرى» دىكى مەدەنىيەت،
مائارىپقا ئائىت ئەسلىمە ۋە ماقالىلەردە كۆپ كۆرۈلىدۇ. «ئەزىزانە

① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى نەشـ
رى، 317 ـ بەت.

② لىيۇ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم 2 ـ كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرـ
ياتى، 2003 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1278 ـ بەت.

قەشقەر» دېگەن كىتابتىمۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھەققىدىكى بۇ خاتالىق تەكرارلانغان. «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ قەشقەردە قۇرۇلغان مەزگىلى 1933 ـ يىلى 12 ـ ئاي ئەمەس. بۇنداق يېزىش ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي ئەمەلىيەتكە ھەرگىز ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. «ئەزىزانە قەشقەر» دېگەن كىتابتا كۆرۈلگەن بۇ خاتالىق ئىلگىرى «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابتىمۇ كۆرۈلگەن. بۇ كىتابتا: «1933 ـ يىلى 7 ـ ئايدا كاشغەر شەھىرىدە ‹ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى› قۇرۇلغان. بۇ 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئاساس بولغان[1]» دەپ يېزىلغان. بۇ بايانداۋ ۋاقىتنىڭ توغرا بولماسلىقىدىن تاشقىرى يەنە قەشقەردە 1933 ـ يىلى قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 1934 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە قۇرۇلغان ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا ئاساس بولغان، دېگەن ئاساسسىز پىكىر ئالغا سۈرۈلگەن. تارىخ تەتقىقاتىدا ئىزدىنىپ، سىلىشتۇرۇپ، دەلىللەپ باقماي قارىسىغا مۇبالىغە قىلىپ يېزىشتەك بۇنداق خاھىش ھەممىلا ئىشتا قارىغۇلارچە يەرلىك ئۇستۇنلۈك ۋە مىللىي ئۆلۈغلۇق ئىزدەيدىغان ئىلىمگە يات پوزىتسىيە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تارىخ تەتقىقاتىدا ھېچىسياتقا بېرىلىپ پاكىتسىز ۋە مەنتىقسىز ھالدا ئۆزىمىزنى باشلامچىغا، يول ئاچقۇچىغا، ئاساس سالغۇچىغا، مەشئەلچىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنۇش، قىسقىسى، ئۇسۇتۇن كۆرسىتىشكە بېرىلىپ كېتىش ساددىلىق ۋە مىللىي پوچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ خىل پوچىلىق يېتەرلىك تەربىيە كۆرمىگەن ئادەتتىكى ھەۋەسكارلارنىڭ قەلىمىدە كۆرۈلسە ئەرزىمەس ئىش قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن مۇتەخەسسىس ھېسابلىنىدىغان تەتقىقاتچىلارنىڭ مۇنتىزىم ئەسەرلىرىدە كۆرۈلسە ئەستايىدىل قارىماي بولمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ قەلىمىدە كۆرۈلگەن

① «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى نەشرى، 363 ـ بەت.

خاتالىقلار تەبىئىي ھالدا باشقىلارنى قايمۇقتۇرۇپ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ تەكرارلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. «ئەزىزانە قەشقەر» ناملىق كىتابتىكى خاتالىقمۇ دەل مۇشۇنداق نوپۇزلۇقلارنىڭ كىتابلىرىدىكى خاتالىقلارنى تەكرارلاشنىڭ ئىپادىسى. ئىلمىي تەتقىقاتتا تەلەپ قىلىنىدىغىنى توغرىلىق، ئىلمىيلىك ۋە پاكىتتىن ئىبارەت. «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» نىڭ قەشقەردە قۇرۇلغان ۋاقتى ھەقىقەتەن يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەكمۇ، دېگەندە تارىخىي پاكىت ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. شىنجاڭدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتە ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى 1934 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قۇرۇلغان. يەنى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نامى بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇرۇمچىدە ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىنغان، تۇرپانلىق ئابدۇللا دامۇللا ئۇيۇشمىنىڭ تۇنجى رەئىسى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئەۋەتىلگەن مەنسۇر ئەپەندى مۇئاۋىن رەئىس بولغان. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» (3) ناملىق كىتابتا يېزىلىشىچە 1936 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭدىكى بارلىق ۋىلايەت، ناھىيەلەرنىڭ ھەممىسىدە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا جەمئىي سەككىز ۋىلايەتلىك ئۇيۇشما، 41 ناھىيەلىك ئۇيۇشما، 23 يېزىلىق ياچېيكا تەسىس قىلىنغان. لېكىن زىشاۋنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى» ناملىق كىتابىنىڭ ئىككىنچى قىسىم 2 ـ كىتاب 1430 ـ بېتىدە يېزىلىشىچە، قەشقەردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 1934 ـ يىلى 12 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئابدۇكېرىم خالىق تۇزگەن «قەشقەر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى» دېگەن كىتابتا «1935 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى كوناشەھەر ناھىيەسىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. قەشقەر دىنىي ساھەسىنىڭ مۆتىۋىرى ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامۇللا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىر ھەيئىتى بولۇپ سايلاندى[1].» دەپ كۆرسىتىلگەن. مۇ-

① ئابدۇكېرىم خالىق تۇزگەن: «قەشقەر چوڭ ئىشلار خاتىرىسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2010 ـ يىلى نەشرى، 206 ـ بەت.

ھەممەت ئىمىن قۇربانىنىڭ «تۇندىكى پاجىئە» دېگەن تارىخىي ئەسلىمىسىدە قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق مەلۇمات بېرىلگەن: «ئابدۇراخمان ھاجى ئەسلىي ئاتۇشلۇق بولۇپ، ئەلى، چۆچەك تەرەپتە تىجارەت بىلەن ئۆتكەن، مەلۇماتلىق، قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ 1935 - يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن ھەم ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، مەدەنىيەت - مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان، دارىلئىتام، دارىلئاجىزىنلارنى قۇرۇپ، يوقسۇل، يېتىم - يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغان.»

ئۇنداقتا، شىنجاڭ مىقياسىدا ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قانداق تارىخىي سەۋەب تۈپەيلى قۇرۇلغان؟

1932 - يىلى قومۇل تاغلىرىدا خوجىنىياز ھاجى، سالى دورغىلار باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن مىللىي ئىنقىلاب چىرىك، ئىقتىدارسىز جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى گۇرۇھلار زىددىيىتىنىڭ بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىشىگە سەۋەب بولغان. نەتىجىدە، 1933 - يىلى ئۇرۇمچىدە يۈز بەرگەن «12 - ئاپرېل» ئۆزگىرىشى بىلەن ئالتە يىل داۋام قىلغان جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى غۇلاپ چۈشكەن. «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ جىن شۇرېن دەۋرىدە مائارىپ نازىرى بولغان لىيۇ ۋېنلۇڭ باشلىق بولغان. لىيۇ ۋېنلۇڭ ۋەزىيەتنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىش ھەم شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى نوپۇس قۇرۇلمىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىش ئۈچۈن بىر تۈركۈم يەرلىك مىللەتتىن بولغان كىشىلەرنى «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» غا ئەزالىققا كىرگۈزگەن. بۇ ئەزالار ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، شىبە، تاتار، مانجۇ، خۇيزۇلاردىن چىققان مەشھۇر زاتلار بار ئىدى. «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» ئۆزىنىڭ يىڭى زېڭىشىن ۋە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىدىن ماھىيەتلىك پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ھەم خەلقچىل، دېموكراتچىل، تەرەققىياتپ

چىل، مەرىپەتچىل ئوبرازىنى تىكلەش ئۈچۈن ئىككى كۈندىن كېيىن، يەنى 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىكى يىغىندا ئون ماددىلىق بىر پىروگراممىنى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىغان. بۇ ئون ماددا مۇنۇلار:

① ھەرقايسى مىللەتلەر سىياسىي، ئىقتىسادىي، مائارىپ جەھەتتە بىردەك باراۋەر بولۇش؛

② جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنى سايلام ۋە ئىمتىھان ئارقىلىق تاللاش، ئۆلكە ۋە مىللەت چېگرasi بولماسلىق؛

③ خەلقنىڭ يىغىلىش، تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشۇش، نەشرىيات، پىكىر بايان قىلىش قاتارلىق ئەركىنلىكلىرى بولۇش؛

④ جىن شۇرىپىنىڭ خەلقە تاڭغان تۇرلۇك قانۇنسىز، شەپقەتسىز سىياسەتلىرىنى بىكار قىلىش؛

⑤ قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇش، ھەرقايسى مىللەت، ھەرقايسى جايلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى تەڭشەش؛

⑥ كان مەھسۇلاتلىرىنى ئېچىپ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى مۇستەقىل قىلىش؛

⑦ دېھقانلارغا يەردەم بېرىش، يېزا ئىقتىسادىنى تولۇقلاش ۋە كونكرېتلاشتۇرۇش؛

⑧ دىپلوماتىيە ئىشلىرى مەركەزگە تەئەللۇق بولۇش؛

⑨ پارتىيەلەشتۇرۇش تەربىيەسىنى يولغا قويۇش؛

⑩ مالىيەدە مەركەز بىلەن بىردەك بولۇش[1].

بۇ ئون ماددىلىق پىروگراممىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزمۇنلار شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىدە ئىلغارلىققا ئىگە ئىدى. بولۇپمۇ بىرىنچى ماددىدا دەل مەدەنىيەت، مائارىپ جەھەتتىكى باراۋەرلىك مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغانىدى. بۇ ياڭ زېڭشىن زامانىدا تىلغا ئېلىنماق تۇگۇل، قاتتىق

① لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم (2)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1149 - بەت.

چەكلەنگەن مەسىلە ئىدى. ياڭ زېڭشىن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە «يېڭىلىق تەرەپدارى» دەپ ئاتالغان فەن ياۋنەن «شىنجاڭنى قوتقۇزۇش چارىسى» سۈپىتىدە «مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، خىيانەتچىلىكنى يوقىتىش، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش، ھەربىي قىسمىنى رەتكە سېلىش» دېگەن بەش ماددىلىق چارىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ياڭ زېڭشىن مەۋجۇت ھالەتنى ساقلاپ قېلىش كېرەك دەپ، ئۇنىڭغا پىسەنت قىلمىغان. ئۇنىڭ «مەۋجۇت ھالەتنى ساقلاپ قېلىش» دېگىنى شىنجاڭدا مەدەنىيەت، مائارىپنى راۋاجلاندۇرماسلىق، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇپ باشقۇرۇش سىياسىتى ئىدى. «يېڭىلىق تەرەپدارى» بولغان فەن ياۋنەن «كونىلىق تەرەپدارى» بولغان ياڭ زېڭشىننى يوقىتىش ئۈچۈن 1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىسيان كۆتۈرۈپ ئۈنى ئېتىپ تاشلىغان. لېكىن، فەن ياۋنەن جىن شۇرېن گۇرۇھى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان. ياڭ زېڭشىندىن كېيىن شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغان جىن شۇرېن «مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش، خەلقنىڭ زېھنىنى ئېچىش» نى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، مۇقامى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى خىراجەت، ئوقۇتقۇچى، ئەسلىھە قاتارلىق مەسىلىلەر كەمچىل بولۇش سەۋەبىدىن ئىشقا ئاشمىغان. ياڭ زېڭشىن ۋە جىن شۇرېن دەۋرىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ سىياسىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، لېيۇ ۋېنلۇڭ رەھبەرلىكىدىكى «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» 1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى ئېلان قىلغان ئون ماددىلىق پروگراممىدىكى مەدەنىيەت، مائارىپ سىياسىتىنىڭ مۇقامىنى ئالاھىدە يۇقىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. بۇ پروگراممىدىكى خەلققە بېرىلگەن ھوقۇقلار شۇ چاغلاردىكى قامال قىلىنغان شىنجاڭ جەمئىيىتى ئۈچۈن زور ئىش ئىدى.

شۇ كۈنىدىكى يىغىنىنىڭ يەنە بىر نەتىجىسى شۇ بولغانكى، «12 ـ ئاپرېل» ئۆزگىرىشىدە تۆھپىسى گەۋدىلىك بولغان، قولىدا ھەربىي

هوقۇقى بار قارا نىيەت شېكى شىسەي شىنجاڭنىڭ ۋاقىتلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە سايلانغان. ئۇ يىغىن ئەھلىگە: پېقىر ھەربىي ئادەم، ھەربىي سىياسەتكە ئارىلاشمايدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مەمۇرىي ئىشلارنى لېۋ رەئىس ئۇستىگە ئالسۇن، پىكىر بىرلىكى بولماي قالغان مەسىلىلەردە پېقىر لېۋ رەئىسنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىمەن، دەپ ۋەدە بەرگەن. سەككىز كۈندىن كېيىن يەنى 4 - ئاي-نىڭ 22 - كۈنى «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە، موڭغۇلچە تۆت خىل يېزىقتا پۈتكۈل شىنجاڭ خەلقىگە بىر مۇراجىئەتنامە يوللاپ، ئون ماددىلىق پىروگراممىنىڭ مەيدانى ۋە مەزمۇنىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ شەرھىلىگەن. بۇنىڭدىن مەقسەت لېۋ ۋېنلۇڭنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسلىك، شېكى شىسەينىڭ ۋاقىتلىق دۇبەنلىك ئورنىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتۇرۇش ئىدى. ئۇ چاغدا قومۇل، خوتەن، قەشقەر-لەردە مىللىي ھەربىكەتلەر جانلىنىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتى بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن چاغ ئىدى. غۇلجىدىكى جاڭ پېيىيۇەن شېكى شىسەيدىن ئۆزىنى ئۇستۇن كۆرگەچكە «ۋاقىتلىق قوغدىنىش كومىتېتى» نىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىغا ئانچە پەرۋا قىلمايۋاتاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىدىغان سىياسەت چىقىرىش ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش تەدبىرى ئاقىلانىلىك ھېسابلىناتتى. لېۋ ۋېنلوڭ بىلەن شېكى شىسەي شىنجاڭ خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ يەرلىك خەلقلەرنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشقا تىرىشىش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى قانۇنلاشتۇرۇش، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن نەزىجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتىگە 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ سەۋەبى، جەريانى ۋە نەتىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ دوكلات يوللىغان. لېكىن نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ رەھبەرلىك ئورنى مەسىلىسىگە ئېنىق پوزىتسىيە بىلدۈرمەي، ۋاقىتنى كەينىگە سو-

زۇپ تۇرۇۋالغان ھەم ما جۇڭيىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەن ئارقىلىق شېڭ شىسەينى ئىسكەنجىگە ئالماقچى بولغان. بۇ ھال شىنجاڭدىكى ئاساسلىق ھوقۇق تۇتۇۋاتقان سىياسىي ۋە ھەربىي كۇچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىشىشنى يېڭىباشتىن قوزغىغان. ئىلىدا ئەسكىرىي كۇچى بار جاڭ پېيىۋەن ۋاقىتلىق رەئىس بىلەن ۋاقىتلىق دۇبەننى قوللاش ئۈياقتا تۇرسۇن بارا ـ بارا قارشىلىشىش ھالىتىگە ئۆتكەن. خوجىنىياز ھاجى، مەھمۇد مۇھىتى، ما جۇڭيىڭ قىسىملىرى تۇرپان ئويمانلىقىدا جىمسار ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە يۇرۇش قىلىشقا تەييارلانغان. ئۇ چاغدا شېڭ شىسەينىڭ قولىدا 4500 كىشىلىكتىن ئارتۇق ھەربىي كۇچ بولۇپ، ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى رايونلارنىلا تىز گىنلەپ تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇنچىلىك ئاجىز ئورۇن ۋە ئاز ئەسكەرىي كۇچ بىلەن ئىككى تەرەپتىن قىستاپ كېلىۋاتقان كۇچلۇك رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇپ ئۇرۇمچىنى قوغداپ قېلىش ھەم ئۆزىنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىگە يېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ قىل ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان تەقدىرىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سوراشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن ئېيتقاندا يېقىن قوشنىسى بولغان شىنجاڭنىڭ ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلەتتى. مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ئۇ ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئىتى ۋە خەۋپسىزلىكى ئۈچۈن شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىۋاتقان ئىستالىن رەھبەرلىكىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن لى شېڭ باشچىلىقىدا تۇزۇلگەن «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى» دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە، 1933 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى بىيۇروسى مەخسۇس «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ سىياسىتىنى تەتقىق قىلىش» ھەيئىتىنى تەشكىللىگەن. بۇ ھەيئەتكە دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋورشى

لوفنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇلار شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، ماتېرىيال توپلاپ، چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ كىمنى قوللاش، قانداق يول تۇتۇش ھەققىدە پىكىر تەييارلىغان. 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى مەزكۇر ھەيئەتنىڭ تەكلىپى بويىچە، سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسى «شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى يوليورۇق» نى چۈشۈرگەن[1]. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىلەن ھەمكارلىشىشتا پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلغان شۇ شىسەي بۇ چاغدا ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغزىغا قارىمايدىغان ھالەتكە كېلىپ بولغان. قىزىق يېرى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يەنى «12 ـ ئاپرېل» ئۆزگىرىشى بولۇپ، تۆت ئايچە ئۆتكەندە، نەنجىڭ مىللىي ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار پالاتاسىنىڭ 118 ـ قېتىملىق يىغىنى قارار ماقۇللاپ لېيۇ ژېنلۇڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىكىگە، شۇ شىسەينى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنلىكىگە، جاڭ پېيىۋەننى ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەلچىسى، قوشۇمچە قۇرۇقلۇق ئارمىيە 8 ـ دىۋىزىيەسىنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلىگەن. بۇنىڭ بىلەن شۇ شىسەينىڭ ئورنى قانۇنلاشقان. لېكىن شۇ شىسەي بۇنداق قارارغا موھتاج بولمىدىغان چاغدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولغاچقا، ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈۋەرگەن. 1933 ـ يىلى ياز ۋە كۈزدە، شۇ شىسەي ما جۇڭيىڭ بىلەن گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچىدە كەسكىن جەڭ قىلىپ، قوشۇنلىرى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغان. نويابىردا، جاڭ پېيىۋەن بىلەن ما جۇڭيىڭ ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شۇ شىسەينى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ئۇنى يوقاتماقچى بولغان. ۋەزىيەت شۇ شىسەيگە پايدىسىز بولغاچقا، ئۇ چېن دېلى قاتارلىق كىشىلەرنى موسكۋاغا ئەۋەتىپ، ھەربىي ياردەم سورىغان. چېن دېلى رۇس تىلغا پىشىق كىشى بولۇپ، 1920 ـ يىللىرى يېڭىسار ناھىيەسىگە

① «جۇڭگو شىنجاڭنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2006 ـ يىلى نەشرى، 246 ـ بەت.

ئامبال بولغان. كېيىن ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئەنجاندا تۇرۇشلۇق كونسۇل قىلىپ تەيىنلەنگەن. شېڭ شىسەينىڭ يېنىدا رۇسلار بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا يارايدىغانراق ئادەم شۇ ئىدى.

1933 - يىلى نويابىرنىڭ ئاخىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى شەرق ئىشلىرىغا پىششىق، تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق دىپلوماتىيە خاس ئەلچىسى ئاپرىسوفنى ئۇرۇمچىگە باش كونسۇل قىلىپ تەيىنلەپ، شىنجاڭغا يارەدەم بېرىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ھەربىي يارەدەم بېرىش مەخپىي كېلىشىمى ئىمزالىغان. جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي يارەدىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ شەرتلىرىگە مۇلايىملىق بىلەن كۆنگەن. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭ شىسەينى قوللاشنى قارار قىلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى مىللىتارىست شېڭ شىسەينى قوللاشنى قارار قىلغاچقا، دۇنيادىكى كوممۇنىزم ئېتىقادىدىكى ئىنقىلابچىلارنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. خەلقئارا ئىنتېرناتسيونال سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىغا ئالاقە ئەۋەتىپ، شېڭ شىسەينى قوللاشقا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە تۈرلۈك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەدبىر بەلگىلەگۈچىلىرىنىڭ بۇ ۋاقىتتا ئويلايدىغىنى ئىدېئولوگىيەلىك پىرىنسىپ ئەمەس، بەلكى رېئال دۆلەت مەنپەئىتى بولغاچقا، شېڭ شىسەينى قوللاش قارارىنى بىكار قىلمىغان. بۇنىڭدا ئۇلار مۇنداق ئۇچ ئامىلنى نەزەردە تۇتقان. بىرىنچى، شىنجاڭدا سوۋېتپەرەس يەرلىك ھۆكۈمەت بولۇشنى ئۈمىد قىلغان. شىنجاڭدا سوۋېتپەرەس يەرلىك ھۆكۈمەت بولسا، ئەنگلىيە بىلەن ياپونىيەنىڭ شىنجاڭدىكى كۈچىنى تازىلىغىلى بولىدۇ، دەپ ئويلىغان. ئىككىنچى، شېڭ شىسەي بۇ مەسىلىدە مۇۋاپىق نامزات ئىدى. شېڭ شىسەي ياش ۋاقتىدا ياپونىيەدە ئوقۇغان ھەم ياپونىيەگە نەپرىتى كۈچلۈك ئىدى. مېنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتمىدى، دەپ ئويلاپ نەنجىڭ ھۆكۈمىتىدىنمۇ نارازى

ئىدى. ئۇچىنچى، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى نەنجىڭ ھۆكۈمىتى تە-يىنلىگەن قانۇنلۇق ھۆكۈمەت بولغاچقا، شېڭ شىسەينى قوللىغانداا، جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇناسىۋىتى يامانلىشىپ كەت-مەيتتى؛ خەلقئارادا ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر نارازى بولسىمۇ، ئارىلىشىشقا باھانە تاپالمايي، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ تۇ-رۇشقا مەجبۇر بولاتتى.

شۇنداق قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چۆچەك ئارقىلىق كۈر-گەن ياردەمچى قوشۇنى ئىلىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى جاڭ پېيىۋەننى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلغان. شېڭ شىسەي بولسا خو-جىنىياز ھاجى بىلەن ما جۇڭيىڭنىڭ زىددىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى پارچىلىغان، ئاندىن سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ياردەمى بىلەن، ما جۇڭيىڭنى مەغلۇپ قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكى-نىشكە مەجبۇرلىغان. سوۋېت ئىتتىپاقىغا يېقىنلىشىشتىن ھەزەر ئەيلەيدىغان لىيۇ ژېنلوڭنىڭ ئورنى بارا ـ بارا ئاجىزلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىپەرەس بولۇۋالغان شېڭ شىسەينىڭ ئورنى بارغانسېرى مۇستەھكەملەنگەن. لىيۇ ژېنلوك شېڭ شىسەينىڭ قولىدىكى قورچاق رەئىسكە ئايلىنىپ قالغان. ھەتتا ئاخىرقى ھېسابتا، يەنى شۇ يىل-نىڭ ئاخىرىدا شېڭ شىسەي لىيۇ ژېنلۇڭنى نەزەربەند قىلىپ، ئور-نىغا جۇ رۇيچىنى ئۆلكە رەئىسى قىلغان. 1934 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇ رۇيچى كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كېتىپ، شېڭ شىسەي لى رۇڭنى رەئىس قىلغان. تولىمۇ ياۋاش بۇ يېڭى رەئىسنى كىشىلەر «سامان قورساق رەئىس» دەيىشكەن.

شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن رەقىبلىرىنى يېڭىپ، ئۇرۇمچى ۋە غۇلجىغا ئەسكە-رىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئورنىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كې-يىن، ئۇ بىر تەرەپتىن داۋاملىق ھالدا كۈچىنى مۇستەھكەملىسە ۋە كېڭەيتسە، يەنە بىر تەرەپتىن سىياسىي جەھەتتە سوۋېت ئىتتىپا-قىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، بىرمۇنچە تەرەق-

قىيىپەرۋەر سىياسەتنى يولغا قويغان. شېئىرنىڭ 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى «12 - ئاپرېل» ئۆزگىرىشىنىڭ بىر يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت نامىدىن «سەككىز مادداىلىق خىتابنامە» نى ئېلان قىلغان. بۇ خىتابنامە مۇنداق مەزمۇنلاردىن تەشكىل تاپقان:

① مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ ② دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش؛ ③ يېزىلارغا ياردەم بېرىش؛ ④ مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش؛ ⑤ ئەمەلدارلارنى پاكلاشتۇرۇش؛ ⑥ مائارىپنى كەڭ يولغا قويۇش؛ ⑦ ئۆز - ئۆزىنى ئىدارە قىلىشنى (مۇختارىيەتنى) يولغا قويۇش؛ ⑧ ئەدلىيە ئىشلىرىنى ياخشىلاش[①].

سوۋېت ئىتتىپاقى ئادەملىرىنىڭ ئارىلىشىشى ۋە مەسلىھەت كۆرسىتىشى بىلەن ئېلان قىلىنغان بۇ «سەككىز مادداىلىق خىتابنامە» نىڭ مەزمۇنىنى بىر يىل ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان «ئون مادداىلىق پروگراممىا» غا سېلىشتۇرغاندا بەزى مەزمۇنلاردا روشەن پەرق بولسىمۇ، «مائارىپنى كەڭ يولغا قويۇش» دېگەن ئالتىنچى مەزمۇن ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. شېئىرنىڭ بۇ مادداىنى ئىزاھلىغاندا: «(1) مائارىپنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش؛ (2) مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىش؛ (3) ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بەرپا قىلىش؛ (4) ھەربىر مىللەت ئۆز تىلى ۋە يېزىقىدا دەرس ئۆتۈش» دېگەن تۆت تۈرلۈك تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

شېئىرنىڭ بۇ «سەككىز مادداىلىق خىتابنامە» نى جاكارلاپ ئالتە كۈندىن كېيىن، يەنى 1934 - يىلى 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئۈرۈمچىدە 1 - قېتىملىق شىنجاڭ خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنى ئۆتكۈزگەن. قۇرۇلتاينىڭ باش مەقسىتى مىللىي مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش قاتارلىق سىياسەتلەرنى يولغا قويۇش بولغان. شېئىرنىڭ بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى ئېنىق بەلگىلىۋالغانلىقى ئىدى.

① لىيۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم 2 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1271 - بەت.

رەققىيپەرۋەر ئوبرازىنى نامايان قىلىپ خەلقنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشقا تىرىشقان. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋەدە بېرىشى بىلەن شۇ يىلى 7 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. خوجىنىياز ھاجى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئارىغا چۈشۈپ ۋەدە بېرىشى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇشقا قوشۇلغان. 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە داغدۇغىلىق ئاممىۋى يىغىن ئېچىلغان. يىغىندا شىنجاڭدا «ئۇچ يىللىق مالمانچىلىققا خاتىمە بېرىلىپ» تىنچلىق ـ نىڭ ئەمەلگە ئاشقانلىقى جاكارلانغان. شېڭ شىسەي تىنچلىقنى ھە ـ قىقىي ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا ئۇيغۇر قا ـ تارلىق مىللەتلەرنىڭ مۇھىم كىشىلىرىنى تەينىلىگەن. قەشقەردىكى مەھمۇد مۇھىتىنى 6 ـ دىۋىزىيەنىڭ شجاڭلىقىغا تەينىلىگەن. يۇ ـ نۇس بەگنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزالىقىغا ھەم قوشۇمچە دېھ ـ قانچىلىق، كانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا تەينىلىگەن. ئاب ـ دۇراخمانىنى مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا، مەخسۇتنى مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا، ئاقنىيازنى ئاقسۇنىڭ ۋالىيلىقىغا، ئاقموللىنى ئۆلكىلىك بانكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقـ ـغا تەينىلىگەن. ئارىدىن «ئۇزاق ئۆتمەي، شېڭ شىسەي يەرلىك مىل ـ لەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرىنى ۋەزىپىگە قويۇشنى بىر خىل سىياسىي تەدبىر قاتارىدا كېڭەيتىپ، ھەرقايسى نازارەتلەردە مۇئاۋىن نازىر، ۋىلايەتلەردە مۇئاۋىن ۋالىي، ناھىيەلەردە مۇئاۋىن ھاكىم، ھەتتا مەكتەپلەردىمۇ مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسى تەسىس قىلغان[1].»

مانا مۇشۇنداق سىياسىي كەيپىيات ۋە ئېھتىياج ئاساسىدا 1934 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغان. ئۇيۇشمىغا مۇسابايېفلار جەمەتى ئۇ ـ رۇمچى نەنمېندىكى قورۇسىنى ئىشخانا ھەم كۇلۇب قىلىش ئۈچۈن

① لىۋ زىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، ئىككىنچى قىسىم 2 ـ كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىـ ـياتى، 2003 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1258 ـ بەت.

تەقدىم قىلغان. شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ جاي ـ جايلاردا ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلغان. «خەنزۇ مەدەنىيەت ئاقارتىش ئويۇشمىسى» 1937 ـ يىلى ئاندىن قۇرۇلغان.

ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئويۇشمىسى شېڭ شىسەينىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى مەزمۇن قىلغان مەدەنىيەت سىياسىتىنىڭ باشچىلىقىدا ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيەلەردىكى ئۇيغۇر ئويۇشمىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭىچە مەكتەپ مائارىپىنى كېڭەيتىشتە، زامانىۋى شەكىل ۋە مەزمۇندىكى ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى بەرپا قىلىشتا، ھازىرقى زامان تىل ـ يېزىقىنى قېلىپلاشتۇرۇشتا، مەتبۇئات ئىشلىرىنى يولغا قويۇشتا زور ئەمەلىي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

شۇنى تەن ئېلىشىمىز كېرەككى، 20 ـ ئەسىرنىڭ ھارپىسىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ئۆچ ئەسىردىن بۇيان تۇرلۇك تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر ۋە ئىچكى ـ تاشقى ئامىللار تۇپەيلىدىن مىسلىسىز زەئىپلىشىپ ۋە چۇشكۇنلىشىپ نادانلىق، قاششاقلىق، خۇراپاتلىق، نامراتلىق ۋە چېچىلاڭغۇلۇق ئىسكەنجىسىدە ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغانىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خەلقى ھېچقانداق مادىي ۋە مەنىۋى تەييارلىقى بولمىغان ھالدا خىرىس ۋە رىقابەتكە تولغان 20 ـ ئەسىرگە قەدەم قويغانىدى. شۇڭا ئۇلار 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئويغىنىش، تەرەققىيات، گۈللىنىش سادالىرى جىمى جاھاننى دېگۈدەك قاپلىغان، دۇنيادىكى كۆپلىگەن خەلقلەر ئۆزىنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىر ـ قىسمىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن كۈرىشۋاتقان تېپىلغۇسىز تارىخىي پۇرسەتلەرنى ئېزىلەڭگۈلۈك ھەم خامۇشلۇق بىلەن ئۆتكۈزۈۋەتكەنىدى. گەرچە ئابدۇقادىر دامۇللام باشچىلىقىدا 1910 ـ يىللاردا ھەم 1920 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا خەلقنى ئويغىتىش ۋە تەرەققىيات يولىغا باشلاش مەقسىتىدە ئاز بولمىغان تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما بېكىنمىچى ھەم مۇستەبىت ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى بىلەن قارا نىيەت رۇسىيە دائىرىلىرى توختىماي زىيانكەشلىك قىلىپ، بارلىق ئۇرۇنۇشلارنى

بوغۇپ، پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يوق قىلىپ كەلگەچكە، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يۈزلىنىش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش شەكىللەنمىگەن. نەتىجىدە، «تاتارىستان ۋە قىرىم گىرۇپكىلىرىدىن باشلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق دىيارىمىزغا يېتىپ كەلگەن جەدىدىزملىق پىكىر ئېقىمى پۈتكۈل مىللىتىمىزنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋرىدىكى ئىدېئولوگىيە ئاساسىغا ئايلىنالمىغان[①].» شۇڭا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياكى پىشقان مىللىي ئارزۇ ـ ئىستەكلەر، ياكى سىستېمىلىق مەقسەت ـ مەسلەكلەر شەكىللەنمىگەن. جاھاندىن بىخەۋەر بۇ خەلق ئۆزلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى مىللىي ئېھتىياجلىرىنىمۇ چۈشىنىپ يېتەلمىگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئانا دىيارىمىزدا تېخى ئورتاق مىللىي تەلپۈنۈشكە ئىگە بىر جەمئىيەت ھالىتى بارلىققا كەلمىگەن. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسى ۋە ئىجتىمائىي قاتلىمى بەكمۇ ئاددىي بولۇپ، دەۋرىنىڭ تەقەززاسىغا ئۇيغۇنلىشالايدىغان ئىجتىمائىي قۇرۇلما ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملاردىن سۆز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەنى مىللىي بۇرژۇئازىيە قاتلىمى يوق، زىيالىيلار قاتلىمى يوق، مىللىي مائارىپ سىستېمىسى يوق، مىللىي مەتبۇئاتلىرى يوق، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يوق، تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى يوق، پەقەت كونىچە مەدرىسەلىرى بىلەن نەزەر دائىرىسى تار موللىلىرى، ئېتىزغا باغلىنىپ ئىسسىق جېنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بىچارە دېھقانلىرى بىلەن تۇرمۇش ھەلەكچىلىكىدە دۇمچىيىپ كەتكەن ھۇنەر ـ ۋەن ـ كاسىپلىرى ھەم ئۆزى ئۇچۇنلا بايلىق توپلاش كويىدا ياشايدىغان سامان قورساق بايلار قاتلىمىلا بار ئىدى. شۇنداق بولغاچقا ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ھاياتىي كۈچى بەكمۇ ئاجىز، تولىمۇ ئاددىي بىر جەمئىيەت ئىدى. مانا مۇشۇنداق ئاددىي ھەم زەئىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتى 1930 ـ يىللاردا كۆتۈرۈلگەن «رۇس ئەندى-

① ئەسەت سۇلايمان: «تارىم قوۋزىقى چېكىلگەندە ـــ بۈگۈنكى ئۇيغۇر روھىيەت قۇرۇلمىسىغا پىسخىكىلىق دىياگنوز»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 ـ يىلى نەشرى، 350 ـ بەت.

زىسى» شەكلىدىكى بۇ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىنىڭ كۈچلۈك دولـ
قۇنىغا دۇچ كەلگەن. بۇ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتىگە ئۆزىنى «دۇنيا ـ
دىكى بارلىق ئېزىلگۈچى خەلقلەرنىڭ باشپاناھى ھەم دوستى» دەپ
جاكارلىغان سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ھەيدەكچىلىك قىلىشى ۋە
يول كۆرسىتىشى بىلەن، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قـۇـ
رۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ئىمكانىيەت ھا ـ
زىرلىغان. تاللاش پۇرستى يوق ئۇيغۇر خەلقى تولىمۇ تەستە ھا ـ
زىرلانغان بۇ ئىمكانىيەتتىن پايدىلىنىپ يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكـ
تىنى ئەۋجىگە چىقىرىشتا خېلىلا ئاكتىپ بولغان. بولۇپمۇ بىر
قىسىم تەرەققىيپەرۋەر مولىلار، ئاز ساندىكى سەگەك زىيالىيلار ۋە
ساخاۋەتچى بايلارنىڭ ئوينىغان رولى گەۋدىلىك بولغان.

قىسقىسى، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نىڭ قـۇـ
رۇلغان ۋاقتى ۋە قۇرۇلۇش سەۋەبى يۇقىرىقىدەك ئارقا كۆرۈنۈش ۋە
تارىخىي جەريانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تارىخىي ئەھمىيەت مۇـ
شۇنداق روشەن تۇرغان ئەھۋالدا «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئاقارتىش ئۇـ
يۇشمىسى» نىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان ئورنىنى ئۇرۇمچىدىن باشقا جايغا
يۆتكەپ، ۋاقتىنى 1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن ئىلگىرىگە سۈرۈپ يېـ
زىش پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

«ئەزىزانە قەشقەر» نامىلىق ئىككى تومىلۇق كىتاب خەنزۇچە، ئۇيـ
غۇرچە تىل ـ يېزىقتا قايتا نەشر قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ كىتابتا
كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى ۋە گۇمانلىق نۇقتىلارنى تۈزىتىپ ياكى ئېـ
نىقلاپ روشەنلەشتۈرۈپ نەشرگە يوللىسا، ئىلمىيلىككە ئۇيغۇن،
كۆڭۈلدىكىدەك ئىش بولىدۇ، دەپ قارايمەن. تارىخىي ۋەقە ۋە تارى ـ
خىي شەخسلەرگە مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئىشلىرىدا پاكىتنى توغرا
بايان قىلىش، كۆزقاراشنى ئىشەنچلىك ئاساسلار ئۇستىگە تۇرغۇـ
زۇش چوقۇم ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ئەقەللىي تەلەپ.

2010 ـ يىلى 15 ـ مارت

بىر پارچە خىشنىڭ سىرى

بۇ يىل ئاپرېلدا غۇلجا شەھىرىدىن ئەۋەتىلگەن بىر پارچە ئاق رەڭلىك خىشنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بىر پارچە خىش تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق تولىمۇ ئاددىي نەرسە. ئەمما، ماڭا ئەۋەتىلگەن بۇ بىر پارچە ئاق خىش ئاجايىپ زور تارىخىي كەچۈرمىشلەرنىڭ شاھىتى بولۇپ، مەن ئۇچۇن ئېيتقاندا ئاز ئۇچرايدىغان بىباھا مىراس. چۈنكى بۇ، سۆزلىيەلەيدىغان، كۆلەلەيدىغان ھەم يىغلىيالايدىغان بىر پارچە خىش! ئۇ گويا بېشىدىن تالاي قىسمەت ئۆتكەن، كۆپنى كۆرگەن زېرەك بوۋايدەك سۆزلەيتتى. گاھىدا قاقاھلاپ كۈلەتتى، گاھىدا بۇقۇلداپ يىغلايتتى. ئۇرۇمچىنىڭ كۈندۈزدىكى قۇلاق ـ مېڭىنى زىڭىلدىتىۋېتىدىغان شاۋقۇن ـ سۈرەنلىرى جىمقىپ، پۈتكۈل شەھەر تۈن جىملىقىغا چۆمگەندە بۇ خىسلەتلىك خىش بىلەن ئىككىمىز كۈسۈرلىشىپ، تۈگىمەس سۆھبەتلەرنى قۇراتتۇق. بۇ چاغدا ۋۇجۇدۇم ھاياجان ئىلكىدە تىترەپ، ئوي ـ پىكرىم مەغرىبتىن مەشرىققىچە كېزەتتى. ھېلى قەۋەتمۇقەۋەت سىر ـ ھېكمەتلەرگە تولغان ئۆتمۈش ھەققىدە ئويلانسام، ھېلى ئىزىتقۇدەك ئۆزگىرىشچان بۈگۈن ھەققىدە ئويلىناتتىم. ئۇ ئالاھىدە خىشنى ئۆيگە كەلگەن مېھمانلارغا بىر ـ ئىككى قېتىم كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا ئائىت ھېكايىلەرنى ئانچە ـ مۇنچە سۆزلەپ بەرگەنىدىم، ئۇلار ئېرەنشىپ كەتمىدى. مەن بۇ يەردىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە قىممەت ئۆلچىمىدىكى پەرقتە بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم. ئەلۋەتتە، كىشىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى، ئادەت ـ ئېھتىياجلىرى، ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى، غايە ـ ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن قىممەت ئۆلچەملىرىمۇ پەرقلىنىدۇ. بۇنداق پەرقلىق ھالەتنى بىز جىبران خەلىل جىبراننىڭ

ىنىڭ مۇنۇ نەسرىدىن روشەن كۆرۈۋالالايمىز:

«كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئېتىزلىقتا ئىشلەۋاتقان دېھقان ناھايىتى ئېسىل بىر مەرمەر ھەيكەلنى قېزىۋاپتۇ ـ دە، ئۇنى ئاپىرىپ ئە-تىۋارلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى يىغىپ ساقلىغۇچىغا سېتىپتۇ. يە-غىپ ساقلىغۇچى بۇ ئېسىل ھەيكەلنى يۇقىرى باھادا سېتىۋاپتۇ.

دېھقان قايتىپ كېتىۋېتىپ قولىدىكى پۇلغا قاراپ ئويلانغىنىچە ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپتۇ: بۇ پۇل ئىنسانىنىڭ ھاياتىنى ئويلاپ باق-مىغان ھۇزۇر ـ ھالاۋەتكە مۇيەسسەر قىلىدۇ. ھەيكەل ئۆلۈك نەرسە، ئۇ توپا ئاستىدا مىڭ يىللاپ ياتقان ، ئۇنى ھېچكىم خىيالىغا كەلتۇ-رۇپمۇ باقمىغان. نېمە ئۈچۈن بىراۋلار ئاشۇنداق سوغۇق تاشنى شۇنچە جىق پۇلغا سېتىۋالىدىغاندۇ؟

شۇ چاغدا يىغىپ ساقلىغۇچى ئالدىدىكى مەرمەر ھەيكەلگە زوقلانغىنىچە قاراپ، ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپتۇ: نېمىدېگەن گۈزەل، نېمىدېگەن جانلىق، نېمىدېگەن ئۇلۇغ ھەم ئېسىل بۇيۇم ـ ھە! ئەپ-سۇس ئۇ، ئۇزاق يىللىق شېرىن ئۇيقۇسىدىن ئەمدىلا ئويغاندى! نېمە ئۈچۈن خەق مۇشۇنداق ئېسىل نەرسىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆزىنى ئۆ-لۈك، ھېس ـ تۇيغۇسىز پۇلغا ئاتىدىغاندۇ؟»

دېمەك، قىممەت قارىشىدىكى ئوخشىماسلىق تۇپەيلى، ھەركىم ھەربىر نەرسىگە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەپتۇن بولىدۇ ھەم ئوخ-شىمىغان دەرىجىدە ئۆزىنى بېغىشلايدۇ. مەن باشقىلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىيالمىغان بۇ بىر پارچە ئاق خىشقا بۆلەكچىلا مەپتۇن ئىدىم. ھاۋا رەڭ دۇخاۋا پارچىسىغا يۆگەپ قويۇلغان ئۇ ئاددىي خىش كۇ-رەش، تەۋەككۇلچىلىك، باتۇرلۇق، ئەقىل ـ پاراسەت، ھاياجان، سە-قىلىش، خورلۇق، شان ـ شەرەپ ۋە ھەسرەت ـ نادامەتنىڭ يۇغۇ-رۇلمىسى ئىدى. ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۇ، قەدىمىي يۇرت ـ ماكانلە-رىمىزنىڭ بىرى بولغان ئىلى ۋادىسىنىڭ 20 ـ ئەسىردىكى قىس-مەتكە باي ئەگرى ـ توقاي مۇساپىسىنىڭ شاھىتى ئىدى! ئىلى ۋادىسى، ئاممىبابلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، غۇلجا يېقىنقى ئىككى ئەسىر

مابەينىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا ئاجايىپ زور ۋەقەلەرگە سەھنە بولغان خىسلەتكە باي زېمىن! بۇ تەكشى يوق گۈزەل تۈپراقتا ئىلى پەرزەنتلىرى يۈرەكنى لەرزىگە سالغۇدەك قىممەت بېغىشلىغان. گەرچە ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئۇنچىۋالا كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ رويابقا چىقارغان نەتىجە - ئۈتۈقلىرى ھەيران قالارلىق دەرىجىدە كۆپ. ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئىلى ۋادىسىدا 600 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر بار. سىلىشتۇرۇپ باقساق، بۇنچىلىك نوپۇس جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ناھىيىلەردىمۇ بار. ئەمما، مەشھۇر شەخسلىرىنىڭ كۆپلۈكى، تۆھپىكار ئەزىمەتلىرىنىڭ جىق-لىقى بىلەن ئىلى ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ. ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئا-رىسىدىن ئوخشىمىغان ساھەلەر بويىچە يېتىشىپ چىققان خاس ئىجتىمائىي توپلار بۇ نۇقتىنى سۆزسىز ئىسپاتلايدۇ. بىز پۈتكۈل ئانا دىيارىمىزنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىدىغان بولساق، ئىلى باتۇرلە-رى، ئىلى ئىنقىلابچىلىرى، ئىلى مائارىپچىلىرى، ئىلى ئۆلىمالە-رى، ئىلى بايلىرى، ئىلى ئەدىبلىرى، ئىلى سەنئەتكارلىرى، ئىلى چاقچاقچىلىرى زور تەسىرگە ئىگە ئىجتىمائىي توپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىجتىمائىي توپلار ئىلى جەمئىيىتىنى سەرخىللاشقان جەمئە-يەتكە ئايلاندۇرغان. ئۇلارنىڭ تۆھپە - نەتىجىلىرى ئىلى روھىنى تەشكىل قىلغۇچى ئۆچمەس يالقۇن. قىسقىسى، ئىلى ئۇيغۇرلىرى يارالقان ئىلى روھى ھەر تەرەپكە يورۇق سېپىپ، يېلىنجاپ تۇرغان بىر گۈلخان!

ئىلى ۋادىسى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىككى ئەسىردىن بۇيان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بېشىغا خىلمۇخىل ئېغىر كۈنلەر كېلىپ چىقىش يو-لى ئىزدىگەن ئۆلىما، زىيالىي، سودىگەر، ھۈنەرۋەن، سەنئەتكار، ئىنقىلابچى، ئىشلەمچىلەرنىڭ پاناھگاھى بولغان. ئاچ - زېرىن خەلقنىڭ ھاياتلىق ئۈمىدى بولغان. بۇنى دەلىل بىلەن ئىسپاتلايدى-غان بولساق، 1858 - يىلى قەشقەرگە خۇپىيانە تەكشۈرۈشكە كەلگەن رۇسىيەلىك مەشھۇر قازاق ئالىم چۇقان ۋەلىخانوف «ئالتە شەھەر

خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئالتە شەھەردە سودىگەرلەر ۋە ھۇ-نەرۋەنلەردىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىق ۋە ئۆشرە - زاكاتلار ئېغىر بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز يۇرتىنى تەرك ئېتىپ غۇلجا، ئۈرۈمچىلەرگە چىقىپ كېتىدۇ» دەپ يازغان. چۇقان ۋەلىخانوفتىن يېرىم ئەسىر كېيىن، يەنى 1915 - يىلى ئۇفالىق تاتار زىيالىي، «ۋاقىت» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى نوشرىۋان يائۇشېف «ئالتە شەھەرگە سایاھەت» دېگەن ماقالىسىدە ئۈرۈمچى تەرەپتىن كېلىۋاتقان سۇدا ئۇچراتقان بىر ئەھۋالنى مۇنداق يازغان:

«جام يېزىسىغا كېلىپ ئىشلەمچىلەر چۇشىدىغان سارايغا چۈشتۇم. بۇ ساراي يالاڭ ئاياغ ۋە جۇل - جۇل كىيىملىك ئادەملەر بىلەن تولغانىدى.

ئەمدىگىنە چاي ئىچىشكە باشلىغانىدىم، ھەسەلگە ئولاشقان چىۋىنەكنى ئولىشۋالدى. بۇ بىچارىلەر ئاچ - يالىڭاچ، ئارىسىدا قېرىلىرىمۇ بار ئىدى.

— نەگە بارىسىزلەر؟

— ئىلىغا چىقىمىز.

— نېمە ئۈچۈن؟

— ئاش ئىزدەپ، پۇل تېپىش ئۈچۈن.

— قەيەرلىكسىزلەر؟

— قەشقەرلىك، ئارىمىزدا ياركەنت، خوتەنلىكلەرمۇ بار.

ئەتىسى سەھەردە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقتىم. يولدا توپ - توپ كىشى ئۈچرىدى. ئۇلار جامغا قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئېشەكلەرگە خۇرجۇن، ئوزۇق - تۇلۇك ئارتىشقان بولۇپ، ئۆزلىرى پىيادە يۈرەتتى. ئارىلىرىدا ئەمچەكتىكى بالىلىرىنى كۆتۈرگەن ياش خوتۇن - قىزلارمۇ بار ئىدى. ئاپپاق ساقاللىق قېرىلارمۇ بار ئىدى. ئاياغلىرى يالاڭ، ئۈچىسىنى ئىللىتقۇدەك كىيىمىمۇ يوق ئىدى. كۆزلىرى كۆكەرگەن، يۈزلىرى سارغايغان، ئېغىزلىرى ئېچىلغان، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى ئۇمىدسىزلىك باسقانىدى. بۇ بىچارىلەرمۇ ئاچلىقتىن قۇ-

تۇلۇش چارىسىنى ئىزدەپ ئىلىغا سەپەر قىلغانىدى.»

نۇشرىۋان ياغۇشبەتىن كېيىن يەنە يېرىم ئەسىر ئۆتكەندە، يەنى 1968 ـ يىلى داڭلىق مىللىي شائىر قۇربان بارات ئۆزىنىڭ «شىمال يۇلتۇزلىرىغا تەلمۇرۇپ...» دېگەن نادىر شېئىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ نەزىگودىكى بېكەتتە غېرىبسىنىپ ياتقان مۇساپىرلار توغرۇلۇق مۇنداق چىن مىسرالارنى يازغان:

«يول بېسىپ ئۇزاق كۈنلەر چارچىغان يولۇچىلار،
بېكەتنىڭ تېمى بويلاپ ياتىدۇ قاتارلىشىپ.
توپ بولۇپ كەلگەن ئۇلار نان ئىزدەپ، بەخت ئىزدەپ،
قەدىمىي كۆچمەنلەردەك سۇ كېچىپ، تاغلار ئېشىپ.
ھېچ كىشى ئۇخلىمايدۇ، سۈكۈتتە ياتار تىنچ،
ناخشىدىن خالىي ياشلار، قېرىلار سالماس پاراڭ.
ئوت يانغان سانسىز كۆزلەر شىمالغا تەلمۇرىدۇ،
ئۇلاردىن سوغۇق ياشلار تۆكۈلەر تارام ـ تارام.»

دېمەك، بىر يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە بىپايان ئىلى ۋادىسى ۋە كەڭ قورساق ئىلى خەلقى جەنۇبىي شىنجاڭدىن كۆچۈپ چىققان تالاي كىشىلەرنىڭ پاناھگاھى ھەم باشپاناھى بولغان. شۇبھىسىزكى، ئىلى ۋادىسى ئۇمىد ۋادىسى! ئىلى تۇپرىقى سېخىي تۇپراق! ئىلى خەلقى مەردانە خەلقتۇر! ئالىقىنىمدىكى بۇ بىر پارچە ئاق خىش ئىلى ئاسمىنىدا 100 يىل چاقناپ، كىشىنى سۆيۈندۈرىدىغان ۋە ئۆكۈندۈرىدىغان تالاي ۋەقە ـ ھادىسىنى كۆرگەن ئالاھىدە خىش! ئۇ خىش مىللىي سانائەت تارىخىمىزنىڭ يادىكارى بولغان بىباھا سانائەت مىراسى!

مىللىي سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش مىللەتنى گۈللەندۈرۈش، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتىكى تۈپ يول! ئەينى يىللىرى ئامېرىكا ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان. شۇ چاغلاردا ئەنگلىيە ئۆز

مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ھېچقانداق سا-
نائەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويمىغان. لېكىن ئامېرىكىنىڭ
قۇرغۇچىسى ۋاشىنگتون ئامېرىكىنىڭ مىللىي سانائىتىنى تەرەققىي
قىلدۇرۇشنى تەكتىلىگەن. ئامېرىكا تارىخىدىكى تۇنجى پېرېزدېنت
بولغان ۋاشىنگتون ۋەزىپىگە ئولتۇرغان كۈنى ئامېرىكىدا تىكىلگەن
كىيىمنى كىيىپ ئامېرىكىلىقلارغا: ئامېرىكا ئۆزىنىڭ سانائىتىنى
تەرەققىي قىلدۇرۇشى كېرەك، دەپ جاكارلىغان. ئۇ ھەتتا دۆلەت
خىراجىتى ئارقىلىق ياساش كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئوتتۇ-
رىغا قويغان. دېمەك، ۋاشىنگتون مىللىي سانائەتنىڭ دۆلەتنى قۇدرەت
تاپقۇزۇشتىكى مۇھىملىقىنى ھەقىقىي چۈشەنگەن داھىي ئىدى.

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرى گېرمانىيە مىللىي سانائىتىنى بەرپا
قىلىشقا سەل قاراپ، دۆلەتنى ئىقتىسادىنى ئەركىنلەشتۈرۈش ئارقا-
لىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، كۈتكەن مەقسىتىگە
يېتەلمىگەن. ئاخىر ئەركىن سودا ئەندىزىسىنىڭ ناچار تەرەپلىرىنى
تونۇپ يېتىپ، سىرتقا قارىتا يۇقىرى تامۇژنا بېجى سىياسىتىنى
يولغا قويۇپ، ئىچكى قىسىمدا مىللىي سانائەتنى قوغدىغان. 1900 ـ
يىلىغا كەلگەندە گېرمانىيە پولات ـ تۆمۈر، تۆمۈرىيول قاتارلىق سا-
ھەلەردە دۇنيادىكى سانائەت ئاساسى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت ئەنگلىيەگە
يېتىشىۋالغان.

1850 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە غەرب جاھانگىر دۆلەتلىرى-
نىڭ دېڭىز ئارقىلىق كېلىپ قىلغان ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەل-
مەي، ئاھانەتلىك شەرتلىرىگە غىڭ قىلماي كۆنۈشكە مەجبۇر بولغان
چىڭ سۇلالىسى بۇ جاھانگىرلارنىڭ قۇدرەتلىكلىكىنىڭ سىرىنى بە-
لەلمەي، تېڭىرقاپ چۆچۈپ كىرىزىسقا پاتقان. كېيىن ئوقۇمۇش-
لۇقلار قاتلىمىدىكىلەر دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنىڭ ئىككى تۈر-
لۈك تەرەققىيات پىكىر يولىنى تېپىپ چىققان. ئۇلار «سودا ـ سانا-
ئەت ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتقۇزۇش» تەرەپدارلىرى بىلەن «مائارىپ
ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتقۇزۇش» تەرەپدارلىرى ئىدى. ئەپسۇسلىنارلە-

قى، 1900 ـ يىلىغىچە بۇ تەشەببۇس ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىـ
شەلمىگەن. ئەينى چاغدا گەرچە ياپونىيە جۇڭگوغا ئوخشاشلا قالاق
دۆلەت بولسىمۇ، 1868 ـ يىلى «مەيجى يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكـ
تى» نى قوزغاش ئارقىلىق غەربتىن ئۆگىنىپ ناھايىتى تېز گۈللـ
ىنىش يولىغا ماڭغان. ئاردىدىن 26 يىل ئۆتۈپ 1894 ـ يىلىغا كەلگەنـ
دە غەربلەشكەن ياپونىيە بىلەن مۇتەئەسسىپ جۇڭگو ئوتتۇرىسىدا
جياڭۇ ئۇرۇشى پارتلىغان. جياڭۇ ئۇرۇشىدا كىچىككىنە ئارال دۆلـ
تى ياپونىيە غەلىبە قىلىپ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىغان جۇڭگونى
تولىمۇ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر
نەچچە يىللىق ئاھانەت ئىچىدە جۇڭگولۇقلار دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇـ
زۇش ھەققىدىكى شوئارلارنى ھۆكۈمەت ئىرادىسىگە ۋە ئەمەلىي ھە ـ
رىكەتكە ئايلاندۇرۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلغان. ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىـ
يەتنى نەزەردە تۇتقان جاھىل سىشى تەيخۇ 1901 ـ يىلى ئائىلاج مۇـ
تەئەسسىپ پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىپ «يېڭى سىياسەت» نى يولغا
قويۇشقا مەجبۇر بولغان. بۇ «يېڭى سىياسەت» ئالتە تۈرلۈك مەزمۇنـ
دىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «سودا ـ سانائەتنى
رىغبەتلەندۇرۇش» بىلەن «يېڭىچە مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىش» بار
ئىدى. بۇ «يېڭى سىياسەت» تە مىللىي سودا ـ سانائەتنىڭ قانۇنىـ
ئورنى تۇنجى قېتىم ئېتىراپ قىلىنغان. تېخنىمۇ ئىلگىرىلەپ سودا ـ
سانائەتچىلەرگە ھۆكۈمەتنىڭ مەبلەغ ياردىمى بېرىلىدىغانلىقى تە ـ
كىتلەنگەن. كۇڭزىچىلىق ئىدىيەسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلى سودىگەرـ
لەرنى ۋە سودا ـ تىجارەتنى كەمسىتىدىغان جۇڭگو مەدەنىيىتى ئۇـ
چۇن ئېيتقاندا، سودا ـ سانائەتنى ھۆكۈمەت ھەرىكىتى ئارقىلىق
گۈللەندۇرۇش يولىنى تۇتۇش ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭىلىق ھېـ
سابلىناتتى. لېكىن ھۆكۈمەت ياردىمى ئېغىزغا ئېلىنغان بىلەن،
ئەمەلىيلەشمىكى تەس ئىدى. چۈنكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى
ھەر جەھەتتىن بەكمۇ زەئىپلىشىپ كەتكەنىدى، شۇڭا دەرمانى ئا ـ
جىز ئىدى. 1907 ـ يىلى ئالاھىدە مەقسەت بىلەن جۇڭگوغا سەپەر

قىلىپ ئۇرۇمچىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئىنگلىتېدىن بولغان رۇسىيەلىك ئوفىتسېر مانىپرهېيم ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش خاتىرىسىدە: «چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىسىدە 30 يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلىشنى تەلەپ قىلىپ پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن مالىيە قىينىچىلىقى سەۋەبىدىن پىلان تولۇق ئەمەلىيلەشمىگەن[1]» دەپ يازغان. سودا ـ تىجارەت ساهەسىدە ئىلىنىڭ «يېڭى سىياسەت» نى يولغا قويۇش قىزغىنلىقى يۇقىرى گېنېرالى چاڭ گېڭ 1906 ـ يىلى خانغا ئىلتىماس سۇنۇپ، ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن غۇلجىدا هۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر پاي قوشۇپ يۇڭ ـ تېرە سودىسى قىلىدىغان بىر شىركەت قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما رونىق تاپقۇزالمىغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىك سىياسىتى ۋە رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ سودا ئىشلىرىدىكى زومىگەرلىكى سەۋەبىدىن مەۋجۇتلۇقىنى تەستە ساقلاپ ، ئاران ـ ئاران راۋاجلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىچىدە ئىدىيەسى ئىلغار، مەبلىغى كۆپ، تىجارەتكە ماهىر، يىراقنى كۆرەر ئاكا ـ ئۈكا مۇسابايېفلار چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ «سودا ـ سانائەتنى رىغبەتلەندۈرۈش» سىياسىتى يولغا قويۇلغان تارىخىي پۇرسەتتە سودا كاپىتالىنى سانائەت كاپىتالىغا ئايلاندۇرۇشقا نىيەت قىلىپ، دادىسى مۇساباي هاجىمدىن قالغان ئىلى كۇرەدىكى كۆن ـ خۇرۇم پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسىنى زامانىۋى تېرە زاۋۇتىغا ئايلاندۇرۇش يولىدا ئىزدەنگەن.

ئاكا ـ ئۈكا مۇسابايېفلارنىڭ دادىسى مۇساباي هاجىم مەلۇماتى مول، كۆپنى كۆرگەن، زېهنى ئۆتكۈر، ئىرادىسى مۇستەهكەم، سودا ـ تىجارەتكە پىشقان، ئابرۇي ـ ئىناۋىتى يۇقىرى كىشى ئىدى. ئۇ 1850 ـ يىللاردىلا چېگرا ئاتلاپ سودا قىلىدىغان قابىل سودىگەر سۈپىتىدە تونۇلغان. ئۇ، 1858 ـ يىلى 23 ياشلىق چۇقان ۋەلىخانوف ـ

① «مانىپرهېيمنىڭ غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى»، جۇڭگو مىللىي فوتوگرافىيە سەنئىتى نەشرىياتى، 2004 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 262 ـ بەت.

مۇساباي ھاجىم

نىڭ قەشقەرگە يوشۇرۇن كېلىپ يېرىم يىلچە تۇرۇپ، ئەتراپلىق تەكشۈرۈشتە بو-لۇشىغا زور ياردەم قىلغان. شۇ چاغدا يېشى ئۆزىدىن ئانچە چوڭ بولمىغان مۇساباي ھاجىمنىڭ پاراسىتى ۋە جا-سارىتىگە ھەيران قالغان چۇقان ۋەلىخانوف: «مۇسا ئاغا، چارچاپ كەتتىم، ئۆ-زۇمنى ھەمىشە قىلىنىڭ ئۇستىدە قالغاندەك سېزى-مەن. مەن سىزنىڭ تەمكىن مىجەزىڭىزگە، قالتىس تۇز-لۇكىڭىزگە، قىلىنى قىرىق ياردىغان چارە ـ تەدبىرلىكىڭىزگە ھەيران قېلىپ، زەن سالمەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، سىز كارامەت دىپلوماتسىز[1]» دېگەن. قەشقەردە سالاھىيىتىنى يوشۇرۇپ، ھاياتى قىلىنىڭ ئۇستىدە تۇرغاندەك كە-چۇرمىشنى باشتىن كەچۈرگەن چۇقان ۋەلىخانوف شۇ قېتىمدا «ئال-تە شەھەر خاتىرىلىرى» نى يېزىپ چىقىپ، قەشقەرىيە ھەققىدە مار-كوپولودىن كېيىن ھېچقانداق مەلۇماتقا ئېرىشەلمەي كېلىۋاتقان ياۋروپالىقلارنى تۇنجى قېتىم چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ئىمكانىيە-تىگە ئىگە قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ياۋروپالىق تەكشۈرگۈچى ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلەر بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى «تارىم قوۋۇقى» نى چەككەن. مۇساباي ھاجىم 1860 ـ يىللاردىن باشلاپ غۇلجىنى بازا قىلىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، ئۇزاق ئۆتمەي ئىلى تەۋە-

① نوغمان بايانداىين (قازاقستان)، «ئالتە شەھەرگە سايا ھەت»، «مىراس» ژۇرنىلى 2006 ـ يىلى 1 ـ سان، 67 ـ بەت.

سىدە زور مىقداردا چارۋىسى ۋە نۇرغۇن يەر ـ زېمىنى بار چوڭ بايغا ئايلانغان.

1881 ـ يىلى «جۇڭگو ـ رۇسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالىنىپ، رۇسىيە تەرىپىدىن 11 يىل ئىگىلىۋېلىنغان ئىلى رايونى جۇڭگوغا قايتۇرۇلغان. رۇسىيە «ئىلىنى ۋاكالىتەن ساقلاپ بەرگەن» لىك خىراجىتى ئۈچۈن 9 مىليون رۇبلى تۆلەم تۆلەشنى تەلەپ قىلغان. بۇنى شۇ چاغدىكى جۇڭگو كۈمۈشىگە سۇندۇرغاندا 5 مىليون سەر كۈمۈش بولاتتى. 1894 ـ يىلىدىكى «جۇڭگو ـ ياپونىيە ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەر يىللىق مالىيە كىرىمى تەخمىنەن 80 مىليون سەر كۈمۈشتىن كۆپرەك ئىدى[①].» زەئىپلىشىپ كەتكەن چىڭ سۇلالىسى شەرتنامە بويىچە رۇسىيەگە تۆلەم بېرىشكە مەجبۇر بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيە قىينىچىلىقى ئېغىر بولغاچقا، تۆلەم پۇلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىلىدا ھۆكۈمەت سودىگەرلەرگە يەر ساتقان. شۇ چاغدا چوڭ سودىگەر مۇساباي ھاجىم غۇلجا ۋە كۆرەدىن ئەڭ ياخشى يەرلەرنى سېتىۋالغان. رۇسىيە بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدىكى سودا ـ تىجارەتتە ئاساسلىق ئورۇننى يۈك ـ تېرە سودىسى ئىگىلەيتتى. چالا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تېرە زور پايدا ئالغىلى بولىدىغان تاۋار ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلاردا كۆن ـ خۇرۇم كەسپى ئومۇملاشقان كەسىپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن مۇساباي ھاجىم 1885 ـ يىلى كۆرە شەھىرىدىن سېتىۋالغان يەرگە 90 چە ئىشچى ئىشلەيدىغان تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى قۇرغان. بۇ، جۇڭگو بويىچە تۇنجى تېرە پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى ئىدى. 1887 ـ يىلى تىەنجىنلىك ۋۇ ماۋرېن قۇرغان «بېيىياڭ تېرە ئەيلەش شىركىتى» ئىشقا كىرىشىپ بىر ـ ئىككى يىل بولا ـ بولمايلا ۋەيران بولغان. كەسىپ جەھەتتىكى ئەنئەنىۋى ئۇستۇنلۇك ھەم بازار ئېھتىياجى جەھەتتىكى ئەۋزەللىك سەۋەبىدىن مۇساباي ھاجىم

① سەيپىدىن ھېبىبياۋ قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (12)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 348 ـ بەت.

قۇرغان تېره پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىسى بارغانسېرى گۈللەن-گەن. مۇساباي هاجىمنىڭ ئوغۇللىرى هۈسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باي يەرلىك ئۇسۇلدا قول هۈنىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلغان مەهسۇلاتلارنى رۇسىيە، گېرمانىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ساتقان. بۇ ئىككى ئوغۇل رۇسلار بىلەن سودا قىلىش جەريانىدا مەبلەغنىڭ كۆپلۈكى هەم تىجارەت ئىشلىرىدىكى چېۋەرلىكى بىلەن داڭ چىقارغان هەمدە «مۇسابايېۋلار» دەپ مەشھۇر بولغان. 1895 - يىلى مۇساباي هاجىم قازا قىلغاندا ئۇنىڭ ئۇچ خوتۇنىدىن بولغان هۈسەن باي، باھاۋۇدۇن باي، ئىمام مۇھەممەت، ئوبۇلھەسەن، هېسا-مىدىن، ئابدۇللادىن ئىبارەت ئالته ئوغلى ۋە ئىككى قىزى ئاللىبۇ-رۇن قاتارغا قوشۇلۇپ بولغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىده بىر - بىرىدىن قابىلىيەتلىك چوڭ ئوغۇللىرى هۈسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باي تىجارەتكە پىشقان، ئۆزىنى توختاتقان خەلقئارالىق سودىگەرلەردىن بولۇپ قالغان. ئۇلار ئەلۋەتته ئەڭ مۇشكۈل يوللارنى بېسىپ، ئەڭ زور قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ مۇشۇ هالەتكە كەلگەنىدى. چۈنكى ئۇلار شىنجاڭدا باج تۆلىمەي سودا قىلغانلىقىنى ئۇستىگە، زومىگەر-لىك بىلەن خام ئەشيا مەنبەسىنى مونوپول قىلىۋالغان رۇسىيە سو-دىگەرلىرى بىلەن تىغمۇتىغ تۇرۇپ سودا جېڭى قىلغان. بۇ توغرۇ-لۇق «غۇلجىنىڭ سودا تارىخىدىن قىسقىچە بايان» دېگەن ماقالىده مۇنداق يېزىلغان:

«1851 - يىلىدىن كېيىن چار رۇسىيە جاھانگىرلىكى بىر قاتار تەڭ هوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى تۈزۈش ئارقىلىق ئىلى رايونىدا سودا ئىشلىرى بىلەن خالىغانچە شۇغۇللانغان. رۇسىيە سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ قانۇنلىرىغا بويسۇنمايتتى. ئۇلار ئىلىنىڭ سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، رۇسىيە مالىلىرىنى تۈركۈملەپ ئېلىپ كىر-گەن. يەرلىك مەهسۇلاتلار ۋە خام ئەشيالارنى ئەرزان باهادا تالان - تاراج قىلغان. 1890 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىده ئىلىنىڭ مىللىي سودىسى رۇسىيە سودىگەرلىرى ۋە رۇسىيە مەهسۇلاتلىرى بىلەن

بولغان رىقابەتتە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. ھەر مىللەت خەلقى ئىمپورت ـ ئېكسپورت شىركەتلىرى ۋە ۋاستىچىلەر ئارقىلىق ئۆزىگە خوجا ھالدا چېگرا سودىسى يولىنى ئېچىپ رۇسىيە سودىگەرلىرى بىلەن تىركەشكەن. بۇنىڭدا ھۇسەن باي باشلامچى بولغان. ئۇ، تۇرلۇك تېرە، خۇرۇم، يۇڭ، پاختا قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئېكسپورت قىلىپ باش كۆتۈرگەن. رۇسىيە ئىمپېرىيەسى بىلەن ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسىنى يولغا قويغان[1].»

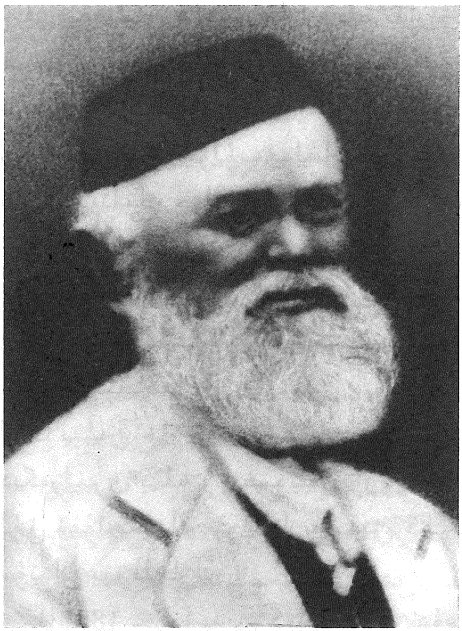

ھۇسەن باي

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابا-يېفلار خەلقئارالىق سودا-گەر بولۇش سۈپىتى بىلەن قىرىم تاتارلىرىدىن چىققان مەشھۇر جەدىدىزمچى ئىسمائىل غاسپىرالىي (1851 ـ 1914) نىڭ جە-دىدىزملىق تەشەببۇسلىرى-غا ۋە بۇ تەشەببۇسلارنىڭ تۈركىيە، قازان، ئۇفا، ئو-رېنبۇرگلاردا ۋە سەمەر-قەنت، تاشكەنت قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا شەھەرلە-رىدە پەيدا قىلغان يېڭى ما-ئارىپ، يېڭى مەدەنىيەت دولقۇنىغا يېقىندىن دىققەت قىلغان. دادىسىنىڭ «پۇلىنىڭ خوجىسى بولماي، بىلىمنىڭ خوجىسى بولۇڭلار» دېگەن ۋەسىيىتى بويىچە ئىش كۆرۈپ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆ-لىگەن. ئۇلار ئىسمائىل غاسپىرالىي 1884 ـ يىلى يۇرتى باغچە ساراي

① «غۇلجىنىڭ سودا تارىخىدىن قىسقىچە بايان»، «غۇلجا شەھەر تارىخىي ماتېرىياللە-رى» نىڭ 2 ـ قىسمى، 1994 ـ يىلى بېسىپ تارقىتىلغان، 60 ـ بەت.

شەھىرىدە تۇنجى «ئۇسۇلى جەدىد» (ئۇسۇلى سەۋتە) مەكتىپىنى ئېچىپ 15 يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئانا يۇرتى ئۇستۇنئاتۇشنىڭ ئىكىساق كەنتىدە جەدىدچە ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويغان تۇنجى مەكتەپنى ئاچقان. بۇ يېڭىلىق ئەينى يىلى قىرىمدا چىقىدىغان «تەرجىمان» گېزىتىدە خەۋەر قىلىنغان.

1905 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سودا ئىشلىرى ۋازارىتى «چەت ئەللەرگە چىقىپ رىقابەتكە قاتنىشىش نىزامنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، جۇڭگولۇق سودىگەرلەرنى خەلقئارالىق تاۋار يەرمەنكىلىرىگە قاتنىشىشقا رىغبەتلەندۈرگەن ۋە كۆرسەتمە بەرگەن. بۇ ئارقىلىق تاشقى سودىنى كېڭەيتىپ، ئىلغار دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى كۆرۈپ، جۇڭگونىڭ سودا ـ سانائەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرمەكچى بولغان[1]» بولسا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئۇنىڭدىن نەچچە يىل ئىلگىرىلا تاشقى سودىنى يولغا قويۇپ، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلەردە ئۆتكۈزۈلگەن يەرمەنكىلەرگە قاتنىشىپ، خەلقئارالىق رىقابەتكە چۈشۈپ، سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىدا مول تەجرىبە ۋە خەلقئارالىق نەزەرگە ئىگە بولغان. 1905 ـ يىلى ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن بىرلىشىپ «مۇسابايېف بۇرادەرلەر شىركىتى» نى قۇرغان. بۇ شىركەتنىڭ قۇرۇلۇشى شىنجاڭنىڭ سودا ـ تىجارەت تارىخىدىكى نامايەندە خاراكتېرلىك باشلىنىش ھېسابلىنىدۇ. ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار شىركەت قۇرغان چاغدا، ئاللىبۇرۇن رۇسىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى سودا ۋاكالەتخانىلىرىنى تالونلۇق ھېسابات ئىشلىتىش ئارقىلىق سودا قىلىدىغان يولغا كىرگۈزۈپ بولغان. رۇسىيە بانكىسىدا ھېسابات نومۇرى ئاچقان. ۋۇ شاۋلىننىڭ «شىنجاڭغا نەزەر» دېگەن ئەسىرىدە ئاكا ـ ئۇكا مۇسابا-

① «جۇڭگو يېقىنقى زامان ئومۇمىي تارىخى» (يېڭى سىياسەت، ئاساسىي قانۇن تۈزىلىشى ۋە شىنخەي ئىنقىلابى) 5 ـ توم، «سۇمۇرغ» نەشرىياتى ئاخبارات يەتكۈزۈش گۇرۇھى بىلەن جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە نەشر قىلغان، 2007 ـ يىلى ئۆكتەبىر نەشرى، خەنزۇچە، 95 ـ بەت.

باھاۋۇدۇن باي

يېقىلارنىڭ تەنجىن ۋە شاڭخەي-دىكى بانكىلار بىلەنمۇ ئالاقىسى بارلىقى ئېيتىلغان. ئۇلار ئۇيغۇر ۋە روس تىل - يېزىقىدىكى ئايرىم - ئايرىم ئىش قىلغىزى باستۇرۇپ شىركەتنىڭ خەت - ئالاقىلىرىدە مەخسۇس شۇ قەغەزنى ئىشلەتكەن. بۇ پاكىتلار ئۇلارنىڭ خەلقئارا سەۋىيەدىكى ئۆلچەملەشكەن شىركەت باشقۇرۇش يولىغا كىرىپ بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ 20 - ئەسىرنىڭ بېشىدا شىنجاڭ رايونىدا ئۇلارغا يېتىدىغان چوڭ سودىگەرلەر يوق ئىدى. زومىگەر روسىيە ئىمپېرىيەسىنى ئارقا تىرەك قىلىپ سودا قىلىدىغان تاتار، ئۆزبېك بايلىرى مۇ ئۇلارغا يەتمەيتتى. شىنجاڭدىكى «خەنزۇ سودىگەرلەر ئىچىدە تەنجىنلىك سودىگەرلەرنىڭ ئەمەلىي كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار ‹تەنجىن گۇرۇھى› دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياڭ لىيۇپىڭ ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. ئۇنىڭ شىنجاڭدا 100 دىن ئارتۇق دۇكىنى بار ئىدى. ئاساسلىقى مىلىچمال، يىپەك، گەزلىمە رەخت، تاماكا، چاي، ھاراق تىجارىتى قىلاتتى[1].» ئەمما، ئۇنىڭ مەبلىغىنى ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ مەبلىغىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. تىجارىتىنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. بىرى دۇكاندار غوجايىن بولسا، بىرى سانائەتچى كاپىتالىست ئىدى، بىرى مىلىچمال سودىگىرى بولسا، بىرى خەلقئارالىق

① سەي مېيبياۋ قاتارلىقلار يازغان «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2009 - يىلى نەشرى، ئۈيغۇرچە، 11 - توم، 661 - بەت.

سالاھىيەتكە ئىگە كارخانىچى ئىدى. ئاكا - ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ سودا - تىجارەتتىكى تەسىرىنى ئۇلارنىڭ شېرىكلىشىپ «مۇسابايېۋ بۇرادەرلەر شىركىتى» نى قۇرغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن 1905 - يىلى چار پادىشاھقا يازغان مۇنۇ مەكتۇپىدىنمۇ چوڭقۇر ھېس قىلىۋالغىلى بولىدۇ.

جانابى ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي

كەمىنىلىرى ھۇسەيىن ھەم باھاۋۇدۇن مۇسابايېۋلار بۇ ۋاقىتقىچە ھۇسەيىن مۇسابايېۋ نامىدا بولۇپ كېلىنگەن سودىمىزنى 1323 - يىل ھىجرىيە تومۇز ئېيىدىن باشلاپ ھەر ئىككىمىز شېرىك بولۇشۇپ، ئەھدە ۋە شەرتلەر باغلاپ تىجارەت ۋە سانائەت كارخانا ئىشلىرىنى كامىل ئازادىلىك ئىلە يۈرگۈزمەك بولۇپ، سودىمىزنىڭ نامىنى «تىجارەتخانا ھۇسەيىن مۇسابايېۋ ۋە بۇرادىرى» قويۇپ، ئەھدە ۋە شارائىت كاغىدلىرىمىزنى پادىشاھلىقنىڭ گۈزەللاندۇرۇپ، ئىشىمىزنى بىر داۋام قىلدۇق.

ھەر ئىشنىڭ بېشىدا مۇدىر ھۇسەيىن مۇسابايېۋ بولۇپ ھەم ئۇنىڭ ئورنىدا بۇرادىرى، ھەم شېرىكى باھاۋۇدۇن مۇسابايېۋ قول قويغانلىرىگە (ئىمزالىرىنى) ئىلتىپات قىلماقلىرىڭىزنى رەجا قىلىپ، تەۋەججۇھاتىڭىزنىڭ داۋامىنى تەمەننى قىلىمىز.

بۇنداق يۈكسەك پاراسەت ۋە دادىل پوزىتسىيە ئەۋلادلارنى سۆيۈندۈرمەي، ئىپتىخارلاندۇرماي قالمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ئەجدادلارنىڭ ئەجرى — ئەۋلادلارنىڭ غۇرۇر بايلىقى.

مەيلى سودا - سانائەتنى گۈللەندۈرۈش، مەيلى يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇش، مەيلى چەت ئەللەرگە ئوقۇغۇچى چىقىرىش جەھەتتە

1900 ـ يىلىدىن ئىلگىرىلا باشلامچىلىق رول ئويناپ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 1901 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «يېڭى سىياسەت» نى ئېلان قىلىش بىلەن تەڭ قەدەمنى تېخىمۇ چوڭ ئېلىپ، سودا كاپىتالىنى سانائەت كاپىتالىغا ئايلاندۇرۇش مەقسىتىدە نەزدىرىنى ياۋروپانىڭ ئىلغار سانائىتىگە تىككەن. 1906 ـ يىلى ياپونىيە بىلەن جۇڭگو شېرىكلىشىپ ، ياپونىيە مەبلەغ چىقىرىپ، جۇڭگو تارىخىدىكى تۇنجى زامانىۋى «جياڭنەن كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى» نى قۇرۇۋاتقاندا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار گېرمانىيە ۋە فرانسىيەدە كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋېلىش ئۇچۇن توختام تۇزۇشۇپ بولغان.

18 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن بۇيان خەلقىمىزگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان ئەكسىيەتچى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھاكىمىيەتلەقلىقى ۋە زوراۋانلىقى خەلقنى قورقۇنچاق، ئېھتىياتچان، چۈشكۈن، نادان، گۇمانخور ۋە قۇلچىلىق خاراكتېرىدىگە گىرىپتار قىلىۋەتكەن شارائىتتا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ قەدىمىنى تۇتۇپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، ئەقىل ـ پاراسىتىنى نامايان قىلىپ، مەغرۇر ھەم قاقاش ياۋروپا كاپىتالىستلىرى بىلەن تەڭ ئولتۇرۇپ، سۆھبەتلىشىپ توختام تۇزۇشى ھەرقانداق كىشىنى ھاياجانغا سالماي قالمايدۇ. «ئال ـ سات» شەكلىدە سودا قىلىپ كەلگەن قالاق خەلقنىڭ پەرزەنتى بولغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ـ نىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلىرى ياساپ سېتىش مەقسىتىدە زامانىۋى زاۋۇت قۇرۇش غەيرىتىگە كەلگەنلىكى ھەرقانداق كىشىنى سۆيۈندۈرمەي قالمايدۇ.

ئۇششاق بۇرژۇئازىيەدىن مىللىي بۇرژۇئازىيەگە ئايلىنىش يولىغا قەدەم قويغان ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 1906 ـــ 1907 ـ يىللىرى گېرمانىيەنىڭ رېين دەرياسى بويىغا جايلاشقان فرانكفورت شەھىرىدىكى MOENUS توقۇمىچىلىق، كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى، A·E·G ئېلېكتىر ھەسسىدارلىق شىركىتى ۋە فرانسىيەنىڭ Tournee

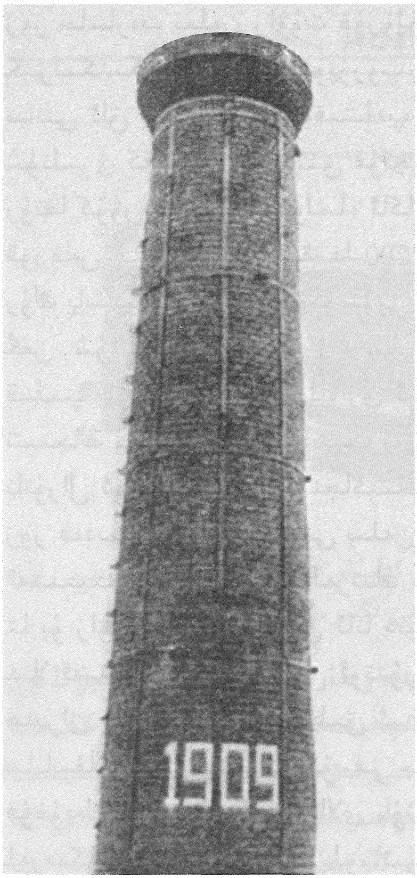

ئىستانوك شىركىتى بىلەن توختاملىشىپ، كىرەكلىك بولغان ماشىنا، ئىستانوك، پار قازان، گېنېراتور، ئېلېكتىر موتور، مېتال قىرىش، رەندە-لەش، دەزمالاش، چاقلاش، كەپشەرلەش ئۇسكۇنىلىرىنى سېتىۋالغان. جيا ئىنخې بىلەن جياڭ جىباڭ بىرلىكتە يازغان «مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى ھەق-قىدە سۆز» دېگەن ماقالىدە: «1913 - يىلى جۇڭگو ئىچكى ئۆلكىلىرىدە قۇرغان 11 ئورۇن-دىكى تېرە زاۋۇتىنىڭ ئومۇ-مىي كاپىتالى 4 مىليون 600 مىڭ يۈەن بولۇپ، مۇسابا-يېۋلار تېرە زاۋۇتىنىڭ مەبلە-غىدىن ئاران 1 مىليون يۈەن ئارتۇق ئىدى[1]» دېيىلگەن.

ئاكا - ئۇكا مۇسابايېۋلار 40 تىن ئوشۇق ماشىنا - ئۇسكۇنىنى رۇسىيە تەرەپنىڭ قاتتىق شەرتلەرنى قويۇشى ۋە تۇرلۇك توسالغۇ پەيدا قىلىشىغا ئۇنۇملۇك تاقابىل تۇرۇپ، گېرمانىيەدىن موسكۇا، ئومىسكى، شەمەي، ياركەنت لىنىيەسى بىلەن پويىز، پاراخوت، ھارۋا، چانا قاتارلىق قاتناش قوراللىرىدا مىڭبىر مۇشەققەتتە غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كېلىپ، 300 مو كۆلەمدىكى «زاۋۇت قورۇ» غا جايلاشتۇرغان. رۇسىيەدىن ئوتقا چىداملىق خىشلارنى سېتىۋېلىپ،

① «مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى ھەققىدە سۆز»، «ئىلى تارىخ ماتېرىيالىرى»، 6 - قى-سىم، 1992 - يىلى بېسىپ تارقىتىلغان، 236 - بەت.

زور جاسارەت بىلەن زاۋۇت قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزگەن. 25 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تۇرخۇننى قوپۇرۇپ، يۇقىرى قىسمىغا «1909» دېگەن سانىنى ئاق خىش بىلەن نەقىشلەپ چىقارغان. چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى كەڭسايى ئارقىلىق غۇلجىغا يېتىپ بېرىش ئۈچۈن 48 ئوروۇغا كۆۋرۈك سالغان بولسا، ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار «ياركەنت ـــ قورغاس ـــ غۇلجا ئارىلىقىدا 200 دىن ئارتۇق چوڭ ـ كىچىك كۆۋرۈك ياساپ[1]» زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرىنى غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ 1909 ـ يىلى كۈزدە زاۋۇتنىڭ «ۋۇت! ۋۇت!...» قىلىپ ياڭرىغان گۈدۈك ئاۋازى ئىلى ئاسمىنىنى لەرزىگە سېلىپ، شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ پەردىسىنى ئاچقان. بۇ زاۋۇت قالاق، ناتۇرال ئىگىلىكتىكى شىنجاڭنىڭ سانائەتلىشىشكە تاشلىغان تۇنجى زور قەدىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن 20 ـ ئەسىر شىنجاڭ تارىخىدىكى ئەھمىيىتى ئەڭ زور ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئەينى ۋاقىتتا بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى ئانا دىيارىمىز شىنجاڭ ئۈچۈن ئېيتقاندىمۇ ھەيران قالارلىق زور يېڭىلىق ئىدى. بۇ يېڭىلىقنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز جاسارەت ۋە مىڭلارچە ئاپىرىن ئوقۇغۇدەك پاراسەت بىلەن تالاي مۇشەققەتنى يېڭىپ، تۇرلۇك دۆلەتلەردىكى نۇرغۇن سودا، دىپلوماتىيە ئورۇنلىرىغا قاتراپ، تۆت يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ قۇرۇپ چىققانىدى. بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى ئانا دىيارىمىزدا تۇنجى ئەۋلاد مىللىي كاپىتالىستلارنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىدىن، مىللىي كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشكە باشلىغانلىقىدىن دېرەك بەرگەن. كارل ماركس «تۇگەمەننىڭ بېشىدا پومېشچىك ئولتۇرىدۇ، زاۋۇتنىڭ بېشىدا كاپىتالىست ئولتۇرىدۇ[2]» دېگەنىدى. پوشۇلداپ ئولتۇرۇپ پولۇ يېيىشنى چوڭ بىلىدىغان غايىسى نامرات

① ئەزىزوف ئابدۇللا: «مۇسابايېفلار كارخانىسىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (28)»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 206 ـ بەت.

② «ماركس، ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، خەلق نەشرىياتى، 1975 ـ يىلى 3 ـ ئاي نەشرى، خەنزۇچە، 1 ـ توم، 108 ـ بەت.

MASCHINENFABRIK **MOENUS** A.G., FRANKFURT-M.

No. 334 Ausreck- und Abwelkmaschine „ESSORELLA"
D. R. P. a.

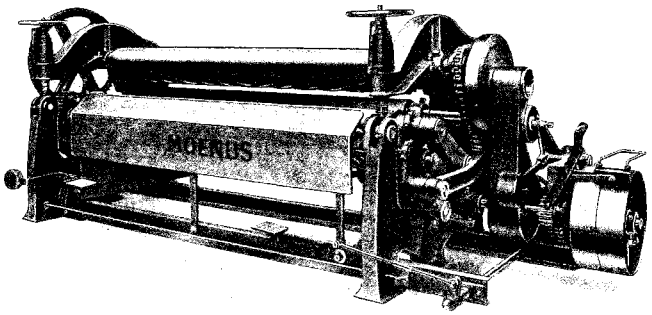

هۇسەن باينىڭ كېلىنى دىلئارام ئاپپاي تەمىنلىگەن بۇ رەسىم زاۋۇت ئۇسكۇنىلىرىنى ئىشلىتىش قوللانمىسى (گېرمانچە) نىڭ بىر بېتى

پومپىشچىك بىلەن بازار، خام ئەشيا، رىقابەت، پۇرسەت، مەۋجۇتلۇق، تەرەققىيات، يېڭىلىق، ئۇچۇر، تېخنىكا، سان، سۈپەت، كاپىتال ھەققىدە تىنىمسىز تەپەككۇر قىلىپ ئىزدىنىدىغان كاپىتالىستىنىڭ ساپاسىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بولىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن ئايان. بىر مىللىي كاپىتالىست ئەڭ ئاز بولغاندا بىر مىللىي كارخانىدىن دېرەك بېرىدۇ. مىللىي كارخانىلار كۆپلەپ قۇرۇلغانسېرى تەبىئىي ھالدا ، ھازىرقى زامان مىللىتى بولۇش ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان مىللىي بۇرژۇئازىيە قاتلىمىنى شەكىللەندۈرىدۇ. شۇبھىسىزكى، مىللىي بۇرژۇئازىيە قاتلىمى بىر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي قاتلاملىرى ئىچىدە ئىقتىسادنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئايلىنىش قانۇنىيىتىنى چۈشىنىدىغان ھەم ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان قاتلام ھېسابلىنىدۇ. مىللىي بۇرژۇئازىيە قاتلىمى شەكىللەنمىگەن مىللەتنىڭ سىياسىي تەپەككۇرى ھەرگىز يېتىلمەيدۇ، ئىقتىسادىي ئېڭى ھەقىقىي مەنىدە ئويغانمايدۇ. نادان

بايلاردا بالىلىرىغا مىراس قالدۇرۇشتىن ئارتۇق ئەھمىيەتلىك ئارزۇ بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىلكىدىكى بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي رولى بەكمۇ تۆۋەن بولىدۇ. شۇڭا كارخانىنىڭ قىممىتى، كارخانچىلارنىڭ رولى ھەققىدە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە ياپونلار «100 پىروفېسسور تەرىيەلىگەندىن بىر كارخانچى يېتىشتۇرگەن ئەلا» دەپ قارايدۇ. ھەقىقەتەنمۇ مىللىي كارخانچىلار مىللەتنىڭ زور بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. مىللىي كاپىتال كۈچى يوق ياكى مىللىي كاپىتال كۈچى ئاجىز مىللەت زامانىۋى تەرەققىياتتىن تولىمۇ يىراق تۇرىدۇ. بىر جەمئىيەتتە بىر كارخانا قۇرۇلىدىكەن، تەبىئىي ھالدا مىللىي كاپىتالنىڭ جۈغلىنىشىغا بىر ئىشىك ئېچىلىدۇ، ئۇ كارخانىدا ئىشلەيدىغان مەخسۇسلاشقان مەلىكىلىك ئىشچىلار قوشۇنى بارلىققا كېلىدۇ. ئەۋلاد-مۇئەۋلاد ناتۇرال ئىگىلىك ۋە ئېپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ئارقىلىق ئۆزىنى قامداپ كېلىۋاتقان، قالاق، نامرات، چېچىلاڭغۇ بىر جەمئىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، قائىدە ـ تۈزۈم ئېڭىغا ئىگە، ۋاقىت، ئۇنۇم بىلەن ھېسابلىشىدىغان مەلىكىلىك ئىشچىلارنىڭ بار-لىققا كېلىشى سەل چاغلايدىغان يېڭىلىق ئەمەس، ئەلۋەتتە.

پاراسەتلىك، يىراقنى كۆرەر ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار زاۋۇتىنىڭ تەرەققىياتىنى، ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كاپالەتكە ئىگە قىلىنىشىنى نەزەردە تۇتۇپ، زاۋۇتتا گۇدۇك ياڭرىتىشتىن ئاۋۇال گېرمانىيەلىك تېخنىكلارنى، رۇسىيەلىك تاتار ئوقۇتقۇچىلارنى، بۇخارادا ئوقۇپ كەلگەن دامولىلارنى تەكلىپ قىلىپ، ھازىرقى ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئورنىدا تېخنىك ئىشچىلارنى تەربىيەلەيدىغان كەسپىي مەكتەپ قۇرۇپ، زامانىۋى زاۋۇتنىڭ تەلىپىگە لايىق باشقۇرغۇچى، تېخنىك ۋە ئىشچىلارنى تەربىيەلەش ئىشىنى باشلىغان. ئادەتتە «مەكتەپ قورۇ» دەپ ئاتالغان بۇ ئورۇندا ئۇچ قارارادا 500 دەك ئىشچى تەربىيەلەنگەن. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا ئىش ئىزدەپ چىققان مۇساپىر، يېتىم ـ يېسىرلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بوغالتىر، ھېسابچى، ئىستاتىستىكچى، كاس-

سىر، مېخانىك، پار قازان باشقۇرغۇچى، شوفېرنىك، تېخنىك، ماسـ
تېر، توكار، سىلسار، كەپشەرچى، پىرىيومچى، تېلېفونىست قاتارـ
لىقلار يېتىشىپ چىققان. ئاكا ـ ئۇكا مۇساباييېفلار يەنە زاۋۇت ئىشـ
لەپچىقىرىشقا كىرىشىپ بىرنەچچە يىلدىن كېيىن رۇسىيەنىڭ قازان
شەھىرىدىن خەلىچە ئابىستاي قاتارلىق ئۇچ ـ تۆت تاتار ئايال ئـو ـ
قۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلغان. بۇ ئابىستايلار ئۇچۇن مەخسۇس «ئـا ـ
يالار ھۇنەر مەكتىپى» نى ئېچىپ، قىز ـ چوكانلارغا ساۋات چىقـ ـ
رىش تەربىيەسى بەرگەندىن سىرت، كىيىم تىكىش، يۇڭدىن شارپا،
پوپايكا، پەلەي، پايپاق قاتارلىقلارنى توقۇشنى، رېشىلىيە، گىلادىيە،
شىتىيە، كانۋا قاتارلىقلارنى ئىشلەشنى ئۆگەتكەن. 1907 ــ 1909 ـ
يىللىرى ئەتراپىدا يېتىم ـ يېسىر بالىلار ئۇچۇن قۇرۇلغان «دارىلـ
شەپقەت» مەكتىپىدە «تۇركىيەدە ئوقۇغان ئوقۇتقۇچىلار ئىستانبۇلـ
دىكى مەكتەپلەرنىڭ پىروگراممىلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارـ
غان ھەم رۇس تىلى بىلەن خەنزۇ تىلى ئۆگەتكەن. ئۇلار ئوقۇتىدىغان
دەرسلەرنىڭ دائىرىسى تار، تىجارەت ۋە زاۋۇتقا كېرەكلىك بىلىملەر
كۆپرەك ئىدى. بۇنىڭدىن مۇساباي جەمەتىنىڭ سودا ـ سانائەت ئىشـ
لىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇنەۋۋەر ئەمگەكچىلەرنى تەربىيەلەشـ
نى مەقسەت قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ[1].» بۇ مەزگىلدە يەنە
غۇلجا بايلىرى بىرلىشىپ ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى تـو ـ
لۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ «رۇشتىيە مەكتەپ» نى قۇرغان. ئاكا ـ
ئۇكا مۇساباييېفلار تېخىمۇ مەردانىلىك كۆرسىتىپ «چەت ئەللەردە
ئوقۇشنى خالايدىغانلار ئۆزىنى مەلۇم قىلسا، ئوقۇش خىراجىتىنى
ئۆزلىرى ئۇستىگە ئېلىپ، ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقى
ھەققىدە ئۇقتۇرۇش تارقاتقان[2].»

① ئويىشى شىنىيچىرو (ياپونىيە)، «مۇساباي جەمەتى ۋە يېڭىچە مائارىپ»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى 2008 ـ يىلى 2 ـ سان.

② ياپونىيەلىك ئويىشى شىنىيچىرو ماقالىسىدە نەقىل كەلتۇرگەن بۇ مەلۇماتنى 1973 ـ يىلى بىرىتانىيە يېڭى نەشرىياتى نەشر قىلغان «جۇڭگولۇقلار ۋە رۇسىيەلىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيىتى» دېگەن كىتابتىن ئالغانلىقىنى ئەسكەرتكەن.

«مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» قۇرۇلغاندىن كېيىن تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان. 1872 ـ يىلىدىن ئېتىبارەن شاڭخەيدە ئىنگلىزلارنىڭ مەبلىغى بىلەن چىقىپ كېلىۋاتقان جۇڭگو تارىخىدىكى تۇنجى ۋە ئەڭ نوپۇزلۇق گېزىت «شېنبىاۋ» (申报) گېزىتىدە بۇ خەۋەر بېسىلغان. ئەينى چاغدا ياپونىيەدە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان داڭلىق ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇر كاڭ يۇۋېي 1910 ـ يىلى 28 ـ ئاپرېل خانغا سۇنغان شىكايەتنامىسىدە «ئىلىدا قۇرۇلغان كۆن ـ خۇرۇم زاۋۇتى ئەسلىدە رۇسىيە مالىلىرىغا تاقابىل تۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ قۇرۇلغانىدى. ھالبۇكى، شىنجاڭدىكى سودا ئىشلىرىدا جۇڭگو سودىگەرلىرى باج تۆلەيدۇ، رۇسىيە سودىگەرلىرى باج تۆلىمەيدۇ، بۇنداق بولسا تاقابىل تۇرۇش دېگەن بىر قۇرۇق گەپ بولۇپ قالمىدىمۇ. بۇ ھال ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەرنى مۇشكۇل ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدى. سودىگەرلىرىمىزنىڭ ئارزۇ ـ تەلەپلىرىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئۇلار سېتىۋالغان ۋە ساتقان تېرىلەرگە باج ئېلىپ، ئىشلەپچىقارغان پىششىق مەھسۇلاتلىرىدىن باج ئېلىشنى كەچۈرۈم قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ داۋاملىق تىجارەت قىلىشىغا مەدەت بېرىلسە بولاتتى» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇنىڭدىن، بۇ ئوتتۇرا تېپىتكى زاۋۇتنىڭ ئەينى چاغدا داغدۇغىسىنىڭ نەلەرگىچە بېرىپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

زاۋۇت ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەندىن كېيىن چارۋىچىلاردىن كۆپلەپ خام ئەشيا سېتىۋالغان. ئىلى خەلقى خېلى ئوبدانلا مەنپەئەتلەنگەن. جۈملىدىن، ئەينى ۋاقىتتا ئىلى تاغلىرىدا ياشاۋاتقان 50 مىڭ قازاق خەلقىمۇ مەنپەئەتلەنگەن. 1908 ـ يىلىدىن 1913 ـ يىلىغىچە غۇلجىدا ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ تۇرغان يىڭ زەنشۇ «ھازىرقى شىنجاڭ» دېگەن ئەسلىمىسىدە «يالغۇز زاۋۇتلا پايدا ئېلىپ قالماي، چارۋىچىلارمۇ خېلى ئوبدان نەپكە ئېرىشتى» دەپ يازغان. ھەقىقەتەنمۇ خام ئەشيا سېتىۋېلىش، مەھسۇلاتلارنى سېتىپ چىقىرىش جەريانىدا ئىلىدا سودا ـ تىجارەت ئاجايىپ جانلانغان. ئا-

كا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ «كانتور قورۇ» دەپ ئاتىلىدىغان، ھازىر ـ قى غۇلجا شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى خەلق مەيدانىغا توغرا كېلىدىغان ھەشەمەتلىك باش تىجارەتخانىسى، يەنى شىركىتى ئەڭ ئالدىراش ئورۇن بولۇپ كەتكەن. زاۋۇتتا تۇركۇملەپ ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ 60 پىرسەنتى رۇسىيەگە، 40 پىرسەنتى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا سېتىلغان. سىلىق، سىپتا ھەم پۇختا بولغان بۇ سۇپەتلىك مەھسۇلاتلار ئەينى ۋاقىتتا ئىلى، چۆچەك، ئالتاي، ئۇ ـ رۇمچى، شىخۇ، ماناس قاتارلىق جايلاردا كەڭ كۆلەمدە سېتىلغان. كۆن، خۇرۇم، شاۋرۇن، چەم، رەڭلىك كاژۇل، چىگىرىن، بۇلغارى، پالۋال، مەسكاپ، مەسە، ئۆتۈك، كەمەر، باجىنگىر، نوختا، ئېگەر قا ـ تارلىق مەھسۇلاتلار كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى زور دەرىجىدە قامدا ـ غان. كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش سۇپىتى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەن. 1912 ـ يىلى يانۋاردا ئىلىدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن ئىچىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنى ھىمايە قىلىپ، مانجۇلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا خاتىمە بېرىشنى ئار ـ زۇ قىلىدىغان ياڭ زەنشۇ، فېڭ تېمىن قاتارلىق ئىنقىلابچىلار قوز ـ غىلاڭ كۆتۈرگەندە، «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ ماددىي ياردىمىگە ئېرىشكەن. 1914 ـ يىلى پارتلىغان بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى «مۇسابا ـ يېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ سودىسىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇۋەتكەن. ئۇ ـ رۇشقا قاتناشقانلىقى سەۋەبىدىن ئېگەر، ئۆتۈك، چىگىرىن، نوختا ۋە كۆن ـ خۇرۇمغا بولغان ئېھتىياجى جىددىي ئاشقان چار رۇسىيە ھۆكۈمىتى كەينى ـ كەينىدىن مال زاكاز قىلغان.

ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» نى قۇرۇش جەريانىدا يەنە غۇلجا شەھىرىدىكى ھازىرقى خەلق مەيدانىنىڭ ئور ـ نىدا سودا تىجارەت ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان چوڭ كۆلەملىك زاما ـ نىۋى قورۇ سالغان. بۇ قورۇ «مۇسابايېفلار كانتورى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئورۇن «مۇسابايېف بۇرادەرلەر شىركىتى» نىڭ ئورنى قىلىنغان. بۇ قورۇ يەنە «كانتور قورۇ» دەپمۇ ئاتالغان. قالاق، ناتۇرال ئىگىلىك

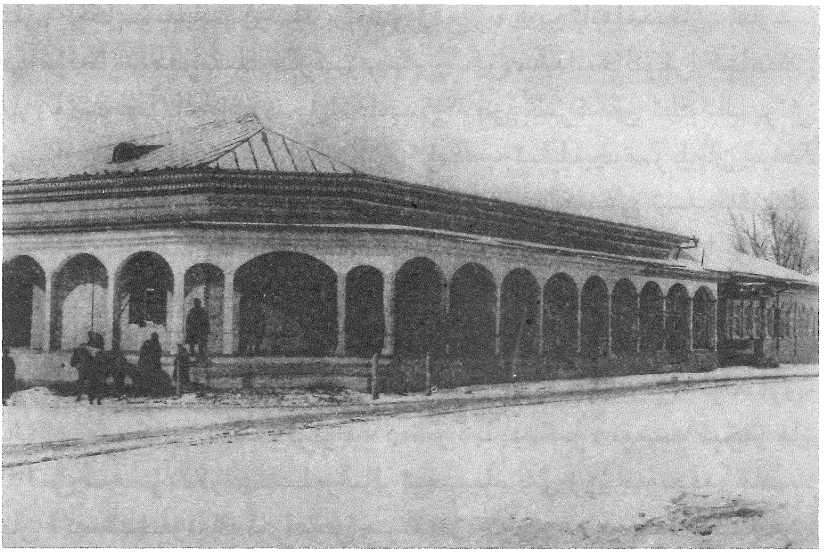

سۈرەتتىكى قۇرۇلۇش 1908 ـ يىلى سېلىنغان مۇساباييېفلار كانتورىنىڭ بىر بۆلىكى. شۇ يىلى تارتىلغان بۇ سۈرەتنى غۇلجا شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ پېنسىيەگە چىققان تىل ـ ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى مېھرىنىسا مۇئەللىم تەمىنلىگەن.

ۋە پارتىزانچە سودا ـ تىجارەت شەكلى ئومۇملاشقان ئەينى يىللاردا سودا كارخانىسى بولغان «مۇساباييېف بۇرادەرلەر شىركىتى» بىلەن سانائەت كارخانىسى بولغان «مۇساباييېف تېرە زاۋۇتى» ئىلى تەۋەسىدىكى زامانىۋى ھاياتنىڭ ئەڭ روشەن بەلگىسى بولۇپ قالغان. شۇ-نىسىزكى، سانائەتلەشتۈرۈش ئىقتىسادىي گۈللىنىش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يولى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى. ھەقىقەتەنمۇ «مۇساباييېف بۇرادەرلەر شىركىتى» بىلەن «مۇساباييېف تېرە زاۋۇتى» قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي غۇلجا شەھىرى شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاۋات، مەدەنىي، جەدىدچە مەكتەپلەر ئەڭ كۆپ ئېچىلغان، سودا ـ تىجارەت جانلانغان جەلپكار شەھەرگە ئايلانغان. نۇشرىۋان يائۇشېف 1915 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنى سىياھەت قى-

لىپ كېتىۋېتىپ «ۋاقىت» گېزىتىگە ئەۋەتكەن ماقالىسىدە: «ئالتە شەھەر مۇسۇلمانلىرى تېخى تەرەققىي قىلغىنى يوق. ئىلىم ۋە مائا-رىپ، زىرائەت، تىجارەت ۋە سانائەت ئىشلىرى بىر ياقتا تۇرسۇن، بۇ يەردە تېخى ئىپتىدائىي مەكتەپلەرمۇ يوق. خەلق بەك نامرات.» بۇلار «غۇلجا مۇسۇلمانلىرىدىنلا ئىبرەت ئالسىمۇ ياخشى بولاتتى» دەپ يازغان. غۇلجىنىڭ مەدەنىيەت مۇھىتى قويۇقلاشقانسېرى رۇسىيە-لىك بىر قىسىم تاتار زىيالىيلار، تاشكەنت، ئەنجانلىق بىر قىسىم ئۆزبېك سودىگەرلەر، ئوقۇمۇشلۇق زاتلار كەينى - كەينىدىن غۇل-جىغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئورتاق مىللىي گۇل-لىنىش غايىسىنى كۆڭلىگە پۈككەن زاتلارمۇ، چار رۇسىيە هۆكۈمە-تىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالغانلىقى ئۈ-چۈن پاناھلىق ئىزدەپ كەلگەن ئابدۇللا بوبىدەك مائارىپچىلارمۇ، رۇسىيەدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن خەۋپ هېس قىلىپ قېچىپ كەلگەن باي سودىگەرلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار غۇلجىنىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ هاۋاسىنى تېخىمۇ قويۇقلاشتۇرۇشتا، سودا - تىجارەت ئىشلىرىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئا-شۇ يىللاردا يەنە قەشقەر، ئاتۇش تەۋەسىدىكى بىر قىسىم بايلار ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا تىرىكچىلىك يوللىرىنى ئىزدىگەن نامرات ئاۋام غۇلجىغا زور قىزغىنلىق بىلەن كۆچۈپ چىقىپ يېڭى - يېڭى مە-ھەللىلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

قىسقىسى، غۇلجا شەھىرى مەزكۇر زاۋۇتنىڭ شاراپىتى بىلەن زەنجىرسىمان هالدا بارلىققا كەلگەن يېڭىچە تەرەققىيات مەنزىرىسى-نى نامايان قىلىپ، شىنجاڭدىكى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ئۇخلاۋاتقان باشقا شەھەرلەردىن پەرقلىق هالدا زامانىۋى دۇنياغا دادىللىق بىلەن يۈزلەنگەن مەدەنىي شەھەر بولۇپ قالغان. رۇسىيەلىك مەشھۇر شەرقشۇناس ۋ.ۋ.بارتولد «غۇلجا» ناملىق ئەسىرىدە ئەينى يىللاردىكى غۇلجىنى «شىنجاڭنىڭ مائارىپ ساھەسىدىكى ئورنى يۇقىرى كۆتۈ-رۈلۈپ، يېڭى بىر ئىدىيەۋى ئېقىم مەركىزىگە ئايلانغانىدى» دەپ

يازغان. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، «مۇساباييېف تېرە زاۋۇتى» نىڭ قۇ-رۇلۇشى شىنجاڭنىڭ مىللىي سانائىتىنىڭ پەردىسىنى ئېچىپلا قال-ماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىردىكى مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ پەردىسىنمۇ ئاچقان. شۇنىڭدىن كېيىن، نەچچە ئە-سىرلەردىن بېرى قالاق، تۇرغۇن، ئاڭقاۋ ھالەتتە داۋام قىلىپ كە-لىۋاتقان مىللىي ھاياتىمىزدا يېڭى بۇرۇلۇش ھاسىل بولغان.

ئاكا - ئۇكا مۇساباييېفلارنىڭ چار رۇسىيەنى ئاساسىي ئوبيېكت قىلغان ئېكسپورت - ئىمپورت سودىسى 1917 - يىلى رۇسىيەدە يۈز بەرگەن «ئۆكتەبىر ئىنقىلابى» نىڭ تەسىرى بىلەن بىرنەچچە يىل پەسكويغا چۈشۈپ قالغان. «مۇساباييېف بۇرادەرلەر شىركىتى» نىڭ رۇسىيەنىڭ ياركەنت، ئالمۇتا، بىشكەك، شەمەي، تاشكەنت، ئۇرۇم-بۇرگ، ئەنجان، ئوش، جالالئاباد، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلىرىدىكى تىجارەتخانىلىرى (ۋاكالەتخانىلىرى) پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. چوڭ - چوڭ مۇئامىلىدارلىرى تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن. ھۆكۈمەت ئالماشقاچقا ئاكا - ئۇكا مۇساباييېفلارنىڭ ئىلكىدىكى زور مىقداردە-كى چار رۇسىيە پۇلى قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالغان. سودا - تە-جارەت تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان كىرىزىسقا دۇچ كەلگەن ئاكا - ئۇكا مۇساباييېفلار بۇ چاغدا سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ، پاراسەت بە-لەن ئىش كۆرۈپ، خەلقئارا ۋەزىيەتنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، ياش سو-ۋېتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئېمبارگوسى تۈپەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلە-قىنى تونۇپ يەتكەن. 1920 - يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئىلى دو-تىيى شۇ گوجىن بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ خادىملىرى «جۇڭگو - رۇسىيە ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى» تۈزۈپ، جۇڭگو ئال-مۇتا شەھىرىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى غۇلجا شەھىرىدە سودا ۋە تاشقى ئالاقە ئورگىنى قۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئاكا - ئۇكا مۇساباييېفلار سودا ئالاقىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن.

1923 - يىلى 50 ياشلارغا كىرىپ قالغان باھاۋۇددۇن باي

موسكۇاغا بېرىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى سوۋېت ئىتتىپاقى مەركىزىي ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ رەئىسى، 48 ياشلىق كالىنىن (1875 — 1946) بىلەن كۆرۈشۈپ، سودا ئالاقىسىنى كۈچەيتىش توغرۇلۇق سۆزلەشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ تاشقى سو ـ دىسى قايتىدىن گۈللەنگەن. بۇ زاۋۇتنىڭ مەھسۇلاتلىرى 1924 ـ يى ـ لى گېرمانىيەنىڭ لېيپزىگ شەھىرىدىكى خەلقئارا تاۋار يەرمەنكىسى ـ گە قاتناشتۇرۇلغان.

ھۈسەن باي 1926 ـ يىلى، باھاۋۇدۇن باي 1928 ـ يىلى قازا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» ھەر كۈنى نەچچە قېتىم گۈدۈك ياڭرىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى نورمال داۋام ئەتكەن. يىراق ـ يىراقلاردىن كۆزگە چېلىقىدىغان، غۇلجا شەھىرىدىكى بىر ـ دىنبىر بەلگە خاراكتېرلىك قۇرۇلۇش بولغان زاۋۇت تۈرخۈنى ئىلى ئاسمىنىدا مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان. زاۋۇتنىڭ تارىخىي تۆھ ـ پىسى ئۈزۈكسىز ئېشىپ بارغان. زاۋۇتقا ھۈسەن باي بىلەن باھاۋۇ ـ دۇن باي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىستانبۇل، موسكۇا، بېرلىن ۋە پارىژلاردا تەربىيەلەنگەن ئوغۇللىرى باشلىق بولغان. دەسلەپ 1928 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىلىغىچە ھۈسەن باينىڭ چوڭ ئوغلى سابىت مۇسابايېف، 1933 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە ھۈ ـ سەن باينىڭ يەنە بىر ئوغلى مىجىت مۇسابايېف، 1938 ـ يىلىدىن 1951 ـ يىلىغىچە يەنە بىر ئوغلى تەلئەت مۇسابايېف باشلىق بول ـ غان. 1940 ـ يىللاردا زاۋۇت ئىنژېنېر تەكلىپ قىلىپ، تېخنىكا يېڭىلاپ، بىر قىسىم ماشىنىلارنى تولۇقلاپ، خىمىيەلىك دورىلارنى ئىشلىتىشنى يولغا قويۇپ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ئالاھىدە ئۆستۈرگەن. تېخنىكا تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىپ ياۋروپا ۋە ئەرەب دۆلەتلىرىگە مال سېتىپ زور ئىقتىسادىي ئۇنۇم ياراتقان.

ماتېرىياللاردا يېزىلىشچە «مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» 1925 ـ يى ـ لىدىن 1940 ـ يىلىغىچە ئۆزىنىڭ نامىدا پۇل تارقاتىپ، تەڭگە قۇيغۇزغان. بۇ تەڭگە كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلگەن. بۇ مىس پۇللار

ھازىرمۇ شىنجاڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ①.

شىنجاڭنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمرانى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدا «چوڭ تازىلاش» نى باشلىغان ئىستالىندىن ئۈلگە ئالغان سەتمە ئېلىپ 1937 ـ يىلى جاللاتلىق قىلىچىنى يالتىڭاچلاپ شىنجاڭ مىقياسىدا تۈرلۈك بوھتانلارنى چاپلاپ ئىلغار زىيالىيلارنى قولغا ئېلىش، بىر قىسىم خەلقپەرۋەر ئەمەلدارلارنى يوقىتىش، بايلارنى ئۆلتۈرۈپ، مال ـ مۈلكىنى بۇلاشنى باشلىغان. نەچچە ئون مىڭلىغان يارىملىق كىشىلەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن يوق قىلىۋېتىلگەن. شۇ قاتاردا مۇساباييېفلار جەمەتىدىن ئوبۇلھاسەن مۇسابايېف ـ مۇ ئىز ـ دېرەكسىز يوق قىلىۋېتىلگەن. شۇ يىلى يەنە جۇڭگو مىقياسىدا ياپونغا قارشى ئۇرۇش پارتلاپ، شىنجاڭدا «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش ئارقا سەپ يارىدەم جەمئىيىتى» قۇرۇلغان. بۇ جەمئىيەت قۇرۇلغاندا «مۇسابايېف تېرە زاۋۇ ـ تى» نىڭ شۇ چاغدىكى باشلىقى تەلئەت مۇسابايېف تۇنجى يىلى 30 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى، كېيىنكى يىلى 150 مىليون سەر ئۆلكە پۇلى ئىئانە قىلغان. 1938 ـ يىلى زاۋۇت باشلىقى تەلئەت مۇسابايېف يەنە غۇلجا شەھىرىدە بىر يېرىم كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئاسفالت يول ياسىغان، يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە دەل ـ دەرەخ تىككەن. بۇ شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى ئاسفالت يول بولۇپ قالغان. تەلئەت مۇسابايېفنىڭ دۆلەت ۋە يەرلىكنىڭ جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش پەزىلىتى شۇ چاغدا ئۇيغۇرچە ۋە خەنزۇچە گېزىتلەردە قىزغىن مەدھىيەلەنگەن.

1944 ـ يىلى نىلقىدا مىللىي ئىنقىلاب پارتلاپ، شۇ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى غۇلجىدا «ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى»

① «شىنجاڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىقتىسادىغا دائىر ماقالىلەر توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن، ۋېي چاڭخۇڭ يازغان «يېقىنقى زامان شىنجاڭ مىللىي سانائىتىنىڭ ۋەكىلى ـــ ئىلى ھۈسەن باي تېرە زاۋۇتى» ناملىق ماقالىگە قارالسۇن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 52 ـ بەت.

قۇرۇلغان. ئۇزاق ئۆتمەي، مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغان، بۇ چاغدا «مۇساباييف تېرە زاۋۇتى» مىللىي ئارمىيەگە پۇل ئىئانە قىلغان ھەم مىللىي ئارمىيەنى ئېھتىياجلىق مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلىگەن. باھاۋۇدۇن باينىڭ ئوغلى ئىسمائىل مۇساباييف بىلەن ھۇسەن باينىڭ ئوغلى ئەنۋەر مۇساباييف ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە مىنىستىر ۋە مۇئاۋىن مىنىستىر دەرىجىلىك مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

1949 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان. يېڭى جۇڭگو مالىيە جەھەتتە ئېغىر قىينىچىلىققا دۇچ كەلگەن. چۈنكى، دۆلەت خەزىنىسىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەيۋەنگە ئېلىپ كەتكەن. 1949 ـ يىلى 2 ـ دېكابىر گوۋۇيۈەننىڭ مۇئاۋىن زۇڭلىسى چېن يۈن مەركىزي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 4 ـ سانلىق يىغىنىدا «زايوم تارقىتىپ، مالىيەدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرايلى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەرگەن. شۇنداق قىلىپ يېڭى ھۆكۈمەت مالىيەدىكى قىينىچىلىقنى يېڭىش ئۈچۈن 1950 ـ يىلى تۇنجى قېتىم مەملىكەت بويىچە زايوم تارقاتقان. «شۇ چاغدا ئىلى ۋىلايىتىگە 20 مىليون يۈەن زايوم بېلىتى تەقسىم قىلىنغان. «مۇساباييف بۇرادەرلەر شىركىتى» تەشەببۇسكارلىق بىلەن 344 سەر نەق ئالتۇن تاپشۇرۇپ، 27 مىليون يۈەنلىك زايوم بېلىتى سېتىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن ئىلى ۋىلايىتى زايوم سېتىۋېلىشتا مەملىكەت بويىچە بىرىنچى بولۇپ تەقدىرلەنگەن[①].» 1951 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ھۆكۈمەتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن «مۇساباييف بۇرادەرلەر شىركىتى» ۋە «مۇساباييف تېرە زاۋۇتى» شىنجاڭ لىچۈن سانائەت پاي چەكلىك شىركىتىگە قوشۇۋېتىلگەن. 1954 ـ يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ مال ـ مۈلكى باھالىنىپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلگەن. 1958 ـ يىلى 10 ـ سېنتەبىر جۇدې ۋېيىۋەنجاڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە بۇ زاۋۇتنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ،

① ئابدۇقەيۇم مۇساباييف: «مۇساباييف ئائىلىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق سان 105 ـ بەت.

«مىللىي سانائەتنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش كېرەك» دەپ كۆرسەتمە بەرگەن. خەلق ھۆكۈمىتى مەبلەغ سېلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇش، ئىشچىلارنى تەربىيەلەپ تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق بۇ زاۋۇت 1960 ـ ۋە 1970 ـ يىللاردا ئىلى رايونىدىكى باشلامچى كارخانىغا، يېتەكچى سانائەتكە ئايلانغان.

بىر ئەسىر مابەينىدە خەلق ئۇچۇن توختىماي خىزمەت قىلىپ، يۇز مىڭلىغان كىشىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن بۇ زاۋۇت 1990 ـ يىللارغا كەلگەندە يېڭى ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەر سەپلەنمەسلىك، باشقۇرۇش ئاجىز، بازار رىقابىتى كەسكىن بولۇش سەۋەبىدىن پايدا ئېلىشتىن زىيان تارتىشقا يۇزلەنگەن. 21 ـ ئەسىرنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن كونىراپ، ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىغان. 2004 ـ يىلى 9 ـ ماي كۇنى ۋەيران بولغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىغان. ئۇقتۇرۇشنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى خەلق سوت مەھكىمىسى ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق شۆبىسى شۇ كۇنى زاۋۇت رەھبەرلىكىگە يەتكۇزگەن. ئارقىدىنلا «مۇساباپىغ تېرە زاۋۇتى» نىڭ 130 مو كۆلەمدىكى زاۋۇت رايونى «كىمئاشتى» قىلىش ئۇسۇلىدا «يىڭجىەن» ئۆي ـ مۇلۇك شىركىتىگە 30 مىليون يۇەنگە سېتىلغان. زاۋۇت رايونى سېتىلغاندىن كېيىن «ئىلى ئوبلاستى ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتىنىڭ ۋەيران بولۇش ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، ھېساب ئېنىقلاش خىزمەت گۇرۇپپىسى» زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنە ـ ئەسلىھەلىرىنى بىراك مال يىغۇالغۇچىلارغا سېتىۋەتكەن. بىراك مال سېتىۋالغۇچىلار ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلەرنى ئۇرۇپ، چېقىپ، پارچىلاپ ئېلىپ كەتكەن. پەقەت تۆت تۇرلۇك ماشىنا ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق مۇزېيىنىڭ ئارقا ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىلىپ مەخسۇس تەييارلانغان ئورۇنغا مۇقىملاشتۇرۇپ قويۇلغان. زاۋۇت رايونىدىكى قۇرۇلۇشلار 2004 ـ يىلى ئىيۇندىن باشلاپ چېقىلغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى كۇچ تەشكىللەپ تۇزگەن «شىنجاڭ ئېن-

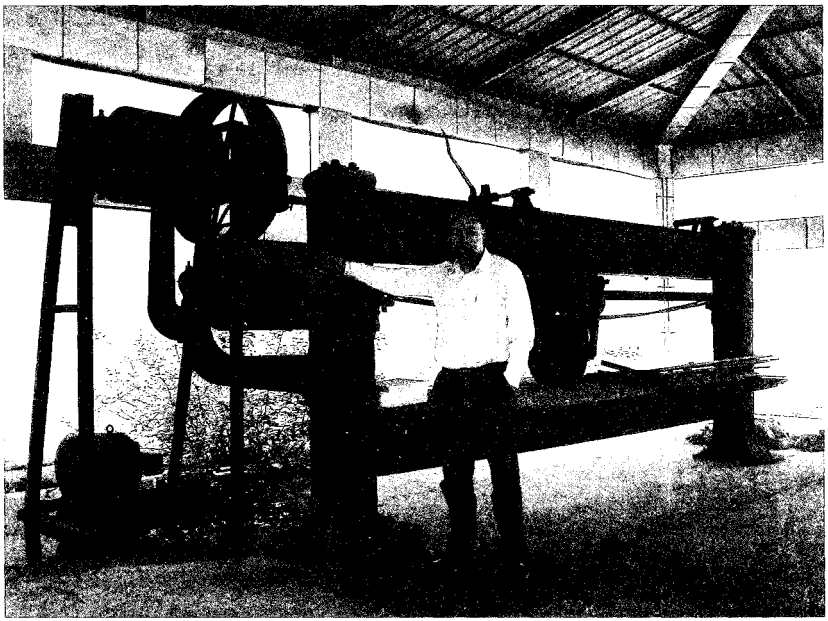

ئاپتورنىڭ يۆتكەپ مۇقىملاشتۇرۇلغان ئۇسكۇننىڭ يېنىدا چۈشكەن سۈرىتى

سىكلوپېدىيەسى» ناملىق نوپۇزلۇق ئەسەردە «شىنجاڭدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان مىللىي سانائەت كارخانىسى[1]» دەپ باها بېرىلگەن بۇ زور مىراسنى، ھېچبولمىغاندا خاتىرە قىممىتىگە ئىگە مەلۇم قىسمىنى قوغداپ قېلىپ ساياھەت بايلىقى قىلىش ھېچكىمنىڭ خىيالىغا كەلمىگەن.

«مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى» ۋەيران قىلىنىشتىن بىر يىل ئىلگىرى، يەنى 2003 ـ يىلى خەلقئارا قەدىمكى يادىكارلىقلار مۇدىرىيىتى سانائەت مىراسلىرىغا بولغان تونۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن رۇسىيەنىڭ سۇۋېرىدلوۋسكىي ئوبلاستىدىكى نىژنىي تاغىل شەھىرىدە دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئىمزا قويغان «نىژنىي تاغىل نىزامنامىسى» نى ماقۇللىغانىدى. بۇ، سانائەت

① «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 ـ يىلى نەشرى، خەنزۇچە، 65 ـ بەت. 2005 ـ يىلى نەشرى، ئۇيغۇرچە، 1 ـ توم 171 ـ بەت.

مىراسلىرى توغرىسىدىكى تۈنجى خەلقئارالىق نىزامنامە ئىدى، شۇنداقلا سانائەت مىراسلىرى ئۇقۇمىنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنىڭ بەلگىسى ئىدى. ئۆز نۆۋىتىدە بۇ، سانائەت مىراسلىرىنى قوغداش ئىدىيەسىنىڭ غەلىبىسى ئىدى!

سانائەت مىراسلىرى ئۇقۇمى مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇقۇمى دائىرىسىنىڭ كېڭەيتىلگەنلىكىنىڭ ئىپادىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئۇقۇم 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ئەنگلىيەدە بارلىققا كەلگەن. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن - مەدەنىيەت ئورگىنى (UNESCO) نىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن 1973 - يىلى ئەنگلىيەدە «خەلقئارا سانائەت مىراسلىرىنى قوغداش كومىتېتى» (TICCIH) قۇرۇلغان. بۇ كومىتېتنىڭ 2003 - يىلى ئىيۇلدا رۇسىيەدە ئېچىلغان 12 - قېتىملىق چوڭ يىغىندا ماقۇللانغان يۇقىرىقى نىزامنامىسىنىڭ 1 - بۆلۈكىدە سانائەت مىراسلىرى ئۇقۇمىغا مۇنداق ئېنىقلىما بېرىلگەن: «سانائەت مىراسلىرى تارىخ، تېخنىكا، ئالاقىلىشىش، بىناكارلىق ياكى ئىلىم - پەن جەھەتتىكى قىممىتى بولغان سانائەت مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى، خارابىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، قۇرۇلۇش، ئۇسكۇنە، سېخ، تۇگمەن، زاۋۇت، كان، پېچ، ئامبار، دۇكان، ئېنېرگىيەنى يىغىش ۋە يەتكۈزۈش مۇئەسسەسىلىرى، قاتناش مۇئەسسەسىلىرى ھەم سانائەتكە ئالاقىدار ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئىشلىتىلىدىغان (مەسىلەن، زاۋۇت تەمىنلىگەن ياكى ياخشىلاپ بەرگەن تۇرالغۇ، ئىبادەتخانا، تەلىم - تەربىيە ئورۇنلىرى) سورۇنلاردۇر.»

سانائەت مىراسلىرىنى قوغداش ھەققىدىكى خەلقئارالىق نىزامنامىنىڭ روھىغا خىلاپ ھالدا، شىنجاڭدىكى تىپىك سانائەت مىراسى بولغان «مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى» يوق قىلىنغان. «زاۋۇت قورۇ» نىڭ ئىچىدىكى ئولتۇراق رايوندا ئولتۇرىدىغان ھەر مىللەتتىن بولغان 2000 چە ئىشچى - خىزمەتچى ئۇزاق يىل ئىشلىگەن، چوڭقۇر مېھرى سىڭگەن زاۋۇتىدىن ھەش - پەش دېگۈچە ئايرىلىپ قالغان.

زاۋۇتىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە تەسەللى ئورنىدا پەقەت ئىككىلا قۇرۇلۇش قالغان. ئۇنىڭ بىرى، زاۋۇتنىڭ مەسچىتى، يەنە بىرى، ئېگىز تۇرخۇنى ئىدى. 2005 ـ يىلى 22 ـ يانۋار ـــ قۇربان ھېيىتنىڭ ئىككىنچى كۈنى «زاۋۇت قورۇ» نىڭ ئولتۇراق رايونىدا ئولتۇرىدىغان مەسچىت جامائىتى پېشىن نامىزىدىن قايتىشىدا زىمىستان قىشنىڭ كۆكنى قاپلاپ لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قار ئۇچقۇنلىرى ئىچىدە ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇر-

غان تۇرخۇننىڭ ئالدىدا «1909» دېگەن سان بار يۆنىلىشتە تۇرۇپ خاتىرە ئۈچۈن سۈرەتكە چۈشكەن.

100 يىللىق تارىخقا ئىگە «مۇساباييف تېرە زاۋۇتى» چېقىۋېتىلگەندىن كېيىن زاۋۇت خارابىسىگە قاراپ مەدەنىيەت ئېگىگە ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر ھەسرەتلىك ئۇھ تارتىشقان. ئىلى ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسىنىڭ كاندىدات تەتقىقاتچىسى ئەن يېڭشىن ئەپەندى مۇنداق دېگەن: «ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتى ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق سانائەت مىراسى بولۇپ، ئۇنىڭ چېقىۋېتىلىشى ناھايىتى ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى.[1]» ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسى ئىدارىسىنىڭ بىر مەسئۇلى مۇنداق دېگەن: «سانائەت مىراسى دېگەن بۇ ئۇقۇمنى قويۇپ تۇرۇپ، ئېلېكتىر ئېنېرگىيەسى تارمىقى بولۇش سۈپىتىدە ھۇسەن باي تېرە زاۋۇتىنىڭ شىنجاڭغا تۇنجى توك ئېقىمى ئېلىپ كېلىشىدەك مۇشۇ نۇقتىنى كۆزدە تۇتقاندىمۇ، بۇ كونا ئورۇننى ساقلاپ قېلىشىمىز كېرەك ئىدى[2].»

بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى 2005 ـ يىلى 20 ـ نويابىر زاۋۇت رايونىغا ئولتۇراق بىنا سېلىش ھوقۇقىنى سېتىۋالغان «يېڭجىيەن» ئۆي ـ مۈلۈك شىركىتى «قۇرۇلۇش پىلانىغا تەسىر يەتكۈزدى»، «خەتەرلىك قۇرۇلۇش» دېگەننى باھانە قىلىپ، مىللىي سانائەت تارىخىمىزنىڭ بىردىنبىر يادىكارى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان تۇرخۇننى چېقىۋېتىشكە تۇتۇش قىلغان. بۇنى ئۇققان زاۋۇتنىڭ پېشقەدەم ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرى پەرىشان ھالدا ئالدىراپ نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىپ تۇرخۇننى چاقماسلىقنى ئۆتۈنگەن. چۈنكى، ئۇلار زاۋۇتتىن يادىكار قالغان بۇ يېگانە تۇرخۇنغا ئەتىگەن ـ ئاخشامدا ئانچە ـ مۇنچە قاراپ

---

①② «ئىلى كەچلىك گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى لى جىگاڭ يازغان «سانائەت مىراسلىرىنىڭ يوقىلىپ كېتىشىگە سەل قارىمايلى» ناملىق ئاخبارات مۇلاھىزىسىگە قارالسۇن. «ئىلى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2007 ـ يىلى 7 ـ ئىيۇندىكى ئۈيغۇرچە سانى.

«مۇسابايېف تېرە زاۋۇتى» دىكى زاۋۇت ئورنىغا سېلىنىۋاتقان تاۋار ئۆيلەر يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە سانائەت مىراسى بولغان تۇرخۇننى ئوراپ تۇرماقتا.

قەلبىگە تەسەللى تېپىپ كېلىۋاتاتتى. ئازراقمۇ گۇمانىتار روھى يوق، پۈلدىن باشقا ھېچنېمىنى چۈشەنمەيدىغان يېڭى غوجايىن مىڭلىغان، ئۇنىمىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قەلبىدە يۈكسەك ئورۇن ئىگىلىگەن بۇ سىمۇوللۇق قۇرۇلۇشنى توختىماي چېقىشقا بۇيرۇغان. زاۋۇتتا بىر ئۆمۈر ئىشچى بولۇپ، پېنسىيەگە چىققان مۇھەممەت سەلەي ئىسىملىك كېسەلچان بوۋاي چاقلىق ئورۇندۇقىدا ئولتۇرۇپ، يۇقىرىدىن تۆۋەنگە بىر - بىرلەپ قومۇرۇپ تاشلىنىۋاتقان تۇرخۇن خىشلىرىغا قاراپ مۇزدەك كۆز ياشلىرىنى تۇتالماي يىغلاپ كەتكەن. گەرچە بۇ بوۋاي سانائەت مىراسلىرىنى قوغداش ئۇقۇمى توغرۇلۇق ھېچنېمە بىلمىسىمۇ، سانائەت مەدەنىيىتى ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەنچىگە ئىگە بولمىسىمۇ، ئەمما كوللېكتىپنىڭ مېھىر - مۇھەببىتىنى قەدىرلەيدىغان ئالىيجاناب ئەخلاق، يۈرتنى سۆيۈش ھېسسىياتى، تۆھپىكار ئەجدادلارغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن

چوڭقۇر نادامەت چەككەن. شۇ چاغدا ئىلى پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ پېنسىيەگە چىقىقان داڭلىق ئوقۇتقۇچىسى ئاسىم مەسۇم (1926 — 2007) ئەپەندى 1984 - يىلىدىن بېرى مەزكۇر زاۋۇتتا تەرجىمان ۋە ئىشخانا مۇدىرى بولۇپ ئىشلەپ كەلگەن ئوغلى ئىمىنجاننى چاقىرىپ: «ئوغلۇم، بۇ بىر چوڭ يوقىتىش! ئەجدادلارغا قىلىنغان قارا يۈزلۈك! مەدەنىيەتكە قىلىنغان بۈزغۇنچىلىق! تارىخقا قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك! 1989 - يىلى بېرلىن تېمى ئۆرۈۋېتىلگەندە، بېرلىن شەھىرىنىڭ پۈقرالىرى 40 يىللىق مىللىي ئازابنى ئەسلىتىدىغان بۇ تامنىڭ خىشلىرىنى خاتىرە ئۈچۈن بىر - ئىككىدىن ئېلىپ كەتىشكەن. سەن چېقىلىۋاتقان تۇرخۇن خىشلىرىدىن بىرنەچچىنى ساقلاپ قويغىن. نادان كىشىلەر ئەينەككە قاراپ كۆرەلمىگەننى، دانا كىشىلەر كېسەككە قاراپ كۆرەلەيدۇ، دېگەن گەپ بار، ئۇ خىشلار مىللىي سانائەت تارىخىمىزنىڭ گۈۋاھچىسى!» دېگەن.

يۈز يىللىق تارىخقا ئىگە مىللىي سانائەتنىڭ تىراگېدىيەسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرغان ئىمىنجان ئاسىم دادىسىنىڭ گەپ-سۆزىنى ئاڭلاپ تۇرخۇندىكى «1909» دېگەن سان ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئاق خىشتىن بىرنەچچىنى ئېلىۋالغان. باشقا كىشىلەرمۇ ئىلھاملىنىپ بىر - ئىككىدىن خىشنى ئېلىپ كېتىشكەن. شۇنداق قىلىپ يول ئېچىش جاسارىتىگە ئىگە مەشھۇر كارخانىچى، مەرىپەتپەرۋەر كاپىتالىست ئاكا - ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ يىگىرمە قۇدۇق قازغاندەك مۇشەققەت ئىچىدە قۇرۇپ چىققان «مۇسابايېۋ تېرە زاۋۇتى» غۇلجا خەلقىنىڭ كۆز ئالدىدىن تەلتۆكۈس غايىب بولغان.

بۇ يىل ئاكا - ئۇكا مۇسابايېۋلارنىڭ غۇلجىدا زاۋۇت قۇرغىنىغا توپتوغرا 100 يىل بولدى. مىللىي سانائەتنىڭ بايرىقىنى ئانا دىيارىمىزنىڭ ئاسمىنىدا تۇنجى بولۇپ لەپىلدەتكەن بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ تارىخىي تۆھپىسىنى قانداق ئۇسۇلدا خاتىرىلەش بىز ئەۋلادلارنىڭ ئەقەللىي ئەخلاقىي بۇرچى! 1985 - يىلىدىن ئېتىبارەن ھەر ئون يىلدا بىر قېتىم ئاتۇش ئىكساقتا بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ يېڭى

مائارىپ مەشئەلىنى تۇنجى بولۇپ ياندۇرغانلىقىنى خاتىرىلەش پائا-
لىيىتى ئۆتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتىدۇ. بىر مۇتەپەككۇر: «خاتىرىلەشكە
ئەرزىيدىغان تارىخىي پائالىيەتلىرى، ئەسلەشكە ئەرزىگۈدەك مەشھۇر
شەخسلىرى يوق خەلق بىچارە خەلق، خاتىرىلەشكە ئەرزىگۈدەك شاد-
لىق پائالىيەتلىرى، تىللاردا داستان بولغۇدەك مەشھۇر شەخسلىرى
تۇرۇپ، خاتىرىلەشنى، ئەسلەشنى بىلمىگەن خەلق ھاماقەت خەلق-
تۇر!» دېگەنكەن. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بىر قولىدا مىللىي سا-
نائەتنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتكەن، يەنە بىر قولىدا يېڭى مائارىپنىڭ
مەشئىلىنى يېلىنجاتقان بۇ بۈيۈك ئەزىمەتلەرنى ياد ئېتىپ خاتىرە-
لەش تامامەن زۆرۈر.

مەن بۇ يىل «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1 - سانىدا «ئاكا -
ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ توققۇز تۆھپىسى» دېگەن ماقالەمنى ئېلان قە-
لىپ، ئۇنىڭدا ئاكا - ئۇكا مۇسابايېفلارنىڭ «مۇسابايېف تېرە زاۋۇ-
تى» نى قۇرغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش زۆرۈرىيىتىنى
تەكىتلىگەنىدىم. شىنجاڭنىڭ سانائەتلىشىش تارىخىدىكى تۇنجى ھا-
دىسە بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخ بېتىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالغان
بۇ ۋەقەنى خاتىرىلەش ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىدى. چۈنكى، يېڭى مائارىپ
ھەرىكىتى، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى ۋە سانائەتلىشىش ھەرىكىتى
بىر مىللەتنىڭ زامانىۋىلىشىشقا تاشلىغان تۇنجى قەدىمى ھېسابلە-
نىدۇ. شۇڭا مۇشۇ خىلدىكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە - ھادە-
سىلەرنى خاتىرىلەش ئەۋلادلار ئۈچۈن بۇرچ ھەم شەرەپ. مېنىڭ يۇ-
قىرىقى ماقالەم ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ماقالەمنى ئوقۇپ تە-
سىرلەنگەن ئىمىنجان ئاسىم غۇلجا شەھەرلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتە-
پىنىڭ تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى، دوستۇم غەيرەت ئەركىن ئار-
قىلىق ماڭا يادىكار بولسۇن ئۈچۈن ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان، مەخ-
سۇس «1909» دېگەن سانغا ئىشلىتىلگەن ئاق خىشتىن بىرنى ئەۋە-
تىپتۇ. مەن ئاپىرىلدا بۇ خىشنى تاپشۇرۇۋېلىپ، بىر ئەسىردىن بۇيان
ئىلى ئاسمىنىدا چاقناپ، غۇلجا خەلقىنىڭ غۇرۇر ۋە ئىپتىخار نە-

زىرىدە قارىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ كەلگەن بۇ بىر پارچە خىشقا چوڭقۇر مېھرىم بىلەن ئۇزاق تىكىلدىم. كەچمىشى كۆپ، سۆزلىرى تەسىرلىك، ئېچىلىپ كۈلەلەيدىغان ھەم بۇقۇلداپ يىغلىيالايدىغان بۇ خىسلەتلىك ئاق خىش بىلەن تەكرار مۇڭدىشىپ، تۇنۇن كېچىلەردە دوستانە سىردىشىپ، ئاخىر بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم. مانا بۇ مېنى ھاياجانغا سالغان بىر پارچە خىشنىڭ سىرى!

2009 - يىلى ئىيۇندا يېزىلدى

پەخرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى

ئىلاۋە: بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت ئورگىنى 2008 ـ يىلىنى «مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» قىلىپ بېكىتكەندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاخبارات ۋاستىلىرى تۇرلۈك ئۇسۇللار بىلەن مەھمۇد كاشغەرىنى خاتىرىلەش ۋە ياد ئېتىش پائالىيەتلىرىنى تەشكىللىدى. شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 2 ـ قانىلى 2008 ـ يىلى 9 ـ ئايدا «سەنئەت گۈلزارى» پروگراممىسىدا مەھمۇد كاشغەرىيگە بېغىشلانغان مەشھۇر ناخشا «پەخرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزگەندى. بىز ژۇرنىلىمىزدا شېئىرىنى نۇرمۇھەممەد ئېركى يازغان، مۇزىكىسىنى تۇرسۇن قادىر ئىشلىگەن بۇ مەشھۇر ناخشا توغرۇ-

لۇق داڭلىق ئەدەبىي ئوبزورچى يالقۇن روزى بىلەن رىياسەتچى ماھىنۇر ئەنۋەرنىڭ ئۆتكۈزگەن تېلېۋىزىيە سۆھبىتىنىڭ خاتىرىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

ـــ «شىنجاڭ مائارىپى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى

* * * * *

ماھىنۇر ئەنۋەر: ئېسىل ناخشىلار ھېس ـ تۇيغۇنىڭ جەۋھىرى ھەم دىلنىڭ ھۇزۇرى. بولۇپمۇ خەلقىمىزنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالغان «پەخرىلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەندەك نادىر ناخشىلار بىر دەۋر كىشىلىرىنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىقى. يالقۇن ئەپەندى، «پەخرىلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەن ناخشىنىڭ تېكىستى قانداق تارىخىي شارائىتتا بارلىققا كەلگەن؟ سىز مۇشۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرىڭىزنى سۆزلەپ باققان بولسىڭىز.

يالقۇن روزى: «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلىشىپ 1980 ـ يىللىرىنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە تارىخىي پۇرسەت تۇغۇلدى. 60 ـ ۋە 70 ـ يىللىرى چەكتىن ئاشقان «سول» چىل سىياسەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، كۆرمىگەن كۇنى قالمىغان بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار مىللىي مەدەنىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتى ھازىرلانغانلىقىنى تونۇپ يەتتى، ئۇلار زىيالىيلارغا خاس سەگەكلىك ۋە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئالدى بىلەن ئازغىنە بىر قىسىم ئالىم ۋە تەتقىقاتچىلاردىن باشقا كىشىلىرىمىز پەقەتلا دېگۈدەك بىلمەيدىغان شاھانە ئەسەر ـــ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلىدى. شۇنىڭ بىلەن، بۇ شاھانە ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومى 1981 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ نەشر قىلىنىپ تارقىتىلىشى تارىختىكى

شانلىق مىللىي مىراسلىرىدىن بىخەۋەر قالغان زامانىمىزدىكى ئۇيغۇر قېرىنداشلارنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سېلىپ، نەچچە ئون يىل بۇرۇقتۇرمىلىق هالەتتە ئۆتكەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە زور داغدۇغا پەيدا قىلدى. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىليونلىغان ئۇيغۇر قېرىنداشلار قاراخانىيلار خانلىقى زامانىدا ئۆتكەن بۈيۈك ئا-لىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ نامى بىلەن تونۇشتى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تۇنجى قېتىم ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قوللىرى بىلەن تۇتۇپ، ئەستىن چىقماس مىللىي ئىپتىخارلىققا چۆمدى. شۇ يىلى يەنە داڭلىق رەسسام غازى ئەھمەد مەھمۇد كاشغەرىينىڭ رە-سىمىنى سىزىپ ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ نۇرانە ئوبرازىنى ئاممە-ۋىلاشتۇردى. مىللىي هاياتىمىزدىكى بۇ نامايەندە خاراكتېرلىك نە-تىجىلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى. 1983 - يىلى تىلشۇناس مىرسۇلتان ئوسمانوف بىلەن ئىبراهىم مۇتىئى ئەپەندى قەشقەر ۋە ئوپالدىكى تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا ئوپالدىكى «هەزرىتى موللام مازىرى» نىڭ مەھمۇد كاشغە-رىينىڭ مازىرى ئىكەنلىكىنى پاكىتلىق ئىسپاتلاپ چىقىپ، «مەھ-مۇد كاشغەرىينىڭ يۇرتى، هاياتى ۋە مازىرى توغرىسىدا» دېگەن تەكشۈرۈش دوكلاتىنى ئىلىم دۇنياسىغا جاكارلىدى. بۇ تەكشۈرۈش دوكلاتى ئىلىم ساهەسىنى زىلزىلىگە سالدى. مانا مۇشۇنداق مىللىي هاياجاننىڭ تەسىرىدە بىر تۈركۈم ئەدىبلەر قولىغا قەلەم ئېلىپ، جاهانغا مەشهۇر شۆهرەتلىك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىيگە بېغىشلاپ، تۇرلۇك ژانىردا بەس - بەستە ئەسەر ئىجاد قىلىشتى. شۇ مەزگىلدە ئىجاد قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدە كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن ئالاهىدە ئورۇن ئالغانلىرى نۇرمۇهەممەد ئېركىنىڭ «پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەن شېئىرى، ئارسلاننىڭ «زېمىن ئەركىسى» ناملىق باللادىسى، مەھمۇد زەئىدىنىڭ «ئۇنتۇلمايدۇ مەھمۇد كاشغە-رىي» ناملىق شېئىرى، مۇهەممەدئېلى زۇنۇن تەشنائىنىڭ «ئۇچ ياش» ناملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرى بولدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «پەخىر-

لەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتەنى» دېگەن بەش كۇپلېتلىق شېئىرنىڭ تەسىرى ئالاھىدە زور بولدى.

ماھىنۇر ئەنۋەر: بۇ شېئىر نېمە ئۈچۈن ناخشا قىلىپ ئېيتىلغاندىن كېيىن كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ، خەلقىمىزنىڭ مەھمۇد كاشغەرىيگە بولغان ئۈلۈغلاش ھېسسىياتىنى ۋە بۇ ئۇلۇغ ئالىمدىن پەخىرلىنىش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەيدىغان مۇھىم ئەسەر بولۇپ قالدى؟

يالقۇن روزى: «پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتەنى» دېگەن بۇ شېئىرنى 20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدىكى نادىر شېئىرلارنىڭ بىرى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. نېمە ئۈچۈن شۇنداق دەيمىز دېگەندە، بۇ شېئىردا تۆۋەندىكىدەك يەتتە تۈرلۈك ئالاھىدىلىك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان:

بىرىنچى، باش تېمىنى ئىپادىلەش نۇقتىسى كۆپ خىل. شېئىردا مەھمۇد كاشغەرىيدىن ئىبارەت تارىخىي شەخسنىڭ ئوبرازى ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن يورۇتۇلغان ھەم ئۇنىڭغا ھەر خىل نۇقتىلاردىن مەدھىيە ئوقۇلغان. مەسىلەن، «ئالىمكى ئالىملار ئارا سەرۋەرى» دېگەن مىسرادا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۈركىي خەلقلەر نىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئالىملار ئىچىدە سەركىلىك، يول باشلىغۇچىلىق سالاھىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن. «تىل دېمەك بىر ئەلنىڭ ھايات بەلگىسى، مەھمۇدتۇر شۇنچە زور بەلگە ئىگىسى» دېگەن مىسرادا مەھمۇد كاشغەرىينىڭ تۈركىي خەلقلەر تىلىنىڭ باي ۋە زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە تىل ئىكەنلىكىنى جاھانغا تونۇتقان بۇيۇك تارىخىي تۆھپىكار ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن. «تۈركىي تىل دۇنياسى، ئېرپان خەزىنىمىز، مىڭ يىلدىن بۇرۇنقى ئىلىم پەللىمىز» دېگەن مىسرالار ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىينىڭ ئەۋلادلارغا قامۇس خاراكتېرلىك شاھانە ئەسەرنى مىراس قالدۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەت خەزىنىمىزنى نۇرلاندۇرغان، تۈركىي خەلقلەرنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك پەللە يارىتقان دۇنياۋى

ئالىم ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن.

ئىككىنچى، چوڭقۇر پەلسەپىۋى ھېكمەتكە ئىگە مىسرالار كۆپ. بۇ شېئىرنىڭ ھەجمى قىسقا بولسىمۇ، ئەمما كىشىنىڭ تەپەككۇرىنى چاقنىتىۋېتىدىغان ھېكمەتلىك مىسرالار خېلى بار. مەسىلەن، «ئالەمدۇر دۇنيانىڭ، ئىنسانىنىڭ جېنى، ئالىملار ئالەمنىڭ بىلەر قەدرىنى» دېگەن مىسرالاردا دانىشمەن ـ ئالىملارنىڭ ئىنسانىيەت ئالەمنىڭ جەۋھىرى ئىكەنلىكى، نادان كىشىلەرنىڭ دانىشمەن ـ ئالىملارنىڭ قەدرىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ كەتمەيدىغانلىقى، چۈشەندى دېگەندىمۇ پەقەت نوقۇل ھالدا ھۆرمەتلەش بىلەنلا كۇپايىلىنىدىغانلىقى، پەقەت دانىشمەن ـ ئالىملارنىڭلا بىر ـ بىرىنىڭ قىممىتىنى، قەدرىنى ھەقىقىي مەنىدە چۈشىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت قائىدە ئىپادىلەنگەن. «ئانا تىل سۆيگۈسى ـــ ۋەتەن سۆيگۈسى» دېگەن مىسرادا ئانا تىلنى سۆيگەنلىك، ئۇنى قەدىرلىگەنلىك، بېيىتقانلىق، راۋاجلاندۇرغانلىق ۋە تەتقىق قىلغانلىق ئانا ۋەتەننى سۆيگەنلىك ھېسابلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدىغان بىر تۈرلۈك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىكەنلىكى ئىپادىلەنگەن.

ئۇچىنچى، قويۇق مىللىي ھېسسىياتقا ئىگە. بۇ شېئىر تارىخىي مەزمۇنىدىكى تۆھپىسى پارلاق، نامى ئۆچمەس ئالىملىرىمىزنىڭ بىرى بولغان مەھمۇد كاشغەرىيگە بېغىشلانغان بولغاچقا، تەبىئىي ھالدا مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىغا ئىگە بولىدۇ، لېكىن بۇ خىل تۇيغۇنى يولىدا، قايىل قىلارلىق، ئوبرازلىق، ھېسسىياتلىق ئىپادىلەش ھەممىلا شائىرنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ. بۇ شېئىردا مىللىي ھېسسىيات ھەم قويۇق، ھەم قايىل قىلارلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، «يۇرتىمىز ئالىمنىڭ، ئەدىبنىڭ كانى، پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەن مىسرالاردا ئانا دىيارىمىزدا ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا سانسىز ئالىم ۋە ئەدىبلەرنىڭ ئۆتكەنلىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا شانلىق مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن مەدەنىيەت ياراتقۇچى ۋە تارقاتقۇچى سۈپىتىدە رول ئوي-

ئىنغان خەلق ئىكەنلىكى ئىخچام ئىپادىلىنىپ، پىكىر قاراتمىلىق هالدا بۇگۈنكى ئەۋلادلارنىڭ روهىغا تاقىلىپ، «پەخىرلەنسۇن دۇنياغا، مەهمۇد ۋەتىنى!» دەپ خىتاب قىلىنغان. «شەرق ئىلىم دۇنياسى ئىچرە يېگانە، بىر يۇلتۇز شۇنچە ساپ، شۇنچە نۇرانە. ئەجرىگە قا-يىلدۇر ئۆز ۋە بىگانە، پەخىرلەن دۇنياغا، مەهمۇد ۋەتىنى» دېگەن كۆپلىتتا مەهمۇد كاشغەرىنىڭ «دۇنيا تۇركولوگىيە ئىلمىنىڭ ئا-تىسى» ئىكەنلىكىدەك يېگانە ئورنى يۇكسەكلەشتۇرۇلۇپ يورۇتۇلۇش ئارقىلىق مەهمۇد ئەۋلادلىرىنىڭ پەخىرلىنىشكە، غۇرۇرلىنىشقا هەقلىق ئىكەنلىكىدەك هەقىقەت ئىپادىلەنگەن.

تۆتىنچى، قويۇق دەۋر روهىغا ئىگە. بۇ شېئىر بارلىققا كەلگەن يىللار «ئىلىم ـ پەنگە يۇرۇش قىلىش» ئىدىيەسى كۈچەپ تەكىتلى-نىۋاتقان، كىشىلەر تەرەققىيات ۋە گۈللىنىش ئۈمىدىنى ئىلىم ـ پەنگە باغلىغان يىللار بولۇپ، ئەينى دەۋرنىڭ بۇ خىل خاس روهى «يارىتار ئىلىم ـ پەن پارلاق ئەتىنى» دېگەن مىسرادا روشەن ئەكس ئەتكەن. ئىلهامبەخش مەنگە ئىگە بۇ مىسرا مەهمۇد ئەۋلادلىرىنىڭ شانلىق ئۆتمۈشتىن پەخىرلىنىش بىلەنلا توختاپ قېلىپ، پارلاق ئەتىنى يارىتىشقا تىرىشمىسا هەرگىز بولمايدىغانلىقىدەك چوڭقۇر مەنىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۇنىڭدا يەنە گۈللىنىشنى، تەرەققىي قىلىشنى ئارزۇ قىلغان هەرقانداق خەلق جەزمەن ئىلىم ـ پەندىن ئىبارەت قۇدرەتلىك قورالغا تايىنىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەشىنچى، مول مەزمۇنغا ئىگە بىر قاتار ئوخشىتىشلار قوللى-نىلغان. هەممىگە مەلۇمكى، جانلىق، ئوبرازلىق ئوخشىتىش شې-ئىرنى تېخىمۇ يۇكسەك بەدىئىي پەللىگە كۆتۈرىدۇ. بۇ شېئىردا «جان»، «كان»، «يۇلتۇز»، «سەرۋەر»، «ئۇكەر»، «بەلگە»، «خەزىنە» دېگەن سۆزلەر ئوخشاش بولمىغان كونىتېكىستلاردا هەر خىل ئوبرازلىق ئوخشىتىش مەنىسىدە قوللىنىلغان. بۇ بىر قاتار ئوخ-شىتىشلاردىكى مول مەنە شېئىرنىڭ تۈپ ئىدىيەسىنى ناهايىتى جانلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

ئالتىنچى، بۇ شېئىر ئىپادىلەش ئۇسلۇبى جەھەتتىن ئېستېتىك يۈكسەكلىك كاتېگورىيەسىگە تەۋە. ئادەتتە شېئىردىكى ئىدىيە ياكى ھېسسىيات بەزىدە يوشۇرۇن، بەزىدە ئەگىتىلىپ، بەزىدە نازۇك، بە-زىدە تۈز، بەزىدە لەرزان، بەزىدە غۇۋا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شېئىردا بولسا، مەردانە ھالدا، ئوچۇق - يورۇق ئىپادىلەنگەن. سۆز - جۈم-لىلەردىن قاينىق ھېسسىيات ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. ھەربىر كۈپلېتتا خد-تاب قىلىش ساداسى ياڭراپ تۇرىدۇ؛ پەخىرلىنىش تۇيغۇسى تاشـ-قىنلاپ تۇرىدۇ. شۇبھىسىزكى، بۇ دەل ئېستېتىك يۈكسەكلىكتۇر. شېئىر ئۇسلۇبىدىكى بۇنداق ئېستېتىك يۈكسەكلىك ئوقۇرمەنلىڭ قەلبىنى دولقۇنلىتىۋېتىدىغان بەدىئىي ئۇنۇمنى بارلىققا كەلتۈرد-ىدۇ. قارايدىغان بولساق، «پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەن مىسرا ماۋزۇ بىلەن قوشقاندا شېئىردا جەمئىي سەككىز قېتىم تەكرارلىنىدۇ. بۇنداق تەكرارلىق ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئوقۇرمەننى زېرىكتۈرۈۋېتىدۇ. لېكىن بۇ شېئىردا زېرىكتۈرۈش ئەمەس، ئەك-سىچە ئوقۇرمەنلىڭ تومۇر - تومۇرلىرىدىكى ئىسسىق قانلىرىنى بارغانسېرى كۆۋجىتىپ، قەلبىنى ئىپتىخارلىق ھېسسىغا غەرق قد-لىپ، ۋۇجۇدىنى جاسارەت تۇيغۇسىغا چۆمدۈرىدۇ.

يەتتىنچى، بۇ شېئىرنىڭ قاپىيە ئىسخېمىسى ئۆزگىچە. ئادەتتە قاپىيە ئىسخېمىسى AAAB بولغان شېئىرلار ئانچە كۆپ بولمايدۇ. بۇ شېئىرنىڭ قاپىيە ئىسخېمىسى دەل مۇشۇنداق بولغاچقا، ئا-ھاڭدارلىقى ناھايىتى كۈچلۈك، ناخشا قىلىپ ئېيتىشقا بەك باب. مەسىلەن:

«تىل دېمەك بىر ئەلنىڭ ھايات بەلگىسى،
مەھمۇدتۇر شۇنچە زور بەلگە ئىگىسى.
ئانا تىل سۆيگۈسى — ۋەتەن سۆيگۈسى،
پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى.»

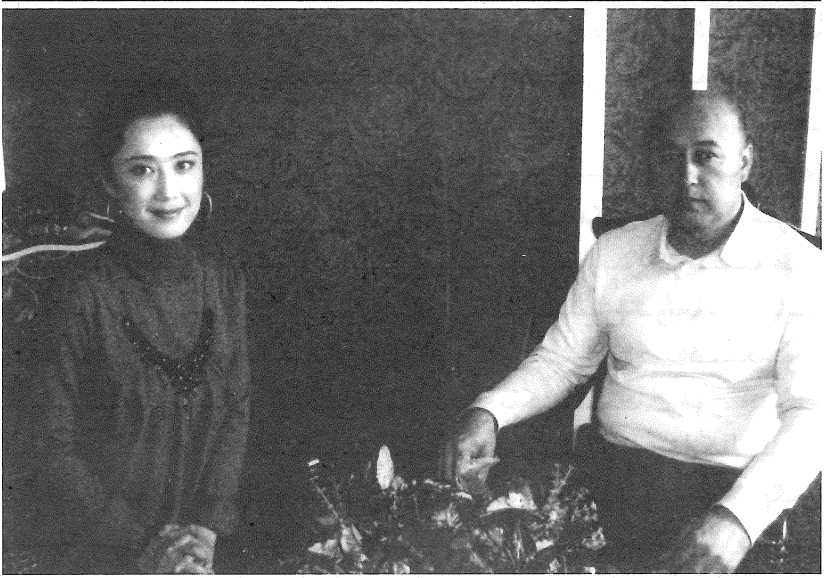

دېگەن بۇ كۈپلېتقا قارايدىغان بولساق، ئالدىنقى ئۇچ مىسراسى ئۆز-ئارا قاپىيەداش تۈزۈلگەن. ئاخىرقى مىسراسى ھەربىر كۈپلېتنىڭ ئاخىرىدىكى مىسرانىڭ تەكرارلىنىشى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا قاپىيە ھاسىل قىلغان. بۇنداق AAAB قاپىيە ئىسخېمىسى ئۇقۇرمەنگە شېئىرىدىكى ھېسسىيات ۋە پىكىرنى يەڭگىل ھەم يېقىملىق ھېس قىلدۇرىدۇ، شۇنداقلا تەبىئىي ھالدا مۇزىكىلىق رېتىم ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، «پەخرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتىنى» دېگەن بۇ بەش كۈپلېتلىق شېئىرنىڭ ناخشا قىلىپ ئېيتىلغاندىن كېيىن خەلقنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىشى ۋە دەۋرىمىزدىكى نادىر ناخشىلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشىدىكى مۇھىم سىرلارنىڭ بىرى — ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك يەتتە تۈرلۈك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغانلىقىدا، دەپ قارايمەن.

ماھىنۇر ئەنۋەر: يۇقىرىدا بۇ شېئىرنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەپسىلىي ھەم پاكىتلىق سۆزلەپ ئۆتتىڭىز. ھەممىزگە مەلۇم،

«پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتەنى» دېگەن بۇ شېئىر ئىجاد قىلىنىپ ئارىدىن 10 يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، داڭلىق كومپوزىتور تۇرسۇن قادىر بۇ شېئىرغا مۇزىكا ئىجاد قىلىپ ناخشا قىلىدى. ئارىدىن يەنە 10 يىللار ئۆتكەندە بۇ ناخشىنى ياش ناخشىچى شىرئەلى ئەلتېكىن ئورۇنلاپ، كەڭ خەلقە تونۇش ئېسىل ناخشىغا ئايلاندۇردى. هازىر بۇ ناخشا چوڭ ـ كىچىك هەممە كىشى سۆيۈنۈپ ئاڭلايدىغان بىر نادىر ئەسەر بولۇپ قالدى. سىز بىر ئەدەبىي ئوبزورچى بولۇش سالاهىيىتىڭىز بىلەن، هازىر ئىجرا قىلىنۇاتقان بۇ ناخشىغا قانداق باها بېرىسىز؟

يالقۇن روزى: «پەخىرلەن دۇنياغا، مەھمۇد ۋەتەنى» دېگەن بۇ ناخشا شائىر، كومپوزىتور ۋە ناخشىچىدىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ تالانتىنىڭ بىر نۇقتىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرىكىشىنىڭ نەتىجىسى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. مەن هازىرغىچە شىرئەلى ئەلتېكىننىڭ بۇ مەشھۇر ناخشىنى ئوخشاش بولمىغان سورۇن ۋە سەنئەت كېچىلىكىلىرىدە بىرنەچچە قېتىم ئېيتقانلىقىنى ئاڭلىدىم. شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى ئۆتكۈزگەن «كىتابخانا مەشرىپى» دىمۇ ناهايىتى ياخشى ئورۇنلىدى. بىراق، كىمدىن كەتكەن سەۋەنلىككىن بىلمىدىم، شىرئەلى ئەلتېكىننىڭ ناخشىسىدا هەر قېتىمدا ئوخشاش بىر خاتالىق مەۋجۇت. ئۇ بولسىمۇ، «ئالىمكى ئالىملار ئارا سەرۋەرى، يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا ئۈكەرى» دېگەن ئىككى مىسرانىڭ مەزمۇنىنى تامامەن بۇزۇپ، ئوخشاش سۆزلەرنى ئورۇنسىز تەكىتلەپ، بەدئىيلىكىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇپ، «يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا سەرۋەرى، يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا ئۈكەرى» دەپ خاتا ئېيتتى، بۇ كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان بىر خاتالىق، ئەلۋەتتە! نېمە ئۈچۈن دېگەندە، «سەرۋەر» دېگەن سۆزنىڭ لۇغەت مەنىسى «پىتەكچى، يولباشچى، باشلىق» دېگەنلىك بولۇپ، هازىرغىچە بىرەركىم تېخى يۇلتۇزلار ئىچىدە بىرەر يۇلتۇزنىڭ بۇنداق ۋەزىپىسى بارلىقىنى ئاڭلاپ باققان

ئەمەس. شائىر ئەسلىي «ئالىمكى ئالىملار ئارا سەرۋەرى» دەپ يېزىش ئارقىلىق مەھمۇد كاشغەرىينى ئۇلۇغلاش ھېسسىياتىنى ئىپادىلەگەن. ئەسلىي شېئىردا «يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا» دېگەن سۆزلەر ھەرگىز تەكرارلانمىغان. شائىرنىڭ «يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا ئۇكەرى» دەپ يازغان مىسراسىنىڭ ئۆزىلا كۇپايە. ئۇكەر ــ شىمالىي يېرىم شارىدىكى كىشىلەر يىل بويى كۆرەلەيدىغان ئەڭ كۆركەم يۇلتۇز. ئۇ چوڭ ئېيىق يۇلتۇزى تۈركۈمىدىكى يەتتە قاراقچى يۇلتۇزنى كۆرسىتىدۇ. چوڭ ئېيىق يۇلتۇز تۈركۈمى شىمالىي قۇتۇپ رايونىدىكى ئەڭ يورۇق، ئەڭ مۇھىم يۇلتۇز تۈركۈمىدۇر. چوڭ ئېيىق يۇلتۇز تۈركۈمى 1928 ــ يىلى خەلقئارا ئاستىرونومىيە بىرلەشمە جەمئىيىتى بەلگىلىگەن، خەلقئارادا ئورتاق بولغان 88 يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ بىرى. ئاشۇ كۆركەم يۇلتۇز تۈركۈمى ئىچىدىكى يەتتە قاراقچى يۇلتۇزنىڭ، يەنى ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ ئالاھىدىلىكى ــ ئىنسانلارغا يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغانلىقىدا. ئۇ كىشىلەرنىڭ يۆنىلىشىنى پەرق ئېتىشىگە ياردەم بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئوخشاش بولمىغان پەسىللەرنىمۇ كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. شائىر يەتتە قاراقچى يۇلتۇزنىڭ، يەنى ئۇكەر يۇلتۇزنىڭ يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئالاھىدىلىكىنى تۇتۇۋېلىپ، مەھمۇد كاشغەرىينى ئالىملارغا، ئەۋلادلارغا يۆنىلىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان داھىي سۈپەت ئالىم، دانىشمەن مۇتەپەككۇر سۈپىتىدە ئۇلۇغلىغان.

شۇڭا، ناخشىدا «يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا سەرۋەرى، يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا ئۇكەرى» دەپ، ھەم خاتا، ھەم ئورۇنسىز تەكتلەپ ئېيتىش چوقۇم «ئالىمكى ئالىملار ئارا سەرۋەرى، يۇلتۇزكى يۇلتۇزلار ئارا ئۇكەرى» دەپ تۈزىتىلىشى كېرەك. بولمىسا، بۇ مەشھۇر ناخشىنىڭ شۆھرىتىگە روشەن ھالدا نۇقسان يېتىدۇ.

ماھىنۇر ئەنۋەر: سىز كۆرسەتكەن بۇ خاتالىق ھەقىقەتەنمۇ جىددىي تۈزىتىشكە تېگىشلىك مەسىلە ئىكەن. بۇنى ناھايىتى چۈشىنىشلىك ئىپادىلەپ بەردىڭىز. يالقۇن ئەپەندىم، سۆھبىتىمىزنىڭ

ئاخىرىدا سىزدىن يەنە بىر سوئال سورىغۇم كېلىۋاتىدۇ. سىزچە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن ـ مەدەنىيەت ئورگىنىنىڭ 2008 ـ يىلىنى «مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» قىلىپ بېكىتىشىنىڭ ئەھمىيىتى قەيەردە؟

يالقۇن روزى: مەھمۇد كاشغەرىي ـــ دۇنيا تۈركولوگىيە ئىلمىنىڭ ئاتىسى، بۈيۈك تىلچى، مىللىي مەسئۇلىيەت تۈيغۇسى تولىمۇ كۈچلۈك يىراقنى كۆرەر ئالىم. بۇنىڭدا قىلچە ئىختىلاپ ياكى شەك يوق! مېنىڭچە، ئۇ يەنە ئۇلۇغۋار ئىرادىگە ئىگە مىللىي قەھرىمان. جۇڭگو يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى دەۋرىدە ئۆتكەن داڭلىق مۇتەپەككۇر لياڭ چىچاۋ ئەپەندىنىڭ «تارىخ قەھرىمانلارنىڭ سەھنىسى، قەھرىمان بولمىغانلارنىڭ تارىخى بولمايدۇ» دېگەن بىر مەشھۇر سۆزى بار. مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، مەھمۇد كاشغەرىي قەھرىمانلارچە ئىش ئىزلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ شانلىق تارىخىنى يارىتقان ئۇلۇغ مىللىي قەھرىمان. بۈگۈنكى زامان تىلى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ ھەر گىزمۇ «ئۇستەل ئالىمى» ئەمەس، بەلكى ئۇ 15 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ تارىم، ئىلى، چۇ ۋە سىر دەريا بويلىرىدىكى تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىنى ئاتلىق ھالدا ئالا قويماي كېزىپ «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس ـ تۈگىمەس بىر بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ، ئۇلۇغ تەڭرىگە سېغىنىپ بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم» دەپ ئېيتقىنىدەك، ئۆلمەس شاھانە ئەسەر ـــ «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نى رويابقا چىقارغان مەسئۇلىيەتچان، ئىزدىنىش روھىغا باي، جاپا ـ مۇشەققەتتىن قاچمايدىغان، بارلىقىنى ئىلىم ـ پەنگە بېغىشلىغان پىداكار ئالىم. ئۇنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسى ۋە ئۆزىنى بېغىشلاش روھى تىللاردا داستان قىلىشقا ئەرزىيدۇ. شۇڭا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «بۈيۈك تىلچى مەھمۇد كاشغەرىي» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى م. شاكىر ئۇلكۇتاشىر ئۇنىڭغا «مەھمۇد كاشغەرىي مىللىي تىلنى، مىللىي مەدەنىيەتنى، مىللىي غۇرۇرنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەخلاق ـ

پەزىلەتلىرىنى بارلىق كۈچى بىلەن تەسۋىرلىگەن» دەپ باھا بەرگەن.

دېمەك، مەھمۇد كاشغەرىي يۈكسەك مىللىي مۇھەببىتىنى، پولاتتەك ئىرادىسىنى نامايان قىلىپ، ئاز بولمىغان ئەجىر ۋە مېھنەت سىڭدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ جاھانغا مەشھۇر قامۇس خاراكتېرلىك ئەسىرى «دىۋانى لۇغاتىت تۈرك» نى ئەۋلادلارغا مىراس قالدۇرغان. بۈگۈنكى كۈندە ئۇنىڭ بۇ ئالەمشۇمۇل تۆھپىسىدىن ئۇيغۇر مىللىتىلا ئەمەس، بارلىق تۈركىي خەلقلەر مەنپەئەتلىنىپ ۋە چەكسىز ئىپتىخارلىنىپ تۇرۇپتۇ. مۇشۇنداق قىل سىغماس ئەمەلىيەتنى نەزەردە تۇتقاندا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، ئىلىم ـ پەن ئورگىنىنىڭ بۇ يىلنى «مەھمۇد كاشغەرىي يىلى» قىلىپ بېكىتكەنلىكى تامامەن ئەقىلگە مۇۋاپىق قارار. بۇ قارارنىڭ ئەھمىيىتى يەنە شۇ يەردىكى، بۇ قارار دۇنيا مىقياسىدا «مەھمۇد كاشغەرىي قىزغىنلىقى» نىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ يىل دۇنيانىڭ جاي ـ جايلىرىدا مەھمۇد كاشغەرىيگە بېغىشلاپ تۈرلۈك پائالىيەت ـ لەر ئۆتكۈزۈلدى. 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرى بېيجىڭدا مەھمۇد كاشغەرىي ۋە ئۇنىڭ شاھانە ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ھەققىدە خەلقئارا ـ لىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزۈلمەكچى.

ماھىنۇر ئەنۋەر: سۆھبىتىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك ھەم مەز ـ مۇنلۇق بولدى، رەھمەت سىزگە.

نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى

ئىلاۋە: «نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى» ناملىق بۇ ئەسەر ئۇرۇمچى تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 2006 ـ يىلى 8 ـ ئايدا «چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر» پىروگراممىسىدا كۆرسەتكەن سۆھبەتنىڭ خاتىرىسى. بۇ سۆھبەت كۆرسىتىلگەندىن كېيىن جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغىغان. كۆرۈرمەنلەرنىڭ تەلىپى بىلەن ئىككىنچى ھەپتە تەكرار ئورۇنلاشتۇرۇپ، جەمئىي 10 قېتىم كۆرسىتىلگەن. بۇ تېلېۋىزىيە سۆھبىتىنىڭ تەكرار ـ تەكرار كۆرسىتىلىشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭىچە قاراشلار بىر مەزگىل سورۇن ـ سۆھبەتلەر-دىكى باش تېما بولۇپ قالغان. جەمئىيەتتە قوزغالغان بەس ـ مۇنازىرە دولقۇنى كىشىلەرنىڭ بۇ سۆھبەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان نازۇك تېمىغا قارىتا يېڭى چۈشەنچە شەكىللەندۈرۈشىگە تۈرتكە بولغان. كىشىلەر نەغمە ـ ناۋا بىلەن مىللەت ساپاسى توغرۇلۇق يېڭى تونۇشقا كەلگەن. سۆھبەتنىڭ ئاخىرىدا ئېيتىلغان بىر جۈملە سۆزى كىشىلەرنىڭ ئاغزىغا گويا ماقال ـ تەمسىلىگە ئۆزلىشىپ كەتكەن. بۇ تېلېۋىزىيە سۆھبىتى كۆرۈرمەنلەر ئارىسىدا قوزغىغان ئىجتىمائىي ئۇ-نۇمنىڭ يۇقىرىلىقى سەۋەبىدىن شۇ يىلى مەملىكەتلىك 9 ـ نۆۋەتلىك ئۇيغۇر تىلىدىكى نادىر رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەر-لىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، شۇ-نىڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە 2007 ـ يىللىق نادىر رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئەسەرلىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە 1 ـ دە-رىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. بۇ تېلېۋىزىيە سۆھبىتىنى

تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ باشلىقى دىلشات خەمىت غاپپار يىلانلىغان. فىلىمنى پەخرىنسا ئابدۇلئەلا ئىشلىگەن. رىياسەتچىلىكنى ئىلنۇر ئىبراھىم قىلغان. بۇ تېلېۋىزىيە سۆھبىتىدە بىزنىڭ مىللىي پىسخىكىمىزدىكى نەغمە ـ ناۋاغا زىيادە بېرىلىشتەك نورمالسىزلىق ئىلمىي نۇقتىدىن چىقىپ تۇرۇپ تەنقىدىي مۇلاھىزە قىلىنغان. بۇ سۆھبەت خاتىرىسى نۇتۇق سەنئىتى نۇقتىسىدىنمۇ كىشىگە ئالاھىدە ھۇزۇر بېرىدۇ.

ـــ «قومۇل ئەدەبىياتى» تەھرىر بۆلۈمى.

* * *

ئىلنۇر ئىبراھىم: ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بۈگۈنكى سۆھبىتىمىزگە قەدەم تەشرىپ قىلغان ئەزىز مېھمانلار ۋە پىروگراممىمىز ـ نىڭ ئەزىز كۆرۈرمەنلىرى، «چىن يۈرەكتىن چىن سۆزلەر» پىروگراممىمىزنى كۆرۈشۈۋاتقانلارنى قارشى ئالىمىز.

ھەممىمىزگە مەلۇم، ئانا دىيارىمىز شىنجاڭ ئۇزاقتىن بېرى «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. خەلقىمىزمۇ نەغمە ـ ناۋا، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ھېرىسلىقى بىلەن تەرىپلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. مۇشۇ كۈنلەردە كۆپلىگەن كىشىلىرىمىزدە خەلقىمىز نەغمە ـ ناۋا، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ھېرىسمەنلىكى بىلەن دۇنياغا تونۇلۇۋاتىدۇ، دېگەن قاراشمۇ ئومۇملاشماقتا. بىز بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۈگۈن مەخسۇس «نەغمە ـ ناۋا ۋە مىللەت ساپاسى» دېگەن تېمىدا توختالماقچىمىز.

بۇ قېتىمقى سۆھبىتىمىزنىڭ ئالاھىدە مېھمىنى شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ مۇھەررىرى، ئەدەبىي ئوبزورچى يالقۇن روزى ئەپەندى.

يالقۇن ئەپەندى، نۆۋەتتە مەيلى ئۆزىمىزنىڭ ياكى باشقا مىللەت

لەرنىڭ نەزىرىدە بولسۇن، خەلقىمىز ناخشا ـ ئۇسسۇل، نەغمە ـ ناۋاغا زىيادە ھېرىسمەن دەپ قارىلىۋاتىدۇ. مىللىتىمىز دۇنياغا ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىرلىقى ۋە ھېرىسمەنلىكى بىلەن تونۇلۇۋاتىدۇ، دەپ چۈشىنىلىۋاتىدۇ. سىزنىڭچە، بۇ خىل پەخىرلىنىش ھېسسىياتىدا بىر تەرەپلىمىلىك بارمۇ ـ قانداق؟

يالقۇن روزى: سەنئەت بىر مىللەتكىلا نىسبەتەن ئەمەس، پۈتكۈل ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە تېگىشلىك بىر تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىلى. بىر مىللەت ئەمەس، پۈتكۈل ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ ھاياتىدا بايلىققا، بەختكە، بەلىگە، ھوقۇققا، ساغلاملىققا، ئەركىنلىككە، شۇنداقلا سەنئەتكە ئىنتىلىدۇ. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىنتىلىدىغان نىشانلىرىنىڭ بىرى. ئىنسانىيەتنىڭ ئىنتىلىدىغان نىشانلىرىنىڭ ئىچىدە سەنئەت بىر تەركىبىي قىسىم سۈپىتىدە مەڭگۈلۈك كاتېگورىيە، مەيلى ئىنسانىيەتنىڭ ئىنتىلىدىغان نىشانلىرىنىڭ ئىچىدە بولسۇن ياكى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلار ئىچىدە بولسۇن، سەنئەت چوڭ ـ كىچىك ھەممە كىشىگە ھۇزۇر ئاتا قىلىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىجتىمائىي ھادىسە. سەنئەت، بولۇپمۇ بىز بۈگۈنكى سۆھبىتىمىزدە نەزەردە تۇتۇاتقان ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا سەنئىتى بىر مىللەتنىڭ دۇنيا قارىشى، تەلىپۈنۈشى ۋە ئۆزىنى ئىپادىلىشىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇ ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ سەنئەت پىسخىكىسى، سەنئەت چۈشەنچىسى ۋە بەدىئىي تەپەككۇرىنىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقىغا ئاساسەن بارلىققا كېلىدىغان مەدەنىيەت ھادىسىسى. شۇڭا ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ سەنئىتىدە ئوخشاشمىغان سەۋىيە پەرقى بولىدۇ. ئۇيغۇرلار مۇزىكا سەنئىتى ۋە ئۇسسۇل سەنئىتىدە دۇنياۋى خاسلىقا ئىگە خەلق سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا بىز سەنئەت، يەنى نەغمە ـ ناۋا خەلقىمىزنى دۇنياغا تونۇتۇۋاتىدۇ ياكى خەلقئارا سەھنىلەردە بىزنى ئالقىشلارغا ئىگە قىلىۋاتىدۇ،

دەپ پەخىرلەنسەك بولىدۇ. پەخىرلىنىشنىڭ ئۆزى يوللۇق. ئەمما بۇ خىل پەخىرلىنىشنىڭ كەينىدە سەنئەتنى، نەغمە ـ ناۋانى، ناخشا ـ ئۇسسۇلنى خۇراپىيلارچە ئۇلۇغلاش ئەھۋالى بەك كۈچلۈك، مەن بۇ ـ نى چۈشىنىش جەھەتتىكى بىر تەرەپلىملىك، دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، بىر مىللەتنىڭ بۈگۈنكى خەلقئارا سەھنىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇ ـ رۇشى، تەرەققىي قىلىشى ياكى باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئىززەت ـ ھۆر ـ مىتى بىلەن ياشىشى نوقۇل سەنئەتكىلا باغلىق ئەمەس. بىر مىللەت ـ نى خەلقئارا سەھنىدە تونۇتۇشنىڭ يوللىرى تولا. بىز بۈگۈنكى خەلقئارا رىقابەت ئىنتايىن كەسكىن بولۇۋاتقان، مىللەتلەر ئوتتۇ ـ رىسىدىكى مەدەنىيەت توقۇنۇشى كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان، مىللەت ـ لەر ئۆزلىرىنىڭ كېلەچىكىگە قاتتىق كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ئەھۋالدا، ئۇمىد ـ ئىشەنچىمىزنى، قەدىر ـ قىممەت كۆرسەتكۈچىمىزنى ناخشا ـ ئۇسسۇلغىلا باغلاپ چەكلىنىپ قالساق نادانلىق قىلغان بو ـ لىمىز. قارايدىغان بولساق، دۇنيادىكى ئامېرىكىدەك جاھانگىر دۆ ـ لەتلەر بولسۇن ياكى نوپۇسى ئىنتايىن ئاز مىللەتلەر بولسۇن ھەم ـ مىسى ئۆزلىرىنىڭ كېلەچەكتىكى مەنپەئىتى ۋە ئورنىغا قاتتىق ئەھمىيەت بېرىۋاتىدۇ. ھېچكىم ئۆزلىرىنىڭ كېلەچەكتىكى ئورنـ ـ دىن ئۇنچىۋالا خاتىرجەم ئەمەس. مەۋجۇتلۇق رىقابىتى زىيادە كەس ـ كىن بولۇۋاتقان، تۇرلۇك ئىچكى ـ تاشقى خىرىسلار مۇرەككەپ ھەم كۈچلۈك بولۇۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيا سەھنىسىدە قانداق قىلىپ بىر مىللەت سۈپىتىدە ھەم مىللىي رەڭگىنى يوقاتمىغان، ھەم رىقابەت قۇۋۋىتىنى خوراتمىغان ئەھۋالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئۇستىدە باش قاتۇرۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق تەخىرسىز مەسىلە ۋە كۆرۈنۈپ تۇرغان كىرىزىس ئالدىدا قۇدرەتلىك مىللەتلەرمۇ ئويلىنىقلىق، ئاجىز مىل ـ لەتلەرمۇ ئويلىنىقلىق، تەرەققىي قىلغان مىللەتلەرمۇ ئويلىنىقلىق، قالاق مىللەتلەرمۇ ئويلىنىقلىق، ئەمما ئويلىنىش دەرىجىسى ھەر ـ گىز ئوخشىمايدۇ. ئۇ، شۇ خەلقنىڭ تەپەككۇر ئادىتى بىلەن مۇناسى ـ ۋەتلىك، يەنى ئىدراكىي تەپەككۇرغا ئادەتلەنگەن مىللەتلەرنىڭ ئەڭ ـ

دىشىسى كۆچلۈك، ئويلىنىشى ئەتراپلىق، ھېسسىي تەپەككۇرغا ئا-
دەتلەنگەن مىللەتلەرنىڭ ساددا ئۇمىدۋارلىقى كۆچلۈك، ئويلىنىشى
يۇزە. بۇ ئەلۋەتتە يەنە كىرىزىس ئېكىنىڭ كۆچلۈك ياكى ئاجىزلىقى
بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. كىرىزىس ئېكى كۆچلۈك خەلقلەر يىراقتا
نەزەر تاشلىغان ھالدا، كېلەچەكتە دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان
ئىشلارغا باش قاتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى پۈختا
قەدەملەر بىلەن بېسىپ، ئۆز كېلەچىكىگە ناھايىتى داغدام يول سې-
لىۋاتىدۇ. ئەمما كىرىزىس ئېكى ئاجىزراق مىللەتلەر كۆز ئالدىدىكى
ئۆتكۈنچى ئىشلار بىلەن بەند بولۇپ، كىچىك نەتىجىلەردىن شەرەپ
ھېس قىلىپ، ھېسسىي دۇنياسىنى شادلىققا چۆمدۇرىدىغان تۇرمۇش
شەكلىگە ھەم يەڭگىل تەپەككۇر قىلىدىغان پىكىر ئادىتىگە كۆنۈك-
كەن ھالدا ياشاپ كۆن ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. گويا ئۇلار ھېچقانداق ئەجىر
سىڭدۈرمىسىمۇ، بەدەل تۆلىمىسىمۇ پارلاق كېلەچەك ئۇلارنى قۇچاق
ئېچىپ كۈتۈپ تۇرىدىغاندەك ئويلىشىدۇ. ئومۇمەن، ئۇلار يۇزە خۇ-
شاللىق تۇيغۇسى ئىچىدە ساددىلارچە ياشايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ
ئانچىكىم نەتىجە ئۈتۈقلىرى بىلەن خەقلەرنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇپ
ياشاۋاتقاندەك ئويلاپ قالىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى، كىرىزىس ئېكى
ئاجىز بىزگە ئوخشاش ئارقىدا قالغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مەدە-
نىيەت جەھەتتىكى خاسلىقى، تەنتەربىيە، سەنئەت جەھەتتىكى نەتى-
جە ـ ئۈتۈقلىرى بىلەن دۇنياۋى سەھنىدە تونۇلۇش ئارزۇسى بەكلا
كۆچلۈك بولىدۇ. ئۇلار بىز ئۇچۇن نۆۋەتتە ئەڭ مۇھىم مەسىلە تو-
نۇلۇش مەسىلىسىمۇ ياكى مىللەتنىڭ رىقابەت مەيدانىدىكى مەۋجۇ-
لۇقىغا، 21 ـ ئەسىرنىڭ تەرەققىياتىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان يوللار
ئۈستىدە ئىزدىنىش مەسىلىسىمۇ، دېگەن تېمىدا چوڭقۇر ئويلانماي-
دۇ. بىلىش كېرەككى، بۇ ناھايىتى مۇھىم تاللاش ھەم تونۇش مەسە-
لىسى. مېنىڭچە، بىر مىللەت ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ كېلەچەك-
تە باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ـ باراۋەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا
كاپالەتلىك قىلىش جەھەتتە ئىزدىنىش ۋە ئاساس سېلىش بىرىنچى

مۇھىم مەسىلە ھېسابلىنىدۇ، تونۇلۇش مەسىلىسى مۇھىملىق جە-ھەتتىن ئۇنىڭدىن خېلىلا كېيىن تۇرىدۇ.

ئىلنۇر ئىبراھىم: ھەقىقەتەنمۇ بىز ئۆزىمىزنى كىشىلەرگە تونۇشتۇرغان ۋاقتىمىزدا «بىز ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن سەنئەتخۇمار مىللەت، ئايىغىمىز چىقسىلا ئۇسسۇل ئويناپلايمىز، تىلىمىز چىقسىلا ناخشا ئېيتالايمىز» دەپ تەرىپلەيدىكەنمىز، دېمەك، بىز ئۆ-زىمىز ئۆزىمىزنى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر، نەغمە ـ ناۋاغا ھېرىس-مەن دەپ تونۇيدىكەنمىز. سىزنىڭچە، مانا مۇشۇنداق پىسخىكىلىق ھادىسە بۇگۈنكى رىقابەت دەۋرىدە پۈت تىرەپ تۇرۇشىمىزدا ياكى دەۋر روھىنىڭ تەقەززاسىغا باغلاپ ئويلانغاندا مىللىي پىسخىكىمىز-دىكى پاسسىپلىقمۇ ياكى ئاكتىپلىقمۇ، بۇنى قانداق چۈشەنسەك بولار؟

يالقۇن روزى: بىز ئالدى بىلەن بۇگۈنكى دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق تونۇشىمىز لازىم. ئىنسانىيەت قەدىم قويغان بۇگۈنكى دەۋر-نى، يەنى 21 ـ ئەسىرنى جەمئىيەتشۇناسلار، مۇتەپەككۇرلار، سىيا-

سىيونلار قانداق خاراكتېرلەۋاتىدۇ، دېگەندە «دۇنيا بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىگە قەدەم قويدى» دەۋاتىدۇ. «21 ـ ئەسىردە خەلقئارا سەھنىدە مەۋجۇتلۇق رىقابىتى ئىنتايىن كەسكىن بولىدۇ» دەۋاتىدۇ. دېمەك، رىقابەت دەۋرى، بىلىم ئىگىلىكى دەۋرى دېگەن مۇشۇ سۆپەت بۇگۈنكى دەۋرنىڭ تۈپ خاراكتېرى بولۇپ شەكىللەندى. بىز بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە ياكى رىقابەت دەۋرىدە قايسى دەسمايىمىزگە تايىنىپ، باشقىلار بىلەن رىقابەتلىشەلەيمىز؟ نېمىگە تايىنىپ باشقىلار بىلەن رىقابەت سەھنىسىدە روبىرو تۇرالايمىز؟ ئالدى بىلەن مۇشۇنداق تەخىرسىز چۈشەنچىگە كېلىشىنىڭ ئۆزى دۇنيانىڭ ھازىرقى خاراكتېرىنى ياكى دەۋرنىڭ تەرەققىياتىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئاڭلىق ياشاشقا ھازىرلانغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما، ھازىر مىللىتىمىزنىڭ ئومۇمىي پىسخىكىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ جەھەتتە تېخى ئويغىنىش شەكىللەندى، دېگىلى بولمايدۇ. كىشىلەر رىقابەت دەۋرى، بىلىم ئىگىلىكى دەۋرى دېگەن سۆزلەرنى مودا سۆپىتىدە ئاغزىدىن چۈشۈرمەي ئېيتىپ يۈرگەن بىلەن، ئۇنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشىنىدىغان ھەم ئۇنىڭغا چىن مەنىسى بىلەن يۈزلىنىدىغان كىشىلەر تولىمۇ ئاز. بۇگۈنكى دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى بىلىم ئىگىلىكى، رىقابەت دەۋرى، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەندىن كېيىن، ئەمدى بىز بۇ دەۋرنىڭ خىرىسىغا سەنئەتكە ھېرىسمەن بولۇش، نەغمە ـ ناۋاغا زىيادە كۆڭۈل بۆلۈشتەك خاراكتېرىمىز بىلەن قانداق تاقابىل تۇرىمىز، دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقىدۇ. بۈگۈنكى دەۋر نەغمە ـ ناۋادا مۇسابىقىلىشىدىغان، كىم ھاردىم ـ تالدىم دېمەي ئۇزاق ناخشا ئېيتالايدۇ، كىم رېستوران ـ رېستوراندا چاڭ چىقىرىپ ئويۇنىيالايدۇ، كىم يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بەزمە ـ مەشرەپ قۇرۇپ ئۇسسۇلغا چۈشەلەيدۇ، دەيدىغان دەۋر ئەمەس، كىم ئۆزىنىڭ مىللىي مەۋجۇتلۇقىغا ئەقىل ـ پاراسىتى ئارقىلىق، پەن ـ تېخنىكىسى ئارقىلىق، ئىلىم ـ مەرىپىتى ئارقىلىق، يىراقنى كۆرەلەيدىغان ئۆتكۈر تەپەككۇرى ئارقىلىق ئاساس تۇرغۇزالايدۇ، دېگەن دەۋر. شۇ-

ئا بىز ئالدى بىلەن باللىرىمىزنى تەربىيەلەشتە بولسۇن، مائارىپ-نى چىڭ تۇتۇشتا بولسۇن ياكى ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز كىتاب ئوقۇپ، بىلىم ئۆگىنىپ قوراللاندۇرۇشتا بولسۇن، ئالدى بىلەن دەۋرنىڭ تۇيۇ خاراكتېرىنى، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ تۇپ تەقەززاسىنى ئىگىلىۋالغان ئەھۋالدا ماڭىدىغان يولىمىزنى بېكىتىشىمىز كېرەك. دەۋر يۇقىرىقىلارنى تەقەززا قىلىۋاتقان بۇگۇنكى كۇندە بىزنىڭ ما-ڭىدىغان يولىمىز ھەرگىزمۇ نەغمە - ناۋاغا، ناخشا - ئۇسسۇلغا زە-ياده ھېرىسىمەن بولىدىغان يول بولماسلىقى لازىم. بۇ نەرسىلەرنى ھەممە نەرسىدىن چوڭ بىلىپ، «دۇنياغا بىزنى نەغمە - ناۋالىرىمىز تونۇتۇۋاتىدۇ، ياشىسۇن نەغمە - ناۋا» دەپ بىخۇدلارچە جۇيلۇپ يا-شاشنىڭ ھاجىتى يوق. بىز باشتا ئېيتقاندەك سەنئەتنى كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىدىغان بىر ساھە، ئىنسانىيەت ئوخ-شاش ئورتاق ئىنتىلىدىغان نىشانلارنىڭ پەقەت بىرى، دەپ تونۇشى-مىز كېرەك. ئەمما «ئۇيغۇر دېمەك ــ سەنئەت دېمەك» دەۋەتسەك دەل

بۇگۈنكى بۇ رىقابەتنى ئاساس قىلغان، بىلىم ئىگىلىكىنى بەلگە قىلغان دەۋر بىلەن ھاماقەتلەرچە قارشىلاشقان بولمىز.

ئىلنۇر ئىبراھىم: ھازىر نۇرغۇن كىشىلىرىمىزنىڭ چۈشەنچىسىدە، «بىزنى پەقەت بىزنىڭ سەنئىتىمىز، ناخشا ـ مۇزىكىلىرىمىز، خەلقئارا غا، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇتالايدۇ» دېگەن قاراش سەل ئېغىر ئىكەن. سىزنىڭچە، مۇشۇنداق قاراشنىڭ شەكىللىنىشىدە بىرەر سەۋەب بارمۇ ـ يوق؟ ئەزەلدىن بۇيان بىزدە مۇشۇنداق تونۇش بارمىدى ياكى بۇنداق قاراش كېيىنكى مەزگىللەردە شەكىللىنىپ قالغانمۇ؟

يالقۇن روزى: خەلقىمىزنىڭ سەنئەتنى زىيادە ئۇلۇغلاش، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا، نەغمە ـ ناۋاغا زىيادە ئەھمىيەت بېرىش ئەنئەنىسى ئەزەلدىن بارمىدى ـ يوقمىدى؟ دېگەن بۇ مەسىلىگە كەلگەندە، ئەزەلدىن شۇنداق ئىدى، دېگىلى بولمايدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا ئۇيغۇرلار ھەققىدە يېزىلغان كىتاب، ماقالىلەردە تەتقىقاتچىلار قايسى تەرىپىلەش سۆزلىرىنى كۆپرەك ئىشلىتەتتى دېگەندە، «ئۇيغۇرلار باتۇر، ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك مىللەت» دېگەن تەرىپنى كۆپرەك ئىشلىتەتتى. ھازىر ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت، دېگەن تەرىپنى كۆپ تەكىتلەيدۇ. شۇڭا ھازىر ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا شىنجاڭنى «ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى» دەپ خاراكتېرلەيدىغان بولدى. بۇ قالپاقنى كىيىپ قالغىنىمىزغا 20 يىللارچە بولدى. تاربىتا ئۇيغۇر مىللىي سەنئىتىنىڭ قوشنا ئەل ۋە مىللەتلەرگە سىڭىشتۇرغاندا تەرەققىي قىلغانلىقى ھەتتا ئۇنىڭ چەكئەنلەردە شەرەپ قۇچقانلىقى، بەي جۇيىدەك مەشھۇر شائىرلارنىڭ ئۇنى مەدھىيەلەپ شېئىرلارنى يازغانلىقى راست، مۇشۇنىڭغا قاراپلا «ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئەھمىيەت بەرگەن، ناخشا ـ ئۇسسۇل ئەنئەنىسى ئەڭ قويۇق مىللەت» دېگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، بىز ئەسلىمىزنى 2000 يىللار ئىلگىرىگە ئاپىرىپ باقايلى: ئالىكساندىر ماكادونسكى، يەنى ئىسكەندەر زۇلقەرنەين شەرققە قوشۇن تارتىپ

كەلگەن چاغدا ئۇ ئۇيغۇرلارنى كۆرۈپ، «بۇلار ئات ئۈستىدا قۇيۇندەك چاپالايدىغان، شۇنداقلا قۇيۇندەك چېپىپ كېتىۋېتىپ ئوقيانى ئالـ ـدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگە شۇنداق ئاتالايدىغان ئوقياچى مىللەتـ ـكەن» دېگەنىكەن. «ئوقياچى مىللەت» دېگەن گەپ «ھەربىي ماھارەتـ ـكە ماھىر مىللەتكەن، قەھرىمانلارچە جاسارەتكە ئىگە مىللەتكەن» دېگەن گەپ. ئۇنىڭدىن كېيىن چىڭگىزخان ئىستېلاسى دەۋرىدە ئۇيـ ـغۇرلارنىڭ ھېساباتچىلىرىدىن تارتىپ خەتتاتلىرى، يېزىقشۇناسلـ ـرى، ئالىملىرى، ھەربىيلىرى ۋە سىياسىيونلىرى شەرقتە يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى خانبالىقتىن، يەنى ھازىرقى بېيجىڭدىن تارتىپ غەربتە ئىران، ئىراق شەھەرلىرىگىچە ھەتتا ئالتۇن ئوردا خانلىقلىرىغىچە ھەممە يەردە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ياكى چىڭگىزخاـ ـنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان خانلىقلار ئۇچۇن مەرىپەت ئۇستازى سۈپـ ـتىدە ئىشلىگەن. ئۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار «مەرىپەتچى مىللەت» دەپ تو ـ نۇلغان. شۇڭا بىزدە ئەزەلدىن ناخشا ـ ئۇسسۇلنى چوڭ بىلىدىغان بۇ خىل ئەنئەنە بولغانمۇ دېگەندە، ئۇنداق ئەمەس. بىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىمىز ئەزەلدىن بار بولغان بىلەن بۈگۈنكىدەك ھەممىنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالغان ئەھۋال بولمىغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن كىتابىدا ئۆزىنى قانداق ئۇلۇغلىغان دېگەندە، «مەن مۇشۇ خەلقنىڭ سۆزگە ئەڭ ماھىرلىرىدىن، ئۆزىنىڭ پىكرىنى ئەڭ روشەن دەرىجىدە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغانلىرىدىن، ئەڭ زېرەكلىرىدىن، جەڭ ئىشلىرىغا ئەڭ ئۇستىلىرىدىن، نەيزىۋازلىرىدـ ـىدىن ...» دەپ تەرىپلىگەن. ھەرگىزمۇ «مەن بۇ خەلقنىڭ ئىككى پەدە چالالايدىغانلىرىدىن، كېچە ـ كۈندۈز ھاردىم ـ ئاچتىم دېمەي نەغمە ـ ناۋا قىلالايدىغانلىرىدىن» دېمىگەن. دېمەك، نېمىنى چوڭ بىلىش، قايسى جەھەتتە ئۆزىنى ئۇلۇغلاش مەسىلىسىنى تاريختىن سېلىشتۇرغاندا مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. شۇڭا خەلقىمىز ناخشا ـ ئۇسسۇلغا زىيادە ھېرىسمەنمىدى، نەغمە ـ ناۋانى ئەزەلدىن چوڭ بىلەمتى، دېگەندە، ئۇنداق ئەمەس. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت

نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بىر مىللەتنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلغا زىيادە ئەھمىيەت بېرىشى، سەنئەتنى زىيادە چوڭ بىلىشى شۇبھىسىزكى، ئۇنىڭ چۈشكۈنلەشكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. بۇ مېنىڭ قارىشىم ئەمەس. بۇ ئەنگلىيەنىڭ 19 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مۇتەپەككۇرى ھەم ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىسى ساموئىل سمايلىسنىڭ سۆزى. ساموئىل سمايلىس «ئەخلاق ـ پەزىلەتنىڭ قۇدرىتى» دېگەن كىتابىدا «بىر مىللەت چۈشكۈنلەشكەن ۋاقىتتا ئۇنىڭ سەنئىتى گۈللىنىپ كېتىدۇ» دېگەن. بۇنىڭغا مىسال تەرىقىسىدە قەدىمكى يۇنانىدىمۇ شۇنداق بولغان، قەدىمكى رىمدىمۇ شۇنداق بولغان، دەپ مىسال ئالغان. شۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز كېرەككى، ساموئىل سمايلىسنىڭ «بىر مىللەت چۈشكۈنلەشكەن ۋاقىتتا ئۇنىڭ سەنئىتى گۈللىنىپ كېتىدۇ» دېگەن سۆزىنى ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئىتى بۈگۈنكى كۈندە گۈللىنىپ، تەرەققىي قىلىپ كەتتى، دەپ چۈشىنىۋالساق بولمايدۇ. پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەتخۇمارلىقى زىيادە ئۇلغىيىپ كەتتى، سەنئەتكە بولغان ھېرىسمەنلىكى زىيادە يامراپ كەتتى، دەپ چۈشەنسەك بولىدۇ.

ئىلنۇر ئىبراھىم: سىز بايا بىزنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىمىزدىكى سەنئەتخۇمارلىقنىڭ دەرىجىسىنى زىيادە ئۇلغىيىپ، زىيادە يامراپ كەتتى، دېدىڭىز. بۇنىڭ بىر سانلىق كۆرسەتكۈچى ياكى ئۆلچەم دەرىجىسى بارمىدۇ؟ دەمالىلىقتا ئۇنى ئۆزىمىزنىڭ سۈبيېكتىپ چۈشەنچىسى بويىچىلا ئېيتساق ھۆكۈمىمىز ئىلمىيلىككە، پاكىتقا ئۇيغۇن كەلمەي قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا بۇ ھەقتە جەمئىيەتنى تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىپ، ھېچبولمىغاندا مەلۇم بىر تۈپ ئاۋامنىڭ ئارىسىدا تەكشۈرۈپ، ئاندىن يەكۈن چىقىرىشىمىز كېرەك. دېمەكچى بولغىنىم، سەنئەتخۇمارلىقى كۈچلۈك ياكى سەنئەتكە زىيادە ھېرىسمەن كىشىلىرىمىزنىڭ نىسبىتى زادى قانچىلىك؟ ئېنىق ئىستاتىستىكا قىلىپ باققان ياكى بولمىسا سانلىق مەلۇماتلارنى تەكشۈرۈپ باققان ئەھۋال بارمۇ؟ مۇشۇ جەھەتتە بىز ئاساسلانغۇدەك، ئاز-چە ـ مۇنچە تەتقىقات نەتىجىلىرى ياكى بولمىسا مەتبۇئاتلاردا ئېلان

قىلىنغان ئەسەرلەر بارمۇ؟ مۇشۇ جەھەتتە ئىزدىنىپ كۆردىڭىزمۇ؟

يالقۇن روزى: بىز ئومۇمەن سۆھبەت - لېكسىيەلەردە ئو-مۇملاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى ھۆكۈملەرنى كۆپ قىلمىز، بۇ، نۇ-تۇق سەنئىتىنىڭ چەكلىملىكى بولسا كېرەك. سىز سورىغان مە-سىلىگە، يەنى زىيادە ھېرىسمەنلىك مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك سان - سېپىر بارمۇ؟ ئالاقىدار دەرىجە كۆرسەتكۈچى بارمۇ - يوق-مۇ؟ يامراپ كەتتى، ئومۇملىشىپ كەتتى، دەپ قارىساق زادى قانچە-لىك ئومۇملىشىپ كەتتى؟ دېگەن سوئال ئىلمىيلىك جەھەتتىن ئىنتايىن يوللۇق. ئەلۋەتتە بۇنىڭغا ئىسپات بولۇشى كېرەك. مەن بۇ ئىجتىمائىي ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا ئۆزۈمنىڭ كۆزىتىشىم ۋە تەسىراتىمنى ئاساس قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئىلمىي پاكىتنىمۇ ئاساس قىلدىم. يېقىندا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى شىنجاڭ پېداگو-گىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، دوكتور ياۋ ۋېي خانىم-نىڭ «شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي پىسخە-كىلىق ھالىتى ۋە مىللىي رايونلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدە تەتقە-قات» دېگەن بىر كىتابىنى نەشر قىلدى. ياۋ ۋېي خانىم بۇ كىتابىدا شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىسىنى تەھلىل قىلغان ھەم ئۇلارنىڭ ئۆزىگە بولغان قارىشىنى، ئۆزىنى قانداق تونۇيدىغانلىقىنى ئىستاتىستە-كىلاپ تەكشۈرۈپ چىققان. ياۋ ۋېي خانىمنىڭ تەكشۈرۈش ئۈسۈلى قانداق بولغان دېگەندە، ئۇ ئاۋۋال 467 نەپەر ئۇيغۇرغا كارتوچكا تار-قىتىپ بېرىپتۇ. مىللىي كىملىكىنى بېكىتىدىغان 14 كۆرسەتكۈچىنى كۆرسىتىپتۇ. يەنى بىرىنچى، دوستلۇققا ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت؛ ئىككىنچى، ناخشا - ئۇسسۇلغا ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت؛ ئۈچىنچى، سەممىي مىللەت؛ تۆتىنچى، ئىشچان مىللەت؛ بەشىنچى، ھۆرۈن مىللەت؛ ئالتىنچى، باتۇر مىللەت؛ يەتتىنچى، بې-كىنمە مىللەت دېگەندەك 14 تۈرلۈك سۈپەت ئارقىلىق ئۆزۈڭلارنى مۇشۇ 14 سۈپەتنىڭ ئىچىدە قايسى سۈپەت بىلەن سۈپەتلەيسىلەر،

دېگەن تەلەپنى قويۇپ، بەلگە سېلىشنى تاپىلاپتۇ. سىلەرنىڭچە مۇشۇ سۇپەتلەر ئارىسىدا قايسىسى مىللىتىمىزگە باب كېلىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. نەتىجىدە، تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغۇچى 467 كىشى ئىچىدىن 369 نەپىرى ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر مىللەت، دېگەنگە بەلگە قويۇپتۇ. دېمەك، 80% ئەتراپىدا ئادەم ئۇيغۇرلار ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر دەپ قارىغان. ئىككىنچى ئورۇندا دوستلۇققا ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت دەپ قارىغان. بىز مانا مۇشۇنىڭدىن نېمىگە بەكرەك ھېرىسمەنلىكىمىزنى بىلسەك بولىدۇ. ئىلىم ـ پەنگە ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت، مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت، ھەقىقەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت، تەرەققىياتقا ئەھمىيەت بېرىدىغان دېگەن گەپنى نېمىشقا قىلالمايمىز؟ ئۇلار راست ئېيتىپتۇ، ھەقىقەتەن بىز ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا خۇمارلىقىمىز بىلەن پەخىرلىنىدىغان مىللەت. ياۋ ۋېي خانىمنىڭ مۇشۇ تەكشۈرۈشى بىزنىڭ «بۇگۈنكى كۈندە ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئەھمىيەت بېرىش، نەغمە ـ ناۋانى ھەممىدىن چوڭ بىلىش پىسخىكىمىز ئومۇمىيۈزلۈك يامراپ كەتتى، خەتەرلىك ھالەتكە بېرىپ قالدى، بۇگۈنكى دەۋرنىڭ روھى بىلەن ماسلاشمايدىغان، ئومۇمىي تەرەققىيات بىلەن قارشىلىشىدىغان ئىجتىمائىي پىسخىكىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ بىزدىكى بىر خىل پاسسىپلىق» دېگەن گېپىمىزنى دەللىلەيدىغان تەتقىقات يەكۈنى. شۇڭا ياۋ ۋېي خانىمنىڭ تەكشۈرۈش نەتىجىسى بىزنىڭ مۇشۇنداق ئىجتىمائىي ھۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇشىمىزغا ئىلمىي ئاساس ياكى دەلىل بولالايدۇ. شۇڭا بىز ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي پىسخىكىسىدىكى بىر تەرەپلىمىلىكىنى، يەنى سەنئەتخۇمارلىقىنى، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا زىيادە ئەھمىيەت بېرىشنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىلىم ـ پەنگىمۇ يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىدىغان، تەرەققىياتنىڭ تەقەززاسىغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان، ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدە دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان مۇھىم مەسىلىلىرى ئۈستىدە ئويلىنىدىغان تەپەككۇرغا ئادەتلەندۈرۈشىمىز

كېرەك. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پىروفېسسورى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «يىپەك يولىدىكى قايتا ئويلىنىش» دەيدىغان بىر مەشھۇر ماقالىسى بار. ئاشۇ ماقالىسىدە ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن بۇ مەسىلىنى ناھايىتى چوڭقۇر ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «15 ـ ئەسىردىن بۇيان بىزدە ھېسسىي سەنئەتنى ئىپتىخار پەلسىلى بىلىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى. بىزنىڭ ئارىمىزدىن تونۇلغان مەرىپەت چولپانلىرى، ئىلىم ـ پەن يۇلتۇزلىرى چىقمىدى. بوياقچىدىن ئارتۇق خىمىك، تۆمۇرچىدىن ئارتۇق فىزىك چىقمىدى. قولىمىزنىڭ يەتكىنى ئۇسسۇل، دېمىمىزنىڭ يەتكىنى ناخشا بولدى. بىز نەزىرىمىزنى خەلقئاراغا ئاغدۇرۇپ باقايلى، خەلقئارادا سىگانلار ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ئەھمىيەت بېرىدىغان، سەنئەت بىلەن جان باقىدىغان مىللەت بولۇش سۈپىتى بىلەن دۇنيانىڭ ھەممە يېرىدە سوكۇلداپ يۈرۈپ لاماكان بولۇپ كەتتى. ئەمما تارىخنىڭ بورانلىرىدا چېچىلىپ، جەڭگى ـ جېدەللەردە قىرىلىپ كەلگەن يەھۇدىيلار ئىزچىل مائارىپقا ئەھمىيەت بېرىش، نەزەريەۋى تەپەككۇرغا ئەھمىيەت بېرىش، تەبىئىي پەنلەرگە ئەھمىيەت بېرىش ئادىتى تۈپەيلى بۈگۈنكى كۈندە ئالىملار مىللىتى، دېگەن شان ـ شەرەپنى بېشىغا كىيىدى. ئەڭ قۇدرەتلىك زامانىۋى مىللەت كامالىتىگە يەتتى» دەپ كۆرسەتكەن. بۇنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مۇتەپەككۇرانە بايانى دېمەي تۇرالمايمىز. بىز ئۆزىمىزنىڭ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ، چەت ئەل مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ، تارىختىكى دانىشمەنلەرنىڭ جەمئىيەت، مەدەنىيەت، مىللەت، تەرەققىيات ھەققىدىكى قاراشلىرىنى ئۆگىنىپ باقساق، بىزنىڭ سەنئەتكە بولغان زىيادە ھېرىسمەنلىكىمىز، سەنئەتنى ھەممىدىن چوڭ بىلىدىغان، سەنئەتنى بارلىقىمىز دەپ بىلىۋالىدىغان مۇنداق خاھىشىنىڭ بىر تەرەپلىمىلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا خاتىمە بېرىدىغان، تۇزىتىدىغان، تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان ۋاقىتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، بۇنى جىددىي بىر تېما سۈپىتىدە ئويلانمىساق بولمايدىغان بىر خەتەرلىك باسقۇچقا كېلىپ قالغانلىقىمىز.

قىلمىز. شۇڭا بىز بۇ مەسىلىدە مۇتەپەككۇرلىرىمىز - نىڭ، دانىشمەنلىرىمىزنىڭ سۆزىگە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

دانىشمەن ئالىمىمىز يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ شۇنداق بىر مەشھۇر سۆزى بار. يۈسۈف خاس ھاجىپ بۇنىڭدىن 1000 يىللار ئىلگىرى ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن داستانىنىڭ 265 - بېيىتىدە «ئادەملەرنىڭ ئەڭ ئېسىلى ئەققى، بىرى بەگ، بىرى دانا. مانا بۇلار ئىنسانىيەتنىڭ باشلامچىلىرىدۇر» دېگەن. بۇ يەردە يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ بەگ دېگىنى ئۆممەر شاڭيۈدەك بەگلەرنى ئەمەس، بىر جەمئىيەتنىڭ يېتەكچىلىرى ۋە داھىيلىرىنى، دانا دېگىنى دانىشمەن - مۇتەپەككۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بىر جەمئىيەتنىڭ، بىر مىللەتنىڭ ياكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئېسىل كىشىلىرى، باشلامچى كىشىلىرى مۇشۇلار دېگىنى. تارىختىن قارايدىغان بولساق، يىراقنى كۆرىدىغان يېتەكچى - داھىيلار ھەم دانىشمەن - مۇتەپەككۇرلار كىشىلەرگە نەغمە - ناۋاغا، ناخشا - ئۇسسۇلغا زىيادە ھېرىسمەن بولۇش، ئۇنى تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئالىي نىشان دەپ بىلىش، ئەڭ ئالىي خۇشاللىق دەپ بىلىش، مۇشۇنىڭ ئۈچۈنلا ياشاش، مۇشۇنىڭدىنلا خۇشاللىق تېپىش كېرەك، دېگەن گەپنى ھەرگىز ئۆگەتمىگەن. بۈگۈنكى كۈندە بىز خاتا ھالدا مانا مۇشۇ نەرسىلەرنى زىيادە چوڭ بىلىۋاتىمىز. شۇڭا بىز بۇ مەسىلىگە كەلگەندە سەل سەگمىسەك، ئۇزاققا بارمىغان كەلگۈسىدە تېخىمۇ قاتتىق پۇشايمان قىلىمىز. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۈگۈنكى كۈندە نەغمە - ناۋاسى قانچە ياڭراق، تۇيۇ - تۆكۈنى قانچە دەبدەبىلىك مىللەتنىڭ كۆلگۈسىدە يىغا - زارىسى شۇنچە قاتتىق، غەم - قايغۇسى شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

ئىلنۇر ئىبراھىم: ھازىر ياش - ئۆسمۈرلىرىمىزگە قارىساق، ياش - ئۆسمۈرلەردە سەنئەت چولپانلىرىغا قارىغۇلارچە مەستانە بولۇش خاھىشى بىرقەدەر كۈچلۈك، مېنىڭچە، ياش - ئۆسمۈرلەردىكى مانا مۇشۇنداق سەنئەت چولپانلىرىغا قارىغۇلارچە مەستانە بولۇش خاھىشى، سەنئەتكە زىيادە ھېرىسمەن بولۇش پىسخىكىسى ئۇلارنىڭ

توغرا قىممەت قارىشى يېتىلدۈرۈشىگە ياكى ساغلام دۇنيا قاراش شەكىللەندۈرۈشىگە پاسسىپ تەسىر كۆرسىتەمدۇ ـ قانداق؟

يالقۇن روزى: بىر مىللەتكە نىسبەتەن، بىر دۆلەتكە نىسبەتەن ئەۋلادلارنى قولدىن بېرىپ قويۇش كېلەچەكنى قولدىن بېرىپ قويۇشتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ جەمئىيەتشۇناسلار، مائارىپشۇناسلار تەرىپىدىن ئومۇملاشقان بىر ھۆكۈم. ئۇنداق بولغاندا ئەۋلادلارغا ئىگە بولۇشنىڭ ئۇسۇلى نېمە؟ بىز ھازىر بالىلىرىمىزنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇپ قويساقلا، كىيىمىنى پۈتۈن قىلىپ قويساقلا ئەۋلادلارغا ئىگە بولغان بولامدۇق؟ بىلىشىمىز كېرەككى، بالا بېقىش تېپىدىكى ئاتا ـ ئانىلار بىلەن بالا تەربىيەلەش تېپىدىكى ئاتا ـ ئانىلارنىڭ سۈپەت ـ ساپاسى تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. بالىلارنىڭ كىملەرگە مەستانە بولۇۋاتقانلىقى، كىملەرگە ھەۋەس قىلىۋاتقانلىقى، كىملەرگە ھۆرمەت بىلدۈرۈۋاتقانلىقى، نېمىنى ياخشى كۆرۈپ، نېمىنى ئۆچ كۆرۈۋاتقانلىقى بىلەن ھېسابلاشماسلىق، شۇبھىسىزكى، ئاتا ـ ئانا بولۇش لاياقىتىنى ھازىرلىمىغان كىشىلەرنىڭ ئادىتى! بىز ئاتا ـ ئانا بولۇش، مىللەتكە، جەمئىيەتكە، كېلەچەككە مەسئۇل بولۇش تۇيغۇمىز بىلەن بالىلىرىمىزنىڭ قورسىقىنى چىڭداپ، كىيىمىنى پۈتۈن قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالساق بولمايدۇ. ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مېڭىسىنى چىڭداشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك. بالىلارغا قايسى ھەۋەسلەر، قايسى قىزىقىشلارغا بەدەل تۆلەشنى، قايسى غايە، قايسى نىشانلار ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى، نېمىلەرنى مۇھىم بىلىش، نېمىلەرگە سەل قاراشنى، ئۆتكۈنچى نەرسىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، مەڭگۈلۈك نەرسىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم. مۇشۇ كۈنلەردە ھەممىزنىڭ ئۆيىدە دۆڭە ـ دۆڭە پىلاستىنكا بار. بۇلار ناخشا ـ ئۇسسۇل، نەغمە ـ ناۋا-نىڭ پىلاستىنكىلىرى. ئەمما ھەممىزنىڭ ئۆيىدە بىردىن كىتاب ئىشكاپىنىڭ بولۇشى ناتايىن. دۆڭە ـ دۆڭە نەغمە ـ ناۋا، ناخشا ـ ئۇسسۇل پىلاستىنكىلىرى ھەممىزنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ ـ يۇ، نېمە

ئۇچۇن ھەممىزنىڭ ئۆيىدە كىتاب ئۇنچىلىك ئومۇملاشمايدۇ؟ بۇ بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىدە كىتاب ئومۇملاشماي، ناخشا ـ ئۇسسۇل، نەغمە ـ ناۋا پىلاستىنكىسىنىڭ ھەممە ئۆيدە دۆۋە ـ دۆۋە ئومۇملىشىپ كېتىشى، يول ـ يولدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى، ھەممە يەردە شۇ خىل سادا، شۇ خىل چۇقان، شۇ خىل بەزمە ـ مەشرەپنىڭ قايىنىشى نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ ئېنىقكى بۇ، بالىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش مۇھىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۆيدىمۇ شۇ، كوچىدىمۇ شۇ، تېلېۋىزوردىمۇ شۇ، ھەممە يەردىلا شۇ بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆسۈپ يېتىلىش باسقۇچىدىكى بالىلار كۈندە ئاشۇ خىل ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. بۇنداق مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراۋەرسە ئۇلار كىمگە مەستانە بولىدۇ، كىمگە ھەۋەس قىلىدۇ؟ ئەلۋەتتە پاراسەت تېپىدىكى مۇتەپەككۇر ـ ئالىملارغا، ئىلىم ـ پەن ئاسمىنىدىكى ساقماس يۇلتۇزلارغا ھەۋەس قىلمايدۇ، بەلكى ماھارەت تېپىدىكى ناخشا ـ ئۇسسۇلچىلارغا، ئاكتىيور ـ ئېتۇتچىلارغا مەستانە بولىدۇ.

ئىلنۇر ئىبراھىم: يۇقىرىدا يالقۇن روزى ئەپەندىم خەلقىمىزنىڭ بۇگۈنكى كۈندە «سەنئەتخۇمار، ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق» دەپ تەرىپلىنىشىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ناھايىتى جانلىق، بىمالال بايان قىلىپ ئۆتتى. مېنىڭچە، بۇگۈنكى پىروگراممىزغا قەدەم تەشرىپ قىلغان مېھمانلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا قاراشلىرى، چۈشەنچىلىرى بولۇشى مۇمكىن. كۆپچىلىكنىڭ ئوخشىمىغان قاراشلىرى، پىكىرلىرى بولسا، ئاڭلاپ باقساق، قېنى قايسى مېھمىنىمىز ئۆزىنىڭ كۆڭۈل سۆزىنى بايان قىلىپ بېقىشنى خالايدىكىن؟

مېھمان (1): مەن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتشۇناسلىق كەسپىنىڭ ئاسپىرانتى. بۇگۈنكى بۇ سۆھبەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قاراشلار ھەم ئىدىيەلەر ناھايىتى يېڭىچە، ھەم ئۆزگىچە بولغاچقا، بۇگۈنكى بۇ سۆھبەت ماڭا باشقىچىلا يېڭى تۇ-

يۇلدى. سۆھبەت جەريانىدا مۇھاكىمە قىلىنىۋاتقان مەسىلە مىللەت مىزىنىڭ ھەربىر ئەزاسىنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن تۇرمۇش پوزىتسىيەسىگە چېتىلىدىغان بولغاچقا، بۇ تېمىنى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىش ھەممىزنىڭ ئويلىنىشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلىسى ھەم بۇرچى، دەپ قارايمەن. سۆھبەت جەريانىدا ئىلگىرى مەلۇم بىر ئېتۇتتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇنداق بىر مەسىلە ئېسىمگە كېلىپ قالدى. ئۇنىڭدا «خەلق ھەممىدىن ئۇلۇغ، خەلقىمىز سەنئىتىنى ھەممىدىن ياخشى كۆرىدۇ، سەنئەتنى ھەممىدىن بەك سۆيىدۇ. خەلقىمىزنىڭ تاللىشىنى چوقۇم قەدىرلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. شۇڭا خەلق ياخشى كۆرگەن مەسىلىدە باشقىچە قاراشتا بولساق بولمايدۇ» دېيىلگەن. يالقۇن ئەپەندىم بۇ مەسىلىگە قانداق قارايدىكىن، مېنىڭ بەكمۇ بىلگۈم كېلىۋاتىدۇ.

يالقۇن روزى: بۇ خىل قاراش مېنىڭچە كۆپىنچە كىشىلەردە بار. ئەمما بۇ قاراشنىڭ ئۆزىدە ئىلمىيلىك بارمۇ ـ يوق؟ دېگەندە، مېنىڭچە ئىلمىيلىك يوق، خەلقنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا قىل سىغمايدۇ. خەلقنىڭ ئۇلۇغلۇقى مەڭگۈلۈك مەسىلە. ئامما خەلقنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئۇنىڭ تاللىغان يولىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا تەڭ ئەمەس، خەلق بەزىدە يولنى خاتا تاللايدۇ، بەزىدە توغرا تاللايدۇ. 20 ـ ئەسىردىكى داڭلىق ئالىم ئېينىشتېيىننىڭ «ئاۋام ئىدىيە جەھەتتىن ئومۇمەن قاشاڭ كېلىدۇ» دېگەن بىر مەشھۇر سۆزى بار. ئۇنىڭ «ئاۋام ئىدىيە جەھەتتە ئومۇمەن قاشاڭ كېلىدۇ» دېگىنى ئىلمىي بىلىش، پەرق ئېتىش ۋە تەپەككۇر جەھەتتە گال كېلىدۇ، دېگىنى. شۇڭا خەلق بۇنداق ئەقلىي مەسىلىلەردە ئۆلچەم بولمايدۇ. ئەگەر بىزنىڭ خەلقىمىز بۈگۈنكى كۈندە نەغمە ـ ناۋا، ناخشا ـ ئۇسسۇلنى ياخشى كۆرگەنلىكى، شۇنىڭغا ھېرىسمەن بولغانلىقى ئۈچۈن مۇشۇ يولنى توغرا دەيدىغان بولساق، بۇ دەۋرنىڭ ئومۇمىي روھى بىلەنمۇ ماس كەلمەيدىغان، بىزنىڭ مىللىي مەنپەئىتىمىز بىلەنمۇ ماس كەلمەيدىغان بىر مەسىلە بولۇپ چىقىدۇ. تارىختىكى ئومۇمىي ئەنئەنىمىز بىلەنمۇ ماس

كەلمەيدىغان بىر مەسىلە بولۇپ چىقىدۇ. مۇلچەرلەشكە بولىدۇكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى رەھىمسىز رىقابەتنى دەۋر قىلغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ياشاش مۇھىتى تارىيىۋاتقان، ياشاش يوللىرى، راۋاجلىنىش يوللىرى، تەرەققىيات يوللىرى مۇشكۇللىشىۋاتقان مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا رىقابەتنىڭ ئىنتايىن كەسكىن بولىدىغانلىقى ئېنىق. مانا مۇشۇنداق رىقابەتتە قايسى خەلقنىڭ يېتەكچىلىرى ياكى دانىشمەن، مۇتەپەككۇرلىرى ئەڭ ئەقىللىك بولسا، ئەڭ توغرا يولنى تاللىسا ئاشۇ خەلق ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشىدۇ. ئەگەر ئۆزىنىڭ يېتەكچىلىرى، مۇتەپەككۇرلىرى خەلقنى، ئىنسانىيەتنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتىغا پايدىسىز بولغان، مىللىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زىت بولغان يوللارغا باشلاپ قويسا ياكى ئىلھاملاندۇرۇپ قويسا، بۇ خەلق كەلگۈسىدە پۇشايمانلىق ئاقىۋەتكە قالىدۇ.

مېھمان (2): بۈگۈنكى سۆھبەتتە بولۇنغان سۆزلەر ناھايىتى يېڭى بولدى. بىز گاھىدا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن بۇنداق سۆھبەت سورۇنلىرىغا قاتنىشىپ قالىمىز. سۆزلەنگەن تېمىلار ئاساسىي جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆپ. بۈگۈنكى بۇ تېما ئۆزگىچە بولدى. ناھايىتى يېڭى بولدى. مەن يالقۇن روزىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بەزى ئىشلار ئېسىمگە كېلىپ قالدى. بولۇپمۇ 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئالىم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ «ئاقائىد زۆرۈرىيە» دېگەن كىتابىدا بىر ئەلنىڭ، بىر خەلقنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، كۈچ ـ قۇۋۋىتى نېمىدىن ھاسىل بولىدۇ، دەپ سوئال قويۇلۇپ، جاۋاب تەرىقىسىدە بىر ئەلنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتى، كۈچ ـ قۇۋۋىتى ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە ئىتتىپاق ـ لىقتىن ھاسىل بولىدۇ، دېيىلگەنىكەن. ئېنىقكى، ئۇ ئالىم سەنئەتىنى دېمىگەن. دېمىسىمۇ بىز تارىختىن مىسالغا ئالىدىغان بولساق، بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇرۇندىن تارتىپلا سەنئەتخۇمار مىللەت ياكى ئۇسسۇل مىللىتى، شېئىر مىللىتى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئەمەس.

ئەجدادلىرىمىز ھەقىقەتەن ئۆز ۋاقتىدا بىزگە ئۇلگە بولغۇدەك ياشىغانىكەن، ئالايلى، بۇ قېتىم مەن بېيجىڭغا باردىم. ئاشۇ يەردە بەزى تارىخىي ماتېرىياللارنى، نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆردۈم، بەزى مۇزېيلارغا كىردىم. مىللەتلەر نەشرىياتىدىكى بالىلار مېنى ئەكىردى، ئاشۇ يەردە نۇرغۇن ماتېرىياللارنى كۆردۈق. بەزىبىر ماتېرىياللارنى كۆرۈپ مەن ھەقىقەتەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قانداق ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندىم. مەسىلەن ئالايلى، بېيجىڭ شەھىرىدىكى شۇنچە نۇرغۇن راۋاقلار دەيمىز، بېيجىڭ شەھىرى دەيمىز، يېخىيۈەن دەيمىز، ئومۇمىي گەۋدىسىنى لايىھەلەپ چىققىنى ئەختەردىن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاستىرونومىيە جەھەتتە يەتتە تۈرلۈك ئاسمان جىسىملىرىنى تەكشۈرىدىغان چوڭ مېخانىكىلىق ئەسۋابنى ياساپ چىققىنى جامالىدىن، شۇ چاغدا يۈەن سۇلالىسى، بولۇپمۇ قۇبلايخان ئىدىقۇتتىن ئاجايىپ نۇرغۇن ئالىملارنى يۆتكىگەن، ئۇلار دوختۇرلار، تىلماچىلار، ئارخىتېكتورلار، تېببابەت ئالىملىرى، سانغۇن، ھەربىي ئالىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ھەتتا ئۇلارغا گۈلياڭخۇ دېگەن يەرگە ئايرىم بىر يۇرت بىنا قىلىپ بەرگەن. ئەمدى ھازىرىمىزغا قارايدىغان بولساق، كۆپىنچە كۈنلىرىمىز ئويۇن ـ تاماشا بىلەن كېتىۋاتىدۇ. ناخشا بىلەن، ئۇسسۇل بىلەن، يۇمۇر بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ. بەزى سورۇنلاردىكى ئىشلار ئاجايىپ، سىرتىدىن قارايدىغان بولساق ئادەمنىڭ كۈلگۈسى كېلىدۇ، لېكىن ئىچكى جەھەتتىن ئېيتقاندا ئېچىنىدىغان ئىشلار بار. ئۆزىمىزنى بىر بالداق كۆتۈرۈش ئۈچۈن نېمە قىلىش كېرەك؟ بىز ئىلمىي تەپەككۇر بىلەن، ئۆتكۈر پەنلەر بىلەن شۇغۇللىنىشىمىز كېرەك، ئۆيدە ئازراقلا ناخشا غىڭشىپ قويغان كىچىككىنە بالىلىرىمىزنى ئۇدۇللا نەغمە ـ ناۋا يولىغا سېلىپ، 4 ـ 5 ياشلىق بالىلارنىڭ بىرىنى داپقا، بىرىنى ئۇسسۇلغا بېرىۋاتىمىز. بۇنداق قىلماي باشقىچە ئويلاپ باقايلى، ھەر خىل كەسىپلەر قۇرۇلۇۋاتىدۇ. تېخنىكا، تىل، پەننىي كەسىپلەر قۇرۇلۇۋاتىدۇ. ئاشۇلارغا بالىلارنى ئاپىرىپ بېرىش، ئەڭ بولمىغاندا ئالىملارنىڭ كىتابىنى ئوقۇپ بې-

رىش، ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىدىن، ئىلمىي نەزەريىەلىرىدىن ئۇلارنى داۋاملىق بەھرىمەن قىلىش، بالىلارغا ئېزىپ ئىچۈرۈش، بىر قېتىمدا بىلىمسىە، ئىككىي، ئۈچ، تۆت قېتىمدا بىلدۈرۈش كېرەك. داۋاملىق ئاشۇنداق قىلساق ئۇلارمۇ ئۇنى ئۆگىنىدۇ.

سۆھبەت پىروگراممىسىنى ئىشلەشكە قاتناشقان بىر قىسىم خادىملار بىلەن چۈشكەن خاتىرە سۈرەت

ئىلنۇر ئىبراھىم: ۋاقىت توشۇپ قېلىۋاتىدۇ. يالقۇن ئەپەندىم، سىزدىن سوراپ باقسام، ناۋادا بۈگۈنكى سۆھبىتىمىزنىڭ مەزمۇنىنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلاشقا توغرا كەلسە، نېمە دېيىش كېرەك؟

يالقۇن روزى: بۈگۈنكى سۆھبەتتىن سەنئەتنى، ناخشا ـ ئۇسسۇلنى، نەغمە ـ ناۋانى ئىنكار قىلايلى، چۆرۈپ تاشلايلى، دېگەن مەنە چىقمايدۇ. ھۈجەيرلىرىمىزدىكى، خاراكتېرىمىزدىكى، مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدىكى چەكتىن ئاشقان سەنئەتخۇمارلىقنى، سەنئەتكە زىيادە ھېرىسمەنلىكنى، سەنئەتكە بولغان بىر تەرەپلىمە ئامراقلىقنى

سەل بېسىۋالايلى، زامانغا ماسلىشايلى، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى چۈشىنەيلى، تەرەققىياتنىڭ تەقەززاسىنى ھېس قىلايلى، مىللىي مەۋجۇتلۇقىمىزغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمىدىغان جىددىي مەسىلىلەرگە يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلەيلى، دېگەن مەنە چىقمىدۇ. بۇگۈنكى سۆھبەتنىڭ مەزمۇنىنى ئەگەر بىر جۈملە سۆزگە يىغىنچاقلاشقا توغرا كەلسە: سەنئەت بىزنىڭ بايلىقىمىز، ئەمما بارلىقىمىز ئەمەس!

ئىلنۇر ئىبراھىم: مېنىڭچە، يۇقىرىدا يالقۇن ئەپەندى ئېيتىپ ئۆتكەندەك، سەنئەت بىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئۇ بىزنىڭ بايلىقىمىز، لېكىن بىزنىڭ بارلىقىمىز ئەمەس. بىز ئىقتىساد ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان، بىلىم ئۇزۇكسىز يېڭىلىنىۋاتقان، دەۋرنىڭ تەرەققىيات قەدىمى مىسلىسىز تېز بولۇۋاتقان بۇگۈنكى دەۋردە ياش ـ ئۆسمۈرلىرىمىزنى ئامال بار توغرا قىممەت قارىشى تۇرغۇزۇشقا، بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كە يېتەكلىسەك تولىمۇ ياخشى بولاتتى، دەپ ئويلايمىز. چۈنكى خىرىس ۋە رىقابەتكە تولغان بۇگۈنكى كۈندە ساغلام مىللىي پىسخىكا، توغرا دۇنيا قاراش تۇرغۇزساق، بىلىمىمىزنى مۇكەممەللەشتۈرۈسەكلا ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايمىز. پىروگراممىمىز شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. كېلەر ساندىكى پىروگراممىمىزدا كۆرۈشەيلى، خەير!

نەنجىكىدە نوروز

جاھاندا زادى قانچىلىك بايرامنىڭ بارلىقىنى بىلمەك تەس. ئەمما مەشھۇر دىنىي بايراملار، سىياسىي بايراملار، ئۆرپ ـ ئادەت بايراملىرى، مىللىي بايراملار ئۇنچىۋالا كۆپ ئەمەس. ئاشۇ مەشھۇر بايراملار ئارىسىدا نوروز بايرىمى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى بۇ بايرام تۈركىيە، ئىران، قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، ئەزەربەيجان، تاجىكستان، تۈركمەنستان، قىرغىزستان قاتارلىق دۆلەتلەردە مۇستەقىللىق بايرىمىدەك داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ بايرام يەنە 50 كە يېقىن مىللىي رايوندا چوڭقۇر مىللىي ئىپتىخار بىلەن تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدۇ. ھازىر دۇنيادا بۇ كاتتا مىللىي بايرامنى ئۆتكۈزىدىغانلارنىڭ سانى 300 مىليوندىن ئاشىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقىمۇ 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان بۇ ئەنئەنىۋى تەبىئەت بايرىمىنى ئۆزىنىڭ كاتتا مىللىي بايرىمى سۈپىتىدە ئالاھىدە مۇھەببەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. شۇ جەريانداقويۇق مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە «نوروز مەدەنىيىتى» نى شەكىللەندۈرگەن. كىيىنىش ـ تارىنىش، يېمەك ـ ئىچمەك، نەغمە ـ ناۋا، قوشاق ـ بېيىت، تەنھەرىكەت قاتارلىق ساھەلەر بويىچە خاسلاشقان بۇ «نوروز مەدەنىيىتى» خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ئىپادىلىنىپ مىللىي ھاياتىمىزدىكى ئەڭ يارقىن ھادىسە سۈپىتىدە داۋام قىلىپ كەلگەن.

1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن سىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ ئوق ئاۋازلىرى ئىچىدە جەن شۇرېننىڭ بەش يېرىم يىل داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلىپ، شېڭ شىسەينىڭ 11 يېرىم يىل داۋام قىلغان مىلىتارىستلىق ھۆ

كۆمرانلىقى تىكلەنگەن. ھوقۇقپەرەسلىكتە ئۇچىغا چىققان شېئىر شەھىرى ئۆزى ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان 12 ـ ئاپرېل كۈنىنى تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر تەرىپىدىن بىردەك خاتىرىلىنىدىغان سىياسىي بايرام قىلىپ بېكىتكەن. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ نوپۇس قۇرۇلمىسىدا نوروز بايرىمىنى ئۆتكۈزىدىغان ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەرنىڭ 90 پىرسەنتتىن يۇقىرى نىسبەتنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان نوروز بايرىمىنى چەكلىگەن، چۈنكى شىنجاڭ خەلقى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى نوروز بايرىمىنى تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈپ، يەنە 20 كۈندىن كېيىن بولىدىغان «12 ـ ئاپرېل» بايرىمىنى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈشكە پېتەرلىك قىزغىنلىق كۆرسىتەلمەيدىغانلىقى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا، شېئىر شەھىرى ئىككىلەنمەستىن نوروز بايرىمىنى ئۆتكۈزۈشنى چەكلىگەن. يەركەن خانلىقىدىن كېيىنكى نەچچە ئەسىر مابەينىدە جەڭگىۋارلىقى زەئىپلىشىپ، روھى چۈشكۈنلىشىپ، ئۆزىنىڭ ھەققانىي ھوقۇقلىرىغا دەخلى ـ تەرۇز يەتسىمۇ ئانچە پەرۋايىغا ئالماس بولۇپ كەتكەن، ئەڭگۈشتەر كەبى قىممەتلىك مىللىي مىراسلىرى بىلەن بىر ـ بىر لەپ خوشلىشىپ، ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارغا قۇللارچە بويسۇنۇشقا كۆنۈپ كەتكەن شىنجاڭ خەلقى، شېئىر شەھىرىنىڭ بۇ يولسىز بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئاتا مىراس مىللىي بايرىمىنى بارا ـ بارا ئۇنتۇپ قالغان.

1980 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى، مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قېزىش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ ئۇلغىيىشى ۋە شۇنىڭغا ماس ھالدىكى تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە نوروز بايرىمىنى ئۆتكۈزۈش قىزغىنلىقى ئاستا ـ ئاستا شەكىللەندى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى رادىيو دولقۇنلىرىدا، تېلېۋىزىيە قانالىلىرىدا، گېزىت ـ ژۇرنال سەھىپىلىرىدە نوروزغا بېغىشلانغان مەزمۇنلار بەس ـ بەستە بېرىلىدىغان بولدى.

كىشىلەر تۇرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق نورۇز بايرىمىنى داغدۇغىلىق، مەنىلىك، مەزمۇنلۇق ئۆتكۈزۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان، «نوروز مۇبارەك» دەپ ئۆزئارا تەبرىكلىشىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، نورۇز بايرىمىنى يىلدىن - يىلغا قىزغىن مىللىي كەيپىيات ئىچىدە ئۆتكۈزۈش ئادەتكە ئايلاندى. بۈندىن ياخشى ئادەتنىڭ ئومۇملىشىشى مىللىي كىملىكىمىزنى تونۇش ۋە تونۇتۇش مەسىلىسى مۇھىم كۈنتەرتىپ هالىتىدە تۇرۇۋاتقان بۈگۈنكى رېئاللىقىمىزدا كىشىنى سۆيۈندۈرمەي قالمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەنئەنىۋى ئادەت ۋە ئەقىدىلىرىمىزگە تامامەن يات بولغان مىلاد (روژدېستۋا) بايرىمى، ئاشىق - مەشۇقلار بايرىمى دېگەنگە ئوخشاش ئاللىكىملەرنىڭ بايرامىلىرىنى قىلچە يەكلىمەي ئاتا مىراس بايراملاردەك بىمالال ئۆتكۈزۈشكە كۆنۈكۈپ كېتىۋاتقان بۈگۈنكى ياش - ئۆسمۈرلىرىمىزنى پەرق ئېتىش تۈيغۇسىغا ئىگە قىلىش ۋە مەسىلىلەرگە پىرىنسىپال پوزىتسىيە تۇتىدىغان قىلىش سەل قارايدىغان مەسىلە ئەمەس! ئۆزدىگە مەنسۇپ ئادەت ۋە ئەقىدىلەر بىلەن ئۆزگىلەرگە تەۋە ئادەت ۋە ئەقىدىلەرگە پىرىنسىپسىز مۇئامىلە قىلىش، ئاقىۋەتتە، يېنىك بولغاندا مىللىي كىملىكىمىزنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغايدۇ، خالاس!

ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىگە مۇھەببەت ۋە مەسئۇلىيەت بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئەنئەنىۋى ئادەت ۋە ئەقىدىلىرىنى ساقلاش، ساپلاشتۇرۇشقا تىرىشىش جەھەتتە ئاۋانگارتلىق رول ئويناۋاتقان كىشىلەرنىڭ كۈنسېرى كۆپىيىۋاتقانلىقى، بىزنى پاسسىپ كۈچ بىلەن ئاكتىپ كۈچ، ئەندىشە بىلەن ئۈمىد، ئۆتمۈش بىلەن كېلەچەك، ئارزۇ بىلەن رېئاللىق، ئەنئەنە بىلەن زامانىۋىلىق قاتارلىق ئامىللار ئۈستىدە چوڭقۇر ئويلارغا غەرق قىلىدۇ. كۆزىتىش، سېلىشتۇرۇش نەتىجىسىدە ئىشەنچ ۋە ئۈمىدۋارلىق ئاخىرقى تاللىشىمىز بولۇپ قالىدۇ. گەرچە بىر ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىشەنچ ۋە ئۈمىدۋارلىق روھىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى ئەخلاق ۋە قانۇن نۇقتىسىدىن مەسىلە هېسابلانمىسىمۇ، ئەمما، ئۇ كىشىلىك هاياتنىڭ قىممىتى نۇقتىسىدا

سىدىن ئەڭ مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ. ئىشەنچ ۋە ئۇمىدتىن ئايرىلغان ئادەمنىڭ ھاياتى ھالاكەت غارىغا مەنسۇپ ھايات ھېسابلىنىدۇ. روشەنكى، رېئال تۇرمۇشتا ئىشەنچ ۋە ئۇمىدۋارلىق گاھىدا ئىچكى ئامىل تەرىپىدىن بەلگىلەنسە، گاھىدا تاشقى ئامىل تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا، بىز ھايات مۇساپىسىدىكى مۇشكۈل داۋانلاردىن گاھىدا قەلبىمىزنىڭ قات ـ قېتىدىن ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان مەنىۋى كۈچكە تايىنىپ ئاشساق، گاھىدا ھەمراھلىرىمىزنىڭ جاسارىتى بېغىشلايدىغان قېرىنداشلارچە مېھىر ـ مۇھەببىتىگە تايىنىپ ئاشىمىز. دېمەك، بىر ـ بىرىمىزگە ئىشەنچ بېغىشلاپ، ئۈمىدۋارلىق روھىمىزنى ئۇرغۇتۇش، رەھىمسىز رىقابەت قاينامىلىرىدا مەۋجۇتلۇق ۋە تەرەققىيات مەسىلىسىنى ھەل قىلىش تەخىرسىز بولۇاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا ئىنتايىن مۇھىم ئىش بولماقتا.

2009 ـ يىللىق نورۇز بايرىمى مەن ئۇچۇن ئۆزئارا ئىشەنچ ۋە ئۇمىدۋارلىق بېغىشلاش ئەھمىيىتىگە ئىگە ئۇنتۇلغۇسىز بايرام بولدى. مەن بۇ يىللىق نورۇز بايرىمىنى ئويلىمىغان يەردىن ئەنجىگە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئىستۇدېنتلار بىلەن ئۆتكۈزۈش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئەنجىگدىكى شەرقىي جەنۇب ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە جۇڭگو دېڭىز ـ ئوكيان ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق داڭلىق ئۇنىۋېر سىتېتلاردا ئوقۇۋاتقان 300 گە يېقىن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بۇ يىللىق نورۇز بايرىمىنى بىرلىكتە ئۆتكۈزۈش مەقسىتىدە شىنجاڭدىن بەش كىشىنى تەكلىپ قىلىشنى ئويلىشىپتۇ. ئۇلار ئارزۇسىنى ئۆزلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتى بار خوتەن چىرىلىق قاشتاش سودىگىرى ئەكبەر ھاجىمغا ئېيتىپتۇ. ئۇقۇمۇشلۇق سودىگەر ئەكبەر ھاجىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئارزۇسىنى ئاڭلاپ قىزغىن ئىپادە بىلدۈرۈپ، مېھمانلارنىڭ بېرىش ـ كېلىش ئايروپىلان بېلىتىنى ۋە ياتاق خىراجىتىنى ھەل قىلىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ھاياجانلانغان ئىستۇدېنتلار مۇناسىۋەتلىك رەسمىيەتلەرنى بېجىرىپ بولۇپ، كۆڭلىگە پۈككەن بەشەيلەنگە پوچتا ئارقىلىق تېز يوللانما قىلىپ دەر ـ

ھال باغاق ئەۋەتمپتۇ. باغاق ئەۋەتىلگەن بەشەيلەن ــ بىر - بىردىن بازارلىق رومانلىرى بىلەن تۇرلۇك قاتلامدىكى ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا نائىل بولۇپ كېلىۋاتقان داڭلىق يازغۇچى جالا-لىدىن بەھرام، مول ھوسۇللۇق مىللىي مەدەنىيەت تەتقىقاتچىسى يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق، پەلسەپىۋى پىكىرگە باي ماقالە - ئە-سەرلەرنىڭ ئاپتورى ئابدۇقادىر جالالىدىن، داڭلىق ئاۋاز ئارتىسى ۋە دېكلاماتسىيەچى ئابدۇقەيۇم ئىمىن، ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئارىسىدا قىزغىن مۇنازىرە دولقۇنى قوزغايدىغان ماقالە - ئوبزورلارنى كۆپ-رەك يازىدىغان ئەدەبىيات ئوبزورچىسى ــ مەن ئىكەنمەن.

بۇ بەشەيلەندىن ئابدۇقادىر جالالىدىننىڭ خىزمەت شارائىتى يار بەرمىگەچكە، بېرىشقا ئامالسىز قالدى. قالغان تۆتەيلەن بېرىشنى مۇڭاپىق كۆرۈپ 19 - مارت چۈشتىن كېيىن ئايروپىلان بىلەن نەن-جىڭگە قاراپ ئۇچتۇق. ئايروپىلان ئۇرۇمچى ئاسمىنىنى يېرىم ئاي-لىنىپ بوغدا تاغلىرىنى بويلاپ كېتىۋاتقاندا مەن يېنىمدا ئايروپىلان كۆزنىكىدىن بوغدا تاغلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك مەنزىرىسىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان جالالىدىن بەھرام ئەپەندىگە كۆڭۈلۈمگە پۈكۈپ كەلگەن بىر پىلاننى ئېيىتتىم. ئىككىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ 20 - ئەسىر تارىخ-ىدىكى ئالاھىدە ۋەقەلەردىن بىرى ھېسابلىنىدىغان بىر تېمىنى قانداق يورۇتۇش ھەققىدە بىرەر سائەتچە پاراڭلىشىش ئارقىلىق ئاخىر بىر پىكىرگە كەلدۇق. بىز بۇ پىلاننى ۋاقىتنىچە سىر تۇتۇشقا پۈتۈش-تۇق. بۇ مېنىڭ 2009 - يىلىدا ئەملگە ئاشۇرۇشنى ئويلىغان پىلان-لىرىم ئۇچۇن ئېيتقاندا، ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش بولدى، دەپ ھېسابلىدىم. ماڭا، بۇ سەپەرنىڭ باشلىنىشىلا خەيرلىك بولغا-نىدى. بىز تۆت سائەتچە ئۇچۇپ، ئەلياتقۇ بولغاندا نەنجىڭگە يېتىپ باردۇق. قوللىرىدا گۈل تۇتقان بەھرام باشلىق بىرنەچچە ئوقۇغۇ-چىلار ۋەكىلى بىزنى ئايرودۇرۇمدا كۈتۈۋالدى.

بىز 20 - ۋە 21 - مارت كۈنلىرى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە نو-رۇز ئۆتكۈزدۇق. ھۆرمەت ئۇچقۇنلىرى چېقىپ تۇرغان كۆزلەر، شاد-

لىقما تولغان چىرايلار، مەنىلىك سۆزلەر، يارقىن جاۋابلار، ئوتلۇق تىلەكلەر، قىزغىن پىكىرلەر نەنجىگدىكى بۇ نوروز بايرىمىنى ئۇنۇتۇلماس مەنىگە ئىگە قىلدى. بىز تۆتەيلەن روھى ئۇرغۇپ تۇرغان بۇ ئوقۇغۇچىلارغا تۇرلۈك تېمىدا ئىككى مەيدان نۇتۇق سۆزلىدۇق. سوربىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بەردۇق. مىجەزى ئوچۇق - يورۇق، ھېكايە سۆزلەش جەھەتتە ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە جالالىدىن بەھرام ئەپەندى قىزىقارلىق بايانلىرى بىلەن ئىستۇدېنتلارنى تولا كۈلدۈرۈپ تېلىقتۇرۇۋەتتى. قىزغىن ھېسسىياتقا باي يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق ئەپەندى بولسا ئىستۇدېنتلارغا دانىشمەن بوۋىلىرىمىز يۈسۈف خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد كاشغەرىينىڭ كىشىنى تاڭ قالدۇرىدىغان ھېكمەتلىرىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ھايات ھەققىدىكى چوڭ شەنچىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ سۆزلەپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى ئۇرغۇتۇۋەتتى. ئاۋازى ئادەمنى ئەسىر قالدۇرىدىغان سېھرىي كۈچگە ئىگە دېكلاماتسىيەچى ھەم شائىر ئابدۇقەييۇم ئىمىن ئالىي مەكتەپ ھاياتىدا بىلىپ - بىلمەي سەل

2009 - يىلى 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جۇڭگو دېڭىز - ئوكيان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن چۈشكەن خاتىرە سۈرەت.

قاراپ، ئاسان سادىر قىلىپ قويىدىغان سەۋەنلىكلەردىن قانداق ساقلىنىش، قايسى ئىشلاردىن بەكرەك ھەزەر ئەيلەش كېرەكلىكى توغرۇلۇق ئوقۇغۇچىلارغا ئاكىلىق تەلەپپۇزىدا سەممىي سۆزلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى خىلىلا سەگەكلەشتۈردى. ئۇ يەنە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر بىلەن روزى سايىتىنىڭ ئېسىل شېئىرلىرىنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن دېكلاماتسىيە قىلىپ بېرىپ، ئوقۇغۇچىلاردا چوڭقۇر تەسىرات قالدۇردى. مەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالىي مەكتەپ باسقۇچىدا چوقۇم ھەل قىلىۋېلىشقا تېگىشلىك قىممەت قارىشى — كىم ئۈچۈن ۋە نېمە ئۈچۈن ياشاش مەسىلىسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشلىك سۆز - جۈملىلەر ۋە تېگى بار، ئويلاندۇرۇش كۈچىگە ئىگە مىساللار بىلەن سۆزلەپ بەردىم. ئوقۇغۇچىلار سۆھبەت جەريانىدا ئۆزلىرى قىزىقىدىغان ۋە كۆڭلىدە تۇگۈن بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەسىلىلەرگە ئالاقىدار سوئاللارنى بەس - بەستە سوراشتى. جۈڭگو دېڭىز - ئوكيان ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇيدىغان بىر قىز جالالىدىن بەھرام ئەپەندىدىن «كۆپىنچە ئەسىرىڭىز تىراگېدىيە بىلەن ئاخىرلىشىدىكەن. نېمە ئۈچۈن شۇنداقلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بەرسىڭىز بولامدۇ؟» دەپ سورىغاندا، جالالىدىن بەھرام ئەپەندىنىڭ «بۇنىڭغا ئۆزۈممۇ ھەيران» دەپ بەرگەن ئۆزگىچە جاۋابى ھەممىمىزنى كۈلدۇرۇۋەتتى. بۇ تەبىئىي جاۋاب مەنىدە ئالاھىدە تەسىرات قالدۇردى. رېئالىستىك روھقا ئىگە يازغۇچى پىروتوتىپ ئاساسى بار پېرسوناژلىرىنىڭ كۈلپەتلىك تەقدىرىنى پەردازلاپ، ئۆزگەرتىپ يېزىشقا ئامالسىز ئىدى. مېنىڭچە، جالالىدىن بەھرام ئەپەندىنىڭ رومانلىرىدىكى پېرسوناژلارنىڭ پاجىئەلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ ھايات قىسمەتلىرىنى كۆرۈپ يەتكەن بىر قىسىم ئوقۇرمەن بۇ سوئالغا قانداق جاۋاب بېرىشنى ئوبدان بىلەتتى. كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ مۇرەككەپ سەھنىسىگە تېخى قەدەم قويمىغان بۇ ساددا ئوقۇغۇچىلار كۆپىنى كۆرگەن ۋىجدانلىق يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئاچچىق تىراگېدىيەدىن ھەيران بولماي قالمايتتى. چۈنكى ئالىي مەكتەپ قوينىدىكى

دەرسخانا، ياتاق، كۈتۈپخانا، ئاشخانىدىن ئىبارەت تۆت بۇلۇڭلۇق تار دۇنيادا ياشاپ، رومانتىك ھېس - تۇيغۇلارغا غەرق بولغان ھالدا خاتىرجەم ئوقۇۋاتقان قىز - يىگىتلەرنىڭ نەزىرىدە كىشىلىك ھايات تولىمۇ گۈزەل ئىدى. كېلەچەك بەكمۇ نۇرانە ئىدى. ئۇلار رېئاللىقنىڭ تۈز سۇيىدىن بەتتەر ئاچچىق تەمىنى تېخى تولۇقى بىلەن تېتىشقا ئۇلگۈرمىگەنىدى. ئالىي مەكتەپلەردە خىلمۇخىل غايە - ئارزۇنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئوقۇۋاتقان بۇ ئوت يۈرەك يىگىتلەر بىلەن بەرنا قىزلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ قانداق رەڭ-گارەڭ قىسمەتلىرى كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ يېتەلمەيتتى.

ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى مەندىن «سىز بايا ئالىي مەكتەپ باسقۇچىدا ھەل قىلىۋېلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم مەسىلە ــ كىم ئۇچۇن ياشاش، نېمە ئۈچۈن ياشاشتىن ئىبارەت تۈپ قىممەت قارىشى ئىكەنلىكىنى بەكرەك تەكىتلىدىڭىز. ئادەتتە بىز ھازىرغىچە ئۇستازلىرىمىزدىن ھەم ئاتا - ئانىلىرىمىزدىن ئەڭ كۆپ ئاڭلىغان گەپ بىلىملىك بولۇش ھەققىدىكى تەربىيە ئىدى. سىز ئىدىيە بىلەن بىلىمنىڭ پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى ھەققىدە سۆزلەپ باقسىڭىز قانداق؟» دەپ سورىدى. مەن ئابستراكت ئۇقۇملارنى ئىنچىكىلەشتەك تەپەككۇر ئادىتىنى شەكىللەندۈرۈۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن سۆيۈنگەن ھالدا مۇنداق جاۋاب بەردىم: «ئىدىيە جەھەتتىكى نامراتلىق بىلىم جەھەتتىكى نامراتلىقتىن قورقۇنچلۇق بولىدۇ. ھاياتتا ئىدىيە بىلىمدىن مۇھىم. بىلىم قورال، ئىدىيە يېتەكچى. ئىدىيە بىلىمدىن ئىبارەت قورالنى قايسى مەقسەت - مۇددىئا ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ-روشنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، تاپانچىدىن ئىبارەت قورال مەسئۇلىيەتچان ئامانلىق ساقلىغۇچىنىڭ قولىغا چىقسا باشقىلارغا خاتىرجەملىك ئاتا قىلىدىغان مەنبەگە ئايلىنىدۇ. بەتنىيەت قاراقچىنىڭ قولىغا چىقسا باشقىلارغا ۋەھىمە سالىدىغان نەرسە بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، بىلىمدىن ئىبارەت قورالنى كىم ئۈچۈن، نېمە ئۈچۈن ئىش-

لىتتىش مەسلىسى ئىشلەتكۈچىنىڭ قىممەت قارىشى، ئىدىيەسى، ئەقىدىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىر ئادەمنىڭ بىلىملىك بولۇشى ھەرگىزمۇ ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك، دۇرۇس ئادەم بولغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. پەقەت ياراملىق ئادەم بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ كىم ئۈچۈن ياراملىق بولۇشى نېگىزلىك مەسىلە. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەقىدىسىز ئالىم بىلەن ئىپپىتىنى سېتىپ ھايات كەچۈرىدىغان ناپاك ئايالنىڭ پەرقى بولمايدۇ. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ رۇسىيە فېدېراتسىيەسى مۇستەقىل بولغاندا، رۇسىيەدە ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق كۆرۈلۈپ، خەلق بولكىغا ئۆچرەت تۇرىدىغان كۈنگە قالغان. دۆلەت ئېغىر قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەن، دۆلەت كۈچى ئاجىزلاپ، كۈچلۈك دۆلەتلەر بوزەك قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. رۇس مىللىتى خەۋپ ئىچىدە قالغان. شۇ چاغدا بىر قىسىم داڭلىق ھەربىي ئالىملار دۆلىتىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈن چۈشكەنلىكىنى، ئۆزلىرىگە موھتاج بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى چوڭ ھەربىي سانائەت شىركەتلىرىنىڭ يۈقىرى ئىش ھەققىگە قىزىقتۇرۇپ قىلغان تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، مىللىي مەنپەئەتتىن ئۆز مەنپەئىتىنى ئەلا بىلىپ، نەپنى كۆزلەپ ئالدى ـ كەينىگە قارىماي چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتكەن. دېمەك، ئۇلارنى ئىپپىتىنى سېتىپ جېنىنى باقىدىغان ناپاك ئايالالاردىن پەرقلەندۇرمەك تەس. ئەگەر ئۇ ئالىملاردا كىم ئۈچۈن، نېمە ئۈچۈن ياشايدىغان تۈپ ھايات ئەقىدىسى شەكىللىنىپ بولغان بولسا، دۆلىتى ئۆزىگە موھتاج بولغان ئېغىر كۈنلەردە ئانا تۇپرىقىدىن بىر قەدەممۇ نېرى بولمىغان، خەلقىنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان بولاتتى. شۇڭا، ئىدىيە ۋە قىممەت قاراش بىز مەڭگۈ ئالدى بىلەن تەكىتلەيدىغان مەسىلە.»

ئوقۇغۇچىلارنىڭ سوئاللىرى تۈگەيدىغاندەك ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سوئال سورىماقچى بولۇپ، سورىماقچى بولغان سوئالغا ئۆزى جاۋاب بېرىپ كېتەتتى. گاھىلارنىڭ سوئالى جاۋاب بولۇپ

ئىپادىلىنەتتى. سوئاللار جەمئىيەت، ھايات، ماۋارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مىللىي مەدەنىيەت، خىزمەت قاتارلىق ساھەلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، بىر ـ بىرىدىن چوڭقۇر، بىر ـ بىرىدىن ئەھمىيەتلىك ئىدى. بىز تۆتەيلەن بۇ قىزىقىش ۋە ئويلىنىش دائىرىسى كېڭ ئوقۇغۇچىلارنى جاۋابلىرىمىز بىلەن قانائەتلەندۈرۈشكە تىرىشاتتۇق. ھېچكىمنىڭ ئانا تىلىدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ كۆڭۈللۈك سۆھبەتنى ئۈزۈپ قويغۇسى كەلمەيتتى. ۋاقىت ئۇزىراپ كەتكەچكە، ئاخىر ئۇلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى سۆز قىلىپ سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇردى.

بىز ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇرۇمچىدىن ئۇچ يەشىك كىتاب ئېلىۋالغانىدۇق. ئۇلار بىزنىڭ بۇ سوۋغىمىزدىن تولىمۇ خۇشال بولۇشۇپ كەتتى. ئۇلارمۇ بىزگە مەنىلىك قىلىپ «پىكاسسو» ماركىلىق داڭلىق قەلەمدىن بىردىن سوۋغا قىلدى. جالالدىن بەھرام ئەپەندى بىزگە ۋاكالىتەن رەھمەت ئېيتىپ: «بىز سىلەرنىڭ ئەتەي قەلەم سوۋغا قىلغانلىقىڭلاردىن ھەم مەمنۇن بولدۇق، ھەم ھېسىم ھېس قىلدۇق. بىز سىلەر سوۋغا قىلغان مۇشۇ قەلەم بىلەن خەلقىمىزنى رازى قىلىدىغان ئەسەرلەرنى يېزىشقا تىرىشىمىز. سىلەر بەرگەن بۇ قەلەمنىڭ سىياھىغا ھەرگىزمۇ سۇ قوشۇپ قويماسلىققا ۋەدە بېرىمىز» دېدى. ئوقۇغۇچىلار بۇ كاتتا يازغۇچىنىڭ سۆزىگە ئۇزاق چاۋاك چېلىشتى. شۇ چاغدا ئېسىمگە شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۇرنىڭ مۇنۇ رۇبائىيسى كەلدى:

ئەل ئۈچۈن يۈگۈرتسەك قەغەزدە قەلەم،
تاغلارنىڭ بېشىغا تىكەرسەن ئەلەم.
ۋە لېكىن سۇ قوشۇپ قويساڭ سىياھقا،
ئىزلىرىڭ تېز ئۆچۈپ، چېكەرسەن ئەلەم.

جۇڭگو دېڭىز ـ ئوكيان ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلار

جۇڭگو شەرقىي جەنۇب ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى زىيارەت خاتىرىسى

بىزگە «شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچىلار ئاشخانىسى» دىكى كىتاب ئىشكاپىنى ۋە ئىشكاپتىكى كىتابلارنىڭ تىزىملىكىنى بىر - بىرلەپ كۆرسەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئانا تىل، مەدەنىيىتى بىلەن بولغان چوڭقۇر ئىشتىياقىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە بىر ئاماللار بىلەن بۇ ئەپچىل «تارىم كۇتۇپخانىسى» نى بەرپا قىلىپ چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ كۇتۇپخانىسى بىزنىڭ زوقىمىزنى خېلىلا قوزغىدى. ئۇلارنىڭ ئانا دىيارىدىن يىراق جايدا ئوقۇش ۋە ياشاش جەريانىدا ئۆزلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت يىلتىزىغا بولغان ئوتتەك قىزغىن ھېسسىياتىنى ساقلاپ ۋە كۈچەيتىپ ئۆتۈۋاتقانلىقى بىزگە ئالاھىدە تەسىر قىلدى. ئۇلارنىڭ بۇ بىر ئىشكاپلىق «تارىم كۇتۇپخانىسى» نى زورايتىش ھەققىدە ئوقۇغۇچىلارغا چىقارغان مۇراجىئەتنامىسىنى ئوقۇساق مۇنداق قۇرلار چاقناپ تۇراتتى: «ھەممىمىز كۆڭۈل بۆلۈپ تەڭ كۈچەيدىغان بولساقلا، كۇتۇپخانىمىزدىن ئىبارەت بۇ كىچىك ئېقىن چوقۇم تارىم دەرياسىدەك زور ئېقىنغا ئايلىنىپ، چاڭقىغان دىللارنى قاندۇرغۇسى!»

جۇڭگو شەرقىي جەنۇب ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلار بىز -

گە يېڭىدىن تولىمۇ ئازادە ھەم رەتلىك سېلىنغان ئانا مەكتىپىنى تولۇق دېگۈدەك كۆرستىپ چىقتى. خاتىرە ئۇچۇن بەس - بەستە سۈرەتكە چۈشتى. ئۇلار ئالاھىدە تەييارلىغان سەرخىل ناخشا - ئۇسسۇللىرى بىلەن نوروز شادلىقىنى ئەۋجىگە چىقاردى.

بىز نەنجىڭدىكى ئوقۇغۇچىلار بىلەن نوروز بايرىمىنى بىللە ئۆتكۈزۈش جەريانىدا ئۇلارنىڭ قىزىقىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىنى، مىللىي ئاڭ - چۈشەنچىلىرىنىڭ يېتىلىۋاتقانلىقىنى، مىللىي مەدەنىيىتىدىن شەرەپ ھېس قىلىدىغانلىقىنى، مىللىي كەمسىنىش تۇيغۇسىنىڭ يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە ئىجتىمائىي ئالاقە ئىقتىدارىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتۇق. نەنجىڭدىكى نۇرۇز پائالىيىتى جەريانىدا توساتتىن شاڭخەيدىن كەلگەن نۇرسىماڭ گۇل ئىسىملىك بىر ئىستۇدېنت پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ قىز بىزگە ئۆزىنىڭ شاڭخەي مالىيە - ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىكەنلىكىنى، بىزنىڭ نەنجىڭگە نوروز پائالىيىتىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىمىزنى ئۇقۇپ، شاڭخەيدىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارغا ۋاكالەتەن شاڭخەيگە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. بىز بۇ قىزنىڭ 300 كىلومېتىردىن ئارتۇق مۇساپىنى بېسىپ ئاتايىتەن كەلگەنلىكىگە قاراپ تەسىرلەندۇق. ئاخىر مەسلىھەتلىشىپ «بارايلى» دېدۇق. دانىيەنىڭ بىر خەلقئارالىق چوڭ شىركىتىنىڭ ياڭجۇڭ شەھىرىدىكى تارمىقىدا ئىنژېنېرلىق قىلىدىغان ئاسمجان ئىسىملىك قورغاسلىق ياش مۇتەخەسسىس بىزنى شاڭخەيگە بىللە ئېلىپ بارىدىغان بولدى. ئاسمجان نەنجىڭدىن شاڭخەيگىچە بولغان سەپەردە بىزگە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ خەلقئارالىق چوڭ شىركەتلىرىدە ئىشلەۋاتقان ئۆزىگە ئوخشاش ياشلار ھەققىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچۇر سۆزلەپ بەردى. بىز ئۇلارنىڭ رىقابەت كەسكىن بولۇۋاتقان بۇگۈنكى دۇنيادا بىلىم، قابىلىيەت ۋە ساپا جەھەتتە باشقىلارنى قايىل قىلىپ، يۇقىرى ئىش

2009 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى جۇڭگو شەرقىي جەنۇب ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار بىلەن چۈشكەن خاتىرە سۈرەت.

ھەققى ئېلىپ، تېگىشلىك ھۆرمەت تېپىپ ئىشلەۋاتقانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇدۇق.

نەنجىڭدىن شاڭخەيگىچە بولغان سەپەردە جالالىدىن بەھرام ئەپەندى نەنجىڭدىكى ئىستۇدېنتلاردىن ئايرىلىپ كۆڭلى يېرىم بولۇۋاتقانلىقىنى، ئىككى كۈن جەريانىدا ئۇلارغا ئىچەرگىشىپ ئامراق بولۇپ قالغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ سوئاللىرىنىڭ قۇلاق تۈۋىدە جاراڭلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى، قارشى ئالغان، ئۇزاتقان چاغدىكى ھاياجانلىق چىرايلىرىنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيۋاتقانلىقىنى سۆزلەپ، بۇ قېتىمقى نەنجىڭدىكى نورۇز پائالىيىتىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇنتۇلغۇسىز بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئاندىن ھەممىمىزگە ۋاكالىتەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇمىدىنى يەردە قويمىغان مەرىپەتپەرۋەر سودىگەر ئەكبەر ھاجىمغا رەھمەت ئېيتتى.

ئەكبەر ھاجىم كۆپ كىتاب ئوقۇيدىغان ئۇقۇمۇشلۇق سودىگەر بولغاچقا، نورۇز پائالىيىتى جەريانىدا باشتىن ـ ئاخىر سوئال ـ

سۆھبەتلەردە بىللە بولۇپ بىز توغرۇلۇقمۇ چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولغانىدى. ئۇ بىزگە بۇ قېتىمقى پائالىيەتنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ ئويلىغىنىدىن ئارتۇق بولغانلىقىنى، مۇشۇنداق ئۇچراشتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تەشكىللەشكە كۈچ چىقىرىپ، ئىستۇدېنتلار بىلەن زىيالىيلار ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈك بولۇش ئىرادىسىگە كەلگەنلىكىنى سەممىيلىك بىلەن بىلدۈردى. ئۇ يەنە ئۇيغۇر تىل ـ يېزىقىدا نەشر قىلىنغان كىتاب ـ ژۇرناللارنى سېتىۋېلىپ، نەنجىڭ، شاڭخەيدىكى بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە بىردىن «تارىم كۇتۇپخانىسى» قۇرۇۋېلىشىغا كۈچ چىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

بىز شاڭخەيدە شاڭخەي مالىيە ـ ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچىلار ھەم ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن يېرىم كۈن سۆھبەتتە بولدۇق. خاتىرە سۈرەتكە چۈشتۇق. ئوقۇغۇچىلار سۆھبەت جەريانىدا ئۆزلىرى قىزىقىدىغان، كۆڭۈل بۆلىدىغان، چۈشىنىشنى خالايدىغان مەسىلىلەرنى بەس ـ بەستە سوراشتى. كەيپىيات ئازادە، سۆھبەت ناھايىتى ئەھمىيەتلىك بولدى. ئوقۇغۇچىلار بىز بىلەن قىيمىغان ھالدا خوشلاشتى.

2009 ـ يىلى 5 ـ ئاپرېل، ئۈرۈمچى

يۇلتۇزلار يالتىرىغاندا ...

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ بوكسچىلىرىمىز ھەممە كىشى كۆز تىكىدىغان چېمپىيونلۇق سۇپىسىغا پات ـ پات چىقىپ تۇرىدىغان بولدى. ھەر قېتىم ئۇلار غالىبلارلا قەدەم قويالايدىغان سۇپىدا تۇرۇپ بويىنىغا مېدال ئېسىپ، قوللىرىدا گۈللەرنى پۇلاڭلىتىپ تاماشىبىنلارغا ئېھتىرام بىلدۈرگەندە، ئۆيلىرىدە تېلېۋىزورغا تەققزالىق بىلەن قادىلىپ ئولتۇرغان مىليونلىغان كىشى ئۇلارنىڭ غالىبلارغا خاس تۇرقىغا قاراپ ئىچ ـ ئىچىدىن سۆيۈنۈپ، پەخىرلىنىش تۇيغۇسىغا چۆمىدۇ. غەلىبە مېۋىسى ھەرقاچان شۇنچە تاتلىق. بۇنداق غالىبىيەت شادلىقىغا تولغان مىنۇتلاردا كىممۇ ھاياجانلانمىسۇن؟ كىممۇ بۇ غالىب ئەزىمەتلەرگە تەبەسسۇم بىلەن قارىمىسۇن؟ مىڭلىغان، مىليونلىغان خىرە يۇلتۇز ئارىسىدا توساتتىن

fenbei.com

ۋاللىدە يالتىرىغان نۇرانە يۈلتۇزنى كۆرگەندە كىمنىڭمۇ كۆز چاناق-لىرىدا ياش ئۇنچىلىرى لىغىرلىمىسۇن؟ دائىم باشقىلارنىڭ نەتىجە-لىرىنى كۆرۈپ مۇرەككەپ ھېسسىيات ئىچىدە تېلېۋىزور تىزگىنە-كىنىڭ كۇنۇپكىسىنى بېسىۋېتىدىغان بىر ئادەم، كەسكىن ھەم رە-ھىمسىزلىك بىلەن ئېلىشىدىغان بوكس سەھنىسىدە ئۆز قېرىنىدە-شىنىڭ قولىنىڭ رېپىرى تەرىپىدىن «يەڭدى» دەپ ئېگىز كۆتۈرۈل-گەنلىكىنى كۆرگەندە، ئولتۇرغان ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتمەي تۇرالامدۇ؟! غەلىبە شادلىقىنىڭ تەمىنى تېتىشقا تولىمۇ تەشنا بولۇپ كەتكەن بىر يۇرەك بۇنداق چاغدا يېرىلىپ كەتكۇدەك ھاياجان بىلەن دۇپۇلدىمەي نورمال سوقالامدۇ؟!

1997 - يىلى ئابدۇشۇكۇر مىجىت «جۇڭگو بوكس پادىشاھى» دې-گەن ئالتۇن كەمەرنى بېلىگە باغلىغاندا، بۇ ئۇنتۇلماس شان - شە-رەپتىن يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە جىمى ئادەمنىڭ قەلبى ئېي-تىپ تۇگەتكۈسىز ھاياجانغا تولغانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چوڭ - چوڭ تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىدە پەقەت باشقىلارنىڭ غەلىبە خەۋە-رىنى ئاڭلاشقىلا ئادەتلىنىپ كەتكەن قۇلىقىمىزغا ئۆزىمىزنىڭ بوكس چولپانلىرىنىڭ غەلىبە خەۋىرى ئۇزۇلمەي ئاڭلىنىپ تۇرىدە-غان بولدى. 1999 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى ئۆزبېكىستان جۇمە-ھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئاسىيا بوكس لەۋ-ھە تالىشىش مۇسابىقىسىدە ئابدۇراخمان ئابلىكىمنىڭ چېمپىيون بولۇشى، ئارقىدىنلا قانات ئىسلامنىڭ سىدنېي ئولىمپىك تەنھەرىكەت يېغىنىدا مىس مېدالغا ئېرىشىشى، ھەر نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەن-ھەرىكەت يېغىنىدا ئالتۇن مېدال ئالىدىغان ئەزىمەتلىرىمىزنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا چىقىشى، بۇ يىل كۇزدە شەندۇڭنىڭ جە-نەن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە 11 - نۆۋەتلىك تەن-ھەرىكەت يېغىنىدا قانات بىلەن مۇھەممەتتۇرسۇن چوڭنىڭ بىراقلا چېمپىيون بولۇشى شىنجاڭ بوكس كوماندىسىدىكى ئەزىمەتلەرنىڭ ھەممىسىنى كۆزىمىزگە قەھرىمانلاردەك كۆرۈنىدىغان قىلىۋەتتى.

ھەقىقەتەنمۇ، شىنجاڭ بوكس كوماندىسى قۇرۇلغان 1994 ـ يىلىدىن بۇگۈنگىچە بولغان 15 يىل مابەينىدە جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى چوڭ ـ كىچىك مۇسابىقىلەردە قولغا كەلتۈرگەن ئالتۇن مېدال سانى 55 كە يېتىپ، شىنجاڭنىڭ تەنتەربىيە ساھەسىدىكى كوزىر كۇماندا بولۇپ قالدى. بىر ئەمەس بىرنەچچە چولپان بارلىققا كەلگەن مۇنەۋۋەر كوماندا بولۇپ قالدى. خەلق ھەۋەس قىلىدىغان، سۆيۈنىدىغان، پەخىرلىنىدىغان غالىب كوماندا بولۇپ قالدى. قىسقىسى، شىنجاڭ بوكس كوماندىسى 15 يىل ئىچىدە ئاپتونوم رايونىمىزدىن ھالقىپ، جۇڭگوغا يۈزلەنگەن كۈچلۈك كوماندا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خەلقئارا ئاغا يۈزلەنگەن داڭلىق كوماندا بولۇپ قالدى. مەملىكەت بويىچە 11 ـ نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنى ئاخىرلاشقاندا ئۆتكۈزۈلگەن مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىندا، خەلقئارا بوكسچىلار بىرلەشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، جۇڭگو بوكس باشقۇرۇش مەركىزىنىڭ مۇدىرى چاڭ جيانىڭ شىنجاڭ بوكس كوماندىسىنى «شىنجاڭ بوكس كوماندىسى بۇ قېتىمقى تەنھەرىكەت يىغىندا سەۋىيەسىنى قالتىس نامايان قىلدى. ئۇلارنىڭ ماھىرلىرى باتۇر ھەم چىدامليق، ھازىر شىنجاڭ بوكس ماھىرلىرى جۇڭگو بوكسچىلىقىدىكى تايانچ كۈچ بولۇپ قالدى. شىنجاڭ بوكسچىلىقى جۇڭگو بوكسچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشتى» دەپ تەرىپلىدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ماھارەت تەنتەربىيەسى ھېيلە ـ نەيرەڭدىن خالىي ساھە. ماھارەت تەنتەربىيەسى تۈرىگە كىرىدىغان بوكس مۇسابىقىسى تېخنىكۇ ئۇچۇق ـ ئاشكارا سەھنە. بۇ سەھنىدە قەيسەر، چىدامچانلىقى يۇقىرى، تېخنىكىسى ئۇستۇن، ئىنكاسى تېز، پىسخىكىسى تۇراقلىق، تاكتىكىغا ماھىر، رەقىبىنى تەھلىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە، ۋەزىيەتكە قاراپ ئىش كۆرەلەيدىغان، جانلىق، تېتىك، چەبدەس مۇنەۋۋەر بوكسچى بولماي تۇرۇپ چولپانلىق تاجىنى كىيىش مۇمكىن ئەمەس، بىر كوماندا بىر ئەمەس، بىر توپ مۇنەۋۋەر بوكسچىغا ئىگە كۈچلۈك قوشۇن بولماي تۇرۇپ، بوكس ساھە-

سىدىكىلەرنىڭ قايىللىق بىلەن تەرىپلىشىگە مۇيەسسەر بولۇشى تې-
خىمۇ مۇمكىن ئەمەس. كەسپىي ساھەدىكىلەرنىڭ تىلى بىلەن ئېيتې-
قاندا، بوكس مۇسابىقىسى كۆز يېشىغا ئىشەنمەيدۇ، ئۇ ئەمەلىي نە-
تىجىگىلا قارايدۇ، يەڭگۈچىنىلا قەھرىمان دەپ تونۇيدۇ.

«جۇڭگونىڭ ئولىمپىكى» دەپ تەرىپلىنىدىغان، تۆت يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا 1997 ـ يىلىدىن 2009 ـ يىلىغىچە ئۇدا تۆت قېتىم ئىزچىل ئالتۇن مېدال ئېلىپ كېلىۋاتقان شىنجاڭ بوكس كوماندىسى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مې-
ھارەت تەنتەربىيەسى ساھەسىدە خەلقىمىزنىڭ ئىشەنچىسىنى ئې-
شۇرغان، شان ـ شەرەپ ئېڭىنى ئويغاتقان، ئۇمىدى باغلانغان بىر-
دىنبىر كۈچلۈك كوماندا بولۇپ قالدى.

ئاۋام چېمپىيونىنلا ئېسىدە ساقلايدۇ. يەڭگۈچىگىلا مەدھىيە ئو-
قۇيدۇ. چۈنكى ھەرقانداق خەلق كۈچلۈكلەردىن بولۇشنى ئارزۇ قې-
لىدۇ. قەھرىمانىنى چوڭ بىلىدۇ. «قەھرىمان ۋە قەھرىمانغا چوقۇ-
نۇش» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى كارلىكنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتې-
قاندا، قەھرىمانغا ئېتىبار بەرمەيدىغان مىللەت ياكى دەۋر ئەرزىمەس
بولۇپ قالىدۇ. كىشىلەر تارىختىكى ياكى ھازىرقى مەشھۇر شەخس-
لەرگە ھەۋەس قىلىدۇ ۋە چوقۇنىدۇ، ھەتتا ئۇلارنىڭ كەمچىلىك، خا-
تالىقلىرىغىمۇ مەستلىكى كېلىدۇ. چۈنكى، تارىخنى ھەقىقىي مەنە-
سى بىلەن ئېيتقاندا قەھرىمان يارىتىدۇ. مىللىي قەھرىمانلىرى كۆپ
مىللەتنىڭ شان ـ شەرەپ تۇيغۇسى كۈچلۈك بولىدۇ. مىللىي قەھ-
رىمانلىرى كەمچىل مىللەتنىڭ ئەۋلادلىرى قەھرىمانىنى سىرتتىن
«ئىمپورت» قىلىدۇ. سىرتتىن «ئىمپورت» قىلىنغان قەھرىمانلار-
نىڭ نىسبىتى ئاشقانسېرى مىللىي ئىشەنچ يوقىلىپ بارىدۇ. مىللىي
قەھرىمانلار بىر خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىنى ئاشۇرىدىغان
كۈچ ـ قۇۋۋەت مەنبەسى. قەھرىمانلىق بىر مىللەت تارىخىنىڭ ئەڭ
نۇرلۇق سەھىپىسى. مىللەتنىڭ شان ـ شەرىپى ئۇچۇن پايدىلىق
ھەرىكەتلەر ئىچىدە قەھرىمانلىقتىن ئېشىپ چۈشىدىغان ھەرىكەت

بولمىسا كېرەك. ئەجدادلىرى قەھرىمان خەلقنىڭ ئەۋلادلىرى غۇ-رۇرلۇق كېلىدۇ. شۇنداق بولغاچقا، 1812 - يىلى 7 - سېنتەبىردە 33 ياشلىق ناپولېئون رۇسىيە ئارمىيەسى بىلەن ھايات - ماماتلىق چوڭ جەڭ باشلىنىش ئالدىدا ئەسكەرلىرىگە: «ئەۋلادلىرىڭلار مەغرۇر تەلەپپۇزدا سىلەرنىڭ بۇگۈنكى باتۇرلۇقۇڭلار توغرۇلۇق سۆزلەيدىغان بولسۇن!» دەپ ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى ئاشۇرغان.

قىزىق يېرى شۇكى، كۆپ ھالدا قەھرىمان، بولۇپمۇ سالاپەتلىك قەھرىمان رەقىبلىرىنىڭ نەزىرىدىمۇ ھەۋەس قوزغايدۇ. پەزىلىتى پۈچەك، گەپ - سۆزى ئالجوقا، خاراكتېرى ئاجىز، مىجەزى تۆتۇ-رۇقسىز ئەرزىمەس رەقىبلەرنى كىشىلەر قىلچە مەنسىتمەيدۇ. ئاسىيا ۋە ياۋروپا تارىخىدا مىسلىسىز شانلىق سەھىپىلەرنى ياراتقان قەدىمكى زامانداشكى ئەڭ باتۇر خەلق ھۇنلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى نەچچە ئەۋلاد سۇلالە - خانلىقلارنىڭ ئەشەددىي رەقىبى بولسىمۇ، لېكىن بۇ سۇلالە - خانلىقلارنىڭ نەزىرىدە ھۇنلار يەنىلا ھەۋەس قىلىدىغان ئوبيېكت ھېسابلانغان. مىسال ئۈچۈن ئالساق، ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىيون ساۋ ساۋ (155 — 220) نىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان مۇئامىلىسىدە بىر قىزىق ئىش بولغان: تارىخىي كىتابلاردا تەسۋىرلىنىشچە، ساۋ ساۋ كىچىكىدىنلا زېرەك، پۇرسەتكە قاراپ ئۆزگىرىشكە ماھىر ئىكەن. قائىدە - تۈزۈملەر بىلەنمۇ ئانچە كارى يوق، تۈرمۇشتا ئەركىن ئىكەن. كىتاب ئوقۇشقا ھېرىسمەن، شېئىر - نەزم يېزىشقا ماھىر، ھوقۇقدارلارنى پىسەنتىگە ئالمايدىغان ئادەم ئىكەن. ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە رەقىبلىرىنى بىر - بىرلەپ يېڭىپ، ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ ئۆز ئالدىغا جاھان سورىغان. ئۇ مۇشۇ جەريانداا ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن سىياسىي، ھەربىي ئىقتىدارىنى نامايان قىلغان. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ۋېي خانلىقىغا قوشنا ئولتۇرىدىغان جەنۇبىي ھۇنلارنىڭ بىر سەركەردىسى ساۋ ساۋنىڭ ھۇزۇرىغا ئەلچىلىككە كەپتۇ. ئۆزىنى جاھاندا بىر سانايدىغان ساۋ ساۋ بۇ چاغدا ئۆزىنىڭ تازا قامەتلىك ئە-

مەسلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ ناھايىتى جىددىيلىشىپ كېتىپتۇ. ئۇ يايلاق باتۇرلىرى ھېسابلىنىدىغان ھۇنلارنىڭ ھەيۋىسى زور، قاۋۇل، كۈچتۇڭگۇر كېلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، ئادەتتىكىچە تۇرقى بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا چۈكۈنەم كۆرۈنۈپ قالماسلىق ئۈچۈن، ئېگىز ۋە سالاپەتلىك دۇئانبېگى سۈي يەننى ئۆزىنىڭ ئورنىدا تەختىتە ئولتۇ-رۇپ ھۇن سەركەردىسىنى قوبۇل قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. ئۆزى بولسا، تەختىنىڭ يېنىدا دۇئانبېگى سۈپىتىدە تۇرۇپتۇ. ھۇن سەر-كەردىسى كېلىپ، كۆرۈشۈش تامام بولغاندىن كېيىن، ساۋ ساۋنىڭ ھۇن سەركەردىسىنى ئۇزاتقىلى چىققان ۋەزىرى ئۇنىڭدىن: «جانابلە-رىدىن سوراپ باقسام، بىزنىڭ پادىشاھ ئالىيلىرىمىز ھەققىدە قانداق تەسىراتتا بولدىلىكىن؟» دەپ سوراپتۇ. ھۇن سەركەردىسى ناھايىتى تەبىئىيلا: «پادىشاھىڭلار قارىماقىغا جەسۇر كۆرۈنسىمۇ، كۆزلىرىدىن ئىرادىسىزلىكى، پاراسەتسىزلىكى چىقىپ تۇرىدىكەن. قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. ئەمما، يېنىدىكى دۇئانبېگى ئادەمگە باشقىچە تەسىرات بېرىدىكەن. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن قەيسەرلىكى، قابىللىقى چىقىپ تۇرىدىكەن. ئاشۇنىڭ قولىدىن چوڭ ئىشلار كېلىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ۋەزىر بۇ گەپنى ساۋ ساۋغا ئېيتىپ بەرگەندە ساۋ ساۋ قىلمىشىنىڭ ئەكسىچە ئۇنۇم بەرگەنلە-كىدىن، ھۇنلارغا كۆچلۈك پادىشاھ سۈپىتىدە تەسىر بېرەلمىگەنلە-كىدىن پۇشايمان قىلىپ، قاتتىق ئۆكۈنۈپتۇ. كۆچلۈكلەردىن بو-لۇشنى ئارزۇ قىلىش، بولۇپمۇ رەقىبىگە، رىقابەتچىسىگە كۆچلۈك تەسىرات بېرىشكە تىرىشىش ئەلمىساقتىن بېرى بارلىق ئىنسانلارغا ئورتاق خاھىش. چۈنكى كۆچلۈكلەرنىڭ ھەممىسى قەھرىمان بولال-مىسىمۇ، ئەمما كۆپ ھاللاردا قەھرىمان كۆچلۈكلەردىن چىقىدۇ.

قەھرىمانلىق ھەقىقەتەنمۇ يۈرەكنى لەرزىگە سالىدىغان ھەرە-كەت. بۇلبۇل چاڭلىداپ سايراشلىرى بىلەن سۆيۈملۈك بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە ئالاھىدە ئورنى يوق. بۇركۇت يىرتقۇچ قۇش بولسىمۇ، باتۇر بولغاچقا كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھېيىقىپ، ئۇنى

ھۆرمەتلەپ، ئۇنىڭغا ھەۋەس بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. بايراق ۋە گېربلىرىغا ئۇنىڭ شەكلىنى چۈشۈرىدۇ. شۇڭا، مىللىي قەھرىمان بىر خەلقنىڭ قەلبىدە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ. مىللىي قەھرىمان مىللەتنىڭ پەخرى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قەھرىمانلار بارلىققا كېلىدىغان سەھنە ـ سورۇنلارنى تېخىمۇ كېڭەيتتى ۋە دەۋر تۈسىگە ئىگە قىلدى. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە قەھرىمانلىق قارىشىمۇ كۆچلۈك ئىنسانىيلىق تۈسىگە ئىگە بولدى. بىر خەلقنىڭ قەلبىدە قەھرىمان ئاتىلىش ئۈچۈن، جەزمەن جەڭ مەيدانلىرىدا جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلىش بىردىنبىر شەرت بولماي قالدى. ئەلۋەتتە، قەھرىمان پەقەت ئۇرۇش ئوتلىرى ئىچىدىلا بارلىققا كېلىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. سادام ئامېرىكىلىقلارغا باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئېتىپمۇ ئىراقلىقلارنىڭ قەلبىدە قەھرىمان ھېسابلىنالمىدى، ئادەتتىكى بىر مۇخبىر بولغان زەئىد بولسا ئامېرىكا پىرېزىدېنتى بۇشقا ئايىغىنى ئېتىش بىلەن ئىراقلىقلارنىڭ قەلبىدە مىللىي قەھرىمانغا ئايلىنىپ كەتتى. بىز نوزۇگۇمنىڭ تارىخىمىزدىكى نامى ئۆچمەس قەھرىمان ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. ئويلاپ باقساق نوزۇگۇمنىڭ قەھرىمانلىقى ھەرگىزمۇ قىر ـ چاپ مەيدانلىرىدا ئىپادىلەنگەن ئەمەس. بەلكى بېشىغا ھەرقانچە ئېغىر كۈن كەلسىمۇ خەلقىنى قۇل قىلغان دۈشمەننىڭ خوتۇنى بولۇشنى خالىمىغانلىقى بىلەن ئىپادىلەنگەن. مۇنداقچە ئېيتقاندا، نوزۇگۇم قولىدا قىلىچ تۇتۇپ «ئۇرۇش قەھرىمانى» بولغان قىز ئەمەس، بەلكى ئىشتانبېغىنى چىڭ تۇتۇپ «ئىپەت قەھرىمانى» بولغان قىز. نوزۇگۇمنىڭ قەھرىمانلىقى قەلبىمىزنى قانچىلىك دەرىجىدە لەرزىگە سالىدىغانلىقى ھەممىمىزگە ئايان. دېمەك، قەھرىمان ئوخشاش بولمىغان سورۇن ۋە ئالاھىدە شارائىتتا ئىپادىلىگەن باتۇرانە ھەرىكەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ئەنە شۇنداق ئالاھىدە مۇنۇتلاردا ئىپادىلىگەن باتۇرلۇقى بىلەن ئۇلار ئەۋلادلار قەلبىدە نامى مەڭگۈ يادلىنىپ تۇرىدىغان ئەزىمەتكە ئايلە-

نىدۇ. قەھرىمانلىق ــ بىر خىل كىشىلىك ئەخلاق ـ پەزىلەتكە، ھەرگىزمۇ بىر خىل قىلمىش ئەمەس. قەھرىمانلىق ئىدىيە، خۇ ـ شاللىق ۋە بەختنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەھرىمانلىقنىڭ ئۆلچەم ـ لىرى ھەر خىل بولىدۇ. بۇرچ چەكلىك، تۆھپە چەكسىزدۇر؛ ھەققا ـ نىيلىق ئۈچۈن ئىزتىراپ چېكىش، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش؛ ئۆز ـ ئۆزىگە جەڭ ئېلان قىلىش، ئۆزىدىن ھالقىش؛ گۈزەل غايە ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتا باشقىلاردىن ئارقىدا قالماسلىق قاتارلىقلار. مۇ ـ شۇنداق ئادەملەر قەھرىمان بولمىسا، كىم قەھرىمان سانىلىشى كېرەك؟

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ياۋروپادا ئولىمپىك تەنھەرىكەت يى ـ غىنىنىڭ بارلىققا كېلىشى مىللىي قەھرىمانلارنى دوستانە سو ـ رۇنلاردىمۇ بارلىققا كېلىدىغان ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلدى. رىقابەت كەسكىن بولىدىغان تەنتەربىيە مۇسابىقە مەيدانلىرى كىشىلەر خۇ ـ شاللىق ۋە تەقەززالىق بىلەن تاماشا كۆرىدىغان، شۇنداقلا يېڭى ـ يېڭى قەھرىمانلار بارلىققا كېلىدىغان سەھنە بولۇپ قالدى.

بىزنىڭ بوكس چولپانلىرىمىز يېڭى تارىخىي شارائىتتىكى يې ـ ڭىچە مىللىي قەھرىمانلاردۇر. بىز ئۇلاردىن ئوخشاشلا پەخىرلىنى ـ مىز، ئۇلارنى قەدىرلەيمىز. بىز ئۇلارغا مەدھىيەگە تولغان سۆزىمىز بىلەن، ھۆرمەتكە تولغان كۆزىمىز بىلەن، تەبەسسۇم يېغىپ تۇرغان يۈزىمىز بىلەن ئالقىش ياغدۇرىمىز. شۇبھىسىزكى، قەھرىمانىنى قە ـ دىرلەش بىر تۇرلۇك ئەخلاق!

ئەلۋەتتە، بوكس سەھنىسىدىكى ھەرقانداق بىر قەھرىمانىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ۋە شان ـ شەرىپىنىڭ كەينىدە جاپا ـ مۇشەققەتلىك بىر جەريان بولىدۇ. بوكس سەھنىسىدە چولپان بولۇپ چاقنىغان ھەرقانداق ئەزىمەتنىڭ كەينىدە يۇقىرى سەۋىيەلىك، تەلەپچان، پىشـ ـقان بىر مەشقاۋۇل بولىدۇ. شىنجاڭ بوكس كوماندىسىنىڭ خەلقئارا سەۋىيەلىك كۈچلۈك كوماندىغا ئايلىنىشىدا، ھەر قېتىملىق مۇسا ـ بىقىلەردە غەلىبە ـ ئۇتۇقلارغا ئۇزۇلمەي ئېرىشىشىدە، شىنجاڭ

بوكسچىلىقىنىڭ بەرپاچىسى، جان كۆيەر پاسىبانى، خەلقئارا دەرد-جىلىك داڭلىق مەشقاۋۇل ئابلىكىم ئابدۇرېشىت ئەپەندىنىڭ سىڭ-دۇرگەن ئەجرىگە ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ 15 يىلدىن بۇيان بىر - بىرىدىن باتۇر بوكسچىلارنى تەربىيەلەپ، قەھرىمانسىراپ كەتكەن قەلبىمىزگە كەينىدىن ئىپتىخار تۇيغۇسى ئاتا قىلىپ كېلىۋاتقان تۆھپىسى زور مىللىي قەھرىمان. مەن كۆرگەن ئابلىكىم ئەپەندى بوكس ئۇچۇنلا ياشايدىغان ئادەم. ئۇ كەسپىي قابىلىيىتى يۇقىرى، مۇستەقىل ئىدىيەسى بار، دۇنيا قارىشى پىشقان، پىكىر قىلىشقا ماھىر، تەھلىل كۇچى كۈچلۈك، كىتاب ئوقۇشقا ئامراق، خاسلىقى روشەن، گەپ - سۆزى تۇز، خاراكتېرى كەسكىن، مىجەزى قوپال، چىراي - شەكلى ئاريانلارغا خاس ئەزىمەت سۇپەت مەشقاۋۇل. ئۇنىڭ ئەڭ كۆپ تەكىتلەيدىغان گەپى «باھانەڭنى قوي!» دېگەن مەشھۇر سۆزدۇر. مەن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشقان تۇنجى سائەتتىلا، ئۇنىڭ بۇ مەشھۇر سۆزنى تىلغا ئالغانلىقىغا دىققەت قىلغانىدىم. بۇ مەشھۇر سۆز ئامېرىكا قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپى (باشقىچە ئاتىلىشى غەربىي پوينت ھەربىي مەكتىپى) نىڭ ئەقىدىسى ھەم مىزانى ئىدى. ئۇ گەپ ئارىلىقىدا «مەن ئامېرىكىلىق فىرور كېيىپ يازغان ‹باھانەڭنى قوي!›، دېگەن كىتابنى ئوقۇشتىن ئىلگىرىلا كوماندىدىكى بالىلارغا مۇشۇنداق تەلەپ قويياتتىم. 2004 - يىلىنىڭ بېشىدا ئاشۇ كىتابنى ئوقۇپ، بۇ خىل قارىشىم تېخىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. مەن ئۇ كىتابنى يادلىۋالغۇدەك دەرىجىدە ئوقۇغان» دېدى. ئۇ ماڭا يەنە مۇنداق دېدى: «مەن كوماندىدىكى بالارنى سىستېمىلىق مەشق قىلىشقا يېتەكلەيمەن. ئۇلاردىن يۇرىكىنى بېرىپ مەشق قىلىشنى تەلەپ قىلىمەن. مەشق ئۇچۇن مەشق قىلىشىغا قارشى تۇرىمەن. ئادەتتە بىر بوكسچى بىركۇن تەلەپ بويىچە ئۆلچەملىك مەشق قىلسا، بەدىنىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى كىلوگىرامغا يېقىن تەر چىقىدۇ. ئەلۋەتتە، ھەرقانداق تۇرىكى مەشقتە تەر چىقىدۇ. ئەمما، يۇرىكىنى بېرىپ قىلغان مەشق

بىلەن يۈرىكىنى بەرمەي قىلغان مەشىقىنىڭ ئۇنۇمى ئوخشىمايدۇ. شۇڭا، مەن تەر بىلەن تەر ئوخشمايدۇ، قان بىلەن قان ئوخشمايدۇ، دەپ قارايمەن. مۇسابىقە مەشقىنىڭ داۋامى. يۈرەكنى بېرىپ ياخشى مەشىق قىلمىغاندا مۇقەررەر ھالدا مۇسابىقىدە كەتكۈزۈپ قويۇش كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجە كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغاندا، ھەرقاندىقى ئۇنى ـ بۇنى دەپ باھانە كۆرسىتىشكە ئۇرۇنسا، باھانىڭنى قوي! دەپ ئۇلارنىڭ باھانە كۆرسىتىشىگە يول قويمايمەن. سەن مەشىقنى ئىچ ـ ئىچىڭدىن قاينىپ قىلغانمۇ ـ يوق؟ مەشىق جەريانىدا كىچىك ئىشلارغا سەل قارىغانمۇ ـ يوق؟ كىم ئۇچۇن، نېمە ئۇچۇن مەشىق قىلىۋاتقانلىقىڭنى چىن مەنىدىن چۈشەنگەنمۇ ـ يوق؟ دەپ ۋاقىراپ كېتىمەن. ماڭا چولپان كېرەك، نەتىجە كېرەك. كىمكى بىر پاتمان باھانە ـ سەۋەبلەرنى سۆزلەپ ئۆزىنى ئاقلاشقا ئۇرۇنسا، بىزنىڭ بوكس كومانىمىزدا بۇنداقلارغا ئورۇن يوق! قەتئىي نىيەت بىلەن يېڭىباشتىن پىلان تۈزۈپ، سىستېمىلىق مەشىق قىلىپ، ئۆزىدىن ھالقىش كېرەك» دېدى.

ئابلىكىم ئەپەندى كوماندىدىكى بالىلارغا يەنە «شان ـ شەرەپ تۈيغۇسى بىزنىڭ كوماندىنىڭ جېنى» دېگەن قاراشنى سىڭدۈرۈۋېتىپتۇ. ئەلۋەتتە، شان ـ شەرەپ تۈيغۇسى بولمىغان كوللېكتىپتىن پارلاق ئىستىقبال كۈتكىلى بولمايدۇ. بوكس كوماندىسىنىڭ مەشىق زالىغا كىرگەن كىشىنىڭ كۆزىگە ئالدى بىلەن تامغا چوڭ قىلىپ يېزىلغان «ۋەتەننىڭ شان ـ شەرىپى ھەممىدىن ئەلا» دېگەن شوئار چېلىقىدۇ. ۋەتەننىڭ، مىللەتنىڭ شان ـ شەرىپىنى باشقا كىشىلەر ئەمەس، دەل شان ـ شەرەپ تۈيغۇسى كۈچلۈك كىشىلەر رويابقا چىقىرىدۇ. شان ـ شەرەپ ئېڭى تۆۋەن كىشىلەرنىڭ غايىسى نامرات، ئىرادىسى ئاجىز، قۇربان بېرىش روھى سۇس كېلىدۇ. ئابلىكىم ئەپەندى: «شەرەپ تۈيغۇسى كۈچلۈك ئادەمنىڭ خىزمەت قىزغىنلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. كوماندىمىزدىكى ئەزىمەتلەرنىڭ ھەرقاندىقى شان ـ شەرەپنىڭ نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق بىلىدۇ. شۇڭا، خىزمەت، تۇرمۇش، ئالاقە قاتارلىق ھەرقانداق ئىش-تا نەتىجە قازىنىشقا، ئۆزىنى قەدىرلەشكە ھەرگىز سەل قارىمايدۇ» دېدى.

كەسىپ ئەھلى بولمىغان كىشىلەر ئادەتتە «بوكس چولپىنى بولۇش ئۈچۈن زاڭاقلىرى يانجىلىپ، بۇرۇنلىرى ماكچىيىپ، يۈز ـ كۆزلىرى يېرىلىپ كەتسىمۇ ئەرزىيدۇ» دەپ قارايدۇ. مەنمۇ شۇنداق قارايتتىم. ئابلىكىم ئەپەندى گەپ ئارىلىقىدا «بوكس سەھنىسىدە چولپان بولۇش بىر بوكسچى ئۈچۈن ھەممىدىن مۇھىم، ئەمما، بوكس چولپىنى بولۇش تولىمۇ مۇشكۇل ئىش. ئۇزاق مۇددەتلىك، يۇقىرى سۈپەتلىك مەشىق جەريانى بولماي تۇرۇپ يارامليق بوكسچى بولغىلى بولمايدۇ. بوكسچى بولغان ئادەمدە قاۋۇل بەدەن، كۈچلۈك مۇسكۇل، ئېغىر مۇشت بولسىلا بولمايدۇ. سەۋرچانلىق بىلەن زېرىكمەي مەشىق قىلىدىغان ياخشى ئادەت، مۇسابىقە جەريانىدا پۈر-سەتنى ئىگىلەيدىغان دىت، رەقىبىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن ئاجىز-لىقىنى بايقىيالايدىغان سەزگۈر كاللا، تاكتىكا جەھەتتىكى جانلىق-

لىق، مۇداپىئە جەھەتتىكى ماھىرلىق بولۇشى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، مۇسابىقە جەريانىدا ھەم بۆرە، ھەم تۈلكە مەجەز بولۇشى كېرەك» دې- دى. ئۇنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىدىن قوماندانلارغا خاس پاراسەت چىقىپ تۇراتتى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ بارلىقىنى ئۆز كەسپىگە بېغىشلىغان، يې- تىلگەن مەشقاۋۇل ئىدى. بۇ قېتىم جەنۇبنى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە 11 ـ نۆۋەتلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە بارغان «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ مۇخبىرى تۇرسۇنجان ھامۇت شىنجاڭ بوكس كوماڭ- دىسىدىن مۇسابىقىگە قاتناشقىلى بارغان 10 ماھىرىدىن ئىككىسىنىڭ ئالتۇن، بىرىنىڭ كۈمۈش، بىرىنىڭ مىس مېدال ئېلىشتەك، تۆتەي- لەننىڭ 5 ـ لىككە ئېرىشىشتەك ئالاھىدە نەتىجىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش جەريانىدا ئابلىكىم ئەپەندىگە ئېچىدىن قايىل بولۇپ مۇنداق يازغان: «ئابلىكىم ئەپەندى كىشىنى ئېپتېخارلاندۇرى- دىغان بۇ نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈش ‹فىلىم› ىغا ناھايىتى جايىدا ‹رېژىسسور› لۇق قىلدىكى، مۇسابىقە خۇددى ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغاندەك، باشتىن ـ ئاخىر ئۇنىڭ پەرەز قىلغىنىدەك بولۇپ چې- تى. ئۇنىڭ جۈڭگو بوكسچىلىقىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى تولۇق چۈشىنىدىغان، شاگىرتلىرىنىڭ ئەمەلىي سەۋىيەسىنى بەش قولدەك بىلىدىغان تەجرىبىلىك، قابىل مەشقاۋۇللا ئەمەس، ئەمەلىيەت جەر- يانىدا پىشقان، تەجرىبىلىك، مۇسابىقىنىڭ باش ـ ئاخىرىغا ئالا- قىدار ئىشلارنى ئالدىن پەرەز قىلالايدىغان ۋە ئۇنىڭغا توغرا ھۆكۈم چىقىرالايدىغان ماھىر ماسلاشتۇرغۇچى ئىكەنلىكىمۇ ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلاتتى.»

بىركۈنى ئابلىكىم ئاكا ماڭا مۇنداق دېدى: «يالقۇن ئۆكام، مەن خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان، شۇڭا ئانا تىلى ـ يېزىق ئاساسىم ئا- جىزراق. يېقىندىن بۇيان ئانا تىلىمغا بولغان ئامراقلىقىم بارغانسې- رى كۈچىيىپ سۆزلەشنى، ئوقۇشنى تىرىشىپ ئۆگىنىۋاتىمەن. بىز بوكس كوماندىسىغا يېڭى بىنا سالدۇق. شۇ يېڭى بىنادىن راۋۇرۇس بىر ئۆينى ئاجرىتىپ مەخسۇس كىتاب ئوقۇيدىغان جاي قىلماقچى.

سەن ئوبزورچى بولغاندىكەن بىزگە ئانا تىلىمىزدا نەشر قىلىنغان ياخشى كىتابلاردىن بەش - ئونمىڭنى تاللاپ بەرگىن. كومانداننىڭ 40 تەك ئادەم بار. ئۇلارنى كىتاب ئوقۇشقا ئادەتلەندۈرمىسەم بولمايدۇ. مەن تەربىيەلىگەن بوكسچىلارنىڭ بەدەن ساپاسى يۇقىرى بولۇپ، مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەن بولۇپ قالسا، قەتئىي بولمايدۇ. بۇلار ھازىرمۇ كىتاب - ژۇرنال ئوقۇشنى ياخشى كۆرىدۇ. لېكىن يېتەرلىك ئەمەس. مەنغۇ قەيەرگە ماڭساق، بىرەر يەشىك كىتاب ئېلىۋالمەن. لېكىن، بۇ بالىلاردىكى كىتاب - ژۇرنال ئوقۇيدىغان ئادەتنى مۇستەھكەملىمىسەك بولمايدۇ. كىتاب ئوقۇيدىغان ئادەم بىلەن كىتاب ئوقۇمايدىغان ئادەم تامامەن پەرقلىنىدۇ. سەن مۇشۇ بالىلارنىڭ ئەقلىگە ئەقىل، روھىغا روھ قوشىدىغان كىتابلارنى تاللاپ بەرگىن. بۇ بالىلارنى ياراملىق چولپان قىلىشقا كۈچەپ، روھىي دۇنياسى بايي، مۇھەببەت - نەپرىتى روشەن، ئىدىيەسى كۈچلۈك ئادەملەردىن قىلىپ تەربىيەلەشكە سەل قارىساق ھەرگىز بولمايدۇ، بۇلار ھەرقانداق ئەھۋالدا خەلقە جاۋاب قايتۇرۇشنى ئېسىدە مەھكەم تۇتىدىغان ئەقىدىلىك ئادەملەردىن بولۇشى كېرەك» دېدى.

بىر بوكسچى بوكس سەھنىسىدە چولپان بولۇپ پارلىغاندا، مىليونلىغان كىشىنىڭ قەلبىدە قەھرىمانغا ئايلىنىدۇ. ئەمما، جامائەتچىلىك قەھرىمانىنى ئارتۇقچە ھۆرمەتلىگەندە قەھرىمان مەغرۇرلىنىشقا باشلايدۇ. ئۇلارغا كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتى ئاۋارىچىلىكتەك، مەدھىيىلىرى ۋاڭ - چۇڭدەك بىلىنىدۇ. شۇڭا، قەھرىمان غەلىبە قۇچقاندىن كېيىن ئۆزىنى بىلەلمەيدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. غەلىبە قىلىشنى بىلگەنلىك غەلىبىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشنى بىلگەنگە تەڭ ئەمەس، ئەلۋەتتە. بۈگۈنكى دۇنيادا بىر قىسىم بوكس چولپانلىرى پۇلغا قىزىقىپ قارا گۇرۇھلارنىڭ قورالىغا ئايلىنىپ كەتكەن، بىر قىسىم بوكس چولپانلىرى ساھىبجامالىلارنىڭ قاش - كۆزىگە مەپتۇن بولۇپ ئەخلاقتا چۈشكۈنلىشىپ كەتكەن، يەنە بىر قىسىم بوكس چولپانلىرى غەلىبىدىن كېيىن خۇددىنى يوقىتىپ

تىپ، بارغانسېرى تاپتىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئاللىبۇرۇن جىنايەت يولىغا كىرىپ كەتكەنلىكىنى بىلەلمەي، ئاخىرقى ھېسابتا قانۇننىڭ جازاسىغا ئۇچراپ ھوشىغا كەلگەن مىسالىلار ئاز ئەمەس. شۇڭا بۇكس چولپانلىرىنىڭ ئەخلاق ساپاسىغا، روھىي دۇنياسىنىڭ ساغلام بو-لۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈش تولىمۇ زۆرۈر ئىش ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانىنىڭ مەنىۋى جەھەتتە كامالەت تېپىشىدا ئەڭ ياخشى دوست ھېسابلىنىدىغان كىتاب - ژۇرنال سەل قاراشقا بولمايدىغان بىباھا بايلىق ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

يىراقنى كۆرەر نەزەرگە ئىگە بىر سەركەردە كۆز ئالدىدىكى غە-لىبىنىلا كۆرمەستىن، بەلكى غەلىبىدىن كېيىن كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولغان ياخشى - يامان ئېھتىمالىلىقلارنى تولۇق نەزەرگە ئېلىپ، ئالدىن، پۇختا تەييارلىق كۆرىدۇ. ئابلىكىم ئەپەندىنىڭ بۇكس ئەزد-مەتلىرىمىزنىڭ روھىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىغا بۇ قەدەر كۆڭۈل بۆلۈشى مېنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. مۇتەپەككۇر ئالىم ئابدۇشۇ-كۇر مۇھەممەتئىمىن «كىتاب ۋە كىتاب مەدەنىيىتى» دېگەن ماقالە-سىدە مۇنداق دېگەنىدى: «پۈل تاپقاندا ئۆيىنى كۆزنى چاقنىتىدىغان گىلەم ۋە زىننەت بۇيۇملىرى بىلەن بېزىگەن ئائىلە بىلەن ئۆيىنى كىتاب ئىشكاپلىرى بىلەن بېزىگەن ئائىلىنىڭ قىممىتى پەرقلىق-تۇر. تەرەققىي قىلغان ئەللەردىكى ئائىلىلەر ئۆز قىرائەتخانىسىغا ئىگە بولۇپ، ئۇلار رونىق تاپقانسېرى كىتاب سېتىۋالىدۇ. ئۇلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى كىتاب مۇھىتىدا ئۆسىدۇ، ئۆرلەيدۇ. قالاق ئەللەردىكى ئائىلىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. ئۆيىنى ئەينەك تام، رەڭدار گىلەم ۋە ئىشرەت جاھازلىرى بىلەن بېزىگەن ئائىلە كى-شىلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى خۇنۇك بولىدۇ. ئۇلار مەغرۇر، تەد-تەك، پۇلپەز، سۆلەتۋاز بولۇپ، ئۆزلىرى ۋە پەرزەنتلىرى تېزدىن چۈشكۈنلىشىدۇ. بۇ جەھەتتىكى مىسالىلار كۆز ئالدىمىزدا تولۇپ يېتىپتۇ!»

ئابلىكىم ئەپەندىنىڭ بۇكس كومانىدىسىدىكى ئەزىمەتلەرنىڭ

چولپان بولۇشىغىلا ئەمەس، بەلكى ئېزىقتۇرۇش كۈچىگە باي بۇ-گۈنكى بۇ مۇرەككەپ دۇنيادا ئۆزىنى كونترول قىلالايدىغان، مەنىۋى-يىتى مۇكەممەل ئادەملەردىن بولۇشىغىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، ماڭا تاپ-شۇرغان ئىشىنى جان ـ دىلىم بىلەن ئورۇنلاپ تۇرلۇك مەزمۇندىكى ياخشى كىتابلارنى تاللاپ بەردىم.

ئابلىكىم ئەپەندى مەسئۇلىيەتچان، ئۇزاقنى كۆزلەيدىغان قابىل يېتەكچى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇنداق دېدى: «ياخشى كومانداۋ بو-لۇش ئۈچۈن يارىملىق مەشقاۋۇل كەم بولسا بولمايدۇ. بىر ياخشى مەشقاۋۇل چولپان تەربىيەلەشكىلا كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىزباسار تەربىيە-لەشكە سەل قارىسا مەسئۇلىيەتسىزلىك، شەخسىيەتچىلىك قىلغان بولىدۇ. يەھۇدىيلارنىڭ بىر شام بىلەن بىرنەچچە شامنى ياندۇرغاندا دەسلەپتە ياندۇرغان شامنىڭ يورۇشىغا ئازراقمۇ تەسىرى بولمايدۇ، دېگەن ھېكمەتلىك گەپىي بار، مەن ھازىر مەشقاۋۇللۇقتا ئابدۇشۇ-كۇر مىجىت، ئابدۇراخمان ئابلىكىملارنىڭ ئىزىمنى بېسىشىغا ئا-ساس سېلىپ بولدۇم. ئۇلار ئۆز خىزمىتىدىكى ئەھمىيەت ۋە مەسئۇ-لىيەتنى بىلىدىغان ئۈمىدلىك مەشقاۋۇللارغا ئايلاندى. ياخشى مەش-قاۋۇل بولۇش ئۈچۈن ماھىرلارنى مەشقىلەندۇرۇشتىكى تېخنىكىلىق ماھارەتلەرنى پۈختا ئىگىلىسىلا كۇپايە بولمايدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى

ئۆزىنىڭ ھەم بوكسچىلارنىڭ قەلبىدىكى ئارزۇ ـ ئىستەك ئوتلىرىنى كىم ئۇچۇن ياندۇرۇشنى ئېنىق بىلىشى كېرەك.»

مەن ئابلىكىم ئەپەندى بىلەن ھەر قېتىم پاراڭلاشقاندا ئۇنى تېخمۇ چوڭقۇر چۈشىنىمەن. ھەر قېتىم بوكس كومانداسىدىكى ئەزىمەتلىرىمىز بىپايان تەنتەربىيە ئاسمىنىدا يۇلتۇز بولۇپ يالتىرىغاندا، ئۇلارنىڭ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرانىلىكىنىڭ سەۋەبىنى تېگىگە يەتكەندەك بولىمەن.

2009 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى

ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى توغرىسىدا

يەر كۆلىمى جەھەتتە دۇنيادا تۆتىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئامېرىكا تىپىك كۆچمەنلەر دۆلىتى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مىللەت قۇرۇلمىسى دۇنيادا كەمدىن - كەم كۆرۈلىدىغان خاسلىققا ئىگە بولۇپ، ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئوتتۇرا، جەنۇبىي ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن كۆچمەنلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن شەكىللەنگەن. ھازىر ئامېرىكىنىڭ نوپۇسى 300 مىليونغا يەتتى. ئاق تەنلىكلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 80% نى ئىگىلەيدۇ، قارا تەنلىكلەر 12% نى ئىگىلەيدۇ. ئامېرىكىدا يەنە ئىسپان تىلىدا سۆزلەيدىغانلارنىڭ سانىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى مېكسىكىلىق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 5 مىليون ئەتراپىدا يەھۇدىي، 4 مىليون ئەتراپىدا ئەرەب بار. ئامېرىكىنىڭ ئەسلىي ئاھالىسى بولغان ئىندىيانلارنىڭ نوپۇسى 1.5 مىليون ئەتراپىدا. 1980 - يىللاردىن كېيىن جۇڭگولۇق، فىلىپپىنلىق، كۇبالىق، ھىندىستانلىق، بېنگاللىق، كورېيەلىك ۋە ۋىيېتناملىقلارنىڭ سانىمۇ كۆرۈنەرلىك كۆپەيگەن.

ئامېرىكا بۇگۈنكى دۇنيادا تەسىرى ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تەسىرنى، ھەربىي ئىشلار، ئىقتىسادىي كۈچ، سىياسىي تەدبىر، پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى ۋە مودا مەدەنىيەت دولقۇنى قاتارلىق ئاممىلارنى نەزەردە تۇتۇپ قارىساقلا ئېنىق ھېس قىلالايمىز. تەسىرى يەر شارى مىقياسىنى قاپلىغان مۇشۇنداق بىر چوڭ دۆلەتنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ۋە چۈشىنىش ئۆزىنى گۈللەندۈرۈش ئىستىكىدىكى ئەل ۋە خەلقلەرگە ئورتاق ھېسسىيات، دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەن بىر «ئامېرىكا مەستانىسى» بولمىسامۇ، ئەمما ئامېرىكىدا

نىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى، مەدەنىيىتى ۋە دۆلەت ئەھۋالىغا ئائىت بىلىملەرنى ئۆگىنىش ھەۋەسكارى. مېنىڭ ئامېرىكا ھەققىدىكى دەسلەپكى چۈشەنچەم 1986 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئامېرىكا» دېگەن كىتاب ئاساسىدا شەكىللەنگەن، دەپ ئېيتالايمەن. ۋېي تېيەن دېگەن ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلىپ، غوپۇر نۇرىددىن تەرىپىدىن ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلىنغان ھەم ئابدۇراخمان ئەبەينىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشكەن بۇ كىتاب شۇ چاغدا ماڭا ئوخشاش نۇرغۇن ياشىنىڭ ئامېرىكا ھەققىدىكى ئومۇمىي بىلىمىنىڭ ئاساسىنى سالغانىدى. 200 بەتلىك بۇ كىتابنىڭ مەزمۇنى خېلىلا مول، چېتىلىدىغان بىلىم دائىرىسى خېلىلا كەڭ ئىدى. كىتابتا ساۋات خاراكتېرلىك بىلىملەردىن تاشقىرى مېنى ئويغا سالغان قاراشلارمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، كىتاب ئاپتورى ۋېي تېيەن ئەپەندى 51 - بەتتە ئامېرىكىلىقلارنى ماختاپ «مانا مۇشۇنداق جاپالىق مۇساپىلەرنىڭ تاۋلىشى ئامېرىكا خەلقىدە ئالغا ئىنتىلىدىغان، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىدىغان، ئەستايىدىللىق بىلەن ئەمەلىيەتكە يۈزلىنىدىغان، ئۇنۇمگە دىققەت قىلىدىغان بىر قاتار ياخشى پەزىلەت ۋە خاراكتېرنى شەكىللەندۈردى» دەپ يازغانىدى. ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ قاراشلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىستالىننىڭ ئامېرىكىلىقلارنىڭ روھىنى ماختاپ «ئۇ بىر خىل توسۇۋالغىلى بولمايدىغان كۈچ، ئۇ ھېچقانداق توسالغۇنى بىلمەيدۇ، بەلكى ئېتىراپمۇ قىلمايدۇ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەيدىغان چىداملىق روھى بىلەن بارلىق پۈتلىكاشاڭلارنى رەت قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزى باشلاپ قويغان ئىشنى چوقۇم ئاخىرىغا يەتكۈزىدۇ، مەيلى ئۇ كىچىككىنە بىر ئىش بولسىمۇ شۇنداق» دېگەن سۆزنى نەقىل كەلتۈرگەن. ۋېي تېيەن ئەپەندى بىلەن ئىستالىننىڭ ئامېرىكىلىقلار توغرىسىدىكى تەرىپى مېنىڭ بالىلىق چاغلىرىمدا ئامېرىكىلىقلار توغرۇلۇق گېزىت، رادىيولاردىن شەكىللەندۈرگەن سىياسىي تۈستىكى چۈشەنچىلىرىمگە ئازراقمۇ ماس

كەلمەيتتى. مېنىڭ بالىلىق قەلبىمدە ئامېرىكىنىڭ ئوبرازى «قەغەز يولۋاس» سىياقىدا ئىدى. روشەنكى، دەۋر ئۆزگەرگەنىدى. شۇنىڭغا بېقىپ قاراشمۇ ئۆزگەرگەنىدى. مەن ياشلىق مەزگىلىمدىن باشلاپ ئامېرىكىغا ئۆگىنىش، چۈشىنىش مەۋقەسىدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىپ كەلدىم. ئامېرىكىنىڭ تارىخىغا، جۇغراپىيەسىگە، ئەدەبىياتىغا، سىياسىي تۈزۈمىگە، مائارىپ ئەندىزىسىگە، مەشھۇر شەخسلىرىگە، ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلارنى ئۇزۇل-كۈرمەي ئوقۇپ كەلدىم. شۇنىڭغا يارىشا مۇئەييەن بىلىم ۋە چۈشەنچە شەكىللەندۈردۈم. 2001 - يىلى يۈز بەرگەن «11 - سېنتەبىر ۋەقەسى» دىن كېيىن ئامېرىكا ئىسلامىيەت دۇنياسى بىلەن روشەن هالدا قارشىلىشىش هالىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ خەلقئارا مۇناسىۋەت ۋە ئېقىم مەسىلىلىرى ساهەسىدىكى ئەڭ قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. بۇ توغرۇلۇق تۈرلۈك كىتابلار يېزىلدى. تۈرلۈك ماقالە - ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. «مېنىڭ ئىسمىم خان» دېگەندەك كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرى ئىشلەندى. بۇ جەريانداا بىر قىسىم سورۇنلاردا ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا تۇر-لۇك ساۋات ۋە چۈشەنچىلەرمۇ سۆزلەندى. مەن ئامېرىكىنىڭ ئومۇ-مىي ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرگە هېرىسمەن بىر قەلەمكەش بولغاچقا، ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمنى بىر ماقالە قىلىپ يېزىپ قويغۇم كەلدى. بۇ ماقالە ئەنە شۇ تۇرتكىنىڭ ئىلهامى بىلەن يېزىلدى.

ئۇنداقتا، ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى قانداق شەكىللەنگەن؟

خۇددى «يىلتىز» ناملىق كۆپ قىسىملىق تېلېۋىزىيە تىياتىرىدا تەسۋىرلەنگەنگە ئوخشاش 18 — 19 - ئەسىردىكى قارا تەنلىك قۇللارنى ئېلىپ - سېتىش هەرىكىتى داۋامىدا، خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ياۋروپالىق ئاق تەنلىكلەر زور تۇركۇمدىكى قارا تەنلىكلەرنى غەربىي ئافرىقىدىن بۇلاپ شىمالىي ئامېرىكا قۇ-رۇقلۇقىغا ئاپىرىپ قۇل ئورنىدا ساتقان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قارا تەنلىك مۇسۇلمانلار قوللۇق ئورنى ۋە كۆچلۈك شەخسىي بېقىندىلىقى مۇناسىۋىتى سەۋەبىدىن، بۇ يېڭى قورۇقلۇقتا ئۆز ئېتىقادىنى ساقلىيالمىغان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قوللۇق تۈزۈمىنىڭ نابۇت قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇلار ناھايىتى تېزلا مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتىنى يوقاتقان. ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلار جامائىتىنىڭ ھەقىقىي پەيدا بولغان ۋاقتى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ چاغدا ئەرەب دۆلەتلىرىدىن بىر قىسىم مۇسۇلمانلار ئامېرىكىغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئامېرىكا سانائەت ئىنقىلابىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە گۈللىنىشى، شۇنداقلا ئامېرىكا ئىقتىسادىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرا شەرق، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا دىن تىرىكچىلىك يوللىرىنى ئىزدەپ، ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىپ، خىزمەت تېپىش ئۈچۈن ئامېرىكىغا كۆچۈپ بارغان. ئۇلار بارا - بارا بىر چوڭ ئىجتىمائىي توپ بولۇپ شەكىللەنگەن. گەرچە ئامېرىكىدا خرىستىيان دىنىنىڭ پىروتستانت مەزھىپىگە، يەھۇدىي دىنىغا، بۇددا دىنىغا، باھىيە دىنىغا، ھىندى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەر بولسىمۇ، لېكىن تۈرلۈك قاراشلار سەۋەبىدىن ئەينى چاغدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئورنى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. مەسىلەن، 1893 - يىلى تۇنجى نۆۋەتلىك دۇنيا دىن يىغىنى ئامېرىكىدا ئېچىلغاندا، يىغىنغا ئامېرىكىدىن پەقەت بىرلا مۇسۇلمان قاتناشقان. كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى، خەلق ھوقۇقى تەشكىلاتلىرى، نېگىرلار ھوقۇقى رەھبەرلىرىنىڭ بوشاشماي كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە 1970 - يىللارغا كەلگەندە كىشىلەرنىڭ ئىرقىي، دىنىي، جىنسىي پەرق تۇتۇپ يىلى كەمسىتىلىشى قانۇن تەرىپىدىن چەكلىنىدىغان ئىجتىمائىي كەيپىيات ئومۇملاشقان. يېقىنقى يىللاردا ئىسلام دىنى ئامېرىكىدىكى تەرەققىياتى ئەڭ تېز دىن بولۇپ قالغان. 2500 دىن ئارتۇق دىنىي

جەمئىيەت (تەشكىلات) ئىچىدە ئىسلام دىنىغا مۇناسىۋەتلىك جەمئى-
يەت (تەشكىلات) تىن نەچچە يۈزى بار. ھازىر ئامېرىكىدا چوڭ -
كىچىك بولۇپ 3000 دەك مەسچىت بار. بۇ مەسچىتلەر پەقەت ئىبا-
دەت قىلىدىغان جاي بولۇپلا قالماستىن، مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇش-
غا يېتەكچىلىك قىلىدىغان ۋە تەسىر كۆرسىتىدىغان جاي ھېسابلى-
نىدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئامېرىكىدا يەنە ئىككى
ئىسلام ئىنستىتۇتى قۇرۇلغان. مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئول-
تۇراقلاشقان رايونلاردا كۈندىلىك تۇزۇمدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ
مەكتەپلەر قۇرۇلغان. مۇسۇلمانلار شالاڭراق ئولتۇراقلاشقان
رايونلاردا «ئازنا مەكتەپ» لەر قۇرۇلغان. ئامېرىكىدا يەنە مۇسۇل-
مانلارنىڭ تۇرلۇك كەسپىي ۋە ئامما ئۈچۈن تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغان.
1980 - يىللارغا كەلگەندە ئىسلام دىنى يەھۇدىي دىنىنىڭ ئورنىنى
ئىگىلەپ بىر سەكرەپلا ئامېرىكىدىكى ئىككىنچى چوڭ دىنغا ئايلا-
غان. 1993 - يىلى چىكاگودا يېڭى بىر نۆۋەتلىك دۇنيا دىن يىغىنى
ئېچىلغاندا، يىغىندىكى 24 نەپەر رەئىس ئورنىدىن ئىككىسىدە ئا-
مېرىكىلىق مۇسۇلمان ئولتۇرغان. بۇ قېتىمقى يىغىندا ئىسلام دە-
نىنى خىرىستىيان دىنى ۋە يەھۇدىي دىنى بىلەن بىر قاتاردا ئامې-
رىكىدىكى ئۈچ چوڭ دىنىنىڭ بىرى دەپ ئاتاش ماقۇللانغان.

ئامېرىكا نوپۇس تەكشۈرۈش قانۇنىنىڭ چەكلىمىسى سەۋەبىدىن
پۇقرالارنىڭ دىنىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى تەكشۈرمىگەنلىكتىن، ئامې-
رىكىدا زادى قانچىلىك مۇسۇلمان بارلىقى ئىزچىل تالاش - تارتىش
قوزغاپ كەلدى. بەزىلەر 12 مىليون دېسە، بەزىلەر 7 مىليون دەپ
مۆلچەرلىدى. 2006 - يىلى «ئامېرىكا مۇسۇلمانلار جەمئىيىتى» 2
مىليوندىن 3 مىليونغىچە دەپ مۆلچەرلىدى. بۇ جەمئىيەت يەنە ئا-
مېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 42% ى قارا تەنلىك، 24% ى جەنۇبىي
ئاسىيالىق، 12% ى ئەرەب دۆلەتلىرىدىن كەلگەن كۆچمەنلەر دەپ
مۆلچەرلىگەن. ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ نوپۇسى ھەقىقىدىكى
ئەڭ ئومۇملاشقان مۆلچەر «7 مىليوندىن ئارتۇق» دەپ قاراشتىن ئى-

بارەت.

ئامېرىكىدىكى خىرىستىيان دىنىدىكىلەر بىلەن يەھۇدىي دىنىدىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئۆچمەنلىكى ھەم مۇسۇلمانلارنى چەتكە قېقىشى ئىلگىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. مەسىلەن، 1965 - يىلى 5 - ئايدا ئامېرىكا ئېغىر دەرىجىلىكىلەر بوكس پادىشاھلىقىنى تالىشىش مۇسابىقىسىدە لىستوننى يېڭىپ، بوكس ساھەسىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتكەن 23 ياشلىق نېگىر بوكسچى كىلاي ئۆزىنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى ئاشكارا جاكارلىغان. ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارنىڭ داھىيسى ئىلىيا مۇھەممەد ئۇنىڭغا «مۇھەممەد ئەلى» دەپ يېڭى ئىسىم قويغان. بۇ ئىش تۇپەيلى زور قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىققان. كىشىلەر مۇھەممەد ئەلىگە قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئۇنىڭ ئامېرىكىدىن كېتىشىنى تەلەپ قىلغان. ئاخبارات ۋاستىلىرى (تاراتقۇلار) مۇھەممەد ئەلىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ئۇزۇكسىز ھۇجۇم قىلغان. ھەتتا «بوكس مۇنبىرىگە قارا قوللار پارتىيەسى ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا بولىدۇكى، قارا تەنلىك ئىسلام مۇرتىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىشىگە يول قويغىلى بولمايدۇ» دېگەندەك رادىكال قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا چىققان. ئامېرىكىنىڭ تەنتەربىيە ساھەسى ۋە بوكس مۇسابىقىسىنى تەشكىللىگۈچىلەر مۇھەممەد ئەلىنى بىرنەچچە يىل نەزەردىن چەتتە قالدۇرغان. مۇھەممەد ئەلى قاتتىق بېسىم ھېس قىلغان.

ئامېرىكا جەمئىيىتىدە 1950 - يىللاردىن باشلاپ شەكىللەنگەن ئىرقچىلىققا، دىنىي كەمسىتىشكە قارشى كۈرەش 1960 - يىللاردا يۇقىرى چەككە چىققان. نېگىرلار ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ داھىيلىرى دۇبىئۇن بىلەن مارتىن لۇتىر كېڭ ۋە قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارنىڭ رەھبەرلىرى ئىلىيا مۇھەممەد بىلەن مالكوم ئىكس قاتارلىقلار بۇ كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ داڭ چىقارغان.

ئىلىيا مۇھەممەد (Elijah Muhammad) 1897 - يىلى 7 - ئۆك-

تەبىر كۆنى جورجىيە ئىشتاتىنىڭ سەندىرۇل دېگەن يېرىدە قارا تەنلىك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا ئىلىيا پولى دەپ ئىسىم قويغان. ئۇلارنىڭ ئائىلىسى نامرات بولۇپ، 12 پەرزەنتى بار ئىدى. ئىلىيا 3 ـ سىنىپنى پۈتكۈزە ـ پۈتكۈزمەيلا مەكتەپتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان. ئىلىيا بالاغەتكە يەتكەندە، يەنى 1920 ـ يىلى كىلارا ئىۋان بىلەن توي قىلغان. 1923 ـ يىلى ئاپرېلدا ئىلىيا پولى ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىللە مىچىگان ئىشتاتىنىڭ دېترويىت شەھىرىگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ چاغلاردا قارا تەنلىكلەر جەنۇبتىن ئايرىلىپ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي شارائىتى ياخشى جايلارغا كۆچۈپ باراتتى. 1929 ـ يىلى پاي چېكى بازىرى كىرىزىسقا ئۇچراپ، 1930 ـ يىللاردىكى ئىقتىسادنىڭ چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مۇشۇنداق ئېغىر شارائىتتا ئامېرىكىدىكى ئىرقىي مەسىلە داۋاملىق ناچارلاشقان. قارا تەنلىكلەرگە قارشى تۇپلاڭلار ۋە باشقا شەكىلدىكى تېررورلۇق ھەرىكەتلىرى ئۇزۇكسىز يۈز بېرىپ تۇرغان. لېكىن 1.5 مىليون نوپۇسقا ئىگە دېترويىت شەھىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىدا كۈتمىگەن ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىغان. بۇ شەھەردە 250 مىڭ قارا تەنلىك بار ئىدى. 1930 ـ يىلى 4 ـ ئىيۇن كۈنى ئاق تەنلىكلەردىن بولغان ۋالىلاتسى فارىد مۇھەممەد دېگەن بىر جۇشقۇن ئادەم بۇ شەھەردە پەيدا بولغان. ئۇ «ئىسلام دۆلىتى» (Nation of islam) تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، قارا تەنلىكلەرنىڭ «نىجاتكارى» دەپ تونۇلغان. بۇ ئادەم قارا تەنلىكلەرگە ئەجدادلىرىنىڭ دىنى بولغان ئىسلام دىنىغا قايتىش توغرىسىدا دەۋەت قىلغان. ئۇ «ئىسلام دىنى ئىرق، مىللەت باراۋەرلىكىنى تەكىتلەيدۇ. مۇسۇلمان ئاللانىڭ نەزىرىدە تارغاقنىڭ چىشىدەك باراۋەر. كىشىلەر تېرىسىنىڭ رەڭگىگە ئاساسەن ئەمەس، پەزىلىتىگە ئاساسەن پەرقلىق مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ» دېگەندەك تەلىماتلارنى سۆزلىگەن. بۇ تەلىماتلار ئەسىرلەردىن بېرى ئىرقىي كەمسىتىشنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتقان قارا تەنلىكلەرنىڭ كۆڭلىگە بەك ياققان. بۇ كىشى

نىڭ دەۋىتى دىترويىت شەھىرىگە كەلگۈ تارالغان. ئىلىيا پولىنىڭ ئايالى بۇ خەۋەرنى ئۇقۇپ، بۇ تەلىماتلارنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ، تەرغىبات سورۇنىغا بېرىشنى نىيەت قىلغان. ئۇ-نىڭ ئېرى ئىلىيا پولىمۇ بىللە بارماقچى بولغان. ئىلىيا پولى فارىد مۇھەممەدنىڭ لېكسىيەسىنى ئاڭلاپ بەكمۇ تەسىرلەنگەن ۋە دەرھاللا ئىسلامنى قوبۇل قىلغان. ئىسمىنى ئىلىيا مۇھەممەدكە ئۆزگەرت-كەن. ئارقىدىنلا ئۇ ئايالى ۋە سەككىز بالىسىنى ئىسلام دىنىنى قو-بۇل قىلىشقا دەۋەت قىلغان. ئىلىيا مۇھەممەد ئۇزاق ئۆتمەي فارد مۇھەممەد قۇرغان «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق ئادىمى بولۇپ قالغان. كېيىنكى 3 — 4 يىل جەريانىدا ئۇ ئۇستازىدىن ئۇ-زۇكسىز دەرس ئالغان. نەتىجىدە، «ئالىي ئىمام» بولغان. 1934 — يىلى «ئىسلامغا دەۋەت» ناملىق گېزىتنى نەشر قىلغان. پائالىيەت-چان، تەشكىللەش ئىقتىدارى يۇقىرى، نۇتقى كۆچلۈك، دىنىي قىز-غىنلىقى ئۇستۇن ئىلىيا مۇھەممەد مىچىگان ئىشتاتىنىڭ مائارىپى مۇسۇلمان پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەشكە ماس كەلمەيدۇ، دەپ قاراپ، مۇسۇلمان پەرزەنتلەر ئۇچۇن مەكتەپ سېلىشقا كۆچ چىقىرىپ، ئۆز ئالدىغا مەكتەپلەرنى تەسىس قىلغان. مىچىگان ئىشتاتلىق مائارىپ مىنىستىرلىقى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز ئالدىغا مائارىپى بولۇش هوقۇ-قى يوق، دەپ ھېسابلاپ، مۇسۇلمان ئوقۇتقۇچىلارنى ۋە مەسچىت خا-دىملىرىنى قولغا ئالغان. ئىلىيا مۇھەممەد «تۇرمىگە كىرىشكە رازى-مەنكى، ئىرادەمدىن قايتمايمەن» دەپ چىڭ تۇرۇۋالغان. شۇ سەۋەب-تىن ئۇ زور بېسىمغا ۋە ئاق تەنلىك ئىرقچىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان. 1934 — يىلى 9 — ئايدا ئۇ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ چىكاگوغا كۆچۈپ كەتكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئۇستازى فارىد مۇھەم-مەد ئۇنى ۋاشىنگتون شەھىرىگە بېرىپ دۆلەتلىك كۇتۇپخانىدىكى ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت كىتابلارنى تەتقىق قىلىشنى تەۋسىيە قىلغان. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى فارىد مۇھەممەد ئىز — دې-رەكسىز غايىب بولۇپ كەتكەن. ئىلىيا مۇھەممەد ئۇستازىنىڭ ئار-

زۇسى بويىچە ۋاشىنگتون شەھىرىگە بېرىپ بىرنەچچە يىل ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش ۋە مەسچىت سېلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ جەريانداۋ ئۇ يېتىلگەن بىر دىنىي ئۇستازغا ئايلانغان. قارا تەنلىكلەر ئىچىدىكى تەسىرىمۇ، جەلپ قىلىش كۈچىمۇ ئاشقان.

1942 ـ يىلى 8 ـ ماي كۈنى ئۇ قولغا ئېلىنغان. ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ قولغا ئېلىنىشىدىكى سەۋەب، ئۇنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىشقا قارشى تۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «قارا تەنلىكلەرگە خەت» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «18 ياشتىن 44 ياشقىچە بولغان ئەر لەرنىڭ ئۇرۇشقا قاتنىشىشى تەلەپ قىلىنغاندا مەن رەت قىلدىم. چۈنكى بىرىنچىدىن، مەن بىر مۇسۇلمان، مەن ئۇنداق رەزىل ئۇرۇشقا قاتناشمايمەن. ئىككىنچىدىن، مەن 45 ياشقا كىرگەن. قانۇن بويىچە ئۇرۇشقا قاتنىشىش مەجبۇرىيىتىم يوق.» شۇ چاغدا ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۇنىڭغا ئەگەشكەنلەرنىڭ ھەممىسى قولغا ئېلىنغان. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاندىن قويۇپ بېرىلگەن. ئىلىيا مۇھەممەد تۇرمىدىن قويۇۋېتىلگەندىن كېيىن چىكاگوغا قايتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا ئۇ يەتەكچىلىك قىلىۋاتقان «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ تەسىرى زور ىرىيىپ، ئەزالىرى بىر ھەسسە كۆپەيگەن.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئامېرىكا نېگىرلىرى تۇرمۇشىدىكى ئەڭ دىراماتىك خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش ئۈلارنىڭ ئۇزۇكسىز تۇردە شەھەرلەرگە كۆچۈشى بولغان. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا 1950 ـ يىلى ئامېرىكىدىكى نېگىرلارنىڭ سانى 15 مىليون بولۇپ، ئۇلارنىڭ 52% ى شەھەرلەردە ئولتۇراقلاشقان. ھالبۇكى، شەھەرلەردىكى ئاق تەنلىكلەرنىڭ سانى ئازراقلا ئاشقان. بەزى شەھەرلەردە ھەتتا كېمىيىش ھادىسىسىمۇ كۆرۈلگەن. شەھەرلەردىكى نېگىرلار ۋە ئاق تەنلىكلەر سانىنىڭ مۇشۇنداق «ئېشىشى» ۋە «كېمىيىشى» نەتىجىسىدە ئامېرىكىدىكى بەزى چوڭ شەھەرلەر مەسـ

لەن، ئاتلانتا، دىترويت، يېڭى ئورلىيان ۋە باردوم قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە نېگىرلار ئاق تەنلىكلەردىن كۆپ بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. ئامېرىكا شەھەر ئاھالىسى قۇرۇلمىسىدىكى بۇنداق زور ئۆزگىرىش مۇقەررەر ھالدا نېگىرلارغا كۆپ تەرەپتىن زور تەسىر كۆرسەتكەن:

بىرىنچى، نۇرغۇن نېگىرلار خىزمەت تاپالمىغان.

ئىككىنچى، ئولتۇراق ئۆيى شارائىتى ناچار بولغان.

ئۈچىنچى، نېگىر ئاھالىلىرىنىڭ ئەھۋالى كۇنسايىن ناچارلىشىپ، ھەرۋاقىت پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كەلگەن.

تۆتىنچى، نېگىرلارنىڭ دىنىي تەشكىلاتلىرى تەسىرگە ئۇچرىغان.

بەشىنچى، نېگىرلارنىڭ مەھەللە ئىقتىسادى تەرەققىي قىلغان.

ئامېرىكا شەھەرلىرىدە نېگىرلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كۆرۈلگەن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ ئەگىشكۇچىلىرىنى بارغانسېرى كۆپەيتكەن. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىغا يېڭىدىن ئەزا بولغانلارنىڭ ئىچىدە يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان زېرەك ھەم جەڭگىۋار يىگىت مالكوم ئېكس ۋە ئۇنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىمۇ بار ئىدى. 1950 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئىلىيا مۇھەممەد نۇتۇق قابىلىيىتى يۇقىرى، زېھنى ئۆتكۇر مالكوم ئېكسنى بايانىاتچىلىققا تەيىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە «ئىسلامغا دەۋەت» گېزىتىدە مالكوم ئېكس ئۇچۇن مەخسۇس ئىستون ئاجراتقان. بۇ چاغدا ئىلىيا مۇھەممەد يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان تەشكىلاتقا يەنە بىر تالانتلىق ياش ئەزا بولغان. بۇ كېيىنكى كۇنلەردە ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان لۇئىس فاراخان ئىدى. ئىلىيا مۇھەممەد يېتەكچىلىكىدىكى «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ تەسىرى زورىيىپ، ئەزالىرى كۆپەيگەنسېرى ئەسەبىي خىرىستىيان مۇرتىلىرى، بولۇپمۇ يەھۇدىي دىنى مۇرتىلىرى ئۇلارغا ئۆزۈكسىز زىيانكەشلىك قىلغان. جايى ـ جايلاردا ئەزالار ۋە مەسچىتلەر ھۇجۇمغا ئۇچرىغان. ئاق تەنلىكلەر باشقۇرۇشىدىكى

ئىليسا مۇھەممەد

تاراتقۇلار ئىسلامغا قارشى تەشۋىقاتلارنىڭ سالمىقىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتكەن. 1960 ـ يىللارنىڭ بېشىدا «تەرمىلەر» ژۇرنىلى ئىليسا مۇھەممەدنى ئامېرىكىدىكى تەسىرى ئەڭ زور شەخس، دەپ جاكارلىغان. دۇنيادىكى «ئەركىن ئىمپېرىيە» دەپ سۈپەتلىنىدىغان ئامېرىكىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىليسا مۇھەممەد ئامېرىكىدىن ئىبارەت ئىرقچىلىق مەسىلىسى ئېغىر دۆلەتتە قارا تەنلىكلەرنى بىخەتەرلىك كاپالىتىگە ۋە كەمسىتىشكە ئۇچراشتىن خالىي بولۇشقا ئىگە قىلىدىغان بىردىنبىر يول ئايرىم «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇش، دەپ جاكارلىغان. ئۇنىڭ قۇرماقچى بولغان «ئىسلام دۆلىتى» ده پەقەت قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارغىلا ئورۇن بار ئىدى. بۇ قارىشىنى ئۇ، ۋاشىنگتون شەھىرىدىكى بىر قېتىملىق كاتتا يىغىلىشتا سۆزلىگەن تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە نۇتقىدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ ئامېرىكا تۇپرىقىدا ئايرىم «ئىسلام دۆلىتى» قۇرۇش تەشەببۇسى زور غوۋغا قوزغىغان. نيۇيورك شەھەرلىك تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى دەرھال «ئۆچ مەنلىك كەلتۇرۇپ چىقارغان ئۆچمەنلىك» نامىلىق ھۆججەتلىك فىلىم ئىشلەپ، ئىليسا مۇھەممەدكە ھەم ئۇ يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان

«ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىغا ھۇجۇم قىلغان. ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىدىكى بىر قىسىم ئەزالارمۇ ئۇنى ئەيىبلەشكە باشلىغان. لۇئىس فاراخان قاتارلىقلار ئىلىيا مۇھەممەدكە قارىتىلغان ئوبزور ۋە ماقالىلىرگە قارشى رەددىيە ماقالىلىرىنى يېزىپ ئۇنى قوغدىغان. ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ يۇقىرىقى تەشەببۇسى ئۇنىڭ تەشكىلاتى ئىچىدىمۇ بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىشقا سەۋەب بولغان. مالكوم ئېكس ئۇنىڭ قارشىغا قوشۇلمايدىغان كىشىلەرنىڭ باشلامچىسى بولۇپ قالغان. 1964 ـ يىلىغا كەلگەندە، مالكوم ئېكس «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىدىن ئايرىلىشنى قارار قىلغان ھەمدە ئۆز ئالدىغا دىنىي ھەم سىياسىي تەشكىلات قۇرغان.

مالكوم ئېكسنىڭ ئەسلىي ئىسمى مالكوم لىتېر بولۇپ، 1925 ـ يىلى ئوماخادا تۇغۇلغان. دادىسى باپتىست ئىدى. ئۇنىڭ دادىسى يەنە قارا تەنلىكلەرنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاشنى مەقسەت قىلىدىغان بىر تەشكىلاتنىڭ تەشكىللىگۈچىسى ئىدى. مالكوم ئالتە ياشقا كىرگەن يىلى مەخسۇس قارا تەنلىكلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش بىلەن نامى چىقىقان «ئۇچ k پارتىيەسى» ئەزالىرى تەرىپىدىن ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن. مالكوم دادىسىدىن ئايرىلغان يىلى ئامېرىكىنى ئىقتىسادىي بوھران قاپلىغان. مالكومنىڭ ئائىلىسى تولىمۇ ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ ئانىسى مېڭىسىدىن ئادىشىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن مالكوم ئاچا ـ سىڭىللىرى بىلەن يۆلەنچۈكسىز قالغان. مالكوم 8 ـ يىللىقتا ئوقۇۋاتقان چاغدا تۇرمۇشىدا ئۆزگىرىش بولغان. ئۇنىڭ ئاتا بىر، ئانا باشقا ئاچىسى ئەيلا ئۇنى بوستونغا بېرىپ بىللە ياشاشقا تەكلىپ قىلغان. ئۆسمۇر مالكوم بۇ چوڭ شەھەرنىڭ تۇرمۇش رىتىمىغا بەكلا مەپتۇن بولغان ھەم شۇ يەردىكى كۈلۈبلاردا قارشى ئېلىنىدىغان سەرگەردان ئادەمگە ئايلانغان. ئۇ بىر مەزگىل بوستوندىن نىيۇيوركقا بارىدىغان پويىزدا ئاشپەز ياردەمچىسى بولغان. 1946 ـ يىلى مالكوم بۇلاڭچىلىق قىلىپ قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە قامالغان. بۇ ئۇنىڭ ھاياتىنى تۈپتىن

ئۆزگەرتىۋەتكەن ۋەقە بولغان. تۇرمە ھاياتى ئۇنىڭغا ۋاقىت ۋە ئىلھام ئاتا قىلىپ ئۇنىڭ تۇرمۇش يولىنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتكەن. مال-كومۇنىڭ ئاچا - سىڭىل، ئاكا - ئىنىلىرى ئاللىبۇرۇن «ئىسلام دۆ-لىتى» تەشكىلاتىغا ئەزا بولغانىدى. ئۇلار مالكومنى ئوچۇق - يو-رۇقلۇق بىلەن ئۆزىنى ئىسلام دىنىغا ئاتاشقا دەۋەت قىلغان. دىنىي جەھەتتە ئويغانغان مالكوم مۇسۇلمانلارنىڭ لىدىرى ئىلىيا مۇھەم-مەدكە ئۆزىنىڭ ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرىتى بولىدىغانلىقىنى بىلدۈ-رۈپ بىر پارچە خەت يازغان. مالكوم تۇرمىدە دۇنيا تارىخى، دىن ۋە پەلسەپە توغرىسىدىكى كىتابلارنى بېرىلىپ ئوقۇغان. 1952 - يىلى ئۇ كېپىللىككە قويۇپ بېرىلگەن ۋە دىترويىتتىكى «ئىسلام دۆلە-تى» تەشكىلاتىدا پىراكتىكانت ئەزا بولغان. مالكوم كۈندۈزى ئۆي جاھازلىرىنى تونۇشتۇرۇپ سېتىش خىزمىتىنى قىلىش بىلەن بىل-لە، قارا تەنلىك مۇسۇلمانلار ھەرىكىتىگە بارغانسېرى كىرىشىپ كەتكەن. ئۇ تۇنجى قېتىم نەق مەيداندا تۇرۇپ ئاڭلىغان ئىلىيا مۇ-ھەممەدنىڭ نۇتقى ئۇنىڭ ھاياتىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي مالكوم ئۆزىنىڭ ئىسمىنىڭ كەينىگە ئېكس دېگەن ئىسمىنى قوللىنىپ مالكوم ئېكس (Malcolm X) دەپ ئاتىغان[1].

لىدىرلىق قابىلىيىتىگە ئىگە مالكوم ئېكس بۇ تەشكىلاتقا قات-ناشقاندىن كېيىن، «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتى بىر ئاكتىپ ھەرە-كەت قوزغاپ، ياش قارا تەنلىكلەرنى ئەزا بولۇشقا جەلپ قىلىش، پاسسىپلىق بىلەن بىرەر ئۆزگىرىشنى كۈتۈپ تۇرماسلىق توغرۇلۇق تەكلىپ بەرگەن. مالكوم ئېكس 1953 - يىلى دىترويىت شەھىرىدە-كى 1 - مەسچىتنىڭ يارەمچى ئىمامى بولغان. 1954 - يىلى ئۇ، نيۇيورك شەھەرلىك مەسچىتنىڭ ئىمامى بولغان. شۇنداق قىلىپ مالكوم ئېكس كوچىدىكى بىر سەرگەردان ياشتىن مۇسۇلمانلارنىڭ

① ئۆز ئىسمىنىڭ كەينىگە X دەپ قوشۇپ قويۇش شۇ چاغدا ئومۇملاشقان بىر ئادەت بولۇپ، بۇ مىللىي ئۆزلۈك ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ قوللۇق تۇزۇم مەزگىلىدە يوقاپ كەت-كەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى.

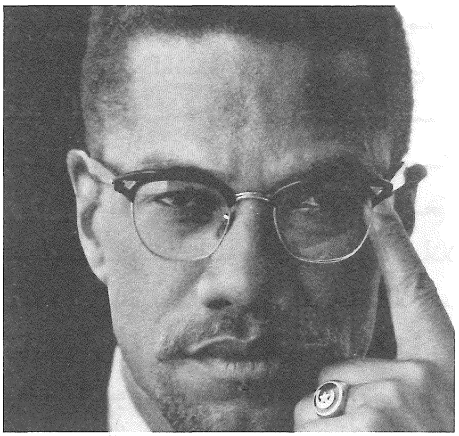
مالكوم ئىكس

ئىمامىغا ئايلانغان. 1958 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئۇ كۈتۈش كەسپىدە ئوقۇيدىغان بېتتى ئىسمىلىك بىر قىز بىلەن توي قىلغان.

1964 ـ يىلى مالكوم ئىكس دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ مۇقەددەس شەھىرى مەككىگە ھەج پەرزىنى ئادا قىلغىلى بارغان. تۇرلۇك ئىرقتىكى مىڭلىغان، ئوندىمىڭلىغان ئىخلاسمەن مۇسۇلمانلارنىڭ بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە بىر يەرگە يىغىلغانلىقىدەك ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش ئۇنىڭ ئىدىيەسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆزگەرتكەن. شۇڭا، مالكوم ئىكسنىڭ ئىدىيەسى 1964 ـ يىلى 3 ـ ئايدا نېگىر مۇسۇلمانلار تەشكىلاتى «ئىسلام دۆلىتى» دىن ئايرىلىشىنى چېگرا قىلىپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندۇ. ئۇنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئىدىيەسى رادىكال، ئىرقچىلىق تۇسى ئىنتايىن قويۇق نېگىر مىللەتچىلىك ئىدىيەسى ئىدى. بۇ چاغدا ئۇ ئامېرىكىنى ئېتىراپ قىلمايتتى، ئۆزىنى ئامېرىكىلىق دەپ قارىمايتتى. 1963 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئۇنىڭ مەلۇم بىر ئالىي مەكتەپتە سۆزلىگەن نۇتقىنىڭ ماۋزۇسى «مەن ئامېرىكىلىق ئەمەس، مەن ئامېرىكىزم تەرىپىدىن زىيانلانغۇچى» ئىدى. ئۇ ئاق تەنلىكلەرگە ھەم خىرىستىيان دىنىغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايتتى. كېيىن ئۇنىڭ ئىدىيەسىدە زور بۇرۇلۇش بولغان. مالكوم ئىكس 1964 ـ يىلى 5 ـ ئايدا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەندىن كېيىن ئاچقان ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىندا ئېنىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئاق تەنلىكلەرنى ئالۋاستى، دەپ قارىمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئۇزاق ئۆتمەي، ھەرقانداق زوراۋانلىق ۋاستىسىنى قوللىنىشنى

ياقلىمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان، ئۇ پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەر ئۈچۈن باراۋەرلىك ۋە ھۆرمەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتكەن. ئۇ «سەممىي» ئاق تەنلىكلەرنىڭ رادىكال ئاق تەنلىكلەرنى «ئۆزگەرتىش» نى كۈچەپ تەرغىب قىلغان. قارا تەنلىكلەرنىڭ سايلام بېلىتى تاشلاشقا قاتنىشىشنىڭ مۇھىملىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. بۇ جەريانداا ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە «يىلتىز» ناملىق رومانى بىلەن داڭ چىقارغان مەشھۇر نېگىر يازغۇچى ئالېكس خالېي بىلەن سۆھبەتلىشىپ ھەمكارلىشىپ ئۆزىنىڭ تەرجىمھالىنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان. ئۇ شۇ يىلى «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىدىن ئايرىلىپ ئۆزى «ئافرىقىلىق ئەۋلادىدىن بولغان ئامېرىكىلىقلارنىڭ بىرلىكى تەشكىلاتى» (Organization of Afro- American Unity) نى قۇرغان.

1960 - يىللاردىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ مىللىي ھوقۇق ھەرىكىتى مالكوم ئېكسنى پۈتكۈل ئامېرىكىلىقلار كۆز تىكىدىغان شەخسكە ئايلاندۇرغان. چۈنكى، ئۇ، دائىم ئاشكارا ھالدا ئىرقىي ئايرىمچىلىقنى يوقىتىش مەيدانىدا تۇرۇپ سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ بۇ قارىشى ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ قارا تەنلىك مۇسۇلمانلار ئۈچۈنلا قۇرماقچى بولغان «ئىسلام دۆلىتى» تەشەببۇسىدىن پەرقلىنەتتى. مالكوم ئېكسنىڭ كۈچلۈك ناتىقلىق تالانتى ۋە ئىدىيە جەھەتتە تېخمۇتىخ كۈرەش قىلىش پوزىتسىيەسى ئۇنى قارشى ئېلىنغان ناتىققا ئايلاندۇرغانىدى. ئۇ، بۇ مەزگىلدە نۇرغۇن ئۇنىۋېرسىتېتلاردا نۇتۇق سۆزلىگەن. ئۇ نۇتۇقتىن كېيىنكى ئۆتكۈر ھۇجۇم تۈسىنى ئالغان بەس - مۇنازىرىگە ئالاھىدە ئامراق ئىدى. مالكوم ئېكس كېنىنىدىنىڭ ئۆلۈمىگە بولغان پوزىتسىيەدە غەلىتىرەك بىر گەپنى قىلغانلىقى ئۈچۈن «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتى ئۇنىڭ نۇتۇق سۆزلەش سالاھىيىتىنى 90 كۈن ئېلىپ تاشلىغان. بۇ مەزگىلدە مالكوم ئېكس ئامېرىكا ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس پادىشاھى كىلاي بىلەن بىللە دەم ئېلىشقا كەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي كىلاي ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى جاكار-

لىغان ھەم ئۆزىگە «مۇھەممەد ئەلى» دەپ يېڭى ئىسىم قوللانغان. مالكوم ئېكسنىڭ ئامېرىكا خەلقىنىڭ قەلبىدە قەھرىمان ھېسابلىنىدىغان كىلايىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەنلىك تۆھپىسى ئۈنتۈغا زور شان ـ شەرەپ ئاتا قىلغان. گەرچە «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتى مالكوم ئېكسنى قوغلۇۋېتىشنى پىلانلاۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ ئاللىبۇرۇن كەڭ قارا تەنلىكلەرنىڭ ئىشەنچى ۋە قوللىشىغا ئېرىشىپ بولغانىدى. ئۆزىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغان مالكوم ئېكس ئۆز ئالدىغا بىر تەشكىلات قۇرۇپ قانداق دىنغا ئېتىقاد قىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر نېگىرلار ئۈچۈن ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ھوقۇقنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان.

تەسىرىنىڭ زورىيىشى، ئابرۇي ـ ئىناۋىتىنىڭ ئېشىشى، چاقىرىق كۈچىنىڭ كۈچىيىپ بېرىشى مالكوم ئېكسنى ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن دۈشمەنلىكلەرنىڭ ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. 1965 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى مالكوم ئېكسنىڭ ئۆيى كۆيدۈرگۈچ بومبىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. لېكىن ئۇ ۋە ئائىلىسىدىكىلەر يېرىلانمىغان. ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتۈپ، يەكشەنبە كۈنى چۈشتە ئۇ بىر سەنئەت سارىيىدا ئۆزى يېڭى قۇرغان «ئامېرىكىلىق قارا تەنلىكلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش تەشكىلاتى» غا ژاكالىتەن سۆز قىلىۋاتقاندا قەستلەشكە ئۇچراپ قازا قىلغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەر قۇرغان جەمئىيەتنىڭ لىدىرلىرى چوڭقۇر قايغۇرغان ھەم مالكوم ئېكسنى مەدھىيەلەيدىغان نۇتۇقلارنى سۆزلىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچى مارتىن لۇتىر كېڭمۇ بار ئىدى.

مالكوم ئېكسنىڭ ھاياتى ۋە ئۆلۈمىنىڭ ئامېرىكا دىنىي ۋە سىياسىي ساھەسىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە كۆرسەتكەن ئەھمىيىتى كىشىلەر تەرىپىدىن ھازىرغىچە تەتقىق ۋە مۇلاھىزە قىلىنىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ تەسىرى 1992 ـ يىلى ئىشلەنگەن «مالكوم ئېكس» (ئۇيغۇرچىغا «قارا دولقۇن» دەپ تەرجىمە قىلىنغان) دېگەن كىنونىڭ قويۇ

لۇشى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا يەنە بىر قېتىم نامايان بولغان.

مالكوم ئېكس قەستكە ئۇچرىغاندا 40 ياشقا تولغانىدى. ئۇنىڭ ئۆلۈمى «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىغىمۇ زور زىيان ئېلىپ كەلگەن. چۈنكى، مالكوم ئېكس قەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن، نيۇيورك مەسچىتى پارتلىتىۋېتىلگەن. بۇ بىر قاتار تېررورلۇق ۋەقەلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ روھىنى چۈشۈرۈۋەتكەن. بۇ ۋەقەلەرنى پەيدا قىلغۇچى قارا قول زادى كىملەرنىڭ؟ ئۇلارنىڭ نىشانى ۋە مەقسىتى نېمە؟ بۇ سوئاللار جاۋابسىز ۋە ئېنىقسىز ھالەتتە قالغان. شۇنداق تىمۇ، ئامېرىكا تۈپرىقىدا مۇسۇلمانلارنىڭ بىر ئىجتىمائىي ۋە سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە شەكىللىنىشىنى كۆرۈشنى خالىمايدىغان گۇرۇھلارنىڭ پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ پىلانلىشى بىلەن باغلاپ چۈشىنىش ئەقىلگە ۋە ئەمەلىيەتكە ئەڭ مۇۋاپىق، دەپ قاراش ئومۇملاشقان.

تەتقىقاتچى ۋاڭ ئېنمىڭ ئېيتقىنىدەك «مالكوم ئېكس ئامېرىكا نېگىرلار تارىخىدىكى ئەڭ مۇرەككەپ، كىشىنى ئەڭ گاڭگىرىتىدىغان داھىيلارنىڭ بىرى، ئۇ خىرىستىيان باستىرىنىڭ ئوغلىدىن نېگىر مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىمامىغا ئۆزگەرگەن، كوچىدا ئوغرىلىق قىلىدىغان، زەھەر ساتىدىغان ياشتىن، نېگىرلار خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ داھىيسىغا ئايلانغان.» تەتقىقاتچىلار مالكوم ئېكسقا مۇنداق باھا بەرگەن:

بىرىنچى، مالكوم ئېكس ئىرقچىلىققا قارشى كۈرەش بىلەن تولغان قىسقىغىنا ھاياتىدا، ئۇ نېگىر داھىيلىرى ئىچىدىكى ئاق تەنلىك ئىرقچىلىق تەرەپدارلىرىنى ئەڭ ئاچچىق، ئەڭ ئۆتكۈر، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ رەھىمسىز شىكايەت قىلغان، ئەيىبلىگەن، پاش قىلغان ۋە تەنقىد قىلغان ئادەم.

ئىككىنچى، مالكوم ئېكسنىڭ نېگىرلار خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىگە قوشقان ئاساسلىق تۆھپىسى ئۇنىڭ ئىرقچىلىق كۈچلىرى بىلەن كۈرەش قىلىش داۋامىدا نامايان قىلغان قەيسەر ئىرادىسى ۋە

تەۋرەنمەس ئىشەنچىسىدىكى مەنىۋى ھەيۋىسىدە كۆرۈلىدۇ.

ئۇچىنچى، تۇيۇقتىن ئېيتقاندا، مالكوم ئېكس نېگىرلارنىڭ «ئەر-كىنلىكى» ۋە «ئازادلىقى» ئۇچۇن كۇرەش قىلغان باتۇر ئەزىمەت.

تۆتىنچى، ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، مالكوم ئېكس قەيسەر، تىز پۇكمەس، كەم - كوتىسىز نېگىر مىللىيەتچىسىدۇر.

«ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ داھىيسى (لىدېرى) ئىلىيا مۇ-ھەممەد ۋەزىيەتنى يېڭىباشتىن تەھلىل قىلىپ، لۇئىس فاراخاننى نيۇيوركقا بېرىپ مەسچىتنى قولغا ئېلىش ۋە قايتا قۇرۇش ئىشىنى باشلاشنى تاپشۇرغان. 1965 - يىلى ئىلىيا مۇھەممەد لۇئىس فارا-خاننى «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىللە-كىگە تەينىلىگەن. ئىلىيا مۇھەممەد تەشكىلاتىنىڭ پائالىيىتىنى كېڭەيتىش، تەسىرىنى ئاشۇرۇش ئۇچۇن، ئەزا تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىشىنى ئامېرىكىدىن ھالقىتىپ، گانا، مېكسىكا، كارىب دېڭىزى بويلىرى ۋە ئوتتۇرا ئامېرىكا قاتارلىق جايلارغا يەتكۇزگەن. ئامېرى-كىدا بولسا 60 تىن ئارتۇق شەھەردە شۆبىسىنى قۇرغان. ئافرىقىدە-كى بىر قىسىم دۆلەتلەرگە بېرىپ ئىئانە توپلىغان. ئىلىيا مۇھەم-مەد ھەر يىلى 26 - فېۋرال كۇنى ئۇستازى فارىد مۇھەممەدنىڭ تۇ-غۇلغان كۇنىنى خاتىرلەش مۇناسىۋىتى بىلەن جاي - جايلاردىن نۇرغۇن ئەزالارنى چىكاگوغا يىغىپ، كېيىنكى يىللىق پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. كىشىلەرنىڭ روھىيىتىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئە-گىشىپ دېھقانچىلىق مەيدانى، باقمىچىلىق، كۆكتاتچىلىق، ئۆي ئىجارە بېرىش، تۇرالغۇ سېلىش، مۇلۇك سېتىۋېلىش، يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش، رېستورانچىلىق، تىكمچىلىك، زاۋۇت قۇ-رۇش، بانكا ئىشلىرى، ئىمپورت - ئېكسپورت ئىشلىرى، قاتناش، ساغلاملىق ئىشلىرى قاتارلىق ساھە ۋە كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللى-نىش ئومۇملاشقان. شۇنداق قىلىپ «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ ئىقتىسادىي كۇچى زورايغان، پائالىيەت ئىقتىدارى ئاشقان، جەلپ قىلىش كۇچىمۇ كۇچەيگەن. ئىلىيا مۇھەممەد 1972 - يىلى چىكا-

گودا كاتتا مەسچىت ۋە مەدرىسە سالغان. ئىلىيا مۇھەممەد بىلەن لۇئىس فاراخاننىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە قوللىغۇچىلىرى كۈنسايىن كۆپەيگەن. بولۇپمۇ قارا تەنلىكلەر ئىسلام دىنىغا زور قىزغىنلىق بىلەن كىرگەن. تەتقىقاتچىلار قارا تەنلىكلەر نېمە ئۈچۈن ئىسلام دىنىغا شۇنچە قىزغىنلىق بىلەن ئېتىقاد قىلىدىغان بولۇۋالدى؟ دەپ- گەن مەسىلىنى مۇلاھىزە قىلىپ مۇنداق يەكۈن چىقارغان:

1. ئىسلام دىنى ئىرق - مىللەت باراۋەرلىكىنى تەكىتلەيدۇ. مۇ- ھىملەر ئاللانىڭ نەزىرىدە تارغاقنىڭ چىشىدەك باراۋەردۇر، دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ قاراشلار ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىكلەرنىڭ كۆڭلىگە بەك ياقىدۇ.

2. دىن ۋە ئافرىقا مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدىغان پىروفېسسور لاۋرېنس مامىيانىڭ چۈشەندۈرۈشىچە، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئىسلام دىنى قارا تەنلىك ئەرلەرنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدىكەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ئىسلام دىنى ئۇلارنى باراۋەرلىك تۇيغۇسىغا ئىگە قىلدى. ئىسلام دىنى يەنە ئەرلەرنىڭ مەرتىۋىسىنى تەكىتلەپ ئۇلارنى يېتەكچى ئورۇنغا چىقاردى. ئىسلام دىنى ئەرلەرنىڭ مەرتىۋىسىنى ھەقىقەتەن كۈچەپ تەكىتلەيدۇ.» ئۇ، يەنە مۇنداق دېگەن: «ئايالالارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىدىكى سەۋەب، ئىسلام دىنىدا ئائىلە- نىڭ مۇقىم بولۇشى مەلۇم دەرىجىدە تەكىتلىنىدۇ. بۇ ئايالالارنىڭ كۆڭلىگە بەك ياقىدۇ.»

1960 - ۋە 1970 - يىللاردا ئامېرىكا شەھەرلىرىدىكى قارا تەن- لىكلەر مەھەللىلىرىدە ئىسلام دىنىغا ئائىت نەرسىلەر بارغانسېرى كۆپەيگەن. 1975 - يىلى ئىلىيا مۇھەممەد 78 يېشىدا قازا قىلغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمى قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارنى چەكسىز قايغۇغا چۆمـ- دۈرگەن.

ئىلىيا مۇھەممەد قازا قىلغاندىن كېيىن بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ، 1978 - يىلىغا كەلگەندە لۇئىس فاراخان «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلا- تىغا رەئىس بولغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ، ئامېرىكا جەمئىيە-

تىندىكى تەسىرى كۈچلۈك داڭلىق شەخس بولۇپ قالغان. ئۇ كۆچ-
لۈك ناتىقلىق قابىلىيىتى ۋە مول رەھبەرلىك تەجرىبىسىگە ئاسا-
سەن قارا تەنلىكلەر ئولتۇراقلاشقان رايون ياكى مەھەللىلەردىكى
«ئىسلام دۆلىتى» نىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرغان. ئۇ يەنە قارا تەن-
لىكلەرنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى، ئۆزىگە تايىنىشىنى تەرغىب قىل-
غان. ئۇ يەنە قارا تەنلىكلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان ئاق تەنلىك-
لەر، يەھۇدىيلار ۋە بەزى ئاسىيالىقلار توغرىسىدا قۇتراتقۇلۇق تۇسە-
نى ئالغان ماقالىلەرنى يېزىپ ئېلان قىلغان.

لۇئىس فاراخان (Louis Farrakhan) ئەسلىي نىيۇيورك ئىشتا-
تىنىڭ بىروڭكىس رايونىدىكى بىر قارا تەنلىك ئائىلىسىدە 1933 -
يىلى تۇغۇلغان بولۇپ، بوستون شەھىرىدە چوڭ بولغان. ئوتتۇرا
مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە ئۇ ئەلاچى ئوقۇغۇچى، ياخشى تەن-
ھەربىكەتچى ۋە ئەپسكوپىليون چېركاۋىنىڭ ئاكتىپ ئەزاسى ئىدى.
ئالىي مەكتەپكە كىرىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇ، ئىسكىرىپكىچى
ۋە ناخشىچى بولۇش كەسپىنى تاللىغان. 1955 - يىلى 21 ياشقا
كىرگەندە، بىر دوستىنىڭ تەۋسىيەسى بىلەن ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ
نۇتقىنى ئاڭلىغىلى بارغان. ئىلىيا مۇھەممەد نۇتقىدا «ئاق ئالۋاس-
تى» لارنى قاتتىق سۆككەن. ئۇزاققا قالماي ئاللانىڭ ئىنسانلارنىڭ
ئەسلىي خىلى بولغان ئافرىقىلىقلار ئەۋلادىدىن بولغان ئامېرىكانلار-
نى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بەرگەن. ئىلىيا مۇ-
ھەممەد قوللىغۇچىلىرىغا تاماكا چەكمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىك،
سوقۇشماسلىق، چوشقا گۆشى يېمەسلىك، دىنىي پائالىيەتلەرگە قە-
رەللىك ھالدا قاتنىشىش، تەلىم - تەربىيە شارائىتىنى ياخشىلاش،
ئىسلام ھەرىكىتىگە ھەسسە قوشۇشنى تەۋسىيە قىلغان. لۇئىس
فاراخان ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ نۇتقىنى ئاڭلاپ بۇ ھەرىكەتكە ئاۋاز
قوشقان. لۇئىس فاراخاننىڭ ئىقتىدارى ۋە تۆھپىسى ئۇزاق ئۆتمەي
ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ دىققىتىنى تارتقان. نەتىجىدە، لۇئىس فاراخان
بوستون مەسچىتىنىڭ ئىمامىلىقىغا تەينىلەنگەن. 1965 - يىلى مال-

كوم ئېكس قەستكە ئۇچراپ قازا قىلغاندىن كېيىن ۋاشىنگتوندىكى مەسچىتكە ئىمامىلىققا بەلگىلەنگەن ھەم ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق بايانىاتچىسى بولغان. لۇئىس فاراخانغا يەنە «ئىسلام دۆلـ ـتى» تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق بايرىمى (فارىد مۇھەممەدنىڭ تۇغۇلـ ـغان كۈننى تەبرىكلەش بايرىمى) بولغان «نىجاتكار كۈنى» بايرىمى يىغىلىشىدا ئىلىيا مۇھەممەدنى تونۇشتۇرۇش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلـ ـغان. فاراخاننىڭ تەسىرى ۋە ئابرۇيى بارا ـ بارا يۇقىرى چەككە يەتـ ـكەن. 1975 ـ يىلى ئىلىيا مۇھەممەد قازا قىلغاندا، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ۋولىس مۇھەممەد ۋارىسلىق قىلغان. ۋولىس مۇھەممەد دادىـ ـسىغا قارىغاندا خېلىلا تەمكىن ۋە مۆتىدىل ئىدى. ۋولىس مۇھەممەد «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىغا باش لىدىر بولغاندىن كېيىن لۇئىس فاراخاننى چىكاگودىكى باش ئىشتابتا بىللە ئىشلەشكە يۆتكىگەن. ۋولىس مۇھەممەد باش لىدىر بولغاندىن كېيىن ئىسلام ھەرىكىتىگە مۆتىدىل پوزىتسىيە تۇتۇشقا باشلىغان ھەمدە تەشكىلاتىدىكىلەرنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە قارشى خاھىشتىكى نۇتۇقلارنى سۆزلىشىنى چەكـ ـلىگەن. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ئاق تەنلىكلەرنىمۇ ئەزالىققا قوبۇل قىلغان. لۇئىس فاراخان مۆتىدىللىكنى رەت قىلىدىغان مەيدانىدا چىڭ تۇرغان. نەتىجىدە، ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېغىر ئىخـ ـتىلاپ كېلىپ چىققان. ئىختىلاپ ۋولىس مۇھەممەدنىڭ 50 يىللىق تارىخقا ئىگە «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنىڭ نامىنى «ئامېرىكا مۇـ ـسۇلمانلىرىنىڭ دىن تەبلىغ جەمئىيىتى» گە ئۆزگەرتىشى بىلەن كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. ئاق تەنلىكـ ـلەرگە قارشى مەۋقەسى ئىنتايىن كۈچلۈك ھەم ئاشكارا بولغان لۇـ ـئىس فاراخان 1978 ـ يىلى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ ئىسلام ھەرىكىتىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلغان يېڭى بىر «ئىسلام دۆلىتى» تەشكىلاتىنى قۇرغان. ئۇ كېيىنىش، ھەرىكەت ئۆلچىمى جەھەتلەردىن تارتىپ ئەسلىدىكى ھالەتنى ساقلاپ قالغان. قىسقىسى، لۇئىس فاراخان ئۇستازى ئىلىيا مۇھەممەدنىڭ ئاق تەنـ

لىكلەرگە قارشى مەۋقەدىكى ئىرقىي ئىلاھىيەتشۇناسلىق ئىدىيە-سىگە تولۇق دېگۈدەك ۋارىسلىق قىلغان. لۇئىس فاراخان ماھىر نا-تىق ھەم تالانتلىق تەشكىلاتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئامېرىكا شە-ھەرلىرىدە مەسچىتلەرنى قۇرۇپ، ئىسلام ھەرىكىتىنى تېز كېڭەيت-كەن. نەشر بۇيۇملىرى ۋە رادىيو دولقۇنلىرى ئارقىلىق ئۆز ئاۋازىنى ئافرىقىلىقلار ئەۋلادىدىن بولغان ئامېرىكانلارغا ئۇزۇكسىز يەتكۈزۈپ تۇرغان.

1970 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئىراندا ئىسلام ئىنقىلابى يۈز بەر-گەندىن كېيىن، ئىران بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دۇشمەنلىشىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەن. ئامېرىكىدىكى تاراتقۇلار ئىسلام دىنى بىلەن مۇسۇلمانلارغا ئائىت خەۋەر ۋە مۇلاھىزىلەردە ھەمىشە ئۇلارنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلىگەن. جاما-ئەت پىكرىدىكى بىر تەرەپلىمىلىك ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى ئىر-قىي كەمسىتىشكە قوشۇلۇپ، ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارغا ئېغىر بېسىم ئېلىپ كەلگەن. ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى باراۋەرسىزلىك بىلەن ئادالەتسىزلىك تېخىمۇ چوڭقۇر بولغان. دەل مۇشۇنداق ئىجتىمائىي مۇھىتتا ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ مىللىي كىملىكى ۋە دىنىي كىملىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش تۇيغۇسى كۈچىيىپ، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا ھەم كىملىك جەھەتتىكى پەرقىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈشكە تىرىشقان.

لۇئىس فاراخان ئەزەلدىن ئاق تەنلىكلەرنى ئەزالىققا قوبۇل قىل-ماي، تەشكىلاتنىڭ «ساپ ھەم پاك» لىقىنى قاتتىق تەكىتلەش بىلەن بىللە، ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۈرمۇشىغا ئا-رىلىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىشنىمۇ قاتتىق تەلەپ قىلاتتى. ئەمما، 1984 ـ يىلى ئۇنىڭ پىرېزىدېنت نامزاتى جەسى جېكسىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۇنى تەنقىدكە دۇچار قىلغان. بۇ ئىش زور تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلغان. لۇئىس فاراخان ئۆز ئېتىقادىنىڭ

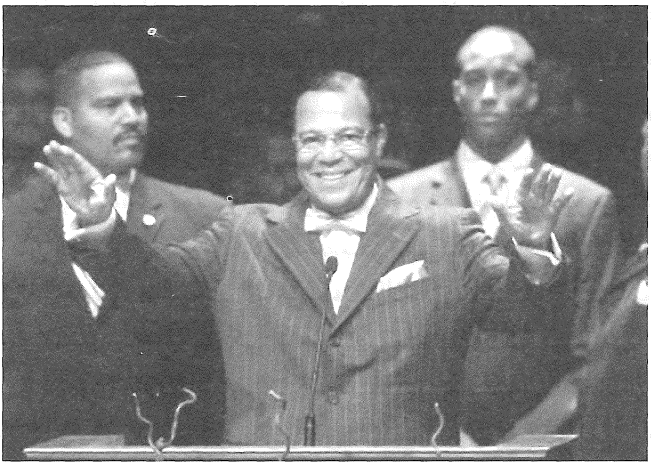

لۇئىس فاراخان

پاكلىقىنى قوغداشتىن، ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۈرمۈشىغا تەشەب-بۇسكارلىق بىلەن ئارىلىشىشقا ئۆتكەنلىكىنى ئوچۇق - ئاشكارا سۆزلىگەن ھەمدە تۇنجى قېتىم سايلامغا بېلەت تاشلاشقا تىزىملاتقان. ئۇ، ئەگەشكۈچىلىرىنىمۇ شۇنداق قىلىشقا دەۋەت قىلغان. لۇئىس فاراخان ئامېرىكىدىكى قارا تەنلىك مۇسۇلمانلارنىڭ ئاق تەنلىكلەرنى ئاساس قىلغان مەدەنىيەت بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىش، سىڭىشىش ۋە سۈركىلىش داۋامىدا مۇھىم بىر سىياسىي كۈچكە ئايلىنىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئامېرىكا جەمئىيىتى بىلەن مەدەنىيەتكە كۈچلۈك تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش بىلەن تو-نۇلغان لۇئىس فاراخاننىڭ مەيدانىدىكى بۇ روشەن ئۆزگىرىش كىشىلەرنى گاڭگىرىتىپ قويغان. چۈنكى، ئۇ ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق ئىچكى - تاشقى سىياسىتىگە قارشى تۇراتتى. ئامېرىكىدىكى باشقا مۇسۇلمانلار تەشكىلاتلىرى مۇسۇلمانلارنى ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ بىر ئەزاسى دەپ تونۇپ، ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۈرمۈشىغا قاتنىشىشنى، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر بولغان سىياسىي تەسىرىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەكىتلەيتتى. ئۇلار بىلەن لۇئىس

فاراخاننىڭ تەشكىلاتى ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ مەۋجۇت ئىدى. بىر قىسىم ئىسلام سىياسىي تەشكىلاتلىرى بىلەن دىنىي تەشكىلاتلار بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئاكتىپ پوزىتسىيە تۇتۇپ: «ھەممىدىن مۇھىمى قاتنىشىش، مەيلى دېموكراتلار پارتىيەسى بولسۇن ياكى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسى بولسۇن، مۇھىمى مۇشۇ خىل تۈزۈمنىڭ ئىچىگە كىرىش» كېرەك، دەپ قارايتتى. لۇئىس فاراخاننىڭ يېڭى تاللىشى ئۇنى تېخىمۇ جەلپكار شەخسكە ئايلاندۇرغان. ئۇنىڭ ئامېرىكىنىڭ سىياسىي ساھەسىدىكى تەسىرى يىلسېرى كۈچەيگەن. ئۇنىڭ بۇ خىل تەسىرى 1995 - يىلى 16 - ئۆكتەبىر كۈنى تېخىمۇ روشەن ئىسپاتلانغان. ئۇ كۈنى لۇئىس فاراخان مىليون كىشىنى پايتەختە ۋاشىنگتونغا يىغىپ كاتتا يىغىلىش تەشكىللىگەن. بۇ، 1963 - يىلى مەشھۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچى، نېگىرلار خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ لىدېرى مارتىن لۇتېر كېڭ تەشكىللىگەن تارىخىي ئىھتىمالىيەتكە ئىگە «ۋاشىنگتونغا يۈرۈش قىلىش» يىغىلىشىدىن بۇيان تەشكىللەنگەن كاتتا يىغىلىش ئىدى. يىغىلىشتا لۇئىس فاراخان نۇقتۇق سۆزلەپ نېگىرلارنىڭ ئىپتىخارلىق ھېسسىياتى ۋە ئائىلە قارىشىنى كۈچەيتىش ھەم ئۆز كۈچىگە تايىنىشنى مۇراجىئەت قىلغان. ئۇ يەنە نېگىرلارنىڭ ئۆز ئىززەت - ئابرۇيىنى ساقلىشىنى، غۇرۇرىنى قوغدىشىنى، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن قانۇنلۇق كۈرەش قىلىشنى مۇراجىئەت قىلغان. بۇ قېتىمقى يىغىلىش مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزۈلۈپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغان. چۈنكى، يىغىلىشقا قاتناشقۇچىلارنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، چاتاق چىقمىغان. كىشىلەر نارازىلىقىنى تىنچ يول ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئۇلارنىڭ روھىي ھالىتى ئىنتايىن جۇشقۇن بولغان. كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان يەنە بىر ئىش، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئېغىر - بېسىق كۆرۈنۈش ئۈچۈن، كاستۇم - بۇرۇلكا كىيىپ، بانتىك تاقىۋالغانىدى.

بۇ قېتىمقى كاتتا يىغىلىشنىڭ ئۇتۇقلۇق بولۇشى لۇئىس فارا-

خانىنىڭ دۇشمەنلىرىنىمۇ ئۇنىڭغا ئەستايىدىل قاراشقا مەجبۇر قىلغان. لۇئىس فاراخان ئىلگىرى يازغان ماقالە ـ ئوبزورلىرىدا ۋە سۆزلىگەن نۇتۇقلىرىدا كاتولىك دىنى مۇرىتلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايدىغان مەزمۇنلارنى ئىپادىلەپ كۆپ تالاش ـ تارتىش پەيدا قىلغانىدى. بولۇپمۇ يەھۇدىي دىنىنى «تۆۋەن دەرىجىلىك دىن» دەپ چۆكۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن يەھۇدىيلارنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ، قارشىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىمۇ لۇئىس فاراخانىنىڭ تەسىرىنىڭ زورىيىشىغا، ئېنىقراق ئېيتقاندا ئامېرىكىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، مۇسۇلمانلارغا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى ئۆزگەرتىشكە باشلىغان. ئەينى ۋاقىتتىكى ئامېرىكا پىرېزىدېنتى كېلىنتون شۇ يىلىدىن باشلاپ قۇربان ھېيت ۋە روزا ھېيتىتا پۇتكۈل ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارغا تەبرىك خېتى تارقاتقان. كېلىنتون يەنە ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەشھۇر زاتلىرىنى ئاقسارايغا زىياپەتكە تەكلىپ قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇتقان پوزىتسىيەسىدىمۇ روشەن ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن. مەسىلەن، ئىلگىرى ئامېرىكىدىكى ئىسلام ئىنستىتۇتلىرى بىلەن ئىسلام دىنى مەركەزلىرى ھەمىشە تاش ـ كېسەكلەرنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بەزى كىشىلەرنىڭ تەھدىت سېلىپ ۋە بىھۆرمەتلىك قىلىپ تېلېفون ئۇرۇشلىرى دائىملىق ئىش ئىدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ پوزىتسىيەسىدىكى روشەن ئۆزگىرىش ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ كۆرۈنەرلىك ئازىيىشىغا سەۋەب بولغانىنىڭ ئۈستىگە، نۇرغۇن ئادەتتىكى ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قارىتا كۆچلۈك قىزىقىشىنى قوزغىغان. ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىلىملەرنى چۈشىنىشكە ئىنتىلىدىغان كىشىلەر كۆپەيگەن. ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ تەدرىجي قوبۇل قىلىشى جەريانىدا ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى بىر سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە رول ئويناشقا باشلىغان. ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى تەجرىبە ـ

ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئارقىلىق، بارا ـ بارا پىشىپ يېتىلىپ، ئامېـ
رىكا قانۇنى يول قويغان ئۇسۇللار ئارقىلىق ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى
ئىپادىلەشكە ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا
ئىچكى ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى
مۇسۇلمانلار بىرلىكتە كەڭ كۆلەملىك نامايىش قىلىپ، ئەخلاق ۋە
ھەققانىيەت جەھەتتە بوسنىيە ـ گېرتسېگوۋىنا مۇسۇلمانلىرىنى
قوللىغان. ئوتتۇرا شەرق مەسىلىسىدە ئامېرىكىنىڭ بىر تەرەپلىمە
ھالدا ئىسرائىلىيەنىڭ سىياسىتىگە يان باسقانلىقىغا قارشى تۇرۇش
ئۇچۇن، ئۇلار يىغىلىش، تېلېۋىزىيە مۇنازىرىسى قاتارلىق شەكىللەر
ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قاراشلىرىنى بايان قىلغان. ئۇلار يەنە ئۆزلـ
رى گېزىت ـ ژۇرنال نەشر قىلىپ، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسلىرىنى
قۇرۇپ، زامانىۋى تاراتقۇلار ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي ئەقـ
ىدىسى، ئىقتىسادىي ئىدىيەسى ۋە سىياسىي تەشەببۇسلىرىنى كەڭ
كۆلەمدە تەشۋىق قىلغان. بۇ ئارقىلىق ئۇلار ئامېرىكىدا مۇئەييەن
ساندىكى مۇسۇلمانلارغا كۆڭۈل بۆلىدىغانلار بىلەن قوللىغۇچىلارنى
قولغا كەلتۈرۈپ، سىياسىيغا ئارىلىشىشنىڭ ئاساسىنى تۇرغۇزغان.

ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئىچىدە قارا تەنلىك مۇسۇلمانلاردىن
باشقا يەنە ھەرقايسى دۆلەت ۋە رايونلاردىن كەلگەن كۆچمەن مۇسۇلـ
مانلارنىڭ سانى ۋە تەسىرىمۇ كۆرۈنەرلىك ئاشقان. بۇلار ئاساسلىقى
ئەرەب دۆلەتلىرىدىن ھەم جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئەللەردىن ئامېرىكـ
غا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان مۇسۇلمانلاردۇر. بۇلارنىڭ ئىچـ
دە ئەرەب مۇسۇلمانلىرىنىڭ سانى ۋە تەسىرى خېلىلا زور، كـۆـ
سىرۇاتىپلىقىمۇ خېلىلا كۈچلۈك. كونسېرۋاتىپ ئەرەب مۇسۇلـ
مانلار گويا دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەتتە ياشاۋاتقاندەك، ئۆزلىرىنىڭ
ئەنئەنىسىنىڭ چىرىكلىشىپ كەتمەسلىكىنى كۈچەپ قوغدايدۇ.
ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ مەكتىپىنى ئاچقان. باشقا دىن ۋە مەزھەبتىكى
ئارقا كۆرۈنۈشىگە ئىگە قوشنىلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىسلام
ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلمەكتە. بۇ، ھاراق ئـ

چىشنى چەكلەش، يېمەكلىكلەرنى ئىسلام ئۇسۇلى بويىچە تەييارلاش، ئاياللار روپاش بولۇش قاتارلىقلاردا ئىپادىلىنىدۇ. تېخىمۇ ئالاھىدە يېرى شۇكى، ئۇلار مەكتەپلىرىدە دارۇلىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەريىسىنى قاتتىق تەنقىدلەپ سۆزلەيدۇ. جۇغراپىيە دەرسىدە ئو-قۇتقۇچى ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن خەرىتىدىن ئىسرائىلىيە دېيىلگەن جايىنى پەلەستىن دۆلىتى دەپ چۈشەندۈرىدۇ. ئەرەب مۇسۇلمانلار ئۆز دۆلىتى، دىنى ۋە مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشىنى قوغداشنى شەرەپ دەپ بىلىدۇ. ئۆز مىللىتى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايوندا تۇ-رۇشنى، ئۆز مەدەنىيەت مۇھىتىنىڭ بولۇشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئا-مېرىكا كىنولىرىدا ئەرەبلەر ئوبرازىنىڭ بۇرمىلىنىشىغا قارشى تۇ-رىدۇ. بۇ مەسىلىدە ئۇلار خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەر بىلەن ئورتاق مەيداندا تۇرۇپ ھەرىكەت قىلىدۇ. چۈنكى، ئا-مېرىكا تەۋەلىكىدىكى خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئە-رەبلەر بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئەرەبلەرنىڭ ئومۇ-مىي سانى 4 مىليونغا يېتىدۇ. ئۇلار بىرلەشسە سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان ئىجتىمائىي تەسىر ۋە ئىقتىسادىي كۈچ پەيدا قىلالايدۇ. ئەڭ مۇھىمى بۇ 4 مىليونغا يېقىن ئەرەبنىڭ 800 مىڭى سايلامدا بېلەت تاشلاش سالاھىيىتىگە ئىگە. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئاۋام پالاتاسىدا ھەم كېڭەش پالاتاسىدا مەلۇم ساندا ئورنى بار. 1995 - يىلى ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن كىنولاردا 168 ئەرەب پېرسوناژ بار بولۇپ، بۇنىڭ 148 ى سەلبىي پېرسوناژ ئىكەن. بۇ ئىش ئەرەبلەرنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىغان. نەتىجىدە، بىر مەيدان نارازىلىق ھەرىكىتى كېلىپ چىق-قان. ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى ئەرەبلەر بۇ توغرۇلۇق مۇنداق دېگەن: «كىنو ئىشلىگۈچىلەر يەھۇدىيلار، نېگىرلار، يەرلىكلەر ۋە باشقا ئاز سانلىقلار توپىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشتىن كۈچىنىڭ بارىچە ئېھ-تىيات قىلىدۇ. پەقەت ئەرەبلەرنىلا تېررورچى، شەھۋانىي، ياۋۇز، توخۇ يۇرەك ياكى رەزىل، مۇتتەھەم، ھەتتا گاھىدا ئىنسان قېلىپى-دىن چىققان قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. كەمسىتىلىشنى تۈگىتىپ، ھۆر-

مەتكە ئېرىشىشنىڭ يولى ئازدۇر ـ كۆپتۇر هوقۇققا ئېرىشىش. شۇ ـ ڭا ئاۋام پالاتاسى ۋە كېڭەش پالاتالىرىدا كۆپ ئورۇنغا ئېرىشىشىمىز كېرەك. يەنە بىر جەھەتتىن يۇقىرى قاتلامدا تەسىرىمىزنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن سەرخىللىشىشقا كۈچىشىمىز لازىم.»

ئامېرىكىدىكى ئەرەبلەرنىڭ ئىچىدە تەسىرى ئەڭ زور شەخس ئېدۋارد سەئىد (Edward said) هېسابلىنىدۇ. ئۇ ئامېرىكىدىلا ئە ـ مەس، بۈگۈنكى دۇنيادىكى زور تەسىر كۈچكە ئىگە ئەدەبىيات ۋە مە ـ دەنىيەت ئوبزورچىسى. ئېدۋارد سەئىد 1935 ـ يىلى پەلەستىندىكى مەشھۇر شەھەر يېرۇسالېمدا تۇغۇلغان. ئېدۋارد سەئىد مەكتەپ يې ـ شىغا يەتكەن زامانلاردا پەلەستىن ئەنگلىيەنىڭ باشقۇرۇشىدا، مە ـ سىر ئەنگلىيەنىڭ هامىيلىقىدا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ مىسىرنىڭ قاهىرە شەھىرىدىكى غەربچە مەكتەپتە ئوقۇغان. 1950 ـ يىلى ئامې ـ رىكىغا ئوقۇشقا چىقىپ، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان. كېيىن پې ـ رىستون ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ باكلاۋۇر بولغان. ئۇنىڭدىن كې ـ يىن خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ ماگىستىر هەم دوكتور بول ـ غان. 1963 ـ يىلى ئامېرىكا كولومبىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدا پىرو ـ فېسسور بولغان. ئېدۋارد سەئىدنىڭ زىيالىيلارغا خاس روشەن خاس ـ لىقى قاراشلىرىنى باتۇرانە پوزىتسىيە بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇستەقىل مەنىۋى دۇنياسىنى نامايان قىلالىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. ئامېرىكىدا ياشاش جەريانىدا ئۇ ئىزچىل هالدا ئۆزىنى «غايەمنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، ئۆزۈمنى ئۇلارغا يارىملىق ئادەم قىلىپ قوي ـ ماسلىقىم لازىم» دەپ ئاگاهلاندۇرۇپ تۇرغان هەم ئۆزىنىڭ پەلەس ـ تىنلىك ئەرەب، ئامېرىكىلىق پۇقرا، ئىنستىتۇت ئەربابى ئىكەنلى ـ كىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل سالاهىيىتىنى زىددىيەتلەشتۇرۇپ قوي ـ ماي، ماسلاشتۇرۇپ ياشاشقا تىرىشقان. بۇ توغرۇلۇق ئۇ مۇنداق ياز ـ غان: «مەن ئەزەلدىن ئۇدۇق ـ بۇدۇق دەپ خالىخۇتتا ياشاشقا ئۇنماي كەلدىم ياكى ئۆزۈمدە بەك كۆپ ئەخمىقانە قىلىقلارنىڭ ساقلىنىشى ـ غا يول قويماي كەلدىم. ئېنىقىنى ئېيتقاندا، ئېتىقاد ئۆزگەرتىشكە

ۋە ھەرقانداق شەكىلدىكى سىياسىي ئىلاھلارغا ئىشىنىشكە قارشى تۇرۇپ كەلدىم.

زىيالىيلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، قىزغىن ئارىلىشىش، خەۋپكە تەۋەككۇل قىلىش، ئوچۇق ـ ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقىش، پىرىنسىپ، بەس ـ مۇنازىرىلەرگە ئۆزىنى ئاتاش ۋە ئۆزىگە زىيان يېتىش ئېھتىمالى بولغان ئىشلارغا قاتنىشىش قاتارلىقلار بەك مۇھىمدۇر. كەسىپ ئىگىلىرى بىلەن ئىشتىن سىرت زىيالىيلارنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، كەسىپ ئىگىلىرى مەخسۇس كەسىپنىڭ ئۆلچىمى بويىچە ئۆزلىرىنى بىتەرەپ دەپ ئېلان قىلىشىدۇ ھەمدە ئوبيېكتىپ قىيا-پەتكە كىرىۋالىدۇ؛ ئىشتىن سىرت زىيالىيلار بولسا، مۇكاپاتلارغا-مۇ، نۆۋەتتىكى كەسىپىي پىلانلارنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغىمۇ بېرىلىپ كەتمەي، جامائەت بوشلۇقىدىكى قاراش ۋە قىممەتلەرگە ئۆزىنى بې-غىشلايدۇ.»

ئېدۋارد سەئىد ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكى ۋە ئىجتىمائىي بۇر-چى مەسىلىسىدە «زىيالىيلار توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە تېخىمۇ روشە ھالدا مۇنداق يازغان: «ۋەكىللىك ھوقۇقىگىزغا ئېرىشىش-ئۈز، مىللىيلىكىگىزنى ساقلىشىگىز؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ نەر-سىلەر رېئاللىق (مەن تەكىتلەۋاتقان ئازادلىق) بىلەن باغلانمىسا، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش كېرەك» دېگەن. ئۇ پەلەستىن مەسىلىسى توغرىسىدا مەخسۇس ئەسەر يېزىپ ئەرەبلەر ئۇچۇن سۆزلىگەن. ئۇ بۇ مەسىلىدە باشقىلاردىن پەرقلىق يول تۇتقان. ئۇ پەلەستىنلىكلەر ئىسرائىلىيەنى ئېتىراپ قىلىشنى قەتئىي رەت قىلىپ تۇرغان شارائىتتا، باتۇرلۇق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىسرائىلىيەنى ئې-تىراپ قىلىشنى ھەمدە تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىپ بېرىشنى تەشەب-بۇس قىلغان. ئەمما پاتاخنىڭ داھىيسى ئەرافات ئامېرىكا پىرېزىدې-تى كېلىنتون ۋە ئىيوردانىيە پادىشاھى ھۇسەيىننىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن 1993 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ئىسرائىلىيە بىلەن «ئوسلو كېلىشىمى» نى ئىمزالاپ ئىسرائىلىيەنى ئېتىراپ قىلغاندا،

ئېدۋارد سەئىد كېيىنىمدە تەسىلىمچىلىك مەزمۇنى بار، پەلەستىن-لىكلەرنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى نەزەرگە ئېلىنمىغان، پە-لەستىن خەلقىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگە ساتقۇنلۇق قىلىنغان، دەپ قاراپ، بۇ كېيىنىمنى قاتتىق سۆككەن، ياسىر ئەرافات بىلەنمۇ مۇ-ناسىۋەتىنى ئۈزگەن. ئېدۋارد سەئىدنىڭ «زىيالىيلار توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە ئىپادىلىگەن قارىشى شۇكى: «ھەقىقىي زىيالىي مىللەتچى ئەمەس، ئۇ مەلۇم گۇرۇھ ياكى مەلۇم مىللەتكە مەنسۇپ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. زىيا-لىيلار دۇنياۋىزمچى بولۇپ، ئۇ تار گۇرۇھ مەنپەئىتىدىن ھالقىپ، ھەممە تەڭسىزلىككە ۋە دەرىجە تۈزۈمگە قارشى تۇرىدۇ. زىيالىيلار ‹ھوقۇققا نىسبەتەن راست گەپ قىلىشى› لازىم.» ئېدۋارد سەئىد تې-خىمۇ ئېنىق قىلىپ، زىيالىيلار زادى كىمگە، نېمىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ؟ دەپ سوئال قويۇپ، بۇ سوئالغا «مېنىڭچە، زىيالىيلار شۇ-ھىسىز ھالدا، ئاجىزلارغا، ۋەكىلسىزلەرگە مەنسۇپ بولۇشى كې-رەك» دەپ جاۋاب بەرگەن.

ئېدۋارد سەئىدنىڭ دۇنياۋى ھەققانىيەت ۋە پەلەستىن ئىشلىرى ئۈچۈن سۆزلەش جەھەتتىكى سالاھىيىتى ئۇنىڭ ئىلمىي ئۇتۇقلىرى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن شۆھرىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭ 1969 - يىلىدىن 1981 - يىلىغىچە ئالىي مەكتەپلەردە سۆزلىگەن 12 لېكسىيەسىدىن تەركىب تاپقان «دۇنيا . ئەسەر . ئوبزورچى» دېگەن كىتابى ۋە «زىيالىيلار توغرىسىدا»، «پەلەستىن مەسىلىسى»، «مەدە-نىيەت ۋە جاھانگىرلىك»، «ئىسلامىيەت توغرىسىدىكى خەۋەرلەر» قا-تارلىق كىتابلىرى زور بەس - مۇنازىرە قوزغىغان ۋە قىزغىن قار-شى ئېلىنغان كىتابلاردۇر. بولۇپمۇ 1978 - يىلى نەشر قىلىنغان «شەرقشۇناسلىق» ناملىق كىتابى دۇنيا ئىلىم ساھەسىدە مىسلىسىز شۆھرەت قازىنىپ، ئېدۋارد سەئىدنى 20 - ئەسىردىكى تەسىر كۈچى زور مۇتەپەككۇرلار قاتارىغا قوشقان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىلىم ساھەلىرى بۇ كىتابنى ئارقا - ئارقىدىن تەرجىمە

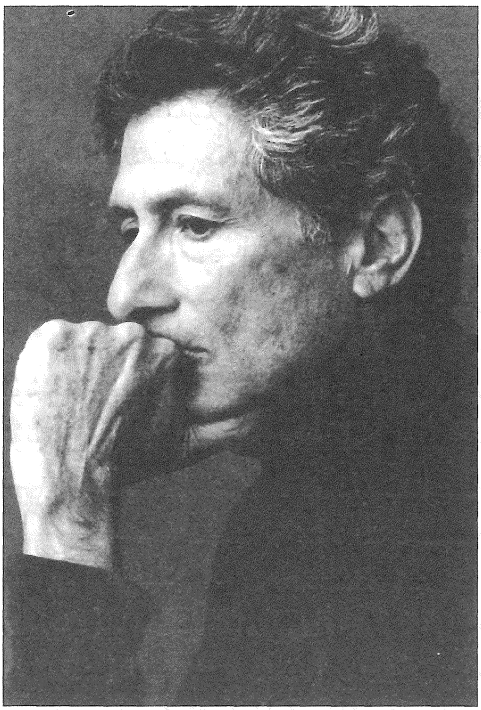

ئېدۋارد سەئىد

قىلغان. چۈنكى بۇ كىتاب مەدەنىيەت تەتقىقاتى ۋە كېيىنكى مۇستەملىكە ئوبزورچىلىقىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتىپ، كېيىنكى مۇستەملىكە ئوبزورچىلىقىنىڭ كىلاسسىك ئەسىرى بولۇپ قالغان. ئېدۋارد سەئىد، شەرقچىلىق، مەدەنىيەت مۇستەملىكىسى، مەدەنىيەتنىڭ شالغۇتلاشتۇرۇلۇشى قاتارلىق تېمىلار بىرمەھەل ئىلمىي قىزىق تېما بولۇپ قالغان. ئېدۋارد سەئىدنىڭ بۇ كىتابىدا ئىپادىلەنگەن روشەن بىر خاسلىق غەرب جاھانگىرلىكىنىڭ ھازىرقى زامان خاراكتېرىدىكى تارىخىنى پاش قىلىۋەتكەنلىكىدۇر. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇستەملىكىچىلىكى ھەققىدىكى قاراشلار ۋە تەنقىدلەر ئېدۋارد سەئىدتىن باشلانغان دېگىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئۇ «شەرقشۇناسلىق» دېگەن بۇ كىتابى ئارقىلىق بۇ تېمىنى خەلقئارالىق قىزىق تېمىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەن. ئۇنىڭ بۇ كىتابىنىڭ بۇنداق خەلقئارالىق مۇلاھىزىلەرنىڭ قوزغىلىشىغا ئىلھام بولۇشىدىكى سەۋەبنى تەتقىقاتچىلار ئاساسلىقى مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكىدە، دەپ يەكۈنلەيدۇ:

بىرىنچى، ئېدۋارد سەئىد ئۆلچەملىك ئىلمىي ۋە تارىخىي ئانالىزغا ئەدەبىي ئوبزورچىلىقتىن ئىبارەت يېڭى بىر ئۆلچەمنى ياكى ئامىلنى قوشقان.

ئىككىنچى، ئېدۋارد سەئىد ھەر خىل تۈردىكى ئوبزورلارنى، يەنى تارىخىي، سىياسىي، مىللىي تۈردىكى ئوبزورلارنى يەككىلىككە ئىگە كۆپ خىل پەنلەر رامكىسى ئىچىگە ئالغان. بۇ رامكا شەرقچىلىككە قارىتا ھەرقايسى پەنلەرنىڭ ئوبزورىنى كۆپ خىل پەنلەرنىڭ كۈل-تۇرال ئانالىزىغا ئايلاندۇرغان.

ئۇچىنچى، مىچىل فۇكاۋنىڭ (Michel foucault) ئېيتىم نەزەر-ىيەسى ۋە مەدەنىيەت ئوبزورچىلىقى نەزەرىيەسىنى قوللانغان.

قىسقىسى، ئېدۋارد سەئىدنىڭ «شەرقشۇناسلىق» ناملىق ئەسىرى ئۇنىڭغا ئېلىپ كەلگەن ئابرۇي - ئىناۋەت ئۇنى بىلىمى مول، پىكرى ئۆتكۇر، ئەخلاقىي جاسارىتى ۋە ھەققانىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك زىيا-لىي سۈپىتىدە خەلقئارالىمگە تونۇتقان. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىسلا-مىيەت دۇنياسى ۋە پەلەستىن مەسىلىسىدىكى ساداسىمۇ يىراق - يىراقلارغا ئاڭلانغان. ئۇ كۈچلۈك غەرب دۆلەتلىرى، بولۇپمۇ ئامې-رىكا بىلەن ئىسلام دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەت توغرىسىدا دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك پىرىنسىپنى ئوتتۇرىغا قويغان: بىرى، كۈچلۈك غەرب دۆلەتلىرى ئىسلامىيەتكە قارىتا مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىگە خاس تونۇشىدىن ۋاز كېچىپ، باراۋەر، زورلاشتىن، ئۇستۇنلۈك تۇيغۇسىدىن مۇس-تەسنا مۇئامىلە قىلىشى؛ يەنە بىرى، ھەرقانچە يىراق ۋە يات دۆلەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسان ياشايدىغان بۇ ئەللەر ھەقىقىدىكى چۈشىنىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، شۇ ئاساستا ئۆزىنىمۇ، ئۆزگىلەر-نىمۇ بىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم.

ئېدۋارد سەئىد گەرچە ئۆزىنى ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت (كۈلتۇر) جەھەتتە كونسېرۋاتىپ بىر تەرەپلىمە دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، ئەمما، بارغانسېرى ئەدەبىيات، سىياسىي، مەدەنىيەت ئارىسىدىكى ئىنتايىن مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى ئانالىز قىلغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە بۇ خىل ئانالىز ئاساسلىقى ئۇچ خىل شەكىلدە قوللىنىلغان. بىرىنچى، ئۇ-نىڭ ئىككى پارچە مۇھىم ئەسىرى بولغان «شەرقشۇناسلىق» بىلەن

«مەدەنىيەت ۋە جاھانگىرلىك» تا شەرق بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتى مۇستەملىكە ۋە كېيىنكى مۇستەملىكىچىلىك كونتېكىستى ئاساسىدا تەكشۈرۈلگەن. ئىككىنچى، ئۇ ئوتتۇرا شەرقتىكى پەلەستىن رايونى ۋە پەلەستىنلىكلەرنىڭ ئالاھىدە ئەھۋالىغا بىۋاستە كۆڭۈل بۆلگەن ھەم ئەرەب، ئىسلام دۇنياسى بىلەن غەربنىڭ مۇناسىۋىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن. ئۇچىنچى، ئۇ نۇرغۇن ۋاقىت ۋە زېھىن سەرپ قىلىپ بۈگۈنكى دۇنيادىكى زىيالىيلارنىڭ رولى ۋە مەسئۇلىيىتىنى بايان قىلغان.

ئېدۋارد سەئىد 1990 ـ يىللاردا ئوتتۇرىغا چىققان مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى نەزەرىيەسىنىڭ قۇتراتقۇلۇقى ۋە ئامېرىكا سىياسىيسىنىڭ كۇنسايىن بىر تەرەپلىمىلىشىپ خەلقئارا جامائەت پىكرىنى خالىتا يۇنىلىشكە بۇراپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ زىيالىيلارغا خاس سەگەكلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئىسلامىيەتنى سۈنئىي ھالدا، زورمۇزور دىنىي رادىكالىزم بىلەن، دىنىي ئەسلىيەتچىلىك بىلەن چېتىپ، ئىسلامىيەتنى ئالۋاستىلاشتۇرۇشقا قەتئىي قارشى تۇرىدىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئېنىق قىلىپ: «قارشى تەرەپنى ئالۋاستىلاشتۇرۇش ھەرگىزمۇ ياخشى سىياسىي ئاساس ئەمەس، ھازىر تېخىمۇ شۇنداق. چۈنكى، كۆرۈلۈۋاتقان تېررورلۇق ھەرىكەتلىرىنىڭ مەنبەسى ئادالەتسىزلىك، بىز ھەرىكەتنىڭ ماھىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈپ، تېررورچىلارنى تايانچسىز قالدۇرۇشىمىز، ئەدىپىنى بېرىشىمىز، دەستەكلىرىدىن مەھرۇم قىلىشىمىز كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن، سەۋر ـ تاقەت ۋە تەربىيە زۆرۈر. بۇ خىل تالاش ھەرقانداق شەكىلدىكى زوراۋانلىق ۋە زۇلۇمدىن مۇتلەق ئەۋزەل» دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. «11 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» يۈز بەرگەندە ئۇ ئۆزىنىڭ يۈز بەرگەن ھادىسىنىڭ كەينىدىكى ماھىيەتنى سۈرۈشتۈرىدىغان مۇتەپەككۇرانە پوزىتسىيەسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ: «بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىنىڭ بىرى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن پەلەستىن مۇناسىۋىتىدە ئەزەلدىن

ئىسرائىلىيەگە يان بېسىپ كەلگەنلىكىگە بولغان نارازىلىقى» دەپ كۆرسەتكەن.

دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بۇ مۇتەپەككۇر 2003 - يىلى 68 يېشىدا قازا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ تەسىرى كۈنسېرى ئېشىپ بارماقتا. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەنزۇ تىلى - يېزىقىغا تولۇق تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىندى. «ئامېرىكا زىيالىيلىرى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى چېن ئەن ئېدۋارد سەئىدنى «دۇنيا زىيالىيلىرىنىڭ ۋەجدانى» دەپ تەرىپلىگەن. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ھەقىقانىيەت روھى كۈچلۈك زىيالىي ھېسابلىنىدۇ. ئېدۋارد سەئىد گەرچە خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلمىدىغان ئەرەب بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنى ھىمايە قىلىش جەھەتتە ئۇنتۇلغۇسىز خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن مۇتەپەككۇر. شۇڭا ئۇنى ئامېرىكىلىق ئەرەب مۇسۇلمانلار ئۆزىنىڭ شەرىپى ھېسابلايدۇ.

2001 - يىلى يۈز بەرگەن «11 - سېنتەبىر» ۋەقەسى سەۋەبىدىن غەرب بىلەن ئىسلام دۇنياسى ئارىسىدا قارشىلىشىش بىر مەزگىل يۇقىرى دولقۇنغا چىققان. بۇ چاغدا ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلار مىسلىسىز بېسىمغا دۇچ كەلگەن. ئادەتتىكى ئامېرىكىلىقلارنىڭ نەزىرىدە مۇسۇلمانلار گويا دۇشمەندەك كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالغان.

ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلار ئىرقىي ئامىل، مىللىي كىملىك ۋە مەدەنىيەت پەرقى سەۋەبىدىن نۇرغۇن ئوخشاشمىغان توپلارغا ئايرىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنغا بولغان ئېتىقادى جەھەتتىمۇ رادىكاللىق، كونسېرۋاتىپلىق ۋە لىبېرالىق پەرقىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان توپلارغا ئايرىلغان. بۇنى 2010 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن «ئامېرىكا گۈزىلى» نى تاللاش كۆرىكىدە ئىپادىلەنگەن پوزىتسىيەدىن مەلۇم دەرىجىدە ھېس قىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ قېتىمقى كۆرەكتە لىۋاندا شىئە ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ، ئامېرىكىدا چوڭ بولغان مۇسۇلمان قىز ريما فەقىھ (Rima fakih) رىقابەتچىلىرىنى يېڭىپ «ئامېرىكا گۈزىلى» بولۇپ تاللانغان. مىچىگان ئىشتاتىنىڭ ئەرەبلەر ئەڭ

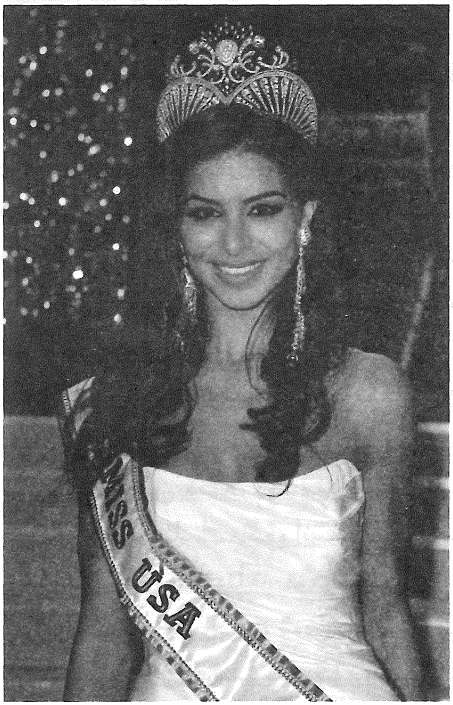

رىما فەقىھ

كۆپ ئولتۇراقلاشقان شەھىرى زىبوربندا ياشايدىغان رىما فەقىھنىڭ بۇ غەلىبىسى ئامېرىكىنى ۋەتەن دەپ بىلىدىغان مىليونلىغان مۇسۇلمانلارنى روھلاندۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە گۇزەل تاللاش مۇسابىقىسىنى شەرم ـ ھاياسىز تەدبىر، دەپ قارايدىغان بىر قىسىم مۇسۇلمانلار رىما فەقىھنىڭ يالىڭاچ دېگۈدەك چۈشكەن سۈرەتلىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭ غەلىبىسىنى ئىسلامنى ئاياغ ئاستى قىلغانلىق، دەپ ئەيىبلىگەن. ئۇنىڭ غەلىبىسىگە ھەۋەس قىلغۇچىلارنىڭ نەزىرىدە رىما فەقىھ نازاكەتلىكى بىلەن باشقا گۇزەللەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىكەن. «ئامېرىكا ئاۋازى» رىما فەقىھنى زىيارەت قىلغاندا، ئۇ: «مەن ئامېرىكا بويىچە ئەرەبلەر ئىگە كۆپ ياشايدىغان زىبوربۇن شەھىرىدە ئۆزۈمنى گويا لىۋاندا تۇرغاندەك ھېس قىلىمەن» دېگەن. ئۇ يەنە ئۆزىنى «مەن بىر لىبېرال مۇسۇلمان» دەپ سۈپەتلىگەن. بىراق، كوزىبرۇاتىپ مۇسۇلمانلار رىما فەقىھنى مۇسۇلمان دەپ ئاتاشقا قارشى تۇرغان. ئۇلار، ئۇ، كۆرەك جەريانىدا كۇپپە (ئىچ كىيىم) كىيىپ چىققاچقا، ئۇنى ھەقىقىي مۇسۇلماننىڭ ئوبرازىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن دېگىلى بولمايدۇ، بەزىلەر ئۇنى مۇسۇلمانلارغا نەمۇنە قىلىپ كۆرسىتىشكە ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، بۇنى چۈشەنگىلى بولمايدۇ، چۈشىنىشكە بولىدىغان يېرى شۇكى، ئۇ ھەرگىزمۇ نەمۇنە

ئەمەس» دېگەن. مۆتىدىل مۇسۇلمانلار بولسا، ئىما فەقەتھىنىڭ غەلـ
بىسىنى زىبۇرىنىلىقلار ئۈچۈن كاتتا ۋەقە دەپ ھېسابلىغان. ھەتتا
بەزىلەر بۇ ئىش ئەرەبلەرنىڭ «11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېـ
يىنكى زىيانغا ئۇچرىغان ئۇبرازىنى تىكلەشكە پايدىلىق، دەپ قارا
غان. رادىكال مۇسۇلمانلارنىڭ ئىما فەقەتھىڭ قىز ـ ئاياللارغا
قانداق مۇئامىلە قىلىدىغانلىقى دېمىسىمۇ چۈشىنىشلىك.

«11 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىنى دىنىي دۈشمەنلىكنى كۈچەيتىشـ
نىڭ تارىخىي پۈرسىتى، دەپ بىلگەن بەزى سىياسىيونلارنىڭ
ئىغۇاگەرچىلىك تۈسىدىكى نۇنۇقلىرى، بىر قىسىم قارا نىيەت مۇـ
تەپەككۇرلارنىڭ قۇتراتقۇلۇق تۈسىدىكى ماقالە ـ ئۇبزورلىرى ئوخـ
شاش بولمىغان دىنلار ۋە مەدەنىيەتلەرگە مەنسۇپ كىشىلەرنى بىر ـ
بىرىگە دۈشمەنلىك، گۇمانسىراش نەزىرىدە قارايدىغان يۇنىلىشكە
باشلىغان. مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى قارىشى بىر مەزگىل تازا كۈچەيـ
گەن. لېكىن، ھاياجان، ئەسەبىيلىك مەزگىللى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېـ
يىن، كىشىلەر مەسىلىلەرگە يېڭىباشتىن نەزەر سېلىشقا باشلـ
خان. كۆپلىگەن كىشىلەر ئوخشاشمىغان دىن ۋە مەدەنىيەتلەر ئۆزئارا
ھۆرمەتلەش، چۈشىنىش ئاساسىدا بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ
ئەڭ توغرا تاللاش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشكەن. ئامېرىكا جەمئىـ
يىتىدىكى ئىسلام دىنىغا قارشى كەيپىيات بارا ـ بارا پەسەيگەن. ئا ـ
مېرىكىلىقلار ئىسلام دىنىنىڭ ئائىلە قارىشىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى،
نىكاھقا جىددىي مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى، زەھەرلىك چېكىملىككە
قارشى تۇرىدىغانلىقىنى، كىشىنىڭ ھەققىگە زىيادە ھۆرمەت قىلـ
دىغانلىقىنى، باراۋەرلىك ۋە ئادىللىقنى تەكىتلەيدىغانلىقىنى، ئوخـ
شاش جىنسىلىقلار مۇھەببىتىگە يول قويمايدىغانلىقىنى، ئىتتىپاقـ
لىقنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن. بۇ، نۆۋەتتە
ئامېرىكا جەمئىيىتىدە كۆرۈنەرلىك كۆپىيىپ كېتىۋاتقان، نىكاھـ
سىز بىللە ئۆتۈش، ھارامدىن بالا تېپىش، ئوخشاش جىنسىلىقلار توي
قىلىشىنى دەۋا قىلىش، زەھەرلىك چېكىملىك چېكىش، زوراۋانلىق

قىلمىشلىرى كۆچىيىپ كېتىش قاتارلىق كىشىلەرنى ئەندىشىگە سېلىۋاتقان مەسىلىلەرگە سېلىشتۇرغاندا ئاكتىپ ئەھۋال بولۇپ تۇيۇلغان. بۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن ئامېرىكىلىقلار ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيەسىگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا، يات، ناتونۇش ھېس قىلىدىغان بۇ دىننى چۈشىنىشكە يۈزلەنگەن. مەسىلىلەرگە ئوبيېكتىپ مەۋقەدە تۇرۇپ قارايدىغان ئىلغار ئىدىيەگە ئىگە مۇتەپەككۇرلار ھەم سىياسىيونلار ئامېرىكىنىڭ كەلگۈسى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ كېلەچىكىنىڭ زىچ باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەشكەن.

ھازىرقى ئەھۋال شۇكى، ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆز ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى بارغانسېرى ئېشىپ، دىنىي ئەنئەنىسى زور دەرىجىدە كۈچەيگەن. ئۇلار ئامېرىكا نوپۇسى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ زورىيىپ، خىرىستىيان دىنىدىنلا كېيىن تۇرىدىغان ئىككىنچى چوڭ دىن بولۇپ قالغاندىن كېيىنكى ئىجتىمائىي مەسىلىلىيىتى ئۇستىدە ئەستايىدىل ئويلىنىشقا كىرىشكەن. ئۇلار چوڭ قۇم ئامېرىكىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا تېخىمۇ ئاكتىپ كۆڭۈل بۆلۈپ ۋە قاتنىشىپ، ئوخشاش بولمىغان ئېتىقاد ۋە ئىرقتىكى كىشىلەر بىلەن چۈشىنىش ھاسىل قىلىش ۋە ئالاقە باغلاش جەھەتتە تېگىشلىك رول ئويناش ئىرادىسىگە كەلگەن. لېكىن، ئىسلام دىنىغا دۈشمەنلىك ۋە ئىشەنمەسلىك مەيدانىدا تۇرۇپ قارايدىغان بىر قىسىم كىشىلەر «ئىسلام تەھدىتى نەزەريىسى» نى كۆتۈرۈپ چىقىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىگە، بولۇپمۇ خىرىستىيان دۇنياسىغا مۇسۇلمانلارنى خەۋپ ھېس قىلدۇرۇش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئامېرىكىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاكتىپ پوزىتسىيە بىلەن ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىگە قاتنىشىش يولىغا توسالغۇ پەيدا قىلىشقا ئۇرۇنغان. ئۇلارنىڭ «ئىسلام تەھدىتى نەزەريىسى» نىڭ ئاساسلانغان مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى، ئىسلامىيەت دۇنياسىدىكى ئىسلام ئويغىنىش ھەرىكىتى داۋامىدا كۆرۈلۈۋاتقان بىر قىسىم ئېكستىرمىزمچى ئۇنسۇرلارنىڭ چەكتىن ئاشقان ھەرىكەت

ۋە تەشەببۇسلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىرى مۇسۇلمانلار نوپۇسىنىڭ دۇنيا مىقياسىدا، بولۇپمۇ خىرىستيان دۆلەتلىرىدە تېز كۆپىيىۋاتقانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار: «ھازىر دۇنيادا 1 مىليارد 300 مىليون مۇسۇلمان بار. بۇ دۇنيا نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. رۇسىيەدە ھازىر يىلىغا 600 مىڭدىن 900 مىڭغىچە نوپۇس ئازىيىۋاتىدۇ. نوپۇسنىڭ ئازىيىشى رۇسىيەنىڭ مىللەت تەركىبىگىمۇ تەسىر كۆرسەتمەكتە. ھازىر رۇسىيەدە مۇسۇلمانلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 12% — 18% نى ئىگىچە بولغان نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ. مۇسۇلمانلار كۆپىيىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق كېتىۋەرسە مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا بارغاندا رۇسىيەدىكى مۇسۇلمانلار پۈتكۈل مەملىكەت نوپۇسىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ياۋروپادا ھازىر 23 مىليون مۇسۇلمان بار. كۆچمەنلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇلار بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. فىرانسىيەدە 6 مىليون، گېرمانىيەدە 3.5 مىليون، ئەنگلىيەدە 2 مىليون، ئىتالىيەدە 1 مىليون مۇسۇلمان بار. بۇلار ئۇ دۆلەتلەردە خىرىستيان دىنىغا يات مەدەنىيەتنى ئومۇملاشتۇرماقتا» دەپ قارىغان. مۇشۇنداق ۋەھىمە پەيدا قىلىدىغان نەزەرىيەلەرنىڭ پاسسىپ تەسىرى ئادەتتىكى كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا ۋە مۇسۇلمانلارغا دۇشمەنلىك بىلەن قارايدىغان قىلىۋەتكەن. مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى نەزەرىيەسىنىڭ قارا كۆلەڭگىسى جەمئىيەتتە يەنىلا ئۆزىنىڭ پاسسىپ تەسىرىنى يوقاتماي كەلگەن. شۇ سەۋەبتىن غەرب مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا «مېنىڭ ئىسمىم خان» دېگەن كىنونىڭ ئاخىرىدىكى «مېنىڭ ئىسمىم خان، مەن تېررورچى ئەمەس» دېگەن سۆز مودا بولغان. بۇ سۆز ئۆز نۆۋىتىدە يەنە غەرب دۇنياسىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق ساداسى بولۇپ قالغان. ئىسلام دۇنياسىغا ئۆچمەنلىك ھېسسىياتى بىلەن مۇئامىلە قىلىشتا داڭ چىقارغان بۇش ھۆكۈمىتىگە سېلىشتۇرغاندا ھازىر ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ئوباما ھۆكۈمىتى غەرب دۇنياسى بىلەن ئىسلامىيەت دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى

مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشنى پەسەيتىش جەھەتتە بىرقەدەر ئاكتىپ سىياسەت يۈرگۈزمەكتە.

قىسقىسى، ھەر نۆۋەتلىك ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ قانداق سىياسەت يۈرگۈزۈشى ۋە ئوخشاشمىغان گۇرۇھتىكى سىياسىيون ھەم مۇتەپەككۇرلارنىڭ قانداق قاراشلارنى تەشەببۇس قىلىشىدىن قەتئىينەزەر ئامېرىكا مۇسۇلمانلىرى ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ مۇھىم ئەزالىرى، ئىقتىساد، سىياسىي، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئاكتىپ كۈچ سۈپىتىدە ئىزچىل ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە.

2011 - يىلى 8 - ئايدا يېزىلدى

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

① مەملىكەتلىك دىن ئىشلىرى ئىدارىسى دىن تەتقىقات مەركىزى تۈزگەن «زامانىمىزدىكى دۇنيانىڭ دىن مەسىلىلىرى» دېگەن كىتاب. دىن مەدەنىيىتى نەشرىياتى، 2007 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

② لىيۇ پېڭ: «بۈگۈنكى ئامېرىكىدا دىن»، ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 2001 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

③ جون ئىسپوستو، دالىيا موگاھىد (ئامېرىكا): «كىم ئىسلام ئۇچۈن سۆزلەيدۇ؟»، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 2010 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

④ چېن چياۋخۇي: «ئامېرىكا»، جىڭخۇا نەشرىياتى، 2001 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

⑤ چېن جىڭيۈەن: «كۆپ خىل مەدەنىيەتلىك ھازىرقى ئامېرىكا»، سىچۈەن خەلق نەشرىياتى، 2003 - يىلى، چېڭدۇ نەشرى.

⑥ «دىن ۋە ئامېرىكا جەمئىيىتى» نامىلىق مەجمۇنىڭ 1 - سانىدىن 6 - سانىغىچە، ئېقىم مەسىلىلىرى نەشرىياتى، 2004 - يىلىدىن 2009 - يىلىغىچە بېيجىڭ نەشرى.

⑦ ۋېي تېەن: «ئامېرىكا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىلى، ئۇرۇمچى نەشرى.

⑧ دوكتور فاكشياۋ قاتارلىقلار: «ئىسلام ۋە سوغۇق ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا»، ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1999 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

⑨ جون ئېسپوستو: «ئىسلام تەھدىتى — ئەپسانىمۇ، رېئاللىقمۇ؟»، ئىجتىمائىي پەن ئەسەرلىرى نەشرىياتى، 1999 - يىلى، بېيجىڭ نەشرى.

⑩ سەيىد ھۆسەيىن ناسىر: «ئىسلام دىنى»، شاڭخەي قەدىمكى ئەسەرلەر نەشرىياتى، 2008 - يىلى نەشرى.

⑪ جون پوۋېل باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «20 - ئەسىردىكى دۇنيا - ۋى لىدېرلارنىڭ تەرجىمھالى قامۇسى»، ئىككى تۇم، ئاممىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2001 - يىلى، نەشرى.

⑫ ئېدۋارد سەئىد: «دۇنيا . ئەسىر . ئوبزورچى»، ئۇچ بىرلەشمە نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2009 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

⑬ ۋالېرى كېننىدي (ئەنگلىيە): «ئېدۋارد سەئىد»، سۇمۇرغ نەشرىياتى تاراتقۇ گۇرۇھى بىلەن جياڭسۇ خەلق نەشرىياتى بىرلىكتە نەشر قىلغان. 2006 - يىلى نەشرى.

⑭ ۋاڭ گۇيلىيەن: «نېگىرلار خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ داھىيسى ھېسابلانمايدىغان نېگىر داھىي — مالكوم ئىكس بىلەن ئامېرىكا نېگىرلار خەلق ھوقۇقى ھەرىكىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە»، «دۇنيا مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2010 - يىللىق 6 - سانى.

⑮ ۋاڭ ئېنمىڭ: «مالكوم ئىكس ۋە ‹نېگىرلار كۆچى›»، «دۇنيا مىللەتلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2011 - يىللىق 5 - سانى.

⑯ چېن ئەن: «ئامېرىكا زىيالىيلىرى — ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن مۇتەپەككۇرلار»، بۇگۈنكى جۇڭگو نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2010 - يىلى 10 - ئاي نەشرى.

قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە

«قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە» دېگەن بۇ پارچە تۈركىيەلىك ئەھمەد كامال ئىلكۈلنىڭ «چىن ــ تۈركىستان خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان بولۇپ، مەن بۇ كىتابنىڭ 1998 ــ يىلى نەشر قىلىنغان تۈركچە نەشر نۇسخىسىنى كۆرۈپ ئاپتورنىڭ كۈنمىزدىن بىر ئەسىر ئىلگىرىكى قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدىكى بۇ بايانلىرىنىڭ ماتېرىياللىق قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقىنى ھېس قىلدىم. مەن «قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە» دېگەن بۇ پارچىنى ئوقۇرمەنلەرگە سۇنۇشتىن ئاۋۋال بۇ خاتىرىنىڭ ئاپتورى ئەھمەد كامال ئىلكۈلنى تونۇشتۇرۇپ قويۇشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك كۆپلىگەن ماقالە ــ ئەسەرلەردە ئۇنىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەمما، قاچان، قانداق سەۋەب بىلەن قەشقەرگە كەلگەنلىكىنى، قاچان، قانداق سەۋەب بىلەن يۇرتىغا قايتىپ كەتكەنلىكىنى كۆپىنچە كىشىلەر خاتا بايان قىلىدۇ. ئەڭ ئومۇملاشقان خاتالىق، ئۇنى قەشقەرگە 1907 ــ يىلى كەلگەن، دېگەن خاتالىق بىلەن ياڭ زېڭشىن ئۇ رۇمچىگە قەپەسكە سولاپ ئېلىپ كەتكەن، دېگەن خاتالىقتۇر.

ئەھمەد كامال ئىلكۈل 1889 ــ يىلى ئوسمان ئىمپېرىيەسى تەۋەسىدىكى رودۇس ئارىلىدا تۇغۇلغان. رودۇس ئارىلى ئوسمان ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمىتى ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئوخشاش پىكىرده بولمىغان زاتلارنى سۈرگۈن قىلىدىغان ئارال بولغاچقا ئەھمەد كامال بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن باشلاپلا رودۇس ئارىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپنى 16 يېشىدا تاماملاپ ئىككى يىل يەرلىك ئەدلىيە ئورگىنىدا پۈتۈكچى بولغان. كېيىن ئوقۇتقۇچىلىققا ئىمە-

تىھان بېرىپ قوبۇل قىلىنغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سۆمبە-كى، مەئىس ئارالىرىدا مۇئەللىم، باش مۇئەللىم بولغان. ئۇ يېزىق-چىلىق ھاياتىنى مەئىس ئارىلىدا باش مۇئەللىملىك قىلىۋاتقان چې-غىدا باشلىغان ھەمدە «مەئىس ئارىلى تارىخى» ناملىق بىر ئەسەر ئېلان قىلدۇرغان.

ئەھمەد كامال 1911 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلگەن. ئىستانبۇلدا «ئىتتىھات ۋە تەرەققىيات» (بىرلىك ۋە تەرەققىيات) مەكتىپىدە ئوقۇت-قۇچى بولغان. «خەلق» گېزىتىدە بىر مەزگىل ئىشلىگەن. باھاۋۇدۇن باينىڭ تەلىپىگە مۇناسىپ ھالدا تۈركىيەلىك تەلىئەت بەي دېگەن كىشى ئۇنى قەشقەرگە بېرىپ ئوقۇتقۇچى بولۇشقا بۇيرۇغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ 1914 - يىلى ھەج سەپىرىگە بېرىپ قايتقان ئوبۇلھەسەن مۇساباييف (ھۇسەن باي بىلەن باھاۋۇدۇن باينىڭ ئانا باشقا ئىنىسى، ئادەتتە ئوبۇلھەسەن ھاجى دەپ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق ھاجىلار بىلەن بىللە قەشقەر سەپىرىگە ئاتلانغان. ئۇلار 1914 - يىلى 16 - فېۋرال ئىستانبۇلدىن يولغا چىقىپ پاراخوت بىلەن قارا دېڭىز ئارقىلىق ئودىساغا بارغان. ئودىسادىن پويىز بىلەن خاركوف، سامارا ئارقىلىق ئورىنبۇرگقا يېتىپ كەلگەن. ئۇ يەردىن ماشىنا بىلەن تاشكەنتكە كەلگەن. تاشكەنتتىن ماشىنا بىلەن قوقەنت، مەرغۇلان، ئەنجان ئار-قىلىق ئوشقا يېتىپ كەلگەن. ئوشتىن ئاتلىق يولغا چىقىپ 1914 - يىلى 14 - مارت ئۇستۇنئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن.

ئەينى چاغدا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە يېڭى مائارىپنى يولغا قويۇشتا ئەڭ تەس بولۇۋاتقان مەسىلە ئوقۇتقۇچى يوق بولۇش مەسىلىسى ئىدى. مۇشۇنى نەزەردە تۇتۇپ، ئەھمەد كامال باھاۋۇدۇن باي بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قەشقەر شەھىرىدە ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەش مەكتە-پى — «دارىلمۇئەللىمىن ئىتتىھات ۋە تەرەققى»نى تەسىس قىل-ماقچى بولىدۇ. بۇنىڭغا قەشقەردىكى تەسىرى زور زەردار ئۆمەربای باشچىلىقىدىكى مۇتەئەسسىپ موللىلار قەتئىي قارشى چىقىدۇ. ئاب-دۇقادىر دامموللام قاتارلىقلارمۇ ئارىغا چۈشۈپ ئۆمەربايىنى كۆندۈرەل-

سۈرەتتىكى ئاق كىيىملىك كىشى ئەھمەد كامال

مەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئائىلاج ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى پېداگوگىكا مەكتىپى ئۇستۇنئا-تۇشنىڭ ئىكساق كەن-تىدە قۇرۇلىدۇ. شۇ يىللىنىڭ ئاخىرى مەكتەپ بىناسى پۈتۈپ ئوقۇش باشلىنىدۇ. 1914 - يىلى كەچ كۈزدىن 1916 - يىلى-غىچە بۇ مەكتەپتە ئىپتىدائىي (باشلاڭ-غۇچ) مەكتەپلەر ئۈچۈن مۇئەللىم يېتىشتۈرۈ-لىدۇ. مۇشۇ ئىككى يىل جەريانىدا نۇرغۇن زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر يۈز بېرىدۇ. ئەھمەد كامال ئىككى قېتىم ھەپسىگە ئېلىنىدۇ. 25 ياشلاردىكى ئەھمەد كامال تەجرىبىسىزلىكى ۋە مەجەزىدىكى ئال-دىراڭغۇلۇق سەۋەبىدىن دىنىي ئېتىقاد ۋە سىياسىي سەزگۈرلۈككە چېتىلىدىغان مەسىلىلەردە سەل ئاشۇرۇۋېتىپ مۇتەئەسسىپ ئۆلە-مالار ۋە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان بەزى ئىشلارنى قىلىپ قويىدۇ. بولۇپمۇ قەشقەردىكى تەسىر كۈچى زور شەخسلەرنىڭ زىددىيىتىگە ئارىلىشىپ قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدە-كى يېڭىلىققا، ئىلغارلىققا قارشى مۇتەئەسسىپ گۇرۇھتىكىلەرنىڭ كۆزىگە سىغماي قالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار ئەھمەد كامالنى ھۆكۈ-مەتكە خەۋىپلىك كۆرسىتىپ چۈشەندۈرۈشىدۇ. قەشقەر، ئاتۇشلاردىكى يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىپ جانلە-

نىپ كېتىۋاتقانلىقىغا نارازى بولۇپ، باھانە تاپالمايۋاتقان توڭغان ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئاخىر ئەھمەد كامالغا كەسكىن ھەربىي قوللىنىدۇ. نەتىجىدە، 1917 - يىلى ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئەھمەد كامالنى كۇچاغا سۈرگۈن قىلىدۇ. كېيىن كۇچادىمۇ توختاتماي ئۇ - دۇل ئۇرۇمچىگە ئاپىرىپ، ئۇرۇمچىدە ئىككى يىل تۇرمىگە قامايدۇ. ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئەھمەد كامال ئۇرۇمچىدە تەقىب ئاستىدا ياشاي - دۇ. ئۇ رېجىمدىكى مەزگىلىدە ئۆزىنىڭ ئابرۇيى ۋە پاراسىتىگە تايى - نىپ ھەم بۇرھان شەھىدى قاتارلىق ئىلغار ياشلارنىڭ يوشۇرۇن يار - دەمى ئارقىلىق «مۇھەررىرى قەلەم، ئىگىسى ۋىجدان، مەتبەئەسى بەش بارماق، تەھرىرلەش ئورنى زىندان» بولغان «يېڭى ھايات» گېزىتىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ جەمئىي 30 سان بېسىپ تارقىتىدۇ. ئېيى - تىشلارغا قارىغاندا، بۇ گېزىتنىڭ ئالدى چۆچەككىچە يېتىپ بارغان.

ئەھمەد كامال ئۇرۇمچىدە تەقىبتە تۇرغان مەزگىلىدە بىر چەت ئەللىك بولۇش سۈپىتى بىلەن ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە ئۆزىگە قىلىن - غان مۇئامىلىنىڭ مۇۋاپىق بولمىغانلىقى توغرۇلۇق تەكرار ئەرز سۇنغان. 1919 - يىلى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۇنى تەقىبتىن بوشى - تىپ ئىككى ئەسكەرنىڭ يالاپ مېڭىشى بىلەن شاڭخەيگە يولغا سې - لىپ قويغان. ئۇ شاڭخەيدىن پاراخوت ئارقىلىق يولغا چىقىپ ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ 1920 - يىلى 18 - ئىيۇن كۇنى تۇركىيەگە يېتىپ بارغان.

ئەھمەد كامال ئىلكۇلنىڭ تۇركىيەگە قايتىپ بارغاندىن كېيىنى - كى ئىشلىرى، ھاياتى توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات يوق. پەقەت 1924 - يىلى ئىزمىردا «چىن ــ تۇركىستان خاتىرىلىرى»، 1955 - يىلى ئىستانبۇلدا «تۇركىستان ــ چىن سەپىرىدىكى ئۇنتۇلماس خاتىرە - لەر» ناملىق سايامەت ئەدەبىياتىغا تەۋە ئىككى پارچە كىتابى، 1962 - يىلى «بىر يېتىمنىڭ ھاياتى» ناملىق بىر تەرجىمھال خاراكتېرلىك ئەسلىمىسى نەشر قىلىنغانلىقى مەلۇم. ئۇ 1966 - يىلى 22 - ماي كۇنى ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەھمەد كامالنىڭ يۇقىرىدا نامى ئاتالغان ساياھەت ئەدەبىياتىغا تەۋە ئىككى پارچە كىتابى بىرلەشتۈرۈلۈپ، 1998 ـ يىلى ئىستانبۇلدىكى ئۆتۈكەن نەشرىياتى تەرىپىدىن يۇسۇف گەدىكلى ئەپەندىنىڭ نەشرگە تەييارلىشىدا «چىن ـ تۈركىستان خاتىرىلىرى» دېگەن ماۋزۇدا نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابتا قەشقەر رايونىدا يېڭى مائارىپ-نىڭ يولغا قويۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك قىممەتلىك بايانلار بولۇش بىلەن بىللە، يەنە 1910 ـ يىللاردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ يېڭىلىقلىقا تەلپۈنۈشلىرى، ئىدىيەۋى كۆرەشلەر نا-هايىتى ياخشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. تارىخىي ئۇچۇرلار مول، ماتېرىيالىلىق قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى. مەن مانا مۇشۇ كىتابتىكى «قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە» دېگەن قىسمىنى كىتابخانلارنىڭ كۆرۈپ بېقىشى ئۈچۈن تەييارلىدىم.

ئەھمەد كامال

بۇ پارچىدا 1910 ـ يىللاردىكى قەشقەر جەمئىيىتى خېلى روشەن سۈرەتلەنگەن. ئوقۇغان كىشىنىڭ ئەينى چاغدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى ھەم كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتى ھەققىدە چۈشەنچىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىللە، يەنە ئەپسۇسلۇق ئويلارغا غەرق قىلىدۇ. ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەينى يىللاردىكى قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى ۋە قەشقەرلىكلەرنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر قىسىم كونا سۈرەتلەرنى قوشۇپ قويدۇم. بۇ سۈرەتلەرمۇ بىزنىڭ شۇ يىللاردىكى ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى بىلىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

تۆۋەندە ئەھمەد كامال ئىلكۈلنىڭ «قەشقەر ئادەتلىرى ھەققىدە» دېگەن خاتىرىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

قەشقەردە ئايەم كېچىسى

قەشقەرلىكلەر شابانۇلمۇئاززەمنىڭ ئون بەشىنچى كۈنىنى ئايەم كېچىسى دەيدۇ. «ئايەم» دېگەن سۆز شەرەپلىك ۋە ئاز ئۇچرايدىغان دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك. بۇ كۈندە قەشقەر ئاھالىسى ۋە يېزا خەلقى ئافاق خوجا دەپىلىدىغان تۆت يۈز يىل ئىلگىرى قەشقەردە ھۆكۈم سۈرگەن بىر زاتنىڭ مازارلىقىغا يىغىلىدۇ، تۈنەك دېيىشىپ، ئىبادەت قىلىش نىقابى ئاستىدا پۈتۈن كېچىنى ئويۇن - تاماشا بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. قەشقەرلىكلەرنىڭ ئافاق خوجىغا بولغان ئىخلاسى بەك چوڭ. ئۇ زاتقا بولغان مۇھەببەت ۋە ئېتىقادى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، كىشىلەرنىڭ خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ تۇرۇپ، قەبرىنىڭ ھاكالانغان ۋە سىرلانغان تاشلىرىغا يۈزىنى يېقىپ، قەبرىنىڭ قىرلىرىنى چىشلىشىپ، ئاشقازان ئاغرىقىغا داۋا بولىدۇ، دېيىشىپ گۈمبەزدىكى ياغاچلارنىڭ قوۋزاقلىرىنى غاجىلىغانلىرىنى، يېزىلىق ھامىلىدار ئاياللار تۇغۇتىمىز ئاسان بولىدۇ، دەپ مازارنىڭ ئۈستىگە ئېسىپ قويۇلغان قويلارنىڭ مۈڭگۈزلىرىنى قورساقلىرىغا باغلاپ يۈرۈشكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇلار خۇراپاتلىقنىڭ قورالى ۋە قۇربانى بولۇش قانچىلىك چوڭ گۇناھ ئىكەنلىكىنى ئەقىل بىلەن ئويلاپ كۆرۈشنىمۇ خالىمايدۇ.

ئايەم كېچىسى قەشقەردە ھېچكىم ئۇخلىمايدۇ. خىرىستىيانلار - نىڭ يىل بېشى كېچىسى ھەممە ئۆيدە، ھەممە جايدا قىمار ئويناياتقان ئادىتى، قائىدىسى بار. قەشقەردىمۇ شۇنداق. ئافاق خوجىدا، ئالىخاندا، قۇتبۇلالى دېگەن مازارلىقلاردا كىشىلەر تاڭ ئاتقىچە قىمار ئوينىشىدۇ. خىرىستىيانلار تەلەيلىرىنى سىناپ كۆرۈش ۋە بىر يىلىق ئۆمرىنى تەبرىكلەش مەقسىتىدە، گۈلخان يېقىشىپ ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئاتلىشىدۇ. قەشقەردىمۇ بۇ ئادەت ئايەم كېچىسى ئورۇندىلىنىدۇ. ئايەم ئاخشىمى ھەممە كوچىدا جەھەننەم يېرىقىدەك كۆرۈنىدۇ.

دىغان، تۆتۈپ تۇرۇشقان ئوتنىڭ ئۈستىدىن ئەر ـ ئاياللار «ۋەششەمس ۋە دۇھاھا» سۈرىسىنى ئوقۇپ تۇرۇپ ئاتلىشىدۇ.

كىچىك بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئايەم كېچىسى ئوتنىڭ، بۇ توغرا بولمىغان ئادەتنىڭ قۇربانى بولۇشىدۇ. بۇ كېچە ئوغۇللار، قىزلار كوچىلاردا يۈرۈشىدۇ. ياشانغانلار بولسا، مەسچىتتە تاڭ ئاتقىچە ئولتۇرۇپ، تەسۋىنى 10 مىڭ قېتىم سىيرىپ، خۇدادىن گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلىشنى تىلەيدۇ. ئاتا ـ ئانىسى ياكى تۇغقانلىرىنىڭ تۇيراق بېشىدا ھۇۋقۇشتەك ئولتۇرۇپ تۇنەيدىغانلارمۇ بار. قىسقىسى، بۇ مەھشەر كۈنىگە ئوخشاش كېچىدە ئىنسانىنىڭ كۆزىگە ئاجايىپ كۆرۈنۈشلەر كۆرۈنىدۇ. ئۇنى كۆرۈپ يا كۈلۈشكىز، يا يىغلىشكىز لازىم.

ئايەم كېچىسىگە سەھرا خەلقى بەكمۇ ئىخلاس قىلىدۇ. بەزى يۇرتلاردا تويلاشماقچى بولغاندا، ئەر ئالماقچى بولغان ئاياللىنى ئايەمدە ئافاق خوجىنىڭ مازارلىقىغا ئېلىپ بېرىشى شەرت قىلىنىدۇ. ئەگەر ئەرنىڭ پۇلى بولمىسا، قازان، كوزا، چىنە، چەينەكلىرىنى سېتىپ بولسىمۇ بۇ شەرتنى ئادا قىلىدۇ. جاھالەتنىڭ قۇربانى بولغان بۇ بىچارىلەرنىڭ يارىماس ئادەتلىرى ئايەم كېچىسىدە تولۇق ئاشكارىلىنىدۇ. بايلار قوزا گۆشلىرىنى يەپ، قورساقلىرىنى تومپايتىپ ئولتۇرغاندا، بىچارە ئۇيغۇر خوتۇنلىرى چىنلىقلارغا ئەتلەس تامبالىرىنى بەش تەڭگىگە گۆرۈگە قويۇشۇپ، ئايەمنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن بېرىشىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى قەشقەرنىڭ بايلىرى، ئۆلىمالىرى، پەزىلەت ئىگىلىرى تاماشا قىلىشىدۇ. ئافاق خوجىنىڭ ئۇزۇملۇك بېغى دېيىلىدىغان باغ ئايەم كېچىسى ئويۇن ـ تاماشا مەيدانىغا ئايلىنىدۇ. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا توپ ـ توپ بولۇپ ئولتۇرۇشقان، مەيدىسى ئوچۇق كىشىلەر قىمار ئوينىشىدۇ. باغنىڭ تۆت بۇلۇڭىدا يېقىلغان ئوت ئەتراپىدا نەشكەشلەر تاڭ ئاتقىچە نەشە چېكىشىپ كاللىسىنى قاپاق قىلىشىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئاغزىدىن ئاجايىپ ـ غارايىپ ھېكايىلىرىنى ئاڭ-

ئافاق خوجا مازىرىدىكى مەددىاھلىق سورۇنى

لىغان بۇ ئايىم كېچىسىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈشكە ھەۋەس قىلاتتىم. ئۇ كۈنى كېچىسى نورۇزدا ھاجى ئەلى بىلەن قەشقەرنىڭ خەلق ۋەكىلى سىدىق ئاخۇن شەنزەۋدەنىڭ بۇرادىرى سابىت ھاجىنىڭ بېغىغا مېھمانغا چاقىرىلغانىدىم. بۇ باغ ئافاق خوجا مازارلىقىغا يېقىن بولغاچقا خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن دوستلىرىمىزدىن بانكىر ئابدۇرېھىم مۇھەممەدزادە، قادىر تەييار، نورۇززادە، روزى ئاخۇن كېرىمزادە، ئەخمەتخان مۆمىن چوقزادىلەر بىلەن بىللە ئاتلارغا مىنىپ بۇ كېچىنىڭ تاماشىسىنى كۆرگىلى باردۇق. مىللىيەتچىلىككە ۋە مۇسۇلمانچىلىققا نىسبەتەن قارا داغ ھېسابلىنىدىغان بۇنداق مەكرۇھ قائىدە ـ يوسۇنلارنى كېلەچەك ئەۋلادلىرى ياخشىراق ئويلىشىپ كۆرۈشى لازىم ئىكەن، دېگەن قاراشقا كەلدىم. بۇنداق خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇش، مۇسۇلمانچىلىق ۋە مىللىيەتچىلىكنى ساپلاشتۇرۇش ئۈچۈن ياشلاردا غەيرەت ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى بولۇشى كېرەك.

قەشقەردە رامىزان تۇرمۇشى

قەشقەرلىكلەر رامىزانىنى بەك سەممىيەت بىلەن كۈتۈۋېلىشىدۇ. رامىزاندىن بىر ئاي بۇرۇن پۈتۈن ئۆيلىرىنى تازىلاپ، يېڭى كىيىملەرنى تەييارلاپ، تەسۈىلەرنى ئېلىپ، قولتۇقىغا قىستۇرۇپ مەسچىتكە ئېلىپ بارىدىغان جايناماز لارنى تەق قىلىپ قويۇشىدۇ. قىسقىسى، رامىزانىنى چوڭ خۇشاللىق ۋە سۆيۈنۈش بىلەن قارشى ئالىدۇ.

بۇ مۇبارەك ئاينىڭ تۇنجى، بەشىنچى كۈنلىرىگىچە خۇشاللىق ۋە سۆيۈنۈش داۋام قىلىدۇ. ئالتىنچى كۈنى ھاۋانىڭ ئىسسىپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا شىكايەت قىلىشىدۇ. يەتتىنچى كۈنى بەڭگىلەر (ئەپيۇنكەشلەر)، بوزبكەشلەر بازاردا، كوچىلاردا ئەقىلسىز تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن ئەسەبىيلىشىپ سوقۇشىدۇ. سەككىزىنچى كۈنى بۇ ئۇزۇن كۈنلەرنى تېزرەك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۈيقۇغا غەرق بولۇشىدۇ. توققۇزىنچى كۈنى مەجەزلىرىمۇ ئوڭشىلىپ، ئۆزلىرىنىمۇ يەڭگىلەپ قالغاندەك ھېس قىلىشىپ، چاپانلىرىنى سېلىپ، سەللىلىرىنى ئېلىپ تاشلىشىدۇ. ئونىنچى كۈنى تاقەتتى تاق بولىدۇ. ھەر كۈنى جازالاش ئۈچۈن بازارغا ئېلىپ چىقىدىغان بىر توپ ئادەم ئۇزۇلمەيدۇ. مەھكىمە شەرئىنى باشقۇرىدىغان رەئىس روزا تۇتمىغان مۇسۇلمانىنىڭ جازاسى شۇنداق، دەپ قولىدىكى قېيىش قامچا بىلەن يالىڭاچلاپ قويغان بىچارىنى توختىماي ئۇرىدۇ. لېكىن بۇنداق جازاغا بايلار، يېڭى كىيىم كىيگەنلەر، يېپەك سەللە ئورىغانلار ئەمەس، كۈن كەچۈرەلمەيۋاتقان ئاجىز بىچارىلەر ئۈچرايدۇ.

رامىزان كۈنلىرى ھەيىتگاھ دېگەن جايدا ئادەم ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. ھەيىتگاھ مەسچىتىنىڭ ئون بەش ـ يىگىرمە ئارشىن ئېگىز لىكتىكى پەشتىقىغا سۇنايچى بىلەن ناغرىچى چىقىدۇ. خەلق تاراۋىنى ئوقۇپ چىقىپ بىر سائەتتىن كېيىن ئۇلار مىللىي ئاھاڭغا چېلىشقا باشلايدۇ. شەھەرنىڭ ئىچىدىن چىققان ۋە تېشىدىن كىرگەن

1910 ـ يىللاردىكى ھېيتگاھ

خەلق ئۇچ ـ تۆتتىن بولۇپ ھېيتگاھقا كېلىپ يىغىلىشىدۇ، بەزى خانىقانىڭ ئىشان ـ سوپىلىرى مىللىي مۇزىكا ئاھاڭىغا ساماغا چۈشىدۇ، يەنى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ، قوللىرىنى كېرىپ تۇرۇپ ئايلىنىشىدۇ. يالاڭ ئاياغ لۈكچەكلەر، تۇمىقىنى ئۆرۈپ كىيگەنلەر، پەشمەتلىرىنى مۇرىسىگە ئېلىۋالغان نوچىلار، راۋابچى روزەكلەر ئالدىدا مېڭىپ ئېگىز ـ پەس توۋلاپ ناخشا ئېيتىشىپ ھېيتگاھقا قاراپ كېلىشىدۇ. بۇ مەيداندىكى ياغ ساتىدىغان دۇكانلارنىڭ چىراغلىرىدىن چىقىپ تۇرغان سېپىق ئىس ناغرا يېڭىراپ تۇرغان بۇ كېچىدە مەيداندىكىلەرگە ئەتىر پۇرىقىدەك بىلىنىدۇ. ئۇ دۇكانلارنىڭ ئالدىدا بىر توپ ئۇششاق ئېلىپساتارلار يىغىلىۋالىدۇ. ئۇلار ئۇ يەردە ياۋرو ـ پانىڭ سىياسىي سەھنىلىرىدە ھەل قىلىنمىغان چۈشىنىكسىز مەسىلىلەرنىمۇ ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇشىدۇ، ھىندەنبۇرگ، ماكانزىيە ـ لەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ھەربىي باشلىقلىرى ئورۇنلاشتۇرۇشقا، سىزىشقا ئاجىزلىق قىلىۋاتقان ئۇرۇش پىلانلىرىنىمۇ ئۇلار تۇزۇپ چىقىدۇ، تەنقىد قىلىشىدۇ. ناغرا چېلىنىپ توختىغاندىن كېيىن قەشقەر ئاسمىنىدا نەشە پۇرىقى بىلەن تۇرلۇك ئىچىملىكلەرنىڭ ھىدى ھۆكۈم سۈرىدۇ. كىشىلەر كېچىنى غەنىيمەت بىلىشكىنى ئۈچۈن ھەم ـ

مە ئىشلىرىنى قىلىپ تۈگىتىشكە تىرىشىدۇ. تېخى ئەتراپ قاپ-قاراڭغۇ تۇرسىمۇ بەزى كاللىسى چۆرگىلەپ قالغان مەزىنلەر پەش-تاقا چىقىپ ئەزان ئېيتىشقا باشلايدۇ: «جاماەئت بىلەن بىللە نامىاز ئوقۇڭلار، بامدات، يەنى سەھەر نامىزىغا چىقىڭلار! چوڭ ساۋاب بار، ئاللا ھەر تۈرلۈك گۈناھلىرىڭىزنى كەچۈرىدۇ» دېگەن ۋەز بىلەن كىشىلەر خۇددى شەپەرەڭدەك تەرەپ ـ تەرەپكە كېتىشىدۇ.

بامدات نامىزىدا كاللىسى قاپاقمۇ، ئەقلى ساقمۇ سەللە يۆگەشىپ، ئالدى سەپتە ئولتۇرماسلىققا، ئىمام ۋە مەھەللە ئاقساقاللىرىنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىككە ئۇرۇنۇشىدۇ. نامازنى ئادا قىلىپ بولۇشقاندىن كېيىن كىشىلەر: «توۋا قىلدىم خۇدايىم، گۈناھلىرىمىنى كەچۈر» دېگەن مۇناجاتنى تەكرار ـ تەكرار ئېيتىشىپ ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ـ دە، بۇ قالايمىقان كېچىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ.

روزا ھېيىت كېچىسىگىچە تۇرمۇش ئەنە شۇ تەرزدە داۋاملىشىدۇ. ھېيىت كېچىسى بەزى قەلبى پاك، ئىمانى ساپ كىشىلەر ئۆيلىرىنىڭ تاملىرىغا چىقىپ «خوش ئەمىسە رامىزان غوجام، بىزدىن رازى بول-سىلا، ئامانلىق بولسا يەنە كېلەرلا» دېيىشىپ، رامىزان بىلەن خوش-لىشىدۇ.

رامىزاندىكى ساماۋارخانا، چايخانا تۇرمۇشى

قەشقەردە رامىزان ئاخشاملىرى بەزى كىشىلەر ئۆيىدە، بەزىلەر ساماۋارخانىلاردا مەشرەپ ئويناپ، بەزمە ئۆتكۈزۈشىدۇ. ئۆيلەردىكى بەزمىگە قارىغاندا، ساماۋارخانىلاردىكى بەزمە ئەدەپ ـ قائىدىلىك بو-لىدۇ. رامىزان كىرىپ، روزا ھېيىت بولغۇچە ھەر كۈنى كەچتە ئىپ-تاردىن باشلاپ بىر سائەت، يېرىم سائەت ۋاقىت بۇ مىللىي بەزمىنى تاماشا قىلىش ۋە تەتقىق قىلىش ئۈچۈن دورغا بەگ سارىيىنىڭ ئۇ-دۇلىدىكى قۇربان ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ ساماۋارخانىسىدا ئولتۇر-دۇم. ئۇلارنىڭ بىر يىگىتبېشى بولۇپ، ئىسمى تۇردى بەگ ھاجىم-

دۇر. بۇ ھاجىم سۆھبەتتە مۇلايىم، خەلقپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر، ئە-دەپ ـ ئەخلاق، مەردلىك ۋە توغرىلىقتا يېگانە، روھى ساغلام بىر يىگىت بولۇپ، ئەتراپىدا ئۇنىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان قىرىق ـ ئەللىكچە يىگىت بار. ئۇلار ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار بولۇپ، غەيرەت ـ شىكايەتتىن خالىي، كۈندۈزلىرى ھۇنەر ـ كەسىپلىرى بىلەن مەشـ-غۇل بولسا، ئاخشاملىرى ئويۇن ـ تاماشا قىلىپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشـ-دۇ. قىسقىسى، بۇ يىگىتلەر پېشانە تەرى بىلەن بىلىكىنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتىگە تايىنىپ ياشايدۇ. ئۇلارنىڭ باباش ئاخۇن دېيىلىدىغان دۇ-تار چالىدىغان بىر سازەندىسى بار. ئۇلار بۇ مەيدىسى ئوچۇق سازەن-دىنىڭ شوخ ۋە يېقىملىق نەغمىلىرىنى ئاڭلاپ، غەمگە چۆكۈپ، ھاڭۇبقىپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئەزەم ھاجىم دېگەن قىزىقچى يىگىتلەرگە پو ئېتىپ، قىزىقچىلىق قىلىپ بېرىدۇ. ئۇلار كېچىنى ئەنە شۇنداق كۆڭلىنى خۇش قىلىپ ئۆتكۈزۈشىدۇ. ئۇلار شۇ ساماۋارخانىدا زو-لۇق يېگەندىن كېيىن باشلىرىغا سەللىلىرىنى ئورىشىپ، ئۇدۇل مەسچىتكە بېرىپ، بامدات نامىزىغا تۇرغانلارنىڭ سېپىگە قوشۇلـ-دۇ. قەشقەردە بىر ئادەت بار: كېچىسى تاڭ ئاتقانغا قەدەر تۇرلۇك گۇ-ناھلىق ئىشلارنى قىلىسمۇ گەپ قىلىشمايدۇ، ئەپۇ قىلىشىدۇ، لې-كىن بامدات نامىزىغا چىقمىسا ئەپۇ قىلىشمايدۇ. بىرەر ئىشتا خاتا-لىق ئۆتكۈزۈپ قويسا، مەھەللىدىكىلەرنىڭ غەزىپىگە ئۇچرايدۇ ۋە ئازار يەيدۇ.

قەشقەردىكى ساماۋارخانا تۇرمۇشى ئەنە شۇنداق ئاددىي ھەم ئە-دەپ ـ قائىدىلىك بولىدۇ. ئۆيلەردىكى بەزمىلەرگە كەلسەك، بىر تالاي بايلار دۇتار، تەمبۇر چالدۇرۇپ، ھاياسىز ناخشىلارنى ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناشىدۇ، بەزىلىرى بولسا، مەجۇن يەپ بولۇشۇپ، بۇ كېچىنىڭ شان ـ شەرىپىگە ياراشمايدىغان بىر قاتار كۆڭۈلنى يېرىم قىلىدىغان ئىشلارنى قىلىشىدۇ.

قەشقەردە ھېيت كۈنلىرى

(1334 - يىلى 1 - شەۋۋال، 1916 - يىلى 1 - ئاۋغۇست)

ھېيت كۈنى ئەتىگەندە شەھەر ۋە يېزىدىن بولۇپ 10 مىڭغا يېقىن ئادەم يىپەك كىيىملەرنى كىيىپ، لاھۇر سەللىلىرىنى ئورىشىپ (ھېيت كۈنى قەشقەر خەلقى سەللە ئوراشقا مەجبۇرلىناتتى) ياقۇپخان بىنا قىلدۇرغان جەننەتتەك ماكان ھېيتگاھ جامەسىگە يىغىلىشىدۇ. مەسچىتنىڭ ئىچى - تېشى ئادەمگە تولۇپ كېتىدۇ. ئادەتتە كۆل بويلىرىدا، دەرەخ تۈۋلىرىدە، تېرەكلەرنىڭ تۈۋىدە ياتىدىغان غېرىب - غۇرۋالار ناماز ھەققى ئېلىش ئۈچۈن جامائەتنىڭ ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، «سەپلەر تۈز بولسۇن، چاپانلىرىڭىز ئوچۇق بولسۇن!» دېگەندەك بىر قاتار سەپسەتىلەر (ئاساسسىز سۆزلەر)نى قىلغۇچى موللا ئەپەندىلەر بىلەن ئاخىرقى سەپلەرنىڭ ئارىسىدا تەڭ ئايلىنىپ يۈرۈپ، جامائەت ئىبادەت قىلىدىغان مەسچىتتە خەقنى ئۈيالدۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلىپ بۇ مۇبارەك كۈندە كىشىنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلىدۇ!

1910 - يىللاردىكى قەشقەرنىڭ يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى

بۇ مەملىكەتتە غېرىبلەرنى ئاسرايدىغان دارىلئاجىز، خەيرىيە جەمئىيەتلىرى، شەپقەت قىلىش ۋە ھمايە قىلىش ئۆيلىرى بولمىغاچقا، مەسچىت ئىچىدە، كوچىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆلمەسلىك ئۈچۈن تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرگەن بۇ مېيىپ ـ مەجرۇھ، ئاقساق ـ چولاق بىچارىلەرنى ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ! موللا ئەپەندىلەرنىڭ نامازھەققى ئېلىشىدەك يولسىزلىقىغا كەلسەك، غېرىب ـ بىچارىلەرنىڭ ھەققى بولغان زاكات ۋە سەدىقە ـ پىترىنى ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىپ، جامائەتكە نەسىھەت قىلىپ، زورلۇق بىلەن مەسچىتكە يىغىۋېلىشى بىرئاز كۆلكىلىك ئىش بولسا كېرەك. نامازۋاقتى بولغاندا قازىلاردىن بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ، جامائەتنىڭ ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، سەپلەرنى تەكشۈرىدۇ، رەتسىز تۇرغانلارنى كۆرسە، سەت سۆزلەرنى قىلىپ سەپنى رەتلەيدۇ. مەن بۇنداق ئىشلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ھەتتا شۇ كۈنى يېنىمدا ئولتۇرغان مەدىنىلىك سەيت كامىل ئەپەندىگىمۇ «بىزنىڭ موللا ئەپەندىلىرىمىز قانچىلىك تەربىيە كۆرگەن ئادەملەر ئىكەنلىكىنى كۆردىڭىزمۇ» دەپ، ئۆكۈنگەنلىكىمنى بىلدۈردۈم.

بىر مەزگىلدىن كېيىن تەكبىر ئوقۇلۇپ، مۇبارەك ھېيت نامىزىغا تۇرۇشىدۇ. بەزى بىچارىلەر تېخىچە نامازئوقۇش قائىدىلىرىدىن ۋاقىپ بولمىغاچقا تەكبىردىن كېيىن قوللىرىنى ساڭگىلىتىپ تۇرۇشىدۇ. بەزىلەر بولسا باشلىرىنى لىڭشىتىپ ئولتۇرغان پېتى ئۇلۇك سۆزلىشىدۇ! قىسقىسى، ئەنە شۇنداق تەرتىپسىز، قالايمىقان ھالەتتە نامازئوقۇپ بولغاندىن كېيىن خاتىپ مۇنبەرگە چىقىپ، قۇتبە ئوقۇشنى باشلايدۇ، ئۇ يېرىم سائەتچە بىرنېمىلەرنى ئوقۇيدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاۋاتقانلار مۇگدەشكە باشلاپ، قورقۇنچلۇق چۈش كۆرۈشىدۇ. چۈنكى، قۇتبىنى ئاڭلاۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەرەبچە ئوقۇلغان قۇتبىدىن ھېچ نەرسىنى چۈشەنمەيدۇ. قۇتبە ئوقۇش «شەرھى ۋەقايى»دىن بىرنەچچە بەت ئوقۇش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئۇلۇغ، شەرەپلىك كۈننىڭ قۇتبىسىدا ئۇيغۇر

جەمئىيەتنىڭ نجاتلىقى ۋە سائادىتى تۇغرىسىدا ھېچ نەرسە دې-يىلمەيدۇ.

ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ناماز ئوقۇغانلار مەس-چىت ئىچىدىلا بىر - بىرى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، «ھېيت مۇبارەك» دېيىشىدۇ. ياشانغانلار، ياشلار، بالىلار كوچىمۇكوچا، ئۆي-مۇئۆي ھېيتلىشىدۇ. ھەر ئۆيگە بىر داستىخان سېلىنىدۇ، داستە-خانغا تۇرلۈك تاتلىق - تۇرۇم، مېۋە - چېۋىلەر تىزىلىدۇ. لېكىن ساھىبخانا داستىخان بار ئۆيدە تۇرمايدۇ. بۇ ھېيت كۈنىدە كىشىلەر ئادەملەرنى ئەمەس، بەلكى ئۆيلەرنى يوقلىشىدۇ.

پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى ۋە شەرىئەتنىڭ قوغدىغۇچىلىرى بولغان قازىلار، ئۆلىمالار، ھېيت نامىزىنى ئۆتەپ بولغاندىن كېيىن كىشى-لەرنىڭ ئىشىكلىرىدە ئايلىنىپ يۈرۈشىدۇ، ئىككىنچى قازىنى سايلاشقا كېرەكلىك جامائەت پىكىرلىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن بۇ كۈنلەردە كۆڭۈلگە پۈككەن مەقسەتلىرى ئۈچۈن كىرىشكە تېگىشلىك ئۆيلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى تاشلاپ قويمايدۇ، بۇ كۈندە خەلق قازىلا-رىغا ئەمەس، بەلكى قازىلار خەلققە مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ كۆرۈ-شىدۇ.

ھېيت كۈنى كىشىنىڭ دىققەت - نەزىرىنى بەك تارتىدىغىنى قىزلار بىلەن چوكانلاردۇر. ھېيتگاھنىڭ پەشتىقىدا شادىيانە چېلى-نىۋاتقان ناغرا، يەنى مىللىي مۇزىكا ساداسىنى ئاڭلاپ ئۇلار ئۆيلى-رىنىڭ تاملىرىغا چىقىشىۋالىدۇ، تاملارنىڭ ئۈستىدە قىزىل، سې-رىق، سۆسۈن ... ھەر خىل رەڭلىك يېپەك كىيىملەرنى كىيىپ با-ھار گۈللىرىگە ئوخشاش ياسانغان قىز - چوكانلار توپى دولقۇنلا-نىپ تۇرۇشىدۇ. باشلىرىغا كىيىۋالغان زەر يىپلىق دوپپىلىرى قۇ-ياش نۇرىدا پارىلداپ تۇرىدۇ. بۇ كۈندە گويا يەر يۈزىدىكى گۈزەللىك تاملارغا ماكانلاشقاندەك بىر مەنزىرە مەيدانغا كېلىدۇ.

ھېيت كۈنى نامازنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن سارايدىكى ئۆيۈمە-گە قايتىپ كەتتىم. يېنىمدا ۋاپادار دوستلىرىمدىن تۇردى بەگ ھا-

جىم بار ئىدى. سارايىنىڭ ئالدىغا بارغىنىمدا ئۆيۈمنىڭ ئالدىدا بىر توپ كىشىنىڭ توپلىشىپ تۇرغانلىقىنى كۆردۈم. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سەمەمىي ۋە يېقىن كىشىلىرىمىزدىن بولغان نورۇززادە ھاجى ئەلى، نەزەر ئاخۇن باي، ئابدۇرېھىم ئاخۇن بانكىر، نورۇزبايزادە قادىر تەيىار، ۋاپادار دوستلىرىم كېرىم، يۈسۈپ، روزى، مەخسۇت ئاخۇن ۋە بەزى يارەنلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلارنى كۆرگىنىمدە قەلبىمدە ئۆركەشلەپ تېشىۋاتقان ھېسسىياتىمنى تۇتالمىدىم. ۋۇجۇدۇمنى چوڭقۇر ئۇمىدسىزلىك، مەيۈسلۇك قاپلىدى. ۋەتىنىمدىن ئۈچ يىل ئايرىلىش تۇيغۇسى پەيدا بولغان بۇ مەيۈسلۇك تۇيغۇسىنى ئۇلارغا بىلدۈرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزۈمنى خۇشال ـ خۇرام كۆرسىتىشكە تىرىشتىم. ئۆزۈمگە خالايىق ئۈزۈلمەي كېلىپ، ھېيتىمنى قوتلۇقلاشتى.

بىر چاغدا قېرىندىشىمىز ھاجى ئەلى يۈرتتىكى بەزى ئابرۇيلۇق، ئىناۋەتلىك كىشىلەرنى يوقلاپ كېلىش لازىملىقىنى ئەسكەرتتى. ئون بەش ـ يىگىرمىدەك ئىشچان ياش، سادىق دوستلار بىلەن بىللە ئىشكتىن چىقتۇق. دەسلەپ قىلىپ مەرھۇم قازى كالان ھاجى ئابدۇقادىر ئەپەندىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ بالىلىرىنىڭ ئۆيىگە كىردۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ، غەيرەتلىك ياشلىرىمىزدىن بولغان يۈسۈپ ئاخۇن بايىنىڭ ئۆيىگە (يۈسۈپ ئاخۇن نەسىردىن ئەپەندىگە ئوخشاش قەشقەردىكى ئاجايىپ شەخسىتۇر. خالايىق ياش ۋە غەيرەتلىك يۈسۈپ ئاخۇننىڭ ئالدىدىن ئۆتكەنده ئۇنىڭ تولىمۇ ھۆرمىتىنى قىلىدۇ. چۈنكى بۇ كىشىنىڭ تىلى بەك ئۆتكۈر بولغاچقا كەلگەن سۆزنى يۈتۈۋەتمەي دەۋېرىده) كىردۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ ئابرۇيلۇق بايلاردىن ۋە جامائەت خادىملىرىدىن بولغان باھاۋۇدۇن باي ھەزرەتلىرىنىڭ ئۆيىگە، ئۇنىڭدىن كېيىن قەشقەرنىڭ مۇپتىسى دامۇللا ھاجى ئابدۇقادىر ئەپەندى، شەيخىلەردىن ۋەتەنپەرۋەر ھاجى مەنسۇر ئەپەندىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىپ، ئۇلارنىڭ ھېيتىنى تەبرىكلىدۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن بەك ياخشى كۆرۈشىدىغان بىر ـ ئىككى دوستلارنى يوقلاپ ئۆيۈمگە قايتتىم. بۇ كۈننى بەكمۇ

خۇشال - خۇرام ئۆتكۈزدۇم.

ھېيتنىڭ ئۈچىنچى كۈنى مېنى زىيادە خۇشال قىلغان، مىللىي ھېسسىياتىمنى ئۆركەشلەتكەن ئىش ئۇششاق بالىلارنىڭ، كىچىك قىزلارنىڭ ئۆيۈمگە كېلىپ، مەن بىلەن كۆرۈشۈشى بولدى. قەشقەر - دە قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قىزىل كىيىم كىيىدۇ. قەشقەر قىزلىرىغا بەك يارىشىدىغان بۇ قىزىل رەڭلىك كىيىملەر ئۇلارنى مالائىكە سۈرىتىدە كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇششاق ئۆرۈلگەن تال - تال چاچلىرى، باشلىرىدىكى زەرلىك دوپپىلىرىنىڭ چىرايلىقلىقى - نى تېل بىلەن ئىپادە قىلىپ بېرىش تەس. بۇ بالىلار ھېيت نامىز - دىن كېيىن بىر - بىرلىرىنىڭكىگە بېرىپ ھېيتلىشىدۇ. چوڭلار - دىن ھېيتلىق ئېلىشىدۇ. لېكىن، ئۇ پۇللارنى خەجلىگۈدەك تۇزۇك يەر يوق، چاڭ - توپلىق يول - كوچىلاردىكى لەڭپۇڭ، زىماتاڭ دې - گەندەك ساختا، زىيانلىق نەرسىلەرگە خەجلەيدۇ. قەشقەر شەھىرى شۇنچە چوڭ ۋە ئاھالىسى شۇنچە كۆپ يۇرت بولسىمۇ بالىلار سۆيۈ - نۈپ ئوينىغۇدەك بىر بايراملىق مەيدانىنىڭ بولماسلىقى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ ھەم ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. ھېيتگاھ مەيدانى بار دېگەن بىلەن ئۇ يەرنى لۇكچەكلەر، قەلەندەرلەر قاپلاپ كەتكەچكە بالىلار ئۇنداق يەردە ئوينىسا ئەخلاقسىز جەھەتتە بۇزۇلىدۇ.

بايرام كۈنلىرى دوست - يارەنلەر، تونۇش - بىلىشلەر ئۆزئارا ھېيتلىشىپ بولغاندىن كېيىن يىگىتلەر ھاۋالىق باغلارغا يىغى - لىپ، كىتاب ۋە گېزىت ئوقۇپ، ئەدەبىيات ۋە سىياسەت ھەققىدە سۆزلىشىپ، مۇھاكىمە قىلىشىپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشىدۇ. تېخىچە ئو - قۇشقا قىزىقماي يۈرگەن ياشلار بولسا كوچىدا تاماشا قىلىپ يۈرۈ - شىدۇ. بەزى بايلار ۋە موللا ئەپەندىلەر يىغىلىپ قالغان يەرلەردە تە - رەققىيپەرۋەرلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىنى توختىتىش ۋە ئۇلارنىڭ يۈرۈ - تىكى ھۆرمەت ئىناۋىتىنى تۆكۈشنىڭ پىلانلىرىنى تۈزۈش بىلەن ۋاقىت ئۆتكۈزۈشىدۇ. ئاقماس، تۇتامسىز مۇھاكىمىلەرنى قىلىشى - دۇ. قەشقەردە ھېيت كۈنلىرى ئەنە شۇنداق ئۆتىدۇ.

قەشقەردىكى مازارغا ئېتىقاد قىلىش ئەھۋالى ۋە خانىقالار

قەشقەرلىكلەرنىڭ ئىچىدە مازارلارغا ئېتىقاد ۋە ئىخلاس قىلىدىغان نۇرغۇن كىشىلەر بار. خەلقىنى شۇنداق ھېسسىيات، قاراشقا كەلتۈرگەنلەر ئۆلىمالاردۇر. ئۇلار شۇ ئۇسۇلدا ئۆزلىرى شەخسىي مەنپەئەتكە ئېرىشىشنى كۆزلىگەنلىكتىن ئۇنداق قاراش كۇندىن - كۇنگە خەلق ئىچىدە كۇچەيمەكتە ۋە ئومۇمىي خەلق بۇنداق خۇراپاتلىققا بارغانسېرى مايىل بولماقتا.

جۇمە ۋە بازار كۇنلىرى مۇرات تەھسىن ئاكام، ئافاق خوجام، سېيىت ئەلى ئارسلانخان تۆرەم، قۇتبىلالى خوجام مازىرىدىكى داخانلار گويا بۇۋى مەريەم چېركاۋىدىكى كېچە بايقۇشلىرىغا ۋە پىتىنچى پوپلارغا ئوخشاش بويۇنلىرىغا زۇننار شەكلىدە تەسۋىلەر ئېسىپ، خەتمىقۇرئان ئوقۇپ بەكمۇ كۇلكىلىك مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ. بۇ داخانلار بارومېتىرغا ئوخشاش ھاۋانىڭ ئىسسىقلىق ۋە سوغۇقلۇق دەرىجىسىدىن خەۋەر بېرىدىغان، يەنى ئەر بىلەن ئايالنى بىر - بىرىگە ئامراق قىلىش ياكى ئايالنى ئېرىدىن سوۋۇتۇشتەك بىر قاتار بىمەنە ئىشلارنى قىلىدىغان ئادەملەر بولۇپ، ئۇلار مازار لىقتا تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، قەبرىدىن ھەربىر كىشىنىڭ ئارزۇسىنى تىلەيدۇ، ئەپسۇسكى، ئۇلار ئىنسانىنى ياراتقان، پۈتكۈل مەخلۇقات ۋە مەۋجۇداتنىڭ بىردىنبىر مۇراجىئەت قىلغۇچىسى بولغان ئاللادىن تىلەش لازىم بولغان تىلەكلىرىنى تۇپراققا ئايلىنىپ كەتكەن ئۆلۈكلەردىن تىلەش بەك كۇلكىلىك ۋە ئىسلام قائىدىلىرىگە خىلاپ ئىش ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ.

گەرچە يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان قەبرىلەرگە قويۇلغان زاتلارنىڭ بەزىلىرى دىن ۋە ۋەتەنگە جان پىدالىق بىلەن خىزمەت قىلغان ئۇلۇغ روھلار ئىگىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ تۇپراق-

لىرىغا ئادەمنىڭ يۈز - كۆزلىرىنى يېقىپ تۇرۇپ يىغلاش، ئۇ جاز-سىز جىسىملارغا يالۋۇرۇش ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكاملىرىغا خىلاپ ئىشتۇر. ئاللا ھېچقاچان بەندە بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا مازارلارنىڭ تىلەك تىلەش ۋاستىسى بولۇشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ئىنسانلارنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە باياشات، بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشىش ۋە بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش يوللىرى «قۇرئان»دا ئوچۇق كۆرسىتىلگەن ۋە «قۇرئان»دا ئىنسان غەيرەت قىلىپ تىرىشسىلا مەقسەتلىرى ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقى ئېيتىلغان. مازارلارنىڭ گۇمبەزلىرىگە ئېسىلغان قوچقار مۈڭگۈزلىرى، كالىلارنىڭ قۇيرۇقلىرىغا يۈزلىرىنى يېقىپ تۇرۇپ «مازار غوجام، مېنى باي قىل» ياكى «مېنى شۇ مەقسەتكە يەتكۈز» دېيىشتەك ئىسلامىيەتنى پەس كۆرىدىغان، تۈركىيەلەرنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە ئۇستۇنلۇكىنى تۆۋەن كۆرىدىغان ئۇنداق بىر قاتار خۇراپىي ۋە بىدئەت ھەرىكەتلەر ئىسلامنىڭ ھۆكمى ۋە قائىدىلىرىدىن ئەمەس!

بۈگۈنكى كۈنلۈكتە خەلقىنىڭ ئافاق خوجىنىڭ مازىرىغا نېمە ئۈچۈن شۇنچە ئىخلاس بىلەن چوقۇنىدىغانلىقىنى ھېچ چۈشىنىپ بولمايدۇ. كىشىلەر بۇ مازارلىققا ھەر كۈنى يۈز مىڭلاپ توخۇ، تۈخۈم ئېلىپ كېلىشىدۇ، ئېلىپ كېلىشكەن قوي، كالىلارمۇ توپ - توپ بولۇپ كېتىدۇ، قەشقەرلىكلەر باشقا مازارلىققا نىسبەتەن ئافاق خوجا مازىرىغا بەك چوقۇنىدۇ. ھەتتا ناخشىلىرىدىمۇ «ئافاق خوجام، ئارزۇيۇمنى ئەمەلگە ئاشۇر» دېگەندەك ئىلاھقىلا دېيىلىدىغان، بىمەنە سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىنمۇ يانمايدۇ.

بەزى ساددا كىشىلەر بېشى ئاغرىسا دوختۇرغا بېرىشنىڭ ئورنىغا ئافاق خوجا مازىرىغا يۈگۈرىدۇ. تۇغمىغان خوتۇنلار ئافاق خوجىنىڭ گۇمبىزىگە ئېسىپ قويۇلغان رەخت پارچىلىرىنى بەللىرىگە باغلىشۋالىدۇ. پۇتۇنلەي نادانلىق سەۋەبىدىن قىلىۋاتقان بۇنداق بىدئەت ۋە مۇسۇلمانچىلىققا داغ چۈشۈرىدىغان ئادەتلەرنى تۈگىتىش ئۈچۈن قەشقەردە مەكتەپلەرنى كۆپەيتىشتىن، مائارىپقا جان پىدالىق

كۆرسەتمەسلىكى باشقا ئامال يوق. خەلق بىلەن بايلار مازارلارغا، داخانلارغا، بىر توپ ھۇرۇن قەلەندەرلەرگە بەرگەن نەزىر ـ سەدىقە لەرنى، بەزمە نامىدا ئىسراپ قىلىۋاتقان پۇللىرىنى ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش يولىدا سەرپ قىلسا، ۋەتەن ئۇچۇنمۇ، خەلق ئۇچۇنمۇ، مۇقەددەس دىنىمىز ئۇچۇنمۇ چوڭ ۋە شەرەپلىك خىزمەت قىلغان بولار ئىدى.

ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىز بىرەر مەقسەت ۋە تىلەك ئۈچۈن قىلىنىدىغان نەزىرنى چەكلەشنى بۇيرۇيدۇ. شۇڭا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ بۇ ئەمرىگە ئەمەل قىلىپ، مازارلارغا نەزىر ـ سەدىقە بېرىشتىن ۋاز كېچىش، ئۇ روھسىز جەسەتلەردىن مەدەت تىلىمەسلىك لازىم. قەشقەردە خانىقالارمۇ مازارلارغا ئوخشاش بىر توپ ھۇرۇن قەلەندەرلەر،

ئەينى چاغدىكى قەلەندەرلەر

ئىش قىلىشنى خالىمايدىغان ئابداللارنىڭ ماكانى بولۇپتۇ. ئۇلار ئا-دەم بالىلىرىنى توغرا يولدىن ئازدۇرىدىغان يالغانچى شەيخىلەرنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋېلىپ، بەرھەق، ھەق راست دېيىشىپ ۋاقىت ئۆتۈ-كۈزۈشىدۇ. ئاچلىقتىن زارلىنىپ ئىڭرىشىدۇ. بۇ بىچارە، ئەقلى قىسقا ئادەملەر ھايات ۋە ئىش ـ ئوقەتنى تەرك ئېتىپ، شەيخىلەرنىڭ ئارقىسىدا ئۇلارنىڭ قۇيرۇقىدەك ئەگىشىپ يۈرۈشىدۇ. ئاخىر پۈتۈن ۋەسلىنى بۇ ئەھمىيەتسىز ھەركەت ئۈچۈن تۈگىتىپ، بىر بۇردا نانغا زار بولۇشىدۇ. ئالىدىغان بولساق، ھۆسەن بايىنىڭ قېيىنئاتىسى ماخمۇت بەگ دېگەن دوستۇم بىركۈنى مېنى بۇلاقبېشى دېگەن جاي-دىكى بىر دەرۋىشنىڭ ئۆيىگە باشلاپ باردى. ئۇ بىچارە دەرۋىش بەك غۇربەتچىلىك ۋە موھتاجلىققا چۈشۈپ قالغانىكەن. ماخمۇت بەگ كېيىن ماڭا ئۇنىڭ سەرگۈزەشتىسىنى سۆزلەپ بەردى. ئۇ كىشىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قول ـ ئىلكىدە بار، ھال ـ كۈنى ياخشى ئىكەن. كېيىن دەرۋىشلەرنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ھۈم ـ ھۈم دەپ يۈرۈپ، بۇگۈنگە كەلگەندە ئاشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغانىكەن.

قەشقەردە مىللەتكە پايدىسى بار بىر شەيخ بار، ئۇ بولسىمۇ ئا-تۇشتىكى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا قارايدىغان ئائىلىگە مەنسۇپ، تەرىقەت يولىنىڭ قەدىرىنى بىلىدىغان، ئاۋامنىڭ ھۆرمە-تىگە ئېرىشكەن شەيخ ھاجى مەنسۇر ھەزرەت دېگەن كىشى. شەخسىي مەنپەئەتىنى ئويلىمايدىغان، مۇرىتلىرىغا توغرا يول كۆرسىتىدىغان، ئەركىن پىكىرلىك، گۇناھلىق ئىشلاردىن پۈتۈنلەي خالىي بۇ زات قەشقەردە تۇنجى قېتىم ئېچىلغان ئۇسۇلى جەدىد مەكتىپىگە مۇ-ھىددىن تەلئەت دېگەن ئوغلىنى بىرىنچى بولۇپ تىزىملاتقاندى. بۇ زاتنىڭ تۇركىي خەلقلەرگە بولغان مۇھەببىتى ۋە ئىشەنچىسىنى ئالاھىدە ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ئۇ ھەر قېتىملىق سۆزلىنىڭ ئاخىرىدا مۇسۇلمانلارنىڭ جاھالەت، ئاسارەتتىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن تۇركىي خەلقلەرنىڭ غالىب كېلىشى ۋە زەپەر قۇچۇشىنى تىلەپ دۇ-ئا قىلىدۇ ھەم مۇرىتلىرىنى دائىم مىللىي تۇيغۇ بىلەن تەربىيەلەي-

دۇ. قەشقەردە ئوقۇشقا ھەۋەس قىلىدىغان كىشى مىڭدە بىرگىمۇ يەتمەيۋاتقان چاغدا، بۇ مۆھتەرەم زات ئابدۇقادىر بەگ ئىسىملىك ئوغلىنى باشتا ئىستانبۇلغا مەخسۇس ئىلىم تەھسىل قىلىشقا، كېيىن بېيرۇتتىكى ئامېرىكا مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا ئەۋەتكەنىدى.

قەشقەرنىڭ ئىجتىمائىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنى خورىتىۋاتقان مازارلارغا چوقۇنۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش خۇراپاتلىقلار بۇ ئانا يۇرتنىڭ تەقدىرىنى پاتقاقتا پاتۇرماقتا. بۇ ئانا يۇرتنىڭ تەقدىرى ئۈشۇنداق ئەجەبلىنەرلىك ئىشلارنىڭ قۇربانى بولغاچقا، يۇرتنىڭ ھايات ۋە ئىستىقبالى گۇمانلىق بۇلۇتلار ئارىسىدا قېلىپ، قارا بورانلار ئىچىدە بوغۇلماقتا. بۇگۈنكى كۈنلۈكتە خىرىستىيان پوپلىرى خىرىستىيان يۇرتلىرىنىڭ خىلۋەت كوچىلىرىغا، ئۇنتۇلغان سەھرالىرىغىچە كېزىپ بېرىپ، خەلقلىرىنى غەپلەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ، مەدەنىي تۇرمۇشقا قىزىقتۇرماقتا. لېكىن، بىزنىڭ دىنىي ئۆلىمالىرىمىز ۋە يوغان سەللىلىك موللىلىرىمىز ئىشكىمۇئىشىك دوقۇرۇپ يۈرۈپ قورساق تويغۇزۇشتىن، خەلقنى ئالداپ پۇل توپلاشتىن باش تارتمايۋاتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئەلۋەتتە دىنىمىز بىلەن خەلقىمىز خاتىرجەم بولالمايدۇ (ياشىيالمايدۇ) ۋە خەلقىمىزنىڭ ساغلام بىناسى (خۇدا ساقلىسۇن) سىلكىنىپ كېتىدۇ. دىنىي مۇئەسسەسىلەردە ھۇۋقۇشلار ھۇۋلايدۇ، مۇقەددەس تېنىمىزمۇ ياتلارنىڭ ھۆرمەتسىز مۇشتىلىرى تەرىپىدىن يوق قىلىنىدۇ. كۆزلىرىمىزنى ئاچايلى! ئىلىم - ئېرپان ئۆگىنىپ، مەدەنىيەتلىك كىشى بولۇش ئۈچۈن تىرىشايلى، چۈنكى ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى بىلمەيدىغان خەلق ئۇچۇن مازارلارنىڭ پايدىسى بولمايدۇ. ھەرقانداق كارامەتنىڭ يۈز بېرىشىنى ئۆزىمىزنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق كۈتەيلى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن قۇسۇرسىز تەدبىر قوللىنىپ، ئاللاغا تەۋەككۈل قىلايلى ...

策　　划：阿迪力·穆罕默德
责任编辑：阿迪力·穆罕默德
特约编辑：拜格买提·玉苏甫
责任校对：阿布都热依木·阿不力米提
封面设计：努尔买买提·艾买尔
版式设计：迪丽努尔·吾买尔

新疆名家名著丛书

古堡之谜（维吾尔文）

牙里坤·肉孜　著

新疆科学技术出版社出版发行
（乌鲁木齐市延安路255号　邮政编码：830049）
新疆新华书店经销　新疆新华印刷厂印刷
880mm×1230mm　32开本　15.375印张
2012年4月第1版　2014年8月第2次印刷

ISBN 978-7-5466-1229-4（民文）定价:54.00元